

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Қазақ білім академиясының академигі, қоғам қайраткері
Амангелді Құсайыновты еске алу және туғанына 80 жыл толуына арналған
«Бірінші Құсайынов оқулары «XXI ғасырдағы ғылым және білім: үрдістер мен перспективалар» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары
2022 жылғы 9 желтоқсан

Материалы международной научно-практической конференции
«Первые Кусайиновские чтения «Наука и образование в XXI веке: тенденции и перспективы», посвященной памяти и 80-летию со дня рождения доктора исторических наук, профессора, академика Международной академии наук высшей школы, академика Казахской академии образования, общественного деятеля
Амангельды Кусаинова
9 декабря 2022 года

Materials of the International Scientific-Practical Conference
«The First Kussayinov Readings «Science and Education in the XXI-st Century: Tendencies and Perspectives» dedicated to the memory and the 80-th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the International Academy of Sciences of Higher School, Academician of the Kazakh Academy of Education, public figure
Amangheldy Kussayinov
December 9, 2022

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Қазақ білім академиясының академигі, қоғам қайраткері **Амангелді Құсайыновты** еске алу және туғанына 80 жыл толуына арналған **«Бірінші Құсайынов оқулары «XXI ғасырдағы ғылым және білім: үрдістер мен перспективалар»** атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары
2022 жылғы 9 желтоқсан

Материалы международной научно-практической конференции **«Первые Кусайиновские чтения «Наука и образование в XXI веке: тенденции и перспективы»**, посвященной памяти и 80-летию со дня рождения доктора исторических наук, профессора, академика Международной академии наук высшей школы, академика Казахской академии образования, общественного деятеля **Амангельды Кусайинова**
9 декабря 2022 года

Materials of the International Scientific-Practical Conference **«The First Kussayinov Readings «Science and Education in the XXI-st Century: Tendencies and Perspectives»** dedicated to the memory and the 80-th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the International Academy of Sciences of Higher School, Academician of the Kazakh Academy of Education, public figure **Amangheldy Kussayinov**
December 9, 2022

АСТАНА, 2022

УДК 001
ББК 72
А52

Редакция алқасы: А.Ж. Исмаилов, Қ.Ә. Ахметов, С.С. Оспанов,
Я.Н. Оспанова, С.Б. Загатова, Т.Н. Кемайкина, Н.Т. Нығыманова,
А.Е. Алимбаев, К. Идрисов, Г.Д. Тажбенова, Л.В. Волкова,
Л.Н. Дәуренбекова, А.Т. Аязбаева, Г.С. Райнбекова

А52 Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Қазақ білім академиясының академигі, қоғам қайраткері Амангелді Құсайыновты еске алу және туғанына 80 жыл толуына арналған «Бірінші Құсайынов оқулары «XXI ғасырдағы ғылым және білім: үрдістер мен перспективалар» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / жалпы редакциясын басқарған А.Ж. Исмаилов. – Астана: Еуразия гуманитарлық институты, 2022. – 462 б. // Материалы Международной научно-практической конференции «Первые Кусаиновские чтения «Наука и образование в XXI веке: тенденции и перспективы», посвященной памяти и 80-летию со дня рождения доктора исторических наук, профессора, академика Международной академии наук высшей школы, академика Казахской академии образования, общественного деятеля Амангельды Кусаинова / под общей редакцией А.Ж. Исмаилов. – Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2022. – 462 с.

ISBN 978-601-80942-1-7

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Қазақ білім академиясының академигі, қоғам қайраткері Амангелді Құсайыновты еске алу және туғанына 80 жыл толуына арналған «Бірінші Құсайынов оқулары «XXI ғасырдағы ғылым және білім: үрдістер мен перспективалар» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылардың баяндамалары жарияланды. Оларда педагогика және психология, тарих, әлеуметтану, философия, әлеуметтік жұмыс, тіл және әдебиет мәселелері, шетел филологиясы және аударма ісі, халықаралық қатынастар және аймақтану, құқық, менеджмент, экономика және қаржы саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелері баяндалды.

В настоящем издании опубликованы доклады участников Международной научно-практической конференции «Первые Кусаиновские чтения «Наука и образование в XXI веке: тенденции и перспективы», посвященной памяти и 80-летию со дня рождения доктора исторических наук, профессора, академика Международной академии наук высшей школы, академика Казахской академии образования, общественного деятеля Амангельды Кусаинова, в которых нашли отражение результаты научных исследований и достижения практической деятельности в сферах педагогики и психологии, истории, социологии, философии, социальной работы, проблем языка и литературы, иностранной филологии и переводческого дела, международных отношений и регионоведения, права, менеджмента, экономики и финансов.

ISBN 978-601-80942-1-7

УДК 001
ББК 72

БАЯНДАМАЛАР/ДОКЛАДЫ

Ахметов Қ.Ә.

*тарих ғылымдарының докторы, профессор
Еуразия гуманитарлық институтының проректоры
Астана қ. (Қазақстан)*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ОҚУ-АҒARTУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (XX Ғ. 20-ШЫ ЖЫЛДАР)

Алаш қозғалысының көсемдерінің бірі болған Ахмет Байтұрсынұлы өз халқына қызмет етуден жаңа орнаған Кеңес өкіметі кезеңінде де бас тартпады, ымыраға келіп, қызмет етуге келісті. Екінші жағынан, Кеңес өкіметіне де өз саясатын жүргізу үшін Ахаң сияқты халық алдында зор беделі бар, білімді адам керек еді. Сондықтан да, болар, өлкедегі Төтенше комиссар Әліби Жангельдин Ахмет Байтұрсынұлының кеңес өкіметіне қызмет етуге келіскені туралы және онымен бірге басқа да қазақ интеллигенция өкілдерінің кеңестер жағына шыққандығын тура Ленинге хабарлайды. Жангельдинмен бірге А.Байтұрсынұлы Ленин қабылдауында болып, мандат алады [1].

Осылайша, А.Байтұрсынұлы жаңа өкіметпен келісімге келіп, алдымен Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери-революциялық комитетінің мүшесі ретінде оның жұмысына араласады.

А.Байтұрсынұлы Қазақ ревкомының құрамында бір жылдан астам ғана уақыт қызмет еткен. Осы уақыттың ішінде оның белсенді қызметінің арқасында «Алаш» қозғалысының белсенді мүшелері Кеңес өкіметі тарапынан қудаланбай, өз мамандықтары бойынша халқына қызмет етуге мүмкіндік алды.

А.Байтұрсынұлының өзі 1920 жылы Қазақ АССР-і Халық Ағарту комиссары, әрі Бүкіл Ресейлік Атқару Комитетінің мүшесі болды. Ол Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында елдегі ағарту ісін ұйымдастырып, Халық Ағарту Комиссариатының негізін салушы болды. Бұл орында екі-ақ жыл қызмет етсе де, көп іс тындырды.

А.Байтұрсынұлының қызмет еткен кезі елдің ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайына сай келген еді. Оған қарамастан оқу-ағарту ісін жолға қоюда біршама істер қолға алынды. Мәселен, 1920 жылы маусым айында өткен халық ағарту қызметкерлерінің съезінде А.Байтұрсынұлы алға нақты міндеттер қойып, оны іске асыру тетіктерін нақтылап берген. Ол алдымен мұғалімдер кадрларын дайындауға күш салады, оның екі жолын, көрсеткен: бірі қысқа курстар арқылы ауыл мұғалімдерін дайындау болса, екіншісі педагогикалық арнаулы оқу орындарының рөлін күшейту. 1921 жылы республика бойынша 52 қысқа мерзімді мұғалімдер дайындайтын курстар ашуды бюджет тарапынан белгіленгендігін осы съезде хабарлаған [2]. 1920 жылы Қазақстанда 14 педтехникум, 6 ауыл шаруашылық техникумы, 2 орман шаруашылығы техникумы, 1 ветзоотехникум (Орынборда), 1 медтехникум (Орынборда), 1 өнеркәсіп-экономикалық техникум (Семейде), институттар: 1. КИНО (Казахский институт народного образования) Қызылорда қаласында, Сырдария губерниясы; 2. ПИНО (Практический институт народного образования) Орынбор қаласында; 3. Инпрос (Институт народного просвещения) Алматы қаласында, Жетісу губерниясы; 4. Пединститут Ташкент қаласында орналасқан [3].

А.Байтұрсынұлы баяндамасында ағарту саласындағы қиындықтар жөнінде де ашып айтып отырған.

Мәселен, мектеп ісіндегі мынадай кемшіліктерді атап көрсеткен: көптеген мектептер үймен қамтамасыз етілмеген, етілгендердің өздерінің көптеген жетіспеушіліктері бар, мысалы, үйге байланысты, жылу жүйесі, оқулықтардың жетіспеушілігі т.б. Жақсы мектеп үйлері барлық жерлерде әскери мекемелерге берілген, босатылғандарының өздері қолдануға келмейтін жағдайда. Мектеп қызметкерлерінің жағдайы төмен, оларды ешқандай материалдық жағынан қамтамасыз етпеген. Жалақылары аз, паяз алмайды, аз жалақының өзін мұғалімдер мерзімімен ала алмайды. Мұғалімдердің материалдық жағдайының болмауынан мектептер жабылуда [4].

Ол Халық Ағарту комиссариатының қызметіне ұлт зиялыларын тартты. Мәселен, Е.Омарұлы, Т.Шонанұлы т.б. қайраткерлерге комиссариаттың секторларын басқаруды тапсырған.

А.Байтұрсынұлы 1921 жылы құрылған Академиялық орталықтың жанынан халық поэзиясының, музыкасының үлгілерін және этнографиялық мәліметтерді жинау жөнінде арнаулы комиссия құрады. Бұл істе үлкен үлес қосқан Қазақстанды зерттеу Қоғамы (ОИК) болды. Осы

аталған істерге сол кездегі республикадағы белгілі тарихшылар, музыка мен фольклордың білгірлері, Ә.Диваев, А.П.Чулошников, А.В.Затаевич, А.Д.Кастальский, Н.Н.Миронов, А.Л.Мелков, Н.В.Мелкова, А.А.Четыркина сияқты т.б. оқыған зиялы қауым тартылды [5]. Бұл істерді ұйымдастыруда да А.Байтұрсынұлы елеулі рөл атқарған.

Ахмет Байтұрсынұлы өзі де шығармашылық қызметтен қол үзбей 20-шы жылдары бірқатар қазақ ғылымына, әдебиетіне, публицистикасына айтулы үлес қосты. Ол алдымен өзі жасаған қазақ әліппесіне, араб жазуына жасаған реформасына, қазақ тілі білімінің негіздеріне толықтырулар жасап, зерттеулерін жалғастырды.

Осы істерді үлкен ұйымдастырушылық жұмыстармен қатар жүргізді. Ол 1922 жылы қазақ жазушыларының басын қосып съезд шақыру – идеясын қолға алып көп жұмыс жүргізген. Бұл бастамаға ынтасыздық білдірген қазақ жазушыларының ниетіне көңілі толмай «Қалам қайраткерлерінің жайынан» деген мақала жазады. Бұл мақалада туған халқына шын жанашыр ұлы тұлғаның жүрекжарды жанайқайы былай берілген: «Қазақ баласын ұлттым, жұрттым, бауырым деп үйреніп қалған қазақтың бауырмал қалам қайраткерлері Қазан өзгерісі болғанда бірден интернационал (бейбауырмал) болып өзгере алмады. Бауырмалдық жолында қаламмен қайрат етуін бейбауырмалдық үкімет хош көрмейтін болды. Сөйтіп, қазақ қайраткерлерінің халінде дағдарыс болып, өзгерістен бұрынғы қарқындары қайтып, тартыңқырап қалды. Айтқанды тыңдамайтын, «жасасын бейбауырмалдық» дейтіндер ауызға қағып сөйлетпейтін болды, омырау қағып, күш көрсететін болды.

Жалғыз қалам қайраткерлері емес, қазаққа жаны ашитын басқа азаматтар да қазақтың басқалардан көрген кемшілігін айтпай тұра алмайды. Қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеу керек. Бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ асып, ауыр алмасқа керек. Қазақ қасындағы жұрттардың қатарына жетіп, теңелуіне керекті ісімізді қолға алайық... Қазақ азаматтары мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін сарп етуі керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса, жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні қазақты қасындағылар қаңсылатуын қояды, қазақ азаматтарының қазақ үшін айрықша қайғыруы, қан қызуы жоғалады. Бас өзгереді, бастық өзгереді, төбе өзгерді, төре өзгерді, басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе, кеміген жоқ. Жеуге жеңіл тұрғанды жеу табиғи іс. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны сөзсіз. Қазақ жем болудан түбінде декрет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады» [6]. Кезінде әркім әртүрлі қабылдап, үлкен дау туғызған, «ұлтшылдықтың манифесі» деп аталған осы мақалада айтылған ойлар бүгінгі күнде де өзектілігін еш жоғалтқан жоқ деп ойлаймыз.

1921 жылы А.Байтұрсынұлы партиядан шыққаннан кейін, оны Халық Ағарту Комиссарының орынбасары етіп тағайындайды, әрі Академиялық орталыққа жетекшілік етеді.

Орталық Атқару Комитетінің Президиумы 1921 жылдың 17 қарашасында оны, Аштыққа ұшырағандарға жәрдемдесу (Помгол) жөніндегі ұйымның Орталық Комитетіне қызметке жібереді [7]. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы Халық Ағарту комиссарының орынбасары, әрі Коллегия мүшесі болып қала береді [8]. Осы тұста көңіл аударарлық бір факт, ол сол кездегі Халық Ағарту Комиссары болған Аспандияр Кенжиннің Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің Президиумының жазған 1921 жылы 5 желтоқсандағы мына мазмұндағы хаты: «В дополнение к отношению от 23/XI-21 г. сообщаю, что в отношении тов.Байтурсынова мною достигнуто соглашение с секретарем обкома РКП Коростелевым по которому т.Байтурсынов работает одновременно и в Президиуме ЦК Помголода и Акцентре НКП, почему прошу вызвать т.Байтурсынова для переговоров в этом направлении и о результатах меня уведомить. Наркомпрос Кенжин» [9]. Осы хаттан кейін, Орталық Атқару Комитеті төрағасының міндетін атқарушы Ә.Жангелдин Ақанды шақыртып, Наркомпростың ұсынысы төңірегінде әңгіме қозғаған [10]. Бұдан біз бір жағынан, Ахмет Байтұрсынұлының зор білімін, үлкен тәжірибесін халық игілігіне пайдаланғысы келген Халық Ағарту Комиссариатының позициясын (тұғырын) көреміз (А.Кенжин Аханды жақсы білетін), екінші жағынан А.Байтұрсынұлының Кеңес өкіметінің саясатына көңілі қала бастағаны аңғартпай ма? Оны Ақанның 1922 жылы «Еңбекші қазақ» газетіндегі жоғарыдағы мақаласы дәлелдей түскендей.

Орталық Атқару Комитетінің мүшесі ретінде оны 1922 жылы Жетісу және Сырдария облыстарын Қазақстанға қосу жөнінде құрылған өкілетті комиссияның құрамына кіргізеді [11].

1922 жылдан бастап А.Байтұрсынұлы саясаттан алшақтап, тек ғылыми-педагогикалық қызметпен ғана айналысады.

Ғылыми бағыттағы істері туралы ол өз қолымен жазған «Өмірбаянында» (1929, 8 март) былайша баяндайды: «Орынборға келгеннен кейін, біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден, қазақ алфавитін (шрифін емес), орфографиясын жеңілдету және реттеу үшін реформа жасаумен; үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалымен тазартумен, ақыры, ең соңында, төртіншіден, проза (іс-қағаз, публицистика, ғылыми жазба тіл) тілін кітаби тіл арнасына стилистикалық өңдеу, қазақ сөздерінен термин жасау арқылы халықтың жанды тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым. Бұлар өзім жасаған оқулықтар және өзім редакциялаған «Қазақ» газеті арқылы іске асты» [11].

Бұл үзіндіде тек қана тіл ғылымы саласындағы істері туралы ғана айтылып отыр.

А.Байтұрсынұлының ғылым саласындағы еңбектерінің бірі – ол жинақтап, өңдеп бастырған фольклорлық материалдар. Солардың бірі – 1923 жылы Мәскеуде «Күншығыс» баспасында шыққан «Ер Сайын» жыры.

Ахмет Байтұрсынұлы жинап, сұрыптап, бастырған екінші фольклорлық жинақ – ол 1926 жылы тағы да Мәскеуде жарияланған «23 жоқтау». Бұл жинаққа қазақ тарихының төрт ғасырының кезеңін қамтитын 23 жоқтау, трагедиялық жырлар енген [12].

Ахмет Байтұрсынұлының кемел ғалым-теоретик, әдебиетші, сыншы әрі мәдениет зерттеуші ретінде жазып қалдырған өшпес ғылым мұрасы – 1926 жылы Ташкент қаласында жарық көрген еңбегі – «Әдебиет танытқыш» («Теория словесности»).

Осы еңбекте қазақ әдебиеттануының негізгі методологиялық қағидалары, ғылыми негіздері басты категориялық аппараты мен терминдері ғылыми түрде тұжырымдалған.

Біздің мәдениет деп қарастырып жүрген ұғымымызды автор өнер деген түсінікпен, мағынамен береді және оны тірнек өнері және көрнек өнері деп екі үлкен топқа бөледі. Олардың әр қайсысын жеке былайша таратады: «Көрнек өнері» бес тарау болады:

Бірінші – тастан, кірпіштен, ағаштан, яки басқа заттан сәнін келтіріп, сәулелі сарайлар, мешіт, медресе, үй, там сияқты нәрселер салу өнері. Бұл сәулет өнері болады (европаша архитектура).

Екінші – балшықтан я металдан құйып, тастан я ағаштан жонып, нәрсенің тұлғасын, тұрапатын, сын-сымбатын келтіре сурет жасау өнері. Бұл сымбат өнері болады (европаша скульптура).

Үшінші – түрлі бояумен нәрсенің ісін, түрін, түсін, кескінін, келбетін келтіріп суреттеп көрсету өнері. Бұл кескін өнері болады (орысша живопись).

Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері болады (европаша музыка).

Бесінші – нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады (қазақша асыл сөз, арабша әдебиет, европаша литература).

Өнердің ең алды сөз өнері саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйтеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама-қадарынша сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарай болсын, сөзбен сөйлеп суреттеуге, көрсетуге, таныстыруға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» [13].

А.Байтұрсынұлының өз қолымен 1929 жылы жазып қалдырған «Газет және журналдарда жарияланған басқа, ғылыми, ғылыми-методикалық еңбектердің тізімі» деген құжат ҚазПИ-дің архивінде сақталған екен. Онда төмендегідей ғылыми, ғылыми-методикалық т.б. еңбектерінің берілген: 1. «Тіл құрал», 1-бөлім. Фонетика. 2. «Тіл құрал», 2-бөлім. Морфология. 3. «Тіл құрал», 3-бөлім. Синтаксис. 4. «Әдебиет танытқыш». 5. «Баяншы». Методикалық жазбалар. 6. «Тіл жұмсар», 1-бөлім. Практикалық грамматика. 7. «Тіл жұмсар», 2-бөлім. Практикалық грамматика. 8. «Оқу құрал». Балалар әліппесі. 9. Әліппе. 10. «Сауат ашқыш». Ересектер әліппесі. 11. «Әліппе – астар». Әліппеге методикалық нұсқау. 12. «Қырық мысал» – Крылов мысалдары аудармасының жинағы. 13. «Маса» төлтума және аударма өлеңдер. Өлеңдер жинағы. 14. «Оқу құрал» Хрестоматия (нұсқалық, Шонановпен бірлесіп жазылған) [14] – еңбектері көрсетілген.

Байқап отырсақ, еңбектерінің көпшілігі тіл ғылымына байланысты жазылған. Ол заңды да. Ахмет Байтұрсынұлы араб таңбаларын қазақ тілінің фонетикалық табиғатына лайықтап қазақтың ұлттық графикасы ретінде реформалау ісін 1910 жылдардан бастаған және оны әрі қарай жетілдіре түседі.

Ақыры, араб әріптері негізінде лайықталған қазақ графикасы 1924 жылы маусым айында Орынборда өткен Ағарту саласы қызметкерлерінің тұңғыш съезінде талқыланады. Съезде Ахмет Байтұрсынұлы «Әліпби тақырыпты» деген атпен баяндама жасайды. Ол түркі жұрттарының

қолданып келе жатқан жазуы бар екенін, оны өзгертіп, басқа графикаға көшу оңай емес деген пікірді осы съезде білдіреді [15].

А.Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуы өз кезінде қазақ халқының өмірінде үлкен рөл атқарған, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба әдебиеттің, баспасөздің, басқа жұмысының жандануына игі әсер еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А.Байтұрсынұлының бұл тәжірибесін сол кезде өзге түркі халықтары, мәселен, өзбектер мен татарлар үлгі етіп алып, олар да өз жазуларына реформалар жасай бастаған.

20-шы жылдардың ортасынан бастап КСРО мекендеген түркі халықтарының жазуын латын графикасына көшіру жөнінде мәселе көтерілгендігі белгілі. Бұл кеңес өкіметінің сол кезде түркі халықтарының басы бірігіп кетуі мүмкіндігінен, әрі өздері ойлап тапқан «пантюркизм», «панисламизм» деген идеялардан сезіктеніп, бұл халықтарды тәуелділік жағдайда ұстаудың ойлап табылған бір жолы еді. Тіпті патшалық Ресейдің өзі түркі халықтарының жазуын өзгертуге бармаған.

Сондықтан да, А.Байтұрсынұлы ширек ғасырдай еңбек етіп, жасаған бұл еңбегін, яғни жаңа, реформаланған қазақ жазуын қорғап, әрі бұл жазу қазақ халқының ғылыми, мәдени талаптарын толық өтей алатындығын дәлелдеп, латын алфавитіне көшуге қарсы болды [16].

Кеңес өкіметі алдын ала латынға көшу туралы мәселе бойынша баспасөз беттерінде, жиналыстарда, пікір таластарын ұйымдастырды.

А.Байтұрсынұлы сол кезде-ақ осы жазуға байланысты болсын, басқа жағдайда алып қарағанда да, жаңа «коммунистік» деген атпен жүргізіліп жатқан «рухани отарлау» саясатын түсінген еді. Сондықтан да, ол кезде Кеңес өкіметінің қалаған саясатына көнбеген адамға қандай айыпты болса да таңуға болушы еді.

Кеңес заманында ұлттық мүддеден идеологиялық қажеттілік басым тұрғанда А.Байтұрсынұлының қалай дәлелдеп бақса да ой-пікірі өтпейтін еді. Солай болды да. 1928 жылы өткен ҚазАССР Орталық Атқару комитетінің IV сессиясында қазақтың жаңа алфавитін 1931 ж. енгізу туралы қаулы қабылданады [17].

Ахмет Байтұрсынұлы мемлекеттік басқару істерінде жүрсе де, ғылыми жұмыстармен айналысса да, оқытушылық-ұстаздық қызметтен қол үзбеген. Ол 1921-1928 жылдары Орынбордағы Қазақтың халық ағарту институты (КИНО – Казахский институт народного образования) деп аталатын оқу орынында, 1926-1929 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ береді. 1928 жылдың қыркүйегінде Алматыда Қазақ мемлекеттік университеті ашылады. Оған сабақ беруге Мәскеу, Ленинград, Ташкент сияқты орталықтардан мамандар шақырылады. Солардың бірі болып Қазақстан халық Ағарту Комиссариатының шақыруымен Ташкенттен А.Байтұрсынұлы келеді. 1928 жылдың қазанында Қазақ университетінің ашылу салтанатында сөйлеген сөзінде мәдениетке байланыстырып мына бір ойын айтады: «...в природе господствуют естественные силы, а в человеческом (сообществе) – культурные. Та вторая, которая обладает в большей степени этими силами, эксплуатирует тех, кто обладает ими в меньшей степени... Чтобы равняться с другими, нужна нам соответствующая сила. В противном случае более высокая культура эксплуатирует культуру, стоящую ниже ее. В этом нет сомнения»[18]. Осы оқу орны Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-ұстаздық қызметінің соңғы баспалдағы болды. Ол университетте 1929 жылдың 1 маусымына дейін істейді.

20-шы жылдардың басында Ахмет Байтұрсынұлының соңына еріп, бірде тіпті тікелей ықпалымен қазақтың зиялы қауымы баспасөз, оқу-ағарту, ғылым, әдебиет, өнер салаларында қызмет етті.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР ОМА, 1023 қ., 1 т., 1 іс, 110-111 пп.; Алиби Джангельдин: Документы и материалы. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1961. – 235 с. (64,66,121,124).
2. Сонда, 28,30 пп.
3. ҚР ОМА, 81 қ., 1 т., 56 іс, 6 п.
4. Труды Общества изучения Киргизского края. 1921, вып. 1.
5. Еңбекші қазақ, 1922, 8 шілде.
6. ҚР ОМА, 5 қ., 18 т., 158 іс, 5 п.
7. Сонда, 6 п.
8. Сонда, 3 п.
9. Сонда, 9 п.

10. Сонда, 13 п.
11. Байтұрсынов А. Ақ жол, 10-11 бб.
12. Қараңыз: Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы, 1990.–51 б.
13. Байтұрсынов А. Ақ жол, 340-341 бб.
14. Сонда, 10 б.
15. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов, – 25 б.
16. ҚР ОМА, 740 қ., 1 т., 1 іс, 2 п.
17. ҚР ОМА, 740 қ., 1 т., 10 іс, 97 п.
18. Сулейменов Ж. Ахмет Байтұрсынов и его время // Мысль, 1996. №8, с. 84; Наука Казахстана. 1998, № 17 (125), 1-15 сентября

Еңсенев Қ.Ә.

*тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
ҚРҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері*

АМАНГЕЛДІ ҚҰСАЙЫНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ білім академиясының академигі Амангелді Құсайынұлы саналы ғұмырын еліміздің оқу-ағарту және ғылым саласына арнаған тұлға.

А.Құсайынов Павлодар облысы, Ертіс ауданының Үлгілі ауылында 1942 жылы дүниеге келген. Оның балалық шағы Екінші Дүниежүзілік соғыс, одан кейінгі шаруашылықты қалпына келтірудің қиыншылығымен тұспа-тұс келді. Соғыстан кейінгі жылдары да «Халық жауының» баласы ретінде тартқан азабы, көрген қиындықтары аз емес. Өмірдің әділетсіздігін жастайынан сезініп өскен қайсар мінезді, жас бала жасымай, жасқанбай, қайта ширыға түседі. Өжеттілігі мен табандылығының арқасында озат оқушы атанып, 1960 жылы Үлгілі орта мектебін аяқтайды.

Азаматтың қалыптасуына өскен отбасы тәрбиесі мен білім алған ортасының әсері көп болатындығы анық. Өмірінің негізгі кезеңдеріне назар аударсақ, өмірдегі өзіндік дара жолын байқай аламыз.

Талантты жас азамат 1962 жылы Алматыдағы іргелі білім ордасы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне түсіп, студент атанып білім алып жүрген шағында 1963-1966 жылдары Кеңес армиясының қатарына алынып, Вьетнам Халық Республикасында азаматтық борышын өтейді. Әскер қатарында жүргенде 1965 жылы «Ерлігі үшін» медалімен марапатталады. Елге оралғаннан кейін 1969 жылы университеттің тарих факультетін ойдағыдай аяқтаған.

1969 жылы Алматы мемлекеттік Медицина институтында оқытушы, 1970-1973 жылдар аралығында Алматы қаласы Аудандық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімінің нұсқаушысы қызметтерін атқарды.

1973-1976 жылдары білім мен ғылымға бір жола бет бұрып, С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің КПСС тарихы кафедрасы жанындағы аспирантурада оқиды. 1976 жылы тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбірашит Рахымұлы Ахметовтің ғылыми жетекшілігімен С.М. Киров атындағы ҚазМУ-дың жанындағы «07.00.01. – Қоғамдық қозғалыстар мен саяси партиялардың тарихы» мамандығы бойынша «Қазақстанда Коммунистік партияның құрылысшы кадрларды дайындауы және тәрбиелеудегі қызметі (1946-1958 жж.)» атты кандидаттық диссертациясын сәтті қорғаған.

1976-1982 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінің КПСС тарихы кафедрасында ассистент қызметінен бастап, аға оқытушы, доцент, аға ғылыми қызметкер, профессорлық сатыларынан өтіп, 1982 жылы қоғам және мемлекет қайраткері, академик Ө.Жолдасбековтің қолдауымен университет проректоры дәрежесіне көтерілді. Өзі де өсті, өзімен бірге университеттің дамуына да үлесін қосты.

1987-1991 жылдар аралығында аға ғылыми қызметкер ретінде ғылыми-зерттеу және шығармашылықпен айналысты [1,11].

Ғылыми бағыттағы ізденістерден кейін 1991 жылы 27 қыркүйекте Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты жанындағы Д 008.09.01 Диссертациялық

кеңесінде «Қазақстанда жұмысшы табы мен шаруалардың өндіріс және ауыл шаруашылығын қайта құрудағы өзара қарым-қатынастары (1926-1940 жж.)» (*Қорғау мамандығы КСРО тарихы. Мамандық шифры – 07.00.02.*) атты тақырыпта докторлық диссертациясын қорғауға шығады. Диссертациялық кеңестің төрағасы – Ғылым академиясының академигі М.Қ. Қозыбаев.

Диссертациялық кеңестің қорғауды өткізген стенограммалық жазбасына назар аударсақ, онда 15 ғалым мүше ретінде есімдері аталған. Диссертациялық кеңестің мүшелері: М.Қ. Қозыбаев, Р.Б. Сүлейменов, Ю.И. Романов, К.М. Байпақов, К.А. Ақышев, Х.А. Арғынбаев, М.Х. Асылбеков, Л.М. Ауезова, Т.Б. Балақаев, В.З. Галиев, С.К. Жақыпбеков, Г.Я. Козлов, М.С. Мұқанов, К.Н. Нұрпейсов және Ж.Қ. Қасымбаев сияқты белгілі ғалымдар еді.

Ресей гуманитарлық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Виктор Михайлович Устинов және Ташкент мемлекеттік университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Рахбор Хамидовна Муртазаевада диссертацияның өзектілігін, диссертанттың еңбегін жоғары бағалағанын айтпай кетуге болмас. Қорғаудың қорытындысы бойынша көпшілік дауыс берумен А.Қ. Құсайынов докторлық диссертацияны сәтті қорғап шығады [2]. Бұл ғалымның ұзақ жыл еңбектеніп жазған ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесі еді.

А.Құсайынов 1992 жылдың сәуір айында С.Сейфуллин атындағы Целиноград педагогикалық институтының ректоры болып тағайындалады. Жоғары мектепті ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында осы институтты С.Сейфуллин атындағы Ақмола университеті болып қайта құрылуына үлес қосты.

1996 жылдың мамыр айында Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен аталған университет Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті болып қайта құрылып, ректорлық қызметке А.Құсайынов тағайындалды.

Білім ордасын басқарған тұста А.Құсайыновтың университет қалашығының негізін қалап, жоғары оқу орнын жаңа деңгейге көтерді. Оқытушы-ғалымдар мен қызметкерлерге жағдай жасалып, республиканың үздік мамандары шақырылды. Ғалымның басшылығымен ЖОО-да жаңа зертханалар, кафедралар, ғылыми орталықтар, диссертациялық кеңестер ашылды. Бір сөзбен айтқанда, Амангелді Құсайыновтың Еуразия университетінің өміріне тың тыныс, соны серпіліс әкелді.

Ғалым А.Қ. Құсайыновтың атқарған қызметтерінің ішінде ҚР БҒМ Жоғары аттестациялық комитетінің төрағасы (2000-2004 жж.) болғандығын, осы аталған қызметте ғылыми жұмыстарды дамыту жолында аянбай еңбек еткендігін білеміз. Бұл қызмет орны өте жауапкершілігі мол, әрі психологиялық тұрғыдан қиындықтары да көп болатын.

Еліміздің болашағы ғылымның дамуымен, ғалым мамандар даярлау ісінің әлемдік талаптарға сай жоғары деңгейге көтерілуімен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан келгенде республикада ғалымдар мен ғалым-педагог мамандарды аттестаттау жүйесінің жұмысы мемлекет тарапынан жүйелі түрде қадағалау мен бақылауды талап етеді. Бұл жүйедегі бастапқы және ең маңызды саты – диссертациялық кеңестер. Осы кеңестерге А.Құсайынов бейжай қарамай, диссертациялық кеңес комиссияның қорытындысында қаралатын еңбектің мазмұны қорғауға ұсынылып отырған ғылыми мамандыққа сәйкестігі туралы баға анық негізделуге міндетті екенін қадап айтады.

«ЖАК басшылығына келгелі аз уақыттың ішінде біз диссертацияның мазмұны, нәтижелері мен тұжырымдары ол қорғауға қабылданған мамандыққа мүлде сай келмейтін жағдайлардың да ұшырасатынын көріп, таңдандық. Диссертация орындалған кафедра оны сараптаудан шеттетіліп, алдын ала сараптау ісіне қойылатын талаптардың өрескел бұзылып жататыны да болады екен. Ал жетекші ұйым осының бәріне көз жұмып қарап, диссертациялық кеңестің ықпалында кете барады»[3] - деп диссертациялық кеңес жұмыстарындағы олқылықтарды нақты көрсетіп береді. Пікір айтып қана қоймай, диссертациялық кеңес жұмыстарының сапасын көтеру мәселесін алға шығарады.

Еліміздегі мамандардың біліктілігін арттыру мақсатында қадағалау жасаған ЖАК төрағасы А.Қ. Құсайынов статистикалық деректермен: «Диссертациялық кеңестер жұмысында жіберілген кемшіліктерді анықтай отырып, тиісті шаралар да қолданды. 1999 жылы қорғалған 1518 аттестациялық істің 35-і бойынша теріс шешім қабылданды. 2000 жылдың бірінші жартасында 977 аттестациялық істен 9 докторлық, 16 кандидаттық диссертация теріс шешімге лайықты деп табылды. 2000 жылдың екінші жартысында келіп түскен аттестациялық істер қазір мұқият сараптаудан өтуде. ЖАК бұл жерде де тиісті талаптарға сай әділ шешім қабылдайтын болады»[3] - деуінен, әділетті де іскер басшының болмысын байқауға болады.

А.Құсайыновтың түрлі мамандықтардың біліктілігін бекітуге қатысты келтірген мәліметтеріне назар аударсақ: «Қазақстанда 2002 жылы 29 докторлық, 103 кандидаттық диссертация бекітілмеді. Бұдан басқа 11 ғылым докторы, 28 ғылым кандидаты ғылыми дәрежесінен үміткер ізденуші өз еңбектерінің шикілігін сезініп, диссертацияларын жеке арыздары бойынша ЖАК төрағасының қарауына жіберткізбей, кері қайтарып алды. Ал бұлардың бәрі диссертациялық кеңестерде қорғау кезінде бірауыздан қолдау тауып, мақұлданған, ЖАК бекітуіне ұсынылған еңбектер» [4] – деп, сараптау комиссиясы басшылығының төрағасы ретінде нақты мәліметтер келтірген. Демек, А.Құсайынов күрделі де қиын қызметте жүріп, елдегі маман кадрлардың біліктілігінің дұрыс қалыптасуына басшылық жасап, ғылым саласына қомақты еңбек етті деп айтуға болады. Түрлі мамандықтан қорғалатын ғылыми жұмыстар бар және оны сараптау комиссиясына ғалымдарды топтастыру қажеттілігі бар, айналып келгенде ғылыми дәреже беруде шешім шығару оңай шаруа емес. Десек те, А.Құсайыновтың ғылыми жұмыстың қай-қайсысына болсын әділ қарап, ЖАК жұмысына төрағалық етудің парасатты үлгісін көрсетті.

2004 жылдан бастап, тарих ғылымдарының докторы, профессор А.Қ. Құсайынов Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ Білім академиясының Президенті болып тағайындалды. Еліміздің білім беру саласын ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан жетілдіріп, академия қызметкерлерінің біліктілігіне биік талап қоя білді.

Қазіргі уақытта елімізде бірнеше жоғары оқу орындары құрылып, қалыптасып, дамып келеді. Сондай жоғары оқу орындарының бірі Еуразия гуманитарлық институты. Бүгінде бұл оқу орындарында жастар білім алып, еліміздің маңдай алды оқытушылары ұстаздық етіп жүр. А.Құсайыновтың 2007 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін Еуразия гуманитарлық институтының ректоры болды. ЕАГИ-дің қалыптасып, дамуына оның қайраткерлік еңбегі ерекше екендігін айта кетпеске болмас.

Қазақ білім академиясының академигі Амангелді Құсайынов Қазақстан Республикасында әртүрлі қызметтер атқара жүріп, тарих ғылымы бойынша көптеген ғылыми еңбектер де жазған.

Ғалым кеңестік кезеңнің тарихын ғана емес, қазақ елінің тарихындағы өзекті тақырыптарға да қалам тартады. Мысалы, қазақ елінің азаттығы үшін күрескен XVIII ғасырдың дарынды тарихи тұлғасы Абылай ханның өмір тарихына қатысты «Абылай асуы» атты ғылыми мақаласында: «Абылай қазақ даласына кадр саясаты ұғымын енгізген деуге негіз бар. Мәселен, сұлтандарды өзі тағайындай бастағаны хан билігін күшейткені анық. Керек жерінде өлім жазасына өзі кесіп жіберіп отырғаны да оның алған беттен қайтпайтындығына көз жеткізіп, халық арасындағы беделін арттыра түскен. Үнемі елдің игі жақсысына арқа сүйейтіні, бидің, батырдың, қазақ арасындағы беделін орнымен пайдалана білетіні де оның, бүгінгі тілмен айтқандағы жағымды «имиджін» қалыптастыруға септескен» [5,68] – деп, тарихи тұлғаға қатысты өз ойын білдірген екен. Осындай қазақ халқының тарихында ерекше орын алған тарихи тұлғалардың қатарында Ы.Алтынсарин, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынов, М.Әуезовтер туралы ғылыми-зерттеу мақалаларын жариялаған. Онда тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі, елге сіңірген еңбегі мен тарихтағы орны туралы өз ой-толғамдарын келтірген.

А.Құсайыновтың жас кезінде тарихшы мамандығын таңдауына әсер еткен шығармалардың қатарында Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романы болған екен. «І.Есенберлин талантты жазушы ғана емес, қазақ тарихына тыңнан түрен салған және ұлттық тарихты зерделеуге алғашқы жол ашқан тарихи тұлға» [6] - деп, І.Есенберлиннің тарихи шығармаларының құндылығын, ұлттық сананы ояту мен қалыптастыруға ерекше ықпал еткендігіне назар аудартады.

Сондай-ақ, қазақ халқының тарихи тұлғасы Б.Момышұлы туралы жазған мақаласы «Ұлтжандылықтан жаралған батыр» деп аталады. Онда автор: «Қан майданның ауыр жылдарында Бауыржан Момышұлының қандай қысылтаяң кезде де сабырлықпен шешім қабылдайтын тапқырлығы мен соғыс өнеріне шеберлігі, батылдығы, мінезінің ірілігі, тұлғасының алыптығы, сирек кездесетін ерекше азаматтық бейнесі уақыт өткен сайын асқақтай түседі. Батыр бейнесі уақыт өткен сайын аңызға айналып, ұрпақтан ұрпаққа үлгі болып, тарихтың тамаша дастанына айналады. Тұлғаның ерлік пен батырлыққа, ақыл мен парасаттылыққа, азаматтық пен адамгершілікке тәрбиелейтін ойшылдық өнегесі, рухани тәлімгерлігі, ұстаздық мектебі біз үшін ең бай мұра» [7] – деп, Ұлы Отан соғысының даңқты жауынгері, халық қаһарманы, қазақтың батыр ұлы Бауыржан Момышұлының ерлігін де назардан тыс қалдырмайды.

Ғалымның ел тарихына қатысты ой-толғаныстары мен арнайы тарихи тақырыпта жазған бірқатар еңбектері жарыққа шыққан. 150-ден астам ғылыми еңбектер жазып, 10-нан аса монография жариялады. Оның еңбектерінің ғылыми құндылығы жоғары, практикалық маңызы зор. Қай мақаласын алып қарасақ та, автор Отан тарихының даму бағыты, келешегі туралы өз ой-

пікірлерін батыл білдіреді. Яғни, Қазақстан тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы үшін қажетті мәселелерді айқындап көрсетіп отырады.

А.Құсайыновтың жетекшілігімен тарих ғылымы саласы бойынша 4 ғылым докторы, 16 ғылым кандидаты даярланды. Оның шәкірттері бүгінде еліміздің түкпір-түкпірінде отандық ғылым мен білімінің дамуына өз үлестерін қосуда. Бұл ғалымның тарих ғылымына қосқан үлесінің бір парасы деуге болады.

Амангелді Құсайынұлы – мемлекеттік наградаларымен қатар, ЖОО қауымдастығының барлық марапаттарының иегері. Бұл ғалымның ғылыми-педагогикалық еңбегінің жемісі.

Қорытындылай айтқанда, А.Құсайынов – мемлекет және қоғам қайраткерлері қатарындағы тұлға. Өйткені, оның өнегелі өмір жолы және атқарған әртүрлі деңгейдегі қызметтерінің барлығы елдің дамуы мен өркендеуіне қосылған үлес екендігі анық.

Ғалымның әртүрлі тақырыпта берген сұхбаттары мен ғылыми мақалаларынан, тіпті афоризм, накыл сөздерінен білімділік, көшбасшылық, батылдық қасиеттері байқалып, оның тұлғалық болмысын айқындап тұр. Қазақта: «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді!», - деген аталы сөз бар. Сондықтан, ғалымның өзі өмірден өткенімен, оның елге жасаған еңбегі ұмытылмайды деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байзақова Қ.Е. Өмірі өнегелі тұлға // Құсайынов А.Қ. Өнегелі өмір / Ред басқ. Г.М. Мұтанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 10-11 бб.
2. Стенограмма заседания специализированного совета Д 008.09.01 при Институте истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. – Алматы, 27.09.1991 г. // Архив Академии Наук РК. Ф.11. Оп.1. Д.1933., 1–29 лл.
3. Құсайынов А.Қ. Жак кімге жак? // Егемен Қазақтан, 2001. – 19 қаңтар, 4-5 бб.
4. Құсайынов А.Қ. Ғылыми диссертацияның бәрі бірдей ғылым ба? // Егемен Қазақстан, 2003. – 7 қараша, 3-4 бб.
5. Құсайынов А.Қ. Абылай асуы // Өмір иірімдері. – Астана: Фолиант, 2012. – 167 б.
6. Кусаинов А.К. «История – моя непреходящая любовь». Интервью вела Надежда Серова // Акмолинская правда, 16 января, 1996.
7. Құсайынов А.Қ. Ұлтжандылықтан жаралған батыр // Астана хабары, 15 сәуір, 2006. – 3 б.
7. Кусаинов А.К. «История – моя непреходящая любовь». Интервью вела Надежда Серова // Акмолинская правда, 16 января, 1996.

Алшанов Р.А.

*доктор экономических наук, профессор
ректор университета Туран
г. Алматы (Казахстан)*

ИННОВАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ДЕГЛОБАЛИЗАЦИИ

На днях опубликован рейтинг регионов Казахстана по инновационной активности. Закономерно, что индустриальные регионы имеют относительно высокие показатели. И это радует. Вопрос: зачем это нужно? Очевидно, что нас беспокоит сырьевая структура национальной экономики. Пока нас кормят нефть, газ, уголь, медь, цинк, железная руда, алюминий, золото, серебро, пшеница, ячмень и целый ряд других сырьевых товаров. Эти ресурсы нужно поддерживать, заниматься геологией, комплексной переработкой, поскольку эти богатства еще немало лет будут основой нашей экономики. Тревожит то, что ресурсная база ряда из них находится на пределе досягаемости нашего взора. И это заставляет интенсивно искать другие пути развития обеспечения устойчивости национальной экономики.

Из других отраслей, составляющих костяк экономики страны, нужно отметить устойчивое развитие транспорта, связи, энергетики, строительства. В перерабатывающей сфере можно выделить пищевую, химическую, электротехническую промышленность, промышленность

строительных материалов, энергетику. В каждой из этих отраслей есть свои лидеры: в химической – это выпуск фармпрепаратов, лекарств; в электротехнической – выпуск трансформаторов; пищевой – производство напитков, выпуск яиц, мяса птицы и т.д.

Пока не удастся наладить устойчивую работу в машиностроении, хотя есть примеры: налажен выпуск колесных пар, удлиненных рельсов, работает ряд сборочных производств. В легкой промышленности есть предприятия, добившиеся неплохих результатов («Казлегпром»).

В этих сферах в целом налажено производство: имеются относительно устойчивые рынки сбыта на внутренних и внешних рынках, сложились предприятия, трудовые коллективы, команды управленцев, налажена профессиональная подготовка кадров для них. И если есть проблемы, то они характерны для всех, они известны, и по ним ведется работа.

Дальнейший рост обусловлен необходимостью производственных инвестиций. Сдерживающим фактором остается дороговизна заемных, кредитных ресурсов, ограничивающая обновление технологий. Собственных ресурсов недостаточно. БВУ, рынок ценных бумаг нашли свои самодостаточные ниши и живут безбедно. Спрос задавлен инфляцией.

Открытость экономики, вступление в экономические, торговые союзы, включая ВТО, обуславливает наличие острой конкуренции, особенно на внутреннем рынке. В этих условиях сбыт затруднен, ценовой маневр небольшой. Все обращаются за помощью к государству: просят дешевых денег, налоговых льгот, защитных барьеров, заградительных мер от внешней торговой экспансии. Правительство все время перед дилеммой: либо поддержать отечественного товаропроизводителя, либо дать свободу рыночным отношениям мировым технологиям.

Практически каждая страна выстраивает компромиссную модель. Ярким примером является «трампизм». Угроза Трампа установить высокие пошлины на китайские товары свелась к корректировке внешне-экономической деятельности, внесению ряда изменений во взаимную торговлю.

На наш взгляд, ответом на эти вызовы стала корректировка этих процессов, но не отказ от нее. В числе реакции на них следует отнести подтягивание региональных рынков и таможенных, экономических союзов, аналогичных ассоциаций, повышение их роли в обеспечении экономических интересов своих стран.

Защита экономического пространства, таможенные барьеры, всевозможные санкции призваны обеспечить должную защиту национального предпринимательства, гарантировать необходимую занятость.

Стремление к получению максимальной прибыли в условиях усиления олигополий, тотальному захвату рынков различными ТНК, встречаемое активным наступлением других новых игроков, определяет новую конфигурацию мирового рынка.

Напряженность ресурсного обеспечения, экологические проблемы, рост трудоспособного населения, давление безработицы усиливают значимость этих вызовов.

Подобные ситуации способствуют обострению напряженности в мире, росту радикализации, ведут к конфликтам, переходящим в вооруженные столкновения. Гонка вооружений не сходит с повестки дня.

Глобализацию отменить сложно, национальный протекционизм может лишь внести свои необходимые изменения по защите национальных производителей. Деглобализация может вести к локализации региональных рынков, но этот процесс, снижая градус международной конкуренции, не ведет к деинтеграции мирового рынка. Сейчас самый актуальный подход – компромиссный.

Казахстан – участник мирового рынка, мы ведем торговлю более чем со 140 странами мира, поставляем разнообразную продукцию из более чем 500 наименований. Все еще значителен вес сырьевых товаров в экспортной корзине, растет число фирм, предприятий, как пробующих пробиться на внешние рынки, так и тех, кто нашел свои ниши. Аграрии Северного Казахстана, например, за короткий период вышли на европейский рынок масличного льна и сейчас входят в мировую тройку его поставщиков. На мировом рынке муки наша страна входит в число ее главных экспортеров, но рынки -не застывшая категория.

Важнейшим направлением обеспечения устойчивости национальной экономики стало импортозамещение. Неожиданные изменения геополитической обстановки в мире коснулись и нашей страны. Накал торговой войны с одним из наших ведущих партнеров и союзников – Россией, на которую приходится порядка 14,3% внешней торговли, не ослабевает, санкционное давление на нее усиливается. У нас обнажилась уязвимость целого ряда отраслей, многих производств, встроенных в производственные цепочки с российскими партнерами. Это влияет на наши интересы. В рамках ЕАЭС мы увеличили закупки свекловичного сахара из России, сократив

закупки бразильского сахара из тростника, которые достигали в отдельные годы 290 тыс. т. Запрет на вывоз этой продукции из РФ больно ударил по нашему сахарному рынку. Нашим представителям в комиссиях ЕАЭС нужно более энергично защищать страновые, отраслевые позиции. К сожалению, не в первый раз обнаруживается их слабый профессионализм, робость и недостаточная настойчивость в отстаивании национальных интересов на переговорных процессах. Казахстану необходимо оперативно разработать адекватные меры по альтернативным поставкам наиболее уязвимой продукции и их выпуску в стране по программе импортозамещения.

Следует отметить, что только в нашей стране перечень ввозимой и вывозимой продукции публикуется в укрупненном формате. А ведь предпринимательству нужно постоянно видеть, какую конкретно продукцию мы ввозим, по какой цене, в каких объемах, из каких стран. Наши статистики превратили эти данные в разряд государственных секретов. Невозможно ориентироваться предпринимательству, покупать информацию представители малого бизнеса могут не всегда. Например, Росстат предоставляет в широком доступе подобную информацию. Наше статистическое ведомство, не публикуя детальную статистику, работает как филиал секретных служб.

Перспективу страны должны обеспечить инновации. Как же обстоит здесь положение вещей? По информации ИА «New Times. kz», в рейтинге 2021 года по уровню развития инноваций Казахстан занял 79-е место из 132 стран.

Лидируют Швейцария с индексом 65,5, за ними Швеция (63,1), США (61,1). Страны СНГ в рейтинге инноваций занимают с 45 по 103 место: Россия (36,6), Украина (35,6), Беларусь (32,6), Молдова (32,3), Армения (31,4), Казахстан (28,6), Азербайджан (28,4), Узбекистан (27,4), Кыргызстан (24,5) и Таджикистан (23,9).

Объем инновационной продукции Казахстана в 2021 году составил 1,4 трлн тенге, что на 16,1% меньше, чем в 2020 г. Из регионов в первую пятерку вошли Костанайская область с объемом в 379 млрд. тенге, Карагандинская обл. – 246,1 млрд. тенге, Акмолинская – 112,3 млрд., Павлодарская – 97,2 млрд., г. Шымкент – 95,0 млрд.

Два мегаполиса заняли лишь девятое и десятое места: Алматы (62,8 млрд. тенге), Астана (41,5 млрд. тенге). При этом показатели столицы сократились за год на 25,9%. И если Алматы отстал от Шымкента на 33,9%, то столица отстала более чем в два раза, на 56,3%. По логике вещей эти два города, где сосредоточилась основная масса ВУЗов и НИИ, должны демонстрировать высокие показатели по внедрению инноваций. Структура экономик этих городов должна быть максимально прогрессивной. На одном из заседаний Общественного совета города Алматы руководству управления предпринимательства был поставлен вопрос: почему мегаполис не использует уникальные возможности города и не развивает инновационное предпринимательство? Пошли студенческие стартапы, бизнес-инкубаторы, инновационные проекты Вузов и НИИ, не ставшие до сего времени драйвером инновационного развития страны. В ответ мы услышали, что город активно поддерживает базары, торговые центры, расширяет необходимую инфраструктуру для них. В качестве примера привели активную работу акимата по предоставлению земельного участка, подведение инженерных сетей для рынка подержанных машин. Инновационному предприятию АО «Келет» предоставили землю на пустыре, фабрика «Казлегпром» до сих пор задыхается от нехватки производственных площадей. При таких приоритетах, когда автохлам давит высокотехнологичную продукцию, трудно выйти на передовые позиции по инновационному развитию страны.

Многолетний поиск в стране адекватных возможностей, путей эффективного инновационного развития вылился в создание отдельного министерства науки и высшего образования. Цель понятна: вузы, НИИ – наука - инновации – производство – прогрессивная структура экономики – конкурентоспособность – устойчивое развитие-светлое будущее. За 30 лет нам не удалось создать работающий инновационный механизм, не вскрывать ошибки. Во -первых, у нас сложилось мозаичное мышление, которое и определяет рваный характер политики внедрения инноваций. Надо срочно открыть суперсовременные лаборатории, открыть центры коммерциализации. Необходимо знать программу ПИИР. Подлинный эффект от реальных дел формализовался. Сложился прочный стереотип такого фальшивого подхода.

Объявлена программа «Новый Казахстан». Обрезаются ложные схемы, обновляются команды менеджеров, формируется новая психология. Хотя не всегда слаженно работают звенья, приходится на ходу проверять на прочность идеи, людей, но вектор выбран верный. Экономика должна встряхнуться, освободиться от балласта, присосавшихся ненасытных пиявок. Нужно интенсивно формировать новую экономику. Новому министерству нужно отработать рабочую схему выхода на инновации. Выбрать более или менее созревшие проекты (они есть в КазНУ им.

Аль Фараби, ВКГТУ им.Серикбаева, институте машиноведения им.У.Джолдасбекова и т.д.), готовых к коммерциализации; создать малые предприятия, а затем масштабировать, помочь выйти на мировые рынки. Опыт выпуска вакцины от пандемии должен научить нас работать. Мы приоритетно разработали вакцину в числе немногих стран, стали строить завод, где начались проблемы. В итоге, когда построили, актуальность прошла, массового спроса на отечественную вакцину нет. Огромная конкуренция, сложные технологии требуют для внедрения инноваций гигантской воли, колоссального напряжения, титанического труда, уникальной слаженности. Новый министр Нурбек Саясат должен переложить идеи президента К. Токаева в действенную инновационную политику.

Немов Р.С.

*доктор психологических наук, профессор
Московский городской педагогический университет
Институт специального образования и психологии
Кафедра общей и практической психологии
г. Москва (Россия)*

ПСИХОЛОГИЯ МОТИВАЦИИ ПОВЕДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА И ЭТИКА

Проблемы мотивации поведения человека, которые в свое время явились одной из причин возникновения психологии как науки о душе (середина первого тысячелетия до н.э.), надолго ушедшие из содержания психологических исследований после того, как французский философ Р. Декарт в XVII веке определил психологию как науку о сознании, вновь стали актуальными. Они вернулись в эту науку в XX веке. Известно также, что обсуждением и решением этих проблем с древнейших времен занималась этика как раздел философии [1, 2, 3]. В этой связи перед учеными-психологами встал вопрос о том, чем этические и психологические исследования и объяснения поведения человека отличаются друг от друга. Обсуждению этого вопроса и посвящается настоящее сообщение.

Из истории социальных и гуманитарных наук известно, что в течение длительного времени, особенно после XVII века, постановкой и решением проблем мотивации поведения человека занималась не психология, а этика. Поэтому в данном сообщении мы кратко представим проблемы мотивации поведения человека, которые ставились и до сих пор решаются в научных трудах по этике. Для решения этой задачи мы воспользуемся, в частности, работой В.Д. Губина и Е.Н. Некрасовой «Основы этики» [1]. Представляя и обсуждая основные этические идеи, касающиеся описания и объяснения поведения человека, мы будем соотносить их с теми вопросами, которые ставятся и решаются в современной психологии мотивации поведения человека.

Этика-это наука о человеческой морали, а мораль определяется как «совокупность норм, правил поведения, моральных законов, обычаев, которым люди, как правило, добровольно подчиняются, и с позиций которых в каждом обществе можно почти о любом поступке сказать хороший он или плохой, добрый или злой» [1,4]. «Этика – это раздел философии, изучающий феномен морали, то, как складываются моральные нормы и законы, какова структура морали, как соотносится мораль с другими формами и видами человеческой деятельности. Можно сказать, что ... этика – это теория морали» [1,11].

Соответствующие нормы, законы, правила поведения и обычаи устанавливаются для себя люди и их сообщества, а психология, как наука, к их созданию и существованию отношения не имеет. Более того, в психологии не обсуждается содержание или суть всего, что связано с правилами и нормами поведения, а рассматриваются только особенности поведения людей, соблюдающих или нарушающих соответствующие нормы, моральные законы, обычаи и традиции, а также причины соответствующих форм поведения, связанные именно с психологией людей. Это – первое отличие того, что изучается в этике и современной психологии мотивации человеческого поведения.

В связи со сравнением предмета исследования в этике и психологии интересным представляется то, что древнегреческий философ Аристотель, который выступил как один из

создателей и разработчиков науки о душе в эпоху античности, одновременно является и первым из философов, который в своих научных работах стал использовать термин «этика». С его помощью Аристотель обозначил то, что одновременно можно отнести и к психологии человека, и этике. С помощью понятия «этика» он обозначал особый класс человеческих качеств (в современной психологии они называются свойствами личности), таких как умеренность, мудрость, щедрость и другие. Эти качества изучаются в современной психологии личности, но не исследуются в этике. Соответственно, разницу между психологией мотивации поведения человека и этикой можно увидеть в том, что в них изучается. В психологии мотивации исследуются качества личности, управляющие поведением человека со стороны его психологии, а в этике – то, что регулирует поведение людей со стороны общества в целом. Аристотель (384–322 гг. до н.э.) впервые сблизил проблематику этики и психологии мотивации человека, поскольку одновременно выступал и как философ, и как автор первого систематического учения о душе. «В отличие от философии, этика согласно Аристотелю, является практической наукой, ее цель – ... поступки» [1,54].

История этики и психологии как наук во многом совпадает. В связи с этим можно отметить ряд моментов в истории этики, которые выступают и как эпизоды, связанные с историей психологии мотивации. Гедонистическая идея, как основа одного из поздних направлений в психологии мотивации, впервые была провозглашена в буддизме, а позднее развита в Киренской школе философии (Аристипп) как всеобщее для людей желание избавиться от земных страданий за счет удовольствий. К этому же философско-религиозному учению относится мысль о том, что высший уровень мотивации поведения человека связан с его сознанием и разумом. «Через размышление и созерцание человек может достигнуть истины, найти правильный путь спасения, ... достигнуть совершенства» [1,41].

Сократ (469–399 гг. до н.э.) предвосхитил многие практические рекомендации и советы современных психологов, в частности Д. Карнеги, относительно разумной мотивации человеческого поведения: «Мудрый человек, - писал он, - продумывает все последствия своих поступков, пересматривает все возможные их варианты, оценивает их последствия, и только после этого совершает поступок» [1,45].

Эпикур (341–270 гг. до н.э.), как и многие его предшественники, считал, что целью и смыслом жизни человека является наслаждение, которое он связывал не с телесными удовольствиями, а с разумной и праведной жизнью. Поэтому эвдемонизм Эпикура (учение о том, что поведением человека управляет стремление к счастью) можно назвать разумно ограниченным.

С наступлением Эпохи Средневековья у людей возникла новая религиозная мораль. Ее появлению и распространению предшествовало разочарование людей в наличии у них той морали, о которой говорили и писали античные философы, ее несоответствие реальному поведению людей в жизни. Вследствие этого земная жизнь человека была представлена как греховная, а в качестве цели или идеала выступила вечная и счастливая загробная жизнь, к которой следовало готовиться, живя на земле.

Соответственно, управляющие людьми в их настоящей, земной жизни нормы высокой морали были объявленными как божественные по своему происхождению, а не рождаемые разумом самого человека (как это было характерно для древних греков). Ценность человеческой личности, согласно новой морали, заключается не в ее подчинении моральным требованиям, придуманным самими людьми, «а в силе и остроте ее влечения ... к высшему, абсолютному благу. Степень близости человека к Богу ... одна определяет истинную годность и доброкачественность человека» [1,64]. Блаженный Августин (354–430) стал одним из наиболее ярких представителей и активных распространителей христианской морали в Эпоху Средневековья. Град мирской, писал Августин, это нечестивая среда, где «происходят насилие, войны, создаются государства, руководимые шайками разбойников» [1,68].

О человеческой морали и мотивации поведения человека говорится в размышлениях еще одного известного религиозного философа Эпохи Средневековья – Фомы Аквинского (1221–1274). Он, как и его античные предшественники, соединяет мораль человека с его разумом. «Целью человеческой жизни является обретение блаженства; блаженство состоит не в акте воли, но в акте интеллекта ... Мера совершенства человеческого действия пропорциональна подчиненности последнего разуму, владеющему принципами морали. Действие, сообразующееся с разумом, является добрым, не согласное с ним – злым» [1,69].

В Новое время было продолжено развитие этики и частично психологии мотивации, основы которых были заложены в работах древнейших философов. Так, например, французский философ этого времени Мишель Монтень (1533–1992) возродил старую доктрину гедонизма как основу

человеческой морали и позитивный фактор, управляющий поведением людей. Он считал, что «счастье и удовольствие являются основным двигателем человеческих поступков» [1,74]. Вместе с тем, он утверждал, что адекватная мотивация поведения человека зиждется на его разуме и самопознании, хотя то и другое может порождать у человека разные противоречивые и несогласованные друг с другом формы поведения.

Немало этических и мотивационных проблем поставил и пытался решить в своей книге «Этика» Б. Спиноза. Новизна его подхода к мотивации поведения человека заключалась в том, что он Бога отождествил с природой, то есть представил не философско-религиозный подход к мотивации, который до него господствовал в древности, и особенно в Средние века, а естественно-научный. Он же определил и разделил роли этики и психологии в познании и объяснении поведения человека. Этика – это знание правильного отношения личности к самой себе и другим людям. Психология – это объяснение реального поведения людей, исходя из их индивидуальных особенностей, например, разума и аффектов. Спиноза рассматривает поведение людей «как следствие их природы, слабости разума и силы аффектов» [1,79].

Много идей, касающихся как морали, так и мотивации поведения человека, высказал И. Кант (1724–1804), который отождествлял мораль с теорией, а психологию – с практикой поведения, основанного на законах морали. В своих рассуждениях о моральной оправданности человеческого поведения Кант обратил особое внимание на его мотивацию, и именно с ней связывал высокую или низкую моральную оценку соответствующего поведения.

Список литературы

1. Губин В.Д., Некрасова Е.Н. Основы этики: учебное пособие / В.Д. Губин, Е.Н. Некрасова. – 2-е изд., исп. и доп. – М.: Издательство Московского психолого-социального института. 2010. – 368 с.
2. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соч.: В 2 т. – М., 1990. – Т.1.
3. Франк С.Л. С нами Бог. Три размышления // Духовные основы общества. – М., 1992.

Сарыбеков М.Н.

*доктор педагогических наук
профессор, заслуженный деятель Казахстана
г. Тараз (Казахстан)*

РОЛЬ РЕГИОНАЛЬНОГО ВУЗА В ПОДГОТОВКЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ КАДРОВ ДЛЯ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ

Сегодня перед региональным университетом стоит ряд стратегических задач:

1. подготовка высокопрофессиональных кадров с учетом особенностей социально-экономического развития региона;
2. проведение научных исследований, внедряемых в инновационную экономику и социальную сферу региона для улучшения качества жизни населения;
3. реализация государственной молодежной политики в регионе.

Успешность их выполнения во многом определяется местом, которое занимает университет в жизни региона. Как известно, взаимоотношения между властными структурами региона и руководством региональных вузов в настоящее время юридически недостаточно обязывающие и экономически малозависимые, что служит сдерживающим фактором максимального использования научного, образовательного и культурного потенциала регионального вуза. Иными словами, региональный вуз законодательно не ответствен и не подотчетен ни перед бюджетом, ни перед администрацией региона.

В таких условиях дальнейшее повышение роли регионального вуза и укрепление его авторитета в регионе нуждается в придании ему официального статуса «региональный университет», которое должно быть закреплено законодательно. Обязанности и критерии таких вузов должны быть дифференцированными в зависимости от специфики регионов и должны быть направлены на обеспечение его лидерской и координаторской роли в развитии образовательной и научной деятельности в регионе.

В этой связи предлагаем:

- принять нормативно-правовой акт, определяющий статус регионального университета;
- в меморандумах, подписанных между МОН РК (сегодня МНВО РК) и акиматами областей, а также в программах развития территорий конкретно определить роль регионального университета.

Сможет ли региональный университет стать точкой инновационного роста? Это, в первую очередь, определяется обеспечением качества университетского образования.

Проводимая МНВО РК политика модернизации высшего образования предусматривает профилизацию регионального вуза.

Это означает, что каждый университет сегодня должен упорядочить перечень своих специальностей с учетом специфики региона и реальной потребности в конкретных кадрах для отраслей экономики. Невозможно одинаково успешно готовить в одном вузе юристов, экономистов, педагогов, технологов, программистов и др. Очень важно университету найти свою нишу на рынке образовательных услуг.

В этом плане важна разработка для вузов региональных атласов профессий, которые были апробированы на уровне ТИПО. В рамках проекта «Мамандығым – менің болашағым» региональные вузы будут тесно взаимодействовать с акиматами и местным корпоративным сектором.

Самое главное – необходимо синхронизировать систему подготовки кадров с экономической политикой региона.

В последние годы казахстанские вузы активно участвуют в различных рейтингах мирового и республиканского уровней. Участие в рейтингах позволяет университетам определить свои позиции, оценить уровень конкурентоспособности образовательных услуг, содействовать качественной работе вуза, а главное – привлечь большее количество обучающихся и расширить рамки привлекательности для работодателей.

Рейтинги отличаются методологическими и методическими подходами к их проведению, а также используемым критериальным аппаратом.

Например, Независимое агентство аккредитации и рейтинга проводит рейтинг вузов по таким критериям, как:

- концентрация талантливых студентов, преподавателей и исследователей;
- академическая мобильность студентов и ППС;
- трудоустройство выпускников;
- уровень взаимодействия вуза и работодателей;
- конкурентоспособность научных публикаций.

Независимое казахстанское агентство по обеспечению качества в образовании составляет Национальный рейтинг на основе анализа академических статических показателей, оценки экспертов и опроса работодателей.

При проведении рейтинга, на наш взгляд, не совсем корректно использовать одни и те же критерии и показатели к национальным и региональным вузам.

Для оценки включенности университета в региональные процессы необходимо учитывать конкретные индикаторы. Например, количество научных публикаций, имеющих региональную тематику, связанную с социально-экономическими, политическими, социокультурными процессами, происходящими в регионе: выполнение научных проектов, внедренных в конкретное производство и направленных на повышение качества жизни населения региона; наличие в университете «площадок» для взаимодействия с различными сообществами региона; количество выпускников университета, занимающих ключевые позиции в структуре политической, экономической, гражданской элиты региона. Такие индикаторы позволяют дать комплексную оценку деятельности регионального вуза.

К сожалению, большая часть научных проектов в региональных университетах выполнена в экспериментальном режиме и не внедрена в конкретное производство. Коммерциализации данных исследований препятствуют, во-первых, несовершенство законодательства, во-вторых, нехватка финансирования. В этой связи необходимы нормативно-правовые акты, регулирующие механизм вывода результатов научных исследований на рынок, а также внедрение новых механизмов финансирования. Только тогда в регионах появится потребность бизнеса в науке и получит развитие наукоемкая экономика.

Полагаем, что эти вопросы будут решены в новом законопроекте «О науке и технологической политике», который будет разработан по заданию Главы государства.

Ведущим направлением деятельности региональных университетов является реализация государственной молодежной политики в регионе. При этом обращается особое внимание на следующие моменты:

- молодежь рассматривается как сфера инвестиций, а не как проблемная сфера, требующая исключительно ограничительных и сдерживающих мер;

- ключевым приоритетом реализации государственной молодежной политики в регионе является создание условий для полноценного участия молодежи в сфере занятости и в общественной жизни. Другими словами, необходимо состыковать региональные социальные программы занятости и новую молодежную политику;

- необходимо учитывать происходящий сейчас процесс расслоения молодежи. Молодежь, которая приезжает в город из села (часть из нее адаптируется и вливается в городскую жизнь) сталкивается с проблемами адаптации и становится «легкой добычей» разного рода религиозных проповедников и криминальных структур. Поэтому составной частью новой молодежной политики должна стать осмысленная программа адаптации сельской молодежи.

Таковы основные направления деятельности регионального вуза, обеспечивающие качество университетского образования. Когда говорят «сильные регионы – сильная страна», хочется добавить «сильные региональные университеты – сильные регионы – сильная страна».

Козлов В.В.

*доктор психологических наук, профессор
кафедра социальной и политической психологии ЯрГУ им. П.Г. Демидова
г. Ярославль (Россия)*

ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА: ИНТЕГРАЦИЯ НАУК В XXI ВЕКЕ

Интеграция психологии и педагогики направлена на развитие и воспитание в сознании молодежи идей независимости, духовных и нравственных ценностей, на реализацию приоритетных общечеловеческих ценностей жизни и здоровья человека, свободного развития личности, общедоступности, адекватности образования уровням развития и подготовки обучающихся и воспитанников.

Интеграция психологии и педагогики служит эффективному обеспечению интеллектуального и нравственного развития ребенка с учетом его возрастных, психофизиологических и гендерных отличий, особенностей его поведения, мотивов и способностей; предполагает интеграцию в образовательном пространстве линий личностного, культурного и профессионального развития, привлечению к решению проблем обучения, развития и воспитания ребенка института семьи [1,5].

Ресурсы психологической науки и практики в контексте её влияния на развитие образования представляют собой сложный психолого-педагогический феномен, складывающийся в интегрированном пространстве отношений и взаимодействий детей (разного возраста) и взрослых (педагогов, родителей) в профессиональной образовательно-культурной среде субъектов образовательного пространства и процесса.

Накопленные в гуманитарных (психология, педагогика, социология и др.) и естественных (физиология, психофизиология, медицина и др.) науках многочисленные данные о природе и проявлении человека требуют интеграции, ведущим средством которой является установление внутри- и междисциплинарного взаимодействия между ними. Последнее, в свою очередь, является не менее актуальной проблемой современной науки, так как теория и методология таких исследований в настоящее время находится на стадии конструирования [3].

Проблемы междисциплинарных исследований психологии и педагогики обсуждаются и в зарубежной психологии, в междисциплинарности просматриваются перспективы развития психологического и педагогического знания [3,5].

В исследовании А.Л. Журавлева [1] отмечается ряд важнейших моментов, которые реально раскрывают проблемы интеграции психологии и педагогики в теоретико-методологическом отношении.

1. Будущее и перспективы развития психологии напрямую зависят от ее междисциплинарных связей;

2. Взаимодействие психологии с другими науками осуществляется через отрасли психологической науки;

3. Психология синтезирует достижения других наук, а также осуществляет интеграцию данных о человеке на уровне конкретно-научного знания.

4. Могут быть выделены наиболее перспективные зоны для организации междисциплинарных исследований: с общественными науками через социальную психологию, с естественными-через психофизику, психофизиологию, сравнительную психологию, с медицинскими науками-через медицинскую психологию, патопсихологию, нейропсихологию и др., с педагогическими-через психологию развития, педагогическую психологию и др., с техническими- через инженерную психологию и т.д.

5. Наиболее эффективными междисциплинарными подходами можно считать те, которые были осуществлены в конце XX-начале XXI столетия и привели к формированию отраслей психологии.

6. Междисциплинарность в психологии неизбежна, принципиально междисциплинарными, по сути, являются попытки понять природу психического.

7. Неправомерно понимание, что междисциплинарные исследования – единственная форма исследований в психологии.

8. Неизбежны издержки, то есть негативные для психологии следствия междисциплинарных исследований (например, редукция психического к непсихическому).

9. Чрезвычайно важной является идея уровней междисциплинарности психологии.

10. Психология осуществляет интеграцию данных о человеке на уровне конкретно-научного знания.

11. Могут быть выделены долгосрочные перспективы для организации и проведения междисциплинарных исследований. Необходимо разрабатывать и учитывать результаты исследования целого ряда других проблем, например: психоэволюционной, психоисторической, психогенетической, психоморфологической и т.д., содержание которых далеко не исчерпывается тремя более известными (психофизической, психофизиологической и психосоциальной) проблемами.

12. Могут быть выделены сложности и трудности междисциплинарных исследований (плюралистичность знания, что вызывает сложности в интеграции полученного знания; междисциплинарные исследования характеризуются низкой совместимостью используемых языков разных наук; программы междисциплинарных исследований включают разные методы, но нередко различного уровня их разработанности и т.д.) [1].

Сама идея интегративного подхода, которую мы начали манифестировать в качестве научной парадигмы в начале 90-ых годов прошлого столетия [4], оказалась весьма плодотворна и породила множество научных и прикладных направлений: интегративная методология, интегративная педагогика, интегративная психотерапия, интегративная медицина, интегративная арт-терапия, интегративная танцевально-двигательная терапия и т.д. Появилось множество теорий, которые начали рассматривать политологию, социологию, культурологию, социальную педагогику, антропологию, валеологию как интегративные науки [2].

В центре современной психолого-педагогической дискуссии все чаще оказываются самоценность личности человека (взрослого, ребенка), толерантность к проявлениям индивидуальных особенностей личности, образование в течение всей жизни и др.

Идеи интегративной психологии в современных условиях внедрились в образование как опережающее и обеспечивающее уникальное развитие каждой отдельной свободной личности в интегральном синергетическом и творческом процессе и пространстве ее взаимодействия с другими свободными личностями – как соучениками, так и преподавателями.

Образовательный процесс в интегративной парадигме можно рассматривать как сотворчество преподавателя и ученика (учеников), не предполагающее ограничений, связанных с традиционной для образования субординацией. При этом ролевые диспозиции учителя и ученика сохранены, однако взаимодействие в процессе обучения (и образовательном процессе вообще) происходит на равных, горизонтально, с учетом ценности мнения и позиции каждого участника (мнения ученика и учителя равноценны).

Реализация интегративной психологии в образовании предполагает интеграцию всех существующих видов знания и опыта, которая возможна только при переходе от стратегии

соперничества и противодействия между носителями различных видов знаний и опыта – к стратегии их сотрудничества. Таким образом, еще один аспект интеграции – стратегия сотрудничества между носителями разных знаний и опыта, между представителями разных социальных слоев, поколений, социальных ролей (учитель и ученик) и т.д.

Интегративная парадигма психологии предполагает, среди прочего, восприятие учащегося во всей полноте его уникальных личностных характеристик [3]. При таком подходе учащиеся с оригинальным, необычным способом мышления не оказываются «выброшенными за борт» в ходе унифицированного образовательного процесса.

Необходимость в отказе от воспитания «идеальных исполнителей» и «пользователей уже готового» приобретает глобальный масштаб. Сегодня гораздо более актуально активное совместное распределение (распаковка) педагогом и учащимися багажа мирового наследия, чем зазубривание информации, которая легко находится при владении соответствующими навыками поиска в интернете.

Интегративный подход в образовании исходит из признания того, что нет одинаковых детей, студентов, людей вообще. Интегративный подход, как основной образовательный принцип актуальной системы образования, позволяет педагогическим практикам, вместо «разработки образовательных методик» и «предоставления образовательных услуг» в данной сфере, прийти к созданию единой образовательной среды, включающей как учащихся (детей, студентов, взрослых людей), так и преподавателей (воспитателей, учителей, университетских профессоров) как равных участников процессов, происходящих в этой среде.

Интегративная парадигма образовательной среды имеет международный, мульти- и кросскультурный характер. Она предполагает возможность удаленного обучения для детей, студентов, взрослых, которым оно необходимо, а также внедрения элементов удаленного обучения в повседневный учебный процесс как неотъемлемой части целостной образовательной системы.

Значимым фундаментальным принципом интегративной образовательной системы является «обучение в течение всей жизни», что предполагает обучение не только с детства до старшего возраста, но и в любой точке земли, в любых жизненных обстоятельствах. Иными словами, «обучение в течение всей жизни» предполагает непрерывное развитие личности. В этой связи самоактуализация личности-одновременно и необходимое условие, и результат интегративного подхода образования.

Становится очевидным, что создание и поддержка развития таких школ, где образование осуществляется через интегративный подход, будет способствовать решению педагогических, психологических и социальных задач, это то, что является одним из важнейших условий образовательной среды.

Список литературы

1. Журавлев А.Л. Особенности междисциплинарных исследований в современной психологии / А.Л. Журавлев // Теория и методология психологии: постнеклассическая перспектива / Под ред. А.Л. Журавлева, А.В. Юревича. Москва: ИПРАН, 2007. С. 15-32.

2. Козлов В.В. Интеграция как методологическая категория психологии / В.В. Козлов // Педагогика и психология современного образования: теория и практика: материалы научно-практической конференции, Ярославль, 05-06 марта 2020 года. Том Часть 2. – Ярославль: Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского, 2020. – С. 251-257. – EDN GOIEVY.

3. Козлов В.В. Методология интегративной психологии: Монография / В.В. Козлов. – Москва: Международная академия психологических наук, Рекламно-производственная фирма «Титул», 2021. – 180 с. – ISBN 978-5-6044075-3-0.

4. Козлов В.В. Истоки осознания: теория и практика интегративных психотехнологий / В.В. Козлов. – 2-е издание, переработанное и дополненное. – Минск: ООО «Полібіг», 1995. – 340 с. – EDN YKHRGP.

5. Козлов В.В. Интегративная психология: пути духовного поиска или освящение повседневности / В.В. Козлов. – Москва: Психотерапия, 2007. – 675 с. – EDN ZIYUTZ.

Дауренбекова Л.Н.
филология ғылымдарының кандидаты
Еуразия гуманитарлық институтының доценті
Астана қ. (Қазақстан)

БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ МОДЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ А.ҚҰСАЙЫНОВТЫҢ ҰСТАНЫМЫ

Амангелді Құсайынұлы – еліміздің білім беру саласында ұзақ жылдар бойы білікті басшы, шебер ұйымдастырушы ретінде абыройлы қызмет атқарды.

Қай кезеңде болсын жоғары білім беру саласын заман ағымына ілестіріп, сапалы маман дайындау ісіне жауапкершілікпен қарады. Бүгінгі студентті ертеңгі маман ретінде қабылдап, «студент-педагог» бағытын дамыту қажеттілігін алға шығарды. Яғни, болашақ маманды өзі оқып жүрген орнында қалыптастыру үшін жүйелі бағыт-бағдар беріп, негізгі оқу пәндерін оқытудың мазмұны мен әдістемесін заман ағымына сай мұғалімнің кәсіби даярлығына бағыттап бейімдеу керектігін алға тартты.

Студент-педагогтың білім, біліктілік дағдысы ғана емес, мектеп оқушыларымен қарым-қатынас кезінде кездесетін түрлі: стандартты, типті, жанжалды, күтпеген жағдаяттарды шешу жолдарын үйрету керектігіне де баса назар аудартып, «Мұғалімнің саяси-идеялық және адамгершілік ұстанымы оның тәрбие жұмыстарында айқын көрінуі тиіс» [1,410] - деп кәсіптік-педагогикалық іс-әрекеттердің модельдерін жасауды ұсынды.

Қазіргі заман мұғалімі психология немесе педагогиканың не екенін біліп қана қоймай, бұл жөніндегі білімін оқыту мен тәрбиелеуде қолдана алуы маңызды екенін, бұл бағыттар мұғалімнің іс-әрекетінде көрінбесе, онда оқушылардың оқуды қабылдауында педагогикалық ойлауы өте нашар болатынын байқап, бағамдағаны 2005 жылы «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Мұғалім және уақыт тынысы» [2] атты мақаласында байқалады. Соңғы жылдары Білім және ғылым министрлігі педагогикалық бағыттағы мамандықтарға педагогика мен психология пәндерін тереңдете оқытуды назарға алып, ұлттық кешенді тестілеуге педагогика мен психология пәндерінен сұрақтар енгізуі, мұғалім болмысын қалыптастыру қажеттілігінен туса керек. Демек, А.Құсайынұлының ертеден ойлап, жұрт назарына ұсынған педагогқа қажетті құзыреттіліктер бірте-бірте қолданысқа еніп келеді. Бұдан Амангелді Құсайынұлының қай кезеңде болсын, заман көшін әсіресе, білім мен ғылымның бағыт-бағдарын ертеден болжап, өзекті мәселелерге талдап-таразылап барып тұщымды ой, өткір сын айта алатынын байқаймыз.

Амангелді Құсайынұлы жоғары оқу орындарындағы білім беру үрдісіне ғана емес, орта білім беру ұйымдарының ұлттық моделі болу керектігін айтады. «Ұлттық модель» ұғымында, негізінен, білім берудің «формасы» (пішіні, үгісі, құрылымы) мен мазмұнының (білім стандарттарының, бағдарламаларының, оқу жоспарларының) бірлігі төңірегінде әңгіме қозғалады» [1,413] - дейді де, ұлттық рухты, тіл мен ділді ұясында жоюдың аса жойқын жолы бастауыш мектеп екенін баса айтып, ұлт бесігін қалыптастырудың жолдарын көрсетеді.

Дамыған алдыңғы қатарлы елдердегі бастауыш мектептерді оқытудың жүйесін мысалға ала отырып, «Жапонияда 6 жыл бойы бастауыш мектепте бірде-бір шет тілдері оқылмайды. Сөйтсе де, шет тілдерін меңгеруден қалып бара жатқан тағы да жапондықтар жоқ. Бастауыш мектебінің алғашқы екі жылындағы тәлім-тәрбие жұмыстары балалардың жас ерекшеліктеріне қарай ұйымдастырылады» [1,418] - деп, балалардың дені сау, оқудағы қадамы жемісті болуы үшін әлем елдерінің басым көпшілігі қолданып отырған 5-6 жылдық бастауыш мектеп моделін құруды ұсынады. Яғни, ұлттың тілі мен ділін сақтау үшін, бастауыш мектепте ана тіліне басымдық беріп, ал бөгде тілдерді мектептің орта буынынан бастап оқыту жемісті болатынына нақты дәлелдер келтіреді. Атап айтсақ:

- балабақша мен бастауыш мектепте, ана тіліндегі сөйлеу, ойлау, жазу-сызу дағдысы берік қалыптаспаған мектепте ана тілінде сөйлеу, ойлау, жазу-сызу дағдысы берік қалыптаспаған оқушыларға бөгде тілдерді қосарландыру, психологиялық зерттеулерде дәлелденгендей, жас баланың ой-өрісін дамытуда тежелу, тұтығу процесін туғызады;

- педагогикалық психологияның бүкіл әлем мойындап, басшылыққа алып отырған «тұлғаның ой-өрісін баспалдақтап дамыту теориясына» сәйкес оқыту мен тәлім-тәрбие үрдістерін ұйымдастыруы шарт;

- баспалдақтап дамыту теориясы ең әуелі бір тілді – ана тілін толық меңгеруді, ал содан кейін оған сүйене отырып, екінші тілді, оларға сүйеніп үшінші тілді игеруді жүктейді.

Бұл А.Құсайынұлының білім саласын дамыту жолындағы ұзақ жылғы тәжірибеден туған ұтымды тұжырымдары десек те болады.

А.Құсайынұлының 2008 жылы ұлт газеті Егемен Қазақстанға шыққан «Білім берудің ұлттық моделін дұрыс таңдай алдық па?» [3] атты мақаласында айтқан «ұлт бесігі» бастауыш туралы айтқан ойы, бүгінде шешімін тапқандай. Мәселен, биылдан бастап, мектеп табалдырығын аттаған 1-сынып оқушыларына ағылшын мен орыс тілі оқытылмайды. Бұл жөнінде оқу – ағарту министрі А. Аймағамбетов: «Зерттеулер мен талдаулар жүргізгеннен кейін біз бірінші сынып оқушысына бірден 3 тілді меңгеру қиын екенін көрдік. Бұл – тиімсіз. Біз бұл мәселеге қатысты шешім қабылдадық. Енді қазақ тілінде оқитын мектептерде 1-сынып оқушысы бір ғана тілді, яғни қазақ тілін меңгереді. Біз баланың алдымен өз ана тілінде оқуды және жазуды үйренуі үшін тиісті жұмыс жүргізіп жатырмыз. Екінші сыныпта бағдарламаға орыс тілі, үшінші сыныпта ағылшын тілі қосылады» [4] - деп түсіндірді. Демек, дамыған елдердегі «баспалдақтап оқыту» жүйесінің ұлт ұрпағын қалыптастыруда пайдалы болары анық.

Қашанда жаңашылдыққа ұмтылатын А.Құсайынұлының еңбектерінен білім әлеміндегі өзгерістерге баса назар аударып, қай кезеңде болсын уақыт талабына сай, білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру бағыттарын көрсетіп отырғанын байқаймыз. Демек, білім мен жоғары ғылымға реформа жүргізу кезінде «Білім жолы – өркениет жолы» [5,35] - деп білетін, А.Құсайынұлының қағидалары мен тұжырымдарына назар аудару артық етпейді.

Білім мен ғылымды дамыту жолында үздіксіз қызмет еткен ғалымның: «Білімсіз, ғылымсыз ел – тұл, білім мен ғылым – адамның қос қанаты», «оқыған, білімді адам уақытынан оза жүретіні ақиқат», «ағашты діңі қалай көркейтсе, адамды білімі солай көркейтеді», «білімді адам ғана өткенге үніліп, болашақты болжай алады», «темірге тіл, жаңқаға жан бітірген де – білім» [5, 35] - деген ғибратты ойлары санаға сілкініс, алға ұмтылыс берері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құсайынов А. Өмір иірімдері. – Астана: Фолиант, 2012. – 424 б.
2. Құсайынов А. Мұғалім және уақыт тынысы. // Егемен Қазақстан, 2005.
3. Құсайынов А. Білім берудің ұлттық моделін дұрыс таңдай алдық па? // Егемен Қазақстан, 2008.
4. 1-сынып оқушылары тек қазақ тілін меңгеретін болады. <https://egemen.kz/article/314463-1-synyp-oqushylary-tek-qazaq-tilin-men-hgeretin-bolady>
5. Құсайынов А. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 316 б.

Ибраева А.Т.

*доктор философии PhD по педагогике
Директор Департамента образования
УНПК «Международный Университет Кыргызстана»
г. Бишкек (Кыргызстан)*

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В ВУЗЕ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

В условиях реформирования системы образования и модернизации педагогического образования особая роль отводится вузам. Их стратегической задачей на современном этапе становится подготовка педагогических кадров новой формации, способных соответствовать высокой планке требований общества к человеку, носящему звание Учителя.

Современная система образования, ориентированная на решение задач инновационного развития экономики, в эпоху борьбы с распространением пандемии COVID-19, предъявляет новые требования к уровню профессиональной компетентности преподавателей и руководителей образовательных организаций.

В рамках антикризисного планирования [2] при реагировании на ситуацию, связанную с распространением пандемии COVID-19 в Кыргызской Республике, удалось реализовать такие меры, как:

- перевод всей системы образования в дистанционный формат, основанный на предоставлении образования и выводе системы в реальный режим обучения, спустя 12 месяцев;
- создание и наполнение электронных образовательных платформ как для учащихся, так и для педагогов, электронных библиотек, платформ для онлайн-тестирования школьников, съемка и размещение на телевизионных платформах более 7 тыс. видеоуроков для дошкольного и школьного уровня обучения, включая обеспечение части из них сурдопереводом;
- организация дистанционного повышения квалификации учителей на специально созданной платформе, модернизация и разработка 128 программ повышения квалификации, из них 35 - онлайн-курсов;
- перевод системы приема абитуриентов на уровнях профессионального образования в онлайн-формате;
- повышение размера стипендии студентов, обучающихся по педагогическим специальностям.

Повышение профессионального уровня педагогов и формирование педагогического корпуса, соответствующего запросам социума, также обучение в онлайн-формате – необходимое условие модернизации системы образования в новой реальности. Образование является важнейшим средством и ресурсом становления креативной личности, способной и готовой к жизни в многомерном и быстроменяющемся обществе. Принцип «образование длиною в жизнь» делает этот вид деятельности базовым для любого человека нашего времени. Таким образом, важнее становится задача постоянной модернизации самого образования и повышения квалификации участников образовательного процесса.

Изменение роли, задач и функций всех участников этого процесса, от руководителей органов образования образовательных учреждений до методистов и преподавателей, предполагает кардинальные изменения в их повышении квалификации и переподготовке, но что еще более важно – это изменение образа мышления участников образовательного процесса, отказ от устаревших стереотипов организации учебного процесса и переход на инновационный образовательный процесс с получением планируемого результата. Все участники образовательного процесса должны освоиться с новыми приоритетными направлениями, функциями и ориентирами, которые должны быть направлены на обеспечение качества, доступности и эффективности образования.

В целях развития образования в соответствии с современными требованиями в Кыргызской Республике был разработан и принят целый ряд нормативно-правовых документов: концепция развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2030 гг., «Государственный образовательный стандарт высшего и среднего общего образования Кыргызской Республики» (2021 г.), «Национальная стратегия Кыргызской Республики на 2018-2040 гг.» и др. В этих документах определены стратегические направления развития образования, формирование компетентностей педагогов, воплощение в жизнь личностноориентированного обучения учащихся, построение системы образования с использованием информационных технологий, обмен информацией на уровне управления, повышение качества образования посредством развития регионов страны и т.д.

Сейчас весь мир на пороге технологии «4.0 Индустрия», когда нивелированы границы технологических, цифровых и биологических сфер. Если общество не желает потерять себя в инновационном пространстве, оно должно направить все усилия для развития своей системы образования в новом русле [7].

Для реализации перечисленных задач необходима новая методология проектирования системы профессиональной переподготовки педагогических работников, новые институциональные формы повышения квалификации педагогических кадров, разработка и апробация инновационных моделей повышения квалификации и переподготовки управленческих и педагогических работников в контексте кадрового обеспечения социокультурной модернизации образования.

В настоящее время качество преподавательской деятельности в вузе зависит от шести факторов: статуса вуза как научного и учебного центра, его готовности к саморазвитию в этом плане, сплоченности педагогического коллектива на основе современных концепций образования, педагогического потенциала организации и лиц, входящих в данный вуз, владения преподавательским составом новыми вузовскими технологиями, уровня профессиональной культуры преподавателей. Последний фактор является системообразующим и одновременно выступает в качестве критерияльного показателя развития и саморазвития вуза.

В современной вузовской педагогике росту профессионального мастерства преподавателя придается большое значение, поскольку в нем проявляются важнейшие стимулы активности студенчества и он выступает потенциалом роста вуза

В психологии имеется ряд работ по педагогической рефлексии деятельности преподавателя вуза, где рассматриваются отдельные показатели педагогической культуры преподавателя вуза, требования к личности преподавателя, его профессиональной компетентности. В той или иной мере определились некоторые общие позиции по анализу и оценке деятельности преподавателя вуза, которые включают:

1. высший показатель профессиональной культуры преподавателя, т.е. гармоничное сочетание его преподавательской и научно-исследовательской деятельности;

2. соотношение теории и фактологии, знания и опыта, взаимосвязь знаний, умений и навыков при ведущей роли знаний;

3. качество работы преподавателя, определяемое его умением осваивать современные дидактические технологии и соединять их соответственными авторскими методиками;

4. мастерство преподавателя, напрямую связанное с его способностью мотивировать учебную деятельность студентов и организовывать ее как исследование, творчество и самостоятельное решение проблемы;

5. отношение преподавателя к своему труду, зависящее от его общей культуры, владения универсальными знаниями, а также ориентации на новую парадигму вузовского образования, включающей в себя переход к многовариантной системе образования, реализацию личностно-ориентированного образования, использование рынка образовательных услуг, системного подхода в инновационных процессах и др.

Потребность в профессиональном самосовершенствовании – неотъемлемая характеристика человека культуры, науки, служителя своего дела, профессионала высшего уровня. Преподаватель вуза должен успевать за быстротекущим временем, соизмерять свою деятельность с развитием науки, культуры, обязан расти вместе с духовным ростом современной молодежи, причем расти быстрее своих учащихся.

Готовность и потребность во взаимопонимании и сотрудничестве – также важнейшие критерии мастерства преподавателя вуза. Психология и педагогика высшего образования четко сформулировала основные постулаты эффективности работы преподавателя: наличие социальной цели, научной организации труда преподавателей и студентов, единые педагогические позиции и требования в коллективе вуза, кафедры, единый стиль общения, выполнения всеми преподавателями и студентами устава вуза, прав и обязанностей. При этом важно, чтобы каждый преподаватель вуза проявлял добрую волю, желание сотрудничать с коллегами, помогать друг другу, искать новое и сорадоваться успехам других. Данные критерии включают самокритичность, объективную самооценку личных качеств и результатов своей деятельности; требовательность к себе как профессионалу и человеку; чувство нового, способность определить направленность совершенствования своего труда, создать новую концепцию обучения; самоисследование своего труда и творческое отношение к нему; умение работать над собой в различных областях деятельности.

Способность реализовывать условия роста профессионального мастерства преподавателя вуза, которые в той или иной мере существуют в конкретных учебных заведениях, их реализация зависят не столько от администрации, научной и учебной части, сколько от того, как активно сам преподаватель-мастер, профессионал использует имеющиеся условия.

Готовность и потребность в сотрудничестве характеризуется такими признаками: знанием психологии и особенностей своих коллег по работе; умением вести дискуссии, вырабатывать общие позиции в общем деле; пониманием, применением, реализацией полезных для дела чужих инициатив и предложений; способностью искать, находить и использовать сторонников в задуманном деле; умением использовать опыт и способности своих коллег для решения задач обучения и воспитания студентов; критикой оценки их личности и результатов их работы.

Таким образом, вычлняются основные объекты научного анализа учебной деятельности преподавателя вуза, которые реально охватывают всю объемную совокупность требований к специалисту и как к члену общества, и как к ученому, и как к профессионалу, обучающему студентов, и как к творцу нового в своем деле.

Список литературы

1. Зеер Э.Ф., Павлова А.М., Сыманюк Э.Э. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: Учеб. пособие. – М.: МПСИ, 2005. – 216 с.
2. Концепция развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2030 гг.
3. Кузнецова А.Я. На пути к личностно-ориентированной технологии обучения в педагогическом вузе / А.Я. Кузнецова // Философия образования для XXI века. – 2002. – № 4. – С. 158-162.
4. Кузьмина Н.В. Методы исследования педагогической деятельности / Н.В. Кузьмина; Ленингр. гос. ун-т. – Ленинград : ЛГУ, 1970. – 115 с.
5. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству: книга для учителя / Н.В. Кухарев. – Москва: Просвещение, 1990. – 159 с.
6. Наркозиев А.К., Янцен В.К. Инновационные технологии организации учебного процесса в вузах Кыргызстана
7. Програма развития образования Кыргызской Республике на 2018-2040 гг.
8. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения: проблемы и суждения / М.Н. Скаткин; Акад. пед. наук СССР. – Москва: Педагогика, 1971. – 207 с.

Karağan E.

Doç. Dr.

*Bolu Abant İzzet Baysal üniversitesi
g.Bolu (Türkiye)*

DİL, KİMLİK VE GELECEK

Dilin kendine has özellikleri vardır. Belli başlı özellikleriyle şekil almış bir kültürün içinde doğan insan, aynı zamanda dilin ayırt edici özelliğinin de tam ortasında doğar. İnsanı bir bakımdan şekillendiren kültür, insanı hayatı boyunca yönlendiren bir vasıta niteliğindedir. Bu vasıtanın tekerlekleri de şüphesiz ki dildir. Çocuk yaştan itibaren bireye aktarılan kültür, dil ile yolunu bulmaktadır. Böylece kişi, hayattaki konumunu, bir sonraki adımını, kısacası onu diğer insanlardan ayırt eden özelliklerini benimseyerek yoluna devam eder. Bu bakımdan dil sadece bir duygu yahut düşünce aktarıcısı değil, aynı zamanda kişinin kendini bulması, anlaması, dünyasını kurması ve etrafını şekillendirmesi hasebiyle son derece önemlidir.

Dilin tanımına dair pek çok görüş ve kuram mevcuttur. Daha yalın bir ifadeyle dil, zihinde gerçekleşen etkinliklerin dışı vurulması ve o etkinliğin başka bir zihne geçiş yapabilmesini sağlayan bir işaretler sistemidir. Bu tanım itibarıyla dil mevzusu insanın bulunduğu her ortam için daima mühim bir yer tutmaktadır. Daha basit tanımıyla dil; anlaşma aracıdır. Tarihsel, toplumsal ve kültürel bakımdan dil, bireyin özünü ve çevresini anlayabilmesini sağlayan, haberleşmeyi ve ortak bir paydada buluşabilmeyi mümkün kılan bir esastır. Aynı zamanda bu özellikleriyle bir doğal yatkınlık göstergesidir. Bu yatkınlık, dilin insan için bir ayrıcalık haline gelmesini sağlar. Çünkü dil yeteneği, insanın yaratılışında bahsedilen bir yeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alman filozof Heidegger, «Dil insanın evidir» der [4,143]. Ev, yapı malzemeleri ve insana uygun oluşu itibarıyla doğanın içerisinden alınıp insan için bir şekle büründürülmüştür. Ayrıca insanın tüm temel gereksinimlerini yerine getirebildiği bir yapıdır. Dil de böyledir. Her ulus, kendi gereksinimlerine ve kültürel zevklerine göre dili meydana getirir, şekillendirir. Bir ulusun duygu ve düşüncelerinin, kültürel aktivitelerinin korunduğu bir merkezdir dil.

Dil, duygu ve düşüncenin sığınağıdır. Bir millete ait duygu ve düşünce varlığı, dil sığınağında öğütülmekte ve öğütülen şey, nesilden nesile aktarılmaktadır. Sözlü yahut yazılı, bu hususta en temel vazife dile aittir. Evde oturan, dışarıda çalışan, okulda öğrenen yahut öğreten, hayat içerisinde yaşamını

idame ettiren herkes, bu kültürün bir parçasıdır ve dilini farkında olarak veya olmadan kültürü vasıtasıyla geliştirmekte ve taşımaktadır. Bu bakımdan dili oluşturan ve değiştiren hayatın kendisidir.

Her ulus, kültürünü ve dilini asırlar boyunca öğretir. Bir akarsu gibi dil, içinden geçtiği her ortamdan belli başlı unsurlar elde eder. Bazen başka dil ve medeniyetleri beslerken bazen de onlardan beslenerek zenginleşir. Hayatini devam ettirdiği uzun süreçler içerisinde iç ve dış çevrelerle olan münasebetleri aynı zamanda tarihi vesika niteliği taşımaktadır. Bu nedenle rahatlıkla söylenebilir ki, dil; bir milletin geçirdiği tüm olayların özetidir. Bu bakımdan toplum hayatının şekillenmesinde ve anlam kazanmasında en önemli unsurlardan biri de dildir.

Duymak, düşünmek, hayal gücüne sahip olmak, mühim bir hadisedir. Bu eylemlerin içinin doldurulması yine dil ile doğrudan ilintilidir. Kişi, duyduğunu yahut düşündüğünü zihninde dil ile tekrarlar ve donatır. Toplumun belli kısımlarında bunları dile getirerek veya yazıya dökerek icraatını meydana getirir. Bu bir film, kitap, şiir, resim yahut heykel olabilir. İcra edilen şey, dilin ve onunla kol kola yürüyen kültürün somut örnekleridir. Dil ve kültür ne denli dolu bir şekilde yapıtlara işlenirse, toplum da o denli ayağa kalkma eylemini güçlendirir. Böylece nesiller için bir ilham kaynağı, diğer toplumlar için bakma ve imrenme serüveni meydana getirilir.

Aynı dili konuşan ve bu dille hayatını idame ettiren insanlar, «millet» adı verilen sosyal varlığın temelini oluştururlar. Dil, duygu ve düşünceyi aktarma hususu baz alınarak bir vasıta görevi üstlendiğinden dolayı toplulukların aralarında duygu ve düşünce birliğini sağlamlaştırarak onları «millet» haline getirir. Bu yüzden dil, her ulus için geçmişten bugüne aktarılan kıymetlerin başında gelirken her millet diline değer verir ve onu geliştirip geleceğe daha kuvvetli bir şekilde aktarmak için çaba gösterir.

Genel anlamda bütün diller kıymetlidir. Çünkü insanlığın varoluşundan bugüne değin var olan miras, yeryüzündeki bütün coğrafya, dil, kültür ve çevrelerin ortak ürünüdür. Her birinin az ya da çok katkısı ile şekillenmiş bir dünyada yaşıyoruz. Fakat her insan için kendi ana dili -onun ait olduğu kimlik, kültür ve medeniyeti ifade ettiği için-ayrı değerdedir. İnsan, hayatta var olmaya başladığı serüvenin başından itibaren kendisini çevreleyen her türlü ortamda bir şekilde anadil ile aşinalık sağlar ve baskı yahut zorlama olmaksızın dil edinimini tamamlar. Bu serüvenin en yakın kaynağı annedir. Çocuğun dili benimsemesinde anne büyük bir rol oynar. Bu nedenle de çocuğun ait olduğu kimliği oluşturan dile anadili denmiştir.

Dil eğitimi insanın doğumu ile aile içinde başlayan bir süreçtir. Bu yönü ile farkında olarak veya olmayarak belirli kuralları ile edinilen dilin daha düzenli ve kuralları öğretimi ise eğitim kurumlarında devam etmektedir. Bu şekilde bireyin hayat içerisinde duyacağı ihtiyaçlarını karşılayabileceği dil, birikimlerle zenginleştirilir. Öğretmen ve anne çocuğun dil eğitiminde rol alan iki önemli unsur olarak yerlerini alırlar. Bu nedenle toplumda bilinçli anneler ile dil şuurunun farkında olan öğretmenlerin yetiştirilmeleri önem kazanmaktadır [1,6].

Kişi, kimliğini dil vasıtasıyla kazanır ve kurduğu düşünce diyarıyla dilsel iletişimi, kişinin yaşam biçimini şekillendirir. Bu bakımdan insan olmak ve insan olarak doğmak farklı şeylerdir. İnsan doğduğu ortamı ve kültürü seçemez. Ancak hayat yolculuğu içerisinde insan olmak uğruna uğraşlar verir. Bu uğraşların temelinde elbette dil vardır. İnsan tabiatı itibarıyla öncelikle karşısındaki kişinin dili kullanma yetisine dikkat etmektedir. Bu durum insanın kişiliği hakkında pek çok bilgi içerir ve hayat içerisinde o dilin şekil verdiği kimlik ile kendine yer edinir. Dolayısıyla insanın dünyasını oluşturmaya, şekillendirmeye, tertip etmeye ve anlam yüklemeye, dilsel yetisini kullanabilmesi ölçüsünde değişim arz etmektedir.

Dil, kazandığı ehemmiyet ile bir bilim dalı olarak da en çok üzerinde çalışma yapılan alanlardan biri olmuştur.

Dil biliminin kurucularından Ferdinand de Saussure: *Dil: semantik, fonetik, sosyolojik, tarihsel ve estetik göstergelerden oluşur*, der [3,6]. İnsanların birbirleriyle olan iletişimlerini güçlendirmek adına dili kullanım biçimleri, davranışları, resim yahut görselleri, işaretleri, levhaları, bir filmi yahut tiyatroyu, müzik eserini, edebî eserleri, kısacası bildirim gayesi taşıyan her türlü bütünü oluşturan bir sistemden bahsetmektedir.

Martin Heidegger ise; dili, içinde varlığın su yüzüne çıktığı ve kendini gösterdiği bir logos olarak tanımlar. O, “dil, varlığın ışınarak örtüsünü açtığı yerdir” derken, dili, insan varlığının temeli ve insanı insan kılan şey olarak kabul etmektedir. Wilhelm von Humboldt’a göre ise «dil, bir yandan, insanın genel tinsel enerjisinin düzenli işleyen bir çark içinde açığa çıkmasıdır; diğer yandan, bu çark içinde dilsel yetkinlik idesinin gerçeklikle bir oluş kazanması çabasıdır». Bu çabada insan, ancak dille insan olur» [5,126].

İletişim aracı olarak tanımlanan dil, aynı zamanda her insanın bir diğerinden mesul olduğu gerçeğini de gözler önüne serer. Burada yine dilin kültür ile olan ilişkisini görmekteyiz. Felsefe, bilim,

din, sanat gibi sosyal ve kültürel alanlar dil ile şekillendiriliyor ve anlamlandırılıyorsa dilin benimseme ve benimsetme yetisini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Aynı zamanda bu alanların oluşumu, gelişimi ve aktarımı yine dil vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Anlaşıyor ki dil, insanın kendini ve etrafını şekillendirmesi, etrafındakilerle birleşmesi ve bu ortamda kendisine yer edinebilmesi açısından bir zemin hazırlamaktadır. Bu zeminde neler yapılabileceği yine dile ve o dilin kullanım yetisine bağlıdır.

Dil ile oluşturulan bilgi alanı, üretilen bilginin korunmasını da sağlar. Kültüre ait normlar ve gelenekler çerçevesinde üretilen bilgi, yayıldığı, tartışıldığı ve benimsendiği takdirde önem arz etmektedir. Ancak önemli olan nokta bütün bunların kullanım şeklidir. Bu şekil de dil ile mümkün olmaktadır. Üretilen bilginin amacı veya doğruluğu/geçerliliği sorgulanacaksa bu yine dil ile yapılacaktır. Asıl üzerinde durulması gereken nokta öncelikle duruma nasıl yaklaşıldığı ve dilin nasıl kullanıldığıdır. Mutfağımızdaki malzeme kadar yemek yapabildiğiniz gibi zihninizdeki kelime hazinesi kadar konuşabilir, üretebilir, hayal kurabilirsiniz. Çünkü iyi veya kötü hangi anlamda düşünürseniz düşünün bir toplum ile iletişim kurmanın yegâne yolu onu anlayabilmek ve kendinizi anlatabilmekten geçer. Kendisini anlamayan insan doğal olarak anlatamayacaktır da. Bu bakımdan zihin ve kelime dünyasının genişliği, önce kişinin kendi yerini bulması ve ardından yerini anlatması ölçüsünde gelişecektir. Günümüzde yaşanan tüm ekonomik, sosyal, siyasal vs. gayretlerin düşünce belleğine yerleşmesi ve aktarılması dil ile mümkündür. Eylemden önce düşünce harekete geçer ama düşüncenin eyleme dönüşmesi isteniyorsa ilk adım dili kullanma yetisindeki inceliklerdir.

Dil, kendine has özellikleri ile özellikle ulus milliyetçiliğinin ortaya çıkması ile daha da ehemmiyet kazanmıştır. Bu noktada dili sadece öğrenmek; bir yerde sömürge olmak anlamına gelmiştir. Bununla beraber büyük veya diğer bir deyişle güçlü toplumlar dilini öğretme gayretine girmişlerdir. Özellikle kendi sınırları içinde ve sınırlarının dışındaki bireylere çeşitli eğitim kurumları ile veya dil politikaları ile gerçekleştirmektedirler. Bu doğru bir hamledir. Bunu son dönemde fark eden toplumlardan biri de Türkiye'dir. Dünyanın her yerindedoğrudan veya dolaylı olarak devlet ve özel üniversiteler bünyesinde açılan dil kursları, Maarif okulları, Yunus Emre Enstitüleri, MEB okulları TÖMER ve benzeri kurum ve kuruluşlar aracılığıyla ile dil öğrenilmekte ve öğretilmektedir. Türkiye bununla da yetinilmeyip şimdi ciddi bir öğrenci merkezi haline gelmeye başladı ve bu gibi hareketlenmelerin en önemli faydası, Türkçeyi öğrenecek olan genç kitlenin kendi ülkelerine yarı döndüklerinde yine Türkçe bilen insanlarla veya Türkiye ile iletişim kuracak olmaları ve kendi coğrafyalarında başlayan inşa süreçlerini aldıkları dil ve alan eğitimini esas alarak hayal dünyalarını zenginleştirecek ve bu şekilde yeniden bir dünya kuracaklardır. Bu da sınırların ortadan kalktığı, her yere erişmenin iletişim ile sınırsızlaştığı ortamda ulaşımın saatlere indiği günümüzde ciddi lobi, ekonomik, sosyal, kültürel ve daha sayamadığım birçok alanda ciddi getirileri olduğu ve olacağı muhakkaktır. İşte bunu en iyi başarabilen batı toplumlarına bakıldığında kimseye kendilerini gidip anlatma ihtiyacı hissetmezler, okuttukları veya kendi gönüllü elçileri adını verdikleri dillerini bilen insanlar zaten onlar için yeterince çalışmakta ve reklam yapmaktadır.

İnsan, dilin sınırları ile sınırlıdır çünkü dilin imkanları kadar kendini ifade edebilir veya karşısındaki, çevresindeki olay ve olguları anlayabilir. Bu imkanlar doğrultusunda kişi, diğeri ile olan diyalogunu hangi yönde ilerlettirse ifade hacmi genişler ya da daralır. Zira insan kimliğini dil aracılığı ile kazanır. Bir birey olarak dil ve üslup çerçevesinde gerçekleştirdiği iletişimine göre yaşam biçimini şekillendirir.

Dil olmadan kişi dünyaya erişemez. Dünyayı anlama, yorumlama ve uygulama noktasında eksiklik yaşar. Dil aracılığıyla tecrübe ettiğimiz şeyleri isimlendirir ve etrafımızı tertip ederiz. Bu sebeple kişiliğin ve benliğin oluşumunda tesiri bulunan semboller, semboller haritası ve bu haritayı çizmeye yarayan dil, erişim ve anlama noktasında çok mühim bir yer tutar.

Kaynakça

1. Calp Mehralı (2010). Özel Eğitim Alanı Olarak Türkçe Öğretimi, Ankara: Npbel Yay.
2. Coşkun Seyit (2014). Dil-Düşünce ve Dünya İlişkisi Bakımından Öznellik, Bireysellik ve Kimlik, Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Cilt 23, Sayı 23, 87.
3. Güneş Mustafa, GÜNEŞ Hatice (2022). Kültür ve Dil, Konya: Eğitim Yayınevi.
4. Kaplan Mehmet (2007). Kültür ve Dil, İstanbul: Dergah Yayınları.
5. Rüstemova Afak (2010). Ulusal Kimliğin Belirleyici Etkeni: Dil, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Cilt 7, Sayı 7, 85.
6. Yazoğlu Ruhattin (2005). Dil Kültür İlişkisi, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Cilt 2, Sayı 5, 123.

Алиев О.Ж.

экономика ғылымдарының докторы

«Тұран-Астана» университетінің профессоры

«Тұран» білім беру корпорациясының вице-президенті

Қазақстан экономикалық ғылымдар академиясының академигі

М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті жанындағы философиялық-экономикалық жиылысының толық мүшесі

АДАМҒА ЖАҚСЫЛЫҚ ЖАСАУ – МІНЕЗДЕН

«Ұлтқа қызмет ету білімнен емес, мінезден» деген Алихан Бөкейханның даналық тәмсілінің әр адамға қатысты екендігінің растығына көзімді жеткізгендердің бірі замандасым, кейін құдайы көршім, одан кейін аға-досым Амангелді Құсайынұлы болатын. Менің ғылыми тағдырыма тікелей оң әсерін тигізіп, өшпес із қалдырған Әбекеңнің екі бірдей **МӘРТ МІНЕЗІ** туралы қысқаша сөз қозғамақпын.

1982 жылдың қаңтар айының бас кезі. ҚазМУ-дің «Саяси экономия» кафедрасының ассистентімін. Жақында ғана кафедра отырысында жер рента теориясына жазылған кандидаттық диссертациямды талқылау рәсімі өткен болатын. Кафедра меңгерушісі мен аға буын академик, профессор, доценттер «Орақ, жұмысың өте қиын тақырыпқа арналыпты, жұмысың да күрделі, шынында, біз жазғаныңды түсіне алмай отырмыз. Сен Мәскеуге барып, сол жақтағы білікті мамандарға оқытып, солардың пікірін алып кел» деп қорытынды шығарған болатын.

Күтпегенім осы еді. Неге? Алыстағы Мәскеуге қалай барамын? Ассистенттік айлығым бар болғаны 125 сом. Ұшақпен барып-қайтуға ғана жетеді. Бала-шағама не қалдырамын? Мойным салбырап, сол кездегі университет парткомы хатшысының орынбасары Рахманға (Алшанов Рахман екеуміз 1969-1974 жылдары бір топта оқығанбыз) келдім. Не істерімізді білмей отырғанымызда бөлмеге Амангелді ағамыз кіріп келді. Менің күйзеліп отырғанымды көріп, өзінің тура сөйлеу әдетімен: «саған не болған, бұрын бұндай емес едің ғой, түрің адам шошырлық, аманшылық па?» деп сұрақтың астына алмасы бар ма? Әбекең ол кезде университет проректоры қызметін атқаратын. Мен болған мән-жайды айтқан болдым.

Міне, осы кезде Амангелді ағамыз Рахман екеуміз күтпеген шынайы **мәрттік мінезін** көрсетіп, «Орақ, сен саспа. Мен саған университет атынан Мәскеудің өзің қалаған білім-ғылым мекемелерінің біреуіне ғылыми командировка ұйымдастырамын. Барып-қайту шығының университет есебінен болады. Сен тек үмітімізді ақтап, диссертацияңды ойдағыдай қорғап шығуың керек» деді. Әрі қарай дәл осылай болды да: Мәскеуге де бардым, білікті мамандардан оң пікір де алдым, сол жылдың сәуір айында диссертациямды Әбекең айтқандай «ойдағыдай» қорғап та шықтым.

Бұл жерде менің айтпағым: атам қазақтың «Аштықта жеген құйқаның дәмі аузымнан кетпейді» деген даналығының айшықты айғағы – сол кездегі Амангелді ағаның маған жасаған ұмытылмас жақсылығы, мен арқылы жас мамандарға деген шынайы қамқорлығы! Айтпақшы, мен үшін еш ұмытылмас осы жайтты кейінірек бір бас қосқанымызда ризашылықпен Әбекеңнің есіне салсам, оның есінде жоқ, ұмытып қапты. Бұл да болса оның бойынан дана бабаларымыздың «біреуге жасаған жақсылығыңды айтпа, тіпті оны ұмыт» деген қастерлі қасиетті көруге болады! Ал мен болсам сол бабаларымыздың «өзгелердің өзіңе жасаған жақсылығын айт, ұмытпа» деген тәмсілін басшылыққа алуға тырысқан жанның бірімін.

Амангелді Құсайынұлы маған қатысты екінші **мәрт мінезін** дәл жиырма жылдан кейін көрсетті. 2002 жылдың тағы да қаңтар айының бас кезі. Кафедрада үш сағаттық талқылаудан кейін менің докторлық диссертациямды баяғы «қиын тақырып», «біздің шифрға жатпайды» деген жалаң сылтаулармен қорғауға жібермей қойды. Бірақ аздан соң өз қателерін мойындаған болуы керек, кафедрадағы академик бастаған профессорлардан маған біреулер арқылы «қайта келсін, қорғатамыз» деген хабар жетті. Бұл – «ақсақ қой түстен кейін маңырайдының» және де «сасқан үйрек артымен жүзедінің» кейпі. Содан олар маған «елдестірмек елшілер» жібере бастады. Мен ешкімді тыңдамадым, қайта бармадым. Олардан ештеңе шықпаған соң, Орақ бір тыңдаса сыйлас ағасы әм көршісі Амангелді Құсайынұлын тыңдар деген оймен маған енді Әбекеңді салыпты: ана ініңді көндір деп. Сол кезде ол Жоғары аттестаттау комиссиясының төрағасы болатын.

Бір күні Амангелді ағам маған телефон шалып, жұмыстан кейін үйге кіріп кетші деді. Келдім. Асықпай шай-су ішіп отырып, ол мән-жайды сұрады. Бәрін бүкпесіз айтып бердім. Сөзімнің соңында былай дедім: Әбеке, диссертацияны талқылау соңында кафедра мүшелеріне

«мен осы диссертациямды бес жыл оқып, жиырма бес жыл жұмыс істеген альма-матер университетіме және кафедраға ғылыми сый-сияпат ретінде тарту жасағым келіп еді, бірақ сіздер оны қабыл алмадыңыздар. Алдарыңыздан өттім, парызымнан құтылдым» дегенмін. Өзіңіз мені білесіз ғой: менің бір барған жерге екінші рет бармайтын адам екендігімді. Сонда жарықтық Әбекең айтқаныма қатты риза болып, «Әй бәсе, мен де солай ойлағанмын, дұрыс, қайда қорғасаң, сонда қорға, университетке қайтып барма бұл мәселемен» деген болатын. Және ол әлгілердің «қайтып келсін» деген «өтінішін» айтпақ түгілі, менің шешімімді барынша қолдаған білім-ғылым саласынан жалғыз адам болатын. Сонымен кейінірек Санкт-Петербург университетінде докторлық диссертациямды Әбекең көздегендей деңгейде қорғап шықтым.

Менің кәсіби ғылыми-зерттеушілік жұмысыма қатысты қиын-қыстау кезеңдерде өзінің шынайы адами және ғылыми ұстанымын өзіне тән мәрттік мінезімен паш ете білген қазақ халқының біртуар ұлы, маған өмірлік ұстаз әм қамқоршы бола білген Амангелді Құсайынұлының, бір-бірімізді айтпай түсінісіп, арамыздағы жеңіл әзіл-қалжыңымызды өзара көтере біліскен және «адамтанудың» хас шебері аға-досым Әбекеңнің асқақ рухына басымды иемін!

Ендігі жерде Әбекеңнің құдай қосқан жары Раушанға (төлқұжат бойынша Раушан екеуіміз бір жылда, бір айда, бір күнде дүниеге келіпсіз), өздерінен тараған ұрпақтарына амандық-саулық, отбасыларына береке-бірлік, жарқын ғұмыр тілеймін!

Бұл қысқаша естелік – марқұм Амангелді Құсайынұлының сансыз сауапты амалдарының бір-екеуі ғана! Бақұл бол бауырым!

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ПЕДАГОГ КАДРЛАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

PROFESSIONAL TRAINING OF TEACHING STAFF IN MODERN CONDITIONS

Алиева П.С.

магистр

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

МҰҒАЛІМДЕРГЕ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДА ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазақстан Республикасы педогог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарының бітіруші курс студенттеріне қосымша кәсіби білім беру бағдарламасы бойынша тренерлерді оқыту бағдарламасының (бұдан әрі – Бағдарлама) мақсаты Үшінші деңгей бағдарламасының негізгі идеяларымен және оқыту тәсілдерімен таныстыру болып табылады. Педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарының (бұдан әрі-педагогикалық ЖОО) профессор-оқытушылар құрамына болашақ мұғалімдер өздерінің кәсіби қызметіне кіріспес бұрын оларды жоғарыда аталған идеялармен таныстыру үшін Кембридж университеті Білім беру факультетінің сарапшылары қолдау көрсетеді [1].

Білім беру мазмұны мен білім беру мақсаттарының ерекшеліктеріне байланысты кейбір тапсырмалар студенттерден дидактикалық заңдылықтар мен принциптердің маңызды сипаттамаларын ашуды талап етеді, ал басқалары дидактикалық талаптар мен ережелерді оқытуды ұйымдастыру формаларымен, оқытудың әдістері мен құралдарымен байланыстырады. Танымдық белсенділіктің репродуктивті және шығармашылық деңгейі және сабаққа дайындық, экскурсия, оқушылардың бақылауын ұйымдастыру және т.б.

Қоғам талабына сәйкес білім беру бағдарламасын жанарту еркіндікті, ізгілендіруді, түрлендіру және оқушылардың тың тақырыптарды өз еркімен меңгеріп, оқушыларға бағытымен білім беру үрдісі арқылы беру арқылы жүзеге асырылады. Шын мәнінде, оқыту үрдісі диалогтік әдіс арқылы жүзеге асырылып, сынып оқушыларын өзара әрекеті іс-әрекеттің диалогпен қалай жұмыстарына байланысты. Қазіргі уақытта зерттеу нәтижелері диалогтың сабақта өте маңызды екенін көрсетеді [2].

Қазіргі кезде Қазақстанда білім беру бағдарламасының күтілетін нәтижелері білім алу үдерісінің бір бөлігі ретінде қалай оқу керектігін білетін, тәуелсіз, дербес, өзін-өзі ынталандыратын, бастамашыл, өзінше міндет ала білетін және жауапкершілікті түсініп мойындайтын, сын тұрғысынан ойлана алатын, сондай-ақ қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде тілдесе алатын оқушыларды қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар, білім беру бағдарламасы түрлі топ өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасай алатын, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануда құзыреттілік танытатын тұлғаларды тәрбиелеуді көздейді [3].

Мұғалімдерді даярлаудағы Деңгейлі бағдарлама аясында қолданылатын тәсілдердің негізгі қағидаты-мұғалімдердің тәжірибесі осы саладағы зерттеулерге сүйенуге тиіс. Сондықтан, мұғалімдер педагогиканың тиісті салалары бойынша жүргізілген зерттеу материалдарын оқып танысатын болады деп күтіледі. Бұл оқылымның мақсаты мұғалімдер Деңгейлі «бағдарлама арқылы енгізілген әдіс-тәсілдер мен стратегияларды қарастырған кезде оларға теориялық тұрғыдан тірек болып, негіз ұсыну болып табылады. Оқушыларға арналған нұсқаулықты қоса алғанда, Бағдарламаның оқу-әдістемелік материалдары жеті модульді қамтиды. Олар сондай-ақ сабақ барысында да тікелей қарастырылатын болады. Сонымен бірге, осы жеті модуль аясында талқыланатын идеялар өзара байланысты. Курс барысында басқа да әдіс-тәсілдер мен стратегиялар қарастырылатын болады» [4].

Деңгейлік бағдарламаның жеті модулі;

1. Оқыту мен оқытудағы жаңа тәсілдер: «диалогтік оқыту»және «қалай оқу керектігін үйрету».(дербес білім алу).

2. Сын тұрғысынан ойлауға үйрету.

3. Оқу үшін бағалау және оқуды бағалау.

4. Оқыту мен оқуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану.

5. Талантты және дарынды балаларды оқыту.

6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу.

7. Оқытуды басқару және көшбасшылық.

8. «Педагогикалық диалог» ақпараттық-әдістемелік журналын шығару;

9. Әдістемелік әдебиеттерді басып шығару;

10 Мастер-класстар;

11. Электрондық әдістемелік жинақ

- оқу бағдарламаларын жүзеге асыру туралы бейнефильмдер;

- бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара әрекеттесу;

- интернет қоғамдастығын қолдау;

- онлайн сабақтар мен семинарлар;

- халықаралық конференция.

- халықаралық тәжірибе;

Біліктілікті арттыру бағдарламаларын жүзеге асыру бойынша практикалық ұсыныстар:

- Мастер-класстар;

- Мониторингтік зерттеулер;

- Курс тыңдаушыларының реферат жинағы;

- Оқу курстарының материалдары.

Білім, біліктілік және дағдыларды қолдану: көркем және шығармашылық (әңгіме, шығарма және т.б.), көркем және практикалық (күрделі мазмұндағы есептерді құрастыру және шешу), көркемдік-техникалық (модельдеу, модельге сәйкес дизайн, үлгі бойынша, берілген шарттарға сәйкес), эксперименттік, зертханалық, көркем және эстетикалық тұрғысын да қарастыру [5].

Бұл әдіс арқылы оқытуда оқушылар өзіндік пікір қалыптастырып, пікірін дұрыс жеткізу және оны дәлелдеу, басқаларды тыңдау, өзге пікірлерді құрметтеу және мәмілеге келіп дұрыс қорытынды шығару, үнемі белсенді болуға үйренеді. Яғни интербелсенді оқыту мынандай жұмыс түрлері мен әрекеттері арқылы жүзеге асырылады:

- топтық, жеке және бірлескен жұмыстар жасау;

- рөлдік және іскерлік ойындар;

- пікірталастар;

- шығармашылық жұмыстар

- жағдаяттар талдау, кейс стади

- сұхбат

- тренингтер

- презентациялар

- ақпарат көздерімен жұмыс жасау

- мәселерді талқылау және талдау

- сауалнамалар

- компьютерлік оқыту бағдарламасын қолдану т.б.

Топтық жұмыстар арқылы оқушылар коммуникативтік дағдыларын (тындай білу, ортақ шешім қабылдау, әр пікірді ескеру) іс жүзінде қолданылады. Оқушылар басқалармен өзінің білгенімен, идеяларымен аламасады, тиімді нәтижеге жетуін қарастырады және таным процесін ынтымақтастықпен бірлесу арқылы жағдайды шешу әдетке айналады [6].

Мектеп пен педагогикалық процесті демократияландыру және ізгілендіру мемлекеттік емес білім беру ұйымдарын құру, білім берудің мазмұнымен құрылымын жаңартуды, ауысымды оқу бағдарламаларын, балама және жаңа бағдарламаларды, оқулықтармен оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету бұл – баланың жан-жақты дамыту мақсатында оқыту мен тәрбиелеудің әртүрлі нысандарын, әдістерін, құралдарын, мұғалімдерге, студенттерге, жергілікті, өңірлік ерекшеліктерге педагогикалық идеяларды, ұлттық дәстүрлерді және шығармашылық жұмыстарды пайдалана алу, қоса алғанда мектептің мақсаттарымен міндеттерінің бірлігін оның алуан түрлілігімен ұтымды үйлестіру жолын қарастыру болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тұлғаның кәсіби бағыттылығын дамыту үрдісінің моделі // Мереке-праздник для всех. – Алматы: 2012
2. «Кәсіптік бағдарлау теориясы мен әдістемесі» пәні бойынша оқу-әдістемелік кешен / Құрастырғандар: доцент Самашова Г.Е., Нұрмағанбетова М.С. және т.б. – Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2014
3. Самашова Г.Е., Құрымбаев С.Ф., Ударцева С.М., Әшімбекова А.М. және т.б. Кәсіби бағдар беру бойынша екі тілді анықтамалық-терминологиялық сөздік (қазақ, орыс тілдерінде). – Қарағанды: ҚарМТУбаспасы, 2013
4. Буkenova Ж. Электронды аударма сөздіктер // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007
5. Комолова Н., Яковлева Е. HTML. Самоучитель. – М.: Мысль, 2011
6. Каримов А.Н. Педагогикалық қызмет және педагогикалық шеберлік негіздері. – Алматы 2011 ж.
7. Мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру қажеттілігі – заман талабы. Электронды қор/мақала. Кіру тәрізін: <https://informburo.kz>

Баймамыров Б.А.
магистр, старший преподаватель
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ MOODLE В СОЗДАНИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ УЧЕБНЫХ КУРСОВ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Виртуальная среда Moodle стала очень популярной среди преподавателей во всем мире как средство создания динамических веб-сайтов для людей, обучающихся по самым разным программам. В настоящее время виртуальная среда Moodle может рассматриваться как эффективный способ обучения в высшей школе, в связи с чем автор приводит описание ключевых преимуществ внедрения в учебный процесс вуза электронных курсов, созданных на этой платформе. Новые инновационные возможности электронного обучения в специализированной виртуальной среде в будущем могут значительно повысить эффективность и качество казахстанского образования.

Реформа системы казахстанского образования поставила перед современным обществом одну из важнейших проблем. При этом многие учёные заговорили о необходимости «прорыва» в отечественном образовании, призванного соответствовать международным стандартам. Одним из направлений существенного повышения интереса слушателей и роста качества образования на данном этапе можно считать широкое внедрение в учебный процесс вузов интерактивных методов обучения посредством использования специализированных виртуальных сред.

В течение последних лет лучшей и наиболее популярной во всём мире электронной средой в сфере образования считается среда Moodle, название которой можно дословно перевести как «Модульная объектно-ориентированная динамическая обучающая среда». Она стала очень популярной среди преподавателей во всем мире как средство для создания динамических веб-сайтов для учащихся независимо от уровня получаемого образования.

Для обеспечения работы она должна быть установлена на вебсервере либо на собственном компьютере преподавателя. Большинство университетов в Казахстане, среди которых Евразийский гуманитарный институт, перешли к активному использованию среды Moodle в учебном процессе. Среда Moodle переведена на десятки языков, в том числе казахский, и используется почти в пятидесяти тысячах организаций из более чем двухсот стран мира.

Moodle – система управления курсами (электронное обучение), так же известная как система управления обучением или виртуальная обучающая среда. Среда представляет собой свободное (распространяющееся по лицензии GNU GPL) веб-приложение, предоставляющее возможность создавать сайты для онлайн-обучения.

Система реализует философию «педагогика социального конструкционизма» и ориентирована, прежде всего, на организацию взаимодействия между преподавателем и

учениками, хотя подходит и для организации традиционных дистанционных курсов, а также поддержки очного обучения.

Лидером и идеологом системы является Мартин Даугемус из Австралии. Проект является открытым и в нём участвует множество других разработчиков. Адаптацию по отечественные нужды Moodle осуществляет команда добровольцев из Казахстана, России, Белоруссии и Украины.

Финансирование проекта осуществляется в основном за счет сети официальных партнеров, которые оказывают услуги установки, технической поддержки, хостинга, консультирования, интеграции, доработки и др. Все официальные партнеры выплачивают членские взносы и процент с продаж в пользу MOODLE LTD. Большая часть наиболее активных разработчиков ядра Moodle являются сотрудниками Moodle LTD. Для стран СНГ официальным партнером Moodle является ООО «Открытые технологии» Россия.

Moodle написана на PHP с использованием SQL-базы данных (MySQL, PostgreSQL, Microsoft SQL Server) и других БД (ADOdb XML). Moodle может работать с объектами SCO и отвечает стандарту SCORM [10].

Благодаря развитой модульной архитектуре, возможности Moodle могут легко расширяться сторонними разработчиками. Помимо языковой поддержки и шаблонов оформления, Moodle позволяет подключать большое количество модулей, таких, как отчёты по оценкам, хранилище файлов и плагины консолидации контента.

На начало 2022 г. в Республике Казахстан зарегистрировано более тысячи установок Moodle на компьютеры учебных заведений и преподавателей. При этом количество пользователей Moodle в некоторых инсталляциях достигает пятисот тысяч человек. Кроме того, десятки тысяч образовательных организаций по всему миру считают виртуальную среду Moodle одной из наиболее перспективных с точки зрения использования её возможностей в качестве вспомогательного инструмента для очного обучения [10].

Стоит отметить, что основной целью проекта по созданию Moodle является предоставление преподавателям самых лучших средств для управления процессом обучения и его популяризации. Есть несколько путей использования Moodle:

- 1) Moodle имеет возможности для масштабирования вплоть до нескольких сотен тысяч обучаемых, а может использоваться даже для начальной школы или самостоятельного обучения;
- 2) большое количество организаций используют Moodle в качестве платформы для создания полностью онлайн-курсов (известное как смешанное обучение);
- 3) многим пользователям нравятся модули элементов курса (форумы, базы данных и словари) за возможность создания удобной среды для обмена информацией по изучаемым темам;
- 4) преподаватели высших учебных заведений предпочитают использовать Moodle как способ предоставления информации для студентов (например, стандарт пакетов SCORM) и оценки обучения с использованием заданий или тестов;
- 5) по своей природе виртуальная среда Moodle является интерактивной, благодаря чему может существенно увеличивать степень усвоения учебного материала обучаемыми, так как делает образовательный процесс более интересным и динамичным [10].

С этих позиций философия среды Moodle связывает образование будущего с так называемым «смешанным обучением» (blended learning) или «электронным образованием полного цикла» (рис. 1).

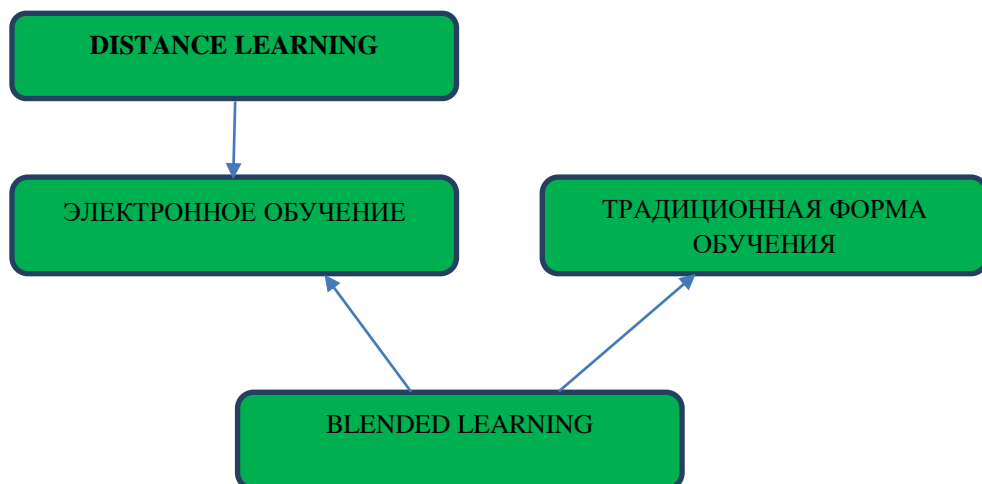

Рис. 1. Концепция Moodle основана на идее «смешанного обучения»

Таким образом, концепция Moodle считает, что основная идея среды не связана с отказом от традиционных форм обучения. Напротив, возможности электронной среды используются дополнительно к уже существующим формам обучения, создавая два формата обучения: смешанное или дистанционное [7].

В данном случае речь не идёт об обычном образовании, осуществляемом полностью либо частично в дистанционной форме. Подразумевается, прежде всего, подход, при котором все последние учебно-методические разработки и образовательные новации по группе дисциплин преподаватель переводит в особый формат «электронного образования», позволяющего решить две важнейшие задачи:

- сделать образование качественным, конкурентоспособным, максимально эффективным и полным;
- сделать образование максимально доступным для самой широкой аудитории, в том числе и для потребителей из других стран.

Однако высокий дидактический потенциал электронных технологий может быть реализован только при использовании ресурсов, имеющих четкое психолого-педагогическое обоснование. В традиционном учебном процессе существует практика распространения учебных пособий в электронном виде – от линейных текстовых файлов в формате MS Word до структурированных гипертекстов в формате HTML, которые (при всех преимуществах последнего варианта) не обеспечивают самостоятельную когнитивную деятельность студента [8]. Повышение дидактической эффективности электронных ресурсов для поддержки традиционных форм обучения обеспечивает интеграция трех компонентов:

- предоставление структурированного учебного текста и поясняющих его мультимедиа-иллюстраций;
- предъявление тренирующих упражнений с оказанием оперативной помощи в виде подсказок;
- организация промежуточного и итогового контроля уровня усвоения учебного материала.

При таком подходе преподаватель создаёт свой собственный учебный курс, наиболее полно объединяющий все цифровые материалы по дисциплине, а также разрабатывает задания, предполагающие высокий уровень концентрации внимания у обучающихся [6].

Для полного раскрытия возможностей виртуальной образовательной среды Moodle необходимо перейти к описанию конечных результатов её использования. Такими результатами являются электронные учебные курсы по дисциплинам, создаваемые преподавателями с помощью встроенной в Moodle системы управления контентом.

Отдельно хотелось бы отметить, что несмотря на небольшой срок практического использования электронных курсов преподавателей в учебном процессе вузов, они успели себя отлично зарекомендовать, что особенно заметно в западной системе образования. И хотя на сегодняшний день в России инфраструктура для массового создания электронных курсов не развита, дальнейшие перспективы этого направления просто огромны. Так, по мнению представителей фонда В. Потанина, они целенаправленно инвестируют значительные финансовые ресурсы в разработку электронных курсов преподавателями страны, поскольку только такой подход позволит российскому образованию удерживать свои конкурентные позиции относительно образования лучших вузов США и Европы.

Список литературы

1. Анисимов А.М. Работа в системе дистанционного обучения Moodle: учеб. пособие / А.М. Анисимов. – Харьков: Изд-во ХНАГХ, 2009. – 292 с.
2. Борулава Г.А. Технологическое преломление теории сетевого образования: развитие компетенций личности с опорой на образовательное пространство Интернета / Г.А. Борулава, М.М. Борулава // Гуманизация образования. – 2011. – №3. – С. 10 – 17.
3. Воронов В.Н. Интернет в современном образовании: проблемы, перспективы (по материалам Интернет-конференции) / В.Н. Воронов, В.А. Толкачёв // Высшее образование в России. – 2010. – №8 – 9.
4. Дьяченко А.В. Принципы построения систем непрерывного образования на основе Интернет-технологий / А.В. Дьяченко, В.В. Мязотс, А.Э. Попов // Материалы Междунар. научн.-практ. конф. «Информационные технологии в науке и образовании». – 2015. – №12. – С. 78 – 84.

5. Корень А.В. Особенности разработки учебных курсов с использованием электронной образовательной среды Moodle / А.В. Корень // Науковедение: Интернет-журнал. – 2013. – №1(14).
6. Корень А.В. Перспективы использования учебных сайтов преподавателей в контексте развития национальной системы образования / А.В. Корень // Психология. Социология. Педагогика. – 2012. – №9. – С. 4 – 6.
7. Солдаткин В.И. Online-университет на базе LMS Moodle / В.И. Солдаткин, С.Л. Лобачев // Высшее образование в России. – 2009. – № 9. – С. 56 – 65.
8. Соловов А.В. Электронное обучение: проблематика, дидактика, технология / А.В. Соловов. – Самара: Новая техника, 2006. – 464 с.
9. Толстобров А.П. Модель организации учебного процесса вуза в среде Moodle / А.П. Толстобров // Материалы Междунар. научн.-практ. конф. «Информационные технологии в науке и образовании». – Железно-водск, 2009.
10. Официальный сайт электронной образовательной среды Moodle. Режим доступа: <https://moodle.org> (дата обращения 23.04.2013).

Балтабаева А.Т.

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ ОҚУШЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ СЕЗІМДЕРІН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адамның жан дүниесінің дамып жетілуі, әлеуметтік өмірге бейімделіп тіршілік етуі әр түрлі іс-әрекеттермен шұғылдану барысында қалыптасады. Сондай әрекеттердің бір саласы – ойын әрекеті. Ойын әрекеті баланың психикалық үрдістерін қарқынды дамыту құралы болып табылады.

Адамзат ойының сан жылдық тәжірибесі ойынның білімдік құндылығын дәлелдеді. Оған балалық кезеңдегі ақыл-ой ойындарынан бастап, мәдениетке, бизнеске және басқарудың барлық салаларына мамандар даярлауға байланысты бағдарламаларды игеру барысындағы ойындар жатады.

Ойын теориясы мен практикасы мән-мағынасынан мәдениет мұраларын шетелдік және отандық психологтар, философтар, этнографтар, социологтар, педагогтар зерттеді.

Ойын тек денені шынықтырушы ғана емес, сонымен бірге болашақ өмір жағдайына психологиялық әзірлік құралы болып табылады.

А.И. Петрова өз еңбектерінде ойын жөнінде идеалистік теорияларды сынап, бала ойынының үлкендер еңбегімен байланысын, оның маңызды тарихи-әлеуметтік сипат алатынын дұрыс көрсетті. Ол «ойын» – бала еңбегі, уақытқа сай жүргізіледі, - деп атап көрсеткен [1].

Ойын – балаларды қоғамдық өмірге, оның құндылықтарын пайдалануға дайындайды.

Ойынның теориясы мен ойнаудың әдістемелерін, оның шығу тарихы мен ішкі құрылысы туралы Д.Б. Элькониннің «ойын психологиясы» атты еңбегі жазылды. Ойынның әлеуметтік бейнесін зерттеуші белгілі психолог Д.Б. Элькониннің сөзімен айтсақ «ойын – ол адамдардың арасындағы әлеуметтік арақатынас, практикалық білімдері мен қызметі» [2]. Атақты психолог Л.С. Выготскийдің айтуынша, бала ойын үстінде өзінің дәл жасынан анағұлым ересек көрінеді. Сондықтан да Л.С. Выготский [3], А.Н. Леонтьев [4], Д.Б. Эльконин сынды ғалымдар, сондай-ақ шетел зерттеушілері «ойын – баланың өзіндік өмірі» деген ортақ қорытындыға тоқтайды [2,79]. Сонымен қатар ойын теориясын отандық және ресей ғалымдар да зерттеді.

Ойын – бала әрекетінің негізгі бір түрі. Ойын арқылы адам баласының белгілі бір буыны қоғамдық тәжірибені меңгереді, өзінің психикалық ерекшеліктерін қалыптастырады. Бала ойынында қоғамдық және ұжымдық сипат болады. Мәселен, кез келген бала еш уақытта жалғыз ойнамайды, қатар құрбыларымен бірлесіп ойнайды, ойын арқылы бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасайды.

Алдыңғы қатарлы педагогтар: «Бала жас болғандықтан ойнамайды, балалықтың өзі оған ойнау үшін, яғни жаттығулар арқылы өмірде қажетті дағдыларды игеру үшін берілген» деген болатын.

Ойын – балаға өмірлік қажет нәрсе. Ол ойнап жүргенде шаршағанын да білмейді. «Оның себебі не?» деген сұраққа үзілді-кесілді жауап беру қиын. Ойын баланың бойындағы қуатты жұмсау қажеттігінен туады деген пікір де бар. Бала бойында күш көп болатыны рас. Ауырып әлсіреп жатқан баланың өзі ойынға ұмтылады.

Демек, жоғарыдағы пікірлерге сүйенсек, бастауыш сынып оқушыларының біліуге деген ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, оларды оқу үрдісінде дамытып отыру және сабақ барысында алған білімдерін тәжірибеде қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін ойын элементтерін пайдаланудың орны бөлек.

А.С. Макаренко ойын мен бала еңбегінің арасында заңды байланыс болатынын, ал айналадағы дүниеден алған әсерін ойында бейнелеу арқылы нақты еңбек әрекетіне үйренетінін және ойында баланың физикалық, психологиялық қасиеттерінің сапалары да өзгеріп отыратындығын айтады [6].

Тұтас алғанда дүниетану табиғатты зерттейді. Ұлы педагог К.Д. Ушинский «Балалардың дүниетануда нақтылы сезімін ояту дегеніміз – ең игілікті, жан сезімін тәрбиелейтін ықпалдардың бірін қоздыру» – деді [7]. Дүниетанудың баға жетпес маңызы оны оқып үйрену кезінде балаларда диалектикалық-материалистік дүниетанымның бастамасы қалыптасады. Мысалы, оқушы құстардың ұшып келуін бақылай отырып, күрделі байланыстарды анықтай алады; көктемде құстардың ұшып келуі ауа температурасына, қардың еруіне, су қоймаларының мұздан арылуына, жәндіктердің шығуына байланысты. Жәндіктер шықпайынша маңайдағы ормандарға құстардың ұшып келмейтініне оқушының көзі жетеді, су қоймалары мұздан арылмайынша су құстарының ұшып келуін күтуге болмайды. Ал қардың еруі, өзеннің мұздан арылуы, жәндіктердің шығуы ауа температурасының жоғарылауымен байланысты. Бала мұндай байланыстардың көбін анықтай алады. Ол бақылай отырып табиғаттағының бәрінің өзгермейтіндіген, бұл өзгерістердің уақыт (тәулік, апта, ай) ішінде ғана емес, сонымен бірге кеңістікте жүріп жататынын байқайды. Бұл табиғаттың жалпылама даму туралы қорытынды жасауға негіз болады. Дүниетанудың көптеген тақырыптары дұрыс дүниетанымның қалыптасуына жағдай жасайды. Мысалы, табиғаттағы су айналымын, ауа температурасының күннің көкжиек сызығынан биіктігіне байланыстылығын, адам организмінің жекелеген жүйелерінің жұмыстарын және басқа мәселелерді қарастырғанда олардың мазмұнымен байланысты болады.

Дүниетануды оқып үйренуде өскелең ұрпаққа эстетикалық тәрбие беруге де мол мүмкіндіктер туады. Табиғат адамды рухани байытады, онымен қарым-қатынас жасау адамдардың жоғары моральдық қасиеттерінің қалыптасуына жағдай жасайды. Нағыз әсемдік табиғатта болатыны белгілі, ол мұғалімнің міндеті балаларға оны көре білуге көмектесу, бағалай білуге және көргенін пайдалана білуге үйрету болып табылады. Сондықтан табиғат объектілерін зерттегенде қалыптастырылатын түсініктер мен ұғымдардың мазмұнына кіруге тиісті эстетикалық белгілерді бөліп көрсету қажет.

Эстетикалық тәрбие беру жөніндегі жұмыстар сабақта, әсіресе заттық сабақтарда жалғаса түседі. Қандай болмасын бір ұғымды қалыптастыруға міндетті түрде оның эстетикалық жағын баса көрсету керек. Мысалы: гранитті зерттеу барысында оның түсін анықтап, құрамдас бөлігінің әсемдігіне: кварцтық сұрғылт кристалдарына, сюданың жалтыр тақталарына назар аудару керек. Граниттің жалтырап өңделген үлгісін көрсетіп, оның сыртқы түріне, оның күн сәулесінде және көлеңкеде қалай өзгеретініне назар аударындар. Фото суреттен немесе экскурсия кезінде граниттен жасалған ғимараттың әдімілігін көрсету керек.

Дүниетануды оқытуда пайдаланылатын көрнекті құралдар да балалардың эстетикалық сезімін дамыту құралдары болып табылады. Олардың ішінде ландшафтының картиналары ерекше орын алады. Мұғалімнің міндеті – ландшафттың бейнеленген әдемілігін ашып көрсету. Картинамен жұмыс істеу кезінде жасалған образдар балалардың есінде бүкіл өмір бойы қалады. Балалардың бәрі бірдей Қара теңіз жағалауында болған жоқ, бірақ арасынан әдемі үйлердің ақтанбалары көзге түсетін өсімдікке бай ормандар мен парктердің көрінісі баяу толқып жатқан көк теңіз айдыны кескінделген «Кавказдың Қара теңіз жағалауының табиғаты» картинасының бейнесі олардың есінде ұзақ сақталады.

Эстетика – көркемдік таным теориясы: әсемдік туралы көркем шығармашылықтың жалпы заңдары туралы, адамның болмысқа эстетикалық қатынасы туралы ғылым.

Дүниетаным процесінде болмысты логикалық ұғым, категория, заң арқылы таныса, көркем сана дүниені нақты сезіммен түйілген образдар арқылы таниды. Эстетика өнерді зерттеумен қатар адамның материалдық және рухани қызметінде көркемдік болмысқа деген эстетикалық көзқарасын да зерттейді.

Н.А. Ветлугина эстетикалық тәрбиенің мақсаты – жайлы өмірге эстетикалық қатынасты баулу; еңбекке, табиғатқа, өнерге, өз ісіне деген қатынасты таныту деп білдіріп, эстетикалық тәрбиенің басты міндеті – эстетикалық түсінік, баға, талқы, қажеттік, таңдау және қабілет дамыту деп пайымдады [7,52].

Эстетикалық тәрбие балаларда әсемдік сезімін дамытады. Адам әсемдікті сезінуден, өз өмірін сұлулық заңымен құруға ұмтылады. Табиғатқа, әдебиетке, театрға, музыкаға, көркем сурет т.б. деген сүйіспеншілік адамның жан-жақты саналы дамуына әсер етеді

Өркениет өрісінде адам өзін қоршаған ортада сұлулық іздеп, сезінуге үйренеді. Адамдардың эстетикалық сезімдері олардың өмірінде зор рөл атқарады. Әсемдікті көре, түсіне, жасай білу адамның рухани өмірін байытады, қызықты етеді, оған ең жоғары ләззаттануға мүмкіндік береді. Біз әр адамның адамгершілікті тұлғалық мәнін жан-жақты дамытуға ұмтыламыз, сондықтан әр баланың сезім нәзіктігін, көркемдікті, әсем нәрсені сүйегіндей етіп тәрбиелеуіміз керек.

Әдемілікті сезуде, эстетикалық көзқарастарды қалыптастыруда табиғат басты рөл атқарады. Табиғат адамды зор қуанышқа бөлейді, сезімін дамытады, эстетикалық түсінігін байытады. Адам – табиғатты бақылаушы ғана емес, ол тұтынушы, сұлулықты жасаушы, шығармашылық қызметкер. Сондықтан өзінің күшін, қабілетін адамдар бақыты үшін табиғатқа өзгеріс жасауға жұмсауы керек. Мысалы, қала мен ауылды, тұрғын жерлерді көгалдандыру, бақ және гүлдер өсіру, мәдениет және демалыс орындарын әшекейлеу – бұл эстетикалық қамқорлық болып табылады.

Осының негізінде ғана оқушы өз еңбегінің пайдалы екенін және өмір сұлулығын көре білетін, осыдан өмір сұлулығын жасайтын адам екенін түсінеді. Мұны жүзеге асыруда көпшілікке хабар тарату құралдарын және баспасөз материалдарын кең пайдалануға болады.

Қазіргі кездегі эстетикалық тәрбиенің міндеттерін шешу үшін халықтың осы уақытқа дейінгі тәжірибесін меңгеру қажет. Мәдени құндылықтарды жасауда әр халықтың өзіндік ерекшелігі бар.

Халық әрдайым әсемдікті іздейді, қолдан жасайды және оны өмірде, тұрмыста, еңбекте бекітуге тырысады. Оны халқымыз үй жиһаздарын жасауынан және оны әсемдікті сезінудегі тәрбие құралы ретінде пайдалануынан көруге болады.

Оқушылардың эстетикалық талғампаздығын оятуда оқушының оқитын мектебінің, сынып ішінің безендірілуі, заттардың рет-ретімен тұруы, жасыл өсімдіктердің мол болуы, оқушылардың жинақы жүруі, бөлме тазалығы көп әсер етеді.

Эстетикалық тәрбие жөніндегі жұмыстарды дұрыс ұйымдастыру үшін бастауыш сыныптағы балалар тәрбиесінің жалпы міндеттеріне сәйкес үлгі тұтарлықтай мазмұнын белгілеу, нақтылы талаптарын анықтау жөн. Бұл эстетикалық тәрбие құралдары мен әдістерін іріктеуде кездейсоқтыққа, жүйесіздікке, біржақтылыққа ұшырамауға мүмкіндік береді.

Өртүрлі эстетикалық жұмыстарды тиімді ұйымдастыру оқушылардың эстетикалық дүниетанымының негізгі көзі. Болашақ тәрбиелеуде басты мәселе күнделікті өмірдегі әсемдіктің адам мен табиғаттың бірлескен әрекетінің күшімен пайда болғанын ұғындыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Петрова А.И. «Обучение, воспитание и развитие детей 6-7 летнего возраста». – Москва: Педагогика, 1990 г., 192 б.
2. Эльконин Д. «Кіші мектеп жасындағы оқушыларды оқыту психологиясы». – М.1974 ж., 287 б.
3. Выготский Л.С. «Игра и ее роль в психическом развитии ребенка». Вопросы психологии № 6, 1966, 160 с.
4. Леонтьева А.Н. «Избранные педагогические произведения», том 1. – Москва. – 1983 г., 320 с.
5. Макаренко А.С. «Собрание сочинений», В 4 т. – М.: Правда, 1987. – 576 с.
6. Крупская Н.К. Педагогическое сочинение – Москва: Педагогика, 1980 г. – 767 с.
7. Ветлугина Н.А. «Эстетикалық тәрбие». – Алматы: «Мектеп», 1983 ж. – 176 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

В современных условиях развитие общества характеризуется значительным влиянием информационных технологий, которые проникают во все сферы нашей жизни. Важной частью этого процесса является информатизация образования. Появляется такое понятие, как «цифровое образование», то есть образование, которое осуществляется в условиях сетевого общества посредством применения дистанционного обучения, электронных учебников, различных веб-ресурсов, социальных сетей, блогов и с помощью современных устройств (смартфоны, интерактивные доски и другое). Это сопровождается изменениями в педагогической теории и практике учебно-воспитательного процесса и влечет за собой необходимость соответствующих изменений технологий обучения. С процессом информатизации общества меняется роль современного педагога, который должен владеть знаниями в области информационных технологий.

Цель цифрового образования заключается в необходимости создания таких условий для внедрения современной и безопасной цифровой образовательной среды, которые обеспечивали бы формирование ценности к саморазвитию и самообразованию как у учеников, так и у педагогов школы. Это должно происходить путем обновления информационно-коммуникационной инфраструктуры.

Под понятием «информационные технологии» понимают компьютерные и телекоммуникационные технологии в образовании. Информационные технологии рассматриваются как совокупность разных современных технических средств. Они обеспечивают сбор, хранение, переработку и передачу информации на основе современной компьютерной техники.

Необходима последовательная работа педагога в общеобразовательных заведениях, то есть подготовка педагогов, информационно-методическая поддержка, а также планирование с учетом использования информационных технологий учебной программы в целом и отдельных уроков.

Цифровое образование эффективно только в том случае, если сопровождается подходящим цифровым контентом и методическими материалами, позволяющими их активно использовать в учебном процессе школы.

Чтобы информационные технологии проникали в учебный процесс, необходимо выполнение определенных требований:

1. Стремление руководителей образовательных учреждений внедрять в образование информационные средства.

2. Контроль и помощь со стороны государства в реализации программы информатизации современного образования.

В настоящее время все еще существуют проблемы полного оснащения всего образовательного процесса. К таким проблемам можно отнести:

- Низкий уровень владения педагогов информационными средствами.
- Не во всех образовательных учреждениях есть возможность приобретения дорогостоящего информационного оборудования.
- Отсутствие сети интернет в образовательных учреждениях в отдаленных районах.

Таким образом, необходимо искать пути решения этих проблем.

В настоящее время информационные технологии получили применение в следующих направлениях педагогической деятельности [2]:

- Использование ресурсов сети Интернет для профессионального общения, осуществления обратной связи.

- Применение в образовательном процессе готовых интеллектуальных обучающих технологий и создание собственных мультимедийных дидактических материалов [3].

- Разработка и оформление педагогической и методической документации.

Применение информационных технологий в образовании имеет как положительные, так и отрицательные последствия.

К положительным последствиям и преимуществам использования информационных технологий в образовании относятся следующие [4,5]:

1. Повышение качества обучения при использовании презентаций, электронных изданий.
2. Наглядное представление учебного материала.
3. Развитие абстрактного мышления учеников посредством образов.
4. Развитие интеллектуальных и творческих способностей.
5. Доступ через интернет к информационным ресурсам (электронные библиотеки, чаты, электронная почта).
6. Возможность проведения аудио-видео конференции.
7. Дистанционное обучение.
8. Возможность проведения виртуальных экскурсий по мировым галереям.
9. Повышение эффективности проверки знаний учеников.
10. Возможность самообучения.
11. Расширение возможностей коммуникации (групповые проекты, связь с преподавателем).
12. Применение новых методических приемов и форм в работе ученик-учитель.
13. Повышение эффективности в повторении и закреплении пройденного материала.
14. Проведение удалённых экспериментов на реальном оборудовании.
15. Формирование навыков и умений по отбору и систематизации информации.

В то же время к отрицательным последствиям и недостаткам применения информационных технологий в образовании можно отнести следующие [1,5]:

1. Ухудшение физиологического здоровья учеников (привыкание детей к компьютеру).
2. Психолого-педагогические проблемы (неблагоприятная информация наносит вред).
3. Снижение речевой активности.
4. Возможность получения готовых сообщений, рефератов за деньги.
5. Повышение требований к педагогу.
6. Низкий уровень образованности педагогов и учеников в области применения информационных технологий.
7. Отсутствие равного доступа учащихся к технологиям.
8. Наличие проблемы оснащения всего образовательного процесса средствами информационных технологий.
9. Наличие ненадежной или некачественной информации в интернете.

Несмотря на указанные недостатки и негативные последствия, при обдуманном, грамотном использовании информационных технологий в качестве новых форм обучения можно решать ряд важных задач [1,4]:

- совершенствование процесса преподавания;
- повышение уровня самостоятельной работы учащихся;
- развитие научно-исследовательской и проектной деятельности;
- формирование мотивации учащегося к обучению;
- создание непрерывного и гибкого процесса обучения.

Таким образом, применение различных информационных технологий в образовательном процессе может иметь как положительные, так и отрицательные последствия. Однако грамотное использование информационных технологий способствует решению важнейших задач в области совершенствования образовательного процесса с целью повышения его качества.

Список литературы

1. Гаджиева П.Д., Ибрагимов М.А. Методические основы подготовки будущего педагога к применению ИКТ в профессиональной деятельности // Проблемы современного педагогического образования. – 2022. – №3. - С. 112-115.
2. Деревянко Е.Ю. Информационные технологии в образовании / Е.Ю. Деревянко // Инновационная наука в глобализующемся мире. – 2017. – № 1 (4). – С. 13-15.
3. Жбанникова О.А. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе ДОО в современных условиях / О.А. Жбанникова // Воспитание и обучение детей младшего возраста. – 2016. – № 5. – С. 591-596.
4. Исаева Г.Б., Наметкулова Ф.Ж., Сугурбекова А. Новые информационные технологии в образовании // The Scientific Heritage. – 2022. - №88. – С. 79-80.

Ғалымжанов Б.Ғ.

филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Еуразия гуманитарлық институты

Астана қ. (Қазақстан)

САБАҚТА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Біз бүгінгі таңда дәстүрден тыс сабақтың түрлерін көбейтуге, сындарлы оқытуға, әр сабақтың ізденіске құрылуына басты назарды аудару аса маңызды. Білімалушының өзінше ойлануына, сыни ойлауына, ізденіс дағдысын қалыптастыруға бағытталған әдістерді, сұрақ қоя алу дағдысын жетілдіруге байланысты тәсілдерді үнемі жаңаша бағытта қолданып жүру уақыт талабы. Қазіргі сабақтарды зерттеу барысында қайта-қайта бір типті топтық жұмысқа тап бола бергеніміз ақиқат. Осы топтық жұмыстар арасында жоғарыда айтқан мәселелерді жетілдіруге мүмкіндік жасап отыр ма? Оқытушылар топтық жұмыстың идеясын толыққанды түсінген бе, оны оқу процесінде тиімді ұйымдастыра алып отыр ма? – деген сұрақтар бүгінде күн тәртібіне шықты. Топтық жұмыстың ең басты қажеттілігі қарым-қатынас жасауға тұлғаны қалыптастыру. а) Топтық жұмыста білімалушы шынайы түрде өзіндей білімалушымен сұқбаттаса алуына мүмкіндік жасалады; (қазір білімалушылар арасында бір-бірімен, ата-анасымен, ұстазымен, туысканымен қарым-қатынас жасау дағдысы әлсірегені байқалады) ә) топтық жұмыс білімалушыға білмегенін сұрай алу дағдысын қалыптастыру үшін керек; б) топтық жұмыс білімалушының тыңдай білу дағдысын жетілдіру үшін керек; в) топтық жұмыс білімалушылардың бір-бірінен үйренуі және бір-біріне үйретуі үшін керек; (ЖАДА теориясы Л.С. Выготский) г) топтық жұмыс білімалушыларда психологиялық тұрғыдан қысым болмауы үшін керек; ғ) топтық жұмыс көлемді материалдарды аз уақытта бөліп оқып, бір-біріне өз тілдерінде тез түсінуге ықпал жасауы үшін керек; д) топтық жұмыс білімалушылардың әртүрлі идеяларын біріктіріп немесе таңдай алу дағдысын қалыптастыру үшін керек; е) топтық жұмыс білімалушылардың кез келген мәселені талдай алуы үшін керек; ж) топтық жұмыс білімалушылардың ынтымақтастыққа, қайырымдылыққа үйрену үшін керек; з) топтық жұмыс білімалушылардың топтасып, ұжымдасып, бірлесіп жұмыс жасау дағдысы қалыптасу үшін керек; и) топтық жұмыс білімалушылардың сөз әдебін сақтауға үйренуі үшін керек; й) топтық жұмыс аудиториядағы ұл мен қыздың орнын білу үшін де керек; к) топтық жұмыс білімалушылардың білімді таңдай алу дағдысын жетілдіру үшін керек; қ) білім-энергия дейтін болсақ, топтық жұмыс білімалушылардың бір-бірімен энергия алмасу үшін керек; л) білім-мүмкіндік (шанс) ендеше, мүмкіндіктерді пайдалана алу дағдысын жетілдіру үшін керек; м) топтық жұмыс білімалушылардың ұлттық құндылықтарды түсінуі және бойына сіңіруі үшін керек; н) топтық жұмыс білімалушылардың бір нәрсені үйрету, дәлелдеу, жеткізу дағдыларын жетілдіру үшін қажет; ң) топтық жұмыс білімалушылардың сыни, логикалық, шығармашылық ойлаулары жетілу үшін қажет [1,35].

Оқытушы: а) топтық жұмыс арқылы әр топтағы білімалушыны зерттеуге мүмкіндік алады; ә) топтық жұмыста әр топтағы көшбасшыны, дарындыны, таланттыны, қабілеттіні анықтау мүмкіндігі мол; б) топтық жұмыс арқылы тапсырмаларды саралап ұсынғанда білімалушының деңгейін анықтауға мүмкіндіктер алады; в) топтық жұмыста аудиал, визуал, кенестетиктердің мүмкіншілігін ескере отырып, оқытуға мүмкіндік кеңейеді; г) топтық жұмыста аудиториядағы ынтымақтастықтың көрінісін айқын көре алады; ғ) топтық жұмыста өз бетімен білім алуға ықпал жасалады; д) топтық жұмыста білімалушылардың белсенділігі арқылы көп материалды қамти алады; е) топтық жұмыс арқылы білімалушылардың іздену дағдысын жетілдіруге ықпал ете алады.

Жалпы топтық жұмыс білімалушылар арасында әлеуметтік өзара қарым-қатынасты, тиімді араласу және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде білімалушыларды өздерінің оқуларына белсенді қатысуға итермелейді. Білімалушыларды алынған ақпаратты ойластыруға және талқылауға өзгелердің пікірлерін түсінуге немесе теріске шығаруға ынталандырған жағдайда топтық жұмыс тиімді болады. Мерсердің (2005) тұжырымдамасы бойынша құрдастар тобындағы өзара қарым-қатынас оқуда маңызды рөл атқаратынын көрсетті

[2,22]. Бір-біріне сұрақтар қоя біледі. Ең бастысы топта білімалушы оқшауланып қалмайды. Топта бірлескен жұмыс, бір-бірін қолдау, топтық рух мадақталады. Топпен жұмыс жасағанда, тыңдау, келіспеушілікті құрметпен білдіру қабілеттеріне назар аударылады. Нәтижесінде өз ойы бар оқуға қабілетті тұлға қалыптасады. Топтық жұмысты ұйымдастырудың алдында сыныптағы білімалушылардың белсенділік қызметін ұйымдастыру мақсатында топ ережесін жасау арқылы тәртіп талабын жасау да жұмысқа өз көмегін жақсы береді. Ережені білімалушылардың өздеріне құрғызу маңызды. Сабақтың басында әр түрлі тәсілдерді пайдаланып, түрлі түстер, фигуралар, сөйлем мүшелері, сөз таптары, әдеби терминдер, әуендер, жұлдызнама, есімдер, асықтар, тақырыпқа сай құралдар, макеттер, жұмбақтар, суреттер, таяқшалар, шығарма тараулары, кейіпкерлер т.б. арқылы сабақ сайын өзгертіп топтастыруға болады. Ол әртүрлі болуы маңызды. Сонымен қатар, әр топта жұмыс жасаған білімалушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы топтық жұмыс барысында зерттелуі маңызды, себебі өзара жұмыс барысында білімалушының еркінше ашылу мүмкіндігі бар, соны оқытушы қалт жібермеуі оқытушыны зерттеушілікке әкеледі. Топтық жұмыста тұйық және білім көрсеткіші төмен білімалушылардың ашылу мүмкіндігі мол. Топтық жұмыс білімалушылардың ынтымақтастықта белсенді жұмыс жүргізуге жақсы ықпал ете алады. «Ынтымақтастық оқу – өзара іс-әрекет жасау философиясы, ал бірлескен жұмыс соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге ықпал етуге бағытталған өзара әрекеттің құрылымы болып табылады» [3,41]. Тәжірибені зерттеу барысында көп жағдайда топтық жұмыс бір типті әрі шартты түрде болып жүргені байқалады. Топтық жұмыстардың формасы мен тапсырмалары түрлендірілсе, жоғарыдағы мәселелерді жүзеге асыру мүмкіндігіміз молырақ болатыны сөзсіз. Топтық жұмыс түрлерін мынадай әдістер арқылы жүргізуге болады деп ойлаймыз:

- ✓ графикалық организаторлар арқылы топта материалды талқылау;
- ✓ үлгі (макет) жасау оны топта талқылау, түсіну;
- ✓ тақырып бойынша топта суреттер салу, мағынасын ашу, дәлелдеу;
- ✓ сахналық көрініс жасау арқылы тақырыпты жеңіл түсіну, ынтымақтастықта жұмыс жасауға үйрену;
- ✓ ЖИГСО стратегиясы арқылы топта тақырыпты меңгеру;
- ✓ «Бұрыш» стратегиясы арқылы топта тақырыпты, мәселені талқылау;
- ✓ «Ішкі және сыртқы шеңбер» жасау арқылы топта білімді пысықтау;
- ✓ «Стоп-кадр» әдісі арқылы топтасып баяндау, талқылау, талдау;
- ✓ «Қар кесегі» әдісі арқылы топта материалды пысықтау;
- ✓ «Тапсырмалар қызығы» әдісі арқылы топта материалдарды меңгеру;
- ✓ «Қабырғадан жазу» әдісі арқылы топтасып жазуға үйрену;
- ✓ «РАФТ» әдісі арқылы топтасып жұмыс жасауға үйрену;
- ✓ «Табу» әдісі арқылы топтасып ізденуге үйрену;
- ✓ «Он сөз» әдісі арқылы топтасып, есте сақтауға үйрену;
- ✓ «Өрмекшінің өрмегі» әдісі арқылы топтасып сұрақ қоюға үйрену;
- ✓ «Бюджетті жоспарлау» әдісі арқылы топтасып ақылға келуге үйрену т.б.

Білімалушылар өздеріне берілген тапсырмаға жауапкершілікпен қарап, басқа топ мүшелеріне өз деңгейлерінде түсіндіру үшін жоғарыда айтқан әдіс-тәсілдерді оқытушы сабақ мақсатына сай дұрыс тандап, жетілдіріп отырса, білімалушылар шығармашылық ойлауға, кез келген тығырықтан шығуға мүмкіндіктер алады. Топтық жұмыста білімалушылардың ойлау қабілетін, сөйлеу тілін дамыту мақсатында Б.Блумның сұрақ қою өлшемін жиі пайдалану білімалушының сұрақ қоя білу дағдысын жетілдіруге ықпал ететіні анық. Олар жеңілден күрделіге, терең ойлануға үйренеді. Сұрақтың түрлерін анықтайды, сұрақ қою техникасын меңгереді. Топтық жұмыста білімалушы көшбасшылығы, дарыны, таланты, қабілеті психологиялық типі барлығын зерделеуге, бақылауға, зерттеуге оқытушыда мүмкіндіктер көп болатынын тағы да баса айтқымыз келеді. Топтық жұмыстың тағы бір тиімділігі топ ішінде тапсырманы жан-жақты қарауға, көзқарастарды білуге, мәселені талдауға мүмкіндік мол болатындығы. Топта білімалушылардың сөздік қорын дамыту барысында топ мүшелері сөздіктермен, энциклопедиялармен, интернет көздерін бірлесіп пайдалану арқылы да бір-бірінен ақпаратты тез іздеп үйренуге жаттығады. Сабақта топтық жұмыстарды тиімді ұйымдастыру арқылы білімалушылардың сабаққа белсенділігін қызығушылығын артқанын байқау қиынға соқпайды. Топтық жұмыста білімалушылар аз уақытта мынадай нәтижелерге қол жеткізе алады. а) қойылған сұрақтарға нақты дәлелді жауап беру үшін өз бетінше ізденіп, бірлесіп дұрыс нақты жауап беруге төселеді; ә) материалды оқи отырып, түсініксіз сөздер, терминдер, кәсіби сөздер тізбегін жасап, бірлесіп мағынасын анықтайды; б) теориялық материалды бірлесіп оқып,

практикалық мағынасын бірлесіп анықтайды; в) материал негізінде жоспар құрып, бірлесіп бақылап, бірлесіп зерттеуге мүмкіндіктер алады; г) материалдың өмірмен байланысын бірлесіп анықтайды, т.б.

Сонымен, топтарда жұмыс істеу не үшін қажет? деген сұраққа тағы да өзімізше жауап беруге тырыстық деп есептеймін. Ынтымақтастық оқу дегеніміз не? – деген мәселелерге тоқталар болсақ, ынтымақтастық оқу – өзара іс-әрекет жасау философиясы, ал *бірлескен жұмыс* соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге ықпал етуге бағытталған өзара әрекеттің құрылымы болып табылады.

Ынтымақтастық оқу аудиторияда пайдаланатын әдіс қана емес, жеке философия. Барлық жағдайларда адамдар топтарға бірлескен кезде ынтымақтастық адамдардың топтың жекелеген мүшелерінің қабілеті мен үлесі құрметтей отырып, жұмыс істеу тәсілін ұсынады. Топтың жұмысы тиімді болуы үшін топ мүшелері арасында билік пен жауапкершілікті бөлу орын алады. Ынтымақтастық оқудың алғышарты топ мүшелерінің ынтымақтастығы арқылы ымыраға, пәтуаға жетуге негізделген.

«Ынтымақтастық оқу – оқыту мен оқуға білім беру тәсілі, бұл проблемаларды шешу, тапсырмаларды орындау немесе әлдебір өнім жасау үшін бірлесіп жұмыс істейтін білімалушылар тобы дегенді білдіреді» [4,11]. Ынтымақтастық оқу оқуды табиғи әлеуметтік әрекет ретінде қабылдауға негізделген, оған қатысушылар бір-бірімен әңгімелеседі және осы әңгімелесу арқылы оқуды жүзеге асырады. Қазақ «жұмыла көтерген жүк жеңіл», - деген философиялық ойды тегін айтпаса керек. Топтық жұмыстағы әрекет жұмыла көтерген жүктей. Біз көп нәрсені түсінбегендіктен білмейміз әрі қиналамыз. Ал түсінген нәрсенді жасау, одан нәтиже көру адамды шабыттандыра беретіні ақиқат. Сабақта топтық жұмысты жиі ұйымдастыру арқылы белсенді оқуды жасау мүмкіншілігі зор. Білімалушылар топтық жұмыс арқылы өз бетімен білім алуға дағдыланатын болады. «Түсіндіріліп берген білім ой тудырмайды» - деген қағиданы ұстанатын болсақ, топтық жұмыс қашан да өзекті, себебі топтық жұмыста түсіндіруден бұрын талқылау болатыны сөзсіз. Болашақ маманның ұжымда жұмыс жасай алу дағдысын, басқаны тындай алу дағдысын, идеяларды біріктіре алу дағдысын, басқаның пікірін, ішкі ойын қабылдай алу дағдысын, қарым-қатынас дағдысын дамытамыз десек, әр сабақта топтық жұмысты ұйымдастыруымыз маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тренерлерге арналған нұсқаулық – «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012 ж.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Екінші (орта) деңгей. 2-басылым. www.cpm.kz
3. Тренерлерге арналған нұсқаулық – «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012 ж.
4. Иманқұлова Ж. «Мемлекеттік білім берудің ұлттық моделі», 2014, №1

Дуйсекова А.А.

магистр, аға оқытушы

Бі.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

Арқалық қ. (Қазақстан)

Қара Ә.Б.

магистр, аға оқытушы

Бі.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

Арқалық қ. (Қазақстан)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН БІЛІМ БЕРУ ВЕБ-САЙТТАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қазіргі ақпараттандыру дәуірі оқу процесінде білім беру веб-сайттары мүмкіндіктерін кең көлемде қолдануды қажет етеді. «Білім беру жүйесін ақпараттандыру – берілетін білім сапасын көтеруді жүзеге асыруға бағытталған процесс, яғни еліміздің ұлттық білім жүйесінің барлық

түрлеріне қазіргі оқу мен оқытудағы тиімді тәсілдерді енгізу, оларды дамыту, нақты жүзеге асыру шараларын айқындау» болып табылады деп көрсетілген [1].

Әлемдік ғылым мен практикада білім беру веб-сайттарын оқыту процесіне енгізу келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын сара жол.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың ғылыми негізделген әлеуметтік-философиялық тұжырымдамасы мен компьютермен оқытудың бағыттарына арналған іргелі және қолданбалы сипаттағы мәселелер, білім беру веб-сайттары мәні, мазмұны мен құрылымы алдыңғы қатарлы ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Сайт немесе *Веб-сайт* – (ағылшынша Website: Web - топ, желі және site – орын, желідегі орын, сегмент) – бір мекенжайға (домен атымен немесе IP - мекенжаймен) біріктірілген компьютер желісіндегі жеке тұлғаның немесе ұйымдары электрондық құжаттар (файлдар) жиынтығы. Ғаламтор желісінің негізін құрайтын барлық сайттар болып табылады.

Әлемдегі ең алғашқы сайт Info.cern.ch 1990 жылы пайда болды. Сайтты жасаған Тим Бернерс-Ли. Сайтта HTTP деректерді беру хаттамасы негізінде жасалған World Wide Web жаңа технологиясы сипаттамасын жариялаған. URInің бағыттауын жүйеге және HTMLның гипермәтін белгісінің тіл негізделген жаңа технологиясына сипаттама онында жариялады.

Біз, білім беру веб-сайттары арқылы оқытудың жүйелі әдісі – техникалық ойлау және оқушының танымдық әрекетіне бағыттап оқытуда түрлі техникалық, электрондық және компьютерлік құралдарды қолдану мәселесі деп түсінеміз.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесін басқару мен оқытуда білім беру веб-сайттары қолданудың бірнеше негізгі бағыттарын ерекшелеп көрсетуге болады:

- білім беру веб-сайттарын көрнекілік құрал ретінде пайдалану;
- оқытудың әртүрлі формасын жүзеге асыру: дербес, ұжымдық, өзіндік, қашықтықтан оқыту. Оқыту процесін автоматтандырылған оқыту жүйелерін қолдану арқылы автоматтандыру;
- әртүрлі пәндер бойынша оқу курстары мен программалық әдістемелік кешендерін жасақтау;
- білім беру жүйесінде веб-сайттарды қолдану;
- білім беруді басқаруда Білім беру веб-сайттарын кәсіби қолдануға оқыту;
- психологиялық-педагогикалық зерттеулерде білім беру веб-сайттарын қолдану.

Жылдан-жылға дамып келе жатқан материалдық-техникалық мүмкіндіктер мұғалімдерге, оқушыларға жоғарыда аталған бағыттардың әртүрлі аспектісін меңгеруге мүмкіндік береді. Мұндай бағыттарды меңгеруде оқыту процесінде қолданылатын білім беру веб-сайттарының алатын орны ерекше.

Білім беру жүйесіндегі ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары

Ақпараттық құралдар:	Педагогикалық мүмкіндігі
Компьютер	Кез келген ақпаратты өңдеуге арналған әмбебап құрал
Интерактивтік тақта	Оқу сабақтарын ұйымдастыруға және семинарлар мен пікірталастар өткізуге ыңғайлы құрал.
Принтер	Мұғалім мен оқушылардың дайындаған ақпаратын қағазға шығаруға арналған құрылғы.
Проектор	Сабақтың көрнекілік деңгейін арттыруға және оқушылардың өз жұмыстарының нәтижесін көрсетуге арналған құрал.
Телекоммуникациялық блок	Ресейлік немесе әлемдік ақпараттық ресурстарға кіруге мүмкіндік беретін қашықтықтан оқытуға, басқа мектептермен хат алысуға көмектесетін құрал.
Сыныптағы және мектептегі желі	Ақпараттық желіге кіруге мүмкіндік беретін техникалық және уақыттық ресурстарды тиімді қолдануға көмектеседі.
Дыбыс-бейне құралдары	Сканер, фотоаппарат, видеокамера, магнитофон қоршаған әлемнің ақпараттық бейнесін оқыту процесіне енгізуге мүмкіндік береді.
Программалық құралдар:	Педагогикалық мүмкіндігі.
Ақпараттың өзегі – интернет	Ұйымдастырылған ақпараттық массивтер – компьютердегі энциклопедиялар, ақпараттық сайттар және Интернет жүйесі.

Жаттықтырғыштар	Ақпараттық нысандармен жұмыс жасау дағдысын қалыптастыруға – мәтінді енгізу, экрандағы графикалық нысандармен жұмыс, жазбаша және ауызша жұмыстар жүргізуге бағытталады.
Компьютерлік тест программалары	Оқушылар автоматты түрде компьютер арқылы тапсырманы орындайды және нәтижесін алады. Компьютер оқушыны бағалайды.
Оқытушы кешендік жиынтық (электрондық басылым)	Жоғарыда аталған білім беру веб-сайттары сәйкестігіне қарай дәстүрлі түрде оқыту процесін автоматтандырады, мұғалім мен оқушы іс-әрекетін дербестендіреді.
Басқарудың ақпараттық жүйелері	Білім беру процесінің барлық қатысушыларымен – оқушылар, мұғалімдер, басшылық, ата-аналар, қоғам мүшелерінің арасындағы ақпараттық ағындардың жүруін қамтамасыз етеді.

Аталған құралдарды өзінің ерекше қызметімен қатар, оқушылардың танымдық белсенділігін дамытудың құралы ретінде қамтамасыз ету мәселесі де өзекті болып отыр. Бұл білім беру веб-сайттарын бастауыш мектептің оқу процесіне қолдануды психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қайта қарауды қажет етеді.

Бастауыш мектепте аталған білім беру веб-сайттарын танымдық тұрғыдан қолданудың әртүрлі психологиялық-педагогикалық аспектілері С.Пейперт, Б.Хантер, Дж.Нокс, Т.М.Ньюсем және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. С.Пейперт «Білім беру веб-сайттарымен оқытуда бала – өзінің интеллектуалдық құрылымын құрушы құрылысшы. ... бала қазіргі техниканы меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар жаратылыстану, математика пәндерінен, басқа да интеллектуалдық дамуына қажетті ақпараттармен танысады» деген. Шынында дәстүрлі оқытуда бала дайын білімді арнайы іскерліктерді меңгереді. Мұндай жағдайда ересектер балаларда өздігінен оқудың дағдыларын қалыптастырудың қажеттілігін, оның нәтижесінде бала жан дүниесінің үлгісін құратынын естен шығарады. Білім беру веб-сайттары жұмыс барысында оқушы өздігімен әртүрлі әуестігіне байланысты (сурет салу, өлең құрастыру, ән айту) оқу дағдыларын меңгеріп, өзі үшін жаңаны таниды, қоршаған әлемді зерттейді, білімді өздігімен ізденуге деген қызығушылығы, білуге құштарлығы пайда болады. Бұдан білім беру веб-сайттары есте сақтаудан терең ұғынуға көшуге мүмкіндік беруін, заттардың ұқсастық, айырмашылығын ерекшеліктерін, ақылмен, санамен әрекет жасауға төселдіруін, өзіндік қызығушылығына байланысты тапсырмаларды орындай білуге дағдыландыруын балалардың танымдық процестерін дамытуда жүзеге асыру көзделеді.

Білім беру веб-сайттарын қолдану арқылы оқу процесін басқарудың өзіндік ерекшеліктері бар. Түс, графика, мультипликация, дыбыс, қазіргі видеотехниканың барлық құралдары оқытуға қолайлы жағдай жасап, оқу процесінде ақпаратты беру мүмкіндігін кеңейтеді, оқушылардың зейінін оқуға аударуға септігін тигізеді.

Аппараттық және программалық құралдардың ақпараттарды түрлі деңгейде көрсету арқылы көрнекілік ретінде қолданылуы оқушылардың кез келген ақпаратты ғылыми, практикалық, құбылыс және болмыс түрінде меңгеруін оңтайландырады. Дәл осындай пікірді Я.А. Каменский дидактиканың алтын ережесінде оқыту процесіне баланың барлық белсенділігі көрінетін сенсорлық – перцептивтік ағымның енгізілуін талап еткен болатын. Бұған қазіргі таңда аппараттық және программалық құралдарды қолдану жағдайында қол жеткізуге болады. Себебі бұл құралдардың шексіз ресурстарының балалардың сезімдік әсерленушіліктерін арттырудағы орны ерекше.

Білім беру веб-сайттарын оқу процесін оңтайлы басқара отырып, оқушының іс-әрекетіне сапалы түрде бақылау жүргізуге мүмкіндік береді. Ол барлық жауапты тексеруге, көпшілік жағдайларда қатені тіркеп қана қоймай, сонымен бірге оның дәл сипатын анықтап, оны тудыратын себепті дер кезінде жоюға мүмкіндік береді. Дәстүрлі оқыту процесінде мұғалім оқушының оқу әрекетіндегі барлық сәттерін бақылауға, сыныппен жұмыс жасай отырып, барлық оқушылардың орындаған тапсырмаларының дұрыстығын тексеруге мүмкіндігі болмайды. Бұдан оқушыларда осы білім аймағында дұрыс емес түсініктер қалыптасып қалуы мүмкін. Оқушының білім беру веб-сайттарын оқу әрекеті құралы ретінде пайдалану мүмкіндігі зор.

Бастауыш сынып оқушысы білім беру веб-сайттары арқылы оқу әрекетінде өзін жетілдіре отырып, әртүрлі әрекеттерді орындау тәсілдерін меңгереді. Өзінің алдына біршама күрделі мақсаттарды қоя біледі; яғни оқушы бұл жағдайда биік таудың шыңына шығуға талпынғандай

болады. Бұл кезде оқушының қызығу қарқыны әртүрлі болып келеді: кейбіреуі аяқ астындағы әрбір ұсақ тасты байқай, баяу және бірте-бірте, ал екіншісі жырықтардан секіре-мекіре, қателесуге тәуекел ете қызығады. Мұндағы әрекет біршама жалпыланған тәсілдермен жүзеге асады да, олардың иерархиясы «адам – құрал – мақсат» жүйесінің дамуына бейнеленеді. Құралы компьютер болып табылатын балалардың танымдық іс-әрекетіне сәйкес, жүйе «адам (бала) – құрал – мақсат» түрінде анықталады, мұндағы мақсат іс-әрекетке бағдарланған, сондай-ақ оның мазмұны мен айқын сапасын анықтайтын әлемнің бейнесін (психикалық) іштей жалпыланған және жайылған түрде түсіну болып табылады [2].

Бала білім беру веб-сайттарымен қарым-қатынаста бола отырып эксперимент жасауға, сыныптағы көшбасшы болуға ұмтылады. Негізінен бастауыш мектеп жасы:

– оқуға түрткісін қалыптастыруда, тұрақты танымдық қажеттілігі мен қызығушылығын дамытуда;

– оқу әрекетінің дағдылары мен тәсілдерін, «оқу іскерлігін» дамытуда;

– жеке ерекшеліктері мен қабілеттерін айқындауда;

– өзін өзі бақылау, өзін өзі ұйымдастыру және өзін өзі реттеу дағдыларын дамытуда;

– өзіне және қоршаған ортаға және т.б. сын көзбен қарауда өзіндік баға беруге икемді келеді.

Сондықтан, бастауыш сынып оқушысының жасы – бұл жағымды өзгертулер мен түрлендірулер кезеңі болып табылады. Әрбір бала осы жас кезеңінде өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сенімді болмаса, жүзеге асырған таным белсенділігін сезінбесе, оқуға деген іскерлікті меңгермесе, онда баланы әрі қарай дамыту қиын және дене күшін қажет етеді.

Қазіргі білім беру веб-сайттар оқушыларға берілген тапсырманың күрделілік деңгейін, кей жағдайда оқу материалының тізбектілігін таңдауға, қажетті көмекті шақыруға, өз жұмысының нәтижесін алуға, орындағаннан кейін жіберген қателерін табуға, қатесінің сипатын анықтауға, оны уақытымен түзетуге жағдай жасайды. Мұндай тізбектіліктің жүзеге асырылуы оқушылардың өз әрекетінің рефлексиясын қалыптастыруын қамтамасыз етеді. В.В. Давыдов рефлексия – оқушының ойы мен әрекетінің негізін қадағалауы деп көрсеткен [3]. Соның ішінде, бастауыш мектеп оқушылары үшін білім беру веб-сайттарымен жұмыс жасау, өз әрекетінің нәтижесі туралы кері байланысты жасауда жоғары деңгейде мүмкіндік береді.

Барлық оқушылар білім беру веб-сайттарын жоғары немесе төмен дәрежеде меңгереді, бірақ оларды оқушылардың барлығы бірдей дәрежеде қолданбайды. Арнайы білім беру веб-сайттарымен жұмысқа деген қызығу терең және берік, диффузды болады. Қызығуларды жіктеу – табиғи құбылыс, бірақ біздің бақылауымыз көрсеткеніндей, жағымсыз «бұрмаланулардың» болуы мүмкін. Білім беру веб-сайттарымен жұмыс жасауда тақырыптан ауытқу лайықты іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруда қиындықтар туындауына мүмкіндік береді. Мұндай келеңсіздіктер болмау үшін оқытуда білім беру веб-сайттарын оқушының танымдық белсенділігін дамытатын тиімді құрал ретінде қолдану оқушының білім, іскерлік пен дағдысын қалыптастыруға, ойлауын дамыту мақсатындағы танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінділігі мен ынтасын дамыту бағытында оқу процесін жетілдіруге жағдай жасайды.

Білім беру веб-сайттары арқылы ақпаратты алуға, түрлендіруге, білуге құштарлық. Бұл қолданбалы және теориялық білімді меңгеруге және өз бетімен білім алу үшін жұмыс жасауды, арнайы терең білімді қажет ететін қызығу болып табылады. Бұл қызығу арнайы білімді ғана қажет етпейді, сонымен қатар тұлғаның қалыптасқан арнайы сапаларын: алгоритмдік мәдениеті мен ақпараттық мәдениетін қажет етеді.

Қызығудың бұл түрі жоғары иерархиялық деңгейімен іріктелуімен, бастауыш мектеп пәндерін меңгеруге бағытталғандығымен сипатталады, бірақ оның тереңдігі соншама білімнің шектелген аймақтарына немесе бірнеше оқу пәндеріне деген қызығуды туғызады. Біз мұнда математика, әдебиеттік оқу, АКТ, дүниетану мен жаратылыстану пәніне деген қызығуды дамытуды ерекше үйлесімде ерекшеледік. Пәннің ішкі мазмұнын түсіну үшін ақпаратқа қажеттілік, білім беру веб-сайттарын қолдануға қызығуымен бірге жүруі міндетті. Әртүрлі типтегі тапсырмаларды шешуде білім беру веб-сайттарын қолдану маңызды болып келеді.

Бірқатар білім беру веб-сайттары, мысалы «Балбөбек еліне саяхат» кешені балалардың өзінің алдына мақсат қоя білуіне және оған өзі жетуге талпынуға, баланың танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған. Бұл веб-сайт арқылы балалар іс-әрекеттің негізгі мақсатын қосалқы іс-әрекеттерге бөлуді үйренеді және шығармашылық тәжірибе жүргізу процесі қалыптасады. Олар өзінің алдына (толық немесе толық емес) жаңа күрделі мақсаттарды қойып және оларды жүзеге асыруға тырысады. Бұл процесте негізгі және қосалқы мақсаттарға бағынуды сипаттайтын

әрекеттің біршама күрделі құрылымы қалыптасады. Аталған нәтижелер оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға негіз болуы қажет.

Қорыта келгенде, бастауыш сынып оқушысының алгоритмдік және ақпараттық мәдениетін дамытпайынша, баланың білім беру веб-сайттары арқылы білуге құштарлығын дамыту мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Красильникова В.А. Білімді ақпараттандыру ісінің түсініктілігі аппараты. // Информатика негіздері. – 2003, № 3. – 2-6 б.
- 2 Панюкова С.В. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании. – М. 2010. – 224 с.
- 3 Давыдов В.В. О статье «Построение модели шестилетней начальной школы». // Начальная школа. – 1995. №1. – 19-25 с.
- 4 Андерсен Б. Бент. Мультимедиа в образовании. – М., 2007. – 224 с.

Искакова А.М.

магистр, старший преподаватель кафедры педагогики
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

Горленко Е.В.

студентка 4 курса
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

АДАПТАЦИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Детский сад и первые дни дошкольного обучения – это наиболее сложный и переломный период в жизни ребенка на всех уровнях психологического, физического и педагогического состояния. Определений понятию «адаптация» можно найти множество.

Л.А. Венгер определял адаптацию как «способность организма (его строения и функций, устройства органов) приспособливаться к условиям окружающей среды». Через призму педагогики «адаптацию» определяют, как «многофакторный процесс включения человека в новые условия его жизнедеятельности, в новую систему требований контроля над результатами и в новый коллектив» [1].

Рассматривая проблемы дошкольной адаптации, А.С. Границкая дает следующее определение: «Дошкольная адаптация – умения ребенка приспособиться к новой системе социальных условий, новым требованиям, отношениям, режиму жизнедеятельности, а также к новым видам деятельности».

В свою очередь, Г.Н. Попов и Е.В. Ширенкова определяют несколько компонентов всего процесса адаптации:

- психоэмоциональный компонент, который определяет состояние психики и способность к контролю и выражению эмоций;
- интеллектуальный компонент отражает способность к восприятию и применению полученной информации;
- социальный компонент отвечает за умение вступать в коммуникацию и взаимодействовать в обществе;
- личностный компонент определяет способность к самореализации и самоощущению;
- духовный компонент выражает способность к определению мотивов деятельности, постановки целей» [2].

Следует отметить факторы, влияющие на процесс адаптации дошкольников при обучении:

- возраст. В результате психологических наблюдений за дошкольниками было выявлено, что в возрасте 3-4 лет у ребенка возникает «кризис», который способствует задержке роста. В этот

период наблюдается наиболее долгая адаптация и привыкание к учебному процессу и другим изменениям вокруг, что провоцирует повышенную раздражительность и низкую работоспособность;

- физические изменения, такие как утомляемость, раздражительность, беспокойство, проявляющиеся в результате резкой смены окружения, привычек и общего принципа жизнедеятельности;

- здоровье является самым важным фактором, который влияет на скорость и качество адаптации;

- взаимоотношения в семье. Для того, чтобы ребенок быстро и комфортно адаптировался ко всем изменениям, необходимо, чтобы и в семье взаимоотношения были хорошими».

А.Е. Шапаров считает, что «успешная адаптация невозможна без социальной мобильности и активности. И чем выше подвижность и мобильность дошкольника, тем выше уровень качества учебного процесса».

Весь процесс адаптации влияет на формирование личности ребенка. Главной особенностью является как раз самостоятельное желание и активное проявление стараний в изучении окружающего мира и получении знаний. У ребенка должны присутствовать наглядно-образный и логический типы мышления. В среднем, период адаптации может варьироваться от недели до 2 лет.

В результате исследования научных работ В.В. Давыдова, можно выделить 3 фазы адаптации:

- генерализованная реакция организма на воздействие сильного напряжения. Как правило, длится 2-3 недели;

- неустойчивое приспособление, при котором организм подбирает все возможные оптимальные реакции на происходящие изменения;

- устойчивое приспособление, при котором организм максимально адекватно и комфортно реагирует на изменения».

Далеко не каждый ребенок с легкостью адаптируется в новой среде. Зачастую совместная работа воспитателей и родителей способствует более успешной адаптации и исключает риск дезадаптации. Главная задача ребенка состоит в том, чтобы научиться находить компромисс в спорных ситуациях, проявлять умения в разрешении конфликтов мирным способом.

Роль внеурочной деятельности в адаптации дошкольников в образовательном учреждении велика. На наш взгляд, именно внеурочная деятельность является наиболее важным компонентом общего образования ребенка и представляет собой неотъемлемую часть дополнительного образования детей. Задача внеурочной деятельности заключается в активизации учебной мотивации и направлена на увеличение пространства познания [3].

Д.В. Григорьев составил «список элементов, которые характеризуют внеурочную деятельность:

- игровая деятельность;
- познавательная деятельность;
- проблемно-ценностное общение;
- досугово-развлекательная деятельность;
- художественное творчество;
- социальное творчество;
- трудовая деятельность;
- спортивно-оздоровительная деятельность;
- туристическо-краеведческая деятельность».

Исходя из вышеизложенного, для нас более компетентно будет определять внеурочную деятельность как социально - активную деятельность по самоорганизации и самореализации ребенка в условиях совместной работы педагогов и учащихся с целью приобретения необходимых знаний и навыков, которые необходимы для успешной адаптации ребенка в среде.

Весь процесс внеурочного образования не обрамлен сроками и имеет постепенный переход от простого к наиболее сложному уровню. Если в начале внеурочной деятельности главной задачей является налаживание атмосферы и других благоприятных условий для творчества дошкольников, то со временем, по мере привыкания, цель меняется и слегка усложняется. На первый план выходит такая задача, как формирование сотрудничества детей в процессе совместной работы, тем самым ярче проявляя творческий потенциал каждого ребенка.

В целом воспитательная внеурочная работа базируется на вековых семейных традициях, человеческих ценностях и проявляется в результате совместной работы учителя и воспитанника. Целью внеурочной деятельности определяют «создание условий, направленных на комфортное и гармоничное как физическое, так и духовное развитие дошкольника. Тем самым осуществляется подготовка к более сложным эмоциональным условиям жизни, удовлетворяющим их творческие и интеллектуальные потребности посредством вовлечения их в научную исследовательскую работу».

Родители, как правило, стараются развить оба полушария ребенка, дополняя основную учебную деятельность развивающими кружками и секциями по интересам. Самым эффективным является художественно-эстетическое направление деятельности (танцевальные кружки, вокальные студии, студии изобразительного искусства и другие студии детского творчества). В последнее время выбор дополнительных кружков очень разнообразен. Очень популярны сейчас школы робототехники и мультипликации (у ребенка активизируется воображение и творческое мышление). В процессе кропотливой работы у ребенка развивается уравновешенность, скорость и точность реакции, развиваются врожденные особенности зрения и слуха. Другими словами, в процессе интересной для ребенка активной деятельности, врожденные особенности развиваются и закрепляются. Именно поэтому внеурочную деятельность необходимо гармонично чередовать, опираясь на предпочтения и интересы ребенка совместно с родителями. Таким образом, нагрузка на оба полушария будет распределяться равномерно. В процессе чередования ребенок сможет сделать выбор в сторону определенной нагрузки (секции или кружка), которая будет способствовать развитию всех его задатков и природных способностей, что повлечет за собой достижение высоких результатов в той или иной области. Тем самым адаптация в школьной среде пройдет более легко, комфортно и быстро.

Список литературы

- 1 Едалина Н.А. Проблемы личностно-ориентированной педагогики: Курс лекций / Рос. филос. о-во; Межвуз. центр проблем непрерыв. гуманитар. образования при Урал. гос. ун-те им. А.М.Горького. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1998. – 102 с.
- 2 Ключевой Н.В. Педагогическая психология: Учеб. для студ. Высш. учеб. заведений / Под ред... - М.: П24 Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 400 с.
- 3 Лаврентьева Н.Б., Нечаева А.В. Педагогическая этика / Н.Б. Лаврентьева, А.В. Нечаева. – Барнаул: изд-во АлтГТУ, 2010.–с.

Есмурзина А.Ж.
магистрант

Мухаметжанова А.О.
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ. (Қазақстан)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН «САТЫЛАЙ КЕШЕНДІ ОҚЫТУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Заман талаптарының үздіксіз өзгерістерінен, әлеуметтік құрылымдардың жиі ауысуынан, бұрын беймәлім болған салалардың басымдыққа ие болуынан қоғам дамуының қарқынды екенін көруге болады. Өзгеріс жиі болған сайын талаптардың өзгеріп тұруы заңдылық. Бұл білім саласын айналып өткен жоқ. Қазіргі кезеңде республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы және оқу мен тәрбие процесінде елеулі өзгерістерге әкеліп соқтырды. Нақтырақ айтсақ, білім беру парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болды.

Бұл өз кезегінде, педагогтер мен оқушылар алдына жаңа талаптар қойды. Соның ішінде тілді меңгеру, қазақ тілін меңгеру жаңа сипат алды. Қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнында тіл

және әдебиет пәндерін оқуда оқушылар негізгі төрт тілдік дағдыны бастауыш сыныптан меңгеріп шығуы баса назар аударуды талап ететін дағдылардың бірі болып отыр. Тілдік дағдыларға тыңдалым (есту арқылы сөйлеуді қабылдау және оны түсіну), айтылым (ойдың ауызша көрінісі), жазылым (ойдың графикалық жазбаша көрінісі), оқылым (жазылған ойды қабылдау және түсіну) жатады. XX ғасырдың басында Жүсіпбек Аймауытов «... бала әуелі тәжірибеге талпынып, нәрсемен танысып, сонан кейін сол нәрсе туралы сөйлесін, тыңдасын, жазсын, оқысын, тілге үйренсін» деп тілдік дағдыларды қалыптастырудың маңыздылығы жайында айтса керек. Аталған төрт дағды қалыптасқан жағдайда оқушы ойымен бөлісіп, дұрыс қарым-қатынас жасап, психо-эмоционалды тұрғыдан еркін сезінегін болады.

Тыңдалымнан басталып, айтылыммен жалғасып, оқылым және жазылыммен аяқталатын төрт дағдыны жүйелі әрі бірізділікпен қалыптастыру – қазіргі педагог мамандардың алдына қойылған мақсат. Мұқият тыңдағанын жүйелі айтып, түсініп оқығанын сауатты жазып бере алу - оқушы алдында тұрған мақсат. Мақсатқа жету үшін құрал қажет. Ол құрал оқыту және оқу әдістері, тәсілдерімен қатар, жаңа педагогикалық технологиялар. Педагогикалық технология ұғымы XX ғасырдың 60-жылдары Америка мен Ұлыбританияда қалыптасып, практика жүзінде әлем елдеріне таралды. Педагогикалық технология жас ұрпақтың терең білім алып, ой-өрісін кеңейтіп, шығармашылыққа бағыттап, әр оқушының өз бетімен жұмыс жасай алуына мүмкіндік беріп, қызығушылығын арттырып, мүддесін қанағаттандырып, ынталандыру мен бойындағы қабілетіне сай білімін ұштауына ықпал жасауы тиіс. Технологиялардың алуан түрін қарастыруға болады. Алайда ана тілді меңгеруге бағытталған қазақтың төл технологияларының бірі – «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы.

Жаңаны меңгеру барысында ескі деп нағыз құнды дүниелерімізден ажырап қалмауды да естен шығармаған жөн. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, Қ.Жұбанов т.б. ғалымдардың ғылыми-әдістемелік тұжырым, идеяларын басшылыққа алады, бұл – технологияның артықшылығы болып табылады. Қазақ тілінің барлық орфографиялық, грамматикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік т.б. ілімдерін қамтиды. Қарапайымнан күрделіге қарай жүйелілік, бірізділік принциптеріне негізделіп, оқушылардың меңгеруіне мүмкіндік береді.

Баланың алғаш тілі шығып сөйлеу дағдысы қалыптасқан шағында, алдымен баланың тыңдау дағдысы қалыптасады. Бала басқалардың сөздерден тыңдап, оны түсінуге талпынады. Ары қарай естіп-түсінген сөздерін қайталап, бірте-бірте сөйлеу дағдысы қалыптасады. Бақша жасынан бастап бала оқуды үйрене бастайды, содан кейін ғана жазу дағдысы қалыптасады. Бастауыш сынып оқушысының бойында аталған төрт дағды қалыптастыру да осы ретте, яғни тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым болып қалыптасуы қажет. Бұл дағдылар әрдайым қатар жүретін табиғи процесс. Табиғи процесстің қалпын бұзбай қолдану нәтижеге әкелетіні анық.

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясы арқылы тыңдалым дағдысы әр бөлімді бастар алдында жүргізіледі. Кешенді талдауды бастамас бұрын әр деңгейді оқушылар педагогтің өз аузынан тыңдайды. Тыңдау арқылы жалпы кешеннің негізі идеясы мен мәнін түсінеді. Бұл процесс әрбір кешенді талдауды бастар алдында міндетті түрде өткізіледі. Сонымен қатар, кешенді меңгерудің соңында бірін-бірі тыңдау арқылы да, бір-бірінің қателескен, шатасқан тұсын анықтап қана қоймайды, әрі шатасу-қателесудің себебін де анықтай алатындай дәрежеге жетеді. Тыңдалым дағдысының қалыптасуына технологияның диалогтік, кері диалогтік әдістері әсерін тигізеді. Тек мұқият тыңдағанда ғана жалғастырып айту мүмкін екендігін оқушы айтқызбай түсінеді. Тыңдалым дағдысының қалыптасуы жалпы баланың мектеп өмірінде аса қажет дағдылардың бірі. Аталған дағдыны бастауыш сыныптан қалыптастыру маңызды.

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясы арқылы қалыптасатын дағдылардың ең біріншісі – айтылым дағдысы. Айтылым дағдысы кешенді талдаудың ең алғашқы сатысы – «Ой толғаудан» басталады. Кез келген кешенді талдаудың «Ой толғау» сатысында оқушыға берілген нақыл сөз, мақал-мәтел немесе басқа да сөйлемдердің мәнін, мағынасын, түпкі ойын анықтап, өз ойымен бөлісуде айтылым дағдысы қалыптасады. Бастауыш мектептің алғашқы сыныптарында бір-екі сөйлеммен өз ой-пікірін білдірсе, бастауыш сыныпты аяқтар шағында өз ой-пікірімен қатар, сезімін, толқынысын жеткізуге қол жеткізеді. Айтылым дағдысын қалыптастыру технологияның басты мақсаттарының бірі десек болады. Диалогтік талдауда да, жеке талдауда да, өлең талдауда да, қара сөз талдауда да, математикалық талдауда да айтылым дағдысы қалыптасып қана қоймай арта түседі. Мысалға айтсақ, математикалық талдауда қысқаша берілген талдауды ауызша айту кезінде оқушының байланыстырып сөйлеу дағдысы қалыптасады. Ал диалогтік талдау кезінде диалог жүргізу, сұрақ қоя білу, сұраққа толық әрі себеп-салдарын анықтай отырып жауап беру

дағдысы қалыптасады. Ешбір сұрақ қысқа жауаппен қайтарылмайды, әр сұрақтың толық әрі дәлелді жауабы бар және болу керектігі оқушы бойынша сіңіріле түседі.

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясын шынайы меңгерген педагог оқылым дағдысын технология арқылы қалыптастыруды нақты біледі. Алғаш әріп таныған сәттен бастап, әр әріптің дыбыстық мінездемесін меңгеріп, дыбыстардан буын құрастырған шағында әр буынды буын түріне ажыратып, буындардан сөз құрастырған сайын оған сөзсазындық талдау және лексико-грамматикалық талдау жасаған оқушы, әр сөзді түп тамырымен меңгере оқитын болады. Оқып отырып, түсіну дағдысы да артады. Әр сөзді түсініп оқыған оқушыға мәтіннің жалпы мазмұнын түсініп қиындық тудырмайтыны анық.

Тілдік дағдының төртінші түрі – жазылым дағдысы, яғни оқыған, түсінген не өз ойын жазбаша бейнелеу. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы бұл дағдыны да қалыптастыруға өз септігін тигізетінін жат жазу сатысынан көруге болады. Жат жазу бірінші сыныптан бастап жалпы бастауыш сынып оқушыларының жазу нормаларға сәйкес жүргізіледі. Жат жазудан басқа әр талдаудың қысқаша және толық жазылу талаптарына сай жазу жұмыстары оқушылардың жазылым дағдысының қалыптасуына өз септігін тигізеді.

Сатылай кешенді оқыту технологиясы – уақыт талабынан қажеттілікке ие болып отырған қазақ тілі мен әдебиетінің жаңа әдістемелік жүйесі. Оқыту мен оқу ісінде болып жатқан өзгерістерге сай алдыңғы қатардағы идеялар мен сауатты жазылған әдістемелік құралдар, оқулықтар мұғалімнің технологияның қажетті деңгейде меңгеріп, өз практикасында тиімді пайдалануына мүмкіндік береді. Осы ретте, «Сатылай кешенді оқыту» технологиясын сауатты меңгерген мұғалімдер бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын жоғары деңгейде қалыптастыруында негізгі құрал ретінде қолданылса, нәтижесін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кусаинов Г.М. Теоретико-методологические основы прогностической модели новой педагогической технологии: автореф... – Усть-Каменогорск: 1999. – 348 с.
2. Қараев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологий обучения: дисс ... д.п.н. – Алматы, 1994. – 345 с.
3. Кобдикова Ж.У. Оқытудың процесін технологияландыру.– Алматы, Ақжелкен мектебі, 2000. – 32 б.
4. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы: 2002. –180 б.
5. Бейсенбаева З. Жоғары оқу орындарында сөзжасам пәнін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. док.дисс.. Алматы, 2004. – 322 б.
6. Исламгулова С.К. Технологизация процесса обучения в школе: теория и опыт: Практикоориентированная монография и методическое пособие. – Алматы, 2003. – 208 с.
7. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
8. Нурахметов Н.Н., Аульбекова Г.Д., Ковжасарова М.Р. Технологии обучения казахстанских авторов. – Алматы: Мектеп, 2005. – 160 с.
9. Ковжасарова М.Р. и др. Теоретические основы построения и реализации технологий обучения. – Алматы: Мектеп, 2005. – 152 с.

Жалғасбекова Ж.Қ.
физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

Жалғасбекова З.Қ.
физика-математика ғылымдарының магистрі
Қазақ технология және бизнес университеті
Астана қ. (Қазақстан)

ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Білімді жаңарту, ғылыми пәндерді интеграциялау, «адам факторының» әсерін күшейту, пәнаралық сипаттағы кешенді ғылыми және қолданбалы міндеттерді ұлғайту жоғары оқу орнының алдына шығармашылық, үнемі жаңартылып отыратын қызметке дайын мамандарды даярлау проблемасын қояды. Бұл проблема, әсіресе жоғары білім үшін өзекті, бұл математика, физика, геометрия және информатиканың түйіскен жерінде жаңа білім салаларының қалыптасуына байланысты кәсіби қызметтің айқын интегративті-пәнаралық сипатымен байланысты. Сонымен қатар, ойлау стильдерінің айырмашылығына, іргелі математикада қолданылатын терминологияның ғылыми тілінің жеткіліксіздігіне байланысты объектіні түсіну кезеңінде қиындықтар туындайды, сондықтан ақпараттық жүйелерді талдауда күрделі зерттеулерде математикалық және математикалық емес білімді синтездеу процесіне көп көңіл бөлінеді. Екінші жағынан, білім беруді дамытудың жаңа кезеңінің маңызды міндеттерінің бірі, тарихи тұрғыдан екі теорияның бөлінуі: математикалық және информатикалық. Бұл жағдайда университет оқытушыларының міндеті студенттерге барлық оқытылатын пәндер арасындағы байланысты, сонымен қатар болашақ жұмыс пен оқу процесі арасындағы байланысты көруге мүмкіндік беретін пәнаралық интеграцияға бағытталған оқыту тәсілін жасау болып табылады. Демек, математика курсы оқыту жоғары ақпараттық білімнің ерекшеліктерін ескеруі керек және математикалық теорияның тұжырымдамалық ережелерін қоршаған шындықпен нақты байланыста өзектендіруге, оларды әлеуметтік-ақпараттық процестерді ғылыми түсіндіруге қолдануға бағытталған болуы керек.

Оқытудағы пәнаралық байланыстар бүгінде ғылым мен қоғам өмірінде болып жатқан интеграциялық процестердің нақты көрінісі болғандықтан бұл байланыстар білім алушылардың практикалық және ғылыми-теориялық дайындығын арттыруда маңызды рөл атқарады, оның маңызды ерекшелігі олардың танымдық іс-әрекеттің жалпыланған сипатын игеруі болып табылады. Жалпылау білім мен дағдыларды нақты жағдайларда, оқу және өндірістік қызметте жеке мәселелерді қарастыру кезінде қолдануға мүмкіндік береді.

Пәнаралық байланыстар мәселесіне қызығушылық кездейсоқ емес: еңбек нарығының қазіргі заманғы талаптары оқытудың мазмұны мен әдістерінде айтарлықтай өзгерістерді болжайды. Бұл өзгерістер ғылымның қазіргі дамуындағы маңызды процестерден – олардың интеграциясы мен саралануынан туындайды. Жалпы білім беретін іргелі білім өндірісте жалпы идеяларды алған кезде дамиды. Білім нақты өндірістік процестер туралы ақпарат беретін кәсіби білімнің арқасында нақты мазмұнға ие болады.

Жұмыстың мақсаты бүгінгі таңдағы жалпы дайындықты қамтамасыз ететін геометрия мен информатиканың пәндік қарым-қатынастар негізінде білім алушыларда оқу іс-әрекетінің оң мотивациясын дамытудың функционалдық моделін теориялық негіздеу және практикалық іске асыру, сонымен қатар сабақ барысында GEOGEBRA бағдарламасын пайдаланып есеп шығару кезінде геометрия мен информатиканың есептерін шығара отырып компьютерлік моделдерін зерттеуді үйрету болды.

Мақсатқа байланысты қойылған міндеттер орындалды.

1. Пәндік қарым қатынастар негізінде оқу әрекетін қалыптастырудың теориялық негіздеріне талдау жасалды.
2. Жоғары оқу орындарындағы пәндік қарым қатынастарды біріктіру жүйесін модельдеу жүргізілді.
3. Білім беру жүйесінде «GeoGebra» бағдарламасын қолдану арқылы геометрия мен информатиканың пәндік қарым қатынастар жүзеге асырылды.

4. Информатика сабақтарында әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастыруда ұсынылған тапсырмалар жиынтығын қолданудың тиімділігін қарастырылды.

Пәнаралық байланыстар басқа пәндерді оқыту кезінде көп көмегін тигізеді, оларды нақты жағдайларда, оқу және сабақтан тыс іс-шараларда, білім алушылардың болашақ өндірістік, ғылыми және қоғамдық өмірінде жеке мәселелерді қарастыру кезінде қолдануға мүмкіндік береді. Көпжақты пәндік қарым қатынастардың көмегімен (жетекші пән кемінде үшеуімен байланысты болған кезде) білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, сонымен қатар білімге деген ой өрістерінің дамушылығы қатар жүріп, алдағы уақыт мерзімінде геометрия мен информатика аралығындағы қатынастар туралы шынайылық және оларды шешу қабілеттіліктері өрби бастайды.

Нысандар арасында байланыс болу қажеттілігі ол сонымен қатар оқытудың дидактикалық принциптері мен алдына қойылған тәрбиелік міндеттерден туындайды. Қазіргі уақытта оқуға жататын ақпарат көлемі күрт артып келе жатқандықтан, өзіндік жұмыс дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру міндеті ерекше мәнге ие, сондықтан бүгінгі таңда педагогикалық практикада білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді әдістерін іздеу өзекті болып табылады. Жалпы білім беру мазмұнын жаңғырту стратегиясына сәйкес оқу процесін ұйымдастырудың жаңа тәсілдері жүйесін іздеу бағыттарының бірі дәстүрлі оқытуға қол жетпейтін міндеттерді шешетін және оқу процесінің негізгі мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін білім алушылардың танымдық қызметін ұйымдастырумен байланысты. Білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырудың бір құралы пәнаралық байланыстар болуы мүмкін, өйткені олар пәнаралық ұғымдар деп аталатын, яғни кез келген пән сабағында білім алушыларға толық түсінік беру мүмкін емес тұжырымдамалардың жақсы қалыптасуына ықпал етеді. Ғылымның қазіргі даму кезеңі ғылымдардың бір-біріне өзара енуімен, әсіресе геометрия мен информатиканың білімнің басқа салаларына енуімен сипатталады. Математика бағдарламалары информатика пәнін оқытуда есептеу дағдыларын қолдану қажеттілігін көрсететін перспективалы пәндік қарым қатынастарға баса назар аударады. Шамалар мен геометриялық фигураларды өлшеу туралы білім екі пәннің бірі-бірімен байланысын графикалық өрнектеу арқылы шығарылған есептерде түрлі өзгерістерге тәжірибелік тағылымдарда сызба-нұсқаларды қолданып көрнекі бейнелеу мүмкіндіктерін береді. Біздің келтірілген мысалдарымызда информатика мен бағдарламалау бөлімі бойынша геометрия есептерін құрал-жабдықтардың көмегімен жұмыс жасауға және оларды шешу кезінде білім алушыларды үйретеміз.

Пәндік қарым қатынастар мәселесін талдай отырып, шеберлер мен оқытушылардың пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудағы барлық жұмысы екі пәннің байланысын пайдалануға көмектесетін жүйені құруға бағытталуы керек деп айта аламыз.

Сабаққа дайындық процесінде пәндік қарым қатынастарды пайдалану көп уақытты және барлық оқытушылардың өзара әрекеттесуін қажет етеді.

1. Пәндік біріктіру негізінде геометрия мен информатика мұғалімінің жұмысында білім алушылардың оқу іс-әрекетінің оң мотивациясын дамыту мүмкіндіктерін теориялық негіздейді және оқу іс-әрекетінің оң мотивациясын дамытудың функционалдық моделінің теориялық құрылымы ұсынылады.

2. Пәндік қарым қатынастар негізінде оқу іс-әрекетін қалыптастыруға ықпал ететін және білім алушыларда оқу іс-әрекетінің оң уәждемесін дамытуды қамтамасыз ететін материалдар тұжырымдалады.

3. Сабақ барысында GEOGEBRA бағдарламасын пайдаланып есеп шығаруды үйрету мүмкіндіктері қарастырылады.

4. Өзірленген тәсіл негізінде информатика бойынша тапсырмалар жиынтығын және оларды негізгі жоғары оқу орнындарында қолдану бойынша нұсқаулықтарды ұсынады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Государственный общеобязательный стандарт основного среднего образования, утвержденный постановлением Правительства РК от 13 мая 2016 года №292. [Электронный ресурс] / Национальная академия образования им. И.Алтынсарина. – Режим доступа: <https://nao.kz/loader/fromorg/2/22>

2. Гребнева Д.М. Использование информационных технологий в образовании как фактор формирования учебной успешности учащихся // Проблемы и перспективы развития образования в России. – 2011. – № 12. – С. 121-126.

Жандосова А.Н.
магистр химии
преподаватель химии и биологии
Высший колледж Евразийского гуманитарного института
г. Астана (Казахстан)

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ХИМИИ В КОЛЛЕДЖЕ КАК СПОСОБ ОСОЗНАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ

Организация обучения химии в системе среднего профессионального образования имеет свои особенности. В процессе обучения химии в учреждениях среднего профессионального образования (особенно на непрофильных специальностях) следует учитывать уровень подготовки по химии студентов 1 курса (химия чаще всего общеобразовательный, а непрофильный предмет, общее количество часов по химии меньше, чем в школе, недостаточное количество лабораторных занятий).

Сегодня студентам не нужны знания сами по себе, им нужно их жизненное преломление. Одной из основополагающих целей урока должен быть ответ на вопросы: «Где в повседневной жизни мы применим полученные знания и навыки?». «Потребуется ли знания химии в моей будущей профессии?»

Необходимо формировать базовые компетенции студентов, способствующие применению навыков в реальной жизни, связывать предмет химии со специальностями студентов.

Учитывая вышеперечисленные особенности преподавания химии в колледже, нужно повышать мотивацию студентов к изучению химии через использование современных инновационных технологий:

- технологии проблемного обучения
- технология разноуровневого обучения
- технология игрового обучения
- информационно-коммуникативные технологии
- технологии интегративного обучения
- проектные технологии

Технология проблемного обучения.

Проблемное обучение пронизывает весь курс химии. Каждый урок становится проблемным. Ставится проблема – студенты находят ее решение.

Пример изучения тем курса органической химии: Тема: «Предельные углеводороды. Алканы». В физических свойствах пропана говорится, что пропан – газ без цвета и запаха. Проблемный вопрос: пропан, использующийся при готовке еды, имеет запах. Почему?

Студенты задаются этим вопросом, начинают размышлять и активно высказывают свою точку зрения, поскольку эта тема касается каждого из них, ведь все пользуются природным газом дома при готовке еды.

Ответ: в используемый в быту пропан добавляют специальные вещества – одоранты, имеющие неприятный резкий запах, во избежание утечек природного газа в быту и взрывов.

Технология разноуровневого обучения.

Эффективная организация образовательного процесса невозможна без использования индивидуально-дифференцированного подхода к учащимся. В обучении химии дифференциация имеет особое значение. Это обусловлено спецификой предмета: у одних обучающихся усвоение химии сопряжено со значительными трудностями, а у других проявляются явно выраженные способности к изучению предмета. Проблему прочности знаний по химии можно решить технологией уровневой дифференциации.

Например, при прохождении темы «Кислоты и основания», студентам даются разноуровневые задания и подробная шкала оценивания по дескриптору.

Технология игрового обучения

Технология игрового обучения способствует повышению интереса обучающихся к различным видам учебной деятельности и познавательной активности.

Например, при изучении неорганической химии на 1-ом курсе студенты закрепляют свои знания на уроке-КВН: «Периодическая система химических элементов Д.И. Менделеева»

Информационно-коммуникативные технологии обучения

Информационно-коммуникативные технологии обучения – главные технологии, используемые мной на уроках химии. Информационные технологии делают уроки яркими и содержательными, развивают познавательные способности студентов и их творческие силы. Эти задачи решаются через технологию мультимедийных уроков. Одновременное воздействие на два важнейших органа (слух и зрение) облегчает процесс восприятия и запоминания информации студентами.

ИКТ используются на всех этапах урока: для проведения химической разминки, на этапе объяснения нового материала, для коррекции и закрепления знаний, умений, навыков. На уроках химии необходимо использовать современную интерактивную программу и интерактивную панель ROQED Science. Панель делает изучение предмета химии легким и увлекательным. Интерактивные 3D объекты приложения ROQED Science могут раскрыть более глубокое понимание химии студентами: виртуальная трехмерная лаборатория, свобода действий (возможность приближать, отдалять и вращать изучаемые предметы, анимировать и разбивать на составные части трехмерные объекты, возможность озвучивания темы роботом, проверять ответы студентов с помощью панели и т.д.)

Проведение уроков с использованием информационных технологий – это мощный стимул в обучении. Использование мультимедиа в образовательном процессе дает студентам больше возможностей для самостоятельной и независимой работы, а преподавателю - возможность варьировать учебную деятельность.

Интеграция как средство связи химии со специальностями студентов

Интеграция осуществляется через межпредметные связи и возможность применения изучаемых тем со специальностями студентов колледжа. Например, при изучении таких тем, как «Галогены», «Галогенпроизводные алканов», «Теории кислот оснований» мы связываем их с понятием «веществ-прекурсоров» у будущих юристов. Тема «Ядерные реакции. Радиоактивность» вызывает большой интерес у будущих учителей казахского и иностранного языков. Как результат – очень интересные эссе и сочинения про Семипалатинский полигон, про мировую обстановку в сфере атома. Темы, связанные с изучением химических элементов Периодической системы Д.И. Менделеева, мотивируют студентов специальности «программное обеспечение» на поиск возможностей составления различных презентаций по применению элементов в компьютерах и полупроводниках.

Технологии метода проектов. Метод case-study или метод конкретных ситуаций.

Этот метод использую после изучения новой темы. Студенты, опираясь на знания, полученные ранее, находят решение различных проблемных ситуаций. Например, после изучения темы «Галогены», обучающимся был предложен на рассмотрение и решение следующий case: «В закрытом 5-тиэтажном здании, где находятся люди, был запущен ядовитый газ хлора. Двери и окна заперты и не открываются. Как могут спастись люди до приезда спасательной службы?»

Ответ: Хлор – это газ, тяжелее воздуха. $M_r(\text{Cl}_2) = 70$, $M_r(\text{воздуха}) = 29$. Соответственно, хлор будет собираться в нижних этажах здания, а воздух будет распределяться выше. Чтобы спастись, необходимо подняться на верхние этажи.

Метод проектов ориентирован на достижение целей студентов. Он формирует большое количество умений и навыков, опыт деятельности и живого интереса к предмету химии, а не нацеленность работы на оценку.

Элементы геймификации

Деловые/ролевые игры – имитационное моделирование профессиональной деятельности и ролевое взаимодействие по игровым правилам участвующих в ней специалистов в определенном условном времени, в атмосфере неопределенности, при столкновении позиций, с разыгрыванием ролей и оцениванием.

Применяю после изучения таких тем, как: «Экстракорпоральное оплодотворение. ЭКО», «ВИЧ/СПИД», «Биоинформатика. Криоконсервация половых клеток».

Делю студентов на группы: педагоги, судья, истец, ответчик, прокурор, адвокат. Студенты рассматривают дело по изучаемой теме согласно своих позиций.

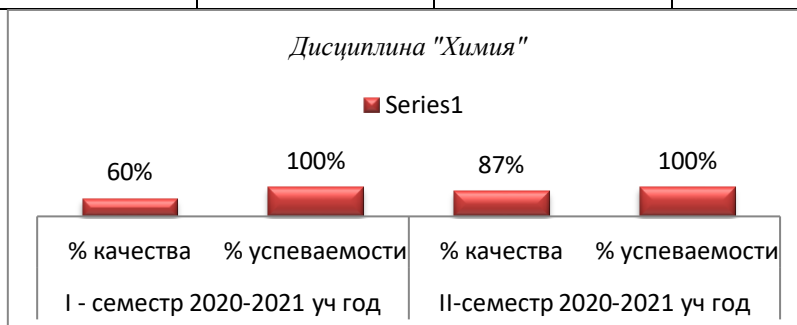
Применение технологии ролевых игр помогает закрепить знания студентов, студенты «раскрываются», учатся командной работе, учатся отстаивать свои мнения и т.д

Заключение. Применение инновационных технологий при изучении химии в колледже является одним из способов развития познавательных и творческих интересов студентов к химии как к науке, дает возможность им уже на первом курсе осознать свою профессиональную направленность обучения. Инновационные технологии способствуют повышению эффективности обучения химии, о чём говорят показатели результативности.

Мониторинг

*качества учебных компетенций по дисциплине «Химия»
преподавателя Жандосовой Айжан Нурланбаевны*

Группа	I - семестр 2021-2022 уч год		II-семестр 2021-2022 уч год	
	% качества	% успеваемости	% качества	% успеваемости
Иск-11	60%	100%	87%	100%

Список литературы

1. Ермаханов М.Н. Химический эксперимент и его роль в методике обучения химии/ М.Н. Ермаханов, Л.А. Журхабаева и др. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 1 (часть 3) – С. 398–399.

2. Манахова С.В. Современное состояние дисциплины «химия» для технических направлений подготовки бакалавров / С.В. Манахова, Л.В. Майер // Развитие Северо-Арктического региона: проблемы и решения: матер. научной конф. профессорско-

преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов Северного (Арктического) федерального университета им. М.В. Ломоносова. – Архангельск: САФУ, 2016. – С. 347–350.

3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Под ред. Е.С. Полат. – М., 2017 г.

4. Новузова О.М. Педагогические технологии в образовательном процессе. Волгоград. Учитель, 2018 г.

5. Овчинникова М.В. Особенности преподавания химии для непрофильных специальностей среднего профессионального образования / М.В. Овчинникова // Современные тенденции экономики, управления и образования: матер. Всероссийской научно-практич. конференции – Курский институт кооперации. – Курск, 2015. – с. 167–170.

Женисбекова А.Р.

бастауыш сынып мұғалімі

Абай облысы білім басқармасының

«№27 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

Семей қ. (Қазақстан)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойын атап өту барысында істелінген шаралар келер ұрпаққа үлгі-өнеге боларлық жай. Ахмет Байтұрсынұлы артына айта берсе таусылмас мол мұра қалдырған. Сол мол мұраның бір саласы көркем аудармадағы ұлы Абай салған соқпақты — аударма ісін жалғастырды. Абай Құнанбаевтың орны тілі арқылы батыс философ ғалымдары Дарвин, Милл, Спиноза тағы басқа еңбектерімен жақын таныс болғанын, көне грек кемеңгерлері Сократ, Аристотель, Платон еңбектерін үлгі еткендігін білеміз. Орыс әдебиеті үлгілерін Абай жете меңгеріп, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Салтыков-Щедринді терең танып, олардың шығармаларын қазақ тіліне аударып, аударма ісін жол салып, өз халқының «жақсы», «жаман» мінезін ашуда, санасын оятуда басты құрал еткен, яғни ХХ ғасырдың бес кезінде орыстың классикалық әдебиеті үлгілерін қазақ тіліне аудару ісіндегі Абай, Ыбырайдан басталған жолды Ақылбай, Мағауия Құнанбаевтар, Ш. Құдайбердиев, М. Сералин, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, А. Байтұрсынұлар жалғастырып, игі дәстүрге айналдырды.

Ұлт ұстазының шығарған оқу құралдары мен оқулықтарының бәрі кешенді, бір бірімен байланысты және жүйелі. Біз, кейінгілер, осы уақытқа дейін бірнеше «Әліппе» шығардық, әдістемелік нұсқаулықтар жасадық. Бірақ біз төл дыбыстарға негізделіп қасына мұғалімдерге арналған «Баяншысы» бар, ол аз десеңіз сөйлеу, оқу, жазуды ұштастырған «Тіл жұмсары» бар кешенді дүние жасай алмадық. Ахмет Байтұрсынұлы өзі жасаған құралдармен сабақ берудің жолын да анық көрсеткен. Бүгінгі білім беру кеңістігінде шетелдік және отандық әдіскерлер «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясы, «Инсерт» стратегиясы сияқты тағы басқа оқытудың түрлі әдістерінің ерекшеліктері мен ұстанымдарын жаңаша бағыт ретінде атайды. Ал тарихқа үңілетін болсақ, бүгінгі жаңашыл деп табылған оқыту технологияларының көбі Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен табылады. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының бастауыш мектептеріне арналған «Әліпбиі» (Жаңа құрал) оқулығын жазуда көрнекілік, түсініктілік, жүйелілік, өмірмен байланыстылық, т.б. дидактикалық ұстанымдарды, дамыта оқыту идеясын басшылыққа алғанын анық аңғаруға болады. Себебі, ол бұл еңбекте білім белгілі бір жүйемен, ретпен берілуін ескеріп, балаға әлі келетін білімді ғана ұсыну керектігін айтады. Мұнда баланың ойлау қабілетін дамытумен қатар, алынған білімді күнделікті қолданысқа түсіру маңыздылығын қатты ескерген [8]. «Тірлік шаруасына үйрететін білім тірі білім болуы керек. Ондай білімді адам мәніс білімі мен әдіс білімін қатар үйренгенде білмек», – дейді ұстаз. Қазір өте көп айтылып жүрген Блум таксономиясындағы танымдық үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысы туралы А.Байтұрсынұлы оқулықтарында да бар: 1) Кей әдістердің негізі қосу, жинау болады, барша ол негізді әдістер жалпылау (синтез) немесе жиылыңқы әдіс теп аталады. 2) Кей әдістердің негізі талдау, айыру болады. Ол негізді әдістердің бірі жалқылау (анализ) немесе айырыңқы әдіс

деп аталады. 3) Кей әдістің негізінде қосу да, талдау да болады. Ондай әдістер жалқылаулы-жалпылаулы не месе айырыңқы-жиылыңқы деп аталады. Яғни, ғалым үйренушіге дайын ақпаратты бергеннен гөрі, алдына қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына мүмкіндік беру аса маңызды әрі тиімді деп санайды да бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек, – дейді [9,295]. Қазіргі таңда мектептерде қазақ тілі пәнін оқыту әдістемесінде білім алушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, дамыту мақсатында сөйлеу әрекеттерінің 4 түрі (жазылым, оқылым, айтылым, тыңдалым) жеке-жеке бөлініп, жаңа жүйемен оқытылады. Бұл әдісті көбісі ағылшын тілін оқыту үлгісінен (listening, reading, writing, speaking) алынған деп ойлайды. Алайда тілді оқытудың бұл әдістері жайында Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен де кездестіруге болады. Ғалым «үйретуді» жоғары бағалап, «өнер» деп атайды. «Үйрету өнер болған соң, ана тілін үйрету – бұл да өнер. Олай болса өнерлерде болған сындар мұнда болмақ», – дейді. Ахмет тіл үйретуді мынадай топтарға ажыратады: 1) оқылым – оқу үйрету; 2) жазылым – жазу үйрету; 3) айтылым – сөйлеу үйрету. Мәселен, оқылым әрекеті буындап оқу, тұтас оқу арқылы; жазылым әрекеті сөздерді буындау, тасымалдау, көшіру, құрастыру, сөзден сөз тудыру арқылы; айтылым әрекеті сұрақтарға жауап беру арқылы; тыңдалым әрекеті жаңылтпаштарды есте сақтап, жатқа жазу арқылы жүзеге асырылады.

Ахмет Байтұрсынұлы «Кісі мен көлеңке» өлеңінде көлеңке бейнесі арқылы өзі өмір сүрген кездегі замандастарының бет-бейнесін ашып көрсетеді:

«Айтайын бір тентектің әңгімесін,

Демендер: «Сөз ғып жазған мұның несін?» [1,128]. Ежелден тентек сөзі көзге ілгісіз, елеусіз адамдарға қолданылған. Яғни ақын айтып тұрған тентектің әңгімесі үлкен тақырып болып көрінбегенімен, тақырыптың ауқымдылығын айтып, оқырманды құлақ салуға шақырады:

«Есі ауыс көре салып, қуалады

Өзінің ұстаймын деп көлеңкесін» [1,128].

Бұл өлеңде сөз болып отырған көлеңке бақ пен дәулет кейпінде суреттеледі. Ал айтылып отырған жолда ақын есі кеткенше бақ-дәулетті қуған өз замандастарын қатал сынайды:

«Бұл қуса, көлеңкесі алыстады,

Жүгірсе, жүйріктігі қалыспады.

Қатты да, жай да қуды – ұстатпады,

Болғанша бар өнерін қарыштады» [1,128], – деп, бақ-дәулетке қол жеткізу үшін аянып қалмайтындарды айтқысы келеді. «Болғанша бар өнерін қарыштады» деп әдеттегі өнерді емес, бақ-дәулетке қол жеткізу үшін жағымпаздана, жағымсынған, қолынан келгеннің бәрін жасайтын адамдарды айтады. Қуған сайын алыстаған бақ-дәулет:

«Тентектің бір мезгілде кірді есі:

«Әуре боп қуып, маған қажет несі?» [1,128], – деп, өз бақ-дәулетін қууды доғарған тентекті сөз етеді. Ахмет Байтұрсынұлы өмір сүрген мезгіл қазақтың орыс отарына айнала бастаған кезі еді. Бай-шонжарлардың бақ пен дәулетке, атақ пен даңққа ие болу үшін баратын небір пасық әрекеттері орын алып жатқан тұс. Дегенмен, бұл жолдарда бақ-дәулетті қууды доғарғандар сөз етіледі:

«Осылай ойлап, қайта жүріп еді,

Артынан қуды енді көлеңкесі» [1,128].

Осылайша ақын ендігі кезде көлеңкенің, яғни, бақ-дәулеттің адамды қуғанын суреттейді. Жалпы көлеңке ұғымы адамның күн түспейтін көмескі сұлбасы. Қараңғы жағы. Бақ-дәулет те сондай қараңғы. Бірде бар, бірде жоқ. Сондай сұмпайы дүние кейпінде суреттеледі. Адам оны қуғанын доғарғанда ол адамның өзін қууға кіріседі. Ақын:

«Кейбіреу Қыдыр дарып, қараса бақ,

Бейне бір осы айтылған көлеңке нақ» [1,128], – деп, бақ пен дәулеттің кез келген адамның басына қона бермейтіндігін айтады. Бақ пен дәулет бірде бар, бірде жоқ дүние. Осы тұста көлбеңдеген көлеңкенің соңынан қуғандардың айқын бейнесін көрсеткісі келген ақын образы алға шығады.

«Қайрылмай, қарағанда, бақ-дәулетке,

Артынан қуалайды қайтарып ап» [1,128], – деп, бақ пен дәулетке қарамай қойсаң, артыңнан өзі қуатын сұрқия дүние екендігін айтады.

Ақынның өлеңін талдай отырып, «архетип – әлемді қабылдаудың алғашқы образы, ол адамзаттың, ұлттың, рудың ұжымдық бейсаналығына орныққан және жеке индивидтің қызметі арқылы жаңарып отырады» [2,8] деген зерттеуші А.Ю. Большакованың ойына табан тіреуге тура

келеді. Себебі, өз руының, өз ұлтының ұжымдық бейсаналығына орныққан көлеңкені Ахмет Байтұрсынұлы осылайша бір ғана өлеңінің өн-бойына сыйғызады.

«Көлеңке – жан дүниесі құлазыған образ ретінде, өмірдегі бақыт пен қайғының нышаны ретінде суреттеледі және көлеңкенің ізінен қалмауы жарық дүниеде өмір сүріп жүргендердің кемістігі болмауы мүмкін еместігі. Кемістігім жоқ десе, ол өмір сүрмегені. Көлеңкесін көріп, мойындай білген, одан құтылудың жолын іздеген адам ақылды. Түсінген жанға көлеңке – ой, түсінбеген жанға көлеңке – ор. Кемшіліксіз адам кездеспейді. Көлеңкені көре білу керек, көлеңке әртүрлі. Жаманның көлеңкесі мен жақсының көлеңкесінің айырмасы жер мен көктей!» [3,113].

Сонымен бірге Ахмет Байтұрсынұлы адамның адамдық қасиетін көрсететін оның сылдыр сөзі емес, нақтылы істе тындырымдылығы, демек, парасаттылығы мен саналылығы ал, әлі келмейтін нәрсемен әлек болудың қажеті жоқ деген ойларын «Сары шымшық» мысалында нақты өрнектеген.

-Кейбіреу қолдан келмес істі ойлайды,

Мақсаты оныменен тұсболмайды.

«Ұялған тек тұрмайды» - деген рас,

Қал, бөлем, тоқтай тұр мен жұртты алдайды, – десе «Маймыл» мысалында алғыс, абырой алу үшін пайдасыз құр мехнат етудің қажеті жоқтығын, күншілдіктің соңы-күйік екенін, орынсыз істің аяғы өкініш екенін, халық ілтипатына бөленудің оңай еместігін, ол үшін көпке шарапаты тиер игі іс жасау керектігін, ондайда көзге түсем деп шапқылап, «арам тер» болмаса да халықтың өзі ақ ілтипатын білдіретінін төмендегіше қорытынды.

Мақсатқа ойыңа алған жете алмайсың,

Мал шашып құр далаға төккенменен

Пайдалы істен аларабыройың,

Кетпейді кейін қарай телкенменен.

Қорыта келгенде айтарымыз, Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларының негізгі идеясы жастарды бүгінгі күнде құрғақ сөз, «таусылмайтын» ақыл-кеңес айта беріп тәрбиелегеннен гөрі, жеке бастың үлгі өнегесіне, ғибратқа негіздеудің қажеттігін баса айтқан. Бүгінде Ахаңның мысалдарын оқу-тәрбие ісінде орынды пайдаланып отыру – әрбір ұстаздың басты мақсаты, әрі парызы болмақ. Шығармалардан нақты мақалдар келтіре сөйлеп, оқушы бойында бүгінде сирек құбылыс болып бара жатқан астарды теңей, салыстыра сөйлеуге деген қызығушылықты, құштарлықты оятуға соған машықтандыруға, Ахмет Байтұрсынов сөзімен айтсақ «лұғат тазалығына» баулуға болады. Қызығушылықтың арқасында жастардың шығармашылық ойлары ұшталмақ. Сегіз қырлы, бір сырлы Ахмет Байтұрсыновтың творчествосына қайта-қайта үңіле қараған сайын, оның шығармашылығының өміршеңдігі мен тәлімдік мәнін терең сезіне түсеміз. Ахмет Байтұрсыновтың «Қырық мысалы» бүгінгі нарық заманында өмір сүріп отырған жастарды имандылыққа, ізгілікке, адамгершіліктің ақ жолына тәрбиелеуде таптырмас аса бағалы құрал екені даусыз. Міне Ахмет Байтұрсынұлының өлеңінің астарында осындай үлкен ойдың жатқандығын оқушыларға жеткізе білсек мақсатымызға жеткеніміз деп білемін. Осылайша Ахмет Байтұрсынұлының әрбір еңбегін талдауда жаңа ұстанымдарды қолданудың қажеттігі анық байқалса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Маса: Өлеңдер мен көсемсөздер. – Алматы: Раритет, 2005. – 208 б.
2. Большакова А.Ю. Архетип, миф и память литературы // Архетипы, мифологемы, символы в художественной картине мира писателя.
3. Материалы международной научной конференции (г. Астрахань, 19-24 апреля, 2010 г.). – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет». – 289 с.
4. Абай шығармаларындағы архетип мәселесі. Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 176 б.

SMART ҚЫЗМЕТТЕРДІ БІЛІМ БЕРУДЕ ПАЙДАЛАНУ

Smart Education (ақылды білім беру) – бұл барлық білім беру процестерін, сондай-ақ осы процестерде қолданылатын әдістер мен технологияларды кешенді модернизациялауды көздейтін тұжырымдама, бұл мазмұнды әзірлеу, оны жеткізу және өзектендіру процесін жаңа тәсілдермен құруға мүмкіндік береді.

SMART-технологиялар нені қамтамасыз етеді?

- онлайн режимінде оқыту
- бейресми жағдайда оқыту
- қашықтықтан оқыту
- мобильді білім

Тұтастай алғанда, SMART білім беру – ақпараттық SMART-технологияларды пайдалану негізінде мүмкін болатын білім беру процесін бейімдеп іске асыруды көздейтін білім беру парадигмасы болып табылады.

Оқу процесінде SMART-технологияларды қолдану ерекшеліктері

Оқушылар үшін SMART ортасы:

- Дербестендіру, кәсіби бағдарлау, білім, білік пен дағдыларды өз бетінше алу, яғни қоғамдағы оқушыларға қауіпсіз бейімделуге мүмкіндік беретін барлық нәрсе енгізіледі;
- Интеллектуалды, бейінаралық, оқушыларға бағытталған үздіксіз оқытудың білім беру жүйелері (Мектеп, жоғары оқу орны, корпоративтік оқыту);
- Арнайы оқу бағдарламалар;
- Білім алуға арналған ұжымдық оқыту технологиялары;
- Орналасқан жеріне және аппараттық құралдарына қарамастан білім алу мүмкіндігі;
- Бұл жұмысты интеллектуалды компьютерлік бағдарламалар мен машиналарға беру арқылы адамды жалықтыратын әрекеттен босату.
- Жаңа кезеңде оқытуды жекелендіру;
- Оқушылардың сабаққа қатысу әсерін жасау үшін оқу процесінде қолданылатын тәжірибе санын көбейту арқылы қызығушылықтарын арттыру маңызды болып табылады.

Оқытушылар үшін SMART-оқыту:

- Қоршаған әлемнің өзгеруіне бейімделген жаңа типтегі оқыту.
- Әртүрлі SMART құрылғылары мен гаджеттерін пайдалану мүмкіндігі.
- Педагогикалық қауымдастықтар арқылы тәжірибе мен білім беру және алу.

SMART-білім беру оқытушыларға жаңа перспективалар ұсынады: жинақталған тәжірибе мен жаңашыл идеялармен алмасу, ғылым мен теорияға көбірек уақыт бөлу, бұл мазмұнды таза парақтан дамытудың орнына жақсарту мүмкіндігі. Оқытушылар әр оқушы үшін оның қабілеттеріне қарай жеке тәсіл жасауға мүмкіндік алады. SMART-білім беру Мұғалімге жаңа мазмұнды құруға уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді, яғни ол дайын мазмұнды қолдана алады, оны біріктіріп, жетілдіре алады. Мұғалім студенттерге жаңа технологиялармен және оқу құралдарымен жұмыс істеу туралы түсінік беріп қана қоймай, онымен жұмыс істеуді және оқу процесін басқаша құруды үйренуге міндетті.

Бүгінгі таңда әлемдік кеңістікте SMART-оқыту идеяларын жүзеге асыру үшін жағдайлар бар:

- SMART-білім беру міндеттерін шешуге бағытталған Web 2.0 желілік өзара іс-қимыл жүйелері құрылды.
- Бұлтты технологиялар кеңінен қолданылып, әсерлі танымалдылыққа ие болды.
- Оқытуды басқару жүйелері (LMS) шығарылды.

Смартфондар, ұялы телефондар, планшеттер және басқа да ақылды құрылғылар оқуға қалай көмектесе алады?

Оқушылардың білім беру тәжірибесінде мобильді технологиялар қолданылады:

- интернет-энциклопедиялардан ақпарат алу;

- қажетті ақпаратты іздеу;
- аудармашы бағдарламасы арқылы сөздерді немесе сөз тіркестерін аудару;
- ақпаратты визуализациялау;
- бейне дәрістерді қарау
- онлайн режимінде тестілеу немесе сауалнама;
- түрлі зертханалық эксперименттер жүргізу.

SMART-оқытудың кең таралуы, біріншіден, интернет-технологияларды жетілдірумен байланысты. Екіншіден, Wi-Fi, 3G, 4G сияқты сымсыз технологиялардың дамуымен және үшіншіден, интернеттегі интерактивті оқыту ресурстарының кең таралуымен.

Smart Education қалыптастырудың негізі Web 2.0 технологияларын дамыту болды. Facebook, YouTube, Twitter және блогтар сияқты адамдарға өздерінің интернет мазмұнын жасауға мүмкіндік береді.

Оқытудың жаңа тәсілдерінде гаджеттерді қолданбай заманауи білім беруді елестету қиын. Гаджеттен Smart-оқыту құралын жасау үшін қосымша бағдарламалық жасақтаманы орнату қажет. Бұл бірнеше сұрақтарды тудырады: смартфонға немесе планшетке қандай бағдарламалық жасақтаманы орнату керек? Мұны қалай жасауға болады?

Осы мәселелерді шешу үшін Google жүйесі мобильді құрылғыға кез-келген SMART қосымшасын орнататын «Play Market» қосымшасын ұсынады.

Жалпы білім беруде қолданылатын SMART технология ретінде Aqyl Battle қосымшасын қарастырсақ болады.

Aqyl Battle ойыны арқылы әртүрлі саланың қызықты сұрақтарына жауап бере алады. Сонымен қатар, достарымен және басқа да ойыншылармен викториналық баттлға қатысып, жеңіске жетуге мүмкіндік алады. Осы арқылы үздік жеңімпаздарға тағайындалатын сыйлықтармен марапатталады.

Aqyl Battle ойыны арқылы 25 түрлі санаттағы сансыз қызықты викторина сұрақтарымен білімдерін сынап, көшбасшылар тізімінің алғашқы қатарында бола алады. Солардың қатарына: Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Математика, Физика, Спорт, Әлем жаңалықтары, География, Әлем тарихы, Қазақстан тарихы, Биология, Химия, Еркін тақырып, Логика, Медицина, Ғылым-білім, Әлем әдебиеті, Кино, Музыка, Мәдениет, Dauletten сұрақтары, English, Мақал-мәтел, Салт-дәстүр кіреді.

Білім берудегі Smart тұжырымдамасы біздің өмірімізге әртүрлі ақылды құрылғылардың, кәсіби қызмет пен жеке өмірдің оқу процестерінің енуінен кейін пайда болды (Smart-Board, интерактивті электронды тақта, Smart-жүйе, компьютердің қатты дискісін өзін-өзі диагностикалау және т.б.). Smart белгілі бір қызмет түрі үшін қоршаған ортаны қалыптастыратын жеке құрылғының немесе құрылғылардың зияткерлік деңгейін арттыруды білдіреді.

Қорыта айтқанда, қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа енуі өте маңызды рөл атқарады. Жылдам дамып келе жатқан кезеңде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Смарт оқыту барысында мұғалім өз білімін оқушыларға түгелдей жеткізіп қана қоймай, білім беру шекарасын кеңейте алады. Білім алушылар саны көбейеді, уақыт және орынға байланысты шектеулер орын алмайды. Білім беруді кез келген жерде және кез келген уақытта ұйымдастыруға мүмкіндік туады.

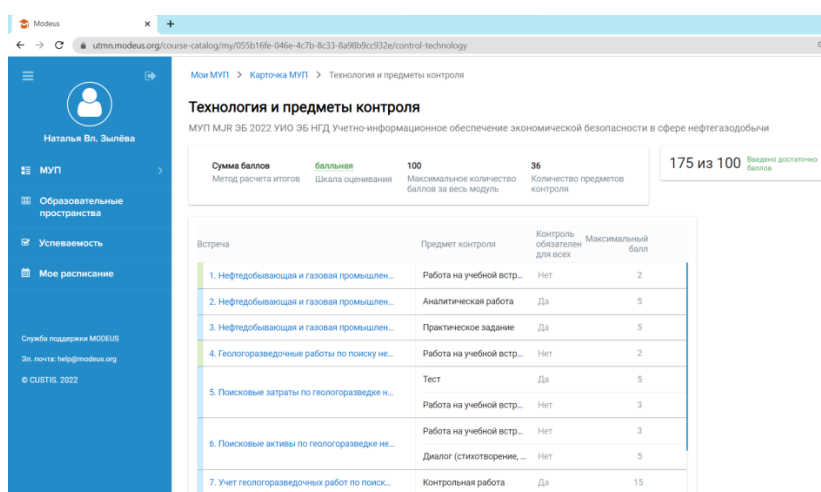
Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Құлқараев А. «E-learning» электронды оқыту жүйесі және оның мүмкіндіктері. Электрондық мектеп. — №2 — 2013.
3. Е.Н.Сафуллин, Н.К.Дускалиев, С.С.Шагиrow Смарт оқытуға алғашқы қадам. — Орал, 2014.
4. http://partavl.ru/interwrite_board
5. http://www.classic-s.ru/?id_razd=28
6. <http://www.m-port.ru/catalog6ocuments/interaktivnaja-doska-s-.proektorom.html>
7. <http://lj.mhi.edu.mhost.ru/news/719>

«ТЕКСТ НАИЗУСТЬ» КАК ПРЕДМЕТ КОНТРОЛЯ ТЕКУЩИХ ЗНАНИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Текущий контроль успеваемости, как указано в Положении о текущем контроле успеваемости и промежуточной аттестации обучающихся в ФГАОУ ВО «ТюмГУ», это «часть учебного процесса, включающая комплекс оценочных мероприятий, направленных на объективную оценку хода освоения обучающимся теоретической и практической части дисциплин...». Проведение текущего контроля осуществляется преподавателем, реализующим дисциплину, и именно преподаватель продумывает технологию и предметы контроля при разработке рабочей программы дисциплины (РПД). РПД раскрывает обучающемуся цель и планируемые результаты освоения дисциплины, и по поводу текущего контроля в ней отражается порядок проведения, используемые инструменты и технологии, система оценивания.

В настоящее время многие учебные заведения высшего образования применяют в своей деятельности цифровое образовательное пространство. Тюменский государственный университет использует платформу управления индивидуальными образовательными траекториями «Модеус» (Modeus). Дублером РПД в цифровой образовательной среде Модеус является МУП (модуль учебного процесса), как «самостоятельная единица содержания и процесса обучения, логически завершенный блок, нацеленный на конкретный образовательный результат (формирование той или иной компетенции)». Поскольку каждая отдельная дисциплина является самостоятельной единицей процесса обучения, МУП формирует преподаватель на каждую читаемую дисциплину. МУП позволяет обучающимся, кроме прочего, видеть запланированные преподавателем предметы контроля по каждой отдельной запланированной встрече (рис. 1).

Встреча	Предмет контроля	Контроль обязательен для всех	Максимальный балл
1. Нефтедобывающая и газовая промышлен...	Работа на учебной встр...	Нет	2
2. Нефтедобывающая и газовая промышлен...	Аналитическая работа	Да	5
3. Нефтедобывающая и газовая промышлен...	Практическое задание	Да	5
4. Геологоразведочные работы по поиску не...	Работа на учебной встр...	Нет	2
5. Поисковые затраты по геологоразведке н...	Тест	Да	5
6. Поисковые активы по геологоразведке не...	Работа на учебной встр...	Нет	3
7. Учет геологоразведочных работ по поиск...	Контрольная работа	Да	15

Рис. 1. Фрагмент перечня предметов контроля и системы их оценивания, отраженного в МУП

Технология и предметы контроля – важная часть процесса обучения. Формулировка определений терминов «технология контроля» и «предметы контроля» будет отличаться в зависимости от того, в сфере какой деятельности их применять. В деятельности образовательного учреждения, на наш взгляд, можно применять следующие формулировки: технология контроля – механизм, включающий выбор процедур контроля (предметов контроля и системы их оценивания), при помощи которых происходит оценка остаточных знаний обучающегося; предмет контроля – форма проведения оценки остаточных знаний обучающегося.

Платформа Модеус предусматривает более 50-ти вариантов предметов контроля, и даже этот перечень нельзя считать закрытым, так как индивидуальность преподавателя может влиять на индивидуальность применяемой им формы контроля. На такой случай в Модеусе предусмотрен предмет контроля – «Иные виды активности». Среди разнообразия предметов контроля, представленных в Модеус, нашелся и тот, который используется автором статьи как форма

проведения оценки остаточных знаний обучающихся при помощи наизусть изложенного текста лекции– «Диалог (стихотворение, текст) наизусть» (рис.2). В данной статье автор будет называть предмет контроля «Текст наизусть», что более точно отражает суть формы контроля.

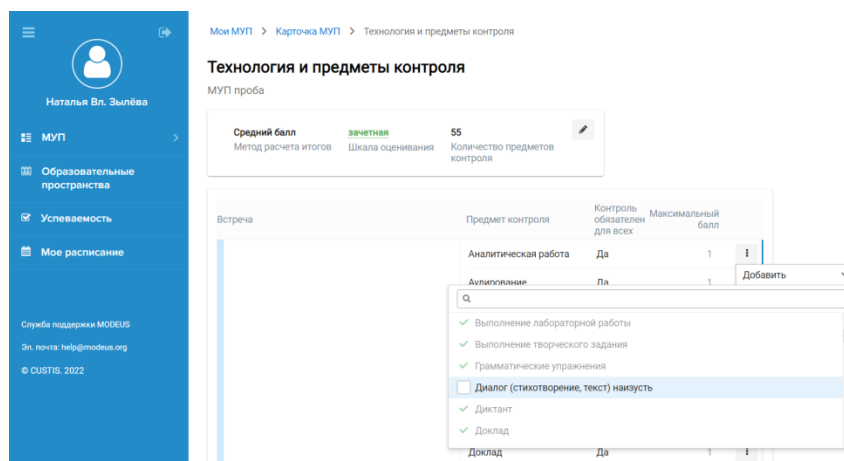

Рис. 2. Вариант предмета контроля, предлагаемый системой Модеус

Следует отметить, что предмет контроля «Текст наизусть» не типичен для оценки знаний обучающихся специальности «Экономическая безопасность» и поэтому он введен в технологию контроля как дополнительный (не обязателен для всех) и по просьбе самих студентов, желающих продемонстрировать знание теоретического материала дисциплины до процедуры промежуточной аттестации.

Результаты изучения дисциплины обучающиеся демонстрируют знаниями, умениями и навыками. Умения и навыки обучающиеся специальности «Экономическая безопасность» в основном показывают посредством решения задач, выполнения практических заданий, аналитических и контрольных работ, именно поэтому данные формы проверки остаточных знаний оцениваются большими баллами, чем, например, предметы контроля, оценивающие только компонент «знания» – тест, устный ответ. Если обучающийся во время проведения текущего контроля не продемонстрировал освоения теоретической и практической части дисциплины, то он должен пройти процедуру промежуточной аттестации. Нередки случаи, когда обучающиеся просят предоставить им возможность повторно пройти предметы текущего контроля, но это, несомненно, трата времени преподавателя не только на проверку (а точнее время на выполнение задания, время на проверку задания, время на обсуждения правильности выполнения задания), но и на разработку дополнительного варианта заданий.

С целью облегчить трудозатраты и снизить времязатраты на проведение дополнительного текущего контроля, обучающимся была предложена форма проверки знаний в виде изложения наизусть части текста лекционного материала (предмет контроля «Текст наизусть»). Подготовка данного предмета контроля потребовала разбивку текста лекции на примерно равные части, имеющие свою законченную мысль, и передачу «разбитого» лекционного материала обучающимся. Так, например, лекция по теме «Учет геологоразведочных работ по поиску нефти и газа» дисциплины «Учетно-информационное обеспечение экономической безопасности в сфере нефтегазодобычи» была разбита на 4 части объемом примерно 450-550 слов (около 2,5 страниц). Обучающийся имеет возможность выбрать для запоминания наизусть любой понравившийся ему участок темы.

Следует отметить, что большинством обучающихся изначально данное предложение было воспринято отрицательно, но в дальнейшем обучающиеся сами просили расширить предмет контроля «Текст наизусть» на разные темы дисциплины, что позволяло им с помощью «текста наизусть» добирать баллы, недостающие до аттестации по дисциплине. Так, из 37 потенциально не оцененных на положительную оценку обучающихся дисциплине «Учетно-информационное обеспечение экономической безопасности в сфере нефтегазодобычи», добрали баллы при помощи предмета контроля «текст наизусть» 28 из них (76%), и при этом неоднократно – 8 обучающихся.

В общей численности обучающихся дисциплине «Учетно-информационное обеспечение экономической безопасности в сфере нефтегазодобычи» (дисциплина по выбору) предметом контроля «Текст наизусть» воспользовались 28 студентов из 86 (33%), но уже на следующей

дисциплине («Учет, налогообложение и отчетность субъектов малого предпринимательства», обязательная дисциплина следующего семестра) наизусть тексты рассказывали 69 обучающихся из 117 (59%) и практически все неоднократно, что позволило сократить количество вышедших на промежуточную аттестацию обучающихся на 79% (18 из 87). Отметим, что данный предмет контроля удобен в приеме – слушать обучающегося можно в любом месте, даже в автобусе, используя возможности аудио- или видеозвонков образовательных платформ, таких как Тимс (Teams).

Система оценивания предмета контроля «Текст наизусть» должна учитывать точность передачи сути лекционного материала и понимание излагаемого текста. Так, максимальный балл получали лишь обучающиеся, которые смогли быстро ответить на 1-2 небольшие уточняющие вопроса, а обучающиеся, которые не смогли рассказать текст (дословно или своими словами суть) считались не прошедшими данный предмет контроля.

Подводя итог, отметим, что, на наш взгляд, предмет контроля «Текст наизусть» удобен для оценки знаний обучающихся теоретического материала и его можно порекомендовать к использованию на разных дисциплинах разных направлений подготовки.

Список литературы

1. Положение о текущем контроле успеваемости и промежуточной аттестации обучающихся в ФГАОУ ВО «ТюмГУ», утв. решением Ученого совета от 01.02.2021 // Документы. Официальный сайт Тюменского государственного университета. – ТюмГУ 2003-2022. – URL: <https://www.utmn.ru/ifh/about/dokumenty/index.php> (дата доступа 30.10.2022).

Изделеуова А.Б.

кандидат педагогических наук, доцент
Международный Университет Астана
г. Астана (Казахстан)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЗДАНИЯ ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Инклюзивное образование является на сегодняшний день приоритетным направлением развития системы образования Республики Казахстан. Этот процесс требует осознания смысла, ценностей инклюзии, а также разработки методических и практических материалов, активного, последовательного распространения наиболее успешного опыта.

Под термином «инклюзивное образование» понимается обеспечение равного доступа к образованию для всех обучающихся с учетом разнообразия особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей. Эти условия достижимы при работе в соответствии с принципами индивидуализации, индивидуального подхода, открытости образовательной среды, использования таких инструментов, как разработка индивидуальной образовательной программы, портфолио и др. Опыт создания инклюзивной образовательной среды в нашей стране, по сравнению с зарубежным, пока недостаточен. Некоторые высшие учебные заведения уже много лет работают со студентами, имеющими ограниченные возможности здоровья и инвалидность, и за эти годы накопили значительный методический и практический материал [1].

Однако большинство вузов не имеют опыта работы со студентами с разнообразными образовательными потребностями и сталкиваются с самыми разными трудностями – как с созданием доступной среды (отсутствие лифтов, пандусов, оборудованных туалетных комнат, тактильных знаков для студентов с нарушениями зрения, оснащения спортивных залов и т.п.), так и недостаточной технической оснащённостью аудиторий, мастерских, отсутствием адаптированных средств обучения и специальных дидактических материалов.

Для полноценной инклюзии не в полной мере подготовлен сам образовательный процесс – отсутствуют образовательные технологии, способствующие, с одной стороны, индивидуализации

образования, а с другой – кооперации обучающихся с разными образовательными потребностями в учебном процессе. Построение индивидуальных планов, проведение дополнительных занятий и консультаций с преподавателями или тьюторами – это возможность варьировать временной ресурс на освоение того или другого предмета. Индивидуализация может быть отражена в индивидуальной образовательной программе (ИОП) студента. Активное использование интерактивных образовательных технологий позволяет организовать командные формы работы через взаимодействие студентов [2].

В современном мире все больше становится востребованным специалист, умеющий, с одной стороны, принимать самостоятельные решения, а с другой – компетентный в командной работе. Одной из проблем остается неготовность/нежелание педагогического коллектива к обучению молодых людей, имеющих особые образовательные потребности, особенно в части изменения учебного материала или его изложения для обучающихся разных категорий. Повышение квалификации преподавателей, а также собственная творческая активность мастеров и преподавателей могут разрешить эту проблему достаточно быстро. Инклюзивная среда предполагает освоение преподавателями адаптированных и интерактивных форм преподавания, позволяя вести образовательный процесс максимально эффективно [3].

Помимо сложностей в создании адаптированной («безбарьерной») окружающей среды, существуют и другие барьеры, имеющие важнейшее значение для инклюзивного образования. Один из них – восприятие людей, имеющих иные культурные, конфессиональные особенности, в том числе людей с инвалидностью. По данным одного из исследований, со стороны нормотипичных студентов при общении со студентами с особенностями развития или с инвалидностью возможны такие реакции, как: неловкость, страх, любопытство, которые диктуются прежде всего новизной явления в личном опыте. Такие реакции – следствие недостаточной культуры по налаживанию отношений и коммуникаций с людьми. Окружение может испытывать и деструктивные реакции, и эмоции: безразличность, насмешку, избегание контакта, дискриминацию, что можно также трактовать как отсутствие в сообществе должного уровня коммуникативной культуры. Разрешение этой проблемы лежит в области работы психологов. Последовательная, продолжительная, постоянно поддерживаемая различными мероприятиями программа по развитию инклюзивной коммуникативной культуры позволит наладить общение между всеми студентами в соответствии с гуманистическими, морально-нравственными ценностями развития нашего общества. Положительный опыт преодоления трудностей и барьеров восприятия возможен через развитие творческого потенциала студентов и вовлечение их в совместную деятельность, проектную деятельность: участие в творческих конкурсах, спортивных состязаниях, инклюзивных спектаклях, практической работе в рамках ярмарок профессий, работе под руководством мастеров и прочее [4].

Кроме того, существуют наиболее типичные барьеры социально-психологической адаптации студентов с ОВЗ или инвалидностью: ожидание гиперопеки (сформированное семьей), сниженная работоспособность, ожидание снижения требований в учебе, стремление к повышенному вниманию к себе со стороны преподавателей, застревание в своем состоянии, низкий уровень произвольности, контроля за своим поведением, заниженная самооценка, неуверенность в себе и многие другие проблемы, связанные с активной позицией в презентации себя как активной личности [5].

Опыт работы показывает, что студентам, имеющим особенности развития или инвалидность, необходимо время для того, чтобы осознать себя обычными обучающимися, которые должны выполнять требования организации без скидок на свои особенности. Но это же осознание становится мощной движущей силой и причиной гордости на пути преодоления трудностей. Этому процессу содействуют микроклимат в учебном заведении, уровень культуры и толерантности – это важно для обучающихся со всеми особенностями характера и поведения. Включение любого студента в доброжелательную среду будет способствовать выходу из изоляции, раскрепощению и развитию творческих и интеллектуальных способностей, повышению самооценки, что позволит обрести большую самостоятельность в условиях получения профессии. Положительный результат социализации предусматривает привлечение студентов с ОВЗ к социально значимой деятельности совместно с их одноклассниками, например, в различных волонтерских проектах. Преодолению коммуникативных барьеров способствуют любые групповые формы работы в системе «студент – студент».

Таким образом, созданная в образовательных организациях инклюзивная образовательная среда позволит преодолеть многие барьеры, прежде всего, благодаря ценностным установкам

инклюзивной культуры, взаимоподдержке в сочетании с учетом индивидуальных особенностей и реализацией принципа индивидуализации.

Список литературы

1. Назарова Н.М. Феноменология совместного обучения: интеграция и инклюзия: монография / Н.М. Назарова.-М.: Изд-во «Перо», 2018.-240 с.
2. Приходько О.Г. Инклюзивное образование: специальные условия включения обучающихся с ОВЗ в образовательное пространство /Методические рекомендации О.Г. Приходько, И.Ю. Левченко, В.В. Мануйлова, А.А. Гусейнова.-М.:Национальный книжный центр, 2018.-112 с.
3. Технологии разработки индивидуального образовательного маршрута для обучающихся с ограниченными возможностями здоровья: методические рекомендации / авт. колл.; рук. авт. колл. Самсонова Е.В.-М.:МГППУ, 2020.-192 с.
4. Тьюторское сопровождение детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования: методическое пособие / И.В. Карпенкова, Е.В. Самсонова, С.В. Алехина, Е.Н. Кутепова; под ред. Е.В. Самсоновой. М.: МГППУ, 2017.-173 с.
5. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. М.: Смысл, 2001.-365 с.

Ирсакова М.А.

педагогика ғылымдарының магистрі
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. (Қазақстан)

Байгубекова А.Л.

№36 орта мектеп
Тараз қ. (Қазақстан)

М.ЖҰМАБАЕВ МҰРАЛАРЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеуде ХХ ғасырдың басындағы қазақ ағартушыларының өнегелі өмірлері мен еңбектерін пайдаланудың маңызы зор. Қазақтың ұлттық мектептерін қалыптастыру, әліпби түзу, әліппе және өзге де оқу кітаптарын жазу, оларды мерзімді басылымдарда талқылап, көпшілікке насихаттау т.б. сондай іс-әрекеттер де патриотизмнің бір көрінісі, яғни бұл жайт ХХ ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы қазақ ағартушы-педагогтарының негізгі іс-әрекеттері болды. Қазақ ағартушыларының еңбектері халықтық идеяларға негізделген педагогикалық ой-пікірлер, олардың құндылығы бүгінгі жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудегі ролі зор. Осындай халық ағартушыларының бірі – Мағжан Жұмабаев.

М.Жұмабаев Абайды қатты қадірлеген, туындыларын сондай ыждағаттықпен оқып, өзіне үлгі тұтқан. Ш.Құдайбердиевтің өнегелі өсиеттерін Мағжан санасына құйып өскен. Ш.Құдайбердиевтің: «Адалдық пен адамдық борышым деп сана, дүниедегі не сұмдықтың бәрі араны ашылған қу нәпсіден, тойымсыздықтан туады», - деген. Мағжанның «Өтірік ертеке» атты поэмасын алып қарасақ, ұстаздың айтып кеткен ойын негізге ала отырып жазылған туынды іспеттес. Поэманың басты тәрбиелік идеясы – жас ұрпақты адалдық пен адамдыққа тәрбиелеу, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны айыра білу, зорлық пен зомбылыққа шыдамау, шындық үшін күресуге тәрбиелеу.

М.Жұмабаев ұлы ойшыл ғалымдардан үлгі ала отырып, өзінің педагогикалық идеяларын, тәрбие түрлерін жалпы адам жанын дұрыс тәрбиелеуге бағыттайды. Әрине, оның ішінде әрбір ұлттың өзінің менталитетіне сәйкес тәрбиелеу, оның озығын ғана саралау басшылыққа алынады. Негізгі мақсат – өткені мен болашағын талдап, туған жердің абыройын сақтап, бір-бірінің пікірін құрметтейтін жастарды қалыптастыру.

Ақын Мағжан өзінің өлеңдерінде отбасындағы бала тәрбиесінде ананың роліне, қыз бала тәрбиесіне, оның көркіне, мінезіне, келін тәрбиесіне айрықша көңіл бөлген. Мысалы, «Анама»,

«Бесік жыры», «Әже», «Немере мен әжесі», «Ана», «Ата, бата», «Жас келін», «Әдемі қыз», «Сүй, жан сәулем», «Төгілген шашы», т.б. өлеңдері осының дәлелі іспеттес. «Анама» атты өлеңінде Мағжан өз анасының дүниеге келген күннен бастап: «жан балам», «қарашығым», «құлыным», «тәтті қылығың» мейірімі мен жылылығымен тәрбиеленгенін сөз етеді.

Ағартушы-педагог шығармаларын кіші мектепте оқыту маңызды. Оның шығармалары оқушылардың көркем туындыға деген эстетикалық талғамын, өзіндік ой-пікірін қалыптастырады. Бастауыш сыныптарда Мағжан Жұмабаевтың «Бесік жыры», «Балалық шақ» өлеңдері берілген.

«Бесік жыры» өлеңін қарастырсақ оқушыларға берер тәрбиелік мәні терең. Бұл тақырып арқылы оқушыларды қазіргі таңдағы маңызды мәселелердің алдын-алуға үйретуге болады. Мағжанның «Бесік жыры» әні арқылы оқушыларға халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрінің бірі екенін айтып, халық әндерінің жанрлық ерекшеліктерімен таныстырамыз. Сонымен қатар сабақ барысында оқушыларға ұмытылып бара жатқан бесік жырының бала өміріндегі мәнін, маңызын, пайдасын түсіндіру қажет. Осындай әсем әуенмен бесік жырын тыңдаған бала шебер де, шешен де болып өседі. Баланың бойына әсерлі әуен, сұлу сөзбен айтылатын ананың әлдиі ана сүтімен қосылып осылай сіңеді. Бесік жырының толып жатқан түрі бар. Сәбиінің аман өсуінен бастап, болашақ өміріне деген тілегі, сенімі, ниеті әдемі әнге шумақ болып өріліп, анасының айтуымен балаға жетеді. Тіпті алыстағы төркініне деген сағынышын да бөпесіне айтып, баласымен сырласа отырып «әй, әй, бөпем, артта қалған елімді көрер ме екем...» деп іштегі шерін бесік жырына қосқан. Анасының еліне деген сағынышы бөпеге беріліп, ол анасын қадірлейтін, ардақтайтын мейірімді әрі жанашыр болып өседі. Мағжан шығармашылығындағы бесік жыры ұлт дәстүрінің бесік жыры іспеттес, бұл ұлттық білім беру негізі, балаларға елі мен жеріне деген сүйіспеншілікті дарытудың тетігі десек болады.

Біздің халқымыздың тәрбиесінің ерекшелігі-ауызша шығармашылықтың түрі бесік жырында. Қазақ халқының халық әнінің бір түрі, Жұмабаевтың «Бесік жыры» әні аяулы ананың сәбиіне деген ыстық сезімін, ізгі тілегін айтып жеткізеді. Сонымен бұл өлеңнің тақырыбы-бесік жырына арналған танымал ән, идея-халықтық педагогиканың бір саласы, жаңа туған шақалақты бесікке салу, бесік жырын дәріптеу.

Бұл тақырыпты бастауыш сынып балаларына түсіндіру барысында тиімді әдіс яғни «әңгімелеу» әдісін пайдалануға борлады. Тақырыпқа қатысты оқиғаны оқу арқылы оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылықтарын арттыру. Қызықты діни аңыздарда Хауа ана алғаш рет бесік жырын шырқады делінген. Ол егіз ұлдарын жұбата алмаған кезде көктен жеті періште түсіп: «Алла, Алла, Алла», – деп, Алланың атын әдемі әуезге салып әндетеді. Әдемі әуенге елтіген Хауаның бөбектері жұбанып, тәтті ұйқыға кетеді. Ән анасына да ұнап қалады. Ол періштелерге: Маған да үйретіндер, – деп өтінеді. Періштелер Хауа анаға жеті күн бойы әлди әуендерін үйретіпті. Кейін Хауа ана өзінің барлық балаларын сол әнмен тербетуді әдетке айналдырады. Бұл әуез дами келе, бесік жырына айналған екен. Қазақтағы «Әлди, әлди, әлди-ай» деп басталатын бесік жырының төркіні Хауа ананың «Алла, Алла, Алла-ай» деген әуеннен шыққан деседі.

Жұмбақ жасыру:

Сәбиге сәнді үй,
Әжеге ән-күй. (Бесік)

Сұрақ-жауап:

- Қандай салт-дәстүрді білесіздер?
- Бесік кімге керек?
- Сәбиді бесікке жатқызғанда бесік тербеп отырып, қандай жыр айтамыз?
- Бесіктің қандай жабдықтары бар?
- Бесік жырын айтып көргендеріңіз бар ма?
- Бесік жыры қалай басталады? Олай болса бесік жырын тыңдап көрейік.

Сонымен қатар «Бесік жыры» туралы мультфильм тамашалау.

«**Күн шуағы**» әдісі: Оқушыларға ортасында «ана» сөзі жазылған, жан-жағында күннің шуағындай шашылған белгісі бар стикерлер таратылады. Әр оқушы стикерге өз анасын сипаттап жазады. Нұсқаулық ретінде оқушыларға «Сенің анаң қандай?» деп сұрақ қоя отырып, синоним сөздер арқылы жауап береді.

Ақынның бастауыш сыныпта берілген келесі бір туындысы «Балалық шақ» өлеңі. Бұл өлеңді түсіндіру барысында «**Кірпіш стратегиясын**» қолдана отырып, «Балалық шақ» өлеңінен өздері үшін маңызды сөздерді кірпіштерге түсіреді және пікірлерін білдіреді. Мұғалім А4 парағына бейнеленген кірпіштердің суреттерін және мәтін мазмұны бойынша дайындалған сұрақтар таратады. Кірпіш суреттеріне жекелеп отырып, мәтін мазмұны бойынша сөздерді

жазады. Оқушылар сөздерді алып, жұптасып оқиды. Бір-бірін толықтырады. Кіріпшітерге жазылған жауаптарын топта талқылайды. Топтар талқылау соңында ішінен 5 маңызды ақпаратты стикерге жазып тақтадағы кіріпшітерге қайта іледі және түсіндіреді.

Сұрақтар үлгісі:

- Өлеңде автордың айтайын деген ойын бір сөзбен жеткіз? (Жастық)
- Балалық шақты немен теңейді? (Патшаның тағы)
- Санасыз адам ненің қадірін білмейді дейді? (Жастықтың)
- Жастық деген не? (Бағасыз уақыт, алтын)
- Өлеңнен қандай қорытынды шығаруға болады? (Әрбір уақыттың қадірін білу керек.

Бүгінгі уақыт ертең қайтып келмейді.)

Тірек сөздер арқылы шағын **эссе** жазу.

Қиынды қағаздардан сурет шығару. Сол бойынша ауызша әңгімелеу.

Суретке байланысты бір шумақ **өлең құрастыру**.

«**Бес бармақ**» әдісі арқылы бағалау жүргізуге болады.

Міне ағартушының туындыларын оқытуда осындай жаңа әдістерді қолдана отырып оқыту арқылы ақын еңбектерін түсіндіруді, таныстыруды жаңа қырынан қарастырсақ болады.

М.Жұмабаев халықтық идеяны насихаттауға ерекше еңбек еткен нағыз халық педагогы деп тұжырымдауға толық болады. Оның еңбектерін қазіргі кезде ұлттық мектептің іргесін қалауда, ұлттық тәрбие беруде, ұлттық мазмұндағы оқулықтар мен оқу құралдарын жасауда, жас ұрпақты патриоттыққа тәрбиелеуде кеңінен пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. – Алматы: Print, 2015
2. Бөлеев Қ., Мұратова А.Б. Қазақ ағартушы-педагогтарының шығармашы-лықтарындағы халықтық идея. – Алматы, 2008
3. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы, 2015
4. Жарықбаев Қ, Қалиев С. Қазақ халқының тәлім-тәрбие тарихынан. – Алматы, 2012
5. Сеңкібаев С. М. Жұмабаевтың тәрбиелік ілімі – ғасырлар тоғысында // Ізденіс, 2012

Кадырова А.Е.

магистр

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

Маханова Ш.Ш.

«Дарынды бөбек» бөбекжай бақшасы әдіскері

Тараз қ. (Қазақстан)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазіргі заман баласы – ертеңгі еліміздің болашағы. Қазіргі таңда еліміздің білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты – ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүниетанымы – жоғары, жан-жақты қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу. Мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде балаларды дамыту мәселесі мемлекеттік саясаттыңда ажырамас бөлігі болып отыр. Ендеше мектепке дейінгі білім беру саласының басты міндеттерінің бірі – өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбие беру үрдісіне заманауи әдістерін енгізу. Әрине, ол үшін мектепке дейін білім беру мекемелерінде балалардың жеке басының қалыптасуы мен дамуына педагогтардың педагогикалық технологияларды қолдана білу сауаттылығына да байланысты [1].

Білім берудің алғашқы деңгейлері балабақшадан басталмақ. Негізгі мақсаты – мектепке дейінгі мекеме балаларының білім алуына бірдей бастапқы мүмкіндіктерді қамтамасыз ету. Оқыту технологиясы тәрбиешінің балалардың жан дүниесіне терең үңіліп, теориялық, психологиялық, педагогикалық әдістемелік білімді, педагогикалық шеберлікті, оны ұғындыра білуді көздейді.

Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде педагогикалық технологиялардың бірнеше түрлері қолданылады. Келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау негізінде инновациялық технологияны қолдану – әрбір тәрбиешінің міндеті. Қазіргі кезеңде осы мәселеге орай мектепке дейінгі мекемелердің тәжірибесіне оқыту мен тәрбиелеуді әртүрлі технологиялары жасалып енгізілуде.

Қазіргі таңда бөбекжай-бақшаларда қолданылатын заманауи педагогикалық әдістердің бірнеше түріне тоқталайық.

Тәрбие мен оқыту барысында балалардың шығармашылығын дамытуда интербелсенді әдістерді қолдану бірнеше міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Интербелсенді әдістер тәрбиешілердің басқа балалармен, тәрбиешімен диалогқа кірумен, шығармашылық тапсырма орындаумен, оқытудың «субъекті» ретінде сипатталады. Бұл ретте тәрбиешінің ұстанымы ауысады: ол балаларға басшы емес, білім беру қызметінің тең қатысушысы. Бала тұлғасын әлеуметтендіру үдерісінің ең басында туындайтын интербелсенді оқыту баланың интеллектуалды қабілеттілігін айтарлықтай шамада анықтайды. Аталған әдістер балаларға мінезін қалыптастыруға, байланыс тілді, логикалық ойлауды, дүниетанымды дамытуға, сыни ойлауды қалыптастыруға және жеке мүмкіндіктерді беретін заттақ-дамытушы орта құруға мүмкіндік береді [2].

Сонымен қатар, бөбекжай-бақшаларда білім беру жүйесінде инновациялық технологиялар: ынтымақтастық педагогикасы, білім беруді ізгілендіру; ойын арқылы оқыту, проблемалық оқыту, модульдік оқыту, тірек сигналдары арқылы оқыту, дамыта оқыту, оқытудың компьютерлік технологиясы, бағдарламалап оқыту, деңгейлеп оқыту т.б. қолданылып жүр.

Балабақшаларда жаңа инновациялық білім беру құралдарын қолданудың да маңызы зор. Инновациялық білім беру құралдарына: аудио, видео құралдар, компьютер, интерактивті тақта, интернет, мультимедиялық құралдар электрондық оқулықтар мен оқу әдістемелік кешендер инновациялық ақпараттық банк, инновациялық сайт және т.б. жатады. Заман талабына сай көптеген интерактивтік бағдарламалық бөлімдер, қозғалмалы объектілер құруға мүмкіндік беретін векторлық және графикалық жабдықтар көптеп шығып, қолданыс табууда. Осы аталған құралдардың бірі – мультимедиялық оқулықтар. Бұл оқулық мектепке дейінгі мекемеде кеңінен қолданылса, тәрбиеші әр оқу іс-әрекеттерін бастар алдында жиі көрнекіліктер ауыстырмай, уақытты тиімді және ұтымды пайдаланар еді.

Бақша балаларына мультимедиялық оқулықтар балалардың қызығушылығын арттырады, зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге мүмкіндік алады.

Мультимедиялық электронды оқулықтар бала үшін де, тәрбиеші үшін де күнде дамытылып отыратын анық түрдегі әдістемелік жүйе болып табылады. Балалардың зейіні әр түрлі әдемі түстерге, ойыншықтарға, әдемі суреттерге, әсемдікке әуес болады [3].

Жалпы бөбекжай-бақшаларда ақпараттық қатынастық технология құралдарын пайдаланудағы мақсат – баланың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Танымдық қызығушылықтың балада қалыптасуы олардың оқу іс-әрекеттерге белсенді, білімінің сапалы болуына, жағымды мінез құлықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Заман ағымына сәйкес мектепке дейінгі мекемелерде АКТ оқыту үрдісінде кеңінен қолданылады.

Мультимедиялық технологияларды пайдалану арқылы түрлі жағдайлар мен ортаны моделдеуге болады. Мультимедиялық бағдарламаларға енгізілген ойын компоненттері үйренушінің танымдық әрекетін белсендіреді және материалды ұғынуды күшейтеді. Оқытуда пайдаланатын интерактивті құралдар: зейінін, есте сақтау қабілетін, ойлау қабілетін, тілін; жеке тұлғасын, оқу әрекетінің дағдыларын қалыптастыруда жақсы көмекші болып келеді.

Баланың жас ерекшелігіне және пайдаланатын компьютерлік бағдарламаларға сай интерактивті тақта, ойындағы баланың әңгімелеуші, жаттықтырушы, емтихан қабылдаушы болуы мүмкін. Оқытуда балалардың түрлі психикалық функцияларын дамытуға арналған пайдаланатын компьютерлік құралдар бар: олар көру, есту арқылы қабылдау, зейін, есте сақтау, логикалық ойлау, т.б. Балабақшада АКТ пайдалану балаларда қоршаған ортаның ақпаратын мын бағдарлай білу дағдыларын дамытуға, ақпаратпен жұмыстанудың практикалық тәсілдерін меңгеруге көмектеседі, заманауи техникалық құралдар арқылы ақпаратпен бөлісу дағдыларын дамытады. Оқу іс-әрекеттерінде АКТ пайдалану түсіндірмелі-иллюстративтік оқыту тәсілінен гөрі әрекет жасауға көшу мүмкіндігін береді, бала педагогикалық ықпалдың пассивті объектісі емес, белсенді

субъекті болады. Жоғарыда аталған фактілердің барлығы балалардың саналы білім алуына жағдай жасайды [4].

Оқу іс-әрекетін өткізу барысында, балаға қолайлы арнайы жабдықталған өткізу бөлмесі болуы шарт. Ол келесі міндеттерді орындайды: көлемді білім және сауықтыру міндеттері орындалуы, тәрбиешілерге және балаларға жұмыс жасауда өте жағымды жағдайлар туғызуы, балаларға компьютерлік технологияның мүмкіндіктері мен дағдыларымен таныстыруы.

Ойын арқылы оқыту технологиясының мақсаты – дидактикалық, тәрбиелік, дамытушылық, әлеуметтендірушілік мақсатқа жету. Ойын технологиясының ерекшелігі ойындық іс-әрекеттің психологиялық механизмі жеке бастың өзіндік талап-талғамдарына сүйенеді. Баланың бойындағы білімділік, танымдық, шығармашылық қасиеттерін аша түсуді көздейді. Ойын-балалар үшін оқу да, еңбек те. Ойын айналадағы дүниені танудың тәсілі. Сонымен қатар, ойын балаларға өмірде кездескен қиыншылықтарды жеңу жолын үйретіп қана қоймайды, олардың ұйымдастырушылық қабілеттерін де қалыптастырады.

Ойынның міндеті баланың қызығушылығын туғызып, белсенділігін арттыратындай іріктеліп алынған нақты мазмұнымен анықталады. Педагог ойындардың сабақ кезінде қолдануға ыңғайлы, ықшам, өткізілуі жағынан қарапайым түрлерін таңдап алғаны жөн. Таңдап алынған ойындар шәкірттердің сана-сезіміне, сөз байлығына, тілдік қорына сай болуы керек [5].

Ойын-тапсырмаларды таңдауда және іріктеуде балалардың жас және жеке ерекшелігін ескерген жөн. Тәрбиеші балалармен ойынды (заттармен, үстел үсті және сөздік ойын) үш түрлі етіп өткізуіне болады.

Ойын іс-әрекеті барысында топтың жас ерекшелігі есепке алынып жүргізіледі: ойын балаларға сабақта да, серуенде де өте қажет, тіпті бала жай демалып отырғанның өзінде де ойын үстінде болады. Өмірдегі түсінігі еліктеуі, бақылауы осы ойын үстінде көрініс табады. Көбінесе бұл ойындар күннің 2 жартысында ойнатылады.

Ойында бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру:

- ойын баланың психикасында сапалық өзгерістер туғызады;
- айналасындағыларға қатысты міндеттерді сезінеді;
- ойын арқылы өзелерге де қатысты құқықтарға ие болады;
- ойындарда көрсетілген шындық ойынның мазмұны болады;
- кішкентайлардың үлкен адамдардың шынайы істерін қайталап көрсетуі ойынның мазмұны болады [6].

Бірлескен ойында балалар қарым-қатынас жасауды, басқалар іс-әрекетімен үйлестіруді, өзара түсінісуді, өзара көмектесуді үйренеді.

Ойын әрекеті психикалық процестер ырықтылығының қалыптасуына әсер етеді.

Қорытындылай келетін болсақ, аталған педагогикалық технологиялар мен инновациялық құралдар бөбекжай-бақшаларда балалардың жас ерекшеліктерін ескеріп, әр топқа балалардың қабылдау мүмкіндіктеріне сай пайдалануға болады. Мектепке дейінгі балалардың есте сақтау қабілеті әлсіз, қабылдау процестері тұрақсыз келеді. Сондықтан олар затты қолмен ұстап, көзімен көргенді ұнатады. Осыған сәйкес, мектепке дейінгі балалардың оқу іс-әрекеттеріне көрнекілік, ойын технологиясын кеңінен қолданған жөн. Тәрбиеші – бала бойына білім нәрін себетін басты тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы
2. Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2012 жыл
3. «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты.
4. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. Оқулық.Тараз. Тар МУ.2003.
5. Ахметов А.К. Принципы технологии и содержание образовательной программы. – Алматы.1995.
6. «Қазақстан мектебі» журналы, №8, 2004 жыл
7. «Бала мен балабақша» журналы, № 11, 2011 жыл

Кохович С.Д.

доцент

Ильясова А.К.

магистр гуманитарных наук, доцент

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

ПРИМЕНЕНИЕ DIGITAL ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ

Стремительное развитие высоких технологий в настоящее время заставляет нас адаптировать все ранее приобретенные знания и опыт под новые реалии. Меняется мир вокруг нас, меняется и сфера образования. В современных условиях успешное изучение иностранного языка не сводится к заучиванию текстов, грамматических правил, выполнению стандартных упражнений. Мы согласны с мнением многих педагогов, считающих, что процесс обучения иностранному языку – это многогранный процесс, включающий в себя разнообразные методики.

Перед преподавателями, работающими со студентами образовательных программ «Иностранный язык: два иностранных языка», «Переводческое дело» стоят задачи не только обеспечить их прочным фундаментом знаний изучаемого языка и способностью быть участниками межкультурной коммуникации, но и сформировать профессиональную компетенцию, которая позволит будущим специалистам проявить себя высококвалифицированными сотрудниками. Перспективу для успешного решения этих задач открывает использование digital-технологий в преподавании иностранного языка, что помогает разнообразить учебные занятия посредством передовых технологий и позволяет продемонстрировать студентам данный метод как источник неисчерпаемой информации и ресурсов как для обучения, так и для самообразования. Кроме этого, цифровые технологии способствуют стимулированию мотивации студентов, которая является одной из важных составляющих процесса успешного овладения изучаемым иностранным языком [1]. Считаю уместным отметить и такие преимущества использования цифровых технологий в обучении иностранному языку, как расширение кругозора, лучшее усвоение учебного материала, развитие наглядно-образного, пространственного и логического мышления, формирование общенаучных умений и навыков, формирование главных компонентов основ информационной культуры [2].

Цифровые технологии стали незаменимыми компонентами сферы образования в период пандемии, когда весь процесс обучения перешел в дистанционный формат. Мы не рассматриваем дистанционную форму обучения как негативное явление, несмотря на трудности, с которыми столкнулись в этот период при планировании и организации наших занятий по французскому языку. Дистанционное образование – это форма обучения, имеющая огромный потенциал. Оно экономит время, материальные средства, позволяет обмениваться знаниями на больших расстояниях. Повсеместное и глобальное распространение дистанционного обучения позволит сделать образование доступнее, чем когда-либо [3].

Дистанционный формат обучения стимулировал и нас, педагогов, к обучению, мы освоили работу на образовательных платформах, оценили достоинства и преимущества использования digital технологий в учебном процессе. Теперь, когда мы вернулись в аудитории, цифровые технологии не ушли из нашей жизни. Многие приемы и формы работы с их использованием мы продолжаем успешно применять и в настоящее время. Рассмотрим некоторые из них.

Наиболее часто мы обращаемся к Google Forms, сервису понятному, лёгкому в освоении. Работать с данными формами не сложнее, чем с MS Word. Форму не надо скачивать, нужно лишь пересылать студентам и получать от них по почте заполненный вариант. Сервис удобен еще и тем, что форма хранится в облаке и можно подключаться к ней из разных устройств.

Google Forms адаптирован под мобильные устройства. Создавать, просматривать, редактировать и пересылать формы можно с телефона и планшета. Для авторизации достаточно просто иметь почтовый ящик на Gmail. При оформлении можно использовать картинки и видео.

Так как Google Forms предназначен для проведения тестирования и викторины, мы используем его для осуществления контроля ранее усвоенных знаний. Для проверки знаний грамматики мы готовим тесты, а для лексических контрольных работ составляем викторины.

Результаты тестирования или викторины автоматически записываются в Google-таблицы, что позволяет объективно оценить знания студентов.

Есть еще одно приложение, предназначенное для проведения тестирования. Socrative – это отличное приложение, удобное для создания, поиска и распространения тестов, а также для проведения различных видов тестирования. Особенность сервиса заключается в том, что приложение можно использовать для мобильных устройств и нет необходимости регистрации для обучающихся. Регистрация обязательна только для преподавателя, который создает уникальный код, позволяющий присоединиться любому, кто использует приложение. Преимущество приложения еще и в том, что сервис обладает обширной базой данных с уже готовыми тестами. Мы применяем Socrative, довольно простой в обращении и освоении сервис, для проверки знания студентами грамматики французского языка.

Мы используем 3 режима проведения тестирования.

1. Instant Feedback – студенты выбирают ответы в вопросах, расставленных по порядку, не имея права менять ответ и даже временно пропускать вопрос, оставив его на потом.

2. Open Navigation – студенты отвечают в любом порядке, при этом они могут менять ответы. Мы видим ответы студентов до завершения теста.

3. Teacher Paced – в данном режиме мы сами выбираем, какой вопрос будет следующим, при необходимости пропуская или повторяя вопрос.

Ход проведения теста контролируется, в нашей таблице отмечается, кто и как ответил на различные вопросы. После окончания теста сохраняем результаты на Google диск.

Если сервис Socrative можно использовать для проверки грамматических навыков, то лексические навыки мы проверяем при помощи приложения Kahoot! Это обучающая платформа для проведения викторин, создания тестов и образовательных игр. Основной режим Kahoot! – это режим создания викторин. У платформы есть веб-версия, но удобнее пользоваться мобильным приложением. Приложение Kahoot! позволяет ответить каждому студенту, по окончании тестирования мы оцениваем каждого студента.

Так как Kahoot! предназначен для групповых занятий, мы демонстрируем вопросы обучающимся на интерактивной доске. Игровой процесс простой: все игроки одновременно отвечают на вопросы на своих устройствах. В конце викторины на экран выводится количество очков всех участников, набранных во время ответа на её вопросы.

Для совершенствования навыков аудирования и говорения преподаватели иностранных языков широко используют разнообразные видеоматериалы. Как известно, в сети Интернет можно найти много видеосюжетов по теме занятия. Но часто данный материал бывает слишком объемным или же, бывает так, что нет необходимости демонстрировать весь видеоматериал. В таких случаях мы используем приложение Bandicam. Оно позволяет не только вырезать необходимый отрезок видеоматериала, но и создавать сокращенную версию видеосюжета, соединив несколько вырезанных частей в одну.

На основе презентации Powerpoint мы создаем аудио- и видеофайлы с помощью приложения Narakeet.

Narakeet дает возможность легко конвертировать написанный текст при помощи синтезаторов речи, которые обеспечивают естественное звучание. Звук можно воспроизвести как мужским голосом, так и женским. Для этого предлагаются голоса носителей языка с различным тембром, высотой и скоростью воспроизведения речи. К приложению Narakeet мы обращаемся на занятиях по формированию навыков аудирования и устной речи на французском языке.

Таким образом, применение digital технологий позволяет экономить учебное время, сочетать аудио- и видеонаглядность, обеспечивает эффективность восприятия и запоминания учебного материала, мотивирует студентов, формирует общенаучные умения и навыки.

Список литературы

1 Певнева И.В., Гавришина О.Н. Цифровые технологии в обучении студентов иностранному языку // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Ч.1. – 2015. – №12(54) // URL: <http://www.gramota.net> [Дата обращения: 1.11.2022 г.]

2 Шемберко В. Проблемы внедрения информационных технологий // Информатика.- 2001.- №16.-С.3

3 Кусаинов А.К. Технология и методика дистанционного обучения в Республике Казахстан // Профессиональное образование в России и зарубежом. – 2019. – №2. – С.23-28

Кемайкина Т.Н.
кандидат педагогических наук, доцент
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КВАЛИФИКАЦИОННЫЙ ТЕСТ ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ КАК УСЛОВИЕ ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПЕДАГОГОВ

Выпускник педагогического вуза должен соответствовать требованиям ГОСО и Закона РК о статусе педагога, а также быть способным к саморазвитию и профессиональному совершенствованию. Сегодня достаточно актуальным остается вопрос не только качества подготовки будущих учителей, но и готовности выпускников вуза к профессиональной педагогической деятельности.

Анализ работ зарубежных авторов говорит о том, что в них большее внимание обращается на поиск и использование конкретных форм аттестации выпускников, выразивших желание быть учителями. Особенностью педагогического образования в Германии является то, что завершение обучения в магистратуре университета не предоставляет выпускнику права самостоятельно работать в школе [1]. После окончания университета и сдачи первого государственного экзамена начинается второй или практический этап подготовки специалиста. Он завершается еще одним государственным экзаменом, определяющим уровень профессиональной компетентности, необходимым для получения должности учителя [2]. Для нас интересным является факт, что эта аттестация состоит из представления двух экзаменационных уроков по преподаваемым предметам, письменной работы по исследовательской проблеме учителя и коллоквиума по определенным вопросам. Экзаменационный урок является подобием открытого урока, на который приглашаются специалисты-профессионалы. Учитель-стажер заранее представляет комиссии подробный план-конспект проводимого урока, а приглашенные экзаменаторы оценивают дидактические и методические умения в планировании и проведении урока, а также уровень достижения поставленных задач. В заключение проводится педагогическая дискуссия, где экзаменуемый должен ответить на поставленные ему вопросы. Тема письменной работы соискателя на должность учителя должна связываться с собственной педагогической практикой и в то же время основываться на научных положениях и принципах. Цель коллоквиума заключается в подтверждении высокого уровня сформированных 11 компетенций, указанных в стандарте педагогического образования и педагогической деятельности начинающего учителя [2]. Одной из особенностей аттестации педагогических кадров во Франции является обязательное участие выпускников в конкурсах на замещение вакантной должности преподавателя. Студенты педагогических университетов сдают конкурсные экзамены. Наравне со студентами экзамен сдают и претенденты на вакансии, готовившиеся к конкурсу самостоятельно. Испытание начинается с письменной работы и устного экзамена, по результатам которых они будут допущены к основному конкурсу. Успешно пройдя этот конкурсный экзамен, студент-выпускник вуза получает место работы в качестве учителя [3]. Концепция оценивания результатов высшего образования, предложенная американским исследователем Дж. Биггсом, строится на идее о том, что предполагаемые результаты продуманы, четко и ясно сформулированы. Вся подготовка должна быть направлена на достижение запланированных результатов практического содержания, а разработанные инструменты оценивания обучающихся позволяли бы им продемонстрировать чего они достигли на протяжении определенного времени обучения в вузе [4]. Зарубежные авторы в отношении аттестации выпускников педагогического вуза и учителей, претендующих на вакантные места, большую склонность проявляют к использованию практико-ориентированных демонстрационных версий [5,6]. В этом видится их устремленность к итоговым процедурам международного движения WorldSkills, так как многие компетенции будущих педагогов предполагают формирование готовности к выполнению практических действий. По ним можно судить об уровне компетентности и конкурентоспособности будущих специалистов [7].

Началом процесса нормативного регулирования порядка аттестации педагогических работников профессионального образования в Казахстане стало принятие и введение в действие в 2019 году Закона «О статусе педагога», который определил статус педагога, установил права, социальные гарантии и ограничения, обязанности и ответственность педагога [8].

В связи с этим были внесены изменения в типовые квалификационные требования к должностям педагогов.

Правила и условия проведения аттестации педагогов, занимающих должности в организациях образования, реализующих общеобразовательные учебные программы дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего образования, образовательные программы технического и профессионального, послесреднего, дополнительного, специализированного и специального образования, и иных гражданских служащих в области образования и науки, утвержденные приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 ноября 2021 года № 561, были изменены с учетом норм вышеназванного закона [9].

До 2020 года в Казахстане применялась градация преподавателей по квалификационным категориям: «без квалификационной категории», «вторая квалификационная категория», «первая квалификационная категория» и «высшая квалификационная категория». После изменений в законодательстве появились пять категорий: «педагог», «педагог-модератор», «педагог-эксперт», «педагог-исследователь» и «педагог-мастер». «Педагог-исследователь» и «педагог-мастер» соответствуют высшей квалификационной категории.

Законодательством Казахстана определены четыре этапа процесса аттестации: Национальное квалификационное тестирование, эссе, квалификационная оценка, комплексное аналитическое обобщение результатов деятельности [10].

В 2021 году ввели обязательное тестирование для выпускников педвузов. Теперь слабо подготовленные претенденты не смогут трудоустроиться в качестве учителей. То есть диплом о педагогическом образовании уже не является гарантом трудоустройства. Поскольку работа с детьми – крайне важное и ответственное направление, предварительно необходимо пройти независимое тестирование. Такой внешний экзамен в 2021 году сдали почти 40 тыс. выпускников. Из них только те, кто набрал пороговый балл, получили возможность работать в школе [11].

НКТ состоит из двух модулей: содержание учебного предмета и педагогика, методика обучения.

Национальное квалификационное тестирование включает тестовые задания, структура формирования которых 30 % – это тестовые задания по педагогике и методике обучения, 70 % – содержание учебного предмета (для педагогов общеобразовательных учебных предметов) и по направлениям деятельности (для педагогов специальных учебных предметов) [10].

Таблица 1. - Структура тестовых заданий НКТ

Блок	Количество заданий	Форма заданий	Время (минут)
Содержание учебного предмета	50	С выбором одного правильного ответа	110
	10	С выбором одного или нескольких правильных ответов	20
	10 (2 контекстные задания по 5 заданий к ним)	Контекстные задания с выбором одного правильного ответа	20
Педагогика, методика обучения	30	С выбором одного правильного ответа	60

Для заданий с выбором одного правильного ответа из пяти предложенных присуждается один балл, в остальных случаях - ноль баллов.

Для заданий с выбором нескольких правильных ответов из предложенных:

- за все правильные ответы - два балла;
- за одну допущенную ошибку - один балл;
- за допущенные две и более ошибки - ноль баллов.

В соответствии с Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 ноября 2021 года № 561 «Правила и условия проведения аттестации педагогических работников и приравненных к ним лиц» результат тестирования считается положительным при получении 50 баллов для квалификационной категории «педагог».

При применении системы НКТ есть как положительные моменты, так и проблемы.

Конечно, тестирование является наиболее качественным и объективным способом оценивания. Его объективность достигается путем стандартизации процедуры проведения тестирования, порядок оценивания (баллы, критерии) нормативно закреплён и прозрачен, но на практике возникли некоторые проблемы:

- вопросы возникают и при выполнении тестовых заданий по педагогике и методике обучения. По вопросам педагогике и методике обучения очень много учебных пособий, авторских разработок, научных статей. У каждого автора свои наработки, свои предложения, свое авторское мнение. Неоднозначность вариантов ответов может провоцировать конфликтные ситуации, подачу апелляционных жалоб при сдаче квалификационного тестирования. С этой целью необходимо разрабатывать тестовые задания по определенным учебникам, которые должны предусматривать однозначность правильного ответа;

- отрицательным моментом при применении тестирования является то, что для обеспечения объективности и справедливости теста требуется принятие специальных мер по обеспечению конфиденциальности заданий;

- при тестировании присутствует элемент случайности.

Анализ имеющихся практик проведения аттестации будущих педагогов позволяет нам прийти к определенным выводам. Во-первых, тема аттестации выпускников педагогических вузов и работающих учителей остается актуальной. От их профессионального уровня во многом зависит благополучие любой страны. Во-вторых, используются различные модели аттестации, совпадающие по целям использования, но отличающиеся по их структуре и содержанию. В-третьих, привлекает внимание устремленность многих специалистов к использованию практико-ориентированной основы организации аттестационного дела. В-четвертых, проблема НКТ выпускников педагогических вузов – будущих учителей – остается острой. Аттестация выпускников педагогических вузов и работающих учителей является делом государственного значения. Совершенствование содержания аттестации педагогических кадров будет продолжаться.

Список литературы

1. Грачева Е.Ю., Лучкина Т.В. Роль центра педагогического образования в профессиональной деятельности начинающего учителя в Германии // Профессиональное образование в России и за рубежом. 2014. № 1 (13). С. 139-143.

2. Лучкина Т.В., Грачева Е.Ю. Роль интернатуры в профессиональном становлении начинающего учителя в Германии // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2010. № 9. С. 281–290.

3. Семенова Ю.И. Профессиональная педагогическая подготовка учителей во Франции // Высшее образование в России. 2009. № 10. С. 126-132.

4. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. Third edition. SRHE and Open University Press, Buckingham. 2007. 335 p.

5. Морозова М. А., Капустин А.Г., Кошкина Н.А., Касьянов В.Н., Беспярых О.Ю. Применение методик World Skills Russia для оценивания уровня профессиональной компетентности будущих педагогов безопасности жизнедеятельности в ходе итоговой аттестации // В сборнике: Профессионализм учителя как условие качества образования Сборник научных трудов IV международного форума по педагогическому образованию и региональной конференции ISATT. 2018. С. 45-51.

6. Миняева Н.М., Таспаева М.Г. Опыт работы по подготовке студентов колледжа к чемпионату профессионального мастерства по стандартам WorldSkills Russia // Среднее профессиональное образование. 2017. № 8. С. 38-42.

7. Наумкина В.А. Демонстрационный экзамен по стандартам Ворлдскиллс: уверенный выход на рынок труда // Профессиональное образование и рынок труда. 2018. № 3. С. 44–48.

8. О статусе педагога: Закон Республики Казахстан. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=3209164. Д.

9. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 ноября 2021 года № 561 О внесении изменений в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 27 января 2016 года № 83 «Об утверждении Правил и условий проведения аттестации педагогических работников и приравненных к ним лиц, занимающих должности в организациях образования, реализующих общеобразовательные учебные программы дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего образования, образовательные программы технического и профессионального, послесреднего, дополнительного образования и

специальные учебные программы, и иных гражданских служащих в области образования и науки»Режим доступа:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34986199

10. Национальное квалификационное тестирование педагогов: структура и формы теста. Режим доступа: <https://edu.mcfr.kz/article/3384-natsionalnoekvalifikatsionnoe-testirovanie-dlya-pedagogicheskikh-rabotnikov0>.

11. Асхат Аймагамбетов Об основных инициативах, реализованных в 2021 году <https://bilimdinews.kz/?p=187590>

Кударова Н.А.
доцент кафедры педагогика

Никитина А.А.
студентка 4 курса
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ПРОБЛЕМЫ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В последнее время идёт активное реформирование системы дошкольного воспитания. Издаётся очень много новых программ, направленных на воспитание и образование детей. Вместе с тем очень мало времени уделяется речевому воспитанию.

Речь – великий дар природы, благодаря которому люди получают широкие возможности общения друг с другом. Речь объединяет людей в их деятельности, помогает понять, формирует взгляды и убеждения. Речь оказывает человеку огромную услугу в познании мира. Однако на появление и становление речи природа отводит человеку очень мало времени – ранний и дошкольный возраст. Именно в этот период создаются благоприятные условия для развития устной речи, закладывается фундамент для письменных форм речи (чтения и письма) и последующего речевого и языкового развития ребёнка [1].

Всякая задержка, любое нарушение в ходе развития речи ребёнка отражаются на его деятельности и поведении. Плохоговорящие дети, начиная осознавать свой недостаток, становятся молчаливыми, застенчивыми, нерешительными, затрудняется их общение с другими людьми. С развитием речи связано формирование как личности в целом, так и во всех основных психических процессов. Поэтому определение направлений и условия развития речи у детей относится к числу важнейших педагогических задач. Речевые нарушения затрудняют общение, отрицательно влияют на мыслительную деятельность, ведут к изменениям в эмоциональной сфере ребенка, ограничивают овладение понятийными значениями и речевыми образцами. Проблема речевого развития детей дошкольного возраста на сегодняшний день очень актуальна, т.к. процент дошкольников с различными речевыми нарушениями остается стабильно высоким. Все чаще приходится встречаться с темповыми задержками речевого развития у детей от 1 года до 5 лет. Согласно данным учителей-логопедов школ и детских садов 58 % детей дошкольного возраста и 56 % первоклассников имеют отклонения в речевом развитии. Самой многочисленной категорией среди всех дошкольников с отклонениями в развитии являются дети с речевыми дефектами (от 45 до 60 %).

Статистика причин речевых нарушений- 60%(угроза прерывания беременности), 20%(гипертония во время беременности), 80%(слабое здоровье матери),50%(курение во время беременности), 70%(родовые травмы), 80%(заболевания в первый год жизни),30%(дефекты речи у родственников).

Воспитание правильной и чистой речи у ребёнка – одна из важных задач в общей системе работы дошкольного образовательного учреждения. Развитие речи, включающее умение четко произносить звуки и различать их, правильно построить предложение и т.д., – это одна из насущных проблем, стоящих перед современным миром. Ведь именно правильная речь является одним из показателей готовности ребенка к обучению в школе, залогом успешного освоения грамоты и чтения: письменная речь формируется на основе устной, и дети, страдающие её недоразвитием, являются потенциальными дисграфиками и дислексиками (детьми с нарушениями письма и чтения). Если вовремя не устранить нарушения звукопроизношения, лексики, грамматики, фонематических процессов – у детей дошкольного возраста возникнут трудности общения с окружающими, а в дальнейшем – определённые изменения личности на пути развития «ребёнок – подросток – взрослый».

Речевое общение в дошкольном возрасте осуществляется в разных видах деятельности: в игре, труде, бытовой, учебной деятельности и выступает как одна из сторон каждого вида. Поэтому очень важно уметь использовать для развития речи любую деятельность. Главным проявлением речи выступает попытка ребенка выразить мысль, добиться понимания и адекватной реакции со стороны окружающих. Если учесть, что сегодняшние дошкольники обладают слабым умением в области связной речи, то эта проблема является актуальной. Взрослый должен создать специальные условия для развития понимания речи, активизации речевого аппарата, приучать ребёнка пользоваться словами, вызывать потребность говорить, причём говорить правильно и чётко; к тому же речь взрослого является объектом для подражания, а потому он должен следить за тем, как говорит [2].

Основная причина – недостаточное развитие процессов звукобуквенного анализа и синтеза. Процесс овладения звуковым составом слова тесно связан с формированием слухоречедвигательного взаимодействия, который выражается в правильной артикуляции звуков и их тонкой дифференциации на слух.

Типичные проблемы развития речи дошкольника:

- односложная, состоящая лишь из простых предложений речь (так называемая «ситуативная» речь). Неспособность грамматически правильно построить распространенное предложение;
- бедность речи. Недостаточный словарный запас;
- замусоривание речи сленговыми словами (результат просмотров телевизионных передач, употребление нелитературных слов и выражений).
- бедная диалогическая речь: неспособность грамотно и доступно сформулировать вопрос, построить краткий или развернутый ответ, если это необходимо и уместно;
- неспособность построить монолог: например, сюжетный или описательный рассказ на предложенную тему, пересказ текста своими словами. (А ведь к школе приобрести это умение просто необходимо);
- отсутствие логического обоснования своих утверждений и выводов;
- отсутствие навыков культуры речи: неумение использовать интонации, регулировать громкость голоса и темп речи и т. д.;
- плохая дикция.

Любые недостатки речи ограничивают общение ребёнка со сверстниками и взрослыми и отрицательно влияют на формирование его эмоционально – интеллектуальной сферы, а также могут привести детей к неуспеваемости.

Предпосылки для успешного обучения письму и чтению формируются в дошкольном возрасте. Установлено, что возраст пятого года жизни является оптимальным для воспитания особой, высшей формы фонематического слуха – фонематического восприятия и ориентировочной деятельности ребёнка в речевой деятельности.

Недоразвитие фонетической стороны у детей является наиболее сложным в преодолении речевого нарушения, в том числе и дефектного звукопроизношения, год от года никак не уменьшается, а только возрастает [3].

Рассмотрим условия успешного речевого развития. В дошкольном учреждении должны быть созданы условия для развития речи детей в общении со взрослыми и сверстниками, при этом сотрудники ДО:

- побуждают детей обращаться к взрослым с вопросами, суждениями, высказываниями;
- побуждают детей к речевому общению между собой;
- следят за правильным произношением, в случае необходимости поправляют и упражняют детей (организуют звукоподражательные игры, проводят занятия по звуковому анализу слова, используют чистоговорки, скороговорки, загадки, стихотворения);
- организуют диалоги между детьми и со взрослыми.

Главная задача – обучить ребёнка правильно и чисто говорить, помочь овладеть речью, правильно ей пользоваться. Очень важно устранить все недостатки звукопроизношения ещё в дошкольном возрасте, до превращения в стойкий и сложный дефект. Важно помнить, что именно в дошкольный период речь ребёнка развивается наиболее интенсивно, а главное, она наиболее гибка и податлива. Ведь умение пользоваться речью – серьёзная наука и немалое искусство. Только при тесном взаимодействии детского сада и семьи можно решить проблему развития речи детей.

Список литературы

- 1 Шапарь В.Б. Практическая психология. Психодиагностика отношений между родителями и детьми. Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 432 с.
- 2 Водяха Ю.Е., Водяха С.А. Психология младшего школьника. – Электрон. дан. – Екатеринбург : [б.и.], 2018 – 1 электрон. опт. Диск (CD-ROM)
- 3 Талызина Н.Ф. Педагогическая психология: Учеб. пособие для студентов. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 228 с.

Кударова Н.А.

PhD, доцент кафедры педагогики

Янушкевич Е.А.

студентка 4 курса

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК: ЦЕННОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ И НОВАЦИИ

Социальные и гуманитарные науки занимают важное место в системе научных знаний. Инновации в социальных и гуманитарных науках являются основой для развития.

Современная повестка дня позволяет провести диагональ между опытом прошлых лет в развитии и становлении главных ценностей социально-гуманитарных образовательных наук, где главенствующую роль занимало этико-моральное воспитание, этнопедагогическое знание и общий подход к каждому.

Техногенная цивилизация и технократическое мышление объективно изживают себя в условиях современного социума. Все большую актуальность приобретает ценность человеческого бытия в его гармонии с окружающим миром. Это обуславливает повышенное внимание к смыслу

происходящего и творимого человеком, к социально-гуманитарному знанию и формирующему человека социально-гуманитарному образованию. Основные тенденции развития социально-гуманитарных наук порождают поликонцептуальность, альтернативность, методологический плюрализм, интегративный подход, неоднозначность постановки задач и творческое, нестандартное их решение и требуют адекватной системы образования.

Однако «возникло явное противоречие: с одной стороны, гуманитарное знание и образование признаются квинтэссенцией информационной цивилизации 21 в., а с другой – вопреки мнению научно-образовательного сообщества знание и образование волевым путем сокращают, делают односторонним, нарушая целостность, комплексность образовательного воздействия на человека» [1].

В современных условиях образование не может заключаться только в представлениях о линейном развитии и ограничиваться передачей социального опыта. В силу этого образовательный процесс как со стороны учителя, так и со стороны ученика становится актом творческой личности. Плюрализм, альтернативность, творчество и диалог становятся характерными для современной модели развития социально-гуманитарного образования.

Выделяемые ценности социально-гуманитарных наук:

- индивидуальный подход учителя к ученику и соответствующий подбор материала и методов;

- отношения субъект-субъект;
- взаимонаправленность;
- гибкость мышления;
- критическое мышление в обсуждении проблем и научного материала;
- выстраивание творческой обстановки среди субъектов обучения.

Критическое мышление – одна из важнейших черт личности, в которой нуждается социум, так как именно ее эффект будет воспитывать в человеке рациональный взгляд на события и порождать собственные размышления. Современные социально-гуманитарные науки в Республике Казахстан уже включают исключительный критический подход к изучению знаний прошлого. В скупе с творческой обстановкой это ведет к повышению самосознания и личного роста учеников, что, несомненно, сказывается на обществе в крайне положительном ключе.

Одна из не менее важных, ключевых характеристик современного образования – информационный поток, который исходит из всех технологичных устройств нашего времени: смартфоны, телевизоры, планшеты и т.д. На сегодняшний день образование уже шагнуло в ногу со временем и включает в себя изучение новых сленговых обозначений на лингвистическом уровне [2].

Тенденции наук социально-гуманитарного профиля включены в трафик современных течений, что можно заметить по новому, обновленному учебному материалу для учеников. Однако ключевым подходом остается диалог между учителем и учениками, дипломатические отношения.

Также в прошлое уходит опыт фрагментного образования, где предметы шли строго по своей оси, где не было включения в другие аспекты, пересекающиеся в темах двух различных наук. В современных учебных материалах есть совмещенные разделы, изучающие вопросы гуманитарного характера через естественно-научное знание и т.п.

«Чтобы преодолеть фрагментарность, односторонность развития личности, в основу образовательного процесса должен быть положен интегративный подход. Интегративные процессы в науке, взаимодействие учебных дисциплин в процессе образования позволят перестроить мышление его участников и вывести их на многомерный содержательный диалог. Образовательный интегративный процесс не является педагогической абстракцией. Он базируется на двудоминантности педагогического процесса, предполагающего равенство его участников в своем прирожденном человеческом праве неограниченного познания мира, причем в тех формах, которые органичны и комфортны на индивидуально-личностном уровне» [3].

Отсюда можно сделать вывод о тенденциях в данном направлении науки:

- тенденции на интегративное образование;
- тенденции на антропогенный опыт;
- тенденции на доступность предоставленной информации.

Наш век неустанно мчится вперед, неся за собой все большую, ценную информацию, которую нужно обработать и предоставить в нужном для современных детей виде, что, несомненно, приводит к новшествам, не всегда легко встречаемым обществом. В данной проблеме

решениями выступают методы обучения, которые меняются от веяния к веянию, с течением времени обрстая новыми функциями и характеристиками.

В конечном итоге это приводит к тому, что современные методологические исследования обрели новую направленность, точнее, в них произошло смещение акцента с «описания многообразия методов» в направлении создания моделей инноваций, способных трансформироваться вместе с условиями и задачами познания мира. В учебной и научно-методической литературе освещение проблем методологии науки, как правило, выстраивается с ориентацией на образцы естествознания, которое достаточно прозрачно для философско-методологической рефлексии.

Новая методология включена в учебники и материалы для урока, и открыв книгу нового образца, можно заметить новшества: сноски и условные обозначения поменяли свой привычный вид, на первое место выходит глубокое размышление и рефлексия над полученной информацией, что, скорее всего, является веянием проблемы пониженного уровня концентрации внимания у современных детей. Феномен многозадачности создает иллюзию вечного потока информации, где мозг, как орган, не успевает ее обработать. Важность рефлексии неотъемлема для любой из наук.

Инновации и новшества, описанные выше, можно выделить по таким критериям:

- актуальность;
- действенность;
- результат.

Результат новшеств, как и результат обновленного образования, будет виден лишь спустя годы, где не будет выделено абсолютных плюсов и минусов, лишь действенность методов на повышение самосознания и самообучения учеников, но нельзя не отметить, что именно социально-гуманитарное направление ведет за собой моральную составляющую общества. Весь человеческий опыт до наших дней, описанный в исторических, лингвистических и других трудах, должен преподноситься со стороны размышления, с выработкой критического, собственного мышлений.

Список литературы

1 Миронов А.В. Социально-гуманитарное образование сегодня: проблемы и перспективы // Социально-гуманитарное знание, 2001, №3, С. 22.

2 Сабитова З.К. Бейсембаев А.Р. // Русский язык. Учебник для 11 кл. общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ – Алматы: Мектеп, 2020.

3 Хорошенкова А.В. Проблемы и тенденции развития современного социально-гуманитарного образования // Серия «Symposium», Инновации и образование., Выпуск 29 / Сборник материалов конференции Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. С.371-374.

Накипбекова Р.У.

кандидат педагогических наук, доцент
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ОБ ОПЫТЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИА-КОНТЕНТА ТЕМ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

В настоящее время умение применять мультимедиа в учебном процессе становится обязательной составляющей профессиональной компетентности современного педагога.

Специалисты в сфере образования отмечают тот факт, что в информационном обществе традиционные методики и средства обучения уже не приносят требуемых результатов. Это происходит в силу того, что цифровое поколение отличается от предыдущих изменениями векторов, связанных с высшими психическими функциями: памяти, восприятия, внимания, мышления и речи [1]. Сегодня обучающиеся запоминают не столько содержание, сколько путь, где находится информация. Такая память называется транзактивной, или «эффект гугл» [2].

Современное поколение учащихся называют «цифровыми аборигенами» (от англ. digital natives) [3]. В условиях быстрого потребления большого объема информации развивается клиповое мышление, которое строится на визуальных образах, а не на текстовых. При таком типе мышления мозг способен воспринимать информацию лишь фрагментарно. Ученые уверены, что это своего рода защитная реакция организма на информационную перегрузку [4]. Особенности развития нового цифрового поколения обучающихся требуют инновационных подходов к образовательному процессу в целом и, в частности, к выбору средств обучения.

Одним из инновационных средств, используемых в современном учебном процессе, являются видеоконференции TED Talks. TED (аббревиатура от англ. technology, entertainment, design – технологии, развлечения, дизайн) – американский частный некоммерческий фонд, известный прежде всего своими ежегодными конференциями. Миссия конференции состоит в распространении уникальных идей («ideas worth spreading»), избранные лекции доступны на веб-сайте конференции. Темы лекций разнообразны: наука, искусство, дизайн, политика, культура, бизнес, глобальные проблемы, технологии и развлечения. В Астане впервые конференция TEDx состоялась 4 августа 2012 года с темой «100% Omir Sur!» или «Проживи на 100 %!». С 2012 года в Казахстане реализуется совместный проект TED и общественного фонда WikiBilim по переводу видео «TED Talks» на казахский и русский языки и трансляции их в эфире телеканала «Білім» [5].

Образовательный ресурс TED Talks даёт возможность использования видео-контента преподавателями и студентами в качестве дополнительного материала при изучении многих дисциплин. Мы рассматриваем видеоконференции TED в качестве одного из инновационных средств расширения и углубления знаний в профессиональной сфере.

Нами в учебном процессе были использованы профессионально-релевантные материалы видеоконтента TED на занятиях по дисциплинам: «Критическое мышление», «Методика преподавания педагогики» для студентов образовательных программ «Педагогика и психология», «Иностранные языки».

При выборе видеолекций TED Talks нами были разработаны следующие критерии их отбора: 1) профессиональная направленность; 2) актуальность; 3) продолжительность (не более 15 минут). Студенты в рамках СРС работают с медиа-контентом TED. Работа выполняется в малых группах, поэтапно: на первом этапе происходит знакомство с видеоматериалом, на втором – совместное обсуждение в рамках малой группы просмотренного видеоматериала, на третьем – подготовка и написание рецензии, а на заключительном этапе – представление результатов работы в аудитории. Такая работа способствует формированию у студентов презентационной грамотности, умения работать с информацией, навыков публичных выступлений, навыков работы в команде.

Наш опыт организации самостоятельной работы студентов с использованием медиа-контента TED позволяет утверждать, что открытые образовательные ресурсы открывают новые возможности для трансформации учебного занятия в аудитории в пространство взаимного сотрудничества студентов для достижения учебных целей, формирования готовности будущих педагогов к работе в условиях новой реальности, в условиях цифровой трансформации современного образования.

Список литературы

1. Солдатова Г., Зотова Е., Лебешева М. и др. Интернет: возможности, компетенции, безопасность. М.: Google, 2013. 165 с.
2. Sparrow B., Liu J., Wegner D. M. Google effects on memory: Cognitive consequences of having information at our fingertips. Science, 2011. Pp. 776-778.
3. Prensky M.R. From Digital Natives to Digital Wisdom: Hopeful Essays for 21st Century Learning. Corwin, 2012. 240 p.
4. Рыбалко Т.Г. Формирование навыков самостоятельной работы у будущих ИТ-специалистов с помощью видеоконтента TED Talks. Вестник Вятского государственного университета, 2019, № 3 (133). С.76-86.
5. <https://ru.wikipedia.org/>

ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТЕРДЕГІ БІЛІМ МАЗМҰНЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛАБЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Елордадағы Тәуелсіздік сарайында өткен тамыз конференциясында Мемлекет Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев: «Ұлағатты ұрпақ тәрбиелеу аса жауапты міндет» атты баяндамасында «Білімдіден шыққан сөз талаптыға болсын кез» деп ұлы Абай айтқандай, ұстаз әрқашан ілім мен ізгілікті алға қоятын тұлға. Ұлағатты ұрпақ тәрбиелеу аса жауапты әрі күрделі міндет. Сіздердің арқаларыңызда тұтас бір буынның құндылықтары мен қасиеттері қалыптасады. Әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап ететіні сөзсіз»[1] деп ерекше мән беріп, баса назар аударды. Осы орайда болашақ жастарымыздың бойында терең білім, Отансүйгіштік қасиет, еңбексүйгіштік сияқты құндылықтардың негізін табылса ертеңімізге нық сеніммен қарар едік.

Қазіргі мектептегі жағдайда оқушыларды оқыту және дамыту жолдары сапалы білім беруде әсерін тигізетін барлық жағдайлар жан-жақты талдануда. Білім беруді дамытудың жаңа бағыттарының бірі – білім мазмұнын оқушының толық меңгеруін іске асыратын оқыту технологиясын жетілдіру [1].

Қоғамның қарқынды дамуына қарай оның талаптары да білім беру саласына үнемі өзгерістер мен толықтырулар енгізуді талап етеді. Егеменді еліміздің ертеңі – өсіп келе жатқан жас ұрпақтың білімінің тереңдігімен өлшенеді. Білімді, жан-жақты қабілетті ұрпақ – ұлтымыздың баға жетпес қазынасы болғандықтан, мектептердегі білім мазмұнына қойылатын қоғамның әлеуметтік талабының ерекшеліктері – оқытуда ақпараттық технологияны пайдалану мүмкіндігін ескеріп, даралап және саралап оқытуды негізге ала отырып, білім мазмұнын жаңартудың көп деңгейлік жолдарын жүзеге асыру қажет.

Қазақстан Республикасының Орта білімді дамыту тұжырымдамасында: «Бастауыш мектептің негізгі міндеттері – баланың жеке басының алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету; оның қабілеттерін ашып дамыту, оқуға деген ықыласын, іскерлігін қалыптастыру, оқу, жазу, санау, қарым-қатынас ынтымақтастық тәжірибесінің берік дағдыларын меңгерту» - дей келіп, оқытудың жаңа мазмұны, тиімді әдістемелер мен педагогикалық технологиялар мәселелері бойынша жедел ақпарат беру үшін қазіргі коммуникациялар жүйесін жасау міндетін қояды [2]. Білім берудің әрбір сатысы жоғарылаған сайын оқушылардың білімді қабылдауы өзгеріп, өтілетін пәндер жүйесі күрделене түседі. Сондықтан да оқушының жас ерекшеліктерін, әр сатыдағы қабылдау мүмкіндіктерін ескере отырып, дамып жатқан оқытудың жаңа технологияларын тиімді пайдалану ең маңызды болып отыр [3].

Қазақ мектебінің бүгінгі жайы мен ертеңі, оқушылардың білімділік және тәрбиелік деңгейі шешуші дәрежеде мұғалімге, ата-анаға және қоғам қауымдастығына жүргізілген жұмыстарға, ізденісіне байланысты екені мәлім. Бастауыш сыныптарға арналған бағдарламалар педагогикалық үрдісті жаңаша қарауды талап етеді. Педагогика ғылымында баланы *оқыту мен тәрбиелеудің мақсаты* – жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру болса, *оқытудағы негізгі мақсат* – өздігінен дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Жеке тұлғаның дамуында маңызды рөл атқаратын оқушының өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыра білу; сол арқылы материалды саналы меңгерудің жүйесін жасау; оқушының түрлі дара қабілеттерін арттыру негізгі мәселе. Жаңа мазмұнға жаңа әдістер жүйесі қажет. Бүгінгі күні білім беру мекемелерінде оқыту үрдісін технологияландыру, цифрландыру, заманауи техникалармен қамтамасыз ету өзекті мәселелердің бірі. Технология мен әдіс-тәсілдің ара-жігін ажыратуда қарапайым мұғалім үшін кейде қиынға түсуі де дәлел.

Қазіргі замандағы мектептерде уақыт талабына сай оқытудың жаңа әдістерін, ғылыми тілмен айтқанда, инновациялық технологияларды қолдану басты назарда. Жаңа инновациялық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерімен терең білімге деген қызығушылықтарын арттырып білім сапасын көтеру басты шарт екені мәлім.

Осы орайда оқыту технологиясы – оқу ақпараттарының пайда болып көріну, өзгеру, өңделу әдістері мен құралдарының жиынтығы болса, екінші жағынан ол оқыту барысындағы мұғалімнің

оқушыға қажетті техникалық және ақпараттық құралдарды қолдана отырып, әсер ету жолдары туралы ғылым.

Оқыту технологиясы – алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқытудың әдіс, құрал және түрлерінің жүйесі арқылы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолы. Оқыту технологиясында мазмұн, әдіс және құралдардың өзара байланысы мен себептілігі жатыр, ал қажетті мазмұнды, тиімді әдістер мен қойылған педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты.

Белгілі ғалым В.П. Беспалько педагогикалық технологияға: «Практикада іске асатын нақты педагогикалық жүйе, жоба», - деп анықтама береді. Мұнда ғалым педагогикалық жүйені тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, мақсаты бар, бір-бірімен өзара байланысты әдіс-тәсілдер жиынтығы ретінде қарастырылады. Ал, белгілі педагог ғалым В.М. Монахов болса, «Педагогикалық технологиялар дегеніміз – оқыту үрдісін жобалау, ұйымдастыру мен жүргізудің ойластырылған моделі», - деп түсіндіреді [4].

Оқытуды компьютерлендіруде компьютердің мүмкіншіліктері өте кең: электронды оқулықтардың көмегімен білім, жаттықтыру тапсырмаларын беру, оқушылардың білімін тексеру, тестілеу, әр түрлі ойындар, т.б. Оқыту үрдісінде компьютер оқыту нысаны және құралы болуы мүмкін. Яғни, оқытуда компьютерді қолданудың екі бағыты бар: 1. Компьютердің мүмкіндіктерін сезініп, оны әр түрлі жағдайда пайдалана білуге қажетті білім, іскерліктер мен дағдылармен қаруландыру. 2. Компьютер оқытудың тиімділігін жоғарылатып, сапасын көтеретін күшті құрал болып табылады. Көптеген зерттеушілер «оқыту технологиясы – оқыту мақсаттарын ескере отырып, оқу үрдісін дұрыс жоспарлап, оны жүзеге асыру» деген пікірмен келіседі. Мысалы, В.Беспалько оны білім беру үрдісін жүзеге асырудың мазмұнды техникасы, яғни білім беру мақсаттарын тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқытудың теориялық негіздерін жаңадан өндірудің құралдары мен әдістері ретінде анықтайды. Н.Талызина қазіргі оқыту технологиясы көзделген мақсатқа жетудің неғұрлым тиімді тәсілдерін анықтаудан тұрады деп есептейді. Оқыту технологиясын зерттеуде отандық белгілі педагог ғалымдарымыз Ж.Қараев, Т.Галиев, Г.Нұрғалиева, Ә.Мұханбетжанова және т.б. зор үлес қосты.

Ғалым Г.Хайруллин «Педагогикалық технология – педагогикалық үрдісті ұйымдастыру мен жүзеге асырудың жобасы» деген пікір айтады [6].

Педагогикалық технология ұғымының қалыптасуы мен дамуының тарихында педагогикалық технология ұғымының мәні түрліше қарастырылады, яғни оқыту технологиясын техникалық құралдардың көмегімен оқыту деп ұғынудан бастап педагогикалық технологияны ғылыми тұрғыдан ұғынуға дейін әртүрлі пікірлер бар. Олар педагогикалық технология мәселесіне арналған Б.Блум, Дж.Кэрролл, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, М.Кларин, Н.А. Менчинская, З.И. Калмыкова, Л.В. Занков тағы да басқа ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған [7].

Соңғы жылдары білім беруде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану мәселесі жиі көтерілуде. Бұл жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа формалары мен әдістері, оқу процесіне жаңаша көзқарас дегенді айғақтайды. Қазіргі заманауи мектептердегі білім мазмұнына қойылатын қоғамның әлеуметтік талабының тағы бір ерекшеліктері педагогикалық процеске АКТ-ны енгізу мұғалімнің ұжымдағы беделін арттырады, өйткені оқыту заманауи, жоғары деңгейде жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://okg.kz/post?id=17978&slug=qasym-zhomart-toqaev:->
2. Иманбаева С., Рысбаева А. Қазақстан мектебі, жаңа оқыту технологияларын қолдану, №1, 2011 ж. 4-б.
3. Жұмашева Т.С. Бастауыш мектеп, Оқытудың жаңа технологияларын білім салаларында қолданудың ерекшеліктері, №2, 2007 ж. 23-б.
4. Харламов И.Ф. Педагогика. Минск, 2000 ж.
5. Куспанова А.Б., Куспанова Ж.Б. Бастауыш мектеп, БЖС технологиясының тиімділігі; №10, 2011 ж.73-б.
6. Иманбаева С., Рысбаева А. Қазақстан мектебі. Жаңа оқыту технологияларын қолдану; №1, 2011 ж. 4-б.
7. Текесбаева А.М. Жаңа технологиялар. Бастауыш мектепте оқытудың жаңа технологияларын пайдаланудың ерекшеліктері // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Педагогические науки», №4 (200), 2013

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛ БҰЗЫЛЫСТАРЫН ТҮЗЕТУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУДА ЛОГОРИТМИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ

XX ғасырдың басында Еуропаның көптеген елдерінде ырғақты білім беру жүйесі кең таралды. Ол «көркем гимнастика әдісі» деген атпен танымал болды. Оның негізін қалаушы швейцариялық мұғалім және музыкант Эмиль Жак–Далькроз (1865-1950) болды. Э.Жак–Далькроз Женева консерваториясында сабақ беріп, музыканттың жақсы есту қабілеті ғана емес, сонымен қатар жақсы ырғағы болуы керек деп есептеді. Ол музыкалық ырғақты музыкалық педагогиканың жеке саласына бөліп, «ырғақты сезімді өздігінен дамыту» туралы шешім қабылдады.

XX ғасырдың 30-жылдары Россияда В.А. Гиляровский, Н.А. Власова логопедиялық ритмиканы тіл кемістігін түзетуде қолдануды ұсынады. Қазіргі кезде логопедиялық ритмика–жалпы тіл кемістігі бар балаларды түзету-тәрбиелеу жүйесіндегі міндетті компоненттердің бірі болып отыр.

Э.Жак–Далькроз өз еңбегінде оқушылар өздерінің қозғалыстарын музыка қозғалыстарымен үйлестіруі керек, өйткені музыкада ұйымдасқан қозғалыстың тамаша үлгісі бар,—деп атап көрсетті. Ритм, музыка және қозғалыс үйлесімі арқылы «ырғақты ырғақпен тәрбиелеу» мәселесін арнайы таңдалған жаттығуларды қолдана отырып шешіп, балаларда музыкалық есту, есте сақтау, зейін, ырғақ, қимылдардың пластикалық экспрессивтілігін дамытуға көңіл бөлді [1].

Жак–Далькроз қозғалысты реттейтін музыка жасады. Ал, оқушылар өздерінің қимылдарын дыбыстық музыкамен үйлестіруге мәжбүр болды, өйткені бұл музыканың қозғалыспен үйлескен үлгісі болып табылатын. Ол уақыт, кеңістік және қозғалыс арасындағы байланыс туралы нақты түсінік қалыптастырды.

Мектепке дейінгі жас баланың жеке басының тұлғалық қалыптасуындағы маңызды кезең. Баланың кішкентайынан таза және дұрыс сөйлеуін қалыптастырмай, қарым-қатынас дағдыларын игеру және қоршаған әлеммен қатынас орнатуды үйрену мүмкін емес. Соңғы жылдары сөйлеу қабілеті бұзылған балалар санының күрт өсуі ата-аналар мен педагогтерді алаңдатып отыр.

Логоритмика – тіл кемістігі синдромындағы психомоторлық функциялардың бұзылу және алдын алу, даму, түзету заңдылықтарын зерттейтін логопедия мен дефектология бөлімдерінің бірі [4].

Логоритмика – бұл түзету, білім беру және сауықтыру мәселелерін шешуге бағытталған тапсырмалар, музыка мен қозғалысқа негізделген ойындар, сөздер мен қозғалыстар және музыкалық жаттығулар жиынтығы.

Мектеп жасына дейінгі балалардың тіл бұзылыстарының алдын алу мен түзетуде музыкаға сүйене отырып, балалардың қимыл-қозғалыстарын үйлестірудің маңызы зор. Бала музыканы естіп, түсініп, қабылдау арқылы сол музыкаға сәйкес әрекет етуді үйренеді. Бұл баланың дене бітімінің жетілуіне, көкірек клеткаларының дамуына ғана әсер етпей, кеңістікті бағдарлауға ұсақ моториканың дамуына ықпалын тигізеді.

Балалардың жас және психо-физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, логоритмикалық ойындар мен жаттығулар әртүрлі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- Есту және көру зейінінің дамуы;
- Фонемалық естуінің дамуы;
- Кеңістіктік қозғалыстардың ұйымдастырылуының дамуы;
- Жалпы және ұсақ моториканың, мимиканың дамуы;
- Физиологиялық және фонациялық тыныс алудың дамуы;
- Дыбыстардың артикуляциясының қалыптасуы;
- Ырғақтық сезімнің дамуы [2].

Тілде кемістігі бар балалардың тілін түзетудің, жоюдың тиімді әдістерінің бірі – логоритмика. Бұл белсенді терапияның бір түрі болып табылады. Логоритмикалық әдістерді жүйелі, бірізді, тұрақты қолдану – баланың дыбыстарды дұрыс айтуына, сөздерді орынды қолдануына, сөздік қорының молайып, байланыстырып сөйлеуіне мүмкіндік береді. Әртүрлі дәрежедегі тіл кемістігі бар балалардың психикалық, физикалық, ақыл-ойының дамуына кері әсерін тигізіп, баланың жеке тұлға болып қалыптасуына кедергісін келтіреді. Бала ойын толық

жеткізіп айта алмағандықтан, қоршаған ортамен қарым-қатынасы да өзі қалағандай болмайды. Сондықтан өзіне сенімсіз, жасқаншақ, тұйық болып өседі.

Гринер В.А. өзінің «Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған логопедиялық ырғақ» жұмысында логопедиялық топтарда логоритмикалық сабақтарды қолдану қажеттілігі туралы айтады. Бұл баланың моторикасын ғана емес, сонымен қатар оның сөйлеу кемшіліктерін де түзетудің маңызды негізі болып табылады. «Бұл гимнастиканың міндеттерін сөйлеуді түзету міндеттерімен байланыстыру – бұл сөйлеу терапиясының мақсаты», - дейді [3,12].

Автор логоритмика сабағының келесі құрылымын ұсынады:

1. ән айту;
2. кіріспе жаттығу;
3. бұлшықет тонусын реттейтін жаттығулар;
4. музыкалық сүйемелдеусіз сөйлеу жаттығуы;
5. негізгі жаттығулар;
6. ырғақ сезімін тәрбиелейтін жаттығулар;
7. ойын;
8. қорытынды жаттығулар [3,17].

Мектеп жасына дейінгі балалардың тіл бұзылыстарын түзетуде осы құрылымды сақтап, ұйымдасқан оқу қызметін өткізу, бала тілінің дамуына, кемшіліктерді жоюға әсерін тигізеді. Бұл логоритмикалық жаттығуларда дыбыстың ұзақтығы мен тегістігін жасау және тыныс алуды реттеу үшін ән түрінде айтып үйрену, музыкалық сүйемелдеусіз сөйлеу жаттығулары ерекше орынға ие (сұрақ-жауап әңгімелесу, дыбыстарды, сөздерді қайталау), өлең тақпақтарға сай қозғалыстар жасайды. Балалардың тілін ауызекі сөйлеуді музыкалық қимылдардың кейбір элементтерімен байланыстыратын тапсырмалармен ұштастыра ұйымдастыру қажет.

Бұл әдістерді әр баланың тіл кемістігін түзету жұмыстарында жеке дыбыстарды (фонетикалық ырғақ) нақты айтуға, сөйлеуге үйретуге, мимикалық қозғалыстарды дамытуда қолдану тиімді болып табылады. Сонымен қатар, саусақтардың ұсақ бұлшық еттерінің дамуы – балалардың тілін дамытуға маңызды рөлдердің бірін атқарады. Музыкамен шағын өлеңдерді, тақпақтарды бірге қайталап айтып, ырғақты қимылдарды саусақпен жасаудың маңызы зор. Бұл балалардың физикалық дамуына, музыка ырғағына сай қимылын үйлестіруге, есте сақтауына, өз қозғалысын реттеуге, кеңістікті бағдарлауға оң әсерін тигізеді.

Логоритмика сабақтарында балалардың тіл кемістігін түзетуде көптеген ойын жаттығулар, әртүрлі массаж, тыныс алу жаттығулары, мимикалық жаттығулар, түзете дамыту технологиялар, саусақ жаттығулары, буынұйқастар, тілдік және қимыл – қозғалыс жаттығулары, суретті сөздіктер, жүру мен жүгірудің әртүрлі түріндегі жаттығуларды музыка ырғағымен үйлестіріп қолдануға болады. Бұл жаттығуларды түзете – дамыту жұмыстарында тұрақты қолдану қажет.

Логоритмика келесі элементтерден тұрады:

- Логопедиялық гимнастика (сөйлеу органдарын дыбыс шығаруға дайындайтын артикуляциялық аппарат мүшелерінің бұлшық еттерін нығайтуға арналған жаттығулар кешені);
- Дыбыстарды машықтандыру және ажыратуды жаттықтыруға арналған буын ұйқас;
- Ұсақ моториканы дамытуға арналған саусақ жаттығулары;
- Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес бұлшық еттік қимыл және үйлесімді қозғалысты жаттықтыруға бағытталған жалпы моторикалық жаттығулар;
- Ән айту дағдылары мен тыныс алуды дамытуға арналған вокалдық-артикуляциялық жаттығулар;
- Ырғақты сөйлеуі, сөйлеуді есту мен есте сақтау дағдыларын дамытуға арналған қол қимылымен сүйемелденетін әндер мен өлеңдер;
- Сөйлеуді, зейінді, кеңістікте бағыт табу, жүруді дамытуға ықпал ететін музыкалық ойындар;
- Мимикалық бұлшық еттерді, эмоционалдық саланы, қиял мен ассоциативті-бейнелі ойлауды дамытуға арналған жаттығулар;
- Эмоционалдылықты және ауызша емес қарым-қатынас құралдарының экспрессивтілігін, позитивті өзін-өзі қабылдауды дамытуға арналған коммуникативті ойындар мен билерді қамтиды [4].

Баланың музыкалық ырғақты сезінуі – маңызды сезімдерінің бірі. Логоритмикада осы сезімдерді сезіне отырып, ырғаққа сай қимылдар жасап, сөйлеу тілін дамыта алады. Бұл

музыкамен және сөздің үйлескен қимылдар жүйесі яғни тіл кемістігі бар балалардың әуенді қолдана отырып сөйлеуін дамыту.

Қазіргі оқыту тәрбиелеу жүйесінде тіл кемістігі бар, сөйлеу қабілеті бұзылған балаларды ерте жастан сөйлеуге үйрету және түзету жұмыстарын жүргізуді жан-жақты қарастыруда. Мектепке дейінгі жастағы кезең – сөйлеуді дамытудың ең қолайлы кезеңі болып табылады. Түзету жұмыстарының ажырамас бөлігі логоритмиканың әдіс-тәсілдерін музыкалық шығарманың ырғағы мен қозғалыстарда өзіндік ырғақ сезіміне тәрбиелеу және дамыту, музыкаға ырғаққа сай қозғалу қабілетін жетілдіру және оның қимылдары мен сөйлеуін дамыту жатады. Мұндай логоритмикалық сабақтардағы қимыл–қозғалыстар, музыка мен сөйлеудің үйлесімі жалпы сөйлеу терапиясының тиімділігін арттырады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың тіл кемістігін түзетуде әрбір қозғалысы белгілі бір ырғақпен жүзеге асырылады. Бала жекелеген дыбыстарды, сөздерді, буындарды қозғалыстың көмегімен сипаттайды: қол шапалақтау, аяқты қозғау, басын қозғалту, қолды серпу т.б. Ал, денесіз ритмнің сезімін музыкалық ырғақ қабылдай алмайды, ол қозғалысты және эмоционалды сипатқа ие болады.

Зерттеулерге сүйенсек, психологияда кез келген ырғақты қозғалыстар мидың жұмысына, белсенділігіне жағымды әсер ететінін дәлелдеп отыр. Мұның барлығы танымдық белсенділікке, эмоционалды еріктік салаға, көңіл күйге жалпы сөйлеудің дамуына әсер етеді. Мектепке дейінгі жастағы балалардың тіл бұзылыстары, тілінде кемшілігі бар балалардың көңіл күйі мен мінез-құлқына да байланысты. Әр баланың эмоционалды сферасы оның сөйлеуіне, дыбыстарды қайталауына, жалпы тілінің дамуына мүмкіндік береді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі әрекеті – ойын. Ойынды қоршаған ортаны тану құралы ғана емес, қарым-қатынасты дамытуға да тиімді пайдаланған жөн. Балалардың тіл бұзылыстарын түзету және алдын алуға арналған логоритмикалық ырғақты жаттығуларды ойын түрінде қолдану – әр педагогтің кәсіби шеберлігімен байланысты.

Логоритмикалық сабақтардың нәтижесінде балада төмендегідей дағдылар қалыптасады:

- қозғалыстарды үйлестіру жақсартады;
- музыканы түсініп, қабылдайды;
- артикуляциялық моторика жетіледі;
- кеңістікті бағдарлауды үйренеді;
- қажетті дыбыс автоматтандырылады;
- музыкалық ырғақты сезінеді;
- байланыстырып сөйлеуге талпыныс пайда болады.

Бұл қалыптасқан дағдыларды оқыту тәрбиелеу процесінде дамыту, жетілдіру, баланың тіл бұзылыстарын жою, алдын – алу, дыбыстардан бастап әр сөйлемді анық әрі дұрыс айтуға үйрету – күрделі де өзекті мәселе, әрі ұзақ уақытты қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://edu.mcfr.kz/rubric/400-logoritmika>
2. Шилденова Т.Қ. «Логопедтік түзету жұмыстарындағы фонетикалық-фонематикалық бұзылыстарын түзетуге және қимыл-қозғалысын дамытуға арналған ойындар»: (мектепке дейінгі мекемелерінің жас логопедтеріне және тәрбиешілеріне арналған әдістемелік көмекші құрал). – Атырау, 2014.– 98 б.
3. Гринер В.А. «Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған логопедиялық ырғақ». – М., Просвещение. 2001. – 165 б.
4. Волкова Г.А. Логопедическая ритмика/ Г.А. Волкова. – М.: Владос, 2003. – 269 с.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақ орта мектептерінде педагогикалық тәжірибе саласында осы көрсетілген бағыттардың барлығы бойынша жұмыс жүргізу мүмкіндіктері бар екені белгілі. Өйткені оқушылар – еліміздің келешекте барлық саласында қызмет ететін азаматтар. Сонымен бірге мектептерде жабдықталған компьютерлік кабинеттер көбеюі, интернетпен қамтамасыз етілуі, студенттердің жеке компьютерлер мен смартфон, телефон, планшеттері болуы – барлық қолда бар мүмкіндіктерді пайдаланудың дидактикалық жүйесін уақыт талабына сай арнайы зерттеуді талап етеді.

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2015 жылғы 20 наурыздағы № 137 бұйрығымен бекітілген «Қашықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларында» қашықтан оқыту технологияларының мынадай түрлері көрсетілген:

- теледидарлық технология;
- желілік технология;
- кейс-технология.

Біздің қоғамда болып жатқан әлеуметтік және экономикалық реформалардың нәтижесі шет тілдерін меңгеру қажеттілігінің күрт артуы болды. Шет тілін практикалық білу – кез келген профильдегі маманның маңызды сипаттамаларының бірі.

Жаһандық өзгерістер қазіргі адамға жаңа талаптар қояды, білім берудің жаңа міндеттерін белгілейді. Білім берудегі технологиялық тәсілмен, ақпараттық-дидактикалық виртуалды жүйелердің жұмысымен байланысты мәселемен С.Д. Каракозов, А.А. Кузнецов, В.А. Леднев, Б.М. Монахов, Е.С. Полат т.б. білім беру процесінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктерін В.Д. Байков, Ю.С. Брановский, А.Г. Гейн, Б.С. Гершунско-го, Е.Х. Карелова, М.Р. Кудяева, А.А. Кузнецова айналысты.

Шет тілін оқытудың жаңа технологияларын іздеу бірқатар жағдайларға байланысты. Біріншіден, дәстүрлі жүйе бойынша шет тілін оқытудың тиімділігі негізінен тілді білу деңгейіне қойылатын талаптарға сәйкес келмейді. Сонымен қатар, дәстүрлі әдістерді қолданбай жаңа әдістерді қолдану бірқатар қиындықтар тудырады. Дағдыларды автоматтандырудың қажетті көлемінің болмауы оқушыларды өнімді шығармашылық жұмыс үшін қолдануға тиісті оқу базасынан айырады. Екіншіден, шет тілдерін оқытудың технологиялық негіздерінің теориясы мен практикасы жеткіліксіз дамыған [1,108].

Дидактикалық категориялардың ішінде жоғары сынып оқушылары ағылшын тілін қашықтан оқытуда қандай көлемде білім мазмұны беріледі, оның ішінде «оқушыға коммуникативтік жаттығуларды орындатуда айтылым мен сөйлесім дағдыларын қалай тексеруге болады» деген сияқты және т.б. деген мәселелер арнайы қарастырылуы керек.

Жоғары оқу орындарында ағылшын тілін қашықтан оқыту – болашақ мамандарды даярлаудың тұтас жүйесінің ортақ мақсатынан туындайтын, соған қатысты білім беру міндеттерін шешуге бағытталған дидактикалық үдеріс. Оқытушының басқаруымен, жетекшілігімен және өз бетімен ағылшын тілін меңгере отырып оқушы білім аясына енеді. Ақпараттық – коммуникациялық технологияға сүйенген білім беру аясында оқушы мен оқытушының арасында қашықтан білім ақпараттарын алмасу процесі жүреді.

Сонымен қатар, интернет – бұл әртүрлі коммуникациялар: электрондық пошта, барлық конференциялар, форумдар, чаттар, аудио чаттар және басқалар. Мұның бәрін қолдануға болады және қажет, өйткені Интернет шет тілдерін үйренуге күшті мотивация тудырады [3,12].

Білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекет тәжірибесін қалыптастыру процесінде Интернет-технологияларды қолданудың дидактикалық мүмкіндіктері мынадай функцияларды іске асырады: білім беру – кәсіптік бағдарламалардың мемлекеттік стандартын іске асыратын оқу жоспарларының көмегімен оқу процесін басқару үшін қажетті ақпаратты жинау, сақтау және өңдеу; базалық, сабақтас және қосымша білім беру бағдарламаларын құру және сақтау, түзету мүмкіндігі; жоғары сынып оқушыларына арналған шет тілі бойынша оқу-әдістемелік және

ғылыми қамтамасыз ету базалары; оқушының дербес және жеке шығармашылық қызметін ұйымдастыру және мазмұны бойынша база құру.

Жоғары сынып оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін дидактикалық жағдайлар кешені: жаңа ақпараттық технологияларды қолдану дағдыларын дамыту (компьютерлік хабардарлық – таныстыру деңгейі, компьютерлік сауаттылық – пайдаланушы деңгейі); даралық пен жеке тұлғаны сипаттайтын қасиеттерді қалыптастыру [2, 25].

Қашықтықтан оқыту негізінде жоғары сынып оқушыларының шет тілін оқытудың дидактикалық моделі – бұл мазмұнды-мақсатты, критериалды, процестік және әдістемелік-технологиялық компоненттердің бірлігіндегі педагогикалық жағдайлар жүйесі. Бұл ретте олардың жұмыс істеуі «Оқытушы-оқушы» жүйелерінде оқыту субъектілерінің тиімді өзара іс-қимылын ұйымдастырумен қамтамасыз етіледі.

Мектепте ағылшын тілін оқытудың жетекші мақсаты коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру болып табылады. Бұл шетел тіліндегі мәтіндерді оқығанда жеткілікті толық ақпарат алу, сұхбаттасушыны дұрыс түсіну және өз ойын, көзқарасын ауызша және жазбаша түрде білдіру қабілетінен тұрады. Шет тілін оқытудың коммуникативті бағыты материалдың өзімен де, онымен жұмыс істеу әдістемесімен де, оны ұйымдастыру формасымен де қамтамасыз етіледі. Олардың бірі-тиімді білім беру процесі пайда болатын дидактикалық виртуалды орта. Педагогикалық міндет-лингвистикалық білімді, дағдыларды, дағдыларды, оқушының мәдениетаралық өзара әрекеттесу қабілетін жетілдіру және бұл Интернеттің жұмыс істеуінің негізі [4,105].

Осылайша, оқушыларды қашықтықтан оқыту оларға кем дегенде екі маңызды пән бойынша: ағылшын және информатика бойынша шет тілдерін оқытуда білімдерін кеңейту және тереңдету үшін қосымша ынталандыру береді деген қорытынды жасауға болады. Оқу процесінде Интернет-технологияларды, атап айтқанда, олардың негізінде жасалған білім беру сайттарын, порталдарды және электрондық оқулықтарды қолданудың әдістемелік базасы, оқу процесі неғұрлым серпінді, ақпараттық сыйымды болады; білім берудің негізгі екпіні оқушының белсенді қызметіне ауысады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Зайченко Т.П.–Қашықтықтан оқыту негіздері // теориялық-практикалық негіз: Оқу құралы. – 2004. – Санкт-Петербург: Басылым. А. и. Герцен. – 167 б.
2. Полат Е.С., Моисеева М.В., Петров А.Е. – Қашықтықтан оқытудың педагогикалық технологиялары // – 2006. – М., «Академия» - С. 54-57.
3. Қашықтықтан білім беру тұжырымдамасының педагогикалық ерекшеліктері мен дамуы: студенттер, аспиранттар, докторанттар мен жас ғалымдардың V бүкіл ресейлік ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, 2004/ ММТУ.- Мәскеу, 2004.- Б.39-42.
4. Девтерова З.Р. Университетте шет тілін оқытуда инфокоммуникациялық технологияларды қолдану // білім беруді ізгілендіру.–2007. - No 1. – 71-75 ББ.

Сарсекеев Б.С.

доктор педагогических наук, профессор
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

К ВОПРОСУ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНИКА ИСТОРИИ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Как показывают исследования, в отечественном учебниковедении можно выделить три этапа развития учебника: традиционный учебник (1991-2000); учебники нового поколения (2001-2015); учебники, разработанные на основе обновленной программы (2016-2022).

Традиционный учебник, разрабатываемый на основе теории учебника, характеризуется наличием текстовых и внетекстовых компонентов. Для учебников нового поколения характерно

издание учебника в составе учебно-методического комплекса. Учебники, разработанные на основе обновленной программы, ориентированы на требования компетентностного подхода.

В содержательном плане учебники 1-го этапа имеют несомненные достоинства – обновление содержания исторического образования, введение новых фактов, источников. Учебники нового поколения (второй этап) дополнялись материалами книжного учебно-методического комплекса.

На современном этапе (третий этап) наблюдается тенденция перехода от варианта подготовки учебника истории с большим объемом фактологических знаний к модели учебника с отражением практических и концептуальных знаний, направленных на формирование исторических умений.

Дальнейшая эволюция учебника заключается в переходе от традиционного учебника к компетентностному, включающему характеристики различных видов жанров учебной литературы (задачника, хрестоматии, справочника и т.д.), что обусловлено тенденцией развития ИКТ, вытесняющих традиционные формы преподнесения информации.

Исходя из опыта работы с учебником, можно выделить особенности использования традиционного учебника и учебника, разработанного на основе компетентностного подхода. Учебные занятия с традиционным учебником организуются на основе групповой и индивидуальной организационных форм. Учитель рассказывает новый материал, организует самостоятельную работу по учебнику, проводит групповые обсуждения и т.д., а для закрепления учебного материала использует вопросы и задания учебника. Характерным для такого занятия является фронтальная работа, когда все учащиеся занимаются изучением одной темы. Организация учебного процесса ведется в рамках комбинированного урока.

Занятия по учебнику, подготовленному на основе компетентностного подхода, организуются через коллективные занятия. Основным способом обучения становится парный способ обучения с переходом от пар постоянного состава к парам сменного состава. Для таких занятий характерна минимизация фронтальной, групповой работы. Разные ученики в классе могут получать разные задания, обмениваться ими, обучать друг друга и контролировать знания на основе взаимопроверки. Характерным является изменение традиционного режима работы. Учащиеся самостоятельно изучают учебные тексты, а после изучения, чтобы выполнить задания к учебному материалу, объединяются в пары, группы для обсуждения изучаемого материала.

Реализация такого подхода требует учитывать следующие аспекты: 1) постановку цели учебных занятий; 2) организацию учебного процесса; 3) отбор содержания материала; 4) методику изучения темы; 5) управление учебным процессом; 6) создание необходимых условий для работы.

Постановка цели как результата ожидаемых результатов должны учитывать формирование ключевых компетенций. Отбор содержания обучения – задача не только автора учебника, но и учителя, который конкретизирует и дополняет материал учебника, доводя его до научной нормы во время коллективных обсуждений.

Задача воспитания учащихся в интеллектуальном и эмоциональном плане требует соотнести содержание учебника с ценностно-целевыми установками. Целью автора должно быть не только изложение информации, но и формирование *ценностных ориентаций учащихся*, что обеспечит его активную жизненную позицию в обществе. Условием восприятия материала является *личный интерес*. Сделать этот интерес устойчивым можно через постоянное внимание к мировоззрению людей.

Лучший способ развивать умения – *научиться накладывать их на разное содержание* [1]. Поэтому авторам необходимо разрабатывать вопросы и задания с учетом *интеграционной деятельности*. Это необходимо для того, чтобы ученик столкнулся с проблемой, решая которую, он должен убедиться, что не все ему по силам, и над чем-то ему надо поработать. Чтобы быть успешным, ученик должен уметь работать с информацией, понимать, как различные части учебной информации могут быть увязаны между собой, научиться рассматривать новые идеи и знания в соответствующем контексте, осмысливать и критически подходить к информации. Такое мышление не вырабатывается само по себе и требует разработки *разнотипных заданий*.

Главной задачей при такой постановке вопроса является соблюдение баланса между объясняемым содержанием и предлагаемыми способами деятельности учащихся. Важно содействовать пониманию существования разных подходов, допускать самостоятельный анализ учащимися учебных материалов. Таким образом, к определяющим принципам разработки учебника истории на основе компетентностного подхода можно отнести: 1. Определение векторов работы ученика путем предоставления целей обучения; 2. Использование в каждом параграфе

2-3 документов, интегрирующих основной текст; 3. Предоставление разных взглядов, мнений, позиций в виде авторских текстов и первоисточников; 4. Отбор учебного материала на основе тематических проблем, для того чтобы проводить анализ исторических процессов разных эпох; 5. Введение рубрик для дополнительного чтения «Досье», «Альтернативное мнение», «Поработайте с документальными материалами» и т.д. с вопросами и заданиями к ним.

Структура такого учебника определяется следующими принципами:

1. Принцип целеполагания. Методологическая основа конструирования исходит из компетентностной парадигмы. Цели (компетентности) определяют отбор содержания, вопросов и заданий.

2. Принцип развития самостоятельности мышления. Реализуется посредством сопоставления заданий к текстам, выработки собственной позиции к содержанию, сравнению ее с позицией других учащихся.

3. Принцип обсуждения учебного материала. Важно предлагать способы деятельности, выполняя которые школьники имели бы возможность обсудить предлагаемые вопросы, ситуации в парах или группе. После этого предлагается общая конференция.

Особенностями типологического подхода являются:

1. Учебник представляет школьнику возможность организовывать свою работу, выбирать форму выполнения задания, применять свой план решения.

2. Учебник способствует пониманию специфики предмета, дает возможность выработать специальные умения и навыки.

3. Задания и упражнения даются в начале и в конце учебного текста.

Как видим, центральным становится отбор содержания по изучаемой теме и разработка заданий, по которым идет процесс обучения. Смысл состоит в том, чтобы предоставить школьникам возможность обсудить свои знания, чему способствует предложенный алгоритм действий, позволяющий усилить личностную направленность образования, обеспечить активность в образовательном процессе. Для этого перед учебным текстом даются задания, выполнение которых предполагают индивидуальную мыслительную деятельность, совместную работу в парах, групповую динамику, общее обсуждение. Задания даются в логической последовательности и требуют выполнения каждого из них.

Акцентирование внимания на заданиях требует диалогических, интерактивных способов изложения, создающих возможности использования на занятиях методов, ориентированных на развитие способностей и компетенции, что корректирует функции преподавателя. Роль преподавателя меняется с позиции источника информации на организатора учебного процесса. Учитель выступает как организатор-технолог, он вводит в учебную тему, организует развивающее пространство, затем предлагает способ деятельности (прочитать учебный текст, обсудить и ответить на вопросы, выполнить задание, выступить в микрогруппе или от имени группы и т.д.). Далее ученики выполняют задания (индивидуально, в парах, в группах). После этого учитель организует общее обсуждение, по завершению которого учащиеся вносят свои записи.

Предлагаемый подход позволяет сменить акценты с «формирования» личности на создание условий для ее развития. Выполнение заданий оказывает влияние на формирование практических умений и навыков, позволяет соотносить содержание учебного материала с ранее приобретенными знаниями. Соединение технологии, форм, методов и средств обучения при соответствующих управленческих инструментариях сделают процесс обучения и самообучения школьников эффективным.

Список литературы

1. Франсуа-Мари Жерар. Ксавье Рожье. Разработка и анализ школьных учебников. Пер. с франц. – Вильнюс: АВ ОVO, 1998. – 372 с.

УЧЕБНИК ИСТОРИИ: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ

Содержание школьного исторического образования включает *знания, умения и навыки, опыт творческой деятельности и опыт эмоционального отношения к действительности*. Знания обеспечивают построение исторической картины мира и служат базой для усвоения других видов содержания, что воплощается через умения. Опыт творческой деятельности дает возможность дальнейшего развития личности, а опыт эмоционального отношения формирует отношение к окружающему миру.

Каждый из указанных элементов содержания образования усваивается особым образом. Закономерен вопрос о соотношении указанных элементов в параграфе. Знания, первый элемент учебника, охватывает все то, что отмечено программой. Роль второго элемента – закрепление знаний и умений. Третий и четвертый элементы пробуждают творческую деятельность учащихся и способствуют усвоению эмоционального опыта соответственно.

В статье рассмотрим, как авторы учебников истории [1; 2] соотносят названные элементы, какие методы организации усвоения предлагают.

Понимание учебного материала во многом зависит от структуры, которая может облегчить задачу учащихся видеть в учебнике главное, увидеть систему связей между материалами, осуществлять самоконтроль. В педагогической теории учебника структура учебника представляет собой взаимосвязанную систему из текстовых и внетекстовых компонентов.

Учебник Истории Казахстана 5 класса состоит из семи разделов, 32 уроков (в учебнике вместо параграфа употребляется слово «урок») [1]. К каждому уроку обозначены цели урока, даны ключевые слова. Историческая информация дается в сжатом виде. Учебный текст сопровождается богатым иллюстративным материалом, вопросами и заданиями. Учебник хорошо иллюстрирован, обеспечен картографическим материалом, позволяющим сформировать пространственные представления школьников, и материалом для формирования временных представлений учащихся («линией времени»).

Авторы предлагают интересные рубрики: «Задумайтесь», «Определите», «Узнайте личность», «Это интересно», «Попробуйте» [1], позволяющие развивать общеучебные навыки. Часть учебного материала дается в форме таблиц, структурно-логических схем, исторических карт и картосхем. Учебник имеет глоссарий и список рекомендуемой литературы.

Основной проблемой учебника является малочисленность исторических персоналий - всего 5 человек: Томирис, Ширак, Моде, Чжи-чжи и Аттила.

Учебник по Всемирной истории для этого же класса структурирован по схеме «глава-параграф» [2]. Положительным моментом является вступление к каждой главе и заключение к ней в виде отметки узловых моментов и заданий для самопроверки. В учебнике есть рубрики: «Ключевые слова», «Задумайтесь», «Историческая личность», «Подумайте», «Это интересно», «Попробуйте», «Выясните», «Рефлексия», ориентированные на закрепление знаний, проведение исследований, раскрытие дополнительной информации.

В содержательном плане в учебнике [2] используется страноведческий подход: изучаются Египет, Индия, Китай, Греция, Рим, страны Ближнего и Среднего Востока, Средней Азии. Несмотря на значительное количество перечисленных стран, объем данного учебника значительно меньше, чем объем Истории древнего Казахстана [1].

Общим в рассматриваемых учебниках является то, что содержание учебного материала преподносится сжато, системно, с учетом возрастных особенностей адресата, в соответствии с принципами научности и доступности. Учебники не дают готовых ответов на все вопросы. Учебный материал, дополнительные тексты, иллюстративный материал выстроены таким образом, чтобы школьник анализировал исторические события и делал свои собственные выводы [1; 2]. Авторы соблюдают принцип линейности, изучая события в логической последовательности по времени от тех, которые произошли раньше, к тем, которые произошли позже.

Для новых учебников характерна *тенденция сокращения учебного материала*. В учебнике Истории Казахстана для 5 класса основной текст обычно состоит из 14-25 предложений [1, 48-49]. Следует подчеркнуть, что краткое содержание не упрощает, а усложняет понимание

исторического материала. Например, раскрывая на 1-м уроке освоение железа на территории Казахстана, авторы указывают ключевые слова (железо, племенной союз, плавильная печь), но ничего не говорят о племенном союзе. Школьникам будет трудно понять, как образуется племя, племенные союзы, почему они объединяются и т.д. Из урока 1 «Возникновение кочевого скотоводства» неясно, что такое *кочевое скотоводство*. Здесь дается лишь информация о четырех видах скота [1, 52]. В следующем параграфе дается информация о сезонных пастбищах и видах скотоводства. Думается, в учебнике необходимо раскрыть эволюцию кочевого скотоводства, показать ее особенности как воспроизводящего хозяйства, отличия от присваивающего хозяйства и оседло-земледельческого типа хозяйствования.

Учебный текст дается на развороте страниц, что удобно для изучения, однако минимализм в подаче информации не позволяет раскрыть тему. Рассматриваемая тема кочевого скотоводства не вмещается в две странички, в то же время целых три урока (темы) посвящены жилищу кочевников [1, 56-61], т.е. речь идет о балансированном структурировании. Следует добавить, что при раскрытии темы наблюдается тенденция *механического переноса знаний о кочевниках XIX-XX вв. в древний период*. Тема 2.3 называется «Материальная культура древних кочевников» (урок 3), а в учебном тексте речь идет о внутреннем убранстве казахской юрты нового времени (деревянная кровать – төсекағаш, сундуки для вещей – сандық, постилочные войлочные ковры – сырмак, текемет) [1, 60]. В учебнике говорится о традициях и обычаях, описывается обряд аластау, однако определений в учебном тексте, что такое обычай, традиция, обряд, авторы не дают [1, 63]. Тема 3.1 «Исторические сведения о саках» (урок 2) представлена короткими отрывками из Геродота и Страбона [1, 71-72]. В традиционном варианте данные документы относятся к дополнительному тексту в конце параграфа. В учебнике нет заданий на *формирование хронологических умений*, не объясняются понятия «наша эра», «до нашей эры», нет темы, дающей представление о счете лет в истории [1].

Учебник Всемирной истории несколько мозаичен: в §12 и §13 рассматриваются Ассирийская держава, Нововавилонская империя, Персидская империя, Греко-Бактрийское царство, Парфянское царство, Кушанская держава, т.е. на 8 страницах история 6 государств [2, 41-48].

Сложным для восприятия и усвоения может быть тема «Почему в Древней Индии индуизм доминировал над буддизмом». В тексте 17 новых терминов: «брахманы», «кшатрии», «вайшьи», «шудры», «реинкарнация», «карма», «каста», «нирвана». К ним добавляются иноязычные имена Брахма, Шива, Вишну, Сидхартха Гаутама, Будда, название религии «брахманизм», «индуизм», «буддизм» [2, 52-53]. С учетом того, что кроме истории изучаются и другие предметы, количество новых терминов, вводимых на уроке, рекомендуется ограничивать 3-4 новыми понятиями.

В целом, рассматриваемые учебники имеют ряд преимуществ перед традиционными учебниками. Они хорошо структурированы, соответствуют принципам научности, доступности, систематичности и последовательности изложения учебного материала. Сбалансированность текстовых и внетекстовых компонентов делают учебники читабельными.

Авторы уделяют внимание *знаниям*. Передача информации идет через текст и наглядные материалы. Формирование умений идет на основе полученных знаний, *опыта осуществления способов деятельности*. Этот элемент содержания реализован через вопросы и задания. Два первых элемента – усвоение знаний и формирование умений по образцу – не обеспечивают развития творческого потенциала. Это обуславливает необходимость третьего элемента – для *творческой деятельности* характерны такие характеристики, как видение новой проблемы, самостоятельный перенос знаний в новых условиях, комбинирование ранее усвоенных способов решения задач, построение оригинального способа решения. Авторы попытались реализовать данную задачу через рубрики («задумайтесь», «подумайте», «рефлексия»). Скрытыми резервами являются творческие задания, требующие самостоятельного решения с использованием уже полученных знаний в новых ситуациях.

Наиболее трудной и малоизученной для авторов стала реализация цели приобретения учащимися *опыта эмоционального отношения к действительности*. Эмоциональная сфера самостоятельна по отношению к интеллектуальной. Указанные предшествующие три элемента являются базой для воспитания эмоций. В учебнике воплощение этого элемента может идти за счет эмоционально насыщенных текстов, которых, к сожалению, в учебнике нет. Частично эту задачу решают наглядные материалы, а также вопросы и задания, нацеленные на осознание и выражение своего отношения к теме изучения.

Список литературы

1. История Казахстана. Учеб. для 5 кл. общеобразов. шк. /С.Р. Ахметова, А.М. Ибраева, А.А. Кулымбетова, А.С. Магзумова, А.М. Маркабаева. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017. – 176 с.

2. Всемирная история: Учеб. для 5 кл. общеобразоват. шк. /Б.С. Букаева, Г.Б. Зикирина, Ж.С. Макашева, Д.Н. Мукатаева, Н.А. Тен – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017. – 112 с.

Сарыбекова Қ.Н.

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. (Қазақстан)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІ МЕН ДАҒДЫСЫН СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ

Бұл мәселе туралы соңғы кезде педагогикалық және әдістемелік әдебиетте көп айтылып та, жазылып та жүр.

Жаңартылған бағдарлама аясында оқыту – жаңа әдіс те, оқытудың жаңа жүйесі де емес, ол – оқыту жұмысын ұйымдастыруға қоятын жаңа принцип. Бұл талап адамның таным әрекетінің, әсіресе ойлау процесінің, ерекшелігіне байланысты болған. Жалпы мәселе – адамның дұрыс тану әрекетінің негізгі бір сипаты деп қарайды. Ойлау – оқушының өз бетінше іздену жағдайынан басталады [1, 36].

Жаңартылған бағдарлама бойынша оқытудағы көздейтін мақсат – оқушыларға білімді даяр күйінде бәрін мұғалімнің өзі баяндап бермей, олардың алдына белгілі проблемалы міндеттер қойып, соны өздеріне шештіруге бағыттау.

Жаңартылған бағдарламамен оқыту жағдаят, сұрақ, тапсырма, жағдаятты жағдай деген ұғымдарды қамтиды. Бұл ұғымдардың мазмұнын дұрыс түсінудің маңызы зор.

Кез келген сұрақ, тапсырма зерттеуді талап ете бермейді. Олардың болуының негізгі шарты – оларға жауап ізденуде оқушыда даяр жауап не үлгі болмайды және ол өзінің білетіні мен білмейтінінің арасындағы қайшылықты, басқаша айтқанда, қойылған мәселені шешуге керекті білімнің немесе тәсілдің онда жетіспей тұрғанын сезінеді.

Мәселе дегеніміз – субъектінің өзінде бар іздену құралдарымен шешуге болатын проблемалы жағдай. Сондықтан да кез-келген зерттеу проблемалы жағдай болады да, кез келген проблемалы жағдайда зерттеу жұмысы бола бермейді.

Зерттеуге бағытталған міндет дегеніміз кез келген ізденуді талап ететін жағдайдағы іздену, зерттеу барысында шешілетін проблема. Міндет мазмұны деп белгілі мен ізделініп отырғанның арасындағы қайшылық нәтижесінде пайда болған проблеманы айтамыз. Мұның жауабын практикалық операциялар арқылы табуға болады. Ендеше, кез келген міндет зерттеуді талап ете алмайды.

Зерттеу жұмысына бағыттай оқыту тек проблемалық жағдай тудырып қана қоюда емес, сонымен қатар оны дұрыс шеше білу тәсілдерін меңгерту де қажет етеді. Ол үшін мұғалім оқушының материалда кездесетін ой, пікір қайшылықтарын дұрыс аңғаруына жағдай жасап, оны шешудің жолдары мен тәсілдерін меңгертуге, өздігінен ізденудің, зерттеудің амалдарын үйретуге тиіс.

Ой жүйесінде пайда болған қарама-қайшылық оқушының дербес жұмыс істеуіне түрткі болып, оқылатын материал оқушыны қайшы пікірге алып келеді де, шешуді керек ететін проблема туғызады.

Ой қайшылығы пікір таласын тудырып, дұрыс ой қорытындысына келетін жағдайға итермелегенде ғана біз оқушының өз бетінше ізденуіне жағдай туды деп есептеуіміз керек.

Ойлауға үйрету дегеніміз – қарама-қайшылықты көре білуге, сол арқылы нақты шындықты тануға үйрету деген сөз. Қарама-қайшылық – ой дамуының қозғаушы күші [2,58].

Зерттей отырып оқытудың негізгі ерекшелігі мынада: оқушының білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар пайда болады және зерттеу жұмысы міндетті шешуге дайын тәсіл болмағандықтан, проблемалық жағдай пайда болады, осыған орай, оқушының ізденушілік әрекеті мен ынтасы күшейе түседі. Мысалы, мынандай қарапайым жағдай тудыруға болады:

$$2+5 \times 3=21$$

$$2+5 \times 3=17$$

Бұл есепті шығарудың амалын іздену нәтижесінде жақшалар керек екені анықталады:

$$(2+5) \times 3=21$$

$$2+(5 \times 3)=17$$

Ізденушілікпен оқыту өзіне тән үш түрлі формада іске асады: проблеманы баяндау, оқушылардың белгілі дәрежеде іздену және өздігінен зерттеу әрекеті. Іздене отырып оқытуда оқушылардың таным әрекеті төмендегідей негізгі үш кезеңнен тұрады:

1. Ізденуге міндет қою және ұғыну.

2. Зерттеу мәселесінің міндетін талдау, болжамдар жасау, оны шешудің тиісті амалдарын қарастыру.

3. Зерттеу мәселесін шешу және оның дұрыстығын тексеру.

Алайда барлық білімді ізденумен оқыту арқылы іске асыруға болмайды. Кейбір білімдер оны қажет етпейді, оларды мұғалім өзі айтып, баяндап береді. Мұндай жағдайда оқушылардың өздігінен ізденуінің, «жаңалық» ашуының керегі жоқ. Сондықтан мектептегі білім беруді түгелдей ізденіп, зерттеп оқытуға негіздемей, оқытудың қалыптасқан түрлі амал-тәсілдерін үйлестіріп қолдану міндет. Әсіресе, оқушылардың өздігінен жасайтын түрлі оқу жұмыстары балалардың таным белсенділігін арттырады және оқу мен ойлау әрекетінің тиімді амал-тәсілдерін қалыптастырады, басқаша айтқанда оқу материалымен белсенді түрде жұмыс істеуге үйретеді. Мысалы, материалдың негізгі ұғымдары мен тұжырымдарын айыру, жаңа материалды өткен материалмен салыстыру, оларды белгілі бір жүйеге келтіріп топтастыру және қорытындылар жасау сияқты т.б. амалдарды қолдану. Осындай амалдарды қолдана білетін оқушы материалдың мазмұнын еркін меңгергенін көрсетеді, яғни оны баяндау тәртібін өзінше өзгертіп, мазмұнын айтып беруге шамасы келеді. Мысалы, оқушы материалдың мазмұнын қай жерінен болсын айтып бере алады. Ал материалмен ойдағыдай жұмыс істей алмайтын оқушылар оның мазмұнын тек басынан бастап айтады да, басқаша өзгертіп айтуға қабілеті жетпейді.

Оқу материалымен жұмыс істеудің тиімді жолдарын білетін оқушы оны тек есте қалдыру үшін жаттап алмайды, ол өзінің белсенді ойлау әрекеті арқылы материалдардың негізгі жақтарын айырып, оларды белгілі жүйеге келтіруге тырысады. Мұндай оқушылар пәннің кейбір екінші дәрежелі жақтарына көңіл аудармай, оның жетекші принциптері мен заңдылықтарын ұғынып алуға күш жұмсайды және басқа материалдарды солармен байланыстыра қарастыратын болады [3,74].

Балалардың ойлау қабілетін дамытуда салыстыру амалының маңызы өте зор. Салыстыру – түсінудің, ойлаудың негізі. Дүниеде барлық болып жатқан құбылыстарды, заттарды салыстыру арқылы ғана білеміз. Егер біз еш нәрсемен салыстыруға болмайтын, еш нәрседен айыруға болмайтын бір жаңа зат кездесе, біз бұл зат туралы біз бірде-бір пікір айта алмаған болар едік. Сондықтан оқушыларға салыстыру амалын дұрыс қолдануды үйрету керек. Мысалы, мынандай тапсырмаларды орындаған пайдалы:

1. Салыстырудың мақсатын анықтап ал.

2. Заттарды қандай белгілері бойынша салыстырасың.

3. Салыстыру арқылы заттардың айырмашылық және ұқсастық белгілерін айыруға болады.

4. Салыстыру арқылы байқағандарына қорытынды жаса.

Есеп шығарғанда анализ бен синтез амалдарын қолдануда оқушыларда мынадай айырмашылықтар байқадық: олардың бір тобы анализ бен синтезді мүлдем қолдана алмаған, екінші тобы ойдағыдай қолдана білген, үшінші тобы шала, толық емес дәрежеде қолданған.

Оқушылардың ойлау әрекетіне тән дара айырмашылықтардың бірі – ойлаудың нақты образдық және сөздік-логикалық түрлерінің біркелкі болмай, көбінесе біреуінің басым болуы. Осыған орай, олардың кейбіреулері теориялық мазмұнды есептен гөрі, мазмұны нақты есептерді жылдам және дұрыс шығарады, ал екіншілері, керісінше, мазмұны күрделі, теориялық сипаттағы есептерді ойдағыдай шығарады, үшіншілерінің есептің қандай да болмасын барлық түрін шығаруға қабілеті бірдей жетеді.

Мектеп пен отбасының міндеті – оқушылардың ойлау әрекеті амалдарын ойдағыдай дамытып, жоғары сатыға көтеру. Психологтар оқушылардың ойлау әрекетінің даму дәрежесін анықбаудың мынадай белгілерін көрсетеді:

1. Ойлаудың дербестігі.
2. Оқу материалын жылдам және берік меңгеру.
3. Оқу материалына сын көзбен қарап, берік меңгеру.
4. Оқу процесінің икемділігі.
5. Ойлаудың көрнекі-образдық және теориялық түрлерінің өзара үйлесімді болып дамуы.
6. Бір пәннің материалдарына байланысты қалыптасқан ойлау амалдарының басқа пәндерді оқуда да пайдалануға ауысуы.

Оқушылардың ойлау қабілетін дамытудың күшті құралы – бақылау. Бақылау – логикалық ойлаудың негізі. Логикалық ойлауға үйрету үшін, ең алдымен, балаларды жан-жақты бақылауға үйрету керек.

Біздің байқауымызша, оқушылар көбінесе өздігінен түрлі зат-құбылыстарды, сондай-ақ графикалық бейнелерді дұрыс бақылай алмайды. Олардың бақылауы көп жағдайларда үстірт, бір жақты және жүйесіз келеді. Олар нәрселердің бірден көзге түсетін кездейсоқ белгілеріне көңіл аударады да, басты белгілері мен қасиеттерін айыра алмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. 2015 жыл, 25 сәуір, № 327 қаулы
2. Райысов У. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы. – Алматы, 2009
3. Калмыков Т.С. Саморегуляция деятельности школьника и формирование активности личности. – М., 2006. – 412 с.

Сурабалдиева Б.Т.

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Елшан А.С.

2 курс студенті

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Адамды қолдайтын, оның күші мен қабілетін, сенімін нығайтатын күшті сезім – бұл оның өз елінің азаматы екенін түсіну, оның бүкіл елімен және халқымен туыстық сезімі.

Балаларды өз Отанын сүйуге, туған жерді, өзінің халқын сүйуге тәрбиелеу – мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы. Әр дәуірдің тарихи кезеңдерінде отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік мүдделері болады. Ол ең алдымен, «ұлтжандылық», «отансүйгіштік», «патриотизм» ұғымдары сол заманның ақиқаты – наным-сенімінен туындайды. Еліміз егемендік алғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы-қазақстандық патриотизм болды. «Қазақстандық патриотизм» ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді.

Елімізде жүзден аса ұлттар мен ұлыстардың өкілі өмір сүруде. Қазақстан олардың көпшілігінің туған отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді.

Туған жерге деген ыстық сезім, атамекенге деген құрмет пен қадір-қасиет тұтуды ұлы дала ойшылдары Қорқыт ата, Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари т.б. айтқан болатын.

Қазақта ең алғаш қазақ балалары үшін халық мұрасына, салт-дәстүріне, ерлік, адамгершілік тәрбиесіне негіздей отырып, оқулық жазған Ыбырай Алтынсарин болды. Ол көшпелі елдің басына дүनियाуи ғылым-білім, өнер үйретуді армандады.

Абай Құнанбаевтың еңбектерін зерделеп қарайтын болсақ жастарды ерлік рухта, патриатизімге баулып, намысын, ар-ожданын, адамгершілік қасиеттерін ояуды үнемі мақсат етті. Оның «азаматтың бәрін сүй бауырым деп» деген сөзі ұлы гуманистік идеяның айқын көрінісі еді.

Қазақ халқының батыры, Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы «отаншылдық - Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз- мемлекет деген ұғымды, оны жеке адам мен барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағы мен қарым-қатынасын біріктіреді», - деп атап көрсеткен болатын. Сондай-ақ соңғы жылдардағы педагогикалық зерттеулерде жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеудің теориялық тұстарының ескерілмей келгені де байқалады. Міне, осы проблемалардың бәрі отансүйгіштік тәрбие мәселесінің белсенділігін көрсетсе керек.

Қазіргі егеменді ел жағдайында жастарды отаншылдыққа тәрбиелеу, олардың елін, жерін сүйетін, ана тілін ардақтайтын, ұлтын пір тұтатын азамат болып өсуін қамтамасыз ету – бүгінгі мектептің басты мақсаты деуге болады. Жоғарыда отансүйгіштік ұғымына берілген сипаттамалар мен зерттеушілер, ұлы ойшылдардың, қазақ зиялыларының пікірлеріне сүйене отырып, біз өз пайымдауымызды білдірдік. Отансүйгіштік-ол өзінің туған жеріне, тіліне, еліне, мемлекетке деген сүйіспеншілік сезімі, сол мемлекеттің, Отанның гүлденуіне, өсіп-өркендеуіне өз үлесін қосу, қызмет ету. Ел Президенті Қазақстан халқына жолдауында: – Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз, - деген болатын. Қазақстан – түрлі тарихи аласапырандарды басынан өткізіп барып, тәуелсіздікке қолын жеткізген, көп ұлтты республика. Сондықтан оның берік болуы отансүйгіштік тәрбиені дұрыс жолға қоя білуге байланысты болмақ. Тәуелсіз мемлекетіміздің жаңа Конституциясында да республика қызметінің түбегейлі қағидаларының бірі – қазақстандық патриотизм деп атап көрсетілген.

Қазақстандық патриотизм – ата-анаға деген сүйіспеншілік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, бойдағы білім мен білікті, ақыл-парасатты ел игілігіне жұмсау, атамекен мүддесіне арнау дегенді білдіреді. Өз елінің өткенін құрметтей білу де осы қазақстандық патриотизм құрамына кіреді.

Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында ұлттық патриотизмді қалыптастыруда, олардың әрқайсыларының «өзін ұлтының перзентімін» деп сезінуін нысанаға ала отырып, Қазақстандағы дәл бүгінгі жағдайда «ұлтты сақтап, одан әрі өркенін өсірудің кепілі», -деп білген жөн. Мұның өзі «ұлт дегеніміз - ұлттың өзін-өзі билеу идеясы басын құраған адамдардың шынайы жүрек жарды бірлестігі» деген идеядан өрбиді.

Бастауыш сынып оқушысы еліктегіш келеді соған байланысты отансүйгіштік қасиет бірінші ата-анасы жағынан беріліп содан кейін мектеп қабырғасынан бастау алады. Осыған орай бастауыш сынып мұғалімі көбінесе ана тілі, қазақ тілі және дүниетану сонымен қатар сыныптан тыс жұмыстар арқылы оқушыларға патриоттық тәрбие беріп отырады.

Оқушыларын патриоттық рухта тәрбиелеуде оқу тәрбие процесінің мүмкіндіктерін сыныпта және сыныптан тыс біріді және жүйелі жүзеге асыра ұтымды ұштастырса, олардың патриоттық сезімі деңгейін жоғарлатуға болады.

Демек, бастауыш сынып оқушыларының патриоттық сезімін қалыптастырудың жүйесі; ұлттық тілге, тарихқа, дәстүрлерге, мемлекеттік рәміздерге құрмет көрсете білуі, Отанға саналы көзқарас, сүйіспеншілік танытуы патриоттық білім мен тәрбие бірлігінен құралады.

Бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің педагогикалық шарттары:

- патриоттық білім мен тәрбие беруді сыныпта және сыныптан тыс жұмыстарда үздіксіз ұйымдастыру;

- мұғалімнің патриоттық тәрбие мақсатын, мазмұнын, міндетін нақты түсіну, патриоттық тәрбие берудің әдістемесін, оны ұйымдастырудың негізгі бағыттары мен тәсілдерін меңгеру;

- ата-аналардың патриоттық білімдерін көтеру;

- бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру міндеттерін жас және дербес ерекшеліктерін ескере отырып, жалпы білім беретін орта мектептегі патриоттық тәрбие беру жүйесінде жүзеге асырту.

Қазіргі қоғам адам тағдырына жаңа көзқараспен қарап, соған сәйкес оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуды, халықтық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің негізінде ұлттық сана-сезімді қалыптастыруды, оқушылардың білім сапасын жетілдіруді талап етуде.

Олай болса, тәуелсіздік туы желбіреген еліміздің болашақ отансүйгіш ұрпағын тәрбиелеуде олардың бойына ізеттілік, қайырымдылық, кішіпейілділік, әдептілік, елін, жерін, Отанын

сүюшілік секілді ең асыл қасиеттерді қаны мен жанына сіңіруде осы ұлттық құндылықтарды басшылыққа алсақ, өте ұтымды болар еді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қалиев Ж. Халық педагогикасы құндылықтары негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру. – Астана, 2015
2. Бейсенбаева А., Аукаримова Л. Отансүйгіштікке тәрбиелеу // Бастауыш мектеп, №9, 2021
3. Абшанкова Ғ. Отанын сүйуге тәрбиелеу // Бастауыш мектеп, №1, 2020
4. Қалиев Ж. Халық педагогикасы құндылықтары негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру. – Астана, 2017 ж.

Тобагабылова И.А.
педагогика кафедрасының доценті
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ЗАМАНАУИ ЖОО-ДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі кезеңдегі жоғары білімнің негізгі міндеті – өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі тәрбиелеуге, инновациялық белсенділікке қабілетті маманның шығармашыл тұлғасын қалыптастыру. Бұл мәселені шешу оқытушыдан студентке дайын түрде білімді беру арқылы ғана мүмкін емес. Студентті білімді енжар тұтынушыдан проблеманы тұжырымдай алатын, оны шешу жолдарын талдай алатын, оңтайлы нәтижені таба алатын және оның дұрыстығын дәлелдей алатын белсенді білімді жасаушыға көшіру қажет. Ғылымның заманауи жетістіктері барлық салалардың, соның ішінде халыққа білім беру саласының процестеріне жаңа белсенді технологияларды кеңінен енгізу еңбек процесінің шарттарын ғана түбегейлі өзгертіп қана қоймай, сонымен қатар жоғары оқу орындарының түлектеріне қойылатын талаптарды да жоғарылатты [1].

Жоғары білім берудің заманауи жүйесі педагог мамандығы бойынша жоғары теориялық дайындығы бар, қазіргі қоғамның заманауи жетістіктеріне тез және тиімді жауап беруге қабілетті, кең ауқымды креативті ойлау және заманауи жағдайды бағалау дағдыларына ие, білім беру саласына жаңа технологияларды енгізуге дайын жас мамандарды дайындауға арналған.

Осыған байланысты ЖОО оқу үдерісі жеке тұлғаны қалыптастыру және, әрине, зияткерлік қабілеттерін дамыту сияқты функцияларды міндетті түрде жүзеге асыра отырып, әрбір студенттің теориялық және практикалық деңгейде білімді біртіндеп және жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға ықпал ететін жеке ойлау тәсілін меңгеруін қамтамасыз етеді.

Соңғы онжылдықта жоғары оқу орындарында оқу үдерісін жүзеге асыруда әртүрлі инновациялық технологиялар кеңінен қолданылуда. Атап айтқанда, білім берудегі инновациялар білім беру кеңістігіндегі бастамалар мен инновациялардың (оқытудың жаңа әдістері мен тәсілдері) жинақталуы мен түрленуі тенденцияларында көрінеді, бұл білім беру саласындағы өзгерістерді және оның мазмұны мен сапасын жоғары деңгейге өзгертуді тудырады.

ЖОО – да оқу-тәрбие үдерісінің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі – білімге, іскерліктер мен дағдыларға қол жеткізу үшін студенттер мен оқытушылардың бірлескен немесе өз бетінше әрекеті болып табылатын оқу, оның нәтижесі студенттердің дайындық сапасымен көрінеді. Оқытушылар студенттердің өзіндік жұмыс дағдыларын дамытуға, кәсіби өсуін ынталандыруға, олардың шығармашылық белсенділігі мен бастамасын тәрбиелеуге жауапкершілігін арттыру аясында оқу үдерісінде студенттердің оқу материалы бойынша өзіндік жұмысы маңызды рөл атқарады. Білім берудің осы екі құрамдас бөлігі студенттердің өзіндік жұмысы үдерісінде қалыптасады. Осыған байланысты студенттердің өзіндік жұмысы оқу үдерісінің маңызды түрі ғана емес, оның негізіне айналуы тиіс екенін мойындау керек. Бұл жеке тұлғаның қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, білімді игерудің белсенді әдістеріне, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға, жалпы потокты оқытудан дараланған оқытуға көшуді білдіреді. Бұл өз бетінше жұмыс істеуге арналған сағаттарды көбейту ғана емес. Студенттердің өзіндік жұмысының рөлін күшейту

ЖОО-да оқу үдерісін ұйымдастыруды түбегейлі қайта қарау дегенді білдіреді, ол білім алу қабілетін дамытатын, студенттің өзін-өзі дамытуға, шығармашылықпен қолдану қабілетін, алған білімдерін, қазіргі әлемдегі кәсіби іс-әрекетке бейімделу жолдарын қалыптастыратындай етіп құрылуы тиіс.

Жоғары оқу орнының студенті бағдарлама пәндері бойынша білім алып қана қоймай, осы білімді, зерттеу әдістерін пайдалана білу тәсілдері мен дағдыларын меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар жаңа ғылыми ақпаратты өз бетінше меңгеруі керек. Өзіндік жұмыс, бір жағынан, белсенділікті, дербестікті, танымдық қызығушылықты оятатын қызмет түрі ретінде, өзін-өзі тәрбиелеудің негізі, одан әрі кәсіби дамудың серпіні ретінде, екінші жағынан, студенттердің өз бетінше іс-әрекетіне бағыт-бағдар беретін шаралар немесе педагогикалық шарттар жүйесі ретінде қарастырылады. Жоғары кәсіптік оқу орнының оқу үдерісінде студенттердің өзіндік жұмысының екі түрі қарастырылады: оқу кезінде және сабақтан тыс уақыттағы [2].

Студенттердің оқу уақытындағы өзіндік жұмысына дәрістер мен практикалық сабақтардағы жұмыс кіреді, олар әртүрлі формада – «миға шабуыл», дискуссиялар, нақты жағдайларды талқылау сияқты түрлерін қарастыруға болады.

Студенттің бұрын алған білімін (дәрісте, практикалық сабақтарда және т.б.) материалды өз бетінше меңгеру барысында игергендерімен түзетуге мүмкіндік беретін сабақтан тыс уақытта студенттердің өзіндік жұмысы да ерекше жұмыстардың бірі. Сабақтан тыс алынатын білімдерді әртүрлі тәсілдермен алуға болады. Солардың ішінде:

1) мамандық бойынша әдебиеттермен өзіндік жұмыс. Сабақтан тыс өзіндік жұмыстың бұл түрі тиісті қасиеттердің болуын талап етеді. Олардың ең маңыздысы когнитивтік дербестік, білім мен іс-әрекет әдістерін өз бетімен меңгеруге, оларды тәжірибеде қолдануға деген ұмтылыс пен қабілеттілік және интеллектуалдық әрекет, өз мамандығының саласы бойынша мүмкіндігінше білу қажеттілігі. Арнайы әдебиеттермен өз бетінше жұмыс жасау барысында жеке тұлғаның қасиеттері жетілдіріледі.

2) конспектілеу – бұл жұмыстың түрі маңызды жұмыстардың бірі, мәтінді талдау нәтижесінде маңызды мәліметтерді анықтай отырып тіркеу.

3) әдебиеттерді рефераттау. Рефераттау жалпы сәйкес жұмыстың (құжаттың, басылымның) мазмұнын емес, тек жаңа, құнды және пайдалы мазмұнды анықтайды, көрсетеді.

4) әдебиеттер мен мақалаларға аннотация жасау. Бұл мәтіннің негізгі мазмұнының өте ықшам көрінісі. Әсіресе коллоквиумдар мен семинарларға үстірт дайындық үшін қолайлы, олар үшін белгілі бір әдебиеттермен жұмыс істеу үшін беріледі. Ол конспект негізінде құрылған, көлемі шағын болады. Рефератқа қарағанда ол шығарманың мазмұны туралы емес, оның тақырыбы туралы ғана түсінік береді.

5) баяндамаға дайындық – оқу және сабақтардан тыс жұмыстарда қолданылатын, зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін, танымдық қызығушылықтарын кеңейтетін, практикалық ойлауға үйрететін өзіндік жұмыс түрі.

6) интернетте өзіндік жұмыс. Жаңа ақпараттық технологиялар (ЖАТ) келесі мақсаттарда қолданылуы мүмкін:

- желіде ақпаратты іздеу – веб-браузерлерді, мәліметтер базасын пайдалану, ақпараттық-іздеу және ақпараттық-анықтамалық жүйелерді, электронды кітапхана жүйелерін, электронды журналдарды пайдалану;

- желіде диалогты ұйымдастыру – электрондық поштаны, телеконференцияларды пайдалану;

- тақырыптық web-беттер мен web-квесттер құру – html-редакторларды, web-браузерлерді, графикалық редакторларды пайдалану.

ЖОО-да студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудағы жаңашыл оқыту әдістерінің бірі портфолио әдісі болып табылады. Портфолио – студенттердің өзіндік даму процесін талдау және бағалау қабілеттерін дамытуға, теориялық және практикалық ақпаратты өз бетінше іздестіру қабілетін дамытуға, проблемалар мен оларды ұтымды шешу жолдарын анықтауға, дамытудың қазіргі заманғы ғылыми технологияларының бірі. Жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін болашақ мамандығына қатысты алған білімдерін сыни тұрғыдан талдап, оны практикада қолдануды түсіну қабілеті.

Портфолио, біріншіден, студенттің пәнді оқудағы іс-әрекетінің барлық аспектілерін біртұтас суретке байланыстыратын жұмыстардың, басылымдардың және әртүрлі материалдардың жиынтығы, екіншіден, файлдық папка ретінде көрінуі мүмкін. Онда студенттер оқылатын

пәндердің нақты тақырыптары бойынша практикалық жаттығуларға (тақырыптық портфолио) өздігінен дайындалуға арналған сұрақтар тізіміне сәйкес оқу материалын жинақтайды.

Жұмыс уақытына қарай портфолио апталық, семестрлік және курстық жұмыс болуы мүмкін. Олар міндетті түрде орындалған үй тапсырмасы, тест нәтижелері, ситуациялық есептердің шешімін сипаттау, зерттелетін мәселелердің анық емес шешімдері туралы ойлар, дәлелді жеке қорытындылар, орындалған жұмыс туралы аналитикалық жазбалар, оқытушының түсіндірмелері, ұсыныстары, бағалары, зерттелетін тақырып бойынша тілектері болуы мүмкін. Портфолио үшін материалды таңдау – студенттерге нақты мәселелерді ойлануға және шешуге мүмкіндік беретін, олардың өз әрекеттерін талдауға және бағалауға мүмкіндік беретін қиын жұмыстардың бірі. Жұмыстың бұл түрі студенттерден өз бетімен жұмыс істеуге көбірек уақытты қажет етеді, бірақ сайып келгенде, сынақтар мен емтихандарға дайындалу уақытын үнемдейді.

Портфолио әдісін қолдану студенттердің ағымдағы сабаққа дайындалу барысында белсенді ақпарат жинау идеясын ғана емес, сонымен қатар ақпаратпен жұмыс істеу үдерісінде зерттеу дағдыларын дамытады. Атап айтқанда, портфолио нәтижелері студенттердің тақырыпты зерделеудегі бағытты өз бетінше анықтау, ақпарат ағындарын талдау, негізгі ақпаратты бөліп көрсету және тәуелсіз қорытынды жасау сияқты құндылықтардың даму деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Портфолио әдісі студенттерге оқытылатын тақырыпты оқытушылармен тең дәрежеде талқылауға, проблемалық мәселелерді талқылау кезінде әртүрлі көзқарастарды білдіруге мүмкіндік береді. Пәндердің келесі курстарын оқу кезінде портфолио сонымен қатар оқытылатын курстар арасындағы өтілетін материалдың сабақтастығының нұсқасы ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, портфолио оқу үдерісін ұйымдастырудың басқа инновациялық педагогикалық технологияларымен бірге студенттердің жоғары құзыреттілік деңгейін қамтамасыз етуге арналған (белгілі бір қызмет саласында тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін білімді ұйымдастыру түрі). Демек, портфолио оқытудың инновациялық әдісі ретінде жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда және жүзеге асыруда оқу процесінде кеңінен ұсынылуы керек.

Студенттердің белсенді өзіндік жұмысы байыпты және тұрақты мотивация болған жағдайда ғана мүмкін болады. Мотивацияның ең күшті факторы әрі қарай тиімді кәсіби қызметке дайындық болып табылады. Оқу әрекетін белсендіру әдістерінің бірі проблемалық жағдайды құру болуы мүмкін. Проблемалық жағдаяттар студенттің ерік-жігерін ғана емес, ойлауын да қалыптастыратын шешім қабылдау процесінде таңдау жасау қажеттілігінің алдына қояды.

Студенттердің өзіндік жұмыстардың тиімді түрлерінің бірі «іскерлік ойындар». Оларды ұйымдастыру теориялық және практикалық білім алудың ең маңызды әдістерінің бірі болып саналады [3].

«Іскерлік ойын» – бұл шынайы өмір жағдайларына барынша жақын ортадағы кәсіби іс-әрекетке еліктеу. Жоғары оқу орнындағы іскерлік ойын – бұл маманның болашақ кәсіби қызметінде кездесуі мүмкін жағдайларда студенттердің әртүрлі рөлдерді импровизациялауы.

Іскерлік ойындар белсенді оқыту әдістерінің бірі болып табылады, ол дәстүрлі және басқа оқыту әдістері мен құралдарды салыстырғанда оқыту сапасын арттыратын үш негізгі бағытты анықтайды:

- бұл оқыту алгоритмдері арқылы кәсіби ойлауды оңтайландыру;
- бағдарламаланған оқытудың көмегімен кәсіби дағдылар мен біліктерін оңтайландыру;
- «дидактикалық мазмұны бар» ойындар арқылы, кәсіби іс-әрекетті модельдеу.

Іскерлік ойын - бұл алдын ала белгіленген ережелерге, бастапқы деректерге және әдістерге сәйкес орындалатын нақты жағдайды немесе оның тандалған аспектілерін модельдеу.

Сонымен, қорытындылай келе жоғары оқу орнында студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруда негізгі орындалатын міндеттерді атап өтуге болады:

- студенттердің аудиториялық және сабақтан тыс өзіндік жұмыстарына ұсынылатын бөлімдердің, тақырыптардың, сұрақтардың, тапсырмалардың қажетті минимумын анықтау және негіздеу;

- өзіндік жұмысқа ұсынылатын теориялық оқу ақпаратының және әрбір тақырып бойынша практикалық тапсырмалардың мазмұны мен көлемін анықтау;

- заманауи оқыту технологияларына сәйкес студенттердің өзіндік жұмысының әдістері мен формаларын таңдау және ұсыну;

- студенттердің өзіндік тапсырмаларын орындауын бақылаудың нысандары мен әдістерін анықтау;

- жоғары кәсіптік білім берудің мемлекеттік білім беру стандартында айқындалған білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды ескере отырып, өзіндік жұмыстың сабақтан тыс жұмысының нәтижелерін бағалау критерийлерін әзірлеу.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Современные образовательные технологии: учеб. пособие / под ред. Н.В. Бордовской. М.: КНОРУС, 2010. – 432 с
2. Самостоятельная работа студентов: виды, формы, критерии оценки: [учеб.-метод. пособие] / [А.В. Меренков, С.В. Куньшиков, Т.И. Гречухина, А.В. Усачева, И.Ю. Вороткова; под общ. ред. Т.И. Гречухиной, А. В. Меренкова]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. – 80 с.
3. Самостоятельная работа студентов: Учебно-методическое пособие / О.В. Уваровская, И.Ю. Краева. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2009. – 30 с.

Умирбекова А.Н.

PhD старший преподаватель

Билялова А.

магистрант

Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
г. Алматы (Казахстан)

РОЛЬ ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В РАЗВИТИИ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Развитая логика помогает выделять суть в потоке информации, принимать взвешенные решения и чётко формулировать свои мысли – эти способности пригодятся не только в школе. Во времена высоких технологий умение мыслить логически становится не просто конкурентным преимуществом, а жизненно необходимым навыком.

Развивать логическое мышление ребёнка так же важно, как давать ему новые знания. Ведь если знания – это инструменты, то логика – умение ими пользоваться.

Усвоение знаний – большой и нелегкий труд. На практике можно развивать логическое мышление с помощью проектного метода. Проектный метод требует от учащихся максимальных, длительных и напряженных усилий, постоянной мобилизации воли и внимания. Дорог каждый день жизни детей, начиная с самого рождения, а тем более нельзя упустить время в первые школьные годы, которое является важнейшим периодом в развитии и формировании человека. В это время развитие логического мышления выступает как важнейший фактор, обеспечивающий эффективность его дальнейшего обучения в школе, успешность в профессиональной подготовке и жизни. Хорошо развитое логическое мышление предостерегает от ошибок в практической деятельности. Это качество развивается главным образом в процессе применения проектного метода на уроках и является, по моему мнению, одной из главных задач начальной школы. Вовлеченный в проектный метод ученик с наибольшей полнотой может увидеть демонстрацию почти всех основных законов элементарной логики. От развития мышления зависит качество знаний учащихся.

К сожалению, в средних классах учителя часто сталкиваются с проблемой несформированности у учащихся способности анализировать, конкретизировать, обобщать, планировать, делать выводы. Чаще всего причиной является стихийное развитие мышления в начальной школе. Возникает вопрос, а как же улучшить мыслительную деятельность учащихся начальных классов через проектный метод, сделать их ум более гибким, научить мыслить, какие средства использовать?

Развитие логического мышления через проектный метод на уроках в начальных классах актуально и определяется социальным заказом общества на творческую личность, способную осваивать, преобразовывать и создавать новые способы организации своей деятельности.

При помощи упражнений не только закрепляются, но и уточняются знания детей, формируются навыки самостоятельной работы, укрепляются навыки мыслительной деятельности. Детям непрерывно приходится заниматься анализом, сравнением, составлять словосочетания и предложения, абстрагировать и обобщать. При этом обеспечивается одновременное развитие ряда важнейших интеллектуальных качеств ребенка: внимания, памяти, различных видов мышления, речи, наблюдательности.

Несмотря на вековые традиции, школа всегда активно включается во внедрение новых технологий. Это большое подспорье в организации учебных занятий. Безусловно, использование информационных технологий на каждом уроке будет неуместным. Однако разумное внедрение информационных технологий поможет сделать урок более ярким, наглядным, запоминающимся.

Педагоги, используя на своих уроках метод проектов, положительно отзываются об эффективности применения данной технологии, т.к. даже самые трудные уроки становятся более интересными и занимательными.

С середины 90-х годов прошлого века метод проекта вновь приобретает широкую популярность. Процесс модернизации образования, выдвинув на первый план вопросы проектирования содержания и обеспечения компетентностно-ориентированного обучения, потребовал применения соответствующих технологий, в частности, метода проекта. Современный проект является элементом научного творчества учащихся, составной частью современных педагогических технологий.

С другой точки зрения, метод проекта рассматривается как педагогическая технология. Она включает в себя достаточно разнообразные методы, среди которых можно выделить исследовательский, анализ материала учебной и нормативно-справочной литературы, методы сбора и обработки информации, практические и другие. Эти методы входят составной частью в педагогическую технологию, образуя единую систему, направленную на достижение целей обучения.

Организованная деятельность учащихся в процессе усвоения теоретических знаний и практических умений посредством метода проекта означает признание того факта, что любое знание усваивается только в процессе собственных действий учащихся. При этом важнейшей составляющей этих действий являются умственные усилия.

Рассматривая метод проекта, следует отметить, что он нацелен на приобретение учащимися новых знаний в процессе учебной деятельности, систематизацию и интеграцию знаний уже имеющихся, на приобретение опыта решения учебных и профессиональных проблем, что само по себе уже требует разнообразия методических приемов. Владение методом проекта как технологией – показатель высокой квалификации педагога.

Метод проекта позволяет отойти от традиционализма в обучении, для которого характерен набор готовых знаний. Это дидактический инструмент, который создает предпосылки для развития таких качеств, как целеустремленность и самостоятельность, стимулирует любознательность и возлагает на учащихся ответственность за результаты учебной деятельности. В основе метода проектов лежит креативность, умение ориентироваться в информационном пространстве и самостоятельно конструировать систему своих знаний.

Образовательный стандарт нового поколения ставит перед начальным образованием новые цели. Теперь в начальной школе ребёнка должны научить не только читать, считать и писать, чему и сейчас учат вполне успешно. Уже в начальной школе дети должны овладеть элементами логических действий (сравнения, классификации, обобщения, анализа и др.). Поэтому одной из важнейших задач, стоящих перед учителем начальных классов, является развитие самостоятельной логики мышления, которая позволила бы детям строить умозаключения, приводить доказательства, высказывания, логически связанные между собой, делать выводы, обосновывая свои суждения, и, в конечном итоге, самостоятельно приобретать знания. Математика именно тот предмет, где можно в большой степени это реализовывать.

Развивая своё логическое мышление, мы способствуем работе интеллекта, а интеллект – это гарантия личной свободы человека и самодостаточности его индивидуальной судьбы.

Каждый современный учащийся должен уметь планировать, контролировать и оценивать свои учебные действия, владеть способностью принимать и сохранять цели и задачи учебной деятельности заниматься поиском путей и средств ее осуществления, логическими действиями

сравнения, анализа, синтеза, обобщения, классификации, установления аналогий и причинно-следственных связей.

Прежде всего, из урока в урок нужно развивать у ребенка способность к анализу и синтезу. Острота аналитического ума позволяет разобраться в сложных вопросах. Способность помогает одновременно держать в поле зрения сложные ситуации, находить причинные связи между явлениями, овладеть длинной цепью умозаключений, открывать связи между единичными факторами и общими закономерностями. Критическая направленность ума предостерегает от поспешных обобщений и решений. Важно формировать у ребенка продуктивное мышление, т.е. способность к созданию новых идей, умению устанавливать связи между фактами и группами фактов, сопоставлять новый факт с ранее известным. Продуктивность мышления младших школьников проявляется пока ограничено. Но если ребенок выдвигает идею не новую для взрослых, но новую для коллектива и самого себя, пусть известное для других,—это уже показатель продуктивности мышления.

Изучив теорию развития мышления, необходимо на уроках математики и во внеклассной работе вводить задания, решение которых связано с умением правильно делать выводы.

Необходимо у детей умение выделять в предметах свойства. В 1 классе учащиеся обычно выделяют в предмете всего два- три свойства, в то время как в каждом предмете бесконечное множество различных свойств.

Предлагаем назвать свойства кубика. Маленький, красный, деревянный - вот те свойства, которые смогли назвать дети. Показываем еще группу предметов: яблоко, вату, стекло, гирьку. Сравнив эти предметы с кубиком, дети смогли назвать еще несколько свойств кубика: твердый, непрозрачный, несъедобный, легкий. Подходим к выводу, что мы используем для выделения свойств предмета прием сравнения.

Когда дети научились выделять свойства при сравнении предметов, приступаем к формированию понятия об общих и отличительных признаках предметов

Предлагаем сравнить три предмета: линейку, треугольник и карандаш—и выделить общие и отличительные свойства. Дети называют общие признаки предметов: все сделаны из дерева и используются для черчения; отличительные свойства—форма предметов, размер. После того, как дети научились сравнивать конкретные предметы, предлагаем карточки. Не считая изображения предметов и геометрических фигур, дети должны сказать, где их больше, где меньше. Подавляющее большинство учащихся дали неверные ответы: они сделали вывод, что если фигура занимает больше места, значит, их больше. Просим учащегося сделать анализ общих и отличительных свойств предметов, изображенных на карточках. После проведенного анализа дети делают находят карточку, где больше предметов. Делают вывод, что поспешность не приводит к правильному решению.

Особый интерес представляют головоломки. Цифры, соединившись в числа и участвуя по нашей воле в математических действиях, образуют иной раз весьма причудливые и по – своему красивые числовые комбинации.

Например: «Числовой треугольник». «Нарисуй такие кружки и заполни их различными нужными цифрами от 1 до 9 так, чтобы сумма чисел по каждой стороне «треугольника» была равна 20, 17 и др».

Для разнообразия используем такие задания:

1. Называем свойства предмета, а дети должны назвать предмет.
2. Выделяем основные свойства предмета, без которых он не может существовать

Дети называют предмет.

Таким образом, формирование логического мышления – это важная составная часть педагогического процесса. Помочь в полной мере проявить свои способности, развить инициативу, самостоятельность, творческий потенциал—одна из основных задач современной школы. Успешная реализация этой задачи во многом зависит от сформированности у учащихся логического мышления.

Можно сделать вывод о том, что только регулярное использование на уроках математики системы специальных задач и заданий расширяет математический кругозор младших школьников, способствует математическому развитию, повышает качество математической подготовленности, дает возможность детям более уверенно ориентироваться в простейших закономерностях окружающей их действительности и активнее использовать математические знания в повседневной жизни, создает условия для успешного продолжения математического образования в средней школе.

Список литературы

1. Симановский А.Э. «Развитие творческого мышления детей» –Волгоград: Учитель, 2002
2. Лакоценина Т.П. «Необычные уроки в начальной школе» ЗАО «Книга»; изд-во «Учитель», 2008
3. Тихомирова Л.Ф., Басова А.В. «Развитие логического мышления детей» - Волгоград: Учитель, 2002
4. Бекболганова А.К. Развитие логического мышления учащихся на уроках математики. Вестник Казахского национального женского педагогического университета. 2020;(1):63-70.
5. Онтуганов Ш.Ш., Жапбаров А. Формирование навыков логического мышления и речи учеников начальных классов. Вестник Казахского национального женского педагогического университета. 2021;(2):31-41. <https://doi.org/10.52512/2306-5079-2021-86-2-31-41>

Урунбасарова Э.А.

доктор пед.наук, профессор
Учреждение «Esil University»
г. Астана (Казахстан)

Баимбетова Р.К.

канд.филос.наук, асс.профессор
Казахский университет технологии и бизнеса
г. Астана (Казахстан)

Алькеева С.М.

старший преподаватель, магистр педагогических наук
НАО «Медицинский университет «Астана»
г. Астана (Казахстан)

Баймагамбетова К.Н.

старший преподаватель, магистр фил.наук
НАО «Медицинский университет»Астана»
г. Астана (Казахстан)

ЭТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА

В «построении Справедливого Казахстана» [1], как было сказано в Послании Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана, на наш взгляд, необходимо особое внимание обратить на качество образования современной молодежи и на этические основы в педагогической деятельности.

Сегодня становится очевидным, что личность специалиста необходимо всесторонне готовить к самостоятельному поиску и выбору нравственного кредо в условиях рыночных отношений, обрушивающихся на человека в виде разнообразных экономических, правовых, политических и, конечно же, нравственно-этических влияний.

Переосмысление этих влияний в значительной степени может обеспечить наряду с уровнем квалификации моральный облик, нравственные позиции человека, так как мораль, как известно, является одним из важнейших факторов, регулирующих и формирующих личную и общественную деятельность людей.

Издавна в трудовой морали выделяется профессиональная этика, которая определяет этические принципы, нормы поведения людей в рамках конкретной трудовой деятельности, профессиональная этика отражает особенности нравственного сознания, взаимоотношений и поведения людей, обусловленные спецификой профессиональной деятельности [2]. Ни у кого не вызывает сомнения не только факт существования профессиональной этики, но и факт

всевозрастающего ее значения в регулировании различных видов профессионального труда. Если такие виды профессиональной этики, как *медицинская, воинская, юридическая* и др., являются исторически сложившимися, то сегодня весьма активно разрабатываются проблемы *служебной, управленческой, инженерной* этики. Известны работы, например, по *этике журналистского творчества, по этике милицмейской службы*, актуальными являются проблемы, относящиеся к *этике ученого, артиста* и т.д.

В современных условиях социальных потрясений самые серьезные потери ощущаются все – таки не в политике и экономике, а в нравственно-духовной сфере: грубость, жестокость, насилие, правонарушения и преступления – все эти негативные явления общественной жизни требуют внимания. Важно в этой связи обращение людей к принципам гуманизма.

Эти принципы и нормы этики, принятые в них оценки системы нравственных ценностей и идеалов, должны стать генеральным направлением жизни и профессиональной деятельности преподавателя вуза.

Условно можно выделить следующие принципы.

Прежде всего следует назвать *принцип идейной целеустремленности человека* в его профессиональной деятельности. Какие бы ни происходили социальные и политические изменения, человек (и особенно преподаватель вуза) не может оставаться без соответствующих идейных взглядов и позиций, без идеалов, которые должны базироваться на определенных общечеловеческих основах и ценностях, таких как долг, совесть, честь, достоинство.

Педагогический долг – это совокупность предъявляемых к преподавателю обществом, педагогическим коллективом, профессиональной группой требований, выступающих перед ним в виде обязанностей, соблюдение которых становится его внутренней моральной потребностью.

В данном определении, раскрывающем сущность педагогического долга, две стороны: объективная и субъективная. Объективной стороной является содержание требований долга, вытекающих из специфики педагогического преподавательского труда, субъективной – осознание требований, как необходимых применительно к себе как исполнителю определенной социальной роли, а также внутренняя готовность и потребность их выполнять.

Отношение к нравственно-педагогическому долгу у разных членов педагогического коллектива может быть различным. Один преподаватель выполняет его предписания, опасаясь осуждения окружающих, то есть не нарушает его потому, что ему самому это невыгодно.

Другой – потому что хочет заслужить одобрение коллег, похвалу руководства.

Третий – потому что убежден: этого требует коллектив, профессиональная группа, общество. (Поступаю в соответствии с долгом, потому что так нужно).

Для четвертого выполнение долга является его внутренней потребностью, вызывающей у него нравственное удовлетворение. (Люблю студентов, преподавательскую деятельность, делать добро студентам – это самому так приятно).

Последний вариант - наивысшая, вполне зрелая ступень в развитии нравственно-педагогического долга.

Радость и удовлетворение преподавателя от честно выполненного им долга доступна лишь людям высокой нравственной культуры. Сегодня требования нравственного педагогического долга возрастают. Они включают в себя и преодоление привычных устоявшихся стереотипов вузовской жизни.

Нравственная потребность быть верным долгу – большая сила. Однако один лишь долг не может регулировать всю практику педагогического процесса и вот почему.

Долг ориентирует преподавателя на следование лишь таким требованиям, которые представляют собой как бы извне изложенную программу нравственного поведения. Эти требования не могут предусмотреть и учесть всего богатства, порождаемых вузовской жизнью моральных задач и ситуаций. Многие отношения между участниками учебно-воспитательного процесса касаются только их самих, они скрыты от общественного контроля и не могут ни направляться, ни регулироваться коллективом, обществом. Для подобных ситуаций нравственно-педагогическая практика выработала иные механизмы функционирования морали.

Преподаватель с высоко развитым моральным сознанием честно выполняет свой долг и делает больше, чем ему предписывает общество, профессиональная группа, педагогический коллектив. Более того, иногда он бывает вынужден идти против сложившихся в коллективе мнений ради более высоких нравственных целей и идеалов. Ему мало просто выполнять свой педагогический долг, который воспринимается им как элементарный минимум нравственно-педагогических обязанностей.

Нравственная жизнь общества выработала иной регулятор, действующий там, где долг недостаточно эффективен. Таким регулятором является совесть.

Совесть - это сознание и чувство моральной ответственности человека за свое поведение перед самим собой и внутренняя потребность поступать в соответствии со своими личными представлениями о справедливости и добре.

Голос совести - это принявший индивидуальную и в чем-то неповторимую форму преобразованный личностью голос общественных требований к человеку, которые более тонко отражают потребности нестандартных ситуаций и выступают собственным требованием человека к самому себе.

Выполняя функцию регулятора поведения преподавателя, совесть, с «одной стороны, помогает оценить собственные поступки, а с другой побуждает к творческим поискам, предостерегает от формального соблюдения требований педагогической морали. В сознании совести объединены рациональный и эмоциональный компоненты: понимание своей ответственности за поведение, за педагогический результат, с одной стороны, моральное удовлетворение, выражающееся в чувствах радости или страдания, стыда от совершенного поступка, с другой – совесть превращается в самонаказание человека, в стыд, гнев, только обращенные вовнутрь».

По своему основному функциональному содержанию требования долга и совести совпадают, и только в отдельных случаях сознание совести может вступать в противоречие с долгом, когда требования последнего оказываются недостаточными, слишком абстрактными, когда жизнь требует поиска неповторимого решения. Такое решение обычно и подсказывает совесть человека.

В педагогической совести своеобразно отражается ответственность преподавателя перед другими людьми. И чем выше и обширнее социальная группа, перед которой преподаватель чувствует себя ответственным, тем мощнее голос его совести, являющейся своеобразным внутренним судьей этого человека.

Естественно, что уровень развития педагогической совести как моральной потребности у разных преподавателей различен. Формирование и развитие совести связано с развитием педагогического долга.

На первых порах преподаватель воспринимает предъявляемые к нему нравственно-педагогические требования как требования извне. Выполнение их формирует определенный стереотип, морального привычку, которая со временем превращается во внутреннюю моральную потребность, то есть становится собственным требованием к самому себе и начинает работать как совесть.

Совесть как регулятор поведения на человека воздействует по-разному. Более развитой является та совесть, которая устойчиво, неотвратно влияет на выбор, предостерегает человека от поступков безнравственных, чем та, которая лишь вынуждает человека переживать по поводу совершенного им морально неоправданного поступка.

Можно говорить о слабом развитии моральной потребности поступать по совести в случаях, когда человек ищет оправдания своему отступлению от требований педагогической морали, что нетерпимо в любой деятельности. Человек, лишенный потребности жить и поступать по совести, не может качественно выполнять свои профессиональные функции.

Итак, преподаватель соблюдает требования долга потому, что к этому его обязывает общество, а у него есть потребность служения ему. Верен голосу совести он потому, что испытывает внутреннюю потребность в поведении нравственном, справедливом, человеческом.

Преподаватель не может не задумываться о том, как к нему относятся коллеги, студенты, что они о нем думают, какие оценки ставят его поступкам и всей его профессиональной деятельности. Общество, будучи заинтересованным в выполнении человеком общественного долга, выработало различные формы общественного признания, оно окружает таких людей почетом, славой.

Нарушителей же морали общество осуждает, клеймит позором. Для таких случаев нравственная жизнь общества породила специфически человеческий интерес - потребность человека в общественном одобрении и уважении - сознание и чувство чести.

Честь - моральное понятие, указывающее на общественное признание деятельности человека, его заслуг, проявляющееся в уважении к нему, а также в его авторитете, доброй славе. Сама этимология русского слова «честь» указывает на его происхождение от слов «чтить», «почитать», «уважать».

С другой стороны, честь, если говорить об отношении человека к своей чести, проявляется в стремлении добиться общественного признания, положительной оценки со стороны окружающих. В этом значении честь обнаруживает себя как сознание и чувство, присущие индивиду. В понятии «честь», следовательно, в единстве выступают и оценка со стороны общественного мнения, для преподавателя - со стороны руководства вуза, коллег, студентов, и субъективная, личностная потребность в положительной оценке.

Потребность в признании, уважении, авторитете обнаруживается у тех, кто ценит достоинство.

В объективном плане достоинство означает моральную ценность, значимость человеческой личности. Нравственное достоинство - это самоуважение, сознание и чувство своей ценности как личности. Оно обнаруживается в сопротивлении человека всяким попыткам унижить, оскорбить, оклеветать себя, ввести других людей в заблуждение относительно своей личности, вызвать у других людей по отношению к себе неприязненные чувства.

Достоинство преподавателя неразрывно связано с верой в самого себя, в свои умственные и нравственные силы и творческие возможности. Неверие в себя деморализует человека, расслабляет и часто опустошает его, поскольку препятствует раскрытию его дарований, обнаружению заложенных в нем возможностей. Воспитание веры в себя - это одновременно воспитание в себе сознания и чувства достоинства.

Чувство собственного достоинства дисциплинирует учителя, заставляет предъявлять к себе повышенные требования, не довольствоваться достигнутым, стремиться к нравственному идеалу.

Сознание и чувство достоинства – это та нравственная сила, которая заставляет преподавателя во всех обстоятельствах жизни выполнять и требовать от окружающих выполнения простых норм нравственности, норм человеческого общения, культуры взаимоотношений, элементарных норм гуманизма и справедливости.

Право на достоинство человек обретает с момента появления на свет. Когда говорят: «Береги честь смолоду», имеют в виду, что доброе имя человек начинает завоевывать с первых шагов своей жизни, последовательно обнаруживая сознательность, принципиальность, честность, искренность, выполняя впоследствии свой профессиональный долг.

Честь - это не только добрая слава о нем как профессионале. Не уронить чести педагога - это его высший нравственный долг. Честь педагогической профессии обязывает учителя гордиться ею, любить студентов, любить свой предмет, добиваться успехов в учебно-воспитательной деятельности.

Можно сказать, что понятия чести и достоинства очень близки: личная честь - это и есть достоинство.

Слова «Бережь достоинство» можно истолковать как «стоять на уровне человека», испытывать уважение к самому себе, к тем моральным качествам, которые характеризуют человека с положительной стороны.

Таким образом, подлинно нравственное сознание - это сознание с гармонично развитыми нравственными потребностями, с четко выраженным сознанием и чувством долга, чувством совести, чести и достоинства. Поэтому в системе воспитания преподаватель должен стремиться к всестороннему развитию всех элементов нравственного сознания. Особые трудности возникают при воспитании сознания и чувства долга. Незрелое чувство долга делает человека неорганизованным, неустойчивым, неспособным к настойчивым и систематическим усилиям. В свою очередь, извращенное, доведенное до абсурда чувство долга, понимаемое изолированно от других моральных ценностей, мешает нравственному развитию человека, способствует формированию фанатичной, жестокой, умственно окостенелой личности, невосприимчивой к чужим страданиям.

Нравственно несовершенной оказывается также личность, руководствующаяся в своих поступках только «голосом совести». Чувство совести, не соотнесенное с требованиями долга, может привести человека к ошибочной позиции. «Голос совести» в отрыве от требований долга, конкретной ситуации становится абстрактным и постольку ошибочным.

Процесс формирования чувства долга и совести, а также нравственных идеалов есть в своей основе процесс постепенного усвоения внешних нравственных требований и норм, превращения их во внутренние позиции личности.

Гражданственность, патриотизм, интернационализм, тем не менее, следующим следует назвать, на наш взгляд, принцип *гражданственности, патриотизма и интернационализма* педагога, без опоры на которые не может быть нравственного поведения. Интернациональное воспитание данного принципа должно быть доведено до уровня не только понимания и принятия другого народа, но и

до восхищения им: его культурой, языком, традициями, обычаями наряду с гордостью за свой народ, свой родной язык и культуру, то есть до стремления и умения «возвысить степь, не принижая горы». Как сказано у К.Мырзалиева, «узбеками я восхищаюсь, поскольку свой народ люблю ...» [2].

Следующий принцип - *принцип педагогического гуманизма*, на наш взгляд, является самым глубинным, стержневым, включающим в себя не только глобальное человеколюбие, но и любовь к конкретному человеку, деятельность и ответственность за его судьбу, за его формирование, гуманные отношения со всеми участниками трудового процесса. Этот принцип определяет собой сегодня и генеральную направленность всей системы образования и воспитания. Гуманизм - это совокупность идей и ценностей, утверждающих универсальную значимость человеческого бытия в целом и отдельной личности, в частности. С позиций педагогического гуманизма, конечная цель образования и воспитания состоит в том, чтобы каждый человек мог стать полноценным субъектом деятельности, познания и общения, то есть свободным, самостоятельным существом, ответственным за всё происходящее в этом мире. Следовательно, мера гуманизации учебно-воспитательного процесса определяется тем, насколько этот процесс создает предпосылки для саморегуляции личностного, раскрытия всех заложенных в ней природных задатков, ее способности к свободе, ответственности и творчеству. То есть принцип педагогического гуманизма ориентирован на интересы каждого конкретного человека как личности, удовлетворение ее потребностей.

Следующий принцип – *профессиональная самоотверженность*, т.е. без оглядки ни на какие экономические катаклизмы преданность и верность избранной миссии, что предполагает обязательную коллегиальность, профессиональный коллективизм: взаимопонимание, взаимовыручку, взаимопомощь и тесное единство слова и действий человека по отношению к профессиональному коллективу.

Наконец, *принцип педагогического оптимизма*, который преподавателю особенно необходим: принцип, вооружающий его, верой в собственные силы, верой в коллегу, в преодоление любых профессиональных трудностей, поистине абаевской верой («я вырвал бы язык всякому, кто говорит, что человек неисправим»), надеждой и верой в завтрашний светлый день общества, опять-таки истинно абаевским оптимизмом: «ведь истина, что в мире нет ничего постоянного. Значит, и зло не вечно ...» [3].

Названные основополагающие нравственные принципы профессиональной этики преподавателя вуза тесно связаны с базовыми нравственными категориями, определяющими сложный механизм функционирования нравственного самосознания личности. Они обозначают нравственные процессы, протекающие в субъективном мире личности, которые и составляют этот механизм функционирования ее нравственного самосознания, ее моральных ценностей: системы представлений о добре и зле, справедливости, чести и т.д., которые выступают своеобразной оценкой характера жизненных явлений, нравственных достоинств и поступков людей, социальной значимости их деятельности и отношений в обществе.

Таким образом, статус и функции этики преподавателя связывают её с социально-воспитательной практикой всего общества, поэтому вопросы этики преподавателя должны быть сегодня в центре внимания.

Список литературы

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество»
2. Архангельский А. Базовые ценности». – СПб.: Амфора, 2006.
3. Мырзалиев Кадыр – сборник стихов «Бессонница». – Алма-Ата, 1967
4. Кунанбаев Абай – Назидания. – Алма-Ата, 1983

Шыниева Р.Т.
аға оқытушы

Оспанбаева А.Р.
аға оқытушы

Мырзахметқызы Н.
2 курс студенті
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. (Қазақстан)

Шынеева Г.Т.
«Балбөбек бөбекжай» бақшасының тәрбиешісі
Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданы, Мойынқұм ауылы

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТИҢ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӘСІБИ ДАМУЫ

Бүгінгі жағдайда білім беруді жаңғырту – заманның талабы. Болашақ мамандарды даярлауда олардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы қазіргі таңда жаңа технологиялармен оқыту жүйелі түрде жүргізілуде. Ол үшін студенттердің кәсіби құзіреттілігін теориялық және тәжірибелік тұрғыдан жетілдіру қажет және білім беру ұйымдарында қызмет жасайтын мамандарды қайта оқыту, интерактивті білім беру, түрлі технологиялық тәсілдер арқылы оқуға деген қолжетімділікті арттыру, білім беруді жаңғыртуды айтуға болады.

Біздің елімізде білім беру жүйесін жаңғырту үш басым бағыттар бойынша жүзеге асуда:

Біріншісі, білім беру ұйымдарын оңтайландыру және оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу.

Екіншісі, оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту және педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор. Арнаулы педагогикалық білім берудің үлгі-қалыптарын, мектеп пен жоғары оқу орындарының оқытушыларының біліктілігін арттыруға талаптарды күшейту қажет. Әр өңірде педагогтардың біліктілігін арттыратын интеграцияланған орталықтар жұмыс істеуі тиіс.

Үшіншісі, білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру және біліктілікті жетілдірудің тәуелсіз жүйесін құру қажет.

Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев профессиограмманы түрліше жетілдіріп, маманның кәсіби сапаларын анықтауда бірнеше нұсқаларын ұсынды. В.А. Сластенин педагогтың профессиограммасында оның жеке тұлғасының инвариантты, мұрат етілген параметрлері болу керек деп есептейді [1]. Ол мұғалімге қойылатын талаптарды бір-бірімен байланысты және бірін-бірі толықтыратын жалпы азаматтық сапалар, педагог кәсібінің өзіндік ерекшелігін көрсететін сапалар және мамандық бойынша арнайы білім, икемділік және дағдылар түріндегі үш негізгі компонентке біріктіреді.

Студент өзінің психологиялық-физиологиялық сапаларымен педагогтық қызметке дайын болуы мүмкін, бірақ теориялық немесе практикалық жағынан әлі дайын емес. Мұғалімнің кәсіби дайындығы ұғымын құрайтын тұлғалық және кәсіби сапаларды профессиограмма түрінде көрсетуге болады. Профессиограмма – педагогтің тұлғалық сапасының, қажетті педагогикалық және арнайы білімдері мен біліктерінің жиынтығы.

Профессиограммаға жоғары оқу орнында білім беру мазмұны нәтижесінде құрылатын, сондай-ақ мұғалімнің кәсіби сапасы үшін қажетті кәсіби білімнің, білік пен дағдылардың жиынтығы енеді. Бір бағытта даярлаудың параметрлерін анықтау кезінде теориялық білімнің мазмұны, оқу-тәрбие әрекеттерін жүзеге асыру үшін қажетті педагогикалық шеберлік пен дағдылар анықталады. Басқа бір бағыт педагогикалық қызметтің құрылымын ашумен сипатталады. Онда негізгі компоненттер ретінде мотивациялық, мазмұндық, үдерістік, бағалаушылық болып жіктеледі. Үшінші бағытта мұғалім қызметінің жекелеген түрлері бойынша білім қалыптастырудың мазмұны, түрлері қарастырылады.

Балабақша, мектеп пен жоғары оқу орнының түбегейлі айырмашылығы бар: заманына сай педагог, көбінесе, өзін тәжірибелік жұмысшы ретінде анықтайды, ол іс жүзінде күрделі жұмыс атқарады. Сондықтан, осы уақытқа дейін педагогтің шығармашылығы оқыту мен тәрбие

процесінің педагогикалық технологиясын өзгертегін тәжірибелік-әдістемелік өнімді жасауда көрінді, ал нысанның мазмұны, негізінен, педагог іс-әрекетінен тыс қалып қоятын; жоғары оқу орнында зерттеушілер басқа деңгейдегі өнім жасайды. Методологиялық білімдер болашақ мұғалімнің кәсіби-педагогикалық дайындығының сәттілігін анықтайды. Сондықтан, педагогикалық жоғары оқу орнында мұғалімді дайындаудың ең басты шарты: мұғалімнің жаңа түрін дайындаудың теориялық негіздерін түсініп ұғыну.

Кәсібилікке жетудегі педагог-тәрбиешінің бойынан табылуға тиісті келесі қабілеттің бірі – оқып үйрену қасиеті. Бұл қабілеттің басты қажеттілігі кез келген материалды оқи отырып, студент талдау нәтижесінде өз теориялық багажын толықтыра білу немесе оны өзгерте алу мүмкіндігіне жете білуі. Тек осындай жағдайда ғана педагогбала алдында берілген, дайын ақпаратты, материалды ұсынушы емес, керісінше балаға ой салушы, бағыт беруші роліне ене алады. Оқып үйренудің негізгі қағидаларын төмендегі түрде құрастыруға болатын тәрізді:

- тәрбиешінің өзін-өзі дамыту, өзіндік үздіксіз білім алу және оны жаңартып отыру қабілеті;
- барлық жинақталған ақпаратты жүйелеу, материалдар арасындағы сабақтастықты таба білу қабілеті;

- дүние жүзілік білім беру тәжірибесіндегі кең тараған педагогикалық тәжірибелердің өз тәжірибесіне қажетті тұстарын таңдай білуі мен сол элементтерді өз тәжірибесіне енгізе білу қабілеті;

- үздіксіз білім алу нәтижесіндегі алынған ақпаратты талдап, жүйелеп, пайдалану мүмкіндіктерінің ең тиімді тұстарын таба білуі қабілеттері түрінде алуға болады [2].

Алғаш балабақша табалдырығын атап, жаңа өмірге қадам басқан кішкентай бүлдіршіндерге алғаш әріп үйретіп, біліммен сусындату үлкен жауапкершілік екені айналада түсінікті. Жаңа ортаға, жаңа адамдарға тап болған балалар үшін ата-анасынан жырақта болу алғашқы кезеңде оңайға түспесі анық. Дегенмен олар балаларға білім үйретіп, ақылайтып, оларды алғашқы кезде тыныштандыру кез келген адамның қолынан келе бермейтін іс. Ал балабақша тәрбиешісінің міндетті болып табылады. Кішкентай, оң-солын танымаған бүлдіршіндерге сабақ беріп, тәрбиелеу үлкен жауапкершілік. Бұл балаларды жайғана теориялық жағынан білім бермей, оларды біздің болашағымыз, еліміздің келешегі деп қарап, оларға білім беру барысында барынша дұрыс тәрбие мен бағыт-бағдар, білім, үлгі өнеге беруіміз қажет.

Балаларды тәрбиелеу балабақша тәрбиешісінің жұмысы және жауапкершілігі. Балабақша тәрбиешісінің өздеріне жүктелген міндетті орындау үшін оларға үлкен тәжірибе мен педагогикалық шеберлік, іскерлік, жақсы білім, теория, практика, тәжірибе, ұйымдастырушылық, ғылыми тәжірибе керек. Тәрбиешінің тәжірибелі болуы ол балалардан алатын білімінің, тәрбиесінің жоғары болатыны белгілі. Балаларға дұрыс тәрбие беріп, ой-санасын қалыптастыру, оның болашағынның негізін салумен пара пар. Кішкентайынан бастап дұрыс тәрбие білім алған жас ұрпақтың өскен кезде үлкен азамат, азаматша шығуы белгілі. Балаларға білім беру барысында аса мұқият болуымыз қажет. Қандайда болмасын қате берілген ақпарат мен білім, тәрбие балаларға қиындықтар әкеліп, болашағына әсер етуі мүмкін.

Кәсіби құзыреттіліктерді меңгеруде болашақ мамандардың теориялық білімін тереңдетумен қоса шеберліктің жиынтығын, яғни, кәсіби қызметті орындау әдістеріне үйрену аса маңызды болмақ. Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда төмендегі мәселелерге: кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдарын айқындай алуға, іс-әрекетті ұйымдастыруға қызығушылықтарының басым болуына; қажеттіліктері, белсенділіктері, ізденістері мен білім берудің әдістемесін толық меңгеруі; білім, білік, дағдылардың дәрежесіне сәйкес болуын қадағалай білуі; берілетін білім мазмұнын жаңарту мәселесіне қатысты теориялық, әдістемелік дайындығының жеткілікті деңгейде болуы; мақсатқа жетуге байланысты тиімді жолдарды таңдай алуы; ұсынылған жаңа білім мазмұнын игеруі және оны эмоционалдық көңіл күймен қабылдауы; балалармен жүргізілетін оқу-тәрбие үдерісінің міндеттерін жүзеге асыра алуы, талдау жасауы, түзету жұмыстарын жүргізе білуге ықпал ете алуы; шығармашылықпен болжам жасай білуі мен нәтижеге жетуге ұмтылысының болуына баса назар аударуы қажет.

Қорытындалай келе, жоғары оқу орындарында болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың сапасы қоғам сұранысына сай болуы ескерілді. Студенттер Қазақстандағы және Ресейдегі т.б. шетелдік озық іс-тәжірибелермен танысып, болашақта өз тәжірибесінде қандай әдістемені таңдайтындарын ойланады. Тәжірибе тақырыбын анықтап, жұмыс кезеңдерін белгілейді, қысқа және ұзақ мерзімге арналған жұмыс жоспарын құруды үйренеді. Белгіленген тақырыпқа сәйкес философиялық, психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттермен танысып, талдау жасайды. Оқу үдерісінде семинар сабақтарда ғылыми жобалар қорғайды,

белсенді ой пікірлер айтып, арнайы ұйымдастырылған семинарлаға қатысып, баяндамалар жасады. Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік қорытындыларынан «портфолио» дайындайды.

Кәсіби құзырлылық деңгейіне жеткен маман шығармашылық жұмыс нәтижесінде өзіндік тәжірибесінің ерекшеліктерін көруге, өз тәжірибесінің мақсатқа жетудегі артықшылықтарын, оған жетудің тиімді жолдарын және болжамды нәтижені сипаттап, ұзақ уақыт тиімді де, жоғары нәтижені ұстап тұру мүмкіндігіне ие болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сластенин В.А. Педагогика: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2017. – 576 с.
2. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері: оқу құр. – Тараз: ТарМПИ, 2014. – 424 б.
3. Тұрғынбаева Б.А. Болашақ мұғалімдердің әлеуетін дамыту: кәсіби шығармашылық жолында. – Алматы, 2012. – 211 б.

Шыниева Р.Т.
аға оқытушы

Оспанбаева А.Р.
аға оқытушы

Райсова А.
3 курс студенті
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. (Қазақстан)

Далибаева А.Б.
Көктал орта мектебінің ағылшын тілі мұғалімі
Жамбыл облысы, Байзақ ауданы

ТӘРБИЕШНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

Бүгінгі таңда қоғам кәсіби білімі жетік, құзыретті, бәсекеге қабілетті мамандарды талап етеді. Білікті педагог, білімді маман болу үшін-әрбір педагог өз білімін үздіксіз көтеріп отыруы тиіс.

Педагогтың кәсіби құзыреттілігі – оның жан-жақты білімінен ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді. Педагог қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзыреттілік аясы да соғұрлым кең болмақ.

Білім беру бағдарламасын іске асыратын педагог қызметкер мектеп жасына дейінгі ерекшеліктерге сәйкес тәрбиеленушілердің дамуы үшін әлеуметтік жағдай туғызуға қажетті негізгі құзыреттіліктерді қалыптастырған болуы керек.

Бұл құзыреттер мыналарды білдіреді:

1) эмоционалдық әл-ауқатты:

- әр баламен тікелей байланыс;
- әр балаға, оның сезімдері мен қажеттіліктеріне құрметпен қарау;

2) балалардың даралығымен бастамашылдығын қолдау:

- балалардың іс-әрекеттерді, бірлескен іс-шараларға қатысушыларды, материалдарды еркін таңдауы үшін жағдайлар жасау;
- балаларға бағытталған емес көмек, әртүрлі іс-шараларда (ойын, зерттеу, жоба, танымдық жәнет.б.) балалардың бастамашылығымен тәуелсіздігін қолдау;

3) әртүрлі жағдайларда өзін-өзі ұстау және өзара әрекеттесу ережелерін белгілеу:

- балалар арасындағы, соның ішінде әртүрлі ұлттық, мәдени, діни қауымдастықтармен әлеуметтік қабаттарға жататындар, сондай-ақ денсаулық сақтаудың әртүрлі (соның ішінде

шектеулі) мүмкіндіктері бар адамдар арасындағы жағымды, мейірімді қатынастар үшін жағдайлар жасау;

- құрдастарымен жанжалды жағдайларды шешуге мүмкіндік беретін балалардың коммуникативтік дағдыларын дамыту

4) әр баланың жақын даму аймағына бағытталған дамушы білім құру:

- ойлау, қиял, қиялмен балалардың шығармашылығын дамытуға ықпал ететін іс-шараларды ұйымдастыру;

- балалардың өздігінен ойнауын қолдау, оны байыту, ойын уақытымен кеңістігін қамтамасыз ету;

- тәрбиешінің өзіндік оқу іс-әрекетінің тиімділігін анықтауға, білім беруді дараландыруға және балалар тобымен жұмысты оңтайландыруға бағытталған бақылау барысында балалардың жеке дамуын бағалау.

5) баланы тәрбиелеу мәселелері бойынша ата-аналармен өзара іс-қимыл, оларды білім беру қызметіне тікелей тарту, оның ішінде отбасының тәрбиелік бастамаларын қолдаумен қажеттіліктерін анықтау негізінде білім беру жобаларын құру арқылы.

Мінез-құлық ережелерін белгілеу.

Балабақша – бұл кейбір балалар үшін ұжымдағы алғашқы шомылу. Сондықтан, балалардан көп нәрсе талап етпеу және оқу жылының басында барлық мінез-құлық ережелерін түсіндіру маңызды.

Балалар мен өзін-өзі ұстау ережелерін құру маңызды. Балабақшада белгілі бір тәртіп ережелерін енгізу қажеттілігін балалармен талқылаңыз.

Балаларға топ ережелері туралы ойларын ортаға салсын. Балалар мен қарапайым мінез-құлық ережелерін ойлап табыңыз. Барлық ережелер бекітілгеннен кейін, сіз балалармен олардың әрқайсысы нені білдіретінін талқылауыңыз керек. Әр ереже бойынша не істегіңіз келетінін түсіндіріңіз.

Ережелердің бір тармағын қарастыру үшін, сіз ережеге сәйкес дұрыс әрекет жасауыңыз керек болатын жағдайларды ойнатыңыз, содан кейін бұл жағдайда қалай әрекет етуге болмайтындығына мысал келтіріңіз. Құрылған ережелерді топтағы көрнекті жерге іліп қойыңыз және ата-аналарына тексеруге жіберіңіз.

Педагогикалық құзыреттілік – бұл білім беру кеңістігінде тиімді қызмет ету үшін қажетті жағдайлар жасайтын кәсіби өкілеттіктер, функциялар жиынтығы.

Баланың мектепке дейінгі білім алуының ерекше маңыздылығын ескере отырып, тәрбие процесін жоғары деңгейлі мамандармен қамтамасыз ету қажет. Қазіргі кезеңде тәрбиешілер мектепке дейінгі білім беру мазмұнын жаңартуға, оны жүзеге асырудың формаларына, балаларға мазмұн беру әдістері мен тәсілдеріне, өз жұмысын жүйелік-белсенділік тәсіліне негіздеу қажеттілігіне байланысты инновациялық процеске қатысуда. Мұндай жағдайда тәрбиешілердің кәсіби құзыреттілігін дамыту ерекше маңызға ие болады.

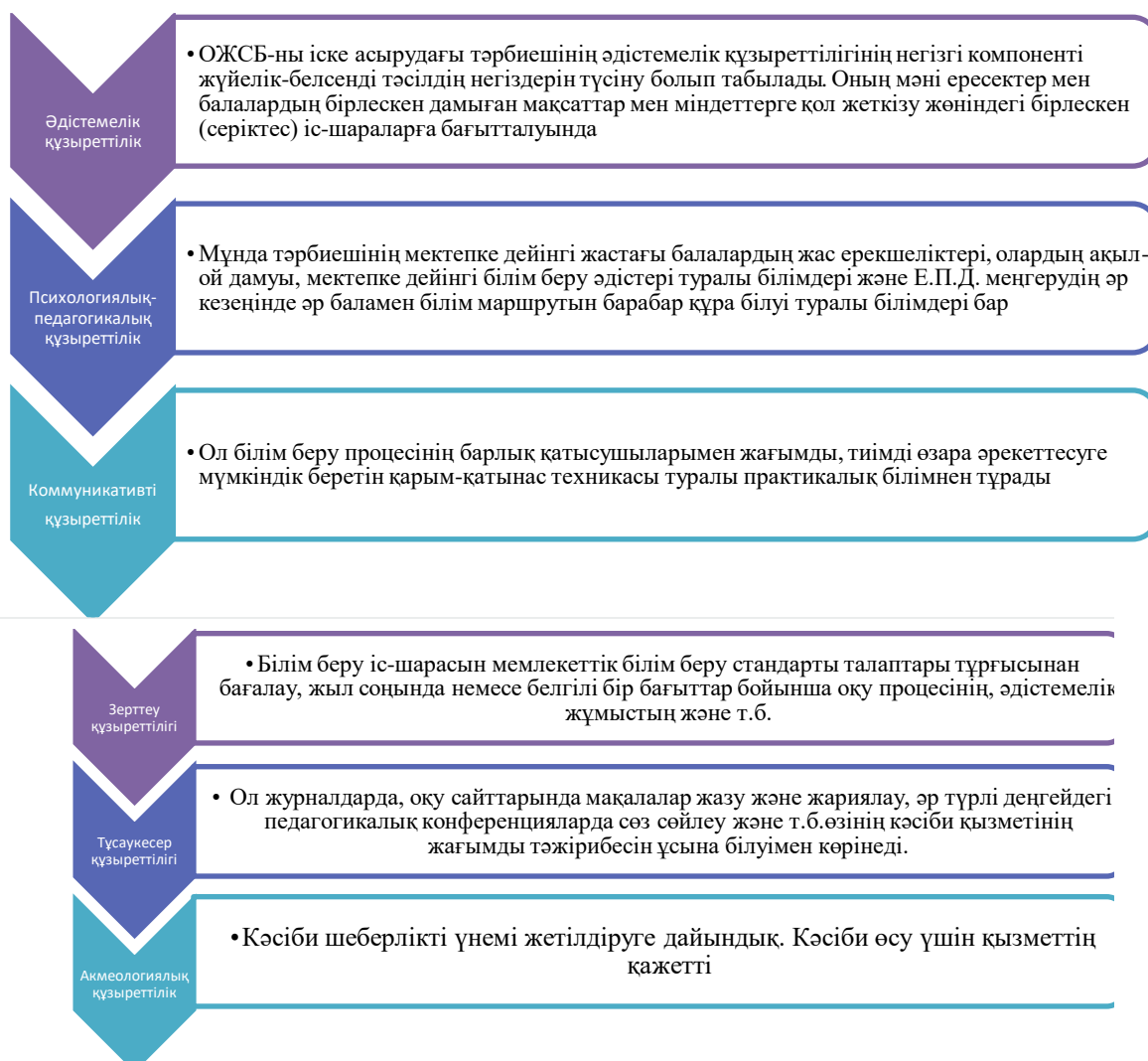
Сондықтан мектепке дейінгі педагогтардың кәсіби деңгейін арттыру, қазіргі заманғы тәрбиешіге және оның өзін-өзі тәрбиелеу деңгейіне қойылатын талаптарды арттыру мәселесі өзекті болып табылады. Осыған байланысты, ең алдымен, тәрбиешілердің педагогикалық санасын қайта құруды жеңілдететін жағдайлардың кешенін құру қажет, бұл өз кезегінде жаңа жеке және кәсіби позициялардың дамуына әкеледі.

Сонымен, мемлекеттік білім беру стандартын іске асыру аясындағы білім беру қызметі келесі педагогикалық шеберлікті дамытуға бағытталуы керек деп болжауға болады, оның ішінде келесі бағыттар бойынша іс-шараларды ұйымдастыру және мазмұны бойынша құзыреттер жиынтығы:

Өкінішке орай, қазіргі уақытта құзыреттілікке, шығармашылыққа, инновацияларды қолдануға және жасауға дайын, эксперименттік жұмыстар жүргізуге қабілетті мұғалімді қалыптастыру проблемасы әлі де бар.

Сондықтан мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттыру бойынша жүйелі жұмыстар жүргізу қажет.

Мектепке дейінгі педагогтың кәсіби құзыреттілік жүйесі келесі құзыреттер жиынтығын қамтиды:

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, тәрбиешінің кәсіби құзыреттілігінің негізгі қайнар көзі дайындықпен тәжірибе болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Кәсіби құзыреттілік үнемі жетілдіруге, жаңа білім мен дағдыларды игеруге, іс-әрекетті байытуға ұмтылуымен сипатталады. Құзыреттіліктің психологиялық негізі – біліктілігін және кәсіби дамуын үнемі жақсартуға дайын болу.

Педагогтың басты рөлі – тұлғаның жеке дамуына негізделген, жан-жақты зерттелетін, сараланған білім беру үлгісінің басым бағыттарын айқындау, нәтижесінде еліміздің әлемдік өркениетке негізделген білім саясатының стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру. Осыған орай, нәтижеге бағытталған жалпы бала бақшаларда білім берудің жаңа жүйесіне ауысу білім беруді басқару жүйесіндегілерден педагогикалық кәсіби біліктілігін арттыруда жаңаша көзқарасты, ал педагог негізгі кәсіби құзырлылықтарын дамытуды талап етеді. Білім беру саласын ізгілендірудің басты бағыттарының бірі – белсенді оқыту түрлерімен әдістерін жетілдіру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Азарова Р.Н., Борисова Н.В., Кузов Б.В. Дизайн федералдық мемлекеттік білім беру стандарттары және еуропалық және әлемдік трендтер контекстіндегі жоғары кәсіби білімнің білім беру бағдарламалары. 2-бөлім. - М.; Уфа: Мамандарды даярлаудағы сапа мәселелерін зерттеу орталығы, 2007. – 56-64 б.
2. Дука Н.А., Дука Т.О., Дроботенко Ю. / барлығынан төмен ред. Чекалева Н.В. – Омбы: ОмГПУ баспасы, 2012. – 130 б.
3. Щербова Т.В. Жоғары оқу орнынан кейінгі педагогикалық білім: тұжырымдамаға және болжауға көзқарас // Білім және қоғам, 2013. - No 2 (79). – С. 21-25.
4. «Ресей Федерациясындағы білім туралы» Федералдық заң. – М.: Проспект, 2013. – 160 б.

Шыниева Р.Т.

аға оқытушы

Оспанбаева А.Р.

аға оқытушы

Әнешова А.Ғ.

2 курс студенті

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

Шынеева Г.Т.

«Балбөбек бөбекжай» бақшасының тәрбиешісі

Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданы, Мойынқұм ауылы

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау. Ізденімпаз мұғалімнің шығармашылығындағы ерекше тұс – оның сабақты түрлендіріп, тұлғаның жүрегіне жол таба білуі. Ұстаз атана білу, оны қадір тұту, қастерлеу, арындай таза ұстау – әр мұғалімнің борышы. Ол өз кәсібін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін адам. Өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, тұрақты өзін-өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзыреті. Жаңа формация мұғалімі табысы, біліктері арқылы қалыптасады, дамиды. Нарық жағдайындағы мұғалімге қойылатын талаптар: бәсекеге қабілеттілігі, білім беру сапасының жоғары болуы, кәсіби шеберлігі, әдістемелік жұмыстағы шеберлігі.

Мұғалім өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Шығармашыл мұғалім үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз жаңалықтарын, білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор. Кәсібиліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс. А.Маркова оның кезеңдерін төмендегідей етіп бөледі: мұғалімнің өз мамандығына бейімделу кезеңі: мамандықта өзін-өзі өзектендіру кезеңі: мамандықты еркін меңгерген кезең: мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезең. Осылайша ғалым кәсіби құзыреттіліктің сипаттамасын шебер- мұғалімнің, жаңашыл-мұғалімнің, зерттеуші-мұғалімнің, кәсіби дәрежесіне көтерілген мұғалімдердің жиынтық бейнесі ретінде қарастырады [1].

Қазақ мектебінің бүгінгі жайы мен ертеңі, оқушылардың білімділік және тәрбиелік деңгейі шешуші дәрежеде мұғалімге, ата-анаға және қоғам қауымдастығына жүргізілген жұмыстарға, ізденісіне байланысты. Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің мақсаты – жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру болса, оқытудағы негізгі мақсат - өздігінен дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Жеке тұлғаның дамуында маңызды роль атқаратын оқушының өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыра білу; сол арқылы материалды саналы меңгерудің жүйесін жасау; баланың түрлі дара қабілеттерін арттыру.

Қазіргі заман талабына сай шығармашылық қабілеттің дамуына бағытталған білім дегеніміз – аз уақыт ішінде мол идея қорын алу емес, керісінше, жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін іс. Шығармашылық қабілеттің дамуы әрбір балаға қажет екендігін, әр тұлғаның қоғам дамуында өз орны бар екендігін біле отырып, дарынды балалардың тек өткенге емес, болашаққа да қызығушылығымен, іс-әрекеттердің жаңа тәсілдерін көбейтуге қабілеттерімен ерекшеленетіндігін атап өту қажет. Сонымен бірге бұл жеке тұлғалық дамудың мақсаттарына да жауап береді. Баланың дарындылығын анықтаудың негізі мектептен басталады.

Мектеп балаларымен жұмыс істеу – ерекше маңызды педагогикалық проблема. Осыған байланысты дарынды балалармен жұмыс істеудің төмендегідей кезеңдерін анықтауға болады:

- баланың жеке ерекшелігін, дарынын зерттеу;
- балалар шығармашылық өнімдерін жариялау;
- игерілген нәтижелерді бақылау [2].

Яғни осындай жұмыс істеу бағыттары арқылы бала белгілі бір шеберлікке жеткен соң, оның шығармашылық қабілеті дамиды, өзіндік идеясы туып, үлкен ізденіс пайда болады. Дарынды баланың бойындағы дамыған сана белсенділігі мен таным белсенділігі, тума қабілеті. Ол қабілет

мектепте сан алуан ғылыми салалардан білім алу арқылы және ұстаздардың көмегі арқылы ашылады және дамиды.

Педагогикалық орта – тәрбиенің ошағы. Оның баланы тәрбиелеу мен оқытудағы бірізді еңбегі, мәдениеттілігі, шеберлігі, әр адамның іскерлігіне назар аударуы жас маманның қалыптасуына үлкен әсерін тигізеді. Әрине, бұған ортаның мынадай әсерлерін бөліп көрсетуге болады:

- ұжым әсері, көзқарасы;
- ондағы белгіленген жұмыс бағытының орындалуы, талпынысы;
- жас маман жұмысына берілетін баға [3].

Педагогикалық жоғары оқу орындары – ұстаздыққа жан-жақты үйрете отырып, оқыту мен тәрбиелеудің әдістеріне қанығады. Оқушылар ісі мен біліміне байқау, зерттеу, бақылау жұмыстарын жүргізе отырып, өздерінің мамандығы бойынша тәжірибе жинап, шеберліктерін қалыптастырады.

Егер мұғалім оқушы біліміндегі ол қылықты жоя алмаса, балаға дұрыс тәрбие бере алмаса, бағдарламалық материалды меңгертуге кемшілік жіберсе, ол – методикалық бірлестік жұмысының өз дәрежесінде өтпейтіндігінің айқын көрінісі.

Бала тәрбиесі – өте күрделі, нәзік те жауапты іс екені баршаға аян. Сол себепті де мұғалімнің алдында жасөспірімдерді қалай оқыту, олардың әрқайсысының бойына Отанға сүйіспеншілік, қоғам игілігіне еңбек ету қажеттігін қалай қалыптастыруға болады деген сұрақтар тұруы заңды. Ендеше мектепте, сыныпта мұғалімнің басты тұлға аталынуы да бекер емес. Болашақ азаматтың қандай болып шығуы оған білім мен тәрбие беруші бүгінгі мұғалімнің сапасына, білімділігі мен іскерлігіне, тәжірибесіне байланысты.

Ұстаз үшін нәтижеге жету шәкіртінің білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала – ертеңгі жаңа әлем. Оқушының дамына әсер етуші әлеуметтік фактор негізінде оқушы, мұғалім, ата-ана, басқа пән мұғалімдері ынтымақтасуы керек.

Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – мұғалімдер. Оқушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктейтінін ұмытпауымыз керек.

Оқытушыларды дайындау қай кезде де актуалды проблемалар санатына жататынын аяқ-айқын. Бұл, қоғамның экономикалық-әлеуметтік мақсат-міндеттері заманына сай ерекшеліктерге ұшырап, жаңа буынды соған сәйкес өмірге үйретудің жаңа талаптары пайда болып отыр. Осы таңда ұстанымдар кәсіби педагог мамандарын дайындау жүйесіндегі көзқарастардан белгілілігі сөзсіз. Елдің білім жүйесі сатысында білім беру үрдісін ұйымдастыру жаңаша, өзгеше оқыту технологияны кіргізуді бағыт-бағдарға алады.

Сабақтың оқыту әдістерін үнемі түрлендіріп отыру қажет. Оқыту ісінде алдыңғы қатарлы озық іс-тәжірибелер мен жаңа технологияларды пайдалану, олардың ең тиімділерін сұрыптап қолдану. Мұғалім мен білім алушының арасында жылы қарым-қатынас болуы шарт. Білім алушының қажеттілігі мен қызығушылығына көңіл аударуды күшейтіп, жеке тұлғаның барлық дағдыларын дамытып, оның толық ашылуына мүмкіндік жасау. Еліміздің білім беру жүйесінде сындарлы оқыту теориясын қолдану білімді де саналы, тәрбиелі, өз елін сүйетін, рухани құндылықтарды бойына сіңірген жастар өсіп шығатыны анық.

Сабақ – оқушы мен мұғалім арасындағы білім алуға негізделген үрдіс. Мұғалімді оқушыға тек қана білім беру ғана емес, сонымен қатар, әрбір оқушының бойында шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары туралы ізденістер толғандыруы қажет. Осы мақсатты алға қойып, мұғалім өз тәжірибесіне оқытуды жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру мақсатында әрбір сабақты түрлендіріп өткізу күнделікті дағды болып қалыптасуы керек. Бұл әдістер оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырып, өз бетімен жұмыс істеуге, қорытындылар жасауға, жүйелі білім алуға жетелейді. Білімді дайын қалпында қабылдамай, оны өздігімен қалыптастырудың тұлғаны дамытатындығы, өздігімен құрастырылған білімнің есте ұзақ мерзімде сақталатындығы белгілі. Сондықтан, пәндерді жекелей бермей, мазмұны жағынан ұқсас пәндерді біріктіре беруді тәжірибеге енгізген жөн, нәтижесінде оқушы алып жатқан білімін қайда қолданатынын ұғынып, оқуға деген ынта-жігері артады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қоянбаев Қ. Педагогика.– Алматы, 2015 ж.

2. Игенбаева Б.Қ. Адамгершілік сабақтары. – Алматы, 2014
3. Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014. – 360 б.

Шыниева Р.Т.
аға оқытушы

Оспанбаева А.Р.
аға оқытушы

Бақдәулетова Э.Б.
2 курс студенті
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. (Қазақстан)

Далибаева А.Б.
Көктал орта мектебінің ағылшын тілі мұғалімі
Жамбыл облысы, Байзақ ауданы

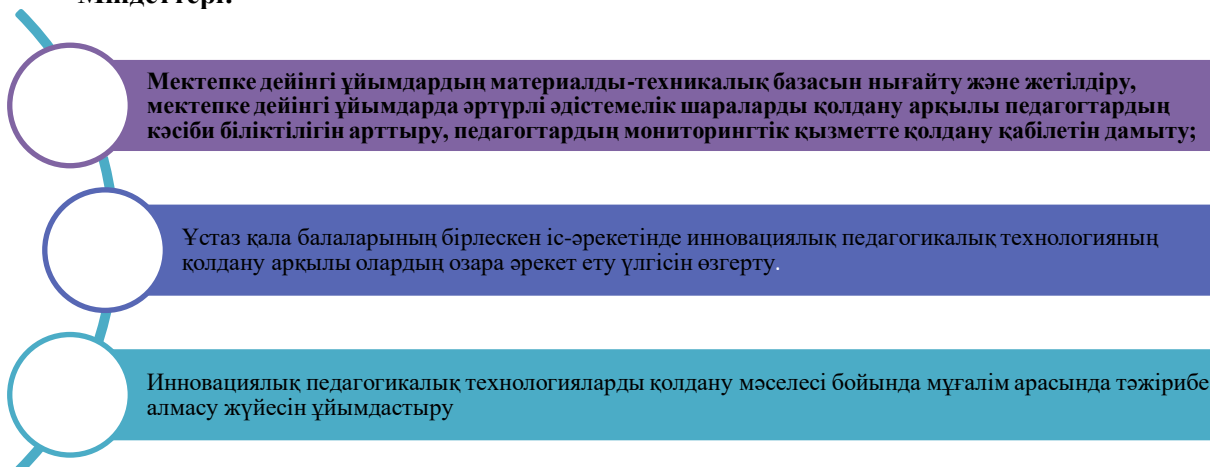
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ

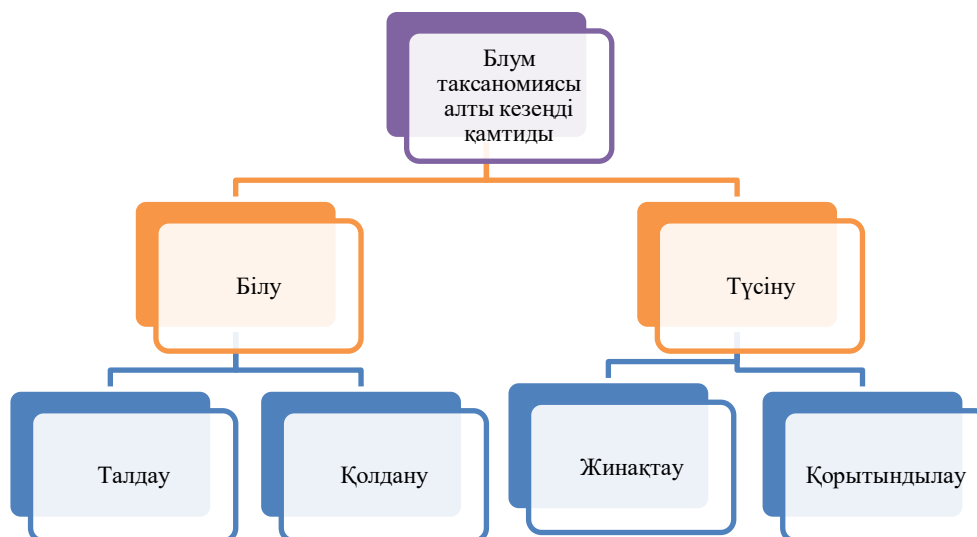
Мектепке дейінгі ұйымдардағы педагогикалық үдерістердің инновациялығы – мектеп жасына дейінгі балалардың тиімді дамуына септігін тигізетін жаңа технологияларды мақсатты қолдануында болып табылады.

Оқытудың интерактивті әдістерін қолдану, оның барысында мұғалім мен бала арасындағы өзара әрекеттестіктің маңызы арта түсуде.

- мектеп жасына дейінгі балалардың заманауи интерактивті жұмыс түрлері туралы бірыңғай білімді қалыптастыру;
- мектепке дейінгі ұйымдардың тәрбиешілері мен педагогтарының мектеп жасына дейінгі балалармен интерактивті әрекеттесу үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану қабілетін қалыптастыру;
- мектепке дейінгі білім беруді жаңғырту жағдайында, мектепке дейінгі ұйымдардың тәрбиешілері мен педагогтары арасында өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін қалыптастыру.

Міндеттері:

Мектепке дейінгі ұйымдарда тәрбиеші білім беруде жаңа инновациялық технологияларды игеруі – бала тұлғасының дамуының басты кепілі.

Қазіргі таңда ойынның маңыздылығы заманауи баланың ақпаратпен қанығуынан артады. Теледидар, бейнетаспа, радио, интернеттен алынатын ақпарат ағымын ұлғайтты және түрлендірді.

Баланың шығармашылық қабілеттерін дамыту технологиясы

Мектеп жасына дейінгі балалар үшін «Блум таксономиясы» технологиясы – бұл тәрбиешілер үшін толық әдістемелік ұсыныстары бар ұжымдық ойындар мен сабақтар жүйесі.

Блум таксономиясы негізгі бағдарламасын ауыстыруға емес, оның тиімділігін барынша арттыруға арналған. Тәрбиеші жұмыс істейтін кез келген бағдарлама негізінде практикада тексерілген блум әдістері мен тәсілдерін қолдануға болады.

Балаларды шығармашылығын дамытуда АКТ-ның тигізер әсері зор екенін панорамалық флипчарт сабақта дәлелдедік.

Болашақта Блум таксономиясы әдісі арқылы ұйымдастырылған оқу қызметімізді жоспарлай алсақ және оның жүйесімен жұмыс жасай білсек шешімін дұрыс табамыз деп сеніммен қараймыз.

Ұйымдастырылған оқу әрекетін алты бөлікке жіктеп жаза отырып, АКТ-ны пайдалану оқу қызметін жандандыра түседі, ойлау, сөйлеу, ұшқыр қиялы дамиды деп ойлаймыз.

Өз жұмысымды балабақша ұжымының алдына қойған мақсатымен ұштастырамын. Жаңа технологияны әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану білім сапасын көтереді.

Жұптық оқыту қалпында тілдік қатынас екі баланың арасында жүреді. Онда негізгі мақсат – екі баланың өзара тілдесу ерекшеліктеріне, тілді білу дәрежесіне т.б сүйене отырып іске асырылады. Мұнда балалар екі-екіден жұпқа бөлініп, әр жұп жеке тапсырмалар бойынша жұмыс істейді де, олардың сыңарлары бір-бірімен отырады.

Жұптық қалыппен тілді үйретудің ерекшелігі ол диалог арқылы жүзеге асады да, тілдік қарым-қатынастың ауызша түрін дамытуға себін тигізеді. Бұл қалып бойынша бүкіл тілдік материал диалогтың негізінде меңгеріледі.

Топтық оқыту балаларды бөліп оқыту балалар арасындағы қарым-қатынасты жақсартады, дұрыс сөйлей білуге жағдай жасайды, білімдерін жетілдіреді, адамдар әртүрлі мінез-құлықтағымен пікір алмасуға үйретеді, топтар арасында балалар өздерінің жеке дара қасиеттерін көрсетуге мүмкіндік алады.

Тіл үйренудің ұжымдық формасы, үйренушінің бүкіл топтағы қызметкерлерімен жеке сұқбаттасу арқылы олардың олардың бір-бірін үйретуі, оқытуы, пікір алмасуы және әр жұп сыңарларының қос ұжымдық мүшелерінің түгелталып, әрі жұп, әрі топтық тілдік қатынастың асуы жүзеге асырылады. Оқу қызметінде балалардың коммуникативтік сөйлеуі, тіл дамытуы көрнекілік әдісі, ойын әдісі арқылы іске асады.

Сөздік жұмыстарын өткізбей тұрып, жалпы символдардан бейнелерді меңгерту керек, мұнда мнемокесте үлкен роль атқарады.

«Сөйлейтін кітаптар» арқылы кітап бетіндегі қажетті сөздер, шағын сөйлемдерді қайталап айту, сұраққа дұрыс жауап беруге баулиды. Ұнтаспаны пайдалану арқылы аңдардың, құстардың, табиғат құбылыстарын т.б. дыбыстарды ажырата білуге мүмкіндік бар.

«Музыка немесе дыбыстармен жұмыс» мәзірінен арнайы әуендерді ойнату арқылы ұйымдастырылған оқу қызметін түрлендіруге, балаларды түрлі байқауларға дайындауда көп көмегін тигізеді.

Осыдан шығатын нәтиже:

- Әр бала өздігінен жұмыс істеуге дағдыланады;
- Баланың жеке қабілеті анықталады;
- Балалар бір-бірінен қалмауға тырысады;
- Әр бала өз деңгейімен бағаланады.

«Ел боламын десең, бесігіңді түзе», «Тәрбие – тал бесіктен» деп дана халқымыз айтқандай парасатты, зерек, кішіпейіл, адал, адамгершілігі мол ұрпақ ұлтымыздың басты құндылығы. Саналы да білімді жас ұрпақ болашағымыздың кепілі.

Бала тәрбиесінде ең маңызды роль атқаратыны мәлім. Қай елде, қай кезде болмасын, бала тәрбиесін ерекше дамытушыда, ілгері апарушы да – балалар, яғни бүгінгі ұрпақ – ертеңгі елдің болашағы.

Бала тәрбиесі ата-ана үшін күрделі де, жауапты міндет. Сондықтан бала мектеп табалдырығын аттағанға дейінгі оның алғашқы ұстазы – ата-анасы. Отбасындағы тәрбие әрбір мүшенің өзін-өзі сақтау, ұрпақты жалғастыру, өзін-өзі сыйлау қажеттігінен туындайды.

Отбасында адамның жеке басының қасиеті қалыптасады. Баланы дұрыс тәрбиелеу отбасында алдымен жанұя жағдайы, онда қалыптасқан моральдық-психологиялық ахуал, татулықпен өзара түсіністік, сүйіспеншілікпен сыйластық, ауызбіршілік, отбасы мүшелерінің бір-біріне деген құрмет сезімдері, яғни отбасындағы кіршіксіз таза, мөлдір көңіл-күйі тікелей ықпал етеді.

Қателігін түсіне білетін,

Дұрыс жүріп күтіне білетін,

Үлкенді сыйлап, кішіні сүйетін

Білімді жинап, дүниені шолатындай, – балаларыңыз үлкен азамат болып өссін!

Қорытындылай келе Макаренконың: «Баламен шындап сөйлесу үшін орын мен уақытты таңдай біліңіз, кіре берістегі жол-жөнекей айтылған сөз бала көңілінде керекті із қалдырмайды», – деген парасатты ойымен түйіндегенді жөн көрдік. Орыстың ұлы педагог-ғалымы К.Д.Ушинскийдің «Мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана, мұғалім оқуды, ізденуді тоқтатысымен мұғалімдігі де жойылады» – деген. Ол үшін тек бір технологиямен шектеліп қоймай, әртүрлі технологияның элементтерін пайдаланған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. 2017 ж. <http://adilet.zan.kz/>.

2 Нысанбаев Ә. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтар әлемі – Мирценностей независимого Казахстана. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институты, 2011. – 271 б.

3 Нұрышева Г.Ж. Философия Лекциялар курсы. – Алматы: Зият Пресс, 2016. – 204 б.

4 Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. – 2010. - №8. – С.11-15

Шынтаева Н.А.
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. (Қазақстан)

Аккулиева Г.М.
Аягул бөбекжай балабақшасы
Жуалы ауданы (Қазақстан)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

XXI ғасыр – білім ғасыры, бүгінгі таңда парасатты, адамгершілігі жоғары, дамыған ұрпақ қалыптастыру – мемлекетіміздің ең басты міндеті. Тәрбие мен білімнің алғашқы дәні – мектепке дейінгі тәрбие. Баланың денсаулығы мықты, қимыл-қозғалысы, физикалық дамуы мектепке дейінгі кезеңде де қалыптасады.

Ойын баланың тілін дамытуға ықпал етіп, танымдық әрекетінің дамуына жол ашады. Кез келген бала ойнап өседі, өйткені баланың табиғаты тек ойынға байланысты. Ойын барысында бала ештеңеге тәуелді болмайды. Ол өз қалауын айтады. Ал еркіндік – барлық дамудың баспалдағы, бәрін білуге құштарлық пен құлшыныс. Ойын барысында баланың білуге құмарлығы, сөйлеуі дамиды.

Баланың танымдық түсінігі мен іс-әрекеті ойыннан басталады, оның негізі болашақ өмірде оқу мен еңбек болады. Ойынның тұлғаның дамуына әсері ежелгі дәуірде байқалды – оны жүзеге асыру жолдарын ұсынған атақты ойшылдар, философтар, педагогтар, психолог ғалымдар.

Ойын – мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі әрекеті. шетелдіктер Р.Оуэн, Ф.Фребель, М.Монтессори, Я.А. Коменский, Г.Песталоцци, С.Л. Рубинштейн, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев ойынның мектепке дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі рөлі туралы, Е.И. Тихеева, А.П. Усова, А.К. Усова, А.К. О.М. Дьяченко, А.И. Кирилова, В.С. Мухина, Т.Рибот, Қазақстандық Н.Құлжанова, Б.Баймұратова, А.Меңжанов, Қ.Аймағамбетов, М.Тұрыскелдин, Ф.Жұмабекова және т.б. зерттеулерінде қарастырған.

Ұлы Абай: «Ойнамай, ән салмай бала өсер ме?». Оның ойынша, ойынның бала өміріндегі маңызы көрінеді. Балабақша бүлдіршіндерінің психикасын дамытуда ойынның шешуші рөл атқаратынын белгілі ғалымдар өз еңбектерінде айтады: Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердіұлы, С.Торайғыров. Ал антикалық ұлы ойшылдар ДЖ.Ж. Руссомен И.Т. Песталоцци балаларды болашаққа ойын арқылы бейімдеу керектігін түсіндірді. ойынның теориясы мен мағынасы туралы Д.Ушинский және П.Ф. Лесгафтойынның тәрбие мен оқытудағы рөлі туралы. П.Шацкий, В.А. Сухомлинский, Н.К. Крупскаяөз пікірлерін білдірді.

Педагогикалық процесті жетілдірудегі ойынның рөлі туралы қазақ ғалымы Н.Құлжанова ойын баланың күнделікті іс-әрекетіне, өміріне еліктеу, инстинкт екені дәлелденді. Н.Құлжанованың пікірінше, ойынды адамгершілік-тәрбиелік мақсатта пайдалану болашақ өмірге төте жол, үлкендерге еліктеу және өмір талабына бейімделу деп түсіндіріледі. Сондықтан балабақша балаларының негізгі іс-әрекеттері оқу, қарым-қатынас, ойын және еңбек болып табылады, олардың әрқайсысы баланың негізгі функцияларын орындайды және дамытады. Бұл сонымен қатар жаңалықтармен бөлісу мүмкіндігін арттырады, ойын белсенділігі артады, бірлесіп жұмыс жасауға үйренеді және бұл жұмыс күшінің қозғалысын жақсартады, практикалық кеңістік пен көрнекі ойлауды жақсартады.

Оның пайда болуының көп ғасырлық тарихына жүгінер болсақ, ол туралы алғашқы түсініктер ежелгі грек философтары Платон мен Аристотельдің еңбектерінен басталады. Ұлы ежелгі ойшылдар Я.А. Коменский, Я.У. Руссо, Д.ДЖ.Локк, И.Г. Песталоцци ойын арқылы балалардың болашаққа бейімделуі қажет деп түсіндірді. Коменскийдің пікірінше, ол ойын мен еңбек арасындағы байланыстың күрделі педагогикалық мәселесін шешуге тырысты, сондықтан оның көзқарастары бүгінгі күні де өзектілігін жойған жоқ. Ол: «біз ойынды баланың рухани және физикалық дамуының қозғалысында көреміз, сондықтан ол санаға пайдалы болатындай етіп жүргізілуі керек» - деп атап көрсетті.

Оқыту әдістері мен құралдары мәселелеріне де тоқталған Дж. Локк та, Дж.Ж.Руссо да ойын арқылы баланы дамытуды, оқытуды және тәрбиелеуді бірінші орынға қойды.

Баланың бірінші әрекеті ойын, сондықтан оның ерекше мәні бар. Ойын – адам өміріндегі алғашқы қадам. Бала өмірінде ойынның алатын орны ерекше. Бұл ойын барысында баланың өмірді психологиялық қабылдауы, еңбекке деген көзқарасы, психологиялық ерекшеліктері қалыптасады. Ойын балаларды ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық тәрбиелеудің маңызды құралы болып табылады. Баланың қуанышы да, қайғысы да ойын барысында көрінеді, сонымен қатар құрдастарымен тез тіл табыса алады.

С.А. Шмакова, көптеген ойындардың ортақ белгілері: баланың тек нәтижеден ғана емес, сонымен қатар әрекет процесінен ләззат алуға ұмтылуымен ғана қабылданатын еркін дамып келе жатқан әрекет (әрекеттік (процедуралық) ләззат); Бұл қызметтің мәні бойынша мағыналы, шығармашылық, белсенді сипаты («шығармашылық сфера»). Эмоционалдық сілкініс, бәсеке («эмоционалдық энергия»).

Мақсаты – мектеп жасына дейінгі балалар мен балалардың даму деңгейінің толыққанды мотивациялық негізін қалыптастыру үшін дағдылар мен еңбек жағдайларымен жұмыс жасау.

Ойын балаларды өмірдегі қиындықтарды жеңуге үйретіп қана қоймай, өмірге қажетті қасиеттерді дамытады, ұйымдастырушылық қабілетін дамытады. Ойын арқылы бала бойында адамдық қасиеттермен қатар білімге, өнерге құштарлық қалыптасады. Балабақшадағы оқу-тәрбие жұмысында балалардың сөйлеу тілін, сөздік қорын дамытуға, үйренген сөздерді күнделікті өмірде қолдана білуге, күнделікті сөйлеуде қолдана білуге ерекше көңіл бөлінеді. Тіл дамытудың негізгі міндеттерінің бірі – мектеп жасына дейінгі балалармен лексикалық жұмыс. Сөздік жұмысында мұғалімдер әрқашан осы тапсырмаларды басшылыққа алуы керек. Балалардың сөздік қорын, тілін дамытуда ойындардың, тапсырмалардың, жаттығулардың алатын орны ерекше.

Халық даналығы бойынша ойынды білмейтін, ойлай білмейтін баланың ойын өмірінде табысқа жетуі – ойынға деген көзқарасы, көзқарасы, мінез-құлқы өскен сайын өмірде қаланады.

Бала өміріндегі ең бірінші қимыл – ойын, сондықтан оның мәні ерекше. Ойын жас баланың өмірлік, экологиялық, еңбек, психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Балалар ойын кезінде өзін еркін сезінеді, қызығушылық танытады, интеллект (сезім, қабылдау, зейін, ерік арқылы), эмоцияға әртүрлі психологиялық идеялармен жауап береді. Ойын барысында бала өмірдегідей қуаныш пен қайғыны бастан кешіреді. Танымдық түсіну, баланың іс-әрекеті ойыннан басталып, оның негізгі болашақ өмірінде жалғасады. Ойын арқылы бала тұлға болып қалыптасады.

Ойын – бала өміріндегі тәрбиенің негізгі шарты. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны, айналадағы заттар мен құбылыстарды түсінеді. Ойын – балалар үшін қиын әрекет, ол білімділікті, ақылды, ұйымшылдықты қажет етеді. Мына тәрбиелі бала қайдан шықты? Бала мұны ойын арқылы үйренеді, ал ересектер мұны үйретуі керек. Ойынның өз мақсаты, жоспары, арнайы заттары және т.б. мүмкіндіктері көп. Бұл мектеп жасына дейінгі балалардың тұлғалық дамуына ықпал ететін жетекші, негізгі құбылыстардың бірі. Бала ойын арқылы күш-қуатын шыңдайды, қоршаған орта мен құбылыстардың сырын түсінеді, еңбек дағдыларын меңгере бастайды. Олай болса, болашақ іскердің тәрбиесі, оның тәлімгерлігі – ойын. Оқу үрдісіндегі түрлі инновациялық технологиялар білім сапасын арттырудың кепілі болып табылады.

Жаңа педагогикалық технология ұғымы оқытудың жаңа әдістерін іздестіру, яғни нәтижеге жету, білім мен тәрбие беруде жаңа ғылыми зерттеулерді оңтайлы пайдалану, демек, жоғары нәтижеге жету дегенді білдіреді. Заманауи технологиялардың бірі – ойын ойнау.

Балалардың білім беру саласында оқуға деген ынтасын арттыру үшін жаңа технологияларды қолдану мұғалімдер мен балалардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, қызығушылығын арттыратындықтан ойын технологияларын тиімді пайдалану қажет. Сондықтан қазіргі педагогика ғылымы баланың тұлғалық дамуына бағытталған оқытудың жаңа технологияларын жасауға ұмтылуда. Осы технологиялардың бірі ойын ойнау болып табылады. Педагогикалық ойындар технологиясы – педагогикалық жұмысты ойын түрінде ұйымдастырудың әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы. Бала тәрбиесінде ойын технологиясының маңызы өте зор. Ойын процесінде адамда өзін-өзі бақылау қабілеті дамып, қалыптасады.

5-6 жастағы балалармен сөздік жұмысын жүргізу. Мектепке дейінгі тәрбиеде балалардың сөйлеу тілін дамытуға, оларды сөйлеуге үйретуге, үйренген сөздерді күнделікті өмірде қолдана білуге, күнделікті қарым-қатынаста қолдануға ерекше көңіл бөлінеді. Балалармен ауызша жұмыс жасай отырып, айналадағы заттармен таныстырамыз, оларды атауға, белгілері мен қасиеттерін, түсі мен пішінін ажырата білуге, өмірдегі, қоршаған ортадағы әртүрлі құбылыстар туралы түсініктерін дамытып, тілде белсенді қарым-қатынас жасауға үйретеміз. Мұғалім лексикалық жұмысты жүргізгенде әрқашан осы тапсырмаларды басшылыққа алуы керек.

Балалардың сөздік қорын дамытуда ойындардың, тапсырмалардың, жаттығулардың алатын орны ерекше.

Ойын кезіндегі баланың ұйымдастырушылық қасиеттері: ойлау қабілеті, сөздік қоры, сауаттылығы, тапқырлығы, шыдамдылығы, табандылығы, күрделілігі, әдептілігі. Мысалы, балалардың барлығы жалғыз ойнамайды, өз құрбыларымен бірге ойнайды, бір-бірімен араласады. Ойын барысында бала қызықты нәрсені таңдайды. Баланың ерекше қасиеттерінің бірі – сөйлеуге алаңдамау. Ойын баланың сөйлеу тілін дамытуға ықпал етеді, танымдық белсенділігін арттырады. Ол бос. Сөйлеу ойынында баланың білуге құштарлығы қалыптасады. Ойынның түрлері көп. Ойындар, жаттығулар, тәттілер, спорттық, қимыл-қозғалыс, халықтық, дидактикалық, саусақпен, рөлдік ойындар, үстел ойындары және т.б. қолданылады.

Сөздік қорын дамытуды ұйымдастыруда ойын сабақтары басты рөл атқарады. Мұғалім бақылауды, көруді, сурет салуды, жұмбақ шешуді, саяхаттауды, ойын ойнауды ұйымдастыруда балалардың сөздік қорын дамытады. Осылайша, бала топтың жас ерекшелігіне сәйкес бағдарламалық тапсырманы меңгереді. Ойынды ұйымдастырған кезде мұғалім жетекші ретінде балалардың ойынға, ойын ережелерін сақтауға және ойын барысында ойлауға, заттың атын немесе қасиетін есте сақтауға, ойынға қатысу арқылы зейінін, қиялын дамытады.

Заттармен ойында ойыншықтар мен табиғи заттар қолданылады. Мысалы, «Бірдейін тап», «Салыстыр және ата», «Ағаштың қай жапырағы?», «Бірдей ойыншықты тап» т.б.

Жалпы ойынды ұйымдастыру үш бағытты қамтиды: ойынға дайындық, ойын ойнау, ойынды талдау. Ойынның маңызды құралы, заттарды дайындау ойынға дайындық болып табылады.

Оқушылардың білім, білік, дағдыларын, белсенділігін арттыру, балалардың тілге деген қызығушылығын арттыру, дұрыс сөйлеу дағдыларын дамыту мақсатында ойын технологияларын ұтымды пайдалансақ, алға қойған мақсаттың сапалы нәтижесіне қол жеткізе аламыз. Ойын технологиялары кеңінен қолданылатыны белгілі.

Сонымен қатар балалардың сөйлеу тілін, сөздік қорын дамытуда ойын, тапсырмалар, жаттығуларды қолдану тамаша нәтиже береді. Ойын арқылы балалардың тілін, сөздік қорын, ауызекі сөйлеу дағдысын, танымдық белсенділігін, зерделілігін, адамгершілік қасиетін дамытады.

Ойын баланы ізденуге бағыттайды, жеңіске деген қызығушылығын оятады, содан кейін ойын шартын сақтай отырып, жылдам, жинақы, шапшаң, тапқыр болуға, тапсырмаларды дәл орындауға тырысады. Ойындар, әсіресе топтық ойындар адамның адамгершілік қасиеттерін, жауапкершілік сезімін, тәртіпті, еңбексүйгіштік пен мінез-құлықты дамытады. Көрнекілік әдістері, қызықты да тиімді сұрақ түрлері, жұмбақтар, анекдоттар, жағдаяттық жағдаяттар, сайыстар балалардың белсенді психикалық әрекетін дамытуға көмектеседі. Ойын барысында баланың ойлау қабілеті үнемі дамып, жетіліп, деформацияланып отырады.

Ойын баланың сөйлеу тілін дамытуға ықпал етеді, танымдық әрекетінің дамуына жол ашады. Ойын баланың физиологиясын дамытумен қатар оның тілін дамытуда маңызды рөл атқарады. Ойынның әр түрінің өз мақсаттары, міндеттері мен бағыттары болады. Бұл ойынды әр бала ойнайды. Бұл ойынды көп ойнаған баланың дүниетанымы кең, жаны таза, жүрегі жұмсақ, жүзі нағыз сезімтал болады.

Бір сөзбен айтқанда, сабақ қызықты өтуі үшін ойындарды дұрыс ұйымдастыра білу керек. Сабақта әртүрлі дидактикалық ойындарды қолдану арқылы ғана мақсатқа жетуге болады. Сонда дүниетанымы кең, жан-жақты дамыған, өз ойын толық жеткізе алатын, мектепке баруға дайын ұрпақ тәрбиелеуге болады.

«Баланы тәрбиелеу үшін, ең алдымен, оған білім беру, ертеңгі күні апатқа соқтыратын тәрбиесіз білім беру керек», - дейді данышпан, ойшыл, энциклопедист Әбу Насыр әл-Фараби данышпанымыз айтқандай, тәрбиелік мәні бар ойындарды ойнай отырып, бала тәрбиесіне үлес қосайық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бисембаева Ж.К. «Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі». – Қостанай, 2019.–77 б.
2. Әбішева А. «Ойын элементтерін қолданудың педагогикалық ерекшеліктері» Бастауыш мектеп, №3, 2003.
3. Баймұратова А., Қасымова Г. Ойын теориясы. – Алматы, 2004. – 90-110 бб.
4. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Алматы, 2008. –115 б.
5. Мәженқызы Р., Нұржумина Ш., Садуақасова Ю. «Сауат ашу» (Өліппе дәптері, дидактикалық материалдар). – Алматы: «Мектеп», 2003. – 121 б.

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА: ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА: ИНТЕГРАЦИЯ НАУК В ХХІ ВЕКЕ

PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY: INTEGRATION OF SCIENCES IN THE XXIST CENTURY

Абдрашитова Т.А.

доктор психологических наук, профессор

Брюхова П.К.

студентка 3-курса

Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ САМОСОЗНАНИЯ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Начало младшего школьного возраста определяется моментом поступления ребенка в школу. В этот период происходит дальнейшее физическое и психофизиологическое развитие ребенка. Резкая смена социально – психологических условий жизни ребенка, столь же резкий рост физических, эмоциональных и интеллектуальных нагрузок, безусловно, отражаются на физическом и психическом состоянии ребенка.

Что же конкретно происходит с организмом в первые недели обучения?

Прежде всего, отмечается низкий уровень и неустойчивость работоспособности, напряжение сердечно-сосудистой системы. Неслучайно поэтому у значительной части учеников в конце занятий отмечается резко выраженное утомление.

В младшем школьном возрасте все большее значение для развития ребенка приобретает его общение со сверстниками, которое способствует усвоению таких типов отношений, как лидерство и дружба.

Развитие познавательных психических процессов в младшем школьном возрасте характеризуется тем, что из действий произвольных, совершающихся непреднамеренно в игровой или практической деятельности, они превращаются в самостоятельные виды психической деятельности, имеющие свою цель, мотив и способы выполнения.

Наряду с психофизиологической адаптацией происходит и психологическая адаптация ребенка к школе. Исследования Э.М. Александровской показали, что только 56% детей обладают адекватной формой такой адаптации. Среди оставшихся 30% составляют дети с неустойчивой адаптацией, для которых характерны повышенная утомляемость, нарушение сна, склонность к страхам, и 14% – дети с нарушениями форм социально-психологической адаптации, выражающейся в плохом усвоении учебной программы, поведенческих проблемах, трудностях в установлении контактов с учителями и сверстниками [1].

Ведущей в младшем школьном возрасте становится учебная деятельность. Она определяет важнейшие изменения, происходящие в развитии психики детей на данном возрастном этапе. В рамках учебной деятельности складываются психологические новообразования, характеризующие наиболее значимые достижения в развитии младших школьников и являющиеся фундаментом, обеспечивающим развитие на следующем возрастном этапе. Ребенок начинает овладевать своими психическими процессами, учиться управлять памятью, мышлением и вниманием. Согласно Л.С. Выготскому, с началом школьного обучения мышление выдвигается в центр сознательной деятельности ребенка. Во время учебной деятельности происходит усвоение основ теоретического сознания и мышления, что ведет к возникновению и развитию таких новых качественных образований, как рефлексия, анализ [2].

Происходящая в этом возрасте «утрата детской непосредственности» (Л.С. Выготский) характеризует новый уровень развития мотивационно-потребностной сферы, что позволяет ребенку руководствоваться сознательными целями, социально выработанными нормами, правилами и способами поведения.

Для характеристики младшего школьного возраста как качественного своеобразного этапа детского развития представляют интерес подходы зарубежных психологов к пониманию сущности данного возраста.

Так, согласно концепции Э.Эриксона, возраст 6-12 лет рассматривается как период передачи ребенку систематических знаний и умений. При позитивном исходе этой стадии развития у ребенка формируется переживание своей умелости, при неудачном исходе—чувство неполноценности и неспособности быть наравне с другими [3].

Согласно концепции Ж. Пиаже, интеллектуальное развитие ребенка 7-11 лет находится на стадии конкретных операций. У ребенка возникает способность применять логическое мышление, опираться на свой опыт. Переход к конкретно - операционному мышлению влечет за собой перестройку всех психических процессов.

Таким образом, младший школьный возраст является этапом существенных изменений в психическом развитии. Необходимо учитывать, что для ребенка данного возраста важную и определяющую роль играют взрослые (учитель, родитель, воспитатель, психолог), основной задачей которых является создание оптимальных условий для раскрытия и реализации потенциала.

Поступление в школу изменяет эмоциональную сферу ребенка. Эмоции играют важную роль в жизни детей: помогают воспринимать действительность и реагировать на нее. По мере того, как ребенок растет, его эмоциональный мир становится богаче и разнообразнее.

Эмоциональную сферу младших школьников можно характеризовать:

1. легкой отзывчивостью на происходящие события и окрашенностью восприятия, воображения, умственной и физической деятельности эмоциями;
2. непосредственностью и откровенностью выражения своих переживаний радости, гнева, смеха, печали, удовольствия;
3. свои и чужие эмоции слабо познаются и воспринимаются, мимика других часто воспринимается неверно;
4. большой эмоциональной неустойчивостью и частой сменой настроения.

В отличие от дошкольников, которые предпочитают воспринимать только веселые и радостные картины, у младших школьников возникает способность к сопереживанию при восприятии драматических конфликтов.

Таким образом, в младшем школьном возрасте особенно ярко видна социализация эмоциональной сферы.

Список литературы

1. Аверин В.А. «Психическое развитие детей младшего школьного возраста»: Учеб.пособие. – 2-етиздание, 2000. – 63 с.
2. Выготский Л.С Собрание сочинений: в 6-ти томах/ Гл. ред. А.В. Запорожец. Т. 4. Детская психология/ Под ред. Д.Б. Эльконин. 1984 – 433с.
3. Немов Р.С. «Психология» М.: Гуманитар. Изд. Центр ВЛАДОС, 2005.

Абильдина С.К.
педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Бакижанова Ж.М.
магистрант
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ. (Қазақстан)

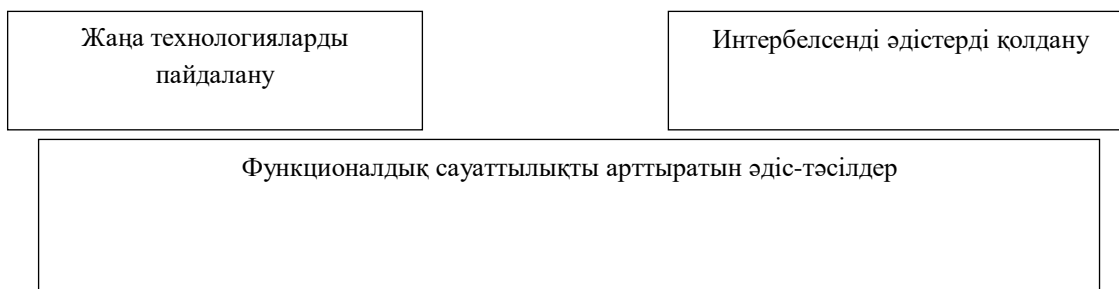
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы №832 қаулысымен бекітілген.

Ұлттық жоспардың мақсаты: Қазақстанда білім сапасын жетілдірудегі, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі атқарылатын іс-шаралардың тұтастығы мен жүйелілігін қамтамасыз ету.

Функционалдық сауаттылық дегеніміз – адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық сауаттылықтарын жетілдіру және алған білімдерін өмірде пайдалана алу.

Педагогика ғылымында «**функционалдық сауаттылық**» ұғымы салыстырмалы түрде жаңа. Ол 60-жылдардың аяғында пайда болды және алғаш рет ЮНЕСКО құжаттарында халықаралық проблема ретінде анықталды. Бұл термин қазіргіден сәл өзгеше мағынаға ие.

PISA зерттеуінің нәтижелері бойынша көптеген елдер мектеп оқушыларының математикалық сауаттылық деңгейінде төмен нәтиже көрсетті, бұл осы мәселеге көбірек назар аударды. А.А.Леонтьев математикалық сауаттылықты «функционалдық сауаттылық» деп түсінді.

Оқушылардың функционалдық сауаттылық мазмұны келесі құзыреттіліктерден:

1. оқу, жазу сауаттылығынан
2. жаратылыстану ғылымындағы сауаттылығынан
3. математикалық сауаттылығынан
4. құқықтық сауаттылығынан
5. компьютерлік сауаттылығынан
6. денсаулық мәселесіндегі сауаттылықтан көрінеді.

Әрине, математика сабақтарында математикалық сауаттылық қалыптасады, бірақ бұл туралы көптеген мақалалар жазылды, мен математикалық, сәйкесінше функционалдық сауаттылықты барлық сабақтарда, мүмкін үзілістерде қалыптастыруды және дамытуды ұсынуға болады. Мысалы: «Кезекші, кезеңіңіз қай күні болады?», т.с.с. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту мен бағалауда әртүрлі тәсілдер бар, ең өнімдісі жағдаяттық тапсырмаларды орындау болып табылады.

Оқушылардың математикалық сауаттылығының қалыптасуы «математикалық құзыреттіліктің» даму деңгейлерімен (танымдық салалармен) сипатталады:

- білу (еске түсіру);

Терминдерді, сандарды қасиеттері бойынша суреттеу және есептеу; график пен кестеден мәліметтерді алу; құралдарды қолдану; классификациялау, математикалық объектілерді танып білу.

- қолдану (байланыстарды орнату);

Нәтижелі шешу тәсілін таңдау; математикалық ақпаратты талдау және көрсету; модельдеу; тізбекке байланысты тапсырмаларды орындау; стандартты есептерді шешу

- ойлау (пайымдау, тұжырымдау).

Объектілердің арасындағы тәуелділікке талдау жасау; қорытындылау, әртүрлі шешу жолдарын синтездеу; дұрыс/бұрыс айтылғандарды дәлелдеу; стандартты емес есептерді шешу.

Математика пәні міндетті пәндердің бірі болғандықтан оқушылардың даярлығы, математикалық ұғымдарды қолдана білу деңгейлері стандарттан төмен болмауы тиіс. Бірақ оқушылардың қабілеттері мен математикалық білімдері, ол білімдерді қолдану деңгейлері әр түрлі болады. Осы орайда математикалық сауаттылық моделін қарастырған жөн. Математикалық сауаттылық моделі шынайы элем проблемаларын математикалық элеммен ұштастыруға, тәжірибедегі мәселелерді пайымдай отырып, оның математикалық моделін құруға алғы шарт болып табылады.

Математика сабағындағы негізгі сауаттылыққа мыналар жатады:

1. Математика – ғылым болмысынан балама ұғымдар. Сондықтан да математика барлық ғылымдардың логикалық негізі – күре тамыры ретінде қарастырылады.

2. Математика ең алдымен оқушылардың дұрыс ойлау мәдениетін қалыптастырады, дамытады және оны шыңдай түседі.

3. «Математикалық сауаттылық» ауызша, жазбаша қабілеттерін қалыптастыру арқылы оқушының «математикалық сауаттылықты» меңгере білу қабілетін шыңдайды.

4. Математика әлемде болып жатқан түрлі құбылысты, жаңалықты дұрыс қабылдап, түсінуге көмектеседі.

5. Математиканың болашақ тұлғаны моральдық, эстетикалық және этикалық тұрғыдан қалыптастыруда да тәрбиелік мәні бар.

Математикалық сауаттылықты қалыптастыру үшін:

- теорияны білу, оны логикамен ұштастыру;
- есепті шығаруда тиімді жағын көруге баулу;
- математикалық сайыс сабақ, пән кеші, апталықтарды математиканың даму тарихымен байланыстыру;

- Ақпараттық оқыту технологиясынан математика сабақтарында интерактивтік тақтаны қолдану сияқты амал-тәсілдер қолданылады.

Интерактивті тақта арқылы оқушылар жаңа материалдарды арнаулы бағдарламалар көмегімен мүмкіндігінше меңгерумен қатар функциональдық сауаттылығы да артады.

Оқу бағдарламасында жекелеген тақырыптар ретінде логикалық сұрақтар қарастырылмайды, дегенмен оқушылардың функциональдық сауаттылығын дамытуда логикалық есеп-жаттығулардың алатын орны ерекше.

Әрбір үшбұрыштың ортасында орналасқан сан астыңғы екі санды өзара көбейтіп, үшбұрыш төбесіндегі санға бөлсек, іздеген сан шығады (45).

Әрбір тапсырма бойында орналасқан үш санның шеткі екеуінің цифрларының қосындысы ортаңғы санды береді. $1+9+8+4=23$ $3+0+3+2=8$

$5+3+1+0+1=10$, ізделінді сан онға тең.

Осындай бағыттағы есептерді сабақ барысында қолдану арқылы ғана біз – алған математикалық білімдерін тиімді пайдалана алатын, өмірдегі кез келген жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдайтын, өзінің математикалық сауатты екенін дәлелдей алатын функциональдық сауатты тұлға тәрбиелеп шығамыз. Л.С. Выготский «педагогика өткенге емес, келесі күнге баланың дамуына бағытталу керек», – деді. Осыған орай оқушылар арасында математикалық сауаттылығын арттырудың барысында дамыта оқытуды ұйымдастырудың тиімділігі жоғары. Дамыта оқыту – сабақтағы мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым – қатынас. Мұғалім бұл жағдайда дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана баланың ақыл-ойының көзін ашып, шығармашылығын дамытады. Мұғалім баланы оқыта отырып, жалпы дамыту, оның өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жекелік қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай ұшқырлау, тұлғалыққа бағыттау болып табылады.

Жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін ұрпақтың бойына сіңірте білу – ұстаздардың басты міндеті. Жаңа технологияның тиімділігі оқушының мақсат қоюға үйрену; есте сақтау қабілеттері даму; басқалармен бірігіп жұмыс жасайды; кітаппен жұмыс жасауға үйренеді; қатарынан қалмауға тырысады; дарынды оқушылар өз қабілеттерін одан әрі бекіте түсу; әлсіздер оқуға ниет білдіріп, өзіне деген сенімсіздіктен арылу; күшті сыныптарда оқуға деген ынта арту; білім дәрежесі бірдей сыныптарда оқу жеңілдейді; өздігінен жұмыс істеуге дағдылану арқылы көрінеді.

Оқушылардың математикалық сауаттылықтарын қалыптастыру мәселесі бүгінгі таңда мектептеріміздің білім саласында тұрған басты мәселенің бірі болып табылады. Себебі оқушының кез-келген сабаққа деген қызығушылығы болмаса, онда оның алған білімі тұрақты болмайды. Олай болса, А.П.Конфоровичтің «Математиканың қорғаның тек күштілер мен батырлар ғана бұза алады» деген сөзін ұстана отырып, жалықпай, үлкен төзіммен, алдымызға келген шәкірттерге олардың жеке тұлға болып қалыптасуына, жақсы тәрбие, терең білім беру үшін аянбай еңбек ете берейік. Қазақстанның одан әрі Мәңгілік Ел болып өркендеуі үшін, жан – жақты дамуы үшін оқушылардың функциональдық сауаттылығын дамыту арқасында талай асулардан абыроймен өтеміз деп және мұғалімдер тек қана адал салиқалы еңбек етіп, функциональдық сауаттылығы бар тұлға тәрбиелеп шығаруға міндеттіміз.

Мақала материалы ҚР БҒМ 2022-2024 жылдарға арналған гранттық қаржыландыру аясында АР14870260 – «Білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функциональдық сауаттылығын дамыту» тақырыбы бойынша дайындалған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы №832 Қаулысы.
2. Ақатова Т.И. Языковая функциональная грамотность и языковая культура студентов: Психолого-педагогический аспект Текст.: монография / Т.И.Ақатова. М. ИТК «Дашков и К», 2006. –237 с.
3. PISA халықаралық зерттеуі. Әдістемелік құрал. Ұлттық білім беру және бағалау орталығы. – Астана 2013.
4. <https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/425769-matematicheskaja-gramotnost-kak-osnova-formir>
5. <https://shareslide.ru/detskie-prezentatsii/bastauysh-synyp-oushylaryny-funktsionaldy-sauatty-lyyn-alyptastyru>
6. <https://daryn.online/article/1076>

Албытова Н.П.

доцент

Оймауытова А.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ. (Қазақстан)

АТА-АНА МЕН БАЛА АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА МЕКТЕПТІҢ ЫҚПАЛЫ

Тұлғаның қалыптасуы отбасында негіз алатындықтан бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынастың мәні жоғары бағаланады. Баланың басты ұстазы оның ата-анасы. Қазіргі қоғамдағы экономикалық тұрақсыздық, әлеуметтік желілердегі ақпарат ағыны және өмірдің барлық деңгейлерінде көрінетін қарама-қайшылықтардың болуы дағдарыстық сипатта. Соның салдарынан ата-аналар мен балалардың қарым-қатынасының бұзылуы байқалады. Және соңғы жылдарда пандемия жағдайынан болған қоғамдағы күрт өзгерістер әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне, эмоционалдық шиеленістің өсуіне және халықтың әлеуметтік және психологиялық бейімделу қаупінің жоғарылауына әсер етті. Нәтижесінде қоғамдағы ересектердің құндылық бағдарының өзгеруі, балаларымен қарым-қатынас жасау мәнінің бұзылуы және бұрмалануы олардың балаларға деген көзқарасын өзгертіп, отбасы ұстанымдарының мәнін төмендетті. Кейбір жағдайларда баланың өмірін жақсарту және комфортты орта жасауды асыра бағалау, шеттен тыс қамқорлық - детоцентризмге жол берілді.

Отбасы – қоғамның маңызды бір бөлшегі. Тәжірибеге қарағанда, баланың психологиялық тұрғыдан қалыпты дамуы отбасында дұрыс қарым-қатынастың болуына, отбасы мүшелерінің бір-біріне қамқорлық танытуына, құрметтеуіне, еңбектің дұрыс жолға қойылуына байланысты екенін көрсетеді. Мұндай ортада бала көңілді әрі қалыпты өсіп дамиды. Дегенмен, кейде толық отбасының өзі баланың дұрыс қалыптасуына негіз бола бермейді.

1994 жылды БҰҰ Халықаралық отбасы жылы деп белгілеп әлемдік қауымдастықтың бұл мәселеге мән беруін көздеген еді. Осы шараның нәтижесі ретінде қазіргі күні Қазақстанда «Отбасы және демография», «Отбасын әлеуметтік қамсыздандыру қоры», «Ана және бала денсаулығы» сияқты ұйымдар қызмет етуде.

Отбасы тәрбиесі, ондағы балалармен қарым-қатынас мәселесі мен тәлім-тәрбиелік идеялар Қорқыт ата кітабында, Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінде, Жүсіп Баласағұни, Сайф Сараи шығармаларында, хандық дәуірдегі ақын-жыраулар мұраларында, Ы.Алтынсарин еңбектерінде, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев мұраларынан елеулі орын алған. Кейінгі кездерде отбасы тәрбиесіне қатысты Х.Арғынбаев, Г.Уманов, К.Оразбекова, Ж.Қоянбаев, Қ.Әтемова, З.Әбілова т.б. зерттеу еңбектері бар [1].

Атақты ұстаз В.А. Сухомлинскийдің еңбектерінде «мектеп-отбасылық тәрбие» термині кең қолданылады. Оның ойынша, тәрбиені мектеп немесе отбасы деп қарастыруға болмайды, өйткені баланың жеке басы бір, және оның қалыптасу процесі де бір [2].

Баланың отбасынан қашықтап, оның ықпалынан сырт қалуының психикасына әсерін Т.В. Лодкина, А.И. Захаров, В.С. Мухина, Е.О. Смирновалар сынды ғалымдар қарастырған [2].

А.Н. Леонтьев, С.А. Козлова, балаға отбасы жылулығының әсеріне тоқталса, А.В. Запорожец, А.Д. Кошелева және т.б. жақын адамдардың әсерін баланың алдымен сезініп, түйсінуі және сөз түрінде айтылуының маңызына назар аударған [2].

Отбасы тәрбиесінің терең эмоциялы сипатын, қаны бір адамдар арасындағы сүйіспеншілік қарым-қатынасын, ата-ана мен баланы жақындатуының маңызына Ю.П. Азарова, И.В. Гребенников, Т.А. Маркова, А.Г. Харчев т.б. аса мән береді. Қазіргі заман отбасыларын, екінші некенің бала тәрбиесіне, дамуына теріс әсерін Е.П. Арнаутова, А.И. Захарова, Е.И. Кульчицкая т.б.; жалғыз бала тәрбиесі туралы А.П. Усова; егіздер тәрбиесін Р.Скиннер, К.Витек т.б.; бала психикасының қалыптасуына ананың әсерін психотерапевт А.И. Захарова, психолог Д.Б. Эльконин, А.Я. Варга т.б. арнайы зерттеген [2].

Ата-ана – алғашқы тәрбиеші, балаға ең үлкен әсер етушілер. Ж.Ж.Руссо: «Балаға соңғы тәрбиешінің әсерінен гөрі алдыңғысынікі көбірек», - деп отбасының орнын бағалаған [2].

Отбасылық қатынастың ерекшеліктерін А.И. Захаров, А.С. Спиваковская, А.Я. Варга, Э.Г. Эйдемиллер, Ю.Гиппенрейтер, М.Буянов, З.Матейчик, Г.Хаментаскас, А.Фром, Р.Снайдер, т.б. ғалымдар зерттеген.

А.Е. Личко отбасылық қарым-қатынас мәселесінде гиперопека, караусыздық, «отбасы пірі», «жетім қыз» жағдайын зерттей келе отбасындағы жайсыз жағдайларды көрсетті [3].

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, отбасылық тәрбие берудің теріс әсері баланың денсаулығына орны толмас зиян келтіріп, оның психикасына зақым тигізіп ғана қоймайды, сонымен қатар басқа да ауыр әлеуметтік зардаптар тудырады. Осының барлығы бала мен ата-ана қарым-қатынасын үйлестіру үшін кез-келген баланы тәрбиелеп отырған отбасыларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсетудің өзектілігін анықтайды.

Отандық және шет елдік психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде ата-ана мен бала қарым-қатынасын зерттейтін көптеген еңбектер бар. Отбасы тәрбиесі мәселелеріне арналған ғылыми зерттеулердің басында белгілі ғалымдар И.М. Балинский, И.А. Сикорский және П.Ф. Лесгафт еңбектері тұр. Ал Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, И.М. Марковская, Р.В. Овчарова, А.В. Петровский еңбектерінде ата-аналардың балаға қатынасының түрлері мен стильдері, оның жеке басының, мінез-құлқының және өзін-өзі ұстауының дамуына әсер етуімен байланысты зерттеледі, содай-ақ отбасылық тәрбиенің қандай стилі балаға немесе басқа ауытқулардың пайда болуына ықпал ететіні көрсетілген [4].

Аталған авторлардың еңбектерінде, сонымен қатар, бала мен ата-ана қарым-қатынасының дамуымен қатар, басқа да мәселелері қарастырылады. Барлық авторлар ата-аналардың көмекке мұқтаж екендігін алға тартады: ата-анаға өз баласымен арадағы қарым-қатынасты дұрыс бағытта дамытуға ықпал ететін дағдыларды үйренуге әлеуметтік педагогикалық көмек қажет.

Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы» баяндамада келтірілген бірқатар деректерге назар салайық. Баяндамада соңғы 10 жылда ата-аналар мен балалар қарым-қатынасының нашарлауының азайғаны, балалар мекемелерінің желісі қалпына келтіріліп жатқандығы, көптеген жаңа мектептер бой көтеріп, балалардың мектептен тыс жұмыстардың жаңа түрлеріне тартылып отырғандығы, сондай-ақ қосымша білім беру ұйымдарында мәдени іс-шаралар арқылы балалардың ой-өрістері мен қабілеттерін кеңейту мүмкіндіктері қаралып отырғандығы айтылады [2].

Дей тұрғанмен, комитет ұсынған мәліметтерде көп балалы және аз қамтылған отбасылар, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, экологиялық, зорлық-зомбылық қауіпіне түскен, оның ішінде отбасында зорлық-зомбылық көрген, интернет және т.б. орындарда теріс психологиялық әсерлі жағдайларға ұшыраған балалар үшін қауіп әлі де сақталып отырғандығы сөз болады.

Отбасылық өмірдің динамикасы және ата-ананың балаға эмоционалды қатынасының табиғаты - баланың жеке басын қалыптастыру үшін, жеке тұлға болуы үшін өте маңызды.

«Ересектердің балалармен қарым-қатынасының мынадай принциптерін көрсете аламыз: баланы қаз қалпында қабылдау; эмпатия – ересек адам бала позициясын қабылдайды, туындаған мәселеге бала көзімен қарайды; конгрэнттілік – болған оқиғаға ересек адамның адекватты қатынасы» [8].

Отбасындағы баланың дамуының барлық кезеңдерінде оған отбасылық ортаның әртүрлі факторлары, соның ішінде отбасылық тәрбие стилі үнемі әсер етіп отырады. Отбасылық тәрбие стилі баланың тәрбиесіне жақсы да, ал кей жағдайларда керісінше әсер етуі мүмкін, бұл отбасы үшін, оның мүшелері мен қоршаған ортаға әртүрлі мәселелер туғызады.

Осыған байланысты ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасқа мектептің серіктестік рухы қажет.

Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынаста отбасылық ортаның әртүрлі факторлары және отбасылық тәрбие стилі туралы тұрақты педагогикалық оқулар орын алғаны орында деп есептейміз.

Отбасылық ортаның әртүрлі факторларын Л.Д.Столяренко, С.И.Самыгиннің пікірінше, төмендегідей етіп көрсеткен [4]:

1) Ата-аналардың өздерінің балалық кездегі тәжірибесі. Ересек бола отырып, адамдар отбасына көбінесе бейсаналы түрде өз отбасындағы қарым-қатынастарды қалыптастырады, сондай-ақ бала кезінде шеше алмаған мәселелерді көбейтеді.

2) Ата-аналардың іске асырылмаған қажеттіліктері. Кейбір ата-аналар үшін (әсіресе аналар) ата-ана тәрбиесі негізгі іс-әрекетке, тіпті өмірдің негізгі мағынасына айналуы мүмкін. Әрине осыдан кейін бала осы қажеттілікті қанағаттандырудың жалғыз объектісіне айналады.

3) Ата-аналардың жеке ерекшеліктері. Көптеген ата-аналар үшін осы фактордың әрекетін байқау қиын болуы мүмкін, бірақ белгілі бір әдіс-тәсілмен немесе маманның көмегімен ата-анасының жеке ерекшеліктерінің балада белгілердің бар-жоғын және олардың баланың қабылдауына әсерін түсінуге болады.

4) Баланың екінші ата-анасымен қарым-қатынасы. Егер ата-анасы балада бар бір ерекшелікті есінен өшіргісі келсе немесе баланың іс-әрекеті рухани жарақат салған адамды еске түсірсе, онда бұл жағдайда ата-ана баланың екінші биологиялық ата-анадан мұра еткен сипаттамаларын мүлдем басқаша қабылдайды.

5) Баланың туу жағдайлары. Егер ата-аналар баласын «ауыр», «нәзік» немесе «қорғансыз» деп қабылдаса, онда олардың нәрестесі қандай жағдайда туылғанын ескерген дұрыс. Баланы жоғалтып алудан жиі қорқу, қандай да бір ойдың, іс-әрекеттің салдарынан болуы мүмкін, мысалы ата-аналарда бедеулікті ұзақ емдеу, ауыр босану және олардың салдары, баланың ерте балалық шағында ауыр ауруға шалдығуы және т.б. Керісінше баланың пайда болуын қаламау, оның жынысының күтілетін немесе қалаған түріне сәйкес келмеуі, баланың пайда болуымен жеке өмірдегі қиыншылықтар сияқты проблемалар пайда болған кезде баланы эмоционалды түрде қабылдамауға әкелуі мүмкін.

Демек, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынаста... факторлар басшылыққа алыну керек.

Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынаста отбасылық тәрбие стильдерін Д.В.Берконың былай белгілейді [6]:

Әр отбасында оның мүшелері әрқашан біле бермейтін объективті түрде белгілі бір білім беру жүйесі қалыптасады. Бұл білім беру мақсаттарын түсінуді, оның міндеттерін тұжырымдауды және тәрбие әдістері мен тәсілдерін азды-көпті мақсатты қолдануды, балаға қатысты неге рұқсат етілмейтінін немесе қандай әрекеттерге жол беруге болмайтынын ескеруді білдіреді. Отбасындағы тәрбиенің бес жалпы стилін және оларға сәйкес келетін отбасылық қарым-қатынастың төрт түрін ажыратуға болады. Тәрбиенің бес стиліне келесі аталған түрлері жатады: диктат, қорғаншылық, немқұрайлылық, ынтымақтастық және тепе-теңдік.

Диктант – бұл басқаның ой-пікірін, бастамасын жүйелі түрде басу. Отбасындағы диктат көбінесе отбасының белгілі бір мүшелерінің (негізінен ересектер) оның басқа мүшелері арасында жүйелі түрде бастама жасауы, өзін-өзі бағалау арқылы көрінеді. Ата - аналардың өздері де байқамайтын авторитаризмі, баланың мүдделері мен пікірлерін елемей, үнемі басып отыруы, мәжбүрлеу, сондай-ақ егер бала қарсылық білдірсе, оған эмоционалды немесе физикалық зорлық-зомбылық көрсету, қорлау, оған қатысты мәселелерді шешуде оның дауыс беру құқығынан жүйелі түрде айыру – мұның бәрі баланың жеке басының қалыптасуы, тұлға ретінде қалыптасуы барысында жіберілетін маңызды қателіктер болып табылады.

Қорғаншылық қатынас – ата-анасының баланың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін қатынасы. Отбасындағы қорғаншылық – ата-аналар өз еңбектерімен баланың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін, оны кез-келген уайымнан, күш-жігерден және қиындықтардан қорғайтын, оларды өзіне қабылдайтын қатынастар жүйесі.

Шын мәнінде ата-анасы балаларын туған үйінің табалдырығынан тыс болатын шынай өмірмен бетпе-бет келуге дайындау процесін тежейді. Дәл осындай балалар ұжымдағы өмірге бейімделе алмай жатады.

Баланың өміріне араласпау, немқұрайлылық – «ересектер» және «балалар» деп аталатын екі әлемнің қатар өмір сүруін білдіреді. Бұл жағдайда екі әлем бірге өмір сүре алады деп болжанады, егер ересектер де, балалар да осы жолмен белгіленген сызықты кесіп өтпеуі керек. Көбінесе қарым-қатынастың бұл түрі ата-аналардың тәрбиеші ретіндегі пассивтілігіне, кейде олардың балаға эмоционалды суықтылығына, немқұрайлылығына, ата-ана ретінде бала тәрбиелеуге қабілетсіздігіне, ата-ана болуды үйренуге құлықсыздығына негізделген.

Ынтымақтастық қатынас – бірлескен қызметтің ортақ мақсаттары мен міндеттеріне тұлғааралық қатынастардың ынтымақтастық түріне негізделген. Өзара қарым-қатынастың жетекші түрі – ынтымақтастық қатынас, мұндай отбасында ата-аналар балалармен тең дәрежеде қарым-қатынас жасайды, мұнда әркім отбасы мүшелеріне сұрақ немесе өтінішпен жүгініп, көмек ала алады, тәрбие ерекше сапаға ие болады, дамудың жоғары деңгейіне – ұжымдық дамуға айналады.

Тепе-теңдік қатынас, яғни одақтың барлық мүшелерінің өзара пайдасына негізделген тең «одақтастық» қатынастар.

Көптеген психологиялық зерттеулер баланың қабылдауына және көзқарасына көптеген факторлар әсер ететін көрсетті, олардың кейбіреулері баланың немесе қыздың өзіне тікелей байланысты.

Автордың ұсынысы бойынша ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасын арттыруда ынтымақтастық және тепе-теңдік отбасылық тәрбие стильдерін пайдалану маңызды.

Осылайша, баланың жеке қасиеттер деңгейіне ата-аналардың білім беру қағидалары мен психологиялық денсаулық жағдайы, эмоционалды жағдайы әсер етеді, тұлғаның мінез-құлқын реттеуге және әлеуметтік бейімдеуге жауапты жеке құрылымдар арасында айтарлықтай байланыс бар.

Мектеп балалардың мінез-құлқына, қарым-қатынасына әсер етуде олардың түсініктері, қажеттіліктері, мәдени нанымдары туралы анықтап алып қана кеңес беру қажеттілігін ескертіп отырады. Ал, педагогикалық ұжым, өз кезегінде, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасына ықпал етуде ата-аналардың білімін, танымын, отбасы тәжірибесі мен мәдени сенімдерін ескерулері қажет [5].

Қорытындылай келе, отбасылық тәрбиеде ата-ана өздерінің педагогикалық сауаттылығына мән беріп, өз бетімен әдебиеттер оқу, баланың жеке ерекшеліктеріне тұрақты назар аударуы міндетті. Бірақ, осы бағытта арнайы маман ретінде педагогтардың ықпал ету мүмкіндігіне әлеуметтік педагогтардың басшылық жасауы осы қызметтің негізгі тармағы демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бодалев А.А. Психология личности. М., Изд-во МГУ, 1988г., – 312 с.
2. Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том. – 490 с.
3. Шнейдер, Л.Б. Психология семейных отношений [Текст]: учебное пособие для вузов. 2-е изд. –М.: Академический Проект. – Екатеринбург: Деловая книга, 2006, — 768 с.
4. Ломов Б.Ф. Особенности познавательных процессов в условиях общения //Психологический журнал, 1980.- №5.- С.26-41.
5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
6. А. Воспитание и проблемные дети // Родители и дети: хрестоматия / под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Издательский Дом Бахрах – М, 2003. – С. 106 – 121.
7. Алиева Н. З., Котлярова В. В.. Образование в XXI веке: аксиологический аспект. – Шахты: ГОУ ВПО «ЮРГУЭС», 2010. – 223 с.
8. <https://massaget.kz/>

Аралбаева А.Ғ.
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Тұрғын А.М.
3 курс студенті
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ. (Қазақстан)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ АПТАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Пәндік апталықтарды өткізу көптеген мектептерде дәстүрге айналды. Бастауыш мектептегі математикадан пәндік апталықтар оқушылардың шығармашылық қызметін ұйымдастырудың ең көп тараған формаларының бірі. Олар оқушыларға математика саласындағы білім мен дағдыларды іс жүзінде қолдануға кең мүмкіндіктер береді, жеке қасиеттердің дамуына ықпал етеді, мұғалімдер мен оқушыларды жақындастырады, сабақта және сабақтан тыс уақытта оқушылардың танымдық іс-әрекетін жандандыруға, алған білімдері мен дағдыларының сапасын арттыруға, ой-өрісін кеңейтуге, балалар шығармашылығын кеңінен дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, апталық олардың ұйымдастырушыларына оқушылардың бағдарламалық материалды меңгеру сапасын анықтауға, сондай-ақ білім мен дағдылардағы олқылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Көбінесе пәндік апталар жылына бір рет өткізіледі. Дайындыққа жоғары сынып математика мұғалімдері мен жоғары сынып оқушыларын тарта отырып, барлық бастауыш сынып мұғалімдері қатысады.

Аптаны өткізудегі жетістік көбінесе ұйымдастыру комитеті мен қазылар алқасын құруды, оқушыларды математика апталығына қатысуға дайындауды қамтитын дайындық жұмыстарының қаншалықты уақтылы және сапалы жүзеге асырылатынына байланысты. Мектеп оқушыларының апталыққа деген қызығушылығын арттыру үшін ерекше көзге түскен оқушылардың есімдерін кеңінен жариялап, оларды мадақтай отырып, жарыстар ұйымдастыру керек. Пәндік аптаның жемісті жұмысының таптырмас шарттарының бірі-ашық қорытындылау. Оны нақты жағдайларға байланысты әртүрлі тәсілдермен жасауға болады. Осылайша, пәндік апта алдын-ала жұмыстың нәтижесі болуы керек. Оның формаларының ауқымы әртүрлі-бұл маңызды интеллектуалды жарыстар мен жарқын мерекелер, қызықты жарыстар мен қызықты сабақтар.

Сабақтан тыс жұмыс;

- оқушылардың біліміндегі олқылықтарды түзету, үлгерімі төмен оқушылардың математикалық өзін-өзі оқытуын ынталандыру, танымдық дербестік, өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын қалыптастыру,

- оқушылардың бағдарламалық материал бойынша білімдерін кеңейту және тереңдету, арнайы математикалық қабілеттерін дамыту, танымдық-іздеу іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыруда алатын орны ерекше.

Пән бойынша сыныптан тыс жұмыстар деп оқушылардың математикаға және оның қолданылуына тұрақты қызығушылығын оятуға және дамытуға, оқушылардың математиканың мәдени-тарихи құндылығы туралы түсініктерін кеңейтуге және тереңдетуге, тәуелсіздік пен шығармашылық белсенділікті дамытуға, тұлғаның жан-жақты дамуына бағытталған мұғалімнің қызметі түсіндіріледі. Әрине, бұл жұмыстардың екі түрін де бөлек қарастыруға болмайды, олардың әрқайсысы екіншісінің табиғи жалғасы болып табылады.

Сабақтан тыс сабақтардың ерекшелігі – олар оқушылардың зияткерлік мүмкіндіктерін, олардың танымдық қызығушылықтары мен дамып келе жатқан қажеттіліктерін ескере отырып, таңдалған бағдарламалар бойынша өткізіледі. Жеке немесе топтық бағдарламаларды таңдаудың алдында үлкен және ауыр диагностикалық жұмыс болуы керек, бұл өзін-өзі оқыту, балалардың өзін-өзі дамыту бойынша түзету немесе дамыту шараларын анықтауға мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс жұмыстың екі аспектісі бар: ұйымдастырушылық және дидактикалық. Ұйымдастырушылық іс-шаралар оқушылардың математика сабақтарына деген қызығушылығын оятуға, оларды бұқаралық іс-шараларға, жеке жарыстарға немесе үйірмелердегі сабақтарға қатысуға тартуға көмектеседі.

Дидактикалық аспектінің рөлі – балаға қосымша математика сабақтарында туындайтын қиындықтарды жеңуге көмектесу, пайда болған қызығушылықты, математикалық өзін-өзі тәрбиелеуге деген ұмтылысты қолдау, осылайша әрқайсысының жеке жетістіктері үшін негіз құру.

Сыныптан тыс және сабақтан тыс жұмыстар екі негізгі түрге ие:

- үнемі жұмыс істейтін формалар, мен оларға үйірмелер, факультативтер, клубтар, қабырға мөрі, сырттай викториналар, олимпиадалар және т. б.;

- эпизодтық формалар, оларға тақырыптық көрмелер, викториналар, кештер және т. б. Осы және басқа да іс-шаралар бөлінбестен жүзеге асырылады, бірақ математика бойынша қосымша жұмыстың бірыңғай, нақты жоспарланған жүйесіне енгізіледі.

Мұғалім қосымша сабақтардың материалы бағдарламалық талаптардан тыс болуы мүмкін екенін есте ұстауы керек, бірақ ешқандай жағдайда балалардың жас, интеллектуалдық және танымдық мүмкіндіктерінен аспауы керек. Математикадан қосымша сабақтарды ұйымдастырудың және өткізудің арнайы принциптеріне оқушылардың ерікті қатысу принципі жатады. Бұл балаларда белгілі бір қызмет түрін және осы қызметпен айналысуға ең маңызды тілекті таңдауға мүмкіндік беретін белгілі бір қызығушылық шеңберінің болуын болжайды. Алайда, еріктілік принципі мұғалімнің барлық оқушыларда, соның ішінде математика сабақтарына әлі жеткілікті көңіл бөлмейтіндерде математиканы оқуға деген қызығушылықты дамыту жұмысын жоққа шығармайды.

Бастауыш мектептегі математика апталары

Мақсаты: білім алушылардың жеке қасиеттерін дамыту және олардың ақыл-ой қызметін жандандыру, шығармашылық қабілеттері мен пәнге деген қызығушылығын қолдау және дамыту, математикалық білімнің күнделікті өмірдегі маңыздылығын саналы түрде түсінуді қалыптастыру.

Мектепте математика апталығын өткізу міндеттері:

1. Оқушылардың математика сабақтарына деген қызығушылығын дамыту.
2. Шығармашылық қабілеті бар оқушыларды анықтау, математика бойынша білімдерін тереңдетуге ұмтылу.
3. Шығармашылық тапсырмалар мен шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды қолдану арқылы сөйлеуді, есте сақтауды, қиялды және қызығушылықты дамыту.
4. Ойлаудың тәуелсіздігін, ерік-жігерін, мақсатқа жетудегі табандылығын, ұжым алдындағы өз жұмысы үшін жауапкершілік сезімін тәрбиелеу.
5. Қолда бар білімді практикалық жағдайларда қолдана білуге тәрбиелеу.

Математика апталығын ұйымдастыру принциптері:

1. Жаппай болу принципі (жұмыс мүмкіндігінше көп білім алушылар шығармашылық қызметке тартылатындай етіп ұйымдастырылады).
2. Қолжетімділік принципі (көп деңгейлі тапсырмалар таңдалады).
3. Қызығушылық принципі (тапсырмалар көзбен және мазмұнмен назар аудару үшін қызықты түрде жасалуы керек).
4. Бәсекелестік принципі (оқушыларға өз жетістіктерін әртүрлі сынып оқушыларының нәтижелерімен салыстыру мүмкіндігі беріледі).

Математика апталығы оқушылардың танымдық қызығушылығын, жеке, шығармашылық және интеллектуалдық қабілеттерін дамыту мақсатында өткізілді. Әр бала аптаның барлық іс-шараларының белсенді қатысушысы болады. Балалар өздерін әртүрлі рөлдерде сынап көріп, әртүрлі іс-әрекеттерде өз күштерін сынайды.

Бастауыш сыныпта математика апталықтарында: сыныптарда «нүктеден нүктеге» байқауы, «Мен және менің сыныбым сандарда» сауалнамасы, «математикалық турнир» (белгілі бір уақыт ішінде балалар өте күрделі математикалық есептер мен мысалдарды шешуі керек, әр сыныпта жеңімпаздар таңдалады.) Әр сынып математикалық қабырға газетін дайындау (онда сіз жұмбақтарды, қызықты есептерді, лабиринттерді шешеді. (Газеттер түрлі-түсті және қызықты болды, олар стендке орналастырылды), математикалық лотерея өткізу, онда оқушылар логикалық есептерді шешіп, жұмбақтар, жұмбақтар шешеді. Сонымен қатар, ауызша санау дағдыларын тексеруге де болады. Сыныптарда «Жылдам есепші» байқауы өткізу, мұнда бәріне санауға тура келді. Белгілі бір уақыт ішінде балалар мысалдарды шешуі керек еді. Әр сыныпта жеңімпаздар таңдалады. Оқушылар «ойын-сауық сандары мен фигуралары» қолөнер байқауына қатысса, үзілісте бастауыш сынып оқушылары әр сыныпта «көңілді алаң» ойынын өткізсе, Балалар Танграм бөлшектерінен адамдардың, жануарлардың, құстардың, сандардың, заттардың фигураларын жинайды.

Пәндік апта оқушыларға өздерін тануға және басқалардың арасында өздерін көбірек көрсетуге мүмкіндік берді. Жалпы, бұл шығармашылық ойлауды дамытуға, қорытынды жасауға, оқуға деген ынтаны тәрбиелеуге қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Виленкин Н.Я., Чесноков А.С., Шварцбурд С.И., Жохов В.И. Математика: орта мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – М.: Ағарту, 1990. – 304 б.
2. Зубарева И.И., Мордкович А.Г. Математика. 6-сынып: Жалпы білім беретін мекемелерге арналған оқулық. – М.: Мнемозина, 2007. – 264 б.
3. Гурова Л.Л. Мәселелерді шешудің психологиялық талдауы / Л.Л. Гурова. – М: Ағарту, 2016. - 220 б.
4. Истомина Н. Б. бастауыш сыныптарда математиканы оқыту әдістемесі / Н.Б.Истомина. – М.: Академия, 2011. – 288 б.

Болатбекова Н.Ж.

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

СТУДЕНТТІҢ ТАНЫМДЫҚ ДЕҢГЕЙІН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ӘДІСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қоғамды ақпараттандырудан туындаған өзгерістер оның барлық салаларымен қатар жоғары оқу орнында білім беретін оқытушылар мен білім алушы студенттердің танымын жетілдіруге деген талаптану деңгейін туғызды. Жаһандану жағдайында оқытушылар мен болашақ маман иегерлерінің белсенділік әрекетінің көрінісі байқалады.

Білім беру үдерісін бүгінгі күн талабына сай жаңаша ұйымдастыру ғалымдардан оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін терең зерттеуді, заманауи талаптарына қарай білім беру технологиялары мен әдістерін, дүниетанымның ұстанымдарын қайта қарастыруды, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасауды талап етеді.

Сондықтан да студенттердің танымын жетілдіру жолдарын әдіснамалық-теориялық тұрғыда негіздеу және оны жүзеге асыруды әдістемелік жүйемен қамтамасыздандыру өзекті мәселе.

Яғни, қазіргі қоғам талабына сай әлеуметтік бейімділігі жоғары, мәдениетті, ұлттық тәлім-тәрбие алған, білімі мен біліктерін өмірде пайдалана алатын, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесі тұр. Білім беру жеке тұлғаға бағытталып, педагогикалық үрдісте шәкіртті үнемі даму үстіндегі әрекет иесі – субъект ретіндегі орынға қойып отырғаны белгілі. Осындай мәселелердің шешімін табуда болашақ мамандарды дамыта оқыту мәселесінің өзектілігі айқындалады.

Студенттің танымдық әрекетін басқару мен ұйымдастыру, әсіресе дәрістік сабақтарға арнайы әдістемелік кешендер және дидактикалық нұсқаулар қолдану өте тиімді.

Оқыту барысында нақты семинар немесе дәріс деп бөлмеген дұрыс, ең қолайлы термин «сабақ». Сабақ формасын таңдау – әр оқытушының құқығы мен міндеті. Бірақта барлық оқыту процесі оқытушы мен студент арасында тығыз байланыста және интерактивті жағдайда болуы керек.

Кредиттік технология негізінде оқыту ұсынады:

- белгілі бір негізгі білім бойынша шешім қабылдау дағдыларын дамыту, шығармашылық қабілеті мен қиялын жетілдіру;
- тұлғаның даму ерекшеліктері негізінде ойлауды жүйелі дамыту;
- жекелік және топтық жағдайда білімді меңгеру;
- түрлі білім саласы негізінде танымдық деңгейлерін синтездік бақылау;
- эмоционалды қарым-қатынас стилі;
- оқытушылардың позициялары мен рөлі-ұйымдастырушы және көмекші (аналитикалық, бағыт-бағдар беруші).

Оқыту міндеттері:

- белсенді іс әрекетті (мобильді) тұлғаны қалыптастыру;
- жағымды позицияда тәрбиелеу;
- коммуникабельдікті дамыту;

- бизнес-мәдениетті меңгеру;
- кәсібилік;
- өз пікірі мен ұстанымының болуы.

Кез келген сабақ құрылымы саналы және жүйелі түрде оқытушының қандай мақсатқа жеткісі келетіндігі айқын болуы керек. Қойылған мақсатқа жетудің құралдары айқындалып, содан кейін ғанга оқытушы мақсатқа жету үшін қандай әрекет жасауды айқындайды.

Әр сабақ – бүтін оқу үрдісінің тіркесі. Сондықтан да кез келген сабақ 3 деңгейге сәйкес болуы керек:

1. Қабылдау, түсіну, меңгеру.
2. Білімді үлгі бойынша қолдану.
3. Білімді жаңа ситуацияда қолдану.

Сабақтың нәтижелі өтуі оқытушының сабаққа дайындық деңгейіне байланысты. Дайындықтың өзі сабақтың пәнаралық байланыс бойынша бір ізділігін жоспарлайды.

Сабаққа дайындық барысында мынандай жағдайларды нақтылау керек:

- студент нені меңгеруі тиіс;
- оқылатын білім шеңберу қандай басқа пәндермен байланысты;
- материалды қалай ұстау керек;
- студенттерге не қыты түсінікте, материалды жеңіл меңгеруі үшін қойылатын сұрақтардың мәнділігі сияқты.

Сабақты төмендегідей жағдайда ұйымдастыруға болады:

- материалды ұсыну барысында «негізгі тірек» сөздерге назар аудару;
- аналитикалық жағдайларға баса назар аудару, түрлі факторларды өзара байланысы;
- студенттердің қызығушылығын ояту;
- ашық сұрақтар қою;
- бағдарлы шолу мен қорытынды жасау.

Оқытушылық тәжірибе барысында студенттердің танымдық деңгейін дамытуда сын тұрғысынан ойлау әдісінің маңыздылығы зор екендігін байқадық. Сын тұрғысынан ойлауға американдық профессор Дэвид Клаустер төмендегідей анықтама береді. Оның анықтамасы бес пункттен тұрады:

1. Сыни тұрғыдан ойлау өзіндік және жеке ойлау болып табылады. Сыни тұрғыдан ойлауда идеяның ерекше болуы міндетті емес, ойлау өзіндік сипатта болу қажет. Ең негізгісі – оқушы нені ойлау керектігін өзі шешу керек.

2. Берілген ақпарат сыни тұрғыдан ойлаудың соңы емес, бастапқы пункті болып табылады. Терең ойлау үшін фактілер мен идеялар, мәтіндер мен теориялар, мәліметтер мен концепциялар секілді көптеген шикізаттарды өңдеу керек болады. Тек сыни тұрғыдан ойлаудың арқасында дәстүрлі таным процесі жекелік сипат алып, саналы, үздіксіз әрі өнімді бола бастайды.

3. Сыни тұрғыдан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Америка педагогі әрі философы Джон Дьюи «сыни тұрғыдан ойлау оқушылар тек нақты бір мәселемен айналысқанда ғана пайда болады. Мәселелерге ерекше көңіл аудару оқушылардың табиғи әуесқойлығын оятып, оларды сыни тұрғыдан ойлауға итермелейді».

4. Сыни тұрғыдан ойлау көңілге қонымды, дәлелге ұмтылады. Бұлай ойлайтын адам мәселені шешудің жолын өзі іздеп табады да, сол шешімді негізі бар саналы дәлелдермен нақтылай түседі.

5. Сыни тұрғыдан ойлау әлеуметтік ойлау болып табылады. Барлық ойлар ортаға салынғанда тексеріліп, өткірлене түседі, әрі шыдамдылық, басқаны тыңдай білу және өз көзқарасына деген жауапкершілік секілді өнімді ой алмасуға өте қажет болатын сапалы өңдеулер жүріледі. Сын тұрғысынан ойлау әдіснамалық жағынан философияға негізделіп құрылса, оны жүзеге асыруда жүздеген стратегиялар қызмет атқарады.

Сыни ойлау әдісінің сабақты жүргізу құрылымы дәстүрлі құрылымнан өзгеше болып келеді. Мұнда:

1. Ой шақыру стратегиясы немесе қызығушылығын ояту (мотивация)
2. Мағынаны тану (жаңа ақпарат)
3. Ой толғанысы немесе ой қорытындысы (рефлексия) деп аталатын үш құрылымынан тұрады.

Әр кезеңде жеке, жұпта, топта, ұжымда жұмыс жасалады.

Оқу іс әрекетіне қызығу туғызу, ояту – EVOCATION. Бұл саты–танымдық іс әрекетті қалыптастыруда маңызды. Яғни, студенттер сабаққа белсене араласады, осы тақырыпқа байланысты білегіндерін пәнаралық байланыс негізінде еске түсіреді. Өз білімін талдауға ынталы

болады. Бұрыннан білетінін жаңамен байланыстырады. Студент өз білімінің, ұғымының арқасында жаңа ұғым жасайды. Бұрынғы білімінің негізінде жаңа білім алады.

Меңгерген білімін жүзеге асыру сатысы – REALISATION. Мағынаны ұғыну, сабақта студенттердің белсенділігін арттыру жалғаса береді. Өз білімдерін, түсініктерін жазады, айтады. Жауаптарды өз ақпараттарына сүйеніп іздейді. Өзінің жеке түсінігін береді. Студенттерде оқу әрекетіне деген қызығу туады және өз пікірлерін қалыптастыруға үйренеді.

Рефлексиялық саты – REFLECTION. Өз іс әрекетін, оның нәтижелерін ұғыну, түсіну, өз түсініктерін дамытып, ақпараттарды өңдеу үрдісін қамтиды.

Оқытушы бұл модель бойынша төмендегідей нәтижелерге жетеді:

1. Оқытуда мақсат қояды.
2. Студенттерді жаңа ақпаратпен қамтамасыз етеді.
3. Тақырыпты меңгеруге студенттерді белсене араластырады.
4. Пікірін алмасуға ынталы болады.
5. Жақсы пікірсайыс туындайды.
6. Оқу мотивациясы жоғарлайды.
7. Рефлексияға дем беріледі.
8. Студенттерге түрлі пікірлер айтуға мүмкіндік беріледі.
9. Студенттерге сұрақ қоюға, оны талдауға, өз түсінігін қалыптастыруға дайындалады.
10. Студенттердің ақыл- ой белсенділігі артады.

Сыни ойлау технологиясын пайдалану арқылы болашақ маманның танымдық деңгейі мен біліктілігін жетілдіруде негізгі күш болып табылатындығы сөзсіз. Студенттердің танымдық қызығушылығын қалыптастырудағы басты мақсат – қазіргі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайындағы оқушылардың жеке тұлғалық сапалық қасиеттерін дамыту, шығармашылық ойлауын дамыта отырып, заман талабына сай құзырлығын қалыптастыру және рухани жан дүниесінің дамуына жағдай жасау.

Сабақ барысында студенттердің танымдық қызығушылығын қалыптастыруда білім берудің жаңашылдық сипатына сәйкес, білім мазмұнын, ұйымдастыру формаларын, технологияларын, оған қатысушы субъектілердің бағытын, білімдік ортаны өзгерту арқылы ғана мүмкін болатындығына көз жетті.

Алдағы уақытта студенттердің танымдық қабілетін дамытуға даярлығын қалыптастыру; студенттердің танымдық қабілетін дамыту үдерісінде заманауи білім беру технологияларын пайдалануға даярлау және т.б. проблемалар арнайы зерттеуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М., 1990. – 125 б.
2. Меерович М.И., Шрагина Л.И. Технология творческого мышления. – Минск, 2003. –19-25 бб.
3. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология. – М., Академический проект, 2004. – 560 б.
4. Дьюи Джон. Как мы думаем. – Москва, 1997

Болатбекова Н.Ж.

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС БАРЫСЫНДАҒЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оқушылардың қарым-қатынас барысындағы мінез-құлық ерекшеліктерінің психологиялық-педагогикалық мәселелері қазіргі білім беру жүйесінің басты назарында болып отыр.

Қарым-қатынас бар болғаны қатысушылардың бірлескен әрекетінің аспектілерінің бірі. Қарым-қатынас – баланың тұтас әрекетінің бір жағы және осы әрекеттің ерекшеліктерімен

анықталады. Қарым-қатынаста қажеттілік баланың ересек адаммен әсіресе ұстазының бірлескен әрекетінің сипатына байланысты мазмұны бойынша өзгереді.

Баланың ересекпен немесе ұстазымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі дамуының кезеңдерін ғалымдар төрт жағдайда қарыстырғаны белгілі: біріншіден педагогтың зейіні мен мейірімділігіне деген қажеттілік; екіншіден педагогпен ынтымақтастықты қажет ету; үшіншіден педагогтың сыйластық қатынасын қажет ету; төртіншіден педагогтың өзара түсінуімен жаны ашуы деген қажеттілік болып табылады.

Себебі, қарым-қатынас оқушы тұлғасының дамуында маңызды рөл атқарады. Қарым-қатынассыз тұлғаның дамуы мүмкін емес, қарым қатынас үдерісінде тәжірибе игеріледі, білімдер жинақталады, практикалық білімдер мен біліктер қалыптасады, көзқарастар мен сенімдер нығаяды. Тек сонда ғана рухани қажеттіліктер, моральдық эстетикалық сезімдер қалыптасады.

Қарым-қатынас тек жеке тұлғаның дамуында ғана емес, сонымен бірге қоғамның дамуында да маңызды орын алады. Қарым-қатынас үдерісінде тұлғалық және қоғамдық қатынастар қалыптасады және жүзеге асады.

Қарым-қатынас негізінде балалардың тұлғалық жеке бас қасиеттері дамып, психикалық сапалары қалыптасады. Сонымен қатар қарым-қатынас балалардың танымдық үрдістерінің жетілуін қамтамасыз ететін бірден-бір фактор екендігі белгілі.

Оқушылардың қарым-қатынас проблемасының әр түрлі аспектілерін А.А. Бодалев [2], Я.Л. Коломинский [3], В.В. Бойко., А.Г. Ковалев, [4], Б. Айдарханова, А. Аязбаева [7], Ж.Р. Бәшірова [8] сынды ғалымдар зерттеген болатын. Қарым-қатынастың бұзылу себептерін анықтап, оны түзету жолдарын ұсынған Э. Берн [9], Вацлавик П., Бивин Дж., Джонсон Д. [10]. Олар әлеуметтік ортаға адамның икемделуіне негіз болатын себептер және факторларды анықтап, қарым-қатынас функциялары мен түрлерін жіктеп, бір жүйеге келтірген.

Балада қарым-қатынас қажеттілігінің пайда болуы оның онтогенездегі дамуының анықтаушы мезеті болып табылады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың ересектермен қарым-қатынасы, олардың жеке тұлғасының қалыптасуының жетекші факторларының бірі болып табылады.

Әлеуметтанудың негізінде адам өмір сүруге, басқа адамдармен өзара әрекеттестікте болуға ыңғайланады. Осындай әрекеттестік қарым-қатынаста жүзеге асады. Қарым-қатынас адамның тіршілік әрекеті мен әлеуметтік топтардың әр қырында көрініс беретіндігімен, бұл мәселе әлеуметтік психологияның жетекші міндеттерінің бірі болып табылады. Мұның барлығы қарым-қатынас процесінің жан-жақты қарастырылуын талап етеді.

Баланың әлеуметтік ортаға енуінің салдарынан міндетті түрде терең, әрі әр сапалы өңделудің негізінде 6-7 жас шамасын әлеуметтік дамудың алғашқы кезеңі деп атауға болады. Адам өмірінің мектепте өткен кезеңі оның екінші сатысы болып табылады. Дамудың осы жас шамасында жеке тұлғаның және оқу-танымдық субъектісінің оқу процесін қамтамасыз ететін психологиялық құрылымдары қалыптаса бастайды. Осы жас шамасына дейін бала заттар әлемінде тіршілік етсе, ендігі жолда ол ғылыми тұрғыда қатаң тәртіпте ұйымдасқан қатынастар мен заңдылықтар әлемінде тіршілік ете бастайды. Мектеп кезеңінде іс-әрекет субъектісімен қатар жеке тұлға қалыптаса бастайды. Осы кезеңде қоғамдық-бағдарланған әсердің қалпы күрделеніп, тікелей және әлеуметтік әсердің әрқилы каналдары арқылы, жанамаланған сипатқа ие бола бастайды. Мектеп кезеңінде жеке тұлға мен іс-әрекет субъектісінің біртұтас көріністері, яғни мінезі, жалпы және қосымша қабілеттері, дүниетанымы, мақсатты түрде болжай алу іскерлігі мен мотивациялық-қажеттілік сферасы, кәсіби бағытқа мойын бұра бастауы, құнды бағдарлары, мінез-құлқы мен іс-әрекетін өз еркімен реттей алу іскерлігі қалыптаса бастайды.

Баланың әлеуметтік ортада бағдарлануы мен мінез-құлқының адамгершілік үлгілерін меңгеруінің негізінде, оның жеке басының қасиеттері қалыптаса бастайды. Осы тұста қарым-қатынастың алар орны ерекше. Ең алдымен, баланың ересектермен жанамаланған және тікелей қатынасы арқылы оған ата-бабалардың көне мұралары жетіп отырады. Сонымен бірге тек қарым-қатынас арқылы ғана психиканың әлеуметтік нормалары қалыптаса алады. Қарым-қатынас тәжірибесін біртіндеп жинақтау арқылы жеке тұлғаның адамгершілік қасиеттерінің сапаларының күрделі жүйесінің қалыптасуына негіз болатын жеке тұлғаның қарым-қатынас қабілеттері қалыптаса бастайды. Жеке тұлғаның басқа адамдарды тануының негізінде пайда болған қарым-қатынас процесінде, оның сана сезімі, өзіндік реттеу мен кері байланыс қасиеттері, жоғары дәрежедегі сапалары қалыптаса бастайды.

Оқу, іс-әрекеттің негізгі түрі ретінде қарым-қатынас пен танымды өзара байланыстырады. Сондықтан да, балалардың мектепке келу мерзімінен бастап және олардың осы кезеңге дейінгі

ойын іс-әрекетінде, оқушыларда жеке тұлғаның қарым-қатынасты қамтамасыз ететін қасиеттерінің қарқынды түрде қалыптасу процесі орын алады. Оның оқу процесіндегі күрделілігі ұлғая түседі. Осындай өзгерістердің барлығы, бала өміріндегі әлеуметтік жағдайлар мен топтардың әр түрлілігінің ұлғаюымен, қарым-қатынастың формалары мен түрлерінің сапалы өзгерістерімен байланысты. Балалардың жанұядағы және құрдастарымен қарым-қатынастарынан тыс, мұғалімге, құрдастарына қатысты қарым-қатынастың жаңа түрлері, және оқушылардың түрлі үйірмелер мен топтарға енуінің негізінде достық қатынастардың жүйесі де қалыптаса бастайды.

Педагогикалық қарым-қатынас негізінде балалардың мінез-құлқы, таным дүниесі, адамгершілік позициясы қалыптасып жетіледі.

Соңғы уақытта педагог-психологтар бастауыш сынып оқушысы қарым-қатынасының психологиялық ерекшеліктерін зерттеуде әр түрлі графикалық тестер мен тәсілдерді өз жұмыстарында жиі қолдануда.

Психологтар бастауыш мектеп жасындағы оқушының жеке тұлғасының қалыптасуындағы оқу іс-әрекетінің мәніне ерекше көңіл бөліп, оқушының ішкі позициясын қабыл алу, оның танымдық және адамгершілік күштерінің дамуының жаңа көздерін ашатын, мінез-құлық мотивтерінің өзгерісі, баланың «мектепте оқу міндетін» сезінуде қамтылған қоғамдық орнының өзгерісі сияқты аспектілерді бөліп көрсетеді.

Психологиялық зерттеулер бойынша бастауыш мектеп жасындағы балалардың өзара қатынастарының негізгі бет бейнесі, олардың достық қатынастарының сыртқы өмірлік жағдайлары мен кездейсоқ қызығушылықтарының бірігіп кетуінде. Құрдастарының берген бағасы өзіндік бағалаудың қалыптасуына негіз болмайды. Осы жас шамасындағы балалардың жетекші іс-әрекеті оқу іс-әрекеті болып табылады. Қарым-қатынас көбінде өз-өзін және басқа адамдарды тану қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет ретінде қарастырылады.

Осыған байланысты алдағы уақытта оқушылардың қарым-қатынас барысындағы мінез-құлық ерекшеліктерінің психологиялық-педагогикалық мәселелерін ғылыми-практикалық тұрғыда зерттеу жүргізу қажеттілігін байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / М.И. Лисина. – Москва: Институт практической психологии; Воронеж: Издательство НПО 'МОДЭК', 1997. – 384 с.
2. Бодалев А.А. Общение и развитие психики. – М., 1986., с.132
3. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск, 2006. с.5-18, 50-80.
4. Бойко В.В., Ковалев А.Г., Панферов В.Н. Социально-психологический климат коллектива и личность. – М., 1999.
5. Айдарханова Б., Аязбаева А. Жалпы әлеуметтік психология. – Астана, 2011.
6. Бәшірова Ж.Р. Тұлға аралық қарым-қатынас педагогикасы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2011.
7. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Пер. с англ.- СПб.: Лениздат, 2010. – 400 с.
8. Вацлавик П., Бивин Дж., Джонсон Д. Прагматика человеческих коммуникаций. – М.: изд-во «Апрель-пресс», «Эксмо – пресс», 2009.

СОСТАВЛЕНИЕ ПРОГРАММЫ ЛИЧНОСТНОГО РОСТА СТУДЕНТАМИ В РАМКАХ ДИСЦИПЛИНЫ «СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ»

Дисциплина «Социально-психологический тренинг» обучает студентов процессу проведения коммуникативного тренинга воспитанников и школьников [1]. В процессе проведения подобного тренинга дети и подростки должны получить опыт личностного роста на основе приобретения ценностей. Ценности позволят им достигать своих целей и реализовывать идеи на конкурентоспособном уровне в уважительных и культурных личностных критериях самопроявления [2].

В результате освоения курса «Социально-психологический тренинг» студенты составляют программу для детей и подростков «Развитие личности» на основе формирования нравственных ценностей с раскрытием личного потенциала, которая представляет из себя психологический коммуникативный тренинг. Пройдя данный тренинг, у детей и подростков увеличится степень мотивации улучшать качество своей жизни в различных ее проявлениях на основе личного роста, что будет также обеспечивать психолого-педагогическую поддержку личности в рамках взросления подрастающего поколения [3].

В настоящей статье предлагаем рассмотреть одну из программ, которая состоит из мотивационных упражнений, призванных призывать детей и подростков к освоению и применению в своей жизни нравственных принципов [4].

1. Упражнение «Выбор». Цель упражнения: направить на осуществление выбора, основываясь на анализе личных способностей.

Участник тренинга перечисляет свои способности, отвечая на задание тренера, и записывает присущие ему способности. После перечисления своих способностей он распределяет их по трем рангам: 1-ый ранг - значимые способности; 2-ой ранг - неразвитые способности, которые он не может проявить в полной мере. Например, хочу сочинить стих, но не могу находить красивые рифмы, или хочу сделать трюк с велосипедом, но не могу удержать равновесие, и т.д.; 3-ий ранг способности, которые проявляются без усилий, легко и просто, автоматически.

Далее участник тренинга вырабатывает оценку своих способностей, отвечая на задание тренера: свяжи занятие, профессию, деятельность с тем, чем бы хотелось заниматься всю жизнь. Составь список желаемых профессий, занятий и дел. После того, как он перечислит желаемые занятия, то должен оценить их по следующим критериям: 1-ый критерий – безопасность (желаемое занятие не должно приносить вред твоей жизни и жизни окружающих); 2-ой критерий – честность (желаемое занятие должно соответствовать неоспоримым фактам); 3-ий критерий - полезность (результаты желаемого занятия должны приносить вдохновение, полученный опыт вместе со знанием, умением и навыками), 4-ый критерий - удовольствие (получать удовольствие в процессе выполнения всех шагов желаемого занятия, нет тех шагов, которые вызывают неудовольствие и отказ от них).

После данного участник делает выводы: помогло ли упражнение проанализировать способности, получилось ли их ранжировать и связать с любимым делом, занятием или профессией. Смог ли анализ способностей осуществить выбор.

2. Упражнение «Вклад». Цель упражнения: мотивировать на проявление и использование ресурсов личности.

Участник тренинга представляет ситуацию, слушая установку тренера, где представляет, что есть в мире только он, и больше ничего нет: нет материальных ресурсов, родителей, друзей, дома, школы и другого, и выходит, что индивид будет один в мире, который ему не знаком, и который будет для него дружественным только тогда, когда он сам лично сделает в него положительный вклад. Далее участник тренинга отвечает на вопросы тренера: как эффективно выйти из данной ситуации? Какой вклад нужно сделать? Какой вид труда стоит проявить, что можно будет сделать? После задаются вопросы для формулировки выводов: в чем ценность и значимость труда? Почему нужно уважать труд человека?

Упражнение «Источник вашего света». Цель: получать информацию о мире, его проблемах и чудесах, определить свои интересы.

Участник тренинга рассказывает об интересующей его информации, анализируя историю использования интернет. В рассказе он говорит об интересном, о том, что любопытно узнать, увидеть и попробовать реализовать. Другие участники тренинга отвечают на вопрос: Кого еще интересует то, что описано в рассказе, почему? Далее, после ответов на вопросы делают вывод: для чего человек выявляет и распространяет все данные о своих интересах?

4. Упражнение «Безопасность». Цель: формировать представления о нравственно здоровой, психологически грамотной и осведомлённой о своих правах и обязанностях личности, которая соблюдает принципы безопасности.

Участники разыгрывают предлагаемые тренером ситуации, разнообразные правильные и неправильные действия и поведение: незнакомый человек дает поручение отнести неизвестный предмет в близстоящий дом; в социальной сети незнакомый человек предлагает подарить смартфон, для этого ему нужен личный адрес участника; для прогулок на улицу индивид одевается в самое дорогое и модное, привлекательное и оригинальное. Все обращают внимание и делают ему предложения уединиться, прогуляться, обменяться вещами и т.д.; знакомый предлагает подзаработать, получить легкие деньги – ничего делать не надо, просто постоять, побыть с ним рядом; далее после инсценировок описанных ситуаций и проигрывания правильных и неправильных действий и поведения участник отвечает на вопросы тренера, обсуждая принципы безопасности. Какое поведение не хотел бы видеть у своего друга и подруги? Какое поведение хотел бы видеть у своего друга и подруги? После чего формулируются выводы, суть которых заключается в необходимости соблюдать и обсуждать принципы безопасной жизни.

5. Упражнение «Семья». Цель: обозначить ценности функций, выполняемых в семье, показать их значимость в развитии личности.

Участники рассказывают друг другу о своих домашних задачах и поручениях. Тренер просит участников тренинга ответить на вопрос: повлияло ли выполнение рутинных дел (повторяющихся одних и тех же дел) на самооценку и отношения в семье? Далее тренер просит участников тренинга ответить на вопрос: почему для решения проблем и кризисов семья сплачивается и вместе находит пути понимания? После формируют вывод в рамках дачи ответов на вопросы: Какие ценности и традиции в вашей семье? Есть ли среди них безвозмездная помощь?

6. Упражнение «Стоп, коррупция!» Цель: сформировать принцип позитивной психологии. Материальными ценностями достигают материальных благ, а духовно-нравственные ценности достигаются личностным развитием. Тренер предлагает участникам по очереди интерпретировать и объяснить утверждение: уверенность, успех, доверие и счастье невозможно купить. Далее тренер предлагает участникам тренинга перечислить правила нравственности и личные принципы. После тренер предлагает участникам перечислить свои принципы и ответить на вопрос: В каких ситуациях можно пренебречь своими принципами? После ответом на предыдущие задания формируют вывод на основе вопроса: что нужно делать, чтобы не пренебрегать собственными принципами?

Упражнения, используемые в программе, соответствуют всем критериям социально-психологического тренинга и несут эффективные мотивационные критерии для развития личности.

Разработанная программа личностного роста, сформированная на основе дисциплины «Социально-психологический тренинг», успешно и эффективно позволяет сформировать нравственные ценности у детей и подростков наравне с показательными критериями по раскрытию собственных талантов, а также в мотивации к достижению успехов в жизни.

Прохождение разработанной программы тренинга способствует формированию культурной и успешной личности и позволяет раскрывать внутренние таланты и формировать важные для подростка цели и задачи, которые будут определять его дальнейшее направление для более углубленного личного развития. Тренинги личностного роста могут использоваться как инструмент воспитания и имеют важное практическое значение для области практической педагогики [5].

Материалы данной статьи будут полезны для учителей, методистов, психологов и других работников сферы образования, а также могут быть применены в области практического образования для формирования успешной личности детей и подростков.

Список литературы

1. Рабаданова А.А. О роли самообразования в формировании личности студента // Образовательная среда сегодня: теория и практика: материалы Междунар.научн.-практ.конф –

Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2017. С.108-110

2. Кохановская И.А. Социально - психологический тренинг как активный метод практической психологии / Вопросы студенческой науки. Выпуск №2 (54), февраль 2021, С 237- 240

3. Евтихов О.В. Практика психологического тренинга. – СПб.: Издательство «Речь», 2004. – 256 с.

4. Пузиков В.Г. Технология ведения тренинга. – СПб.: Издательство «Речь», 2007.-224 с

5. Патрикеева Э.Г., Калинина Т.В. Воспитание морально-нравственных ценностей у современных подростков в условиях образовательного учреждения / Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2019, № 7 (июль)

Маликқызы Л.

Жанбеков Х.Н.

Шоқыбаев Ж.Ә.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ. (Қазақстан)

ЖОО-ДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Білім беруді экологияландыруды дамытуда ХХ ғасырдың 90-ж. ортасында экологиялық психологияның пайда болуы маңызды рөл атқарды. Экологияның жаңа саласы экологиялық сана мен ойлаудың өзіндік ерекшелігін зерттеуге, адамның қоршаған табиғи және әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесуінің этикалық және экономикалық мәселелерін шешуге арналған. Ол адамның қоршаған әлемді қабылдауының психологиялық ерекшеліктерін және оның табиғатқа субъективті қатынасының ерекшелігін, осы өзара әрекеттесудің тұлғаның дамуына әсерін анықтайды. Өз кезегінде экологиялық психологияның пайда болуы педагогика ғылымында жаңа бағыттың – экологиялық психо-педагогиканың пайда болуына ықпал етті, ол үш ғылыми пәннің: экология, психология және педагогиканың интеграциясын біріктірді. Экологиялық психопедагогика жеке тұлғаның экологиялық санасын дамытудың заңдылықтары мен механизмдері туралы идеялар негізінде процесті педагогикалық басқарудың принциптері мен әдістерін жасайды [1]. Тұлғаның жан-жақты дамуы, оның қоғаммен, басқа адаммен және табиғатпен қарым-қатынасын құруды қамтиды, бұл шын мәнінде, осы қатынастарды байланыстыратын мәдениетті дамыту процесі. Әлеуметтік жауапкершілік – бұл жеке тұлға мен қоғамның өзара байланысы мен өзара тәуелділігінің әмбебап түрі. Сондықтан жеке тұлғаның қалыптасуы қоршаған ортада болып жатқан барлық нәрселер үшін жеке жауапкершілік сезімін қалыптастырумен тікелей байланысты. Әлеуметтік жауапкершілік категориясы бостандық пен қажеттілік категорияларымен тығыз байланысты. Әлеуметтік жауапкершіліктің субъективті шарты – бұл ерік бостандығы, оны субъектінің мәселені біле отырып, шешім қабылдау қабілеті деп түсіну керек; ерік бостандығының шарты мен міндетті компоненті – табиғат пен қоғамның объективті заңдылықтарын білу. Оларды білместен, адамдар өз таңдауында да, іс-әрекетінде де (әрекет бостандығы) еркін бола алмайды. Жеке жауапкершілік жеке көзқараспен және оның сапасымен сипатталады. Жеке алғанда, жауапкершілік адамның маңызды әлеуметтік, моральдық және психологиялық сапасын білдіреді, ол маңызды мінез-құлық түрінде әрекет етеді. Жоғарыда келтірілген тәсілдерге сүйене отырып, біз табиғатқа саналы түрде қарауды анықтаймыз. Адам әртүрлі табиғи объектілер мен құбылыстар болатын байланысқа таңдамалы түрде қарайды. Мұнда табиғаттың өзі, оның ішінде экожүйелер, биосфера (экосфера) және адамның өзі табиғи тіршілік иесі ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, экологиялық қатынастар жүйесіне табиғатты пайдалану мен қорғауға, экологиялық белсенділікті қамтамасыз етуге байланысты қызметке деген көзқарас кіреді. Табиғатпен қарым-қатынас жасау, оны сақтау және одан әрі қорғау қажеттілігі жеке мінез-құлық мотивтері жүйесіне енеді. Мотивтер деңгейіндегі жауапкершілік әлеуметтік ынталандыру ретінде әрекет етеді.

Төмендегі мотивтерді атауға болады:

- азаматтық-патриоттық-табиғат байлығын көбейту ниетіне негізделген және қоғам алдындағы табиғатты қорғау және өз елінің жағымсыз экологиялық факторларынан қорғау бойынша өзін міндетті сезінуімен байланысты;

- гуманистік-жақсылық жасау, тіршілікке деген жанашыр болу, қорғауға деген ықылас арқылы көрінеді;
- эстетикалық-табиғи ортаның сұлулығын сақтау қажеттілігінен көрінеді;
- ғылыми-танымдық – қоғамның, адам мен табиғаттың күрделі байланыстарын түсінумен, оның заңдылықтарын білуге деген ұмтылыспен байланысты;
- гигиеналық-табиғаттың адам денсаулығы үшін мәнін түсінуден және оның оңтайлы биофизикалық және химиялық параметрлерін сақтауға деген ұмтылысынан туындайды;
- экономикалық – табиғатты қоғамның өндірістік күштерін, ғылыми-техникалық прогресті дамыту үшін ресурстар көзі ретінде тануға негізделген [2].

Мотивтер негізінде *құндылық бағдарлары* көрінеді. Олар табиғаттың қасиеттерін практикалық, танымдық, эстетикалық, моральдық, экономикалық тұрғыдан да қамтиды. Сонымен қатар, адамның табиғатты субъективті түрде бағалауы әрқашан оның объективті құндылығымен сәйкес келе бермейді. Экологиялық идеал құндылық қатынасын түсінудің ең жоғары көрінісі және тәсілі ретінде дамиды, сонымен қатар болашақ ұрпаққа қамқорлық жасаудың моральдық қажеттілігімен байланысты. Экологиялық идеал тарихи прогрессивті дамуға сәйкес келуі керек, шындықтан озып, табиғатқа қатысты әлеуметтік және жеке мүдделердің жарасымды үйлесімін білдіретін құндылық бағдарларын анықтауы керек. И.В. Кряждың зерттеу жұмысы табиғатқа деген екі түрлі полності анықтады. Бір жағынан, «немқұрайлылық – экологиялық сауатсыздық – жауапсыздық – қатыгездік – өзімшілдік», екінші жағынан, «альтруизм – ішкі үйлесімділікке ұмтылу» – «өмірлік құндылықтарды қайта бағалау – жауапкершілік – рухани негізді іздеу – экологиялық алаңдаушылық – табиғатқа деген сүйіспеншілік – онымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі» [3].

Қатынастар теориясында (В.Н. Мясичев және т.б.) адам қатынастарының табиғаты, олардың құрылымы, көріністердің ерекшелігі мен динамикасы туралы көзқарастардың үйлесімді жүйесі жасалды. В.Н. Мясичевтің пікірінше, адамның әлеммен қарым-қатынасы «адамның объективті шынайылығының жан-жақты жеке, таңдаулы, саналы байланысының тұтас жүйесін көрсетеді. Ол өзінің жеке тәжірибесін білдіреді және іштей оның іс-әрекетін, жай-күйін анықтайды» [4, 210]. Жалпы, адамның қарым-қатынас жүйесінде оның көзқарастары, құрылуы, ұстанымдары мен қажеттіліктері көрінеді. В.Н. Мясичев осының негізінде қарым-қатынастың үш негізгі тобын анықтайды: а) адамның адамдарға деген қатынасы; б) оның өзіне деген қатынасы; в) сыртқы әлем объектілеріне деген қатынасы [4]. А.Н. Захлебныйдың пікірінше, экологиялық білімнің негізгі компоненттері білім мен құндылық бағдарлары болып табылады. Экологиялық білім беру жүйесінің өзегі өзара байланысты төрт компоненттен тұрады: танымдық, құндылық, нормативтік, белсенділік [5]. А.В. Петровскийдің пікірінше, адам өмір сүретін қоғамда қабылданған талғамға, бағалауға және ең алдымен дүниетанымға сәйкес келетін қажеттілік екенін атап өткен жөн. Адамның ең жоғары қажеттілігі - еңбекке деген қажеттілік, физикалық және ақыл-ой жұмысына психологиялық дайындық, оның ішінде қоршаған ортаны қорғау. Мұндай қызметті үздіксіз жетілдіруге ұмтылу табиғатқа бағдарламаланған қатынастарды [6] қалыптастырудың негізі болып табылады. Б.Т. Лихачев оқытудың танымдық процесінің құрылымдық элементтерінің бірі білімді, дағдыларды өндірістік, әлеуметтік пайдалы жұмыста, қоғамдық өмірде (оқыту әдістерімен, ұйымдастырушылық формаларымен, сабақтан тыс жұмыстарымен, педагогикалық диагностикамен қатар) практикалық түрде қолдану екенін баса айтады. Қазіргі педагогиканы ұйымдастырудың жаңа принциптері ретінде Б.Т. Лихачев білім беруді демократияландыруды, гуманитаризациялауды және ізгілендіруді қарастырады. Білім беруді ізгілендірудің мәні, оның пікірінше, студенттер алған барлық білімді ізгілендіруге, олардың өндіріс үшін ғана емес, даму үшін де, әр адамның өмірі үшін де маңыздылығы мен қажеттілігіне байланысты. Ізгілендіру адамның қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайларына қойылатын талаптарына, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуына байланысты [7]. Біздің ойымызша, қазіргі білім беру мазмұнын қалыптастырудың жалпы негіздері тек гуманитаризация, гуманизация, саралау, интеграцияғана емес, сондай-ақ экологизация да болып табылады. Оқытуды экологияландыру экологияның әртүрлі бағыттары бойынша экологиялық білім мен дағдыларды игеру, оларды сезіну және түсіну, тиісті менталитетті қалыптастыру, кәсіби қызметке дайындық сияқты маңызды буындарды біріктіруді қамтиды. Ол экологиялық білім мен тәрбиенің, даму мен ағартушылықтың негізі болып табылады. Экологиялық білім берудің ғылыми аспектілеріне табиғатты, адамды өз іс-әрекетімен бірге және өзара әрекеттесетін қоғамды сипаттайтын әлеуметтік, табиғи және техникалық заңдылықтар, теориялар мен ұғымдар жатады. Әлеуметтік ғылымдар адамның табиғатты пайдалану арқылы көздеген мақсаттарын ашады; экологиялық мәселелерді шешудің

белгілі бір әлеуметтік формацияның өндіргіш күштері мен өндірістік қатынастарының сипатына тәуелділігін зерттейді; табиғатты пайдаланудың белгілі бір әдісіне әкелетін әлеуметтік салдарды анықтайды. Жаратылыстану ғылымдарының деректері адамның табиғи процестерге араласуы мүмкін болатын шектеулерді белгілеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жаратылыстану ғылымдары адамға табиғатпен қолайлы араласу мүмкіндігі туралы түсінік береді. Білім алушылардың санасында аталған идеяларды қалыптастыра отырып, мынадай экологиялық және радиоэкологиялық ұғымдарға ерекше назар аудару қажет: орта, биосфера, экожүйе, антропогендік фактор, радиациялық фон, радиациялық ластану, адам денсаулығы, қоршаған ортаның сапасы, мониторинг (ортаның жай-күйін қадағалау), қоршаған ортаға әсерін бағалау, табиғатты (қоршаған ортаны) қорғау, радиациялық қауіпсіздік, тұрақты даму, табиғи ортаны басқару. Олардың барлығы күрделі пәнаралық құрамға ие. Мұны «қоршаған орта, антропогендік фактор», «табиғатты қорғау» секілді қарапайым ұғымдардың мысалымен көрсетеміз. Қоршаған орта ұғымын біржақты түсіндіруге болмайды, өйткені оған қоғам, халық немесе әртүрлі деңгейдегі табиғи жүйелер кіреді. Бірінші және екінші тәсіл де маңызды, өйткені адам да, табиғи жүйелер де мектепте де, университетте де оқудың алдын-ала көрінісі болып табылады. «Қоршаған табиғи орта» ұғымы субъектідегі белгілі бір өзгерістерді (абиотикалық, биотикалық, антропогендік) туындататын табиғи жағдайлардың (табиғи компоненттердің), физикалық, химиялық, биологиялық факторлардың сипаттамасын қамтиды. Қазіргі уақытта қоршаған ортаны талдаудың маңызды аспектісі оның жай-күйі болып табылады: ластану, тұтастық немесе жойылу. Ақпарат оның өзгеру дәрежесін білдіретін әртүрлі көрсеткіштермен бағаланады. Қоршаған ортаны адам өмірінің ортасы ретінде талдағанда гигиеналық, экологиялық және эстетикалық параметрлерді қарастыру әдетке айналады. Оқу процесінде «қоршаған орта» ұғымын ашу шынайы әлемнің көптеген өзара байланысын сенімді түрде көрсетуге мүмкіндік береді [8,9]. Жоғарыда айтылғандардың бәрінен қорытынды жасай келе, экологиялық білім беру теория мен практика саласындағы зерттеулердің ауқымы мен көлемін осындай кеңейтудің нәтижесінде экоқұрылым жалпы білім беруді реформалау мен жаңартудың маңызды факторына айналады. Жоғары оқу орындарында экологиялық пәндердің әртүрлі бағыттары бойынша оқыту әдіснамасы мен біркелкі әдістемесі жеткілікті деңгейде дамыған. Қолданбалы экологиялық курстардың, оқу-әдістемелік құралдардың кешенді жүйесі, зертханалық жабдықтар, экологиялық пәндердің басқа бейіндік курстармен пәнаралық байланысы, экологиялық пәндерді зерттеудің принципі жоғары. Экологиялық-педагогикалық білім берудің даму деңгейі өте жоғары болуды қалайды, жоғары оқу орындарының тәжірибесінде қосымша экологиялық білім беретін педагог, мектепке дейінгі экологиялық білім беретін педагог, экологиялық білім беру саласының менеджері, қолданбалы экология саласындағы педагог-маман, этноэкология және экотуризм (экоөлкетану) педагогы және т. б. сияқты қосымша біліктілігі бар аса қажетті мамандықтар оқытылады. Осы жағдайлардың барлығын ескере отырып, ғалымдар экологиялық және педагогикалық білім берудің ғылыми негізделген құрылымын жасады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Дювинью П., Танг М. Биосфера и место в ней человека. – М., 1973. – 254 с.
2. Боголюбов В.А. Экология: Учебное пособие. – М., 1999. – 259 с.
3. Кряж И.В. Психосимантическое исследование обыденных экологических представлений // Вопросы психологии. -1998. №1. - С.65-75.
4. Мясищев В.Н. Структура личности и отношение к предметам внешнего мира // Психология личности – М., 1982. – 382 с.
5. Захлебный А.Н. Школа и проблемы охраны природы: Содержание природоохранительного образования. – М., 1991. –184с.
6. Ситаров В.А., Пустовойтов В.В. Социальная экология. – М., 2000, – 280 с.
7. Петров В.В. Экологическое право России. – М.:БЕК, 1995. – 557 с.
8. Лихачев Б.Т. Педагогика. – М., 1999. – 528 с.
9. Боголюбов В.А. Экология: Учебное пособие. – М., 1999. – 259 с.
10. Экологическое образование школьников. Под ред. И.Д.Зверева.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ ИНТЕРНЕТКЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Ғаламторға тәуелділік қоғамның өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырыла бермек, өйткені интернет адам қызметінің барлық салаларына еніп, халықтың психикалық денсаулығына қауіп төндіретін нақты факторға айналуда. Біздің психикамыз бен санамыз қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық ағыммен қатар дамуда, осыған байланысты интернетті пайдалану қажеттілігі де артуда, мұнда ақпарат ерекше түрде құрылымдалған, бұл іздеу кезінде уақытты үнемдеуге, маңызды істерді орындау үшін күш жұмсамауға мүмкіндік береді. Бүкіл әлемде ғаламторды пайдаланушылар саны үнемі арту үстінде.

Дегенмен, интернетті пайдалану оң ғана емес, сонымен қатар теріс жағы да жетерлік. Әсіресе, жасөспірімдердің интернетті шамадан тыс қолдану нәтижесінде олар келесі жағымсыз көріністерге ие болу тенденциясы байқалады: адамдармен тікелей эмоционалды қарым-қатынастың төмендеуі (бұл одан әрі десоциализацияға түрткі болуы мүмкін), ұйқының қашуы (негізінен түнде интернетте ұзақ уақыт болуымен байланысты), күн тәртібін бұзу және нәтижесінде тамақтанудың бұзылуы мүмкін, сондай-ақ теріс эмоциялардың (мазасыздық, депрессия, стресс және т.б.), жеке өзгерістер (мысалы, нақты әлеуметтік маңызды қатынастарға қауіп төндіретін өтірік айту, жауапсыздық таныту), артық қаржылық шығындарға (мысалы, онлайн ойындар үшін және тікелей интернеттің ақысын төлеу үшін) ұшыратуы. Интернет-тәуелділік тіпті мектепке дейінгі балаларда жиі белең алуда. Себебі балаларға дамытушы мультфильмдерді немесе пайдалы ойындарды қосып беру өте ыңғайлы. Баланың көңілін аулау үшін электронды девайстарды ұсына отырып, ата-аналар болашақ интернет-тәуелділікті өздері жасайды.

Жасөспірімдік жастағы интернетке тәуелділікте көптеген қиындықтар бар: қарым-қатынас шеңбері жүзеге аспайды, отбасындағы мәселелік қарым-қатынастар, оқу үлгеріміндегі қиындықтар. Осы мәселеден қашу үшін жасөспірім виртуалды өмірдің артына жасырынады.

Интернетке тәуелділік бойынша максималды тәуекелде 14 - 18 жас аралығын айтуға болады. Жасөспірімдердегі интернет тәуелділік ерекшеліктері гормоналды фонның тұрақсыздығынан пайда болады. Оларға ең бастысы жақындары тарапынан мейірім, зейін және қолдау жетіспеу себептерін келтіруге болады.

Осы аталған мәселелерге орай, жасөспірімдердегі интернетке тәуелділіктің аффективті сферасына қалай әсер ететініне қысқаша психологиялық талдау жасап өтейік. Аталған мәселені зерттеп, сараптау барысында психологтар жасөспірімдер тұлғасындағы аффективті қасиеттер ретінде мазасыздық, агрессивтілік, депрессивтілікті қарастырғанын байқадық.

Ұзақ уақыт бойында ерте балалық шақтан қоршаған орта мен тәрбиенің жағымсыз әсерлері жасөспірімнің қараусыз қалу жағдайлары, жақындары тарапынан назардың жетіспеушілігімен байланысты тұрақты түрде ғаламторға байланып, әлеуметтік желілерде уақыт өткізуге итермелейді. Салдарынан баланың танымдық іс-әрекеті, білім алудың жүйелі, дербес дағдылары, еріктік және адамгершіліктік-өнегелі нұсқауларының қалыптасуы тежелі түседі. Жасөспірімдердің мінез-құлықтарының ауытқи бастауына, ықпалдасатын, себепкер болатын әлеуметтік факторлар қатарына педагогикалық жағынан да қараусыз қалған жағдайлар да кіреді. Клиникалық психолог К. Янг және психиатр А.Голдберг ғаламторға тәуелділікті психологиялық зерттеудің негізін қалағандар. 1995 жылы Голдберг ғаламторға тәуелділікті анықтауға арналған диагностикалық көрсеткіштер жинағын құрастырған. 1997-1999 жж. Ғаламторға тәуелділік мәселесі бойынша кеңес беру қызметі, психотерапиялық сеананстар және зерттеудің веб-қызметтері құрылды. 1998-1999 жылдары Д.Гринфилд, К.Суррат және К.Янг аталған зерттеулері негізінде алғашқы монографияларын жариялады. 1998 жылдың соңында бұл түсінік тар мағынасында клиникалық сала ретінде ғана емес, зерттеу саласы және адамдарға тәжірибелік психологиялық қолдау, мен көмек көрсету саласы ретінде ғаламторға тәуелділік іс жүзінде заңдастырылды [1,85-87]. Отандық ғалымдар арасында Ц.П. Короленко ғаламторға психологиялық тәуелділік формаларының өзіндік қамтамасыз етілуін келтіріп, «Аддиктивті мінез-құлық элементтері» оның ойынша өзінің жеке психикалық жағдайын өзгерту арқылы шындықтан

қашатын кез келген адамға тән екендігін айтады. Тәуелділік мәселесі дәл санада шындықтан алшақтауға ұмтылыс басым түсіп, өмірді жаулап алатын, шындықтан қашуға апаратын негізгі идеяға айналған сәтте басталады» [1,2].

Бірқатар ғалымдардың мүдделері сәйкес құбылыстарды психологиялық тәуелділіктің өзгермелілігі ретінде тану бағытында күреске жауап береді. Бастау үшін негізгі міндет – бұл тәуелділікті DSM аурулардың халықаралық жіктемесінің қайта қаралған бесінші басылымына енгізу болып табылды [2;101]. Аталған мәселеге қатысты өз ұстанымдарын ортаға салған сарапшылар К.Янг бұл салада әлемде бірінші рет зерттеу жүргізген, алты тілге аударылған «Желіде ұсталды» атты кітаптың авторы; Дж. Соулер киберпсихологиялық зерттеулер жүргізсе; Интернет адамды байытады деп есептеген С.Штерн (АҚШ); М.Гриффитс (Ұлыбритания) ғаламторға тәуелділікті санаулы адамдар ғана көрсетеді деп есептеді, көптеген адамдар үшін интернет құралдан басқа ештеңе емес; Дж.Морахан-Мартин ғаламторға тәуелділік, интернетті шектен тыс пайдалану, сонымен қатар интернетті патологиялық, компульсивті, деструктивті, проблемалық пайдалану сияқты ұғымдардың анықтамасын ажырата білу қажеттігін анықтады; бұл көзқарасты М.Фенишель қолдады, сонымен қатар ғаламторға тәуелділік, дәстүрлі тәуелділік арасындағы мүмкін болатын айырмашылықтар мен ұқсастықтарды жан-жақты талдады [3, 4].

А.Е. Войскунский; Қ.С. Лисецкий Интернет кеңістігіндегі «еліту» арасындағы айырмашылық туралы есеппен (интернетте жұмсалған уақытты кем бағалау, оның көмегімен өндірілген өнімнің көлемін және маңыздылығын асыра бағалау, «Мен жоғарымын» ішкі құрылымы болып табылады. Өзіндік тұжырымдамада қалыптасқан) және елітпеу С.Эниколопов өз сөзінде ғаламтор және дұшпандықпен, агрессивті әрекеттердің көріністерінің байланысын ашып көрсетті. Н.В. Чудов және Ю.М. Кузнецова Ғаламторға тәуелділікті Интернетті пайдалану ұзақтығымен және пайдаланушылардың психологиялық ерекшеліктерімен, оның ішінде жеке дамуымен, жеке басымен, психоэмоционалдық сферасымен, Мен және Басқа бейнелер арасындағы айырмашылық, өзіндік сана және т.б. талдау жасады; Т.С. Спиркина және М.С. Радионова интернет-тәуелділікке бейім адамдар эмоционалды және әлеуметтік тұрғыда бейімделмеген, көңілсіз және нәтижесіз күрес стратегияларын қолданатынын анықтады [5]. Интернет-тәуелділік құбылысын ғаламтор желісін пайдалануға химиялық емес тәуелділік деп анықтауға болады. Дегенмен, кейбір психологиялық сөздіктерде интернет-тәуелділік ғаламторға қосылуға деген обсессивті құштарлықпен, сондай-ақ одан бас тарта алмаумен сипатталатын психикалық бұзылыс ретінде анықталады [4,4].

Ал ғаламторға тәуелділік белгілері: шынайы әлемде мазасыздықтың күшеюі; интернетте ұзақ уақыт өткізу; өтірік айту немесе киберкеңістікте жұмсалған уақытты жасыру, немесе нақты әлемге енjarлық таныту; сәтсіз аяқталатын интернетті пайдалануды азайтуға бірнеше рет әрекет жасау; желіні пайдалану арқылы эмоционалдық көңіл күйді өзгерту. Бұл көріністер депрессияға, әлеуметтік оқшаулануға, отбасылық қарым-қатынастар бұзылысына, оқудағы сәтсіздіктерге, қаржылық қиындықтарға, жұмыссыз қалуға әкеледі (Young K., 1998) [2, 7].

Интернет-тәуелділік феноменіне тән мінез-құлық әрекеті сипаттамаларының неғұрлым толық сипаттамасын берген А.Е. Войскунскийдің талдауы бойынша:

- Интернетте жұмыс істеуден аз уақытқа болса да алаңдауға белсенді түрде ынтасыздық және қабілетсіздік, басқа жұмыстарын ысырып қою, тоқтату;
- мұндай уақытта еріксіз алаңдаушылық пен ғаламторға қатысты обсессивті ойлардан туындайтын тітіркену;
- интернетте көп уақыт өткізуге ұмтылу және оны басқара алмау;
- басқа мақсаттарға жинақталған жинақтарды жұмсамай тұрып тоқтамай, интернетте көп ақша жұмсауға ұмтылу;
- интернет кеңістігіндегі жұмыстың жиілігін, ұзақтығын төмендету арқылы достары мен отбасы мүшелерін алдауға әзір тұру;
- интернетте жұмыс істеу кезінде мектеп, үй тірлігі, қызметтік міндеттер, маңызды іскерлік кездесулер туралы ұмытуға бейімділік пен қабілеттілік, мансап және оқуды елемей;
- интернет кеңістігінде жұмыс істеу кезінде психоэмоционалды көтерілу және өзіндік эйфория сезіміне бөлену, депрессиядан немесе алаңдаушылық пен қобалжу күйінен бұрынғы дәрменсіздік немесе кінәлі сезімдерден арылуға ұмтылу;
- туыстарының, достарының, басшылардың мұндай өмір салтына қатысты сындарын адекватты қабылдай алмау;
- интернет кеңістігіндегі жұмыспен айналысу салдарынан достарының жоғалуына, отбасы мен әлеуметтік ортаның бұзылуына шыдауға дайын болу;

- түнде интернетте жүйелі жұмыс істеуге байланысты өз денсаулығына мән бермеу және көбінесе ұйқы ұзақтығының күрт қысқаруы;
- интернет кеңістігінде көп уақыт өткізуге патологиялық ниеттен физикалық белсенділіктің төмендеуі, жеке бас тазалығын елемеу;
- тамақ туралы жиі ұмытып кету, тамақтанудың бұзылуы;
- тоник сусындарды шектен тыс пайдалану;
- интернет жаңалықтары туралы арнайы әдебиеттерді іздестіру, қарау, іріктеу, зерттеу және оларды басқалармен белсенді талқылау [5].

Осы саладағы беделді Питтсбург университетіндегі зерттеуінде К.Янг аталған тәуелділіктің бес негізгі категориясын анықтады:

1. Киберсексуал. Киберpornoграфияға, ересектерге арналған интерактивті әлеуметтік бөлмелерге тәуелді болу.

2. Кибер қатынастар. Отбасы мен шынайы достарды, қарым-қатынасты алмастыратын сөйлесу бөлмелерінде, интерактивті конференцияларда және ойындарда жасалған достыққа тәуелділік.

3. Желіге өлшеусіз қатысу. Ол онлайн құмар ойындарға тәуелділікті, онлайн аукциондарға тәуелділікті және интернет-базар арқылы сауданың мәжбүрлі күйін қамтиды.

4. Ақпараттың шамадан тыс жүктелуі. Веб-сайттарға кіруге және мәліметтер базасын іздеуге тым белсенді қатысу.

5. Компьютерге тәуелділік. Бағдарламалауда немесе компьютерлік ойындар барысында негізінен жасөспірімдер арасында обсессивті күйлер [1, 6].

Адамдарды уақытының басым бөлігін ғаламтор кеңістігіне арнауға итермелейтін мотивтерді талдай отырып, оны пайдаланушылардың көпшілігі үшін Интернет келесідей әрекет етеді деп қорытынды жасауға болады:

- Коммуникация. Кейбір адамдар әлеуметтік желілерде ұзақ уақытын өткізеді, сыныптастарын, пікірлестерін немесе жай ғана көзқарастары ортақ қызықты адамдарды іздеуге талпынады. Біреу Skype немесе ICQ арқылы форумдарда сөйлесуді ұнатады. Біреулер танысу сайттарынан өзінің жанжарын, достарын іздейді, ғаламтордың арқасында біз адамдармен әлемнің қай түкпірінде болса да оңай тіл табыса аламыз;

- Ойын-сауық. Енді онлайн режимінен шықпай-ақ фильмдерді көруге, музыка тыңдауға, кітап оқуға, ойын ойнауға, бейнеконтенттерді енгізуге, тест тапсыруға болады.

- Өзін-өзі тәрбиелеу. Интернет ең жақсы және оңтайлы ақпарат көзі екені сөзсіз. Көптеген адамдар оны белгілі бір салаларда білімін жетілдіру үшін пайдаланады: қашықтан онлайн тренингтер мен курстарға жазылу, кітаптар, пайдалы мақалалар оқу, бейне оқулықтарды көру, тілдерді үйрену.

- Шығармашылық қабілеті, өзін-өзі дамыту, тұлғалық өсу. Интернет – шығармашылық қабілеттерді дамытудың өзіндік алаңы. Аспаздық сайттарды немесе қолөнер блогтарын аралау жеткілікті, өйткені сіз мұны бірден қайталағыңыз келеді. Көптеген адамдар Интернеттің арқасында сүйікті хоббиін табуда;

- Мәмілелер немесе сатып алу орны. Қазіргі кезде адам үйден шықпай-ақ кез келген тауарды сатып алады немесе сатады. Интернет арқылы әртүрлі қаржы операцияларын жасауға болады;

- Табыс құралдары. Интернеттің арқасында сіз табыс таба аласыз! Осылайша, көптеген адамдар интернет-дүкендер ашады, веб-сайттар, блогтар, өз каналдарын ашады, көпшілігі ұнататын контенттері бойынша YouTube арналарын қалыптастырады. Жаңадан бастағандар фрилансингтен бастай алады: сайттарды мазмұнмен толтырыңыз, веб-дизайн және бағдарламалауды жасаңыз, ұрандар ойлап табыңыз, фотосуреттер сатыңыз. Кейбір мемлекеттерде (АҚШ, Қытай) интернет тәуелділік кең таралғаны соншалықты, ғалымдар оны аурулар қатарына қосуды ұсынады [6,8]. Интернет тәуелділік немесе аддикция бұл мінез-құлықтың ауытқуы, бұл жағдайда шынайылық сезімі бұзылады, уақытқа бағдарлану жоғалады, сыни ойлау тарылады, өз әрекеттерін басқару шектеледі. Жасөспірімнің белсенділігі төмендейді де психикалық және физикалық тәуелділік басталады. Оның қалыптасу механизмі никотиндік, маскүнемдік және нашақорлыққа өте ұқсас, дегенімен интернет-тәуелділікте тура әсер ететін зат жоқ. Бұл химиялық емес, психикалық тәуелділік, ол қанағаттану орталығындағы рецепторларға әсер етеді.

Бірқатар авторлар тәуелді тұлға деп аталатын және мұндай қасиеттері бар адамдар тәуекелге ұшырайтындығын айтады. Бұл ерекшеліктерге мыналар жатады: тәуелсіздіктің болмауы, бас тарта алмау, қабылданбау қорқынышынан сақтау, шектен тыс осалдық, жауапсыздық; мұның бәрі индивид басқалармен бірінші болып байланыс орнатудан және өз бетінше шешім қабылдаудан бас

тартқанда пассивті өмірлік ұстанымды анықтайды. Ал тұлғаның бұл түрі жасөспірім болып табылады.

Жасөспірімдердің ғаламторға тәуелді мінез-құлқы бірқатар мәселелердің туындауына және шиеленісуіне әкеледі: басқалармен қақтығыстар, депрессия, шынайы өмірдің виртуалды кеңістігіне артықшылық беру, қоршаған әлеуметтік кеңістікке бейімделудегі үлкен қиындықтар, ерікті қасиеттердің дамымауы, пайда болуы. Интернетті пайдалану мүмкіндігі болмаған кездегі ыңғайсыздық сезімі, инфантилизм, қарым-қатынаста тікелей байланыстардан қорқу т.б. Көбіне жеткіншектер көруге болмайтын яғни тиым салынған сайттарға басқалардан жасырын түрде баратынын мойындайды. Сонымен бірге оларда рұқсат берушілік пен жазасыздық иллюзиясы қалыптасады, бұл оларды адам құқықтарын бұзуға итермелейді, өз кезегінде жасөспірімнің адамгершілігінің құнсыздануына әкелуі мүмкін.

Қазіргі кезеңде жеткіншектер арасындағы ғаламторға бағынышты мінез-құлық қазіргі қоғамның өзекті мәселелердің бірі болуы себепті қалыптасқан интернет-тәуелділікпен күресудің дұрыс тиімді жолдарын іздестіру, сондай-ақ жеткіншектер арасындағы мінез-құлық бұзылыстарының алдын алу үшін аталған мәселе әр жас кезеңдеріне сай психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік аспектілерімен біртұтас кешенді қарастырылуы керек деп есептейміз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Кимберли С. Янг. Диагноз Интернет – зависимость // Мир Internet, 412000.
2. П.Уоллейс. Социально–психологические аспекты общения в Интернете. URL: Septemberfox. ucoz.ru/biblio/zgichkina.html
3. Шевченко И.А. Некоторые психо. особенности общения посредством Internet. URL: <http://www.flogiston.ru/projects/articles/shevchenko.shtml>
4. Лоскутова В.А. Интернет–зависимость как форма нехимических аддиктивных расстройств: Дис. канд. мед.наук. – Новосибирск, 2004.
5. Войскунский А.Е. Психологические исследования феномена Интернет-аддикции. URL: <http://www.psychology.ru/internet/ecology/04.stm>
6. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М.: Флинта, МПСИ, 2003.–96 с.
7. Уоллейс П. Интернет психологиясы. – Алматы «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ,–2019. – 356 б.
8. Самыгин П.С. Девиантное поведение молодежи. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 142 с.

Мухамбетова К.А.

кандидат социологических наук

Жолдасова С.А.

магистрант

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

г. Астана (Казахстан)

ФЕНОМЕН МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКОЙ ПЕРЕДАЧИ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ

Трансгенерационная или межпоколенческая передача насильственных моделей поведения относится к так называемым социально-генетическим феноменам и осуществляется через трансляцию агрессии родителями в отношении детей. Передача насилия происходит при взаимодействии целого ряда факторов, среди которых наиболее значимыми являются использование агрессии в супружеских и детско-родительских отношениях [1,75]. Отметим также важность подкрепления агрессивного поведения со стороны окружающих.

Как указывает Фурманов И.А., существует три основных механизма подобной передачи: 1) процессы полоролевой идентификации ребенка с родителем, когда ребенок является свидетелем агрессивных взаимоотношений между собственными родителями; 2) идентификация с агрессором

в результате использования в семье физических наказаний в отношении детей; 3) наблюдение соответствующего способа действий, также срабатывающее в результате использования в семье физических наказаний в отношении детей [1,75-77]. Согласно исследованиям, примерно 30%, тех, кто был свидетелем агрессии между родителями и был жертвой физических наказаний, во взрослом возрасте сами совершают насилие [1,74].

Фомиченко А.С. использует понятие «социализация агрессивного поведения», в котором задействуются такие агенты социализации, как семья, сверстники, школа, средства массовой информации и др. [2,81]. При этом именно семья играет наиболее существенную роль в формировании агрессивных моделей поведения.

Реакции родителей на неправильное поведение ребенка, характер отношений между родителями и детьми, родителей между собой, с родными братьями или сестрами – это факторы, обуславливающие агрессивное, насильственное поведение в семье и вне ее.

Национальным центром по правам человека в партнерстве с ЮНИСЕФ было проведено исследование в сфере насилия в отношении детей в семьях Казахстана [3]. Исследование показало, что более половины взрослых участников исследования применяют насилие в целях дисциплинирования детей дома. В частности, 65% практикуют психологическое насилие, 39% - физическое насилие. Кроме того, 37% взрослых лиц применяли как психологическое, так и физическое насилие в целях дисциплинирования [3,5].

Исследованием также установлено, что взрослые, которые подвергались физическому насилию в своем детстве, с большей вероятностью будут применять психологическое (72%) и физическое (48%) насилие в качестве дисциплинарных мер и мер контроля за своими детьми по сравнению со взрослыми, которые не сталкивались с физическим насилием в своем детстве (60% и 30% соответственно) [3,6].

Феномен межпоколенческой передачи насилия в семье наблюдается в кейсах жертв бытового насилия, которые обратились за помощью в КГУ «Кризисный центр «Үміт» акимата города Астана (далее – Кризисный центр). В качестве примера рассмотрим два наиболее типичных кейса, в которых явно прослеживается эстафета насилия.

Дана, 21 год. В КГУ «Кризисный центр «Үміт» акимата города Нур-Султан обратилась с тремя несовершеннолетними детьми вследствие бытового насилия. Образование среднее, окончила всего 10 классов. Имеет аттестат об окончании 9 классов. Девушка воспитывалась в полной семье, родители со старшей сестрой и двумя младшими братьями проживают в ЮКО. В семье было 5 детей, она третий ребенок в семье. По словам Даны, родители часто ссорились, отец поднимал руку на мать, и до сих пор в семье напряженные отношения.

Вышла замуж в 16 лет в результате давления со стороны родителей. Отношения не сложились, муж часто пил и устраивал скандал, поднимал на неё руку. Официально развелась в феврале 2021 года, будучи беременной. Вернулась к родителям. Спустя пару месяцев после официального развода познакомилась в интернете с новым мужчиной и летом 2021 года они начали жить вместе. По её словам, замужество было единственным способом сбежать из родительского дома.

Поначалу жили неплохо. Всё изменилось после того, как к ним переехала мать гражданского мужа. Она злоупотребляет спиртными напитками и настраивает сына против нее. Отец мужчины тоже выпивал и избивал свою жену, в конечном счете они расстались. Гражданский муж тоже несколько раз приходил домой в нетрезвом виде, устраивал скандалы и поднимал на нее руку. При поступлении в Центр у Даны было стрессовое состояние, апатия, страх и плохое самочувствие.

Жанар, 46 лет. В КГУ «Кризисный центр «Үміт» акимата города Нур-Султан обратилась с двумя несовершеннолетними детьми. Образование высшее, имеет специальность «учитель начальных классов». У нее есть две старшие дочери, они замужем и проживают в ЮКО. Есть внуки.

Она воспитывалась и выросла в неполной семье, отец бросил ее мать, когда Жанар было 8 лет. Отец работал на таможне, сильно выпивал и избивал мать, а иногда и ее. Жанар - старший ребенок в семье, у нее есть 2 сестры и брат, которого нет в живых. Отец умер, когда Жанар было 25 лет. До похорон они не поддерживали связь ни с отцом, ни с его родственниками.

В ходе беседы со специалистом по социальной работе выяснилось, что она рано вышла замуж, в 18 лет. Брак был добровольным. Муж работает тренером дзюдо в школе олимпийского резерва. Живут в собственной 3-х комнатной квартире. Муж рос в полной семье. Их 6 детей в семье. Он третий ребенок. Все родственники, зная его характер, всегда поддерживали Жанар.

Свекровь любила ее и очень хорошо к ней относилась. В ходе беседы было установлено, что Жанар на протяжении 28 лет подвергается бытовому насилию со стороны мужа. Все скандалы происходят в семье из-за ревности мужа. Он контролирует каждый ее шаг.

Анализ данных, накопленных в Кризисном центре, показал, что большинство женщин систематически подвергались сразу нескольким видам бытового насилия. При этом половина из них уже в детстве были свидетелями либо жертвами бытового насилия. Поэтому вполне ожидаемо, что 20 женщин из 30 применяют насилие в отношении своего ребенка/ детей в целях дисциплинирования.

Благодаря феномену межпоколенческой передачи обеспечивается преемственность многих поведенческих паттернов, установок и стереотипов взаимодействия. В их числе и насилие, которое ученые относят к патологичным психическим элементам наряду с психическими травмами. В дальнейшем переданные психические элементы в качестве «психического наследства» определяют поведение ребенка в различных жизненных ситуациях [4,41].

Список литературы

1. Фурманов И.А. Механизмы межпоколенной эстафеты агрессии и насилия в семье // Вестник Инновационного Евразийского университета. - 2013. - № 4. – С. 74-79. Режим доступа: [http://vestnik.ineu.edu.kz/files/bulletins/bulletin_2013_4\(52\).pdf](http://vestnik.ineu.edu.kz/files/bulletins/bulletin_2013_4(52).pdf) (дата обращения: 12.09.2022)

2. Фомиченко А.С. Социализация агрессии и влияющие на нее факторы // Теоретическая и экспериментальная психология – 2011. - Т.4. - №3. - С. 80–84. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsializatsiya-agressii-i-vliyaushchie-na-nee-factory> (дата обращения: 19.09.2022 г.)

3. Насилие в отношении детей в семьях в Казахстане: исследование знаний, отношений и практики. Краткий аналитический отчет. – Астана, 2017.

4. Жуйкова М.В. Межпоколенческая передача девиантного материнского поведения // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Познание» – 2017. - № 5-6. – С.38-43. Режим доступа: <http://nauteh-journal.ru/files/a8737e1a-d35b-4a33-9a8a-f46d0011894d> (дата обращения: 06.10.2022 г.)

Минайдарова М.И.

психология магистрі, оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

XX ғасырдың соңына қарай балаларға ерте жастан білім беру өзекті мәселеге айналды. Мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту, тәрбиелеу – әлемдік-проблематикалық деңгейге дейін көтерілді. Жұмысбасты ата-аналардың көбеюі, жалғызбасты аналар қатарының күрт өсуі сияқты себептердің барлығы мектеп жасына дейінгі балалардың тәрбиесіне жіті назар аударуға әкелді. Бұл жайлы Бартлетт Стив пен Бертон Диананың «Білім берудегі зерттеулер» еңбегінде айтылады [1,167]. Ғалымдар мектеп жасына дейін балаларды оқытуда физикалық дамуды, жекетұлғалық және эмоциялық дамуды, коммуникация және тілді басты назарға алу қажет екендігін айтады. Ал баланың тұлғалық және физикалық жақтан дұрыс дамуы үшін инновациялық технологияның алар орны ерекше.

Инновация ағылшын тілінен аударғанда жүйе ішіндегі өзгерістер деген мағынаны береді. Құрал мен үдеріс ретінде инновация қандай да бір жаңалық енгізу деген мағынаны білдіреді [2,117]. Инновациялық технологиялар тек компьютерлік оқыту технологиясынан, интерактивтілік технология, модульдік технологиялардан ғана тұрмайды. Инновация өзгеріс деген мағынаны білдіргенімен, адам бойындағы құндылықтар өзгерген жоқ. Баланы тәрбиелеуде де негізге алынатыны – адами құндылықтар. Тек тәрбие мен білім берудегі ұстанымдар, білім беру жүйесі өзгеріп отырады.

Қазіргі қоғамда балалар гиперактивті. Соған орай тәрбиешілер, педагогтар оқыту технологияларында да белсенді әдістерді қолданып отыруы тиіс. Жалпы педагогикада бүгінге дейін оқытудың қалыптасқан бірнеше әдісі бар. Ол әдістер заман өзгерген сайын ескіріп, орнын бала психологиясына орай қалыптасқан жаңа әдістер ығыстыра бастады. Х ұрпақтары үшін оқытудың пассивті моделі тиімді болды. Себебі, олардың болмысы тұрақтылыққа және бірізділікке негізделген. Ал оқытудың пассивті моделінде оқушы екі түрлі қызмет атқарады. Біріншісі-тыңдау, екіншісі-көру. Оқытушыны көзбен көріп, айтқанын ғана естіп отыру олар үшін тиімді. Бұны педагогикада «классикалық оқыту жүйесі» деп атайды. Басты назар мұғалімде, ол оқушы тарап тек тыңдаушының рөліне енеді. Уақыт алға жылжығаннан кейін дүниеге жаңа ұрпақ келді. Келесі кезеңде дүниеге келген буын «Ү ұрпақтар» деп аталады. Ү буыны білімге құштар, бір орында тұрақтап қалуды жаны сүймейді. Қоршаған ортаға қояр талабы биік болғандықтан, осы кезеңде оқыту жүйесіне «активті» білім беру моделі енді. Активті оқыту технологиясында оқушылар негізгі мәнге ие. Актив тәрбиелеуші мен тәрбиеленуші. Яғни, негізгі күш белсенділікке келіп тіреледі. Оқудың қандай жүйесі болмасын, ол-шығармашылық, практикалық, өзіндік жұмыстарға құрылып отырады. Оқытудың бұл әдісінде оқушының «мені» өте маңызды. Тәрбиеші әркез алдына келген тәрбиеленушінің ішкі құндылықтарына және қағидалары мен таңдауына құлақ түріп отыруы тиіс. Сонда ғана екі жақты байланыс орнап, жаңашыл дүниелер туындап отырады. Ал екі мыңыншы жылдан кейін туған балалар гиперактивті Z ұрпақтарына жатады. Сәйкесінше, қазіргі заман балаларының оқыту технологиясы да бөлек. Жаңартылған оқыту бағдарламалары, интерактивті оқыту жүйелері, педагогикада қалыптасқан оқыту технологияларының барлығы күннен күнге бала психологиясына негізделіп, түрленуде. Классикалық оқыту жүйесінде басты акцент мұғалімге беріліп, оқушы жақ тек тыңдаушының рөлін атқарса, қазіргі таңда мұғалім тек бағыт берушінің рөлін атқарады. Яғни негізгі бағыт-бағдар беру мұғалімнің тарапынан. Ал оқушы- ізденуші, жаңалық ашушы, білім алушы. Интерактивті оқыту жүйесінде ішінара үйлесімділік сақталады. Тәрбиеленуші мен тәрбиеші арасындағы байланыс, тәрбиеленушілер мен басқа да тәрбиеленушілер арасындағы ара- қатынас өзара әрекеттесіп жатады. Z ұрпақтары «технология балалары» болғандықтан оған тәлім беріп, үлгі көрсететін мұғалімнің де технология мен заман ағымына ілесіп отыруы өте маңызды. Бұрын бізге жаңалық болып көрініп отыратын интерактивті тақтаның өзі қазіргі балалар үшін таңқаларлық дүние емес. Ең қиыны сол, қазіргі таңда балаға білім беріп, бірдене үйрету үшін де, оны үнемі қызықтырып отыру керек. Балаға ақпаратты дұрыс жеткізу үшін қандай әдістерді қолданамыз? Қандай технологияны меңгерген дұрыс?

Интерактивті оқыту жүйесі, инновациялық технологиялардың көбісі мектеп жасындағы балаларға арнап жазылып жатқандығы өтірік емес. Ал мектеп жасына дейін, дәлірек 2-3 жастан 6 жасқа дейінгі баланы оқытудың әдістемелері некен-саяқ. Ата- ананың да, тәрбиешінің, қоғамның да баланың тәрбиесіне сақтықпен қарайтын кезеңі мектеп жасына дейінгі кезең болуы тиіс. Себебі, бұл кезеңде баланың санасында да, болмысында да електен өткізу (фильтр) функциясы болмайды. Бала ата-анасының, өзінен үлкен адамдардың іс-әрекеттерін еріксіз түрде жадында сақтап отырады. Бала кезде көзбен көрген әрекеттер есейе келе болмысынан еріксіз көрініп отырады. Ересек адамдардың бойындағы кейбір қасиеттердің де болмысынан кетпей қоюының басты себебі осы балалық кезеңде жатыр. Барлығын бойына еріксіз сіңіруші және әрекетті қайталаушы балалардың мінезі мен психологиясы қандай?

- Біріншіден, осы жастағы балалар өзіне негізгі өмірлік қажеттілікті ересектердің көмегі арқылы қанағаттандырады.

- Екіншіден, материалдық, рухани, қызығушылық қажеттілігін отбасынан алады.

- Үшіншіден, бұл жастағы балалар қолайсыз жағдайда өзін-өзі қорғай алмайды [3,9].

Осы тұста мектеп жасына дейінгі балалардың психологиясын ескере отырып, инновациялық технологияларды пайдаланудың тиімділігін саралау.

Мектепке дейінгі кезеңде баланың бойында адами құндылықтардың алғашқы дәнегі егіледі. Баланың санасына адамгершілік туралы алғашқы қағидаларды енгізіп, базалық деңгейдегі түсінікті қалыптастыру керек. Бала тек жақсы, жаман деген екі сөзді ғана үйренбей, осы екі сөздің құрамына қандай қасиеттер кіретінін түсіну керек. Мектеп жасына дейінгі балалар қандай да бір қасиетті үлгі алу арқылы үйренеді. Мәселен, «біреумен бірдеңені бөлісу» не «біреуді аяп, жақ болу», «біреуді жақсы көру» деген қасиеттердің барлығы, расында, біреу арқылы ғана бала бойына дариды. Мектеп жасына дейін бала адамгершілікті сөзбен қалыптастырмайды. Бұл кезеңде іс маңызды. Баланың айналасын қоршаған барлық адамды «мен қандай үлгі болып жатырмын?» деген маңызы бар сұрақ болуы тиіс. Және сол сұраққа іс жүзінде жауап бере алуы да шарт.

Бірінші адам қандай да бір мамандық иесі атанбай жатып, бала кезден «адами тұрғыдан» қалыптасуы шарт. Баланың бойында «адамгершіліктің алғышарттарын» қалыптастыру үшін Ш.А.Амоншвлидің «Білім беруді ізгілендіру технологиясын» қолданғанымыз абзал. Аталмыш технологияның алғашқы кезеңінде тәрбиеші балалаға бала ретінде емес, «тұлға» ретінде қарайды. Баланың адами қасиеттерге ие болуына бағыт-бағдар беріп, адамгершіліктің үлгісін көрсетуі тиіс. Баламен қарым-қатынас жасаған кезде де оның пікіріне, өзіне ғана тән болмысына, жеке басына әділеттілікпен қарап, шынайы болуы керек. Ізгілендіру технологиясында қоршаған ортамен жұмыс, топпен тығыз қарым-қатынас, ынтымақтастық қағидалары сақталады. Бала мен баланың арасында бір-біріне деген құрмет, жақсы көру, қамқорлық және басқа да жақсы қасиеттер орын алуы тиіс. Тәрбиеші балалардың ынтымақтастықта тапсырмаларды орындауына, олардың бір-біріне жылы сөйлеп, жақсы қарым-қатынаста болуына басты назар аударады. Ізгілендіру технологиясының өзіндік міндеттері бар. Олар: болмысыңды сүю, құндылықтарды бағалау, қоршаған ортаға ғашықтық, табиғатты аялау, адамдарды сүю. Осындай ізгі қасиеттердің баланың бойында қалыптасуы үшін «жалғыздық эгосы мен мен ғана синдромына» баланы жолатудан сақ болу қажет. Ш.А. Амоншвли ұсынған «білім беруді ізгілендіру технологиясы» арқылы білімді де бірлесе отырып, үлкен махаббатпен алып, оны үлкен махаббатпен, адами құндылықтармен айналаға тарата білеміз. Бала бойына адами қасиеттерді қалыптастыруға көмек беретін тағы бір технология - «Дамыта оқыту технологиясы». Бұл технологияның негізі ізгілендіру технологиясынан бастап алады. Негізгі мақсаты – баланың бойындағы тұлғалық қасиеттерді жан-жақты дамыту. Балалар санау, түстерді тану, өзіндік жұмыстарды атқару арқылы қоршаған ортаны тани бастайды. Тәрбиеші баланың тек өзімен – өзі жұмыс істеуін қамтамасыз етіп бермей, достарына, тобына ақпаратты айтуды, өз ойын жеткізуді, білгенін бөлісуді үйретіп отыруы керек. Әл-Фараби: «тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың хас жауы», - дейді. Ал жоғарыда аталған технологиялар тәрбие мен білімді ұштастырып, жан-жақты дамыған тұлға өсіріп шығары сөзсіз.

Көптеген педагогтар «жөнді сөйлей алмайтын, тілінде мүкісі бар бала - дұрыс ойлай алмайды» - деп қателесіп жатады. Осы тұста сөйлеу мен ойлау бір ме деген сұрақ туындайды. Әлбетте, екеуі екі түрлі функцияны атқарады. Бірақ бір бірімен байланысты. Дұрыс сөйлей алмайтын бала дұрыс ойлай алмайды деген теория қате. Дұрыс сөйлеп жүріп, белгілі бір жағдайлар эсер етіп, тілінде кемістік болып қалатын жайлар да аз кездеспейді. Осындай олқылықтың орнын толтырып, ойлау және сөйлеу жүйесін қалыптастыру үшін «деңгейлеп оқыту» және «кезеңдеп оқыту» технологияларын пайдалана аламыз. Кезеңдеп оқыту технологиясы балалардың ойлау жүйесін жақсарту үшін қажет. Жеңілден ауырға, кішіден үлкенге дейінгі аралықтың барлығын кезең кезеңімен деңгейлеп отырып, баланың ақпаратты тиімді алуына мүмкіндік береді. Кезеңдеп оқыту технологиясы бойынша тәрбиеші балаларға берілетін ақпарат көлемін тақырыптық топтарға бөлу керек. Жеңіл, орташа, күрделі тақырыптарды бала психологиясы мен қабылдау ерекшеліктеріне қарай беріп отырады. Ақпаратты бірден ауыр қабылдамай жеңіл қабылдау арқылы ойлау жүйесі де өзіндік сатымен дамиды. Ойлау сатысын дамытуға арналған оқыту технологиясы болғандықтан, тәрбиеші үнемі баланың жетістіктерін, әрекеттерін, ақпаратты қабылдау реакциясын бағдарлап отыруы шарт.

Мектеп жасына дейінгі балалар – ойын баласы. Сондықтан тәрбиеші балаға қандай да бір ақпаратты жеткізер кезде «ойын технологиясын» қолданғаны тиімдірек. Үйретуші ойынды көңіл көтеріп, бой сергіту құралы ғана емес, балаға ақпаратты жеткізудің оңай жолы деп қараса, бала психологиясына жеңіл болады. Бұл технологияның басты мақсаты – түрлі ойындар мен әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы баланың ойлау, сөйлеу дағдыларын дамытып, білім және таным көкжиегін кеңейту. Бала ойында қандай болса және ойынды қалай ойнаса, тұлғалық өмірінде де солай болатынын естен шығармау керекпіз. Тәрбиеші балалардың арасында ойын технологиясын қолданған кезде, әділеттілік пен бауырмалдылықтың бірінші орында болғанын қадағалағаны абзал. Ойын технологиясын қысқа шеңберде қарауымызға болмайды. Ойынның да әр түрі болады. Мысалы, рөлдік, топтық, сахналық, жұптық, интеллектуалдық және т.б түрлі ойын түрлерін қолдануымызға болады. Жаңа технологияларды қолдану білімді тиімді игеруге ықпал етеді.

Қорыта келгенде, тәрбие тал бесіктен басталады. Адамға берілетін құндылықтар мен жақсы тәрбиенің іргетасы бала кезде жатыр. Ал оны дұрыс берудің көзі – педагогтың дұрыс таңдаған әдістемесінде. Осы тұрғыда инновациялық дәуірде дүниеге келіп, өмір сүріп жатқан балаларға жаңашыл білім берудің жолын білуіміз керек. Сондықтан болмыс негізі қаланатын бала кезеңде инновациялық технологияны қолданғанымыз педагог үшін тиімді тәсіл. Инновация, яғни, жаңашылдық-элеуметтік-психологиялық аспектіде – маңызы бар түрлі жаңалықтарды жасап отырумен және енгізумен ерекшеленіп отырады. Элеуметтік практикадағы өзгерістер

инновациялық технологияларға тән. Балабақшадағы педагогикалық ұжымның сапаны арттыруға ұмтылысының барлығы жаңашылдыққа талпынып, оқыту технологиясын жақсарту болып табылады. Мектепке дейінгі ұйым басшылығының алдындағы бірінші және басты міндетте – ұжымның инновациялық қызметке кіруінің мотивациялық шарттарын ұйымдастыруда, инновациялық процеске қатысушылардың жеке қасиеттерін, олардың кәсіби деңгейін, жаңалықтарға психологиялық дайындығын қамтамасыз етуде жатыр.

Қазіргі таңда семинар-практикум, іскерлік ойын сияқты педагогикалық ұжыммен проблемалық жағдайларды модельдеу және талдауға байланысты әдістемелік жұмыстың белсенді түрлері кеңінен қолданыла бастады. Бұл өзгерістердің барлығы инновациялық технологиялардың дамуына өз септігін тигізуде.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері [Электрондыресурс]: электронды оқу құралы / К.Ж. Бұзаубақова. – Тараз: ТарМПИ, 2016.
2. Касаткина Е. И. Игра в жизни дошкольника. – М. , 2010.
3. Касаткина Е. И. Игровые технологии в образовательном процессе ДОУ. //Управление ДОУ. – 2012.

Наурызбаева К.С.
Баишев Университеті
Ақтөбе қ. (Қазақстан)

БАЛАЛАРҒА ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Қазіргі жағдайда балалардың мектеп білімі аясында үнемі іске асырыла бермейтін салалардағы танымдық қызығушылықтары мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға байланысты білім беру іс-әрекеті кең қанат жайып келеді. Балаларға қосымша білім берудің құндылығы сол, ол жалпы білім берудің вариативті құрамын күшейтеді, жасөспірімдерге өз-өздерін кәсіби бағдарлауда көмектеседі, балалардың мектепте алған білімдері мен күш-қуаттарын іске асыруға септеседі.

Қосымша білім беру жағдайында балалар өздерінің шығармашылық әлеуеттерін, қазіргі қоғамға бейімделу дағдыларын дамыта алады және бос уақытты толыққанды ұйымдастыру мүмкіндігін алады.

Қосымша білім беру міндеттерін іске асыра отырып, мектеп бір жағынан білім беру стандартын игеру, ал екінші жағынан – білім беруді жаңғыртудың маңызды ұстанымы ретінде жарияланған білім беруді ізгілендірудің негізі болып табылатын тұлғаның еркін дамуы үшін жағдай жасау қажеттігі арасындағы қарама-қайшылықты шешеді [1].

Балаларға қосымша білім беру мәселесінің өзектілігі бүгінгі таңда сөзсіз, өйткені ол балаларға білім берудің мәнін жаңаша түсінумен тікелей байланысты. Балаларға қосымша білім беру жүйесі қазіргі жағдайларда білім беру кеңістігінің аса маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, оны мұқият ойластырылған және тексерілген талаптар негізінде ұйымдастыру дарынды балаларды қолдаумен және дамытумен қамтамасыз ете отырып, балалық шақ дағдарысын енсеруге көмектесуі мүмкін.

Қазақстанда балаларға қосымша білім беру және тәрбие беру саласы ХХ ғасырдың 90-шы жылдардың басына дейін кеңестік білім беру жүйесінде зор маңызға ие болды. Балалардың басым көпшілігі аталмыш үрдіске тартылды. Бұған екі фактор себеп болды: біріншісі – тегін қосымша білім беру, екіншісі – мамандандырылған білім берудің таралым кеңдігі.

Мектеп сабағындағы оқу үрдісінде қосымша білім беру жүйесіне тән технологияларды қолдануға болады. Бұлар кешенді сабақтар, оқу жобалары, дискуссиялық технологиялар, ойындар, пәндік технологиялар болуы мүмкін. Олар, әдетте, сабақтың шеңберінен шығуды қажет етеді, мұғалімнің тікелей жетекшілігінде оқушылардың өз еркілерімен жеке және топтық іс-әрекеттерін қарастырады. Сондай-ақ, мектеп сабағы материал мазмұнын кеңейту және тереңдету деңгейінде де және мектеп сабағы мазмұнының жекелеген элементтерін сабақтан тыс қызметтің түрлі

формаларында өңдеу есебінен де қосымша білім беру бағдарламасын іске асыру үрдісіндегі оқу сабақтары аясында жалғасын таба алады.

Сабақтан тыс жұмыс жүйесіне қосымша білім беру бағдарламаларымен айналысатын балаларды қосу өзіндік ерекшеліктерге ие бола алады және түрлі тәрбиелік нәтижелерге шыға алады, бұл әр нақты мектеп қосымша білім беру мекемелерінің қандай деңгейін қамтитынына байланысты. Ол:

1) жұмыстары бір-бірімен аз үйлеетін және толығымен бар кадрлық және материалдық жағдайларға тәуелді болып келетін үйірмелердің, секциялардың, клубтардың кездейсоқ жиынтығы;

2) балалар шығармашылық ұжымдары мен бірлестіктерінің жұмысының ішкі шоғырлануы, олардың қызметінің түрлі бағыттанушылығы;

3) балаларға қосымша білім берудің мектептің жеке бөлімшесі ретінде дамуы;

4) балаларға негізгі және қосымша білім берудің бірігуі, мектептердің негізгі құрылымдарының ұйымдық және мазмұндық бірлігі бола алады.

Қазіргі уақытта мектептердің тәжірибесінде жоғарыда аталған барлық ұйымдық үлгілер пайдаланылады.

Мектептегі қосымша білім беруді ұйымдастырудың алғашқы екі деңгейіне артықшылық беріледі. Бірігу үрдістерін жүзеге асыру жағдайларындағы үшінші және төртінші деңгейлер өзіндік тәрбиелік жүйелерді құруға бағдарланған мектептерге тән.

Екінші деңгейдегі үлгілер балаларды, сондай-ақ, балалар мен ересектерді біріктіретін жұмысының өзіндік формаларымен бағалы (қауымдастықтар, шығармашылық зертханалар, экспедициялар, шеберханалар және т.с.с.).

Ұйымдық әрекеттестіктің үшінші және төртінші деңгейлеріне негізделген үлгілер балалардың қосымша білім беруге деген түрлі сұраныстарын қамтамасыз етуге және осы тұста маңызды нәтижелерге жетуге мүмкіндік береді.

Бір жағынан, бұл пән бойынша сабақтан тыс жұмыс, ал екінші жағынан, қосымша білім берудің бөлігі [2].

Қазіргі таңда оқытушының ұстанымы түбегейлі өзгеруде: ол білім беруші ғана емес, оқушының тұлға болуына көмекші болып та табылады; серіктестік пен бейресми қатынас идеясы бекітіледі. Қосымша білім беру оқытушысы кеңесшінің функциясын атқара отырып, балаларға күшті тұлғалық ықпал жасайды. Осыдан – оның тұлғалық қасиеттеріне деген жоғары талаптар.

Оқытуды дараландыру және саралау, тұлғаның өзін-өзін белгілеу мен қалыптастыру мәселелерін шешу жағдайында балаларға қосымша білім берудің маңыздылығы айтарлықтай арта түседі.

Қосымша білім беру оқытушысының түбегейлі мақсаты – балаға пән мен тәрбие – қара бастың қамы үшін емес, ол тұлғаның барлық қырларын: зердені, тәжірибелік ақылды, еңбексүйгіштікті, дене дамуын, өзін-өзі қалыптастыруға мінез бен ерікті қалыптастыру мен жетілдіру құралы ретінде танытып, тәрбиелеу. Басқа сөзбен айтқанда, қосымша білім беру – баланың бай ішкі дүниесіне ену, түсіну және оның шегін кеңейту тәсілі.

Қосымша білім берудің ерекшелігі баланың шығармашылық қызметі ол үшін бастапқы болуында. Бәрінен бұрын, тұлғаны шығармашылықта дамыту тұр, ал оқыту сол дамытуға демеу болады.

Қосымша білім беру баланың ерікті таңдау бойынша жеке дара және ұжымдық шығармашылық қызметте тәжірибе жинауына мүмкіндік туғызады.

Бастысы – қосымша білім беру жағдайларында балалар жеке қажеттіліктерін қанағаттандыра алады, шығармашылық әлеуеттерін іске асыра алады, қазіргі қоғамға бейімделе алады және бос уақыттарын толыққанды ұйымдастыру мүмкіндігіне ие. Ендеше бала өзін әлеуметтік тұрғыда іске асырады, кәсіп меңгеруге дайындалады және нәтижесінде – оның болашақта табысқа жетуге деген мүмкіндіктері көп.

Қосымша білім берудің ерекшелігі сол, ол жалпы білім беру жүйесінің бір бөлігіне айналды және ведомстволық сипатқа ие болды. Ол бүгінгі таңда балаларға қосымша білім беру ұйымдарында да, жалпы білім беретін мектептерде, мектепке дейінгі ұйымдарда, колледждерде және ЖОО-да, мәдениет, спорт мекемелерінде, жеке меншік ұйымдарда да іске асырылады.

Қосымша білім беру вариативті, көпбейінді, көпдеңгейлі, пәнаралық оқытудың мүмкіндіктерін дамытуға мүмкіндік береді.

Қосымша білім беру жүйесінде балалар іс-әрекеті мен өмір салтының білім беру, тәрбие беру, әлеуметтік функциялары орындалады, әлеуметтік-педагогикалық үлгілері әзірленеді және

енгізіледі, балалардың, оның ішінде мүмкіндігі шектеулі балалардың, тәуекел тобы балаларының дарындылығын, бейімделуін және әлеуметтенуін дамыту бағдарламалары іске асырылады [3].

Балаларға қосымша білім берудің отандық жүйесі ғылыми-техникалық, көркем-эстетикалық, экологиялық-биологиялық, туристік-өлкетанушылық, әскери-патриоттық, әлеуметтік-педагогикалық білім беру іс-әрекеті салаларында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша бірегей әлеуметтік-педагогикалық мүмкіндіктерге ие.

Балаларға қосымша білім беру – бұл негізгі білім беру аясынан тыс мотивацияланған білім беру, ол адамға таным мен шығармашылыққа деген тұрақты қажеттілік алуға, өзін барынша іске асыруға, пәндік, әлеуметтік, кәсіби, жекеше тұрғыда өзін-өзі анықтауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абдрашитова Т.А., Оспанова Я.Н. Азаматтарды патриоттық тәрбиелеу бойынша озық тәжірибе. Әдістемелік құрал. – Астана: Баспа «Агроиздат» ЖШС, 2009. – 236 б.

2. «Азаматтарды патриоттық тәрбиелеу бойынша озық тәжірибе. Әдістемелік құрал». ҚР БжҒМ тәрбие жұмыстары мен жастар саясаты департаменті. – Астана, 2009

3. Облыстардың, Астана және Алматы қалаларының Білім басқармаларының 2013-2014 оқу жылындағы ақпараты

Оспанова Я.Н.

кандидат педагогических наук, профессор

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ВУЗА

Реалии современного общества предъявляют новые требования к подготовке личности - к ее социально-значимым качествам, способности проявлять инициативу, самостоятельно принимать решения, выдерживать конкуренцию, вносить личный вклад в общественно-политическую жизнь общества, ориентироваться на гуманистические ценности. В этих условиях на одно из приоритетных мест выходит такая интегрированная характеристика, как социальная активность личности, обеспечивающая в конечном итоге ее способность к самореализации и социальную успешность.

К настоящему времени проведен ряд исследований философами, психологами, социологами, педагогами, направленных на изучение социальной активности студенческой молодежи. Большую роль в этом процессе играют учебные заведения, располагающие достаточно мощным воспитательным потенциалом.

Если же сфокусировать внимание на работе отдельно взятого учебного заведения, то воспитательная работа в этом направлении подразумевает, что здесь должны быть созданы условия для самореализации и самоутверждения обучающихся. Рассмотрим такой опыт на примере Евразийского гуманитарного института (далее ЕАГИ).

В ЕАГИ разработана Программа воспитательной работы и молодежной политики (далее Программа), целью которой является «обеспечение успешной интеграции системы «личность – общество - государство», создающей условия для формирования интеллектуальной нации, обладающей активной гражданской позицией, социальной ответственностью, чувством патриотизма, высокими нравственными и лидерскими качествами, а также для развития социальной активности студенческой молодежи» [1].

Проводимая в рамках приоритетов Программы воспитательная работа реализуется через разнообразные формы, содержание, при её организации используются различные методы и затрагиваются разноплановые аспекты деятельности.

Вместе с тем, в период перехода на дистанционное обучение в период пандемии мероприятия в рамках воспитательных направлений проводились с учетом того, что студенты не имели возможности личного общения с сокурсниками и преподавателями. Поэтому ответственные лица применяли такие формы воспитательной работы в удаленном формате, которые

соответствовали сложившейся ситуации, а именно: информационные посты, размещение разноплановых презентационных материалов на всех доступных информационных ресурсах (сайт вуза, страницы и каналы в социальных сетях), индивидуальные онлайн-консультации, ZOOM-конференции, челленджи, конкурсы слайд-проектов, онлайн-фестивали и т.д.

Следует отметить, что в институте на регулярной основе проводятся социологические опросы студентов на выявление степени удовлетворенности созданием условий для самореализации, воспитания, развития социальной активности. Подобный опрос был проведен в конце 2021–2022 учебного года. Участники опроса отмечают возросшее внимание к таким актуальным направлениям воспитательной работы, как правовое (100%), духовно-нравственное (94%), гражданско-патриотическое и межнациональное (94%), религиозное (91%), физическое (85%). В целом подавляющее большинство опрошенных студентов института (98,5%) считают, что организация и проведение мероприятий, способствующих успешному развитию социальной активности, лидерских качеств, гражданской позиции и нравственных ценностей проводится на удовлетворительном уровне и, в большинстве, соответствует их ожиданиям, на рисунке 1.

Рисунок 1. Результаты анкетирования студентов ЕАГИ по актуальным направлениям воспитательной работы

Мы разделяем мнение Н.П. Бугаенко, которая считает, что «одним из условий полноценного развития социальной активности будущего специалиста является создание различных форм коллективной самоорганизации, к которым однозначно можно отнести и студенческое самоуправление» [2].

Эффективная организация самоуправления связана, прежде всего, с компетентностью преподавателей и студентов в вопросах ее организации. Необходимо, чтобы все участники этой совместной деятельности руководствовались соответствующими инструкциями, документами, требованиями учебно-воспитательного процесса, а также учитывали традиции учебного заведения [3].

В ЕАГИ широко представлены органы студенческого самоуправления: комитет по делам молодежи ЕАГИ, комитеты по делам молодежи по кафедрам, Студенческий Парламент, студенческие общественные объединения, клубы, кружки по интересам. Самоуправление охватывает практически все стороны студенческой жизни: участие в организационной деятельности вуза и кафедр, учебный процесс, социальную сферу, студенческий быт и досуг, производственно-хозяйственную деятельность студентов. Кроме этого органы студенческого самоуправления действуют на уровне кафедр института (совет старост, студенческие клубы, научное студенческое общество) и в рамках направлений деятельности («Совет молодых ученых ЕАГИ», «Студенческий совет общежития», редакция студенческой газеты «Жас ұрпак» и др.). Активно работает институт старост, наиболее достойные студенты-лидеры избираются для осуществления управленческих функций и оказания помощи кураторам и профессорско – преподавательскому составу в организации различных видов деятельности на уровне групп.

Развитие социальной активности студентов также осуществляется в деятельности психолого-педагогической службы по сопровождению инклюзивного образования ЕАГИ, Психологической службы, Волонтерского центра, спортклуба.

В ЕАГИ традиционно представители органов студенческого самоуправления участвуют в управлении вузом. Председатель Комитета по делам молодежи является членом ректората ЕАГИ. Лидеры студенческого самоуправления работают в составе высшего органа управления института - Ученого совета, научно – методического совета, заседаниях кафедр. Лидеры самоуправления принимают участие в качестве членов в деятельности Совета по этике, академической честности и противодействию коррупции, Совета по академическому качеству, дисциплинарной комиссии, рабочей группы по антикоррупционной деятельности, штаба по организации и проведению акции «Чистая сессия».

Менторами–старшекурсниками в начале учебного года, в рамках ориентационной недели для первокурсников, был разработан цикл адаптационных мероприятий: квест–игра «Знакомство с ЕАГИ», аллея доброжелателей и талантов, фестиваль спорта, тренинги на тему «Командообразование» и др. Программа мероприятий, помимо создания условий для успешной адаптации к новым жизненным условиям, способствовала формированию актива академической группы, знакомству с историей и традициями института, выявлению уровня развития различных способностей первокурсников, пониманию ими возможности для своего личностного и профессионального развития, сделать осознанный выбор в пользу того или иного вида деятельности, определить свою позицию в ней.

Развитие социальной активности студентов в воспитательной системе вуза характеризуется наличием диагностически заданной цели; последовательностью действий педагогов и обучающихся, направленных на достижение намеченных результатов; обоснованным выбором средств и методов взаимодействия, форм организации воспитательного процесса и предусматривающая осуществление обратной связи с целью коррекции и координации совместной деятельности профессорско–преподавательского состава и студенческой молодежи.

Список литературы

1. Программа воспитательной работы и молодежной политики ЕАГИ на 2021-2025 годы // Под редакцией А.К. Кусаинова. – Нур-Султан: Издательство ЕАГИ, 2021. - 32 с.
2. Бугаенко Н.П. Педагогические условия и организационные формы развития студенческого самоуправления в современном вузе: дис. ...канд.пед.наук. Пятигорск, 2004. – С.52
3. Оспанова Я.Н. Особенности подготовки лидеров студенческого самоуправления // Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: материалы международной научно-практической конференции под общей ред. А.К. Кусаинова. – Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2019. – С.81-84

Темиргалиева Г.К.
педагогика ғылымдарының магистрі
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ОҚЫТУ СТИЛІНІҢ СТУДЕНТТЕРГЕ ӘСЕРІ

Әр оқытушының өзіндік оқыту стилі болады. Сараланған оқытудың пайда болуымен дәстүрлі стильдер дамып келе жатқандықтан, мұғалімдердің көпшілігі студенттердің оқу қажеттіліктеріне байланысты өз тәсілдерін өзгертеді.

Бұл оқыту стильдері мұғалімдердің сыныпта қолданатын бес негізгі стратегиясын, сондай-ақ олардың әрқайсысының артықшылықтары мен ықтимал қателіктерін көрсетеді.

- *Авторитет немесе дәріс стилі:* мұғалімге бағытталған, ұзақ дәрістер, бір жақты презентацияларды қамтиды. Авторитет үлгісі оқытушыға бағытталған және жиі ұзақ дәріс сессияларын немесе бір жақты презентацияларды қажет етеді. Студенттерден жазбалар жасауы немесе ақпаратты қабылдауы күтіледі.

- *Демонстрант немесе жаттықтырушы стилі*: білімді көрсетеді, жаттығулар мен демонстрацияларды қамтиды. Демонстрант студенттерге білуі керек нәрсені көрсету арқылы ресми авторитет рөлін сақтайды. Демонстрант лекторға қатты ұқсайды, бірақ олардың сабақтарында мультимедиялық презентациялар, жаттығулар және демонстрациялар бар.

- *Фасилитатор немесе белсенділік стилі*: өздігінен білім алуға, өзін-өзі жаттықтыруға және сыни тұрғыдан ойлауға әсер етеді. Фасилитаторлар өздігінен білім алуға ықпал етеді және оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға және өзін-өзі іске асыруға әкелетін білімді сақтауға көмектеседі.

- *Делегатор немесе топтық стилі*: зертханалық жұмыстарға немесе кері байланыс алмасуға ең қолайлы түрі. Делегатор стилі химия және биология сияқты зертханалық жаттығуларды қажет ететін оқу бағдарламаларына немесе пікірталас және шығармашылық жазу сияқты бір-бірінің пікірін алмасуды қажет ететін пәндерге өте қолайлы.

- *Гибридті немесе аралас стиль*: Гибридті немесе аралас стиль оқытушының жеке басы мен қызығушылықтарын студенттердің қажеттіліктерімен және оқу бағдарламасына сәйкес әдістермен үйлестіретін оқытудың кешенді тәсілін қолданады.

Оқушылардың көңілін көтеру мұғалімнің міндеті болмаса да, оларды оқу процесіне тарту өте маңызды. Әртүрлі оқыту деңгейлеріндегі әртүрлі оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын стильді таңдау мұғалімнің күшті және әлсіз жақтарын жеке өзін-өзі бағалаудан басталады. Мұғалімдер өздерінің оқыту стильдерін дамытып, оларды тиімді сыныпты басқару дағдыларымен біріктірген кезде, мұғалімдер олардың жеке басына және оқу бағдарламасына сәйкес келетінін біледі.

Оқыту стилі қалай дамыды? Бұл сұрақты мұғалімдер өз мансабына кіріскен кезде өздеріне жиі қояды және кейде жұмыс нәтижелері туралы ойлау үшін жол бойында үзіліс жасайды. Оқыту стильдеріндегі айырмашылықтарды түсіну үшін оқыту әдістерін жіктеудің заманауи тұжырымдамасы қайдан пайда болғанын білу пайдалы.

Ф. Граша, Цинциннати университетінің атақты психология профессоры классикалық бес оқыту стилін дамытқан. Психиатр Карл Юнгтың ізбасары Граша колледж сыныптарында мұғалімдер мен оқу арасындағы қарым-қатынастың динамикасын зерттей бастады. Оның «Teaching with Style» атты кітабы мұғалімдерге арналған нұсқаулық ретінде де, әріптестерге, әкімшілерге және студенттерге нұсқаушының сабақтағы тиімділігін жүйелі түрде бағалауға көмектесетін құрал ретінде де жазылған.

Граша мектептер мұғалімнің сыныптағы жұмысын бағалауда дәйекті, ресми тәсілді қолдануы керек екенін түсінді. Ол мұғалімдерге оқыту дағдыларын жақсартуға көмектесетін кез келген жүйе қарапайым жіктеу жүйесін қажет ететінін мойындады. Ол кейіннен ізбасарлары қабылдаған және өзгерткен оқыту стилінің түгендеуін жасады.

• *Сарапшы*: Коуч сияқты сарапшылар біліммен бөліседі, өз тәжірибесін көрсетеді, студенттерге кеңес береді және түсінуді жақсарту және оқуды алға жылжыту үшін кері байланыс береді.

• *Ресми билік*: беделді мұғалімдер дәстүрлі лекция форматын біріктіреді және сарапшылар сияқты көптеген сипаттамалармен бөліседі, бірақ студенттердің өзара әрекеттесуі аз.

• *Жеке үлгі*: бейімделген пішімдегі сәйкес оқыту сценарийлерімен және студенттермен ең жақсы әдістерге сәйкес келетін аралас оқыту стильдерін біріктіреді.

• *Фасилитатор*: Сыни тұрғыдан ойлауды жеңілдету үшін ақпарат беру және кері байланысты ұсына отырып, бірлескен оқу әрекеттерін жобалайды және сынып жобаларын басқарады.

• *Делегатор*: Топтық оқытуды ұйымдастырады, оқушыларды бақылайды, кеңес береді және оқу мақсаттарына жету үшін топтар мен жеке адамдар арасындағы өзара әрекеттесуге ықпал етеді.

Ол оқытудың нақты стильдерін дамытқанымен, Граша мұғалімдерді бір санатқа бөлуге қарсы ескертті. Керісінше, ол мұғалімдердің сыныпта бірнеше рөл ойнауын жақтады. Ол мұғалімдердің көпшілігінде классикалық оқыту стильдерінің барлығының немесе көпшілігінің комбинациясы бар деп сенді.

Кэрол Энн Томлинсон, Вирджиния университетінің профессоры, сараланған оқытудың алғашқы жақтаушысы және оқытуға негізделген оқыту стильдерін дамытудың пионері. Егер Граша 20-ғасырдағы мұғалімдерге олардың жеке ерекшеліктері мен күшті жақтарына сәйкес келетін стильдерді қабылдауға негіз қаласа, Томлинсон сараланған оқытуға назар аудара отырып, бұл тақырыпты 21-ші ғасырға жеткізді.

Қарапайым тілмен айтқанда, саралап оқыту сабақ жоспарлары мен жұмыс дәптеріндегі жаттығуларды, лекцияларды және интерактивті оқытуды әзірлеу кезінде барлық студенттерді есте ұстауды білдіреді. Студенттерге бағытталған бұл айырмашылықтар мұғалімнің күшті жақтарына нұқсан келтірместен, оқытудың барлық деңгейлеріндегі және әртүрлі ортадан шыққан студенттерге арналған әртүрлі сыныптарды қамтитын оқыту стильдерін қажет етеді.

Қазіргі заманғы оқыту стильдері әдетте топқа бағытталған және ізденуге негізделген. Оқытудың конструктивті әдістері баламалы оқыту стильдерінің ішкі жиынын қамтиды, соның ішінде модельдеу, коучинг және рубрикалардың тіректері арқылы тестке дайындық. Бұлардың барлығы студенттердің қатысуын ынталандыруға арналған және оқытуға гибриді тәсілді қажет етеді. Конструктивистік тәсілдің бір сыны оның интроверттерге қарағанда үстемдік етуге бейім және осы оқыту әдістерінен пайда табуға бейім, топтық-бағдарлы, экстраверттік студенттерге арналғандығы; дегенмен, бұл интроверттер бақылау арқылы үйренбейді деп болжайды.

Студентке бағытталған оқыту мұғалімнің таңдаулы оқыту әдісі есебінен болмауы керек. Дегенмен, сараланған оқыту мұғалімдерден 21 ғасырдағы сыныптардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өз стилін талғампаз етуді талап етеді.

Әртүрлі студенттердің талаптарын қанағаттандыра отырып, мұғалімнің күшті жақтарын пайдалану үшін оқыту стильдерін араластыру мақсаты барған сайын қиындай түсті, өйткені ата-аналар балаларды оқыту әдістерінде белсенді рөл атқарады.

Дәстүрлі беделді/сарапшы немесе «сахнадағы данышпан» лекция стилі кейбір ата-аналар мен қазіргі білім беру көшбасшылары тарапынан талқылауға ұшырады, олар студенттерді қызықтыру үшін оқытудың әртүрлі тәсілі қажет екенін атап көрсетеді.

Мұғалім қандай стильді ұстанатынына қарамастан, мұғалімдерге оң көзқарастарды дамыту, мақсат қою және оқушыларға үлкен үміт орнату маңызды. Білім беру саласында 80 жылдық тәжірибесі бар Гарри мен Розмари Вонг өздерінің «The Classroom Management Book» атты кітабында келесі үш сипаттамамен бөліседі:

- оқушыларды тиімді басқару дағдылары;
- пән де меңгеру;
- оң үміттер.

Барлық оқытушылар өздерінің оқыту стильдерін дамыта отырып, осы үш мақсатты, сонымен қатар білім берудің негізгі мақсаты: оқушының білім алуын есте ұстауы керек.

Қазіргі ұстаздар әр түрлі білім алу қабілеті бар оқушыларға жауапты екені анық. Олар әртүрлі студенттік топтарда жақсы жұмыс істейтін оқыту стильдерін әзірлеуі керек. Оқытудың тиімді әдістері дарынды оқушыларды, сондай-ақ баяу оқитын және зейінінің жетіспеушілігіне бейім студенттерді тартады. Дәл осы жерде сараланған оқыту және оқыту стильдерінің теңдестірілген араласуы белгілі бір оқыту стиліне жақсы жауап беретіндер ғана емес, берілген сыныптағы барлық студенттерге жетуге көмектеседі.

Студенттерді берілген пәнге қалай қызықтыру керектігін білу әр оқытушыға сәйкес келетін оқыту стилін таңдаудан басталады. Сіз бір оқыту стилін екіншісінен артық көрсеңіз де, студенттеріңізге ең қолайлы стильді табуыңыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Grasha F. Teaching with Style. (2009). International Journal of Teaching and Learning in Higher Education, 3(21), 362-372
2. Grasha Ф. A Matter of Style: A Teacher as Expert, Formal Authority, Personal Model, Facilitator, and Delegator. Source: College Teaching, Vol. 42, No. 4 (Fall, 1994), pp. 142-149. Accessed: 27/08/2010
3. Tomlinson A. C. Differentiated Classroom: Responding to the Need of All Learners. Association for Supervision & Curriculum Deve
4. Wong H., Wong R. The Classroom Management Book. E-book.
5. Davis, H. A. (2003). Conceptualizing the role and influence of student-teacher relationships on children's social and cognitive development. *Educational Psychologist*, 38(4), 207-234.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ СЫНЫПТАРЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖАЙЫНДА

Қоғам дамуындағы терең әлеуметтік-экономикалық өзгерістер аясында білім беру жүйесінде оның мақсаттарын, мазмұнын, әдістерін түсінуде гуманистік, тұлғалық-бағдарланған оқыту мен тәрбиелеуге бағытталған тенденцияның назарға алынуынан елеулі өзгерістер орын алуда. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру саласында баланың инклюзивті білім алуына жаңа әлеуметтік тапсырыс қалыптастырылуда. Бұл дегеніміз инклюзияға (қосу, интеграция) оған мұқтаж жандарға қандай формада қажет болса да, қолдау кепілдіктерін қамтамасыз етуді білдіреді.

Инклюзивті білім беру сыныптарында мүмкіндігі шектеулі білім алушылар қалыпты дамып келе жатқан құрдастарымен бірдей мектептерде оқитын оқыту түрі; олардың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келетін жеке оқу мақсаттары бар және қажетті қолдаумен қамтамасыз етіледі. Мұндай сыныптарында мүмкіндігі шектеулі оқушылармен жұмыс жүйесі осал тұстан өтуге және мектепке дейінгі дамудағы олқылықтардың орнын толтыруға, эмоционалды - жеке дамудың жағымсыз ерекшеліктерін жеңуге, оқушылардың оқу іс-әрекетін қалыпқа келтіруге және жетілдіруге, олардың жұмыс қабілеттілігін арттыруға, танымдық белсенділікті арттыруға және т.б. бағытталған.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларда танымдық белсенділіктің төмен деңгейі, оқу іс-әрекетін ынталандырудың жетілмегендігі, ақпаратты қабылдау және өңдеу қабілетінің төмендеуі, ойлау операцияларының жеткіліксіз қалыптасуы (талдау, салыстыру, синтездеу, жалпылау), тез шаршағыштық байқалады, сондықтан оқытудың әдістері мен тәсілдерін таңдау өте маңызды. Білімді игеруді қиындататын ерекшеліктерді теңестіруге қабілетті білім беру бағдарламаларын дайындауда сол балалардың аномальды даму ерекшеліктерін айқындап алған дұрыс.

Мұндай жағдайда аномальды дамуы бар балалар туралы жалпы түсініктің болуы кез-келген педагогтың міндеті. Бұл балалар – арнайы белгіленген тәртіппен расталған, туа біткен, тұқым қуаланған, жүре пайда болған ауруларды немесе жарақаттардың салдарынан тіршілік етуі шектелген, дене немесе психикалық кемістігі бар балалар [1].

Аномальды дамуы бар балалар тәрбие ісінде, оқытуда көптеген қиындықтар келтіреді. Әдетте, кемістігі бар бала ақыл-ойы мен өсуінің бұзылуы оның организмі жаңадан қалыптаса бастаған кезде пайда болады. Балалардың өсіп-дамуы бұзылған кезде алуан түрлі ауытқушылық болатындықтан, аномальды балаларды зерттеу қиындай түседі. Бұзылудың қандай түрі болмасын баланың өсіп-дамуына өз тарапынан ерекше әсер етеді.

Аномальды дамуы бар балалардың білім алу қабілеті әр түрлі болады. Кейбір балалардың білімді меңгеру дәрежесі кәдімгі жалпы білім беретін мектептердің жай ғана оқу бағдарламасын игерумен шектеледі. Ал кейбіреулердің мүмкіндіктері шексіз болады.

Әрбір категориядағы балаларға біздің елімізде белгілі оқу орындары белгіленген:

1. Керең, нашар еститіндерге арналған мектептер;
2. Соқыр және нашар көретіндерге арналған мектептер;
3. Қосалқы мектептер (ақыл-есі нашар дамыған балаларға арналған);
4. Логопедиялық пункттер (тіл кемістіктері бар балаларға арналған); Сөйлеу қабілетін түзету мектептері (күрделі тіл кемістіктері бар балаларға арналған);
6. Барлық топтағы балалар үшін бала-бақшалар;
7. Мемлекет тарапынан жәрдем беретін арнаулы орындар.

Кейбір балалардың кемістіктерін түзегеннен кейін, оларды кәдімгі мектептерде оқытуға болады. Ал кейбіреулері арнаулы мектептерде оқытылады және сонда тәрбиеленеді.

Аномальды даму психологиясы ағзаның анатомиялық-физиологиялық өзгерістеріне, адамның денсаулығына да байланысты болады. Біздің елімізде аномальды балаларды тәрбиелеп, оқытудың мемлекеттік негізі құрылған, арнаулы мекемелердің жүйесі бар. Бұл жүйе бойынша бастауыш білім беретін сыныптар ғана жұмыс істеп қана қоймайды, сонымен қатар орталау және

орта білім беретін сыныптар да жұмыс істейді. Дефектологияның зерттеу аймағындағы негізгі мақсаты – аномальды балаларға жалпы білім беру болып табылады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеу және оқытуды ұйымдастыру: физикалық дамуына қарай және ақыл-ой дамуына қарай жүргізіледі.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың психологиялық қорғаныс механизмдері:

- Ығыстыру.
- Регрессия.
- Проекциялау.
- Интроекция.
- Рационализация.
- Компенсация.
- Реактивті білім беру.
- Шындықты жоққа шығару.

Аномальды даму ағзаның анатомиялық-физиологиялық өзгерістеріне, адамның денсаулығына да байланысты болып жауап беру реакциясымен көрінеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың психологиялық қорғаныс механизмдеріне әсер ететін жағдайлар үнемі ескеріліп отыруы, сақталуы қажет.

Елімізде «Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» ережелер мен тұжырымдамалар дамуында кемістігі бар балаларға көмек көрсетудің тиімді жүйесін жасауға, оларды тәрбиелеу, оқыту, еңбекке және кәсіби даярлау ісімен байланысты проблемаларды шешуге, балалар мүгедегінің алдын алуға бағытталған.

Сондай-ақ, Денсаулық сақтау Ұйымы «психикалық сау болу» немесе «психикалық норманың» келесі деңгейлерін көрсетеді:

- Эталонды денсаулық (идеалды) – индивидтің толық адаптациясы, гармониялық дамуы.
 - Орта статистикалық деңгей – психика көрсеткіштерінің жасына, жынысына сай келуі.
 - Конституционалдық деңгей – психика мен дененің типологиясымен байланысты.
 - Акцентуация деңгейі – мінездің тұлғалық белгілерінің толықтала, өткірлене түсуі.
 - Аурудан алдыңғы кезең – психикалық бұзылудың жеке симптомдарының пайда болуы.
- Дамуында аномалиялары бар балаларға төмендегідей тренингтер өткізуге болады:
- құм терапиясы;
 - арт терапиясы;
 - ойын терапиясы;
 - музыка терапиясы.
 - монтессори-терапия және т.б.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар баламен мұғалімнің практикалық жұмысындағы ең қолайлы әдістерін жүзеге асыруда сүйенетіндері: көрнекі материал, білім алушылардың практикалық қызметі, жетекші қызмет түрі-ойын, қысқа және нақты нұсқаулар, білім алушылардың жеке тәжірибесі, сәттілік жағдайлары. Олармен жұмыс жалпы білім беретін сыныптағы сабақтар аясында да, жеке (немесе шағын топта) да жүзеге асырылады, бұл белгілі бір әдістер мен тәсілдерді таңдауға әсер етеді [2].

Дегенмен, тәрбие ісінде, инклюзивті оқытуда көптеген қиындықтар арқылы жүзеге асырылады. Әдетте, кемістігі бар бала ақыл-ойы мен өсуінің бұзылуы оның организмі жаңадан қалыптаса бастаған кезде пайда болады. Балалардың өсіп-дамуы бұзылған кезде алуан түрлі ауытқушылық болатындықтан, аномальды балаларды зерттеу қиындай түседі. Бұзылудың қандай түрі болмасын баланың өсіп-дамуына өз тарапынан ерекше әсер етеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың психологиялық қорғаныс механизмдері сол тұлғаны өмірлік мақсаттары мен бақытына қол жеткізеді. Әбу Насыр әл-Фарабидің сөзімен айтсақ, - «Бақыт - әрбір адам ұмтылатын мақсат. Бақыттың мәні - парасаттылықта, әркімнің өз алдына игілікті мақсат қоя білуінде... адамның өз мінез-құлқын, іс-әрекетін ерікті түрде өзгертіп, игілікке бағыттап отыруында».

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Намазбаева Ж., Сүлейменова Р. «Дефектологиялық сөздік». – А., 1993.
2. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. – Алматы: ННПЦ КП, 2019. – 118 с.

Шаушекова Б.К.
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Муслимова Э.К.
магистрант
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ. (Қазақстан)

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында «Ең бастысы – еліміздің егемендігі! Шын мәнінде, біз үшін Қазақстанның Тәуелсіздігі бәрінен қымбат... Бабалар аманатына адал болып, оны ұрпаққа табыстау – мен үшін киелі парыз» [1] деп айтқан сөзінен болашақ ұрпаққа артылған үмітті байқауға болады.

Әрине, Тәуелсіздігіміз, егемендігіміз бәрінен қымбат, аталмыш үмітті беделді ақтау баршамызға байланысты, тікелей көшбасшылардың қолында болмақ.

Қазіргі уақытта балалар көшбасшылығын қолдау мәселесі үлкен қызығушылық тудырады. Оқушылардың жас және дербес ерекшеліктеріне орай, тұлғаның жеке басының қалыптасуы адамдармен бірлескен іс-әрекеттерімен қарым-қатынас орнату аясында кеңеюімен түсіндіріледі. Бастауыш мектеп оқушыларының көшбасшылық қасиеттерін дамыту қажеттілігінің өзектілігі, балалардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастырып, белсенділіктерін арттырып, көшбасшылық қабілеттерін жетілдіру болып табылады. Қарастырылып отырған мәселенің мәні қазіргі баланың жеке басының дамуына ықпал ететін жағдайларды зерттеуде тіл, педагогика, психология, политология ғылымдарының терминдік сөздіктерін, тұжырымдамалық негіздерін талдау қажеттілігінде болып отыр. Аталмыш ғылым салаларында «Көшбасшы» ұғымдарына төмендегідей анықтама берілген екен.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Көшбасшы» – көшті бастаушы адам, жолбасшы [2].

Политологиялық сөздік-анықтамасында «Көшбасшы» – бүкіл қоғамға, ұйымға немесе топқа тұрақты басым әсері бар белгілі бір адамретінде түсіндіріледі [3].

«Педагогика және психология» мамандығының студенттеріне арналған терминологиялық сөздік-анықтамасында «Көшбасшы» – ең жоғары әлеуметтік мәртебесі жоғары, топтық шешім қабылдау кезінде және бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыруда ерекше ролді таныта алатын топ мүшесі [4].

Педагогикалық жоғары және орта педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған сөздікте «Көшбасшы» – өзі үшін маңызды жағдайларда шешім қабылдау құқығы танылатын ең жоғары мәртебесі бар топ мүшесі [5].

Сөздіктерді талдай келе «Көшбасшының» қоғамдағы, әлеуметтік ортадағы орны ерекше байқалатынын көреміз. Қандай ортада болмасын көшбасшы болу, бұл – үлкен жауапкершілікті, күш-жігерді талап ететін айрықша рөл.

Қазақстандық (PhD) философия ғылымдарының докторы Г.Р. Аспанова «Біз бастауыш мектепте баланың оқу кезеңінде көшбасшылықты қалыптастыруды ең орынды деп санаймыз, өйткені дәл осы кезеңде болашақ тұлғаның негізі қаланады, адамдарға, әртүрлі қызмет түрлеріне және өзіне деген әртүрлі қатынастар дамиды» деген ойын басшылыққа ала отырып бастауыш мектеп оқушыларының бастапқы буынындағы көшбасшылық құбылысы «эмбриональды» күйде екенін есте ұстаған жөн, өйткені бала өзінің барлық әрекеттерін толық білмейді және бұл оның әлеуметтік тәжірибесі әлі де өте аз, оның қызметі бейсаналық және көптеген адамдар үшін бұл ойынның бір бөлігі ғана [6].

Л.И. Уманскийдің пайымдауы бойынша, көшбасшы топтың барлық басқа мүшелері бүкіл топтың мүдделерін қозғайтын және бүкіл топтың қызмет бағыттарын анықтайтын ең жауапты шешімдер қабылдау құқығын мойындайтын топ мүшесі екенін атап өтті

«Көшбасшы» ұғымын қарастыра отырып, көшбасшы, ең алдымен, топ мүшесі екенін көруге болады. Яғни, әлеуметтік жағынан ол топтың барлық басқа мүшелерінен жоғары емес, олармен тең дәрежеде. Анықтамаларға сәйкес, көшбасшының қоғамда беделді сапасы мен жоғары мәртебесі бар екенін байқауға болады. Сонымен қатар, біз таңдаған барлық ұғымдар көшбасшының ең маңызды және жауапты функциясы – дұрыс шешім қабылдау екенін атап өтеді.

Осылайша, көшбасшы топтың мүшесі, жоғары мәртебеге ие, орталық рөл атқаратын, ең жауапты шешімдер қабылдайтын және оның мүшелерінің пікірі мен мінез – құлқына айтарлықтай әсер ететін өз ұжымындағы беделді тұлға деген қорытындыға келуге болады.

Көшбасшылық қасиеттер-бұл көшбасшылық міндеттер мен функциялардың сәтті орындалуын қамтамасыз ете алатын психологиялық қасиеттердің, қабілеттердің және топпен өзара әрекеттесу қабілеттерінің жиынтығы [7].

Көшбасшылық қасиеттер әсіресе қазіргі жағдайдағы барлық адамдар үшін өзекті болды. Баланың жеке басын Әлеуметтік қалыптастыру мәселелерін шешуде көшбасшылықты ынталандыру үлкен маңызға ие. Көшбасшылар арқылы басқару механизмі жүзеге асырылады. Осылайша, көшбасшылар мектептің өзін-өзі басқаруында басты орын алады.

Сондай-ақ, көшбасшылық қасиеттер мен дағдыларды қалыптастыру туралы ғана емес, көшбасшылықтың сипаты туралы да айту маңызды. Қазіргі балалар қарапайым жағдайға тап болған жоқ: бастауыш сынып оқушыларына тән әлеуметтік белсенділіктің табиғаты өзінің оң көрінісін таба алмайды. Әлеуметтік маңызды кеңістікте жұмыс істеуге психологиялық дайындық талап етілмеген күйінде қалды. Сондықтан қазір басқа адамдарға деген қызығушылық, өзара іс-қимылдың, ынтымақтастық пен серіктестіктің әлеуметтік маңызды дағдыларының болмауы төмендеді.

Сондықтан ұйымдастырушы көшбасшыларды да, өзара әрекеттесу көшбасшыларын да тәрбиелеу мәселесін ескеру қажет. Көшбасшы үшін ең бастысы-өзара әрекеттесу басқалардың әрекеті үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету. Өзара әрекеттесу көшбасшыларында қарым-қатынас; эмпатия; жауапкершілік; бастамашылық;өзін-өзі бағалау сияқты қасиеттерді дамыту қажет.

Көшбасшыларды тәрбиелеу процесі ынтымақтастыққа, құрметке, сондай-ақ бір-біріне деген сенімге негізделуі керек. Сонда ғана әлеуметтік бастаманың негізі және адаммен жұмыс істеу қажеттілігі құрылады.

Көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеудің құпиясы-балалардың жетістігі, олардың өсуі мен алға жылжу сезімі. Мұғалімдер мен ата – аналар баланы мадақтауға, оны қолдауға барлық мүмкіндікті табуы керек-бұл жетістікке жетудің бірінші шарты. Балалар жеңімпаз ретінде болғанды ұнатады. Бірақ қиындықтар мен сәтсіздіктерге тап болған кезде олар көңілсіздік пен қорқыныштың жағымсыз эмоцияларын сезінуі мүмкін, сондықтан балалармен әңгімелесу қажет.

Баланы алдына мақсат қоюға үйрету керек. Өзіңіз үшін көшбасшы болу кейде басқалар үшін көшбасшы болудан қиынырақ. Бала өзіне қандай да бір мақсат қойған кезде, ол көшбасшының қасиеттерін көрсетуге, өзіне адалдықты, табандылықты, табандылықты тәрбиелеуге мәжбүр болады.

Көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеудің маңызды негізгі компоненттері:

1. Еркін тұлғаны тәрбиелеу (өзін-өзі танудың жоғары деңгейі, азаматтығы, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі тәрбиелеу).

2. Адамгершілік тұлғаны тәрбиелеу (мейірімділік, төзімділік, ізгі ниет, көмек көрсетуге дайын болу).

3. Рухани тұлғаны тәрбиелеу (қарым-қатынас сұлулығында білім мен өзін-өзі тану қажеттілігі).

4. Шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу (қабілеттерін, білімдерін, дағдыларын, интеллектін дамыту).

5. Практикалық тұлғаны тәрбиелеу (экономика негіздерін білу, еңбексүйгіштік, шаруашылық, тілдерді меңгеру, дене шынықтыру, әдептілік).

Мұғалімдердің, оқушылардың және ата-аналардың білім беру мекемесін басқаруға қатысуы мектептің өзгеруіне, қазіргі заманғы шындыққа сәйкес демократиялық болуына көмектеседі. Көшбасшылар арқылы басқару механизмі жүзеге асырылады, осылайша көшбасшылар оқушылардың өзін-өзі басқару органдарында басты позицияларды алады.

Балалардың көшбасшылық қасиеттерін анықтауға және дамытуға бағытталған іс-шаралар ең маңызды болып табылады, мұнда ұжымдық шығармашылық істер үлкен әлеуетке ие. Оқушылардың ата-аналарымен бірге өткізілген іс-шаралар өте құнды. Олар балаларды да, ата-аналарын да біріктіреді. Дәл осындай кездейсоқ жағдайда көшбасшы белсенділер анықталады. Балалардың жас ерекшеліктерін, олардың көшбасшылық әлеуетінің дамуы мен көрінісін қарастырған кезде, мектепке дейінгі жастағы өзіңізді немесе балаңызды еске түсіру жеткілікті. Осы кезеңде кейбір балаларда көшбасшылық қасиеттер қалыптаса бастайды, бұл ойын іс-әрекетінде, театр іс-әрекетінде, құрдастарымен қарым-қатынас процесінде және т. б. бастапқыда

бұл айналадағы адамдарға қарапайым «бұйрық беруден» басталады (көбінесе бұл жақын туыстарымен, негізінен - ата-анадан-ми). Олар өз ережелерін құрдастарымен ойында орнатқанды ұнатады. Мұндай топта көшбасшылардың көшбасшы бала болып табылатын жүргізушіге тәуелділігі қалыптасатын қатынастар біртіндеп құрылады. Көбінесе мұғалімдер-тәрбиешілер мұндай балалардың «көркемөнерпаздығын» тежейді, дегенмен бұл энергияны дұрыс бағытта бағыттау керек [8].

Осылайша, педагогикалық қызметтің барлық түрлерінің негізгі идеясы-баланың белсенді іс-әрекетін дамытуға жағдай жасау, Көшбасшының ролін өзектендіру, бірлескен ұйымдастырылған Әлеуметтік маңызды іс-әрекетте балалардың көшбасшылық тәжірибесін қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президентінің ресми сайты. // Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – 2022. URL <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340>
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Жалпы редакциянысын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008 – 968 б.
3. Василик М.А. Словарь – справочник по политологии. – М.: Гардарики. 2001
4. Каргин С.Т., Карманова Ж.А., Бейсенбекова Г.Б., Манашова Г.Н., Есказинова Ж.А. «Педагогика және психология» мамандығының студенттеріне арналған орысша-қазақша-ағылшынша терминологиялық сөздік-анықтама. 2 бөлім. – Алматы: 2016
5. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. Заведений / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – Москва: Академия, 2001. – 176 с.
6. Аспанова Г.Р. Философия докторы (PhD) дәрежесін алуға арналған Диссертация: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. – Алматы: 2018. – 160 б.
7. Макарова О. А. Феномен лидерства в коллективе младших школьников // Молодой ученый. – 2015. – №7. – С. 680-683. – URL <https://moluch.ru/archive/87/16870/> (дата обращения: 24.11.2021)
8. Емельянова, М. Воспитание ребенка-лидера. // Воспитание школьников. – 2006. №5. с.с.23-25.

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ: ҚҰНДЫЛЫҚТАР, ҮРДІСТЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР**

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ
НАУК: ЦЕННОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ ИННОВАЦИИ**

**MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL SCIENCES AND
HUMANITIES: VALUES, TRENDS AND INNOVATIONS**

Абдиров М.Ж.

доктор исторических наук, профессор
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан
г. Алматы (Казахстан)

**ДРЕВНЕЙШАЯ И ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА: ЭТАПЫ ПРОГРЕССА
ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА**

История человечества насчитывает около 3 млн. лет, когда в Восточной Африке появился род Ното, к которому относятся современные люди. Выделение человека из окружающего мира совершилось между 500 тыс. – 100 тыс. лет назад. Около 150-130 тыс. лет назад он отправился на освоение Европы, Азии, Австралии, Северной и Южной Америки. Прежде всего стал обживать гигантские пространства Евразии, где происходили главные события мировой истории.

Письменные источники освещают лишь последние 5% истории человечества. И здесь ученым на помощь приходит наука, около десяти дисциплин которой изучают нашу древнейшую историю (приматология, эволюционная антропология, молекулярная биохимия, экология, эволюционная психология, сравнительно-историческое языкознание и т.д.). Особенно велика роль археологии, так английский ученый Вир Гордон Чайлд образно сказал, что археология расширила горизонт изучения истории также, как телескоп расширил поле зрения астрономии. В этом отношении Казахстан является самым настоящим музеем под открытым небом [5,5].

Есть и другие отрасли науки, которые помогают раскрыть тайны происхождения человека. Огромное значение имеет эволюционная генетика, поскольку человеческий геном оказался новым источником сведений, обогатившим все науки, изучающих прошлое человека. Например, митохондриальная ДНК передается только по женской линии, а Y- хромосома – по мужской. Доказано, что все ныне живущие люди происходят от одной женщины, которая жила в Восточной Африке около 200-124 тыс. лет назад. Она передала и мужчинам, и женщинам свою митохондриальную ДНК, поэтому ее называют митохондриальной Евой. Существовал и митохондриальный Адам, передавший всем современным мужчинам свою Y-хромосому. Он также жил в Африке ориентировочно 156-120 тыс. лет назад. В этой связи генетики предполагают, что все современное человечество является потомками 10 мужчин и 18 женщин.

Антропологи утверждают, что все люди родом из Африки, точнее, Восточной Африки, территории современных Эфиопии, Кении и Танзании. Здесь находится Восточно-Африканский рифтовый пояс (разлом в земной коре), причем, основные находки были сделаны в Кенийско-Эфиопской ветви. В глубокой древности там наблюдалась активная вулканическая деятельность, стоянки гоминидов располагались близ источников воды, где были скопления камней и речной гальки, места охоты и рыбной ловли [12, 19-20, 56, 59].

Казахстан был заселен около 1 млн. лет назад, об этом говорят находки каменных артефактов в долине реки Арыстанды у хребта Каратау. Древнейшие насельники края были современниками питекантропа и синантропа, в эволюционном развитии соответствующие фазе *homo habilis* («человек умелый»). Они могли добывать и поддерживать огонь, возводили жилища, овладели каменной индустрией, занимались охотой на мелких и крупных животных, сбором растительной пищи. Имеющиеся археологические данные позволили включить Казахстан в число первичных очагов формирования человеческого общества на территории Евразии [1,15].

Этот факт признают мировые ученые. Так, российский археолог А.П. Деревянко подтвердил, что первоначальное заселение территории Казахстана произошло в конце раннего – начале среднего плейстоцена, т.е. около 1 млн. лет назад. По его мнению, восточная часть

казахской степи стала транзитной территорией, через которую прошла первая волна миграции человека в Южной Сибири и Монголии [8,279-280, 295-296, 329, 376].

Рисунок 1. Движение первой волны миграции человека из Африки в Евразию. Источник: Деревянко А.П. Три глобальные миграции человека в Евразии. Т.П. Первоначальное заселение человеком Северной, Центральной и Средней Азии. Новосибирск, 2017. С. 280.

Из Казахстана шло расселение людей по пространству Восточной Азии и Сибири до Японии и Америки. Например, по сухопутному пути на дне Берингова пролива в периоды падения уровня моря происходила миграция животных и людей. Она началась между 60–40 тыс. лет назад и продолжалась до 14–11 тыс. лет. И первыми насельниками Северной Америки были сибирские охотники (предположительно, предки современных тувинцев), принадлежавшие к монголоидной расе [13,348].

На это указывает родство жителей Южной Сибири и Алтая с америндами. На сходство языка индейцев Северной Америки с тюркскими языками первыми обратили внимание европейские путешественники в XIX в. Современные исследователи указывают на фонетическое и смысловое сходство тюркских языков с языком народности майя, создавшими одну из древнейших цивилизаций. В доказательство приводили около 300 слов, 50 из которых можно понять на основе лексики современных и древнетюркских языков. Отмечали близкое родство североамериканского племени дакота с предками азиатских хунну [7, 114–125].

Антропологи и генетики пришли к заключению, что на территории Южной Сибири и Алтая примерно 26 тыс. лет назад существовала единая прапопуляция, давшая начало как современным народам Азии, так и индейцам Америки. Опираясь на данные генетических и языковых исследований, ученые говорят о близком родстве пратюркских и североамериканских индейцев (америндов). В частности, подтверждено родство индейцев с алтайцами, когда группа из 250 человек переселилась в Америку и дала начало ее нынешним 70 млн. коренным жителям. Исследователи считают Алтае-Саянский регион прародиной америндов. По их мнению, от легендарных четырех прародительниц прототюркоамериндов, условно названных Анай, Борбак, Чачый и Дарый, происходит около 70% тувинцев и 97% индейцев Северной и Южной Америки [9,142; 4,41–42].

Причем, на новой родине мигранты сохранили многие черты своего традиционного быта. Например, головной убор из орлиных перьев североамериканских индейцев напоминает головной убор сакского вождя из кургана Иссык. Некоторые острова Курильской гряды носят тюркские названия: Уруп, Итуруп, Кунашир, Шикотан и другие, а также Сахалин. В японском языке немало слов, близких по звучанию и смыслу к тюркским, а из десяти японских сказок три по содержанию близки к тюркским [14,156–163; 16,203–217].

Выдающийся казахский ученый Ч.Ч. Валиханов (1835–1865 гг.) также указывал на одинаковые следы тотемизма среди сибирских народов и американских индейцев. Если родовыми тотемами первых выступали собаки, волки и лани, то у вторых бобры, черепахи и другие

представители местной фауны. Эти факты говорят о древнейших корнях их общего происхождения из региона Южной Сибири и Саяно-Алтая [6,418].

Таким образом, подтверждается убеждение американских индейцев племени сиу о том, что можно не знать историю своего народа, а просто слушать о нем истории. И хотя америнды – бесписьменный народ, иногда бывает полезно последовать их совету и просто послушать истории о происхождении разных народов мира, которые таят много неожиданных открытий.

Жизнь первобытных людей в эпоху палеолита сводилась к использованию готовых продуктов природы: сбору дикорастущих злаков, плодов, ягод и коллективной охоте. Для ранних периодов этой эпохи свойственно преобладание стоянок открытого (наземного) типа по берегам рек, в пещерах и лессовых районах. Среди них стоянки-мастерские Кызылтау (Жамбылская область), Мугоджары (Актюбинская область), Шакпак-ата (Мангыстауская область), Семизбугы, Хантау и Туранга (Карагандинская область) и другие.

Одним из привлекательных районов для расселения человека являлся хребет Каратау. Древнейшими стоянками здесь являются Бориказган и Танирказган, их возраст около 800 тысяч лет. Человек устраивал простейшие жилища, приручил огонь, что способствовало ускорению эволюции и социальному развитию людей. Орудия труда изготавливались из мягких пород камня, например, речной гальки, которой можно придать любую форму, их называют *чопперами* (оббитые с одной стороны) и *чоппингами* (оббитыми с двух сторон). Появилась техника *леваллуа* (способ расщепления кремня), когда производилась предварительная обработка нуклеуса, что позволяло получать пластины менее массивные и правильных очертаний. В зависимости от формы и предназначения каменные изделия подразделяются на рубила, скребла, отбойники, сверла, ножи, проколки и другие.

В период позднего палеолита (от 40 тыс. лет до 10 тыс. лет до н.э.) появился человек современного типа, который в эволюционном развитии соответствовал *homo sapiens* (человеку разумному). Это было временем широкого расселения человека по всем климатическим зонам земли, всестороннего развития его материальной и духовной культуры [15, 25].

Мировоззрение человека усложнилось, получил распространение культ охотничьей магии. Возникает представление о душе человека и загробной жизни как продолжении земного существования, в могилу клали предметы труда и быта, пищу и напитки в сосудах. Это привело к использованию красной охры (по цвету крови) в обрядовых погребальных церемониях и появлению первобытного искусства в виде наскальных рисунков.

На последних этапах позднего палеолита происходит переход к многогранной технике обработки камня, что позволило изготавливать более сложные орудия труда. В верхнем палеолите возникают пиктографические изображения как способ сообщения информации, например, охоты. Прогресс человека и его материальной культуры подтверждается исследованиями более ста палеолитических стоянок на территории Казахстана.

Затем происходит переход от палеолита к мезолиту. Термином «мезолит» обозначаются комплексы каменных орудий, занимающих среднее положение между палеолитом и неолитом (новокаменным веком). Он датируется X-VII тыс. до н.э. Мезолит отличается высоким уровнем развития техники производства ножевидных пластин и орудий из них. Широко употребляются различные микролиты геометрических форм, распространяется изготовление рубящих орудий – топоров, тесел, долот, мотыг. Появляется техника шлифовки, сверления и пиления каменных орудий. Поселения располагались на берегах рек и озер, это были легкие прямоугольные постройки площадью 40-60 кв. метров с неглубоко вкопанными столбами каркаса и стен.

Формируются современные гидрографическая система, флора и фауна, что связано с отступлением ледников. По-прежнему ведущую роль играют собирательство, охота и рыболовство с применением лодок и сетей. Начинается освоение пустынь и полупустынь, что расширило ареал расселения людей. Были одомашнены козы, овцы, крупный рогатый скот и свиньи. С ростом населения люди мигрируют на север, в бассейны рек Иртыша, Есиля, Тобола и Торгая. Они сооружали речные плоты, чтобы передвигаться по рекам и озерам, открывать новые земли и осваивать их. Фауна млекопитающих была представлена видами, приспособленными к открытым пространствам, напоминающими африканскую саванну. Археологами установлено 15 видов охотничье-промысловых млекопитающих: бизонов, туров, лосей, диких лошадей, джейранов, кабанов, косуль и других животных [3,184].

Важнейшим техническим достижением в верхнем палеолите и мезолите стали лук и стрелы с наконечниками из кремниевых пластинок, которые обладали преимуществом перед пиками и дротиками. Их изобретение явилось подлинной революцией в развитии производительных сил и

привело к коренным изменениям в хозяйственной жизни древнего человека. Наряду с дубинками, палками и гарпунами они обогатили арсенал оружия человека, лучники-мужчины стали занимать привилегированное положение наряду с вождями и шаманами. Другим достижением мезолита явилось появление микролитов – миниатюрных пластин в форме треугольников, ромбов, трапеций и сегментов. Они использовались в качестве наконечников стрел и вкладышевых орудий при изготовлении дротиков, копий, стрел, ножей и скребков для обработки шкур.

Всего в Казахстане исследовано около двадцати мезолитических стоянок близ Атбасара, Караганды, Костаная, Кокшетау, Петропавловска, на Мангыстау и у Торгайской ложбины.

В эпоху мезолита разразился первый глобальный экологический кризис, поставивший первобытные общества перед угрозой голодной смерти. Причинами его были потепление климата и уход крупных животных (мамонтов, бизонов и оленей) в труднодоступные северные просторы. Другой причиной явилось использование лука и стрел, что приводило к массовому истреблению животных и птиц степной зоны. Выход из него находился на пути перехода от присваивающей экономики к производящей, основанной на иных хозяйственных инновациях и принципах разделения труда. Человек вступил на траекторию развития от биосферы к ноосфере, к новым технологическим цивилизациям в эпоху неолита [19, 113-114].

Одним из сложных вопросов является определение приблизительной численности населения Казахстана в эпоху перехода от присваивающей экономики к производящей. Исследователи связывают эту проблему с соотношением численности охотничьей общины с размерами необходимой ей охотничьей территории. Если охотничью общину определять в среднем в 50 человек, то для выживания ей необходима территория в 750 кв. км (при условии сохранения равновесия между человеком и природой). Они полагают максимальную численность населения в 80 тыс. человек наиболее оптимальной для Казахстана эпохи неолита [11, 94].

Неолитическая революция охватывает период между IX и VII тыс. до н.э., она зародилась в Передней Азии и Ближнем Востоке. Этот период жизни людей нового каменного века, насыщенный новыми открытиями и изобретениями, получил название «неолитической революции» – первой социально-экономической революции в истории человеческой цивилизации.

Рисунок 2. Схема неолитической революции.
Источник: <http://900igr.net/prezentacija/geografija/vozniknovenie-zemledelija-i-skotovodstva243199/neoliticheskaja-revoljutsija-11.html>.

От занятий охотой на млекопитающих человек переходит к их одомашниванию, так появляются зачатки скотоводства, затем он переходит к оседлости и начинает осваивать земледелие. Скотоводство и земледелие шли на смену присваивающей экономике, когда человек брал от природы готовые продукты питания. Теперь человек получил устойчивые и возобновляемые источники существования. Переход к скотоводству и земледелию явился первым общественным разделением труда, появляются специальные группы скотоводов и земледельцев, к ним затем добавились ремесленники, строители, гончары и древние металлурги.

Как полагают ученые, скотоводство и земледелие возникли благодаря уму и вниманию женщины. Она сыграла главную роль в приручении детенышей убитых на охоте диких животных, что создавало гарантированный запас пищи и привело затем к скотоводству. Поскольку содержание и размножение даже одного животного в неволе уже является его начальной формой. Предполагается, что в Казахстане занятие скотоводством впервые зародилось на территории Сары-арки. Именно женщина обратила внимание, что при сборе диких злаков зерна, случайно упавшие на землю, весной дают всходы, так появилось примитивное земледелие. Первым злаком, который выращивали люди, стал ячмень. Скотоводство и земледелие привели к кризису

привычных ценностей общества, на вершину первобытной иерархии взошла женщина. Поскольку она играла главную роль в одомашнивании животных и растений, так сформировалась женская элита общества.

Однако вскоре роли поменялись. Археологи считают, что овца и собака были первыми прирученными женщиной мелкими животными, а последними такие крупные как рогатый скот, лошадь и верблюд, прирученные уже мужчиной. Соответственно, все инновации, связанные с тяжелым ручным трудом производящей экономики, особенно скотоводством и земледелием, требовали много физических сил, времени, навыков и опыта. Поэтому на вершину социальной лестницы восходит мужчина, материнско-родовая организация сменяется отцовско-родовой. Мужчина становится главой семьи, рода и племени. Возвышению мужчины также способствовали участвовавшие столкновения с соседними общинами за охотничьи и земельные угодья, скот, пастбища, иные ресурсы. Из общества выделяется первая мужская элита: вожди, воины и жрецы. В социальном отношении эпоха неолита была временем родовых общин с коллективной собственностью на средства производства.

В неолито-энеолитическом периоде на территории нашего края стали складываться три хозяйственно-культурных типа: полуседлое – на севере, кочевое – в западных и центральных районах, оседло-земледельческое – на юге и юго-востоке. В целом, экономическое развитие определялось гармоничным развитием хозяйственно-культурных типов однородных в этническом и культурном плане человеческих сообществ. Этот процесс получил свое продолжение и в последующие исторические периоды [2, 45-46].

Известно свыше 800 археологических памятников этого времени, объединенных в несколько культур: Кельтеминарская в юго-западном Казахстане – стоянки Саксаульская, Акеспе, Шатпаколь, Кульсары, Сарыкамыс, Шаянды и другие, Атбасарская в бассейне реки Ишим и северо-западной части Казахского мелкосопочника, Маханджарская в Торгайской ложбине и Ботайская в Северном Казахстане. Много стоянок новокаменного века выявлено на южных и северных склонах хребта Каратау. Самый многочисленный материал неолитического времени собран в пещере Караунгур, где сохранился культурный слой от позднего мезолита до неолита. Люди освоили ручную лепку керамической посуды, которую делали с круглым дном, наружную поверхность покрывали краской, украшали орнаментом в виде штрихов, ямок и фигур. Он имел магический характер, символизировал богатство, изобилие и достаток.

Рисунок 3. Скульптурная реконструкция мужчины из погребения Коскудук I. Источник: Великая степь: история и культура. Т. III. Нур-Султан, 2019. С. 144.

Пращур из Коскудука - первый «казах». Самым древним захоронением эпохи неолита является погребение у стоянки Коскудук I в Мангыстау, которое датируется концом V–началом IV тыс. до н.э. Умерший мужчина находился в скорченном виде на боку (поза младенца в утробе матери), в круглой яме с каменным закладом, был зрелого возраста, жил около семи тысяч лет назад. Человек из Коскудука, возможно, является первым тюркоязычным европеоидом на территории Казахстана. Поскольку языковеды отодвигают зарождение пратюркской общности и ностратического тюркского языка к эпохе мезолита (X–VIII тыс. до н.э.).

Около 50 тыс. лет назад генофонд человечества разделился на три ветви: негроидную, европеоидную и монголоидную расы. Например, бушмены – древнейшее население Южной Африки уже обладали некоторыми монголоидными чертами. Завершился процесс расообразования 12–10 тыс. лет назад, в эпоху позднего мезолита и раннего неолита. Сегодня ученые подразделяют расы также по континентам: африканскую, европеоидную, азиатскую, тихоокеанскую и коренных американцев [17, 51-66, 243–245].

В этой связи можно утверждать о существовании тюрко-тураноидной (степной евразийской) расы, носителей которой в свое время европейские ученые искусственно объединили с

монголоидной. Все современные расы сформировались под влиянием внешней среды, в разных зонах планеты развитие человека происходило изолированно и имело свою эволюционную траекторию. Это приводило к появлению человеческих популяций (народов, этносов и рас) со своими своеобразными отличиями. Например, восточный расообразовательный очаг находился в долине рек Хуанхэ и Янцзы, где в эпоху нижнего палеолита у синантропа начал формироваться монголоидный антропологический комплекс.

Великая Евразийская степь имела свои особенности по сравнению с джунглями Африки, прериями Америки, равнинами Европы и островами Полинезии. Сегодня тюркоязычные народы расселяются на гигантской территории от Южной Сибири, Байкала и Алтая до Западной Азии и Средиземного моря. Ее отличали своеобразные физико-географические, природно-климатические и биотические особенности. Народы же ярко выраженного монголоидного антропологического типа занимают территорию Центральной, Восточной и Юго-Восточной Азии со своими аналогичными признаками. К тому же между ними находится область мощных тектонических поднятий Центральной Азии (горные массивы Алтай, Гиндукуш, Гималаи, Памир, Тянь-Шань и другие), которые и сегодня являются труднопроходимым рубежом, что вело к изоляции человека и появлению расовых отличий.

Поэтому правомерно ставить вопрос о необходимости выделения из монголоидной расы самостоятельной тураноидной расы тюркоязычных народов со своими анатомическими, морфологическими, генетическими и языковыми особенностями. Первоначально тюрки вышли на мировую историческую арену как европеоиды. Их расовый тип называют тюрко-татарским или тюркским. Например, сегодня казахи в своем генотипе имеют 70% монголоидных и 30% прежних европеоидных признаков, уйгуры – 50% европеоидных генов и столько же восточноазиатских, узбеки также народ смешанного происхождения, они в основном европеоиды с частично монголоидными чертами, у татар всего 20% монголоидных признаков, туркмены – европеоиды с небольшой монголоидной примесью, турки антропологически относятся к средиземноморской группе южных европеоидов, азербайджанцы также почти все европеоиды.

Еще ученые XIX в. указывали на среднее положение казахов между европеоидной и монголоидной расами. В середине XX в. смешанные и переходные формы между европеоидами и азиатскими монголоидами насчитывали почти 34 млн. человек. Из них в СССР проживало 23,5 млн. человек. К ним относятся такие контактные группы, как южносибирская (6,3 млн.), распространенная, в основном, в Центральном Казахстане. К этой же категории промежуточных европеоидно-монголоидных популяций причисляют смешанные группы узбеков, туркмен, уйгуров и других народов Средней Азии, которые по внешнему облику связывают южносибирскую группу с индопамирской [18,116-117].

Также сегодня исследователи называют антропологический тип древних насельников Туранского плоскогорья тураноидным. Поскольку изначально вся динамика краниологического развития местных древних насельников края шла по пути формирования смешанного физического облика казахского народа [10,23, 86].

Для справки: сегодня в мире насчитывается 40 тюркоязычных народов, шесть тюркских государств, 13 автономий и 30 этнических групп, всего около 100 млн. человек, которые можно уверенно отнести к самостоятельной тураноидной расе.

Таким образом, первые архантропы (древние люди) вступили на нашу территорию около одного миллиона лет назад. Вплоть до середины I тыс. н.э. они являлись 100% европеоидами и лишь под влиянием алтайского антропологического типа начали менять свой физический облик на смешанный тюрко-европеоидный.

В процессе эволюции наш далекий предок-протоказак превратился в биосоциальное существо и значительно продвинулся в своем интеллектуальном развитии. Предположительно, он научился пользоваться 18 элементами таблицы Менделеева. С освоением скотоводства и земледелия питание стало более разнообразным и калорийным, использование белковых веществ, микроэлементов и витаминов способствовали активизации мозговой деятельности. Физиологи считают, что переход к земледелию и употребление более мягкой пищи растительного характера привели к заметным антропологическим изменениям: трансформации черепной коробки, лицо человека постепенно приобретало более тонкие черты. Он накапливал и применял знания об окружающем мире, климате, пространстве и времени, видах растений и животных, способах лечения болезней, появились навыки счета, складывалась система верований и культов. Эти новации явились главными стимулами дальнейшего прогресса общества и самого человека на территории Казахстана.

Список литературы

1. Алпысбаев Х.А. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана (О древнейшем заселении Казахстана первобытным человеком). Алма-Ата: Наука, 1979. – 208 с.
2. Артыкбаев Ж. История Казахстана: Учебник. Астана: Фолиант, 2013. – 352 с.
3. Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических источников энеолита и бронзы). Алма-Ата: Ғылым, 1992. 218 с.
4. Ахметов Ә.К. Түбі түркі мәдениет. – Алматы: Арыс, 2009. – 344 б.
5. Байпаков К.М., Таймағамбетов Ж.К. Қазақстан археологиясы. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 354 б.: илл.
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том I. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. 777 с.: илл.
7. Вопросы географии США (Сборник статей). Л.: Географическое общество СССР, 1976. 141 с.
8. Деревянко А.П. Три глобальные миграции человека в Евразии. Том II. Первоначальное заселение человеком Северной, Центральной и Средней Азии. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2017. 884 с.
9. Захаров И.А. Центральноазиатское происхождение предков первых американцев // Первые американцы. 2003. № 11. С. 139-147.
10. Исмагулов О., Исмагулова А. Очерки по антропологии казахского народа и его предков. Нур-Султан: Международная тюркская академия, 2021. 128 с.
11. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В четырех томах. Том I. Алматы: Атамура, 1996. 544 с.
12. История человечества. Том I. Доисторические времена и начала цивилизации. М.: Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003. 682 с.: илл.
13. Керам К.В. Первый американец. Загадки индейцев доколумбовой Америки. М: Вече, 2005. 384 с.
14. Кшибеков Д.К., Кшибеков Т.Д. Речь и письменность: трансформация звездно-знаковых систем. Алматы: НИЦ Ғылым, 2004. 264 с.
15. Ламберт Т.Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель/Пер. с англ. Л.: 1991. 256 с.
16. Умирьяев Б. Безвестные тюрки. Исчезнувшие цивилизации. Изд. 2-е. Алматы, 2013. 438 с.
17. Уэйд Н. На заре человечества: Неизвестная история наших предков / Пер. с англ. М.: Альпина нон-фикшн, 2017. 408 с.
18. Чебоксаров Н.Н., Чебоксаров И.Н. Народы, расы, культура. М.: Наука, 1971. 256 с.
19. Яковец Ю.В. История цивилизаций: Учебное пособие для студентов гуманитарного профиля. 2-е изд. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 352 с.

Abdikadirova A.

PhD

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana (Kazakhstan)

TRANSFORMATION IN HIGHER EDUCATION: NEW TRENDS AND CHALLENGES

The noted changes in education and research, especially the impact of the technologies, have demanded a number of new things: different management approaches, different teaching methods and research communication ways. This article highlights some important changes in global research and higher education with respect to digitalization.

This research article has been supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan within the project «Development of a model for evaluating the effectiveness of research activities of universities in Kazakhstan based on non-parametric and semi-parametric data analysis» (IRN AP13268842).

In recent years, educational institutions have been experiencing a set of important changes, induced by technological and social trends towards digitalization. Like all other types of revolutions, the digital

one involves an intense readjustment in all sectors, from the production and energy chain to banking [1]. Currently, the adoption of technologies by universities is related to a paradigm shift, where technology is conceived as a complex and interconnected environment that enables digital learning [2].

In this way, the interest is focused more on the students than on the technology itself, in addition to the learning experiences it allows. In this context, digitalization is a necessity in higher education institutions (HEIs) capable of attracting more and better students, improving the experience of courses, teaching materials, and the training process in general [3]. It also allows monitoring in order to detect training obstacles and reduce the risk of dropping out of school. However, reluctance to understand and take advantage of the opportunities to move towards this digital environment persists.

Regarding the research connections among scholars, the digital changes affected the co-authorship diversity. Figure 1 shows the collaboration network between main countries based on the co-authorship of their authors during the last 34 years. The distinct colors represent the different clusters formed by the groups of countries, while the size of the circle varies depending on the number of items in each country. Thus, the larger the circle of each country, the greater the number of articles whose authorship it represents.

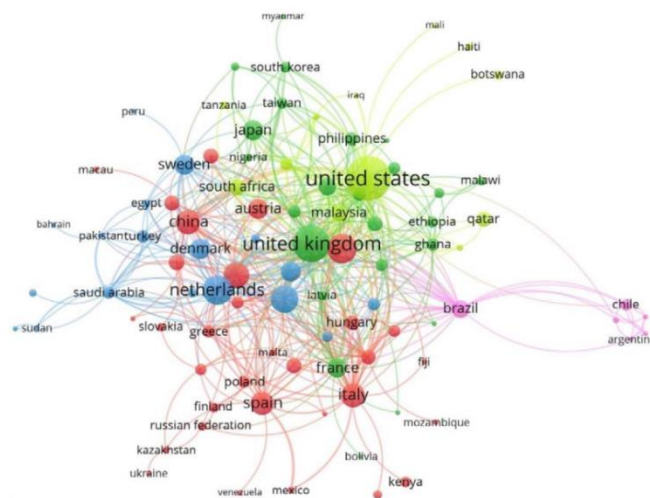

Figure 1. Network of cooperation between countries based on co-authorship [4].

Thus, the interest generated by the knowledge economy has implications in education as conclusive of economic growth. The ability of countries to both compete and cooperate in the global economy and respond to existing and potential challenges depends on the ability of their educational systems to develop basic skills, which enable greater learning and this is reflected in the research collaboration.

Table 1 shows the five clusters on the thematic area of sustainable management of digital transformation in higher education, derived from cooperation between countries based on co-authorship and named by the country with the largest number of published articles

Table 1. Clusters of countries, Network of cooperation [4].

Cluster number	Color	Cluster name	%	Main countries
1	Red	Australia	34.44	China, Spain, Italy, Germany, Norway, Poland, Russia, Finland
2	Green	UK	26.67	France, Japan, Taiwan, Serbia, Ghana, Latvia, South Korea
3	Blue	The Netherlands	18.89	Canada, Switzerland, Sweden, Denmark, Turkey, Israel
4	Yellow	USA	13.33	Malaysia, Ireland, Qatar, South Africa, Bangladesh
5	Rose	Brazil	6.67	Argentina, Chile, Costa Rica, Guatemala, Panama

It is observed that scientific collaboration between these countries does not respond to reliable and elementary relations of a political, cultural, economic, legal, or technological, and digital development type, but rather, they respond to an institutional or related alliances globalization process.

The main categories of research topics were Social Sciences and Environmental Sciences. This indicates that the relationship between digitalization of education has connotations related to both human society and behavior and to the more general, multidisciplinary, and global vision of environmental sciences. This area of research has implications and scope of interest for the international scientific community.

Finally, it is necessary to highlight that the growing interest of authors, institutions, and countries shown by the number of publications in recent years supposes the support of the international scientific community to the study of the different thematic lines of digital transformation in higher education and its link to sustainability.

References

1. Syam, N.; Sharma, A. Waiting for a sales renaissance in the fourth industrial revolution: Machine learning and artificial intelligence in sales research and practice. *Ind. Mark. Manag.* 2018, 69, 135–146.
2. Mahlow, C.; Hediger, A. Digital Transformation in Higher Education—Buzzword or Opportunity? *ELearn* 2019, 2019, 13.
3. Gurung, B.; Rutledge, D. Digital learners and the overlapping of their personal and educational digital engagement. *Comput. Educ.* 2014, 77, 91–100.
4. Abad-Segura, E., González-Zamar, M. D., Infante-Moro, J. C., & Ruipérez García, G. (2020). Sustainable management of digital transformation in higher education: Global research trends. *Sustainability*, 12(5), 2107.

Абдразакова К.Ж.

жаратылыстану ғылымдарының магистрі
директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, биология пәнінің оқытушысы
«Екібастұз медициналық колледжі» КМҚК
Екібастұз қ. (Қазақстан)

ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Жаһандану заманы жыл өткен сайын өзінің даму қарқынын үдетпесе азайтқан емес. Ең маңыздысы бұл қас пен көздің арасындай жылдамдықта өмірімізге еніп жатқан жаңалықтар қоғамдық санаға мықтап әсер етуде. Сәйкесінше жас ұрпақты тәрбиелеу жүйесінде жаһандану процесіндегі шиеленіспен байланысты бірқатар проблемалар байқалды. Сарапатамалық көрсеткіштерге сай білім алушы арасындағы суицидтің көбеюі және жүргізілген талдаулар нәтижесінде

- балалар мен білім алушы жастардың бұқаралық мәдениет құндылықтарына, сапасы төмен бұқаралық ақпарат құралдары ақпаратына және интернет-сайттарға бағдарлануы;
- қатыгездікті насихаттау, балалар мен жасөспірімдердің темекі шегуге, алкоголь және есірткі қолдануға әуестенуі;
- еңбек тәрбиесі рөлінің төмендеуі;
- отбасылық құндылықтар мен отбасылық тәрбие дәстүрлері рөлінің төмендеуі;
- әлеуметтік жетімдік, балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицид, нашақорлық, діни секталарға қатысу және т.б. анықталды. Күнделікті тәжірибе көрсеткеніндей, жастардың бір бөлігінде әлеуметтік-позитивті бастамашылық мүлдем жойылып, оның орнын мақсатсыз уақыт өткізу алмастырып отыр. Бүгінгі жастарда өмірлік жетістікке, жоғары әлеуметтік мәртебеге қол жеткізу табанды және нәтижелі еңбек етумен, қойылған мақсатқа дәйекті түрде жету білігімен байланыстырылмайды. Бұл келтірілген дәйектер қоғам болып ойланатын мәселе. Демек, қазіргі қоғамдық санада болып жатқан өзгерістер мен жаңарулар жас жеткіншектерді жалпыадамзаттық құндылықтар мен өмірдің қарапайым ақиқаты тұтастығында тәрбиелеуді нысана тұтады. Қазіргі педагогика ғылымы тәрбие саласындағы басымдық міндеттердің бірі ретінде жас ұрпақты ғасырлар бойы жинақталған халық даналығының жалпыадамзаттық құндылықтарын меңгерту негізінде тәрбиелеу қажеттігін дәлелдеп отыр [1,44]. Бұл іс ізгілікке жол ашады. Осыдан келіп,

білімді құндылықты беруге назар аударылып, оқыту мазмұнында дүниетанымдық және рухани-адамгершілік сипаттары айқын мәселелерді көбірек қамту қажеттілігі туындап отыр.

Бұл тарапта мемлекет тарапынан көптеген шаралар қолға алынып атқарылуда. Қосымша білім берудің дамуы, білім алушыларды жаппай үйірмелерге тарту, үйірмелерді ұйымдастыруға мүдделі азаматтарға қолдау, мұғалімдер мәртебесін көтеру бағытындағы жұмыстардың жүргізілуі бұл сөзіме дәлел бола алады. Сонымен қатар, бүгінгі таңда жаңартылған білім берудің жаңа кезеңі басталды. Оқыту мен тәрбие бағыттары білім алушы жеке тұлға ретінде жетілдіріп, пәндердің бір-бірімен байланысын күшейту арқылы құндылық пен дағдыны дамытуға, оқушының өзіндік іс-эрекетін қалыптастыруға ықпал жасайды. Демек, оқушыға қолайлы оқу ортасын құру және өзін-өзі тұлға ретінде жүзеге асыруына мүмкіндік беру қажеттілігі туындайды. Ұлы философ әл-Фараби «Адамға ең бірінші білім емес, рухани тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» – деп айтқандай, баланың тұлғалық дамуы тікелей тәрбиеге байланысты десек, құндылықтарға бағыттап оқыту бізді осы межеге жеткізері анық [2,310].

Құндылық дегеніміз – адамдардың көпшілігі мойындайтын және қоғам қолдайтын белгілі нысандардың және құбылыстардың, адамдық қасиеттер мен өзін-өзі ұстау ережелерінің тұлғалық және әлеуметтік-мәдени маңыздылығы. Елімізде жалпыұлттық идеяның құндылықтарын, «Мәңгілік Ел» идеясын білім беру мен тәрбиелеуде іске асыруда оқу-тәрбие жұмысының барлық түрлері арқылы кешенді түрде жүзеге асыру қолға алынды. «Мәңгілік Ел» идеясын білім беру мен тәрбиелеуде іске асыру тетіктеріне білім беру құндылықтарына қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілікті, ашықтық пен ынтымақтастықты қалыптастыру, өмір бойы білім алу және тағы да басқалар жатады [3].

Еліміздің болашағының тізгінін ұстар тұлғаның бойына білімнің нәрін, тәрбиенің иісін қатар сіңіруіміз қажет. Қазіргі кезде табысты болу үшін білім алушыға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген ой басымдыққа ие болып келеді. Бұл білім алушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді. Білімді дәл осылай қолдану оқушыларға «XXI ғасыр дағдысы» деп жиі айтылып жүрген кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік береді. Жаңа ғасыр дағдылары деген ұғымның бірнеше анықтамасы бар. Бұл Бағдарламада әлемдік Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭБДҰ) әзірлеген Құзыреттерді анықтау және іріктеу жобасының шеңберінде жасалған құрылым пайдаланылады. Бүгінгі таңда рухани құндылықтар қоғам талабына сай өзгерістерге ұшырап, адамдардың арасында ізгілік, әділдік, өзара көмек, төзімділік сияқты қарым-қатынастар орнатуына ықпал ететін құндылықтар мен әр жеке тұлғаны шығармашылық мүмкіндіктерінің ашылуы және оларды жүзеге асыруға түрткі болатын құндылықтарды зерттеу көкейтесті мәселелердің бірі болып отыр [4,156].

Жалпы құзырет жай ғана білім мен дағдыдан анағұрлым күрделі. Ол белгілі бір жағдайларда психологиялық ресурстарды, оның ішінде дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын жұмылдыра және соған сүйене отырып, күрделі міндеттерді шеше білу қабілетін қамтиды. Қарапайым ғана мысал, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына және оның өзгелермен қарым-қатынас құра алуына сүйенетін құзырет болып табылады. Осы нақтылықтарды негізге ала отырып, жаңартылған оқу бағдарламаларында білім алушылардың бойында болуы тиіс құндылықтар мен дағдылар анықталды.

Құндылықтар мен дағдыларға әдетте төмендегілерді жатқызамыз:

- шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау;
- қарым-қатынас жасау қабілеті;
- өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау;
- жауапкершілік;
- денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету;
- өмір бойы оқуға дайын болу;
- сын тұрғысынан ойлау;
- білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті;
- мәселелерді шешу қабілеті;
- ғылыми-зерттеу дағдылары;
- қарым-қатынас дағдылары ;
- жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті;
- АКТ саласындағы дағдылар.

Жаһандану кезіндегі қоғамдық мұраттар мен адамдардың тәлімдік үдерістері өзгерді, сондықтан да білім мазмұнын түбегейлі жаңғырту, әдістерді жаңарту жас ұрпаққа жалпыұлттық құндылықтарға сай білім беру технологияларын жетілдіруде. Оның аясында жалпыадамзаттық құндылық, адамгершілік бағдарларын жоғалтқан қазіргі замандағы технократиялық өркениетті тажалдан – тек адамның рухани көзінің ашылуы, оның өзінің жоғарғы рухани субстанцияға бастапқы қатынасын сезінуі ғана құтқара алатындығы дәлелденген [5,304].

Қазірде пәндік білім беруде дағдылар мен құзыреттіліктерді анықтайтын оқу бағдарламаларын әзірлеу барысында жоғарыда келтірілген құндылықтар мен дағдылар ескерілген. Бұл дағдыларды білім алушыға меңгерту үшін сабақ беру үрдісіне де енгізілген жаңашылдық көп, бүгінгі әдістер мен технологиялар да нәтижеге қол жеткізу үшін қызмет ететіні іріктеліп алынған. Мәселен, сын тұрғысынан ойлауға бағытталған тапсырмаларды сабақта пайдалану мұғалімге бір мезгілде бірнеше міндетті қатар шешуге көмектеседі: оқушылардың когнитивті даму деңгейін анықтау; тапсырмада қойылған мақсатқа жету жолында баланың білімді өздігінен алу мен әрекет тәсілдерін таңдау қабілетін бағалау; зерттеушілікті дамыту арқылы пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру. Берілген тапсырманы білім алушы орындағаннан кейін жауаптарына қарап, әр білім алушының сын тұрғысынан ойлауын бағалауды жүзеге асыруға болады. Осы тапсырмаларды тапсырмаларды орындау барысында студенттердің сыни дағдылары: бакылау, талдау, қорытынды, интерпретация дамиды. Сын тұрғысынан ойлау білім алушының мұғаліммен, топ ішінде еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге тәрбиелейді. Ал оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым дағдыларын дамыту әр сабақта назарға алынуы әр сабақта ескерілген. Оқыту барысында белгілі бір тақырыптың аясында білім алушы бірлесіп жұмыс жасап, ортақ мәселе бойынша талқылауға қатысса жұмысты шығармашылықпен орындау, өзгенің пікіріне құрметпен қарау, өз оқуына деген жауапкершілікті сезіну, қарым-қатынас жасай білу құндылықтары арта түседі. Басты құндылықтардың бірі – шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау болып табылады [6].

Ойымды қорытындыласақ, жалпы адамзаттық құндылықтарды дамытуда құндылыққа бағыттальп оқытылған әр пән жас ұрпақтың өмірден өз орнын табуына бағыттай отырып, олардың кәсіби-тұлғалық жетілуін, интеллектуалдық дамуын қамтиды. Тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесін жетілдіреді және қоғамға қызмет ету дағдыларын дамытады. Тамыз конференциясында Президентіміз Қ.К. Тоқаев: «Бәсекеге қабілетті балаларды қалыптастыруда басты үміт мұғалімдерге артылады. Педагогтардың, әлбетте ата-аналардың да міндеті – еліміз үшін лайықты азаматтарды тәрбиелеу» деген болатын. Айтылған міндетке жетуде бізге құндылықтарға бағыттап оқыту нақты бағдар бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сіләмбекова Т. Адамгершілікке тәрбиелеу – басты мақсат /Т Сіләмбекова // Қаз. Мектебі, -2018, – № 5, – 44 б.
2. Иманбаева С.Т. Мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің теориясы мен әдістемесі. Монография. – Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты, 2019. – 310 б.
3. info@kazakh.ru
4. Бұзаубақова К.Ж. Педагогикалық тренинг жеке тұлғаны дамыту құралы ретінде. – Алматы: Жазушы, 2006. – 156 б.
5. Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау: теориясы және практикасы. – Алматы: НұрлыӘлем, 2004. – 304 б.
6. Иманбаева С.Т. Қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында тұлғаның құндылық бағдарын қалыптастыру. Абай атындағы ҚазҰПУ, 2020.

ТОМАС ГОББСТЫҢ ЛЕВИАФАН ІЛІМНІҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ФИЛОСОФИЯДАҒЫ РӨЛІ

Қазіргі саяси ойдың қалыптасуында Гоббстың саяси философиясының маңызы зор. Жаңа заман философиясында Томас Гоббс ұлы ойшылдардың бірі болғаны сөзсіз. Гоббстан кейінгі саяси ой тарихы салсында бірде бір философ Гоббс ойларын айналып кете алмайды. Дей тұрғанмен, Гоббстың кейінгі философтар үшін маңызы бір қалыпты болған жоқ. Оның еңбектері де терең, тиісті деңгейінде зерттеліп, оқылды деп те айта аламаймыз.

Гоббс көзқарастарының интерпретациясының күрделі тұстары көптеген пікір таластарды тудырды. Қазіргі кезде Гоббс философиясын түсінудің бір ыңғай бағыты да қалыптаспады, тіпті оның ілімін уақыт өткен сайын жаңаша қарау тенденциясы орнады деуге болады. Қазіргі кезде де осы тенденция қарқындамаса, саябырлаған жоқ. Гоббс шығармашылығына жиі назар аударудың бір себебі, оның өз заманында көтерген мәселелерінің қазіргі философияда да өзгектілігін жоймағаны [1].

Гоббс философиясын жаңа қырынан қарастырған көрнекті теоретиктердің бірі Квентин Скиннер. Ол ренессанстық гуманизм дәстүрінде жетілген Гоббсты сол сарынға қарсы концепция құрды деп айыптайды. Қала-мемлекеттердің республикалық өзін басқару тәртібіне қарсы суверенитет билігін бекіту үшін адамдар өзін өзі басқару құқығынан бас тартуға негізделген суверенитет концепциясын ұсынды. Саяси бостандық бітпес пікірталас пәніне айналады. Сондықтан, Скиннердің түйіндеуінше, Гоббсты ғұлама, теңдесі жоқ автор деп есептегендер ақиқатты бұрмалаушылар.

Скиннердың қарсыласы Уоррендер Гоббсты табиғи құқық теоретигі деп дәлелдейді, ал зерттеуші Бернард Герт өз жұмыстарында бұл кітапты оқу тарих алаңының, яғни интеллектуалды тарихтың және аналитикалық философия алаңының айырмашылығын көрсетті [2,4-137].

Кэмбридж университетіне оппозициялық ой ұстанған Ив Шарль Зарка басқарған Сорбонна тобы. Бұл мектеп өкілдері біріншіден Гоббстың еңбектерін өзіндік ішкі қисыны бар философиялық шығармалар ретінде қарастырады. Бірақ модернизация мен қазіргі философиялық терминдерге ауыстырмайды.

1996 жылы Скиннер мен Зарка арасында «Амстердам дебаттары» ұйымдастырылды. Өз позициясын түсіндіру барысында француз философы, бұл бағытта зерттеу жүргізуде саяси философия сол дәуірдің тарихында алатын орнын назарға алуымыз қажет. Сонымен бірге шығарманың әдеби аспектісі де назарға алынады. Мәселе мынада: бұл аспектілерді рационалды философиялық еңбек ретіндегі философияның негізгі статус ұғымдары арқылы зерттеу. Мұндай зерттеу тарихи контекстінің назарға алынуын, тарихи нақтылықты талап етсе де тарихи аспектіні философиялықтан ажыратуға болмайды. Өйткені бұл мәтіндер өткен дәуірдің тозығы емес, онда «саясаттың табиғатына, құндылықтарына және мақсаттарына» қатысты мәселелер қойылады. Сондықтан, қазіргімен байланыстырмай ескіні қайта ашамыз деу бекер іс.

Кембридж мектебіне қарағанда Сорбонна ұжымының жұмысы ұтымды, принциптері нәтижелі. Мәселе бұл жерде тіпті тарихи-философиялық жетістікте емес. Скиннердің 3 томдық «Саясатқа деген көзқарас» атты зерттеуінде 1 том түгелдей әдіс туралы ойға арналған. Уоррендердің және оның жақтастарының сынына қайта қайта орала отырып, П.Бейль тәрізді Гоббстың Құдай туралы, табиғи құқық туралы ойларын таза сол күйінде қабылдауға болмайтынын айтады. Гоббсты да Бейльды да өз замандастары діни ортодоксияны жоюшылар деп, ал 18 ғасыр француз ағартушылары ізбасарымыз деп есептеген. Гоббс шіркеу шеңберінде сынға ұшырағандықтан, шығармасын өміріне қауіп төніп тұрған жағдайда жазды. Бейль екі мәрте университеттік кафедрасынан айырылды. Сонда туындайтын орынды сұрақ, неліктен Гоббс та Бейль де кейінгі жариялымдарында қатты сынға ұшыраған тұстарын алып тастамаған? Скиннердің бұл аргументіне амстердам дебаттарында Зарканың ойымен жауап беруге болады. Зарканың пікірінше, философиялық ой қандай да бір көзқарасты білдіреді. Біздің өз заманымызға сай зерттеу объектісіне қызығушылығымыз, интеллектуалды бағдарымыз, көздеген мақсаттарымыз біздің ойымыздың бағытын айқындайды. Философия таза күнде болмайды, жоқ, тек біз шешуге ұмтылатын философиялық позиция мен міндеттер бар. Сондықтан

интерпретациясыз, яғни мәтіннің, оқиғаның, әрекеттің, құбылыстың, процестің мәнін реконструкциялаусыз зерттеу жүргізу мүмкін емес. Алайда, реконструкциялау екі түрлі болуы мүмкін: бір жағынан мәтіннің біз үшін маңыздылығы болса, екінші жағынан мәтін тарихи шығарма ретінде маңызды. Біріншіге қарағанда, екінші жағдайда біз еркінбіз дей алмаймыз, себебі тарихи контекстінің шеңберінен шыға алмаймыз [3, 31].

Көріп тұрғанымыздай, қазіргі саяси-философиялық қызығушылық пен тарихи-философиялық зерттеу сипаты жалпы түрде шешілмейді. Егер мақсатымыз автордың нені меңзеп тұрғанын анықтау болса, контекстуалды зерттеу (нәтижелері емес, мақсатына қарай, жалпы идеяға қарай) жоққа шығарылмайды. Бірақ та, бірде бір контекстуалды зерттеу мүлдем басқа сауал қоюға бөгет бола алмайды. Мәселен, Гоббстың негізгі ниетін түсінбесек те, Гоббстың қандай да бір ойлары біз үшін нені білдіреді? Автордың контекст ішінде айтпақ болған ойы (интенциясы-ниеті) айтылған сөзін толық айқындамайды, және де мағынасы ниетіне қарай емес, заманынан қарай түрленетін контекстіге қарай өзгереді.

Гоббсты зерттеуде 2 ыңғай бар. Олардың бірі бойынша Гоббстың саяси шығармаларын басқа шығармаларымен бірге зерттеу. Себебі ойшылдың шығармалары қандай да реттілігі бар бір тұтас мәтін. Екінші ыңғай бойынша Гоббстың саяси және өнегелілік философиясын айырықша әлем ретінде қарастырады. Бұл жерде табиғи философия аргументтері күшін жояды. Екі ыңғайдың қайсы дұрыс екенін анықтау қиын. Әрине, Гоббс әмбебап ғалым болғаны сөзсіз. Оның сыни көзқарасы сол заманда маңызы зор салалардың барлығына таралды. Ал оның зерттеулерінің арасындағы байланыс қаншалықты тығыз болды? Осы жерде тарихқа бір назар аударайық.

Гоббстың «Философия бастамасы» атты трилогиясы келесі реттілікпен жарық көрді: алдымен «Азамат туралы» атты 3-ші бөлімі жарық көрді, сосын «Тән туралы» 1-ші бөлімі жарияланды, соңында біраз уақыт араға салып «Адам туралы» атты 2-ші бөлім жарық көрді. Осы жағдайдың негізінде Гоббс үшін практикалық философияны құруда теориялық философияның қажеті болмағанын көреміз. Теориялық философияның ойшылдың этикалық және саяси-философиялық шығармаларын түсіндіруге де қажеті болмаған. Бірақ «Левиафанның» жазылу тарихы барлығының күрделі болғандығын дәлелдейді. Гоббс «Азамат туралы» (1642) трактатын жарыялаған соң «Тән туралы» трактатын жазуға кірісті. Алайда оны Уэльс ханзадасының (болашақ 2-ші Карл патшасы) сарайына тақ мұрагеріне математиканы оқыту үшін шақыртып алады. Кейін ол ауырғанына, басқа да жұмыс бастылыққа қарамастан трактатын жазуға бірнеше жылын арнады. Тек 1649 жылы Гоббс «Тән туралы» трактатын қойып, «Левиафанды» жазуға кірісті. Бірінші бөлімі маңызды теориялық-философиялық тарауларға арналған. «Левиафан» басылып шыға салысымен Гоббстың патша сарайымен қарым-қатынасы бұзылып, ол Лондонға қоныс аударады. Сол жерде «Тән туралы» трактатына қайта оралып, жалғастырып жазады. Басқа сөзбен айтқанда, Гоббстың ең танымал саяси-философиялық шығармасы оның теориялық философиясындағы негізгі еңбегі жазылу барысында пайда болады.

Осыдан келіп, Гоббстың теориялық философиясы ғана емес, ғылыми зерттеулерінен «Левиафанды» жазумен тарихи сабақтастықтығы бар екеніне және есепке алыну қажеттігіне көз жеткіземіз.

Зарқа қазіргі философия тарихшыларының ең үлкен жетістігі Гоббстың концепциясының когеренттігін ғана дәлелдеуге тырысты, бірақ табиғилық пен әлеуметтікті байланыстыра алмады, олар үшін саясылықтың негізі құқықтық, яғни физиказандарынан шығарылмайды деуі бекер.

Жоғарыда келтірілген пікірге қарсы Лео Штраус өткен ғасырдың 30-шы жылдарының ортасында мүлде басқа ыңғай тұрғысынан келді. Ол Гоббстың саяси философиясын өзге идеялары мен ұғымдарынан бөлек қарастыруды ұсынды. «Гоббс еңбектерінде жаратылыстану ғылыми әдістеріне сәйкес жаратылыстану ғылымының бір бөлімі ретінде саяси ғылымды құрастыру мүмкіндігіне әрдайым күмән келтіріп отырады. Себебі, екі саланың өзара түбегейлі айырмашылығын жақсы түсінеді. Сондықтан, Гоббстың негізгі ойы бойынша саяси ғылым негізінен жаратылыстану ғылымынан тәуелсіз болып табылады». Гоббс бойынша саяси ғылым – эмпирикалық ғылым болып табылады. Себебі, ол өзін-өзі тану біліміне негізделген білім. Қала берді тағы бір дәлел келтіретін болсақ, тарихқа көз жүгіртейік. Гоббстың моральдың философия саласы бойынша алғаш жазылған, бірақ тірісінде жарық көрмеген «Elements of Law» атты шығармасы 1640 жылы жазылды. 2 жылдан соң «Азамат туралы», одан кейін «Левиафан», одан көп уақыттан кейін ғана теориялық философиядан жұмыстары жазылды. Басқа сөзбен айтқанда: Гоббстың практикалық философиясы бұрын пайда болып, теориялық философиясы кейін жазылып біткенін аңғардық [4, 175-181].

Гоббсты түсіндіру проблемалары бізді Гоббстың өзінен таса қалдырмауы тиіс. Жоғарыдан көріп отырғанымыздай, Гоббсты түсіндіру аясы тым үлкен. Алайда біздің назарымыз Гоббстың саяси философиясында. Егер Гоббс қоғамдық келісімшарт концепциясын құрмаса, барлығының барлығына қарсы күресі жағдайындағы адамның табиғи қалпын сипаттамаса, сувереннің шексіз билігін түсіндірмесе, сол құрылымды Левиафан деп атамаса оның есімі екінші қатарлы ғалымдар арасында тұрар еді. Алайда, Гоббстың саяси философияда алатын орыны зор екені сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Гоббс Т.О. Гражданине // Гоббс Т. Сочинения. Т. 1. – М. 1989.
2. Skinner Q. Visions of Politics. Vol.III: Hobbes and Civil Science. – Cambridge. 2002.
3. Zarka Y.Ch. La decision metaphisique de Hobbes. – P.1999.
4. Strauss L. Hobbes politische Wissenschaft und zugehörige Schriften – Briefe. – Stuttgart u. Weimar. – 2008.

Азыбаева Ж.М.

жаратылыстану ғылымдарының магистрі
Еуразия гуманитарлық институтының жоғары колледжі
Астана қ. (Қазақстан)

Мусина А.З.

әдіскер, география пәнінің оқытушысы
Еуразия гуманитарлық институтының жоғары колледжі
Астана қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН ТУРИЗМІНДЕГІ TERRA INCOGNITA

Жиһангерлік және саяхатшылық – адамның танымдық көзқарасын кеңейтетін, қазіргі заманда ғаламат мүмкіншілігі бар, пайдасы шаш етекпен келетін, өкінішке орай, біз әлі толық игере алмаған саланың бірі. Сондықтан еліміздегі туризмді министрліктер, уәкілетті органдар, туристік компаниялар, жеке кәсіпкерлер және т.б. мүмкіншіліктерін біріктіре отырып дамыту қажет. Туризм – қазіргі уақытта табысы жоғары және қарқынды дамып келе жатқан қызмет көрсетулердің халықаралық сауда сегменттерінің бірі.

Осы баяндамада Қазақстанда дамымаған, толық зерттелмеген, халық арасында сұранысы аз, бірақ туризмнің өте бай саласы – палеонтологиялық туризм туралы сөз қозғаймыз.

Палеонтология және палеонтологиялық туризм деген не, палеонтологиялық туризмнің басқалардан айырмашылығы, несімен қызық, Қазақстан палеонтологиясына зор үлес қосқан, бірақ еленбей қалған ғалым жайлы және адамдардың бойында осы салаға қызығушылықты қалай оятуға болады деген мақсатпен қысқаша зерттеу жүргізуе тырысып көрейін.

Палеонтология – грек. тілінен аударғанда «көне тіршілік иелері туралы ғылым» (palaios – ежелгі, көне, ontos – тірі организм, logos – ілім). Бұл өтіп кеткен тарихи кезеңдердегі организмдер туралы ғылым, оның негізгі мақсаты жойылып кеткен жануарлар мен өсімдіктерді, олардың тарихи даму заңдылықтарын зерттеу. «Палеонтология» терминін алғаш рет 1822 ж. Дюкорте де Бленвил енгізді. Бірақ бұл термин әдебиетке біршама кейінірек кірді. Палеонтология биологиялық ғылымдарға жатса да, геологияның ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазіргі қоғамда палеонтологиялық білімнің танымал болуы кездейсоқ болған жоқ және ол қазба фаунасының (ең алдымен мезозой дәуіріне жататын) және алғашқы адамдардың қалдықтарының бүкіл әлемге әйгілі олжаларына негізделген. Бұл палеонтологиялық білімді популяризациялаудың бір түрі. Күнделікті өмірінде жаратылыстанумен байланысы жоқ және оған ерекше қызығушылық танытпайтын адамдар үшін палеонтология туралы білім әдетте өте аз беріледі: бұқаралық ақпарат құралдарынан, кітаптардан, фильмдерден, сондай-ақ қысқаша немесе салыстырмалы түрде толық палеонтологиялық коллекциясы бар мұражайларға бару арқылы ақпаратпен танысуға негізделген. Палеонтологияның табиғатқа және оның айналасындағы әлемге қызығушылық танытатын адамдар арасында танымалдығы палеонтологияның туристік қызмет

сияқты адам өмірінің саласына енуіне мүмкіндік берді, бұл оны қарапайым адам үшін де, өзінің көкжиегі мен біліктілігін кеңейтуге мүдделі сала мамандары үшін де қол жетімді етті.

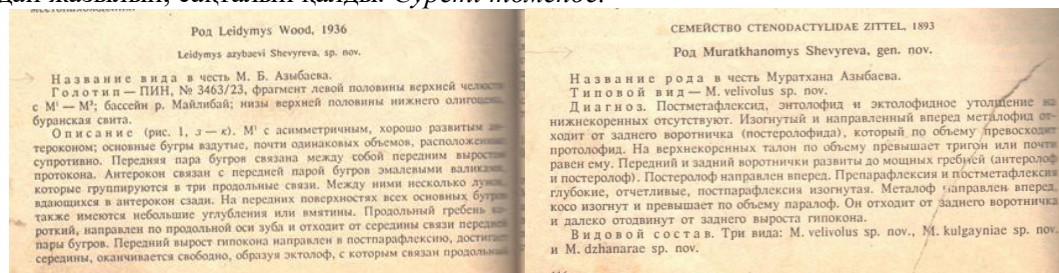
Палеонтологиялық туризм ұйымдастырушылық және тақырыптық тұрғыдан экологиялық туризмнің басқа түрлерімен, әсіресе су туризмімен, спелеотуризммен, альпинизммен үйлеседі. Палеонтологиялық туризм тұжырымдамасы экологиялық туризмнің құрамдас бөлігі ретінде, біздің ойымызша, палеонтолог ғалымдардың көзқарасы мен туристердің көзқарасы бойынша өте негізделген.

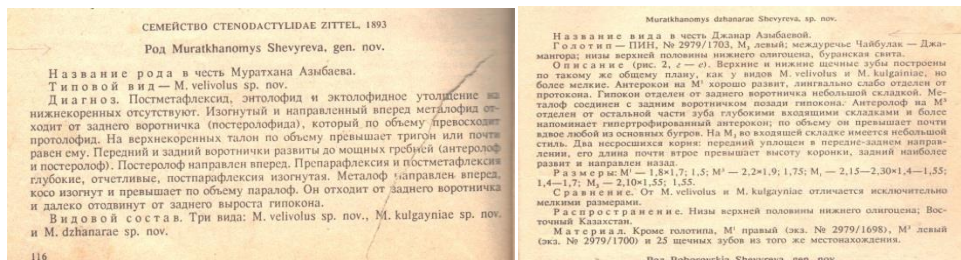
Біздің ойымызша, экологиялық туризмнің ең сәтті анықтамаларының бірі оны «туристік қажеттіліктермен байланысты туристік сұранысқа негізделген, табиғатты тануға және жергілікті халықтың мүдделерін құрметтей отырып, экожүйелерді сақтауға үлес қосатын туризм түрі» деп анықтайды.

Қазіргі уақытта туристік нарық анықтайтын және туристік өнімді тұтынушылар арасында сұранысқа ие туризмнің түрлері жүйесінде палеонтологиялық олжалар мен палеонтологиялық қазба орындары өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Бұл жүйеде палеонтологиялық туризмнің жалпы туризмге тиесілігі тек интернет көзінде көрсетілген, онда ол су туризмімен, альпинизммен, спелеотуризммен, ботаникалық экскурсиялармен, агроэкотуризммен, дайвингпен, рафтингпен және т. б. қатар экологиялық туризм түрлерінің құрамына кіргізілген.

Палеонтологиялық туризмнің ең үлкен екі құрамдас бөлігі бұл қазба қалдықтарының табиғи жерлеріне бару және оларды сақтау және зерттеу орындарына бару болып табылады. Осылайша, палеонтологиялық туризмді Қазақстанда дамытуға көп мүмкіншіліктер бай, себебі біздің елімізде палеонтологиялық қазба орындары өте көп. Бірақ бұл сала көп игерілімеген, сала мамандары мен әуесқой зерттеушілер ғана қызығушылық танытады. Ал әлем бойынша палеонтологияға қызығатын адам қанша ма? Туризмнің бұл саласын дамытып, инфрақұрылымды жақсартса, жақсы жарнама жасалса елімізге түсетін пайданың көптігіне еш күмән жоқ. Палеонтологиялық туризмді дамытатын мамандар да тапшы. Менің бала күнгі палеонтолог болу деген арманымның орындалмауының бір себебі, сол кезде бұл ғылым туралы ешқандай информацияның болмауы. Ал палеонтология ғылымына қызығушылығымды оятқан ресейлік палеонтолог-ғалым Шевырева Нина Семеновна. Ғалым 1961-1991 жылдар арасында Қазақстанның палеогендік кеміргіштерін зерттеген. Балалық шағым Нина «апайыммен» ғылыми экспедицияда өтті. Мен ес білгелі, Нина Семеновна мамыр айынан қарашаға дейін Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан қаласында жұмыс істейтін. Ол кісі Зайсан қазаншұқыры Еуразия материгінде, Монғолия елінен де палеонтологиялық қазбаларға бай деп айтатын. 30 жылдың ішінде Н.С.Шевырева 50-ге жуық палеогендік және неогендік омыртқалылардың қазбаорындарын ашты. Жуып-шаю арқылы үштік кеміргіштердің үлкен және әртүрлі коллекциясын жинады. Осы жұмыстарының нәтижесі ретінде «Азияның палеогендік кеміргіштері» атты кандидаттық диссертациясын жазды. Бұл еңбегі ғалымға халықаралық атақ беріп, ол кісіні әлемнің осы саладағы жетекші мамандарының қатарына қойды. Н.С.Шевыреваның ғылыми қызығушылығының аясы кеміргіштермен ғана шектелмеді, ол ең алғашқы азиялық қалталыны және Солтүстік жарты шардағы миксодонттар мен көне қоянтәрізділерді сипаттады.

Палеонтолог-ғалым, Н.С.Шевыреваның Қазақстан палеонтологиясына қосқан үлесі орасан зор. Бірақ есімі өте сирек кездеседі. Нина Семеновна 1994 жылы Ресей Ғылым Академиясының «Палеонтологиялық журналына» (1994 ж.№4) Новые грызуны (Rodentia, Mammalia) из нижнего олигоцена Зайсанской впадины (Восточный Казахстан) атты мақаласын жариялады. Бұл мақалада өзі ашып, зерттеген түрлерге жақындарының есімін беріп алғысын білдірді. Осылайша әлемдік палеонтология ғылымының зерттеулерінде қарапайым қазақ отбасының да есімі тасқа қашалғандай жазылып, сақталып қалды. *Суреті төменде.*

Қазіргі уақытта Қазақстанда палеонтологияға біршама қызығушылық танытып жүргендер аз емес. Өлкетану үйірмелерінде палеонтологиялы зерттеулер орнына бару, мұражайларда танысу ғаламторда жиі кездеседі. Әуесқой палеонтологтар да интернет желілерінде өз жұмыстарымен таныстырып жүр. Солардың бірі – Владимир Ярцев. Бұл өзiгiнен Маңғыстау маңына (Қазақстанның басқа да жерлерiне) көп зерттеулер жүргiзiп, палеонтология ғылымын популяризациялап жүрген адам. В.Ярцевтің зерттеулерімен YouTube-те plus362kz каналында, инстаграмм желісінде hedgehog 1979 парағында таныса аласыздар. Осы сияқты арамызда аты шықпаған, қаншама ғылымға қызығушы адамдар бар. Осылардың басын біріктіретін ұйым бар болса ғой.

Қорыта келгенде, палеонтология - Қазақстан туризміндегі Terra incognita деп айтуға болады. Біздің мақсатымыз, қазақстандық палеонтологиялық ғылымды дамытып, популяризациялап, жақсы танылатын салалардың қасына қосу. Мақсатқа жету үшін көпшілік қызығатын мақалалар, фильмдер, т.б. көбейтіп жастардың қызығушылығын ояту қажет. Қазіргі жастар өте алғыр, шығармашыл болғандықтан Қазақстан палеонтологиясын әлемге паш ететініне сеніміміз мол.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Палеонтологический журнал. М.: «Наука», 1994. №4.
2. Ископаемая фауна и флора Центрального и Восточного Казахстана. Академия Наук КазССР. Том V. Алма-Ата.1971
3. Тлеубердина П.А. Поздне-неогеновая фауна Юго-Востока Казахстана. Академия Наук Каз. ССР. инст.зоологии. – Алма-Ата.:Наука, 1982. -120 с.
4. Богоявленская О.В., Федоров М.В. Основы палеонтологии: Учеб.для вузов. – М.:Недра, 1990. –208 с.

Айдарова Ш.Ә.

тарих ғылымдарының кандидаты

Қалыхбергенова С.Ж.

магистр, аға оқытушы

Қазақ технология және бизнес университеті

Астана қ. (Қазақстан)

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ – АДАМЗАТТЫҚ ӨЛШЕМДЕГІ ТҰЛҒА

Ресей империясының отаршылдығында болған қазақтар үшін, XX ғасырдың басы дүрбелең оқиғаларға толы болды. Патша өкіметінің қазақ даласындағы шексіз билігі, езілген қазақтардың саяси бірігуіне жол ашты. Ресей империясындағы «Бұратана» деп есептелген қазақ халқының бостандығы көзқарастары, мүдделері есепке алынбады. Қазақтың мүшкіл халін сезінген жанашыр азаматтар, «ұлт үшін» күреске белсенді кірісті. Ұлт мүддесі үшін, ұлт тәуелсіздігі үшін Алаш зиялыларын соңына ертіп, қазақ мемлекеттілігін қалыптастыруға бар ғұмырын арнап кіріскен қайраткер Әлихан Бөкейханов болатын. Әлемдік еркін ойдың өкілі, халықтың эволюциялық даму жолын ұсынған, либералды ұстанымдағы алаш көсемі, патша тартып алған қазақ жерін қайтару жолында аянбастан күресті.

Ресейде болып жатқан саяси оқиғаларды тарихи тұрғыдан таразылаған Әлихан Бөкейханов, қазақ халқының кемсітіліп отырғанын, бүкіл қазақ жерін патша өкіметі меншігіне айналдырғанын Ресей Мемлекеттік Думасында ашық байқады. Жер болмаса ұлттың, мемлекеттің болашағы жоқ екендігін түсінген, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар «қазақ жерлерін қайтару үшін, ұлт үшін саяси қозғалысқа шықты. Әлихан Бөкейханұлының саяси қызметі Омбыда «Халық бостандығы» партиясына мүше болған кезден басталды. Алаш көсемі де, көзқарастары ортақ, мүддесі бір азаматтарды ертіп «Алаш» партиясын құрып, бағдарламасын жүзеге асыруға кірісті. Алаш жетекшісі отаршыл империяның әрбір саяси әрекетін ұтымды пайдаланып отырды. Ақпан буржуазиялық төңкерісіндегі патшаның тақтан таюын, қазақ даласындағы саяси құрылымдарды реформалауға пайдаланды. Ресей федеративтік мемлекеттің автономиясы бола отырып, демократиялы мемлекетке айналдыру арқылы ғана қазақтың әуелі өзін-өзі билеп, кейін толық тәуелсіздікке қол жеткізуіне болады -деп санады. Сол үшін алаш қайраткерлері, қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы саяси қозғалысын жалғастыра берді.

Ұлт тарихын зерделей отырып, «Алаш» қозғалысы зиялылары Қазақ тарихын терең білген, оған байланысты өз пікірі,бағасы болған Бөкейханов ұлттық мешеуліктің түп тамырын халықты билеушілердің надандығы мен ел бірлігінің жоқтығынан көреді. Әлихан Бөкейхан сөзі «Қыр баласы» атты дәптерінде, ұлт тарихын таразылаудан, тарихи бағалаудан басталады [2, 242].

Ата бабасының қасықтай қаны қалғанша қорғап, ұрпағына аманаттаған жердің пайдасын өзге елдің көргені, көре тұрып, жердің иесіне айналған қазақ елін езіп жаншуы, кемсітуі, патша үкіметінің ашық озбыр саясаты, ұлт жанашырларын тыныш жатқызбады. Патшаның құйтырқы саясатын халыққа түсіндіріп, санасына жеткізіп қана қоймай, азайып бара жатқан қазақ халқының болашағына алаңдаумен болды [3]. Жоңғарлардан қорғанған үлкен зұлматты «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасын айта отырып, қазақ елінің өз жерінен босып кетуінен сақтандырып отырды [4,248]. Ел тарихын зерделеген алты алаштың көшбасшысы, Әлихан Бөкейханов: тарих–елдің айнасы, тарихтан ел өткен уақыттағы мінін көреді. Айна жоқ болса адам бет-аузын көре алмайды. Тарих жоқ болса – ел өткен күнін һәм мінін көре алмайды. Мінін көре алмаған соң, өмірін ондай алмайды. Ондамаған соң мәжнүн болып, құдыққа құлайды. Тарихтың негізі тап тартысы: бай мен жарлы, хан мен қара, құл мен қожа дүние жаратылғаннан тартысулы. Тартысқандағы таласы күн көру, тесік тамақ қамы. Шаруаның оңуы, ғылым- өнердің артуы, күн көрудің қиындап оңайлауы осы таптар тартысына байлаулы. Орыстың патша, ақсүйегі, байлары жеңіп тұрған уақытта гүл жастанып рахат дариясында жүзді. Өктәбір төңкерісінде кедейлер жеңіп еді, байлар шайтанның отындай тозды. Қазақтың төрелері, ақсүйектері, әпесерлері үйге дәрет сындырып тастап түкіртті. Бейнетқорлар жеңіп еді, суық Сібір, ит жеккенге жіберіп айғыр қуған саяқтай сырдан асты.

Осы реттер, өзгерістер барлығында шаруа жасаудың ретіне байлаулы. Шаруаның қай уақытта қандай өзгерісте болғаны, болашақта шаруаны дұрыс алып баруға аса қажет. Олай болса тарих қажет. Тарих болса ел өсіп, өнеді. Тарих болмаса ел жоғалады. Бұл – хақ нәрсе. Жоғарыда біз айтып өттік – елдің ел болуына тарих шарт деп, тарих елмен бірге өседі. Ел күшті болып, өмірі қайнап тұрса тарих күшті, сегіз қырлы болады. Қалың, қалың кітаптардың бетін толықтырады.

Ел азған болып, тап тартысы аз, өмірі солғын болса, тарих та солғын болмақшы. Көбіне кітапқа жазылмай, ауыздан ауызға, құлақтан құлаққа қыдырып неше түрлі өтірік жамылып, «тоғыз тонқылдақ, сегіз шіңкілдек» ертегісі сияқты бір мағынасыз әңгіме болып жүре береді. Ел оразды боларда тарих жұмысын қолға алады. Тарихты теріп қағазға жазады, адамның өмірінің сипаттары қандай көп болса, тарих түзудің негізі де сондай көп болады [5,253].

Бұл-Ұлт тарихын жасап, ұлт болашағы үшін, қазақ жерін еркін иемденіп, жалтақтамайтын болашақ үшін бар ғұмырын арнап, қазақ үшін басын өлімге қиған Әлихан Бөкейхановтың сөзі еді.

Тарихты зерделей келе, қазақ баласын ұйысуға, ұлт болашағы үшін бірігуге шақырады. Ресей империясындағы патшаның монархиялық тәртіптеріне қарсы бағытталған саяси күштерді біріктіріп, ұлт мүддесін іске асыру жолына жұмсайды. Саяси қайраткердің басты мақсаты, Ресейдің отар елі болып отырған қазақ халқын бұғаудан шығару болды. 1917 жылы шілде-тамыз айларының өліарасында Жалпылқазақтық I құрылтай шақырылып, «Алаш» партиясы тарих сахнасына шықты [6,130]. «Алаш» партиясының ұлттық ұстанымы бес түрлі тұжырымға негізделді.Бірінші ұстаным: жер, жер және жер. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді». Яғни, бұл ұстаным: Жер – Отан, ал Отанды сатуға да, жеке меншікке айналдыруға да болмайды. Сол жер үшін әр қазақтың намысы жыртылып, ол жерге әр қазақтың тері мен қаны төгілген –деген

тұжырымға саяды. Екінші ұстаным: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Ә.Бөкейхановтың айтуынша: «Оның әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын. Яғни, бұл – өз жерінің игілігін – әуелі өз елі игілігіне айналдырсын, одан асса ғана жатқа салауат – деген емеуірінді танытады [7].

Ел тарихын терең білген, оған байланысты өз пікірі, бағасы болған Бөкейханов ұлттық мешеуліктің түп тамырын халықты билеушілердің надандығы мен ел бірлігінің жоқтығынан көреді. Әлихан Бөкейхановтың осындай белсенді саяси қимылдары патша өкіметін сескендіріп, оны қазақ даласынан аластап, Самара қаласына жер аударады. Әлекең, онда 1908-1917 жылдары тұрып, қазақ қоғамының тыныс-тіршілігінен қол үзбей «Қазақ» газетіне «Қыр баласы» деген атпен ел тіршілігінің өткір де түйткіл мәселелеріне ден қойған мақалалар жазады. Ақпан төңкерісінен соң, оңтайлы саяси ахуалды қалт жібермей пайдаланып қазақ елдігінің дербестігі үшін белсене қимылдайды. 1917 жылдары шілде және желтоқсан айларында өткен жалпы қазақтық сиездерді ұйымдастырып, онда «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметін құруға қол жеткізеді. Алашорда үкіметінің төрағалығына сайланады. «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын!» - деп Алаш идеясын жүзеге асырған Әлихандай азамат, бүгінде әлем адамына айналып, адамзаттық өлшемге дейін биіктеген тұлға болып танылды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бөкейханов А. Шығармалар. – А., 1994. – 115 б.
2. Әлихан Бөкейхан шығармаларының 9 томдық толық жинағы VI том, қазақ және орыс тілдерінде мақалалар, жазбалар, баяндамалар, үндеулер, ғылыми зерттеулер, әдеби аудармалар, хаттар (ашық хаттар), жеделхаттар (телеграммалар) 1915-1917, (Самар-Петроград-Минскі-Орынбор-Томскі-Омбы-Өфе-Алаш). – Астана, 2013. – 242 б.
3. Қазақтың жері қалай заңдастырылды: Әлихан Бөкейхан <https://sputnik.kz>
4. Әлихан Бөкейхан шығармаларының 9 томдық толық жинағы VI том, қазақ және орыс тілдерінде мақалалар, жазбалар, баяндамалар, үндеулер, ғылыми зерттеулер, әдеби аудармалар, хаттар (ашық хаттар), жеделхаттар (телеграммалар) 1915-1917, (Самар-Петроград-Минскі-Орынбор-Томскі-Омбы-Өфе-Алаш), Астана, 2013. – 248 б.
5. Сонда., 253 б.
6. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық, 4-том. – А. 2010-130 б.
7. Бейсен Сұлтан, Әлихан Бөкейханов: «Тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын». «Алаш» қозғалысы зиялылары Қазақ тарихы. 2015 жылғы 29 қараша

Алексеев В.В.

кандидат исторических наук, доцент
МГУ имени М.В. Ломоносова
г. Москва (Россия)

ЗАДАЧИ И ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УЧЕБНОГО КУРСА «ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ВЕЩЕСТВЕННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ»

В большинстве случаев при своих изысканиях историки привыкли опираться на письменные источники, как на наиболее освоенный тип исторических источников. Для их изучения разработан широкий спектр методологических принципов, арсенал соответствующих поставленным исследовательским задачам методов и методических приёмов. Вместе с тем историческая наука всегда ориентирована на расширение круга источников, на основании которых можно исследовать самые разные аспекты прошлого. Одним из вариантов является вовлечение в научный оборот других типов исторических источников, таких как изобразительные, вещественные и фонические. Для того чтобы научить студентов навыкам обращения к менее известным им источникам, на кафедре источниковедения отечественной истории исторического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова читается курс «Источниковедение вещественных исторических источников». Он

призван дать представление обучающимся о том, что собой представляют вещественные исторические источники, какими способами и какого рода информацию можно из них извлекать.

Следует отметить, что источниковедческий подход несколько отличается от методов работы археологов и этнографов, которые в силу сложившихся в исторической науке специализаций, больше всех имеют дело с вещественными источниками. Археологи, как правило, изучают комплексы вещей, объединённые культурно-исторически, регионально и хронологически, т.е. те, которые относятся к определённой археологической культуре. Для археолога зачастую важна не сама вещь, а обстоятельства её находки – контекст окружения, характеристика культурного слоя и т.д. Обусловлено это тем, что когда «предмет найден в ходе раскопок, чётко привязан к плану в трёх измерениях и имеется подробное описание условий его обнаружения, можно с достаточно высокой точностью установить его возраст и принадлежность к конкретной культуре» [1,19]. Этнографов интересуют предметы, которые относятся к традиционной народной культуре, а потому они почти не работают с предметами индустриального производства.

Источниковеды предлагают считать вещественным источником аутентичный по происхождению, искусственно созданный из природного или синтетического субстрата материальный предмет, который обладает свойством длительной физической сохранности, имеет функционально-прикладное предназначение в качестве орудия труда или производства, а также элемента среды обитания человека и обеспечения его жизнедеятельности, и который одновременно выступает носителем семантической, социально-психологической и индивидуально-личностной информации [2,25]. Поэтому задачи источниковедческого изучения вещественных источников заключаются в том, чтобы на основе анализа сущностных характеристик отдельно взятой вещи или их совокупности извлечь максимум информации об обществе времени их бытования и о различных взаимоотношениях внутри социума конкретной исторической эпохи. Для этого требуется установить:

- подлинность и аутентичность вещи;
- правильное название предмета;
- степень сохранности (поскольку старые вещи не всегда сохраняются целиком, а пребывают порой в состоянии фрагментарности);
- функциональное назначение;
- морфологию, материал и технику изготовления;
- такие внешние объективные характеристики, как размер, вес, цвет и пр.;
- дату создания и хронологические рамки бытования;
- место/центр создания и ареал распространения;
- имя автора или именование изготовителя;
- принадлежность к определённой социальной среде и выполняемую роль.

Также необходимо генетически исследовать процессы, обуславливающие появление и дальнейшее существование конкретной вещи, поскольку для каждой эпохи артефакты и их взаимодействие составляют некую социокультурную систему.

Для того, чтобы научиться осуществлять комплексное источниковедческое исследование вещественного источника, студенты должны иметь представление об обще- и специально-научных методах, таких, как дедуктивный и индуктивный, при помощи которых, прежде всего, можно выявить назначение вещи, её использование в реальной обстановке, системном подходе, который предписывает рассматривать единичные вещи как компоненты более обширных систем материальной культуры в целом. При конструктивно-морфологическом подходе любую вещь рассматривают как некую конструкцию, составленную из набора частей, выполненных с применением определённых материалов и техник изготовления. Кроме того, учащимся следует хорошо ориентироваться в комплексе специализированных методов и методик, сложившихся внутри вспомогательных исторических дисциплин: униформологии, вексиллологии, фалеристики, оружиеведения, торевтики, сфрагистики, нумизматики и т.д., поскольку это способствует решению задач по атрибуции предметов, установлению их предназначения, места бытования в материальной культуре своей эпохи.

Также студентам нужно иметь навыки поиска необходимой информации посредством обращения к другим типам источников, т.к. большим подспорьем для определения функций, датировки, места производства, авторства предметов и прочих моментов существования вещественных источников выступают законодательные и нормативные акты, делопроизводственная документация (приказы о производстве, перечни номенклатуры изделий, артикулы, прейскуранты, каталоги), сочинения бытописателей, сведения этнографических

изысканий, различная справочная литература, монографии, справочники, определители, словари, путеводители, рисунки и картины. Это предполагает знание студентами источниковедения письменных источников, архивоведения, ориентирования в сети фондов архивов и библиотек разного уровня.

Однако существует ряд объективных обстоятельств, которые затрудняют студентам освоение курса «Источниковедение вещественных исторических источников». Прежде всего, это обусловлено тем, что научная классификация вещественных источников на нынешний день не разработана. Из-за этого есть проблемы в дидактическом построении изложения учебного материала. Многие старинные вещи уже вышли из повседневного обихода, поэтому их функциональное предназначение остаётся загадкой для молодых людей. Также современная молодёжь плохо разбирается в материаловедении, не знает историю технологий производства тех или иных предметов, а это бывает необходимо для уточнения физико-химических характеристик отдельных артефактов. Ведь в ряде случаев, благодаря таким данным, появляется возможность локализовать места производства вещей или проследить хозяйственные связи между различными регионами, странами. Иногда студенты, вместо непосредственного посещения библиотечных залов или архивохранилищ, излишне доверяются информационным сайтам среды интернета, типа Википедии, которые далеко не всегда являются достоверными.

Так или иначе, при построении учебного курса «Источниковедение вещественных исторических источников» нужно исходить из того, что процесс исследования вещественных источников сложен и многомерен. С точки зрения источниковедения вещь остаётся «безмолвной» до той поры, пока в ходе интерпретации не будет реконструирован контекст породившей её культуры, установлена история бытования артефакта, среды использования. Всё это необходимо для упорядочивания разноплановых фактов с тем, чтобы осмыслить конкретно-исторический материал и создать целостную картину существования вещного мира. Ведь полностью вещь может быть изучена только будучи вписанной в рамки конкретного явления, события, факта, соответствующего времени, пространства, межличностных и производственных отношений, т.е. в контекст истории как таковой [3,3].

Список литературы

1. Ермаков С.Э. Неразгаданные артефакты археологии. М.: Вече, 2018. 336 с. (Тайны. Загадки. Сенсации).
2. Алексеев В.В. Теоретико-методологические основы изучения вещественных источников // Роль вещественных источников в информационном обеспечении исторической науки: сборник статей / авт.-сост. Е.А. Воронцова; отв. ред. Д.М. Бондаренко, Д. Н. Маслюженко. Москва, 2020. С. 21-35.
3. Вещь в контексте культуры: Материалы научной конференции / Науч. ред. и сост. Дмитриева Т.Н., Хршановский В.А. СПб.: б.и., 1994. 121 с.

Аманбаев А.Ж.

кандидат исторических наук, профессор
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ОБ АРМЕЙСКОЙ СЛУЖБЕ А. КУСАИНОВА

Как известно, в 1962 году, имея за плечами полный курс Павлодарского педучилища и несколько лет работы школьным учителем, Амангельды Кусаинов поступил на исторический факультет Казахского государственного университета в Алма-Ате. Но после окончания первого курса, т.е. в 1963 году был призван в ряды Советской Армии на действительную военную службу. Отсрочка от призыва в армию обучавшихся в вузах юношей в этот период была временно отменена, поскольку низкая рождаемость и выживаемость новорожденных в годы Великой Отечественной войны отозвались к началу 60-х годов резким снижением численности юношей

призывного возраста, что в научной литературе именуется «первым демографическим эхом войны». И служить он попал в ракетные войска противовоздушной обороны.

Вскоре, благодаря своим физическим, интеллектуальным и морально-политическим качествам, был отобран в группу для оказания интернациональной помощи Демократической Республике Вьетнам (Северный Вьетнам), которая с 1959 г. находилась в состоянии войны с Южным Вьетнамом.

Амангельды Кусаинову выпало служить сначала рядовым, а затем командиром расчета зенитно-ракетного комплекса класса «земля-воздух», участвовать в боевых действиях по охране воздушного пространства столицы Северного Вьетнама Ханоя от налета американских бомбардировщиков, участвовавших в войне на стороне Южного Вьетнама. По воспоминаниям Амангельды, в эти годы ему, выполняя воинский долг, приходилось очень часто пребывать на волоске от смерти [1, 31].

Расчет А. Кусаинова отличался меткостью стрельб и количеством сбитых самолетов, за что был награжден медалью «За отвагу», которая особо ценилась среди фронтовиков Великой Отечественной, так как в соответствии с Положением о медали ею награждались войны *«за личное мужество и отвагу, проявленные при исполнении воинского долга»* и по своему статусу она *являлась высшей в системе медальных наград*.

В 1965 г. он также был удостоен награждения еще одной правительственной наградой – юбилейной медалью «Двадцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.».

Как признается А. Кусаинов в своей автобиографической книге «Өмір иірімдері» («Зигзаги судьбы»), ощущение безграничного счастья он пережил после приема его парторганизацией воинской части в ряды Коммунистической партии [1, 31].

В 1966 году закончился срок действительной воинской службы А.Кусаинова и он, имея две правительственные награды, партийный билет и отличную характеристику, вернувшись в Алматы, продолжил обучение на истфаке Казахского университета. Окончил его в 1969 году с получением диплома с отличием.

Годы воинской службы, по признанию А. Кусаинова, стали этапными в его судьбе и предопределили во многом траекторию развития его жизненной стези [1, 31].

Список литература

1. См.: Құсайынов А. Өмір иірімдері. – Астана: Фолиант, 2012. – 31-б.

Аманбаев А.Ж.

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

Арман А.А.

4-курс студенті
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Өзбекәлі Жәнібеков Қазақ халқының тарихын, әдет-ғұрпын, мәдени мұраларын зерттеп, ұлттық өнеріміз бен дәстүрімізді ғылыммен ұштастыра білген ұлт жанашыры, көрнекті мемлекет қайраткері, белгілі этнограф. Өкінішке орай тарихи зерттеулерде бұл тұлғаның орнымен ролі әлі де тиісті дәрежеде толық бағаланбай келеді.

Өзбекәлі Жәнібеков 1931 жылдың 28 тамызында қазіргі Түркістан облысы Отырар ауданының Сарықамыс деген жерде дүниеге келеді. Әкесі мен анасы дүниеден ерте өткен. Сегіз жасынан бастап Өзбекәлі жетімдіктің ауыртпалығын молынан бастан кешкен [1]. Әсіресе қиын жағдайға ол бауыры Спандияр Ұлы Отан соғысы жылдары қанды қырғынға кетіп, із-түссіз

жоғалып кеткеннен соң ұшырайды. Соған қарамастан 1945 жылы жетіжылдық мектепті тауысқан Өзбекәлі Шәуілдірдегі Жамбыл атындағы орта мектептің сегізінші сыныбына барған. Интернатта көрпе-төсексіз, үйден әкелінген біл тілім киіздің үстіне жатып, таңертеңгілік 200 грамм қара нан мен бір кәмпит жеп тәрбиеленеді.

Сөйтіп, Өзбекәлі Жәнібеков 1948 жылы орта мектепті аяқтаған соң, Алматыдағы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих факультетіне түсіп, оны 1952 жылы ойдағыдай бітіріп шығады [1].

Өзбекәлі Жәнібеков еңбек жолын Оңтүстік Қазақстан облысы Келес ауданының «Ленин жолы» орта мектебінен бастайды. Осында жүріп, Шымкенттегі мұғалімдік институтты бітіріп туған ауылына оралған Халихан атты қызға үйленеді. Мектеп директоры жылы шырай танытып, беретін баспаналары болмаса да, сол ауылдағы бір азаматтың үйінен тұруға орын тауып берген.

1952-1955 жылдар аралығында жас жігіт мектеп мұғалімі, оқу ісінің меңгерушісі қызметін атқарады. Ол өзінің естелігінде: «Бар болған үш жылдық мұғалімдік қызметімнен байқағаным, ұстаздық етуге бел байлаған адам, ешқашан үйретуден жалықпайды екен. Шәкірттерімді қатаң ұстағаным рас. Кейде тіпті қатты кетіп қалдым ба деп ойлаған кездерім болды. Алайда, олардың ешқашан ар-намысын қорлап көрген емеспін. Олар үшін күйіп-пісетінімді жақсы біліп, түсінетін», – дейді.

1955 жылдың қарашасында аудандық комсомол конференциясында Өзбекәлі аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы болып сайланады. Жаңа қызметке тағайындалысымен ол жастарды нақты істерге жұмылдыру жағын қарастыруды жөн деп санады. Сондай-ақ, жастарды ауыл-аймақты көгалдандыруға, олардың тазалықты сақтауға, өнерге, салауатты өмір салтына қатыстырып, белсенді болуына қатты көңіл бөледі.

Содан соң мәдениет эстафетасын өткізуді қолға алады. Оған себеп болғант Социалистік Еңбек Ері, атақты «Қызыл әскер» ұжымшарының төрағасы Байбек Ермековтың айтқан көгалдандыру идеясы болатын. Бұл кісі денсаулығына байланысты ұжымшар жетекшілігінен босап, ауыл кеңесінің төрағасы болып сайланған еді. Ол қондыратын ағаш көшеттерді өзі дайындап, оны етуге жастардың басын қосуды Өзбекәліге ұсынады. Келісілгендей аудан орталығындағы (қазіргі атауы Абай ауылы) негізгі көше әрбір комсомол ұйымына қадамдап бөліп беріледі. Тал отырғызуға Өзбекәлі Жәнібековтың өзі де тікелей қатысады. Басқа да көшелерді тазалауды, ағаш отырғызып, көгалдандыру жұмыстарын да өз міндетіне алады. Қысқа мерзім ішінде аудан орталығы жасыл желекке оранады.

1956-1961 жылдар аралығында Ө.Жәнібеков Шымкент облыстық комсомол комитетінің хатшысы қызметін атқарады. Ал 1961-1970 жылдары бүкіл Қазақстан комсомолын басқарып, ВЛКСМ Орталық Комитеті бюросының мүшелігіне енгізілген екінші қазақ болады. Қазақ тарихында мұндай дәрежеге тек Ғани Мұратбаев қана жеткен болатын. Сондай-ақ 1970-1975 жылдар барысында Қазақстан Компартиясы Торғай облысы комитетінің хатшысы, 1975-1977 жж. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің шет елдермен байланыс бөлімінің меңгерушісі, 1977-1988жж. Қазақстан мәдениет министрінің орынбасары, ал 1987-1988 жж. мәдениет министрі қызметтерін атқарды.

Осы қызметтерді атқарып жүрген тұсында ол қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетінің ескерткіштерін сақтап қалу үшін ерлік таныта күресіп, баға жетпес жетістіктерге қол жеткізе білді. Мәселен, оны Түркістанның төрінде тұрған, барша түркі халықтарының ортақ мұрасы Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің тағдыры қатты алаңдатқан екен. Сондай алып кешенді қайта жөндеуден өткізіп, мұражайын жасақтауға өзі білек сыбана атсалысқан еді. Тарихи жәдігерлерді ауыл-ауылды аралап отырып, іздеп, тауып, сондағы музейге алдырған. Оның осы кешенге түбегейлі кіріскен уақыты 1970-1975 жылдармен мерзімделеді [2].

Өзекең кеңес билігінен қорықпай Қожа Ахмет Яссауидің мұрасы мен ілімін зерттеудің негізгі ілімін қалап, Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» кітабын қазақшаға аудартып, баспадан шығартқан [2].

Ө.Жәнібеков «Қазақ киімі» кітабының алғы сөзінде: «Қазақтың ұлттық киімі ғасырлар бойы қалыптасқан және айналадағы ортаға – желді, аязды болып келетін аңызқ даладағы тіршілікке бейімделген халық мұрасының құрамдас бөлігі болып табылады. Оның қарапайымдылығы, үйлесімділігі, жүріп-тұруға қолайлылығы, басқа жұрттардың киім-кешегі секілді әуел баста адамның тәнін жауып, мағынасыз және ойдан шығарылған ғаламаттардан, ал кейіннен денені ыстық-суықтан, қуаң желдерден, әсіресе мал айналасында болатын маса-шыбыннан қорғауға қажет болғандығын аңғартады. Киімді әшекейлеу, жағасына, өңіріне, етек-жеңіне кесте тігіп, оқа бастыру, зерлі жиектер жүгірту, киімді безендіруге қымбат металдар мен асыл тастардан түзілген

эткеншектерді пайдалану, тоза бастағандарын қайта қалпына келтіріп арнайы альбомдар, буклеттер, проспектілер шығару игі мақсатқа қосылған үлкен үлес болар еді», – деген еді.Ізімен осы бағытта бірталай іс атқарылып жатты.

1988-1991 жылдарда Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің идеология бойынша хатшысы, Назарбаевпен бірге сол кездегі ең ықпалды және беделді қазақ басшыларының біріне айналды.

Осы тұста Өзбекәлі Жәнібек атқарған маңызды істің бірі – 1926 жылдан бері тойланбай, тыйым салынған «Наурыз мейрамын» қазақ еліне қайтаруы еді. Тағы бір тығыз айналысқан ісі – ол қазақ халқының ертедегі салттары мен дәстүрлері, әдет-ғұрыптары туралы кітаптарды жиі бастырып шығару болды. Бұл туралы Өзбекәлі Жәнібеков 1988 жылдың ақпан айында-ақ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы болып сайланысымен, араға бір жеті салып, Жазушылар одағы басқармасының пленумына қатысқанда-ақ ашып айтқан еді.

Партиялық биліктің бір биігіне көтерілген тұлға халықтың көне мәдениеті негізінде заманға сай күрделі жұмыс жүргізуге кірісті. Өнер саласында бұрын қолы жеткен табыстарын молайтуды көздеп, қарт әнші-күйшілерге қамқорлық жасау, халықтың ән-күйлерін, көне әуен аспаптарын жинастыру, тарихын үстеп зерттеу бағдарламасы жасалуына мұрындық болды. Шәмші Қалдаяқовтың, Әсет Бейсеуов және басқа дарынды тұлғаларды әрқашан қолдап отырды.

Ө. Жәнібековтің тағы да бір жасаған ерлігі-Алаш арыстарын ақтау ісі оңай шаруа болмағаны анық. Оның бастамасымен құрылған арнайы комиссия Алаш қайраткерлері туралы тарихи деректерді зерттеп, олардың жазықсыз қудаланғанын дәлелдей түседі. Осылай Алаш қайраткерлерінің есімдерін ең алғаш елге қайтарыла бастайды. Ол үшін тікелей Мәскеуге барып, ештеңеден қорықпай: «халыққа өз қаһармандарын қайтармасаңдар, Горбачевтің перестройкасының ешбір мәне жоқ» деп, түбінде Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев есімдерін ақтап, оларды еңбектерінің үлкен таралыммен басылып шығуына жол ашып береді.

Кеңестік кезеңнің соңғы жылдарындағы Өзекеңнің мәдениет басқару менидеология салаларындағы жан-жақты әрі жемісті еңбегі халықтың рухани еңсесінің жедел түрде биіктеуі мен саяси талаптарының толық егемендік пен тәуелсіздікке дейін күшейе түсуіне елеулі ықпал етті десек артық болмас. Оның осы бағыттарда жүргізген саясаты халық ішіндегі беделінің жылдан жылға арта түсуіне де алып келді.

Өзбекәлі Жәнібеков қазақ елі жері үшін барынша тырысып, көп еңбегін сіңірген, тарих қойнауына үңіліп, халқымыздың өмірі мен тіршілігін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін зерттеп, ерлігі мен бірлігін паш етіп, келер ұрпаққа баға жетпес құнды еңбектері мен өсиетін қалдырған еліміздің біртуар ірі тұлғаларының бірі – мемлекет қайраткері, белгілі этнограф, тарихшы-ғалым. Сондықтан оның еңбегінің жыл өткен сайын құндылығы арта түсері анық. Оған еш күдігіміз жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ергөбек Қ. Өзбекәлі Жәнібек // Егемен Қазақстан. – 2011, 12 қазан.
2. Байболов Б. Өзбекәлі Жәнібеков және тарихи мұралар // <https://abai.kz/post/57784>

Арыстанова К.А.

кандидат биологических наук, доцент

Рахимжанова Г.Ж.

магистр, старший преподаватель
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Қазақстан)

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Формирование в обществе экологической культуры, пропаганда экологических знаний на всех уровнях образования, развитие экологического образования и просвещения в целях

обеспечения устойчивого развития является одной из задач реализации единой государственной экологической политики в Республике Казахстан.

В последние десятилетие стало очевидным, что будущее развитие человечества во многом зависит от благополучия окружающей природной среды и находится в непосредственной зависимости от отношения людей к этой проблеме. Технократическое развитие цивилизации приводит к увеличению антропогенного давления на биосферу и подрыву компенсаторных возможностей естественных экосистем, а культура уже не в состоянии выполнять свою традиционную роль в системе общество – природа [1]. В основе многих, если не всех, проявлений деградации природы и экологических проблем современности лежит дефицит экологических знаний, низкий уровень экологической культуры общества. Уничтожение тропических лесов Амазонки, трагедия Арала, загрязнение и гибель морей, уничтожение лесных массивов, увеличение зон экологического бедствия и пр. являются результатом нерационального использования достижений технического прогресса, противопоставления человека природе и осознания своего господства над ней. Самым правильным решением для выхода из этого тупика является трудный процесс перестройки сознания людей, изменение системы ценностей в направлении формирования экологической культуры, что в итоге обеспечит устойчивое развитие и экологическую безопасность. Отечественные и зарубежные культурологи определяют культуру как сложное понятие, означающее результат, процесс, способ, отношение, норму, систему деятельности, единственным субъектом и преимущественным объектом которой является человек. Экологическая культура – это неотъемлемая часть общечеловеческой культуры в области социальных отношений, моральных ценностей, норм и способов взаимодействия с окружающей природной средой. Она формирует здоровый образ жизни, способствует духовному росту общества и его социально-экономическому развитию, обеспечивает экологическую безопасность и выражается в способности людей осознанно пользоваться экологическими знаниями и умениями в практической деятельности. По данным статистики, 18% мировой управленческой элиты принимают решения, от которых зависят 82% ресурсов планеты, 2/3 которых сосредоточены в СНГ. Важно заметить, что многие из этих управленцев готовятся в стенах университетов, поэтому так важна роль преподавателя высшей школы в формировании экологической культуры общества. Неотъемлемой частью общекультурных знаний и мировоззрения преподавателя является его экологическая культура, которая становится мощным рычагом воспитания и формирования личности студента, его будущей ответственности перед обществом за принятие решений [2]. Что же включает в себя экологическая культура преподавателя? Прежде всего, это – экологическое образование. Оно включает в себя наличие знаний и практических навыков в следующих областях:

- основные законы экологии,
- экологическая безопасность,
- рациональное природопользование,
- ресурсосберегающие технологии,
- охрана окружающей среды.

Не менее важной составляющей является информационно-экологическая компетентность, т.е. особый вид преподавания предметно-специфических знаний, позволяющий принимать эффективные решения в соответствующей области деятельности. В нее входит:

- знание основных экологических проблем современности, причин их возникновения и возможные пути решения;
- наличие комплекса общественных, естественно-научных и технических знаний, отражающих систему современного информационного общества;
- способы получения и передачи разнообразной информации [3].

Экологическая культура преподавателя высшей школы невозможна без его эколого-педагогической компетентности, которая является неотъемлемым компонентом общей педагогической культуры и одним из важнейших показателей профессионального мастерства и соответствия мировым стандартам в сфере высшего образования. Она состоит из:

- знаний по педагогике, психологии и методике преподавания;
- мотивации, потребности и интереса к получению знаний, умений и навыков в области экологии;
- владения современными технологиями в области образования; - умения видеть локальные и глобальные экологические проблемы в рамках узкопрофессионального предмета;

- умения видеть и формулировать педагогические задачи в области формирования экологической культуры студента на основе анализа педагогических ситуаций и находить оптимальные способы их решения [3].

Обязательной составляющей экологической культуры преподавателя является его экологически направленное мировоззрение, которое выражает:

- отношение преподавателя к экологическим проблемам и охране окружающей среды;
- отношение к правовым и нравственным аспектам экологии;
- нравственное содержание личности и искреннее желание содействию формирования экологической культуры общества.

В официальных документах сказано, что экологическое образование – это непрерывный процесс воспитания, обучения, самообразования и развития личности, направленный на формирование норм нравственного поведения людей, их обязанностей и ответственности по отношению ко всему живому. Это также получение специальных знаний и практических навыков по охране окружающей природной среды, природопользованию и экологической безопасности, которые должны быть использованы в экологически грамотной деятельности.

Экологическое воспитание – процесс непрерывного, систематического и целенаправленного формирования эмоционально-нравственного, гуманного и бережного отношения человека к природе и морально-этических норм поведения в окружающей среде.

Поэтому преподаватель высшего учебного заведения для формирования экологической культуры педагогов должен обеспечивать подготовку специалистов путем формирования у студентов экологического сознания, которое будет воплощаться в профессиональной деятельности, а также в навыках и умении по организации экологического образования и просвещения трудовых коллективов и населения [1]. Преподаватель, используя свои профессиональные и психолого-педагогические знания, умения и способности, должен развивать представления о технико-экономических, организационно-правовых, информационных и иных возможностях и путях решения экологических проблем.

Национальный план развития Казахстана до 2025 года как основной стратегический документ страны также ставит перед системой образования задачу принятия мер по экологическому воспитанию детей и молодежи, повышению их уровня знаний об охране окружающей среды и привитию экологических ценностей. Кроме того, развитие экологической культуры граждан должно происходить через призму бережного отношения к природе, принципов зоозащиты и поддержки экологических организаций.

Обеспечение устойчивого развития любого государства и рациональное использование природных ресурсов является важным слагающим повышению уровня информированности населения, достигается посредством экологического образования и воспитания детей и молодежи, формирующего в конечном счете экологическую культуру общества. Усвоение экологических и этических норм, ценностей, профессиональных навыков достигается посредством целенаправленного экологического воспитания и экологической грамотности личности, которые должны способствовать формированию общества с гуманным, эмоционально-нравственным и бережным отношением к природе [4].

Как показывает опыт развития человечества, те страны, которые сделали своей основной задачей подготовку высокоинтеллектуальных кадров, обладающих широким спектром знаний, включая и экологию, добились наибольшего успеха в оборонной, экономической, социальной, правовой и культурной сферах.

Список литературы

1. Комиссарова М.В., Щербакова И.С. «Формирование экологической культуры преподавателя высшей школы». Евразийский союз ученых. 2019. № 3-1 (36). С. 80-81.
2. Фокин Ю.Г. Психодидактика высшей школы. – М., 2016г.
3. Соколова О.И. Информационная культура преподавателя как необходимый компонент современного образования. «Педагогическая наука и образование в России и за рубежом», Вып.1 – 2008 г.
4. <https://bilimdinews.kz/>

Аубакирова Қ.Ш.
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Еслямова А.З.
тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

XX ҒАСЫРДЫҢ 40-60 ЖЖ. МЕКТЕПТЕГІ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

XX ғасырдың 40-жылдарындағы жаңа оқулықтар шығару, жаңа оқу әдістерін іздестіру, тәжірибе алмасу сияқты бастамаларға Ұлы Отан соғысы кедергі жасады. Соғыс кезіндегі тарихты оқытудың өз ерекшелігі болды. Ол ең алдымен оқытудағы тәрбиелік мақсаттарға мән берумен айқындалды. Мұғалімдердің алдына патриоттық тәрбие мен интернационалдық бірлікті нығайту міндеті қойылған болатын.

Партия мен өкімет соғыстың ауыр жылдарында мектепке деген қамқорлығын бұрынғыдан да күшейтеді. Мектептерде оқу, тәлім-тәрбие жұмысын жақсартуда бірқатар жаңа шаралар белгіленген болатын. Ер балалар мен қыз балаларды бөлек оқыту тәртібі жойылды, балалар мектепке 7 жасынан бастап тартылатын болды. Компартия басшылары оқу-тәрбие саласы, оның ішінде тарих пәнін оқыту ісінде негізгі мақсат ретінде жауды жеңуді айқын қоюды қатаң талап етті.

1940-жылдардың ортасында Алматыда А.М. Панкратованың басқаруымен 1942 жылы шыққан «Ұлы Отан соғысы жылдарында тарихты оқыту» деген екі кітапша мектеп оқушыларын отаншылдыққа тәрбиелеуге үлесін қосқан болатын, жарыққа шыққан 8-10 сыныптарға арналған КСРО тарихының үш оқулығының, олардың қазақ тіліне аударылып, республиканың барлық мектептерінде оқытылуын және мектептерде тарихтан білім беруді жақсартуға пайдасы тиді. Осы үш оқулықта Қазақстан тарихынан он шақты материал енген болатын. Олар: Қазақ хандығының құрылуы; қазақтар; XIV-XVI ғасырлардағы Орта Азия (I бөлімде); оқулықтың II бөлімінде: Орта Азия XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтар; Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев; III бөлімінде: 1916 жылғы көтеріліс, Амангелді Иманов; Орта Азия мен Қазақстанды азат ету. Бұл материалдардың көлемінің шағындығы сонша, барлығын қосқанда 7-8 беттей ғана болатын. Осыған қарамастан аталған оқулықтарда Қазақстан тарихының материалдардың болуы бүкіл елдегі мектеп оқушыларын аз болса да Қазақстан тарихымен таныстырса, екінші жағынан шығармашылықпен жұмыс істейтін тарихшы мұғалімдердің өз мүмкіндіктеріне қарай бағдарламалық материалды кеңейтіп оқытуына жағдай жасады. 40-жылдардың аяқ кезіне дейін мектептерде тарихты оқытуда фактология үстемдік етіп, негізгі тарихи ұғымдарды ашып көрсетуге, оларды шәкірттер санасына берік қалыптастыруға жеткілікті көңіл бөлінбеген.

50-жылдары айтылған сын-ескертпелер негізінде тарих пәні бағдарламаларын жетілдіруге, бұрыннан пайдаланылып келген бірқатар оқулықтарды жақсартуға, жаңадан оқулықтар шығаруға, сол оқулықтарда негізгі тарихи ұғымдарды ашып көрсетуге, сондай-ақ оқулықтардағы өте қиын, немесе маңызы шамалы материалдарды қысқартуға баса назар аударылды. 50-жылдардың орта кезінде 6-7-сыныптарға арналған орта ғасырлар тарихы, 8-9-сыныптарға арналған жаңа тарих, 10-сыныпқа арналған КСРО тарихы, 8-сыныпқа арналған КСРО тарихы жаңадан басылып шықты. Мәскеуде орыс тілінде басылып шыққан осы оқулықтар, ұлт республикаларында, соның бірі Қазақстанда да қазақ тіліне аударылған, мектеп оқушыларының тарихи білімін жақсартуға үлес қосты. Мұның өзі тарих оқыту әдістемесінің жетіле түсуіне де әсер етті [1,26-27.]. 50-жылдардың соңына дейін Кеңес мемлекеті мектептерінде одақтық республикалар тарихын оқыту мәселесі көтерілгенде, күн тәртібіне қойылған жоқ. Мұның оқушыларға тарихтан сапалы білім беруге, оларды кейінгі жылдары уақыт талабына сай тәрбиелеуге үлкен зияны тиді.

Мұғалімдер азаматтық тарихты оқытқанда, КСРО халықтарының бақытты болашағы үшін жұмысшы табы ұлы күрес жүргізгенінде оның ұйымдастырушысы, бағыт берушісі КПСС болғандығын толық ашып көрсетуге айрықша назар аударады, оқушыларды партияның XXIII съезінің тарихи шешімдерін, КПСС бағдарламасын жүзеге асыру жолында кеңес халқының істеп жатқан қажырлы еңбегімен таныстырады.

Тарих пәні мен қоғамтану пәнінің мұғалімдері өздерінің жұмысын жаңа бағдарламалар бойынша қайта құрды. Оқушылар тарихи дамудың заңдарын, халықтың, бұқараның тарихты жасаушы ретіндегі рөлін неғұрлым терең түсінуіне жаңа бағдарлама көп мүмкіншілік берген болатын.

1944 жылы РСФСР-дың педагогикалық ғылымдар Академиясы құрылды. Ол 1966 жылы Министрлер Кеңесінің қаулысымен КСРО педагогикалық ғылымдар Академиясына айналған болатын. Бұл Академияның құрамында тарих әдістемесінің бөлімі болды. Осы бөлімнің басшылығымен мектеп мұғалімдеріне көмекші ретінде «мектепте тарихты оқыту» журналы шығарылған болатын. Онда алдыңғы қатарлы тәжірибе, жаңалықтар, әдістемелік әдебиеттер рецензиясы т.б. жарияланды. Соғыстан кейінгі жылдары әдістеменің дамуына В.Н.Бернадский, Н.А.Андреевская, М.А.Зиновьев, Д.Н.Никифоров және т.б. ғалымдар көп үлесін қосты.

1959 жылы 8 қазанда 8 жылдық жалпыға міндетті білім беру енгізілгеннен кейін Министрлер Кеңесінің «Мектепте тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер» қарары қабылданып, тарихты оқытудың мынадай тәртібі енгізілді: 4-сынып – КСРО тарихынан әңгімелер; 5-сынып – Ежелгі дүние тарихы; 6-сынып – Орта ғасырлар тарихы; 7-8 сыныптар – КСРО тарихы, жаңа және қазіргі заман тарихы. 1950-жылдардың соңында оқулықтарға оқушылардың дербес жұмыс жүргізуіне арналған құжаттар енгізіліп, тарих бойынша жұмыс дәптерлері шығарыла бастайды, тарихи білім берудің құрылымы, мектепте тарихи білім берудің теориясы мен тәжірибесін жетілдіру ісі жүзеге асырылған болатын [2, 12-13]. Сонымен қатар 1960 жылы Министрлер Кеңесінің қаулысымен 4-10-сыныптарға арналған сапалы оқулық үшін бәйге жарияланады. Бұл бәйгеде Т.С. Голубев пен Л.С. Геллернштейн «Рассказы по истории СССР для 4-х классов» атты кітаппен бас жүлдеге ие болады [1,33].

Бұл кезеңде тарих оқулығының міндеті мен қызметі өзгерді. Ол сабақты оқығанда бекіту үшін ғана емес, сонымен бірге оқушыларды оқыту мен тәрбиелеуге, курстың мазмұнын қорытып, жүйелеу үшін де қажет бола бастады. Тарихтан бірінші оқу құралын құруда ат салысқан профессор Е.Б.Бекмаханов, оның «Қазақ КСР тарихының 8-9 сыныптарға арналған оқу құралы» және 1960 жылы жарыққа шыққан «Қазақ КСР тарихының 10-сыныпқа арналған оқу құралы», ал 1962-1963 жылдары сегізжылдық мектептің 7-8 сыныптарына және онбіржылдық мектептің 9-11 сыныптарына арналған оқулықтары мен соған сәйкес жазылған бағдарламасын дайындады [2,10;11]. Бекмахановтың оқулықтары тарих оқулығының міндеті мен рөлі жөніндегі жаңаша көзқарасты бейнеледі. Оқулықтарда оқушылардың жас ерекшелігі ескерілген, түрлі мұрағат материалдары, еліміздегі сол кезеңдегі өзгерістерін айқындайтын құжаттар енгізілген.

Оқулықтарды еліміздің мектептерінде отыз жылдан аса пайдаланды. Мысалы, «Қазақ КСР тарихы 7-8 сыныптарға арналған оқу-құралының» мазмұнын қысқаша қарастырайық, 2 курсқа арналған оқулық 3 бөлімнен, 10 тараудан және 40 тақырыптан тұрады. Оқулықтың алғашқы беті «Алғы сөз», «Қымбатты достар» деген атаумен басталып, оқулықта қандай мәселелер қарастырылатыны, мақсаты мен міндеттеріне тоқталады. Оқулық 23 көрнекіліктен, оның ішінде 4 түрлі түсті сурет, 4-карта, 40 тақырыптың 11 тақырыбына сұрақтар мен тапсырмалар, 15-құжаттан және хронологиялық көрсеткіштен тұрады [3]. Оқулық оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкестендіріліп жазылған. Оқу материалында сонау ерте заманда Қазақстан аумағын мекендеген алғашқы адамдар, олардың өмір-тіршілігі, тайпа одақтары, тайпалардың шаруашылығы, тұрмыс-салты, діни-нанымдары, ертедегі мемлекеттер, көшпелілер мен егіншілер, қолөнершілер өмір-тынысы, шапқыншыларға қарсы қазақ күресі, көрші елдермен саяси, экономикалық, мәдени байланыстары, қалалар, сауда, қолөнердің гүлденуі, елін, жерін қорғаған батырлар, ғалымдар, ағартушылар туралы толық, түсінікті баяндалады. Автор екі курсты (КСРО мен Қазақ КСР тарихы) органикалық байланыста оқыту жолдарын жетілдіре түседі. Оқулыққа «Алтын адам» туралы материал енген, жаңа терминдер мен ұғымдар мағынасы түсіндірілген. Тарих оқулықтарына қойылатын талаптардың күрделене түсуіне байланысты Н.Е. Бекмаханов КСР тарихының жоғары сыныптарға арналған оқулықтарын үнемі жетілдіріп, заман талабына сай толықтырып отырды. Сөйтіп, Қазақстан тарих оқулығын жазуда белгілі дәрежеде оң тәжірибе жинақталды, бұл тұңғыш оқулықтар жеткіншек жастарға тарихи білім, тәрбие беруге септігін тигізді [4, 27-28].

Сонымен қоса, доцент Х.М. Адильгереев, тарих ғылымдарының кандидаты С.К. Ибрагимов және де ғалым–әдіскер, доцент А.П. Чижов болды. Бұл авторлармен құралған, 7-сыныпқа арналған оқу құралы 1958-1959 жылдары жарыққа шықты.

1950-жылдардың соңында тарихи-әдістемелік ой педагогикалық-психологиялық ғылымдармен тығыз байланысын нығайту бағытында дамыды. Оқу мен оқытудың тәсілдері,

материалдарды мазмұндау, әңгімелеу, пікір алмасу, карта, суреттерді пайдалану тәсілдері жетілдірілді. Бірақ, оқушының сабақта не істейтіні, тарихты қалай танитыны, түсінуі белгісіз болып қала берді.

1961 жылы қазан айында КПСС XXII съезі өтеді, бұл съезде ағарту ісіне басты назар аударылады, бүкіл елде арнаулы орта білімді алу міндеттеледі. 1962-1963 жылдары Қазақстанда 9717 мектеп жұмыс істеді. Солардың ішінен жартысы бастауыш мектептер, үштен бірі 8-сыныптар, қалғаны орта арнаулы мектептер болды. 1958-1961 жылдары республикада мектептер жүйесі тұрақталды. 1959-1962 жылдары Қазақстанда 1002 кітап және оқу құралы жарыққа шықты. 1962-1963 оқу жылынан бастап, қоғамтану курсы енгізілді; 1964 жылы 11-жылдық білім беру жүйесі 10 жылдық білім беру жүйесіне өзгертілді. 1965 жылы 14 мамыр айында КПСС Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысына сәйкес «Мектептерде тарихты оқыту тәртібін өзгерту жайында», тарих пәндерін оқытудың жаңа тәртібі белгіленген. Енді КСРО-ның ерте замандардан бергі тарихының жүйелі курсы 7-сыныптан 10-сыныпқа дейін жүргізілді, ал шетелдердің жаңа тарихы мен осы заманғы тарихы – 8,9,10-сыныптарда оқытыла бастады. 8-сыныптарға мұнымен қоса «Біздің кеңестік қоғам жайында әңгімелер» енгізілген болатын. Тарих курсының сыныптарға осылай бөлу оқушылардың тарихты ғылыми меңгеруін жеңілдетті. Жалпы, бұл қаулы мектептерде Қазақстан тарихын оқытуға жол ашқан үлкен мүмкіндік еді.

60-70 жылдарда тарихты оқыту әдістемесін жетілдіру мәселелерімен әдіскерлер А.А. Вагин, П.С. Лейбенгуб, Ф.П. Коровкин, П.В. Гора, Н.Г. Дайри т.б. айналысты. Мектептегі тарих курсының құрылымындағы ендігі өзгерістер міндетті түрде орта білімге көшумен байланысты жүзеге асырылды [2,13-14]. 1960-жылдары тарихты оқыту әдістемесін А.А.Вагин, Н.Г.Дайри, Д.И.Никифоров, П.В.Гора, П.С.Лейбенгуб, Ф.П.Коровкин сияқты ғалымдар одан әрі жалғастырған болатын.

Тарихты оқыту әдістемесінің дамуы мұғалімнің оқушыларды оқытудың тиімді жолдарын іздестіруіне, әдістемелік көмек көрсететін құралдар мен тәсілдерді пайдалануға бағытталды. Оқушылардың білімді өз бетінше іздеп, игеріп, көбейген ақпараттар ағынында бағдар таба алуға үйрету басты мақсат етіп қойылды. Дидактикада оқушылардың оқу үдерісіндегі белсенділігі мен дербестігін, оқытудың тәрбиелік рөлін, сабақтың тиімділігін арттырып, көкейкесті мәселелерді оқытуды тереңдетуге бағытталған зерттеу жұмыстары жүргізілді. 1960-1980 жылдары оқушылардың белсенділігі мен дербестігін дамыту оқытудың мақсатына айналды. Оқушылардың танымдық әрекетін жандандыру, дағдыларын, әдіс-тәсілдерін қалыптастыруға көңіл бөлініп, дамыта оқыту мәселесі алға қойылды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Тұрлығұл Т.Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2003. –256 б.
2. Журсова А.Ш. Тарихты оқыту әдістемесі. - Орал; БҚМУ баспасы, 2012. –160 б.
- 3 Бекмаханов Е. Қазақ ССР тарихы. 7-8 сыныптарға арналған оқу-құралы. – Алматы: Мектеп, 1967.
4. Бекмаханов Е. Қазақ ССР тарихы. 9-10 сыныптарға арналған оқу-құралы. – Алматы: Мектеп, 1981. – 128 б.

Баймукашева А.Ж.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова
г. Уральск (Казахстан)

АРХИТЕКТУРА СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ

В 40 километрах к востоку от Тараза, у подножья гор Киргизского Алатау, находятся развалины этого удивительного сооружения. Считается, что строений, подобных Акыртасу, больше нет. Ни во всем регионе, ни в окрестностях [1,50].

Акыртас представляет собой вид недостроенного сооружения, четырехугольное в плане, их стены построены из массивных каменных блоков красного песчаника. По углам находятся выступающие наружу округлые башни. Сквозная улица проходит с севера на юг, соединяя входы,

перпендикулярная проходит с востока на запад, упираясь в глубокие айваны. Улицы разделяют постройку на четыре части-блока, три из них состоят из помещений вокруг дворов, а один свободен от застройки. Центром всей постройки является двор. В основном колонны нужны были для перекрытия галерей. В южной части двора находятся котлованы двух водоемов-хаузов. В каком именно году был построен Акыртас неизвестно, но о нем уже в 1221 г. пишет даосский монах Чань-Чунь как о развалинах, которые, как он считал, могли быть «остатками военного становища» [2,55].

В научной литературе существуют различные версии о времени сооружения комплекса и его назначении. Археологи называют VII-VIII, IX и XII вв., относя Акыртас к караван-сараям или несторианскому монастырю. Существует и такая версия, что Акыртас – дворцовый комплекс или замок [3,11].

В научном мире считают, что первым на Акыртас обратил свое внимание художник М.С. Знаменский, который работал в составе военной экспедиции М.Г. Черняева. Он посетил его в 1864 г. и оставил интересные зарисовки панорамы и фрагментов стен комплекса. Еще одними совершенно бесценными для науки были и остаются сведения, которые собраны даосским монахом Чан-Чунем. В своих дневниках он писал: «На дороге попало нам каменное городище, камни совершенно красного цвета, есть следы древнего военного становища. На западе есть большие насыпи могильные, расположенные, как звезды в Медведице». В дальнейшем П.И. Лерх сделал многие замеры отдельных блоков и дал общее описание памятника, при этом он пользовался сведениями, которые были оставлены Чан-Чунем. П.И. Лерх полагал, что Акыртас являлся буддийским монастырем. В 1893 г. в Акыртас прибыл В.В. Бартольд и посчитал Акыртас монастырем несторианцев. Свои выводы он сделал на основании встретившегося ему на каменном блоке изображения рыбы-символа христианства. Наряду с этим существует еще версия немецкого исследователя Б.Брентьеса. Он назвал точную дату строения Акыртаса - 714-715 годы, по его мнению Акыртас построили по приказу арабского полководца Абу-Муслим Кутейбы. Он являлся главнокомандующим арабов на Атлахской битве 751 года, как его летняя резиденция на северной территории. Акыртас является одним из уникальнейших памятников Среднеазиатского региона, дальнейшее его изучение может преподнести еще много неожиданностей и сенсаций. Поэтому мы с большой надеждой следим за реставрационными и археологическими работами, которые будут проведены здесь. В связи с государственной программой РК «Культурное наследие», которая рассчитана на 2004-2006 годы, на Акыртасе предполагаются не только полномасштабные археологические работы, но и сооружения музея под открытым небом. Для начала следует решить вопросы водо-и электроснабжения комплекса, строительства подъездных дорог и специальных помещений для обслуживающего персонала. В настоящее время изучение и одновременная музеефикация объекта продолжаются. Это означает, что грандиознейшее творение наших предков будет не только местом паломничества наших современников, но и культурным памятником будущих поколений, так как Акыртас уникален, загадочен и неповторим, как сама многовековая история Великой Степи [1,12].

В 1885 году в журнале «Известия Императорского Русского географического общества» российский ученый Д. Иванов, который углубленно и долго изучал Акыртас, писал: «Огромные камни гигантских размеров всего сооружения, смелость замысла, искусство и тщательность выполнения и, наконец, эта кажущаяся ныне изолированность громады сухой пустынной степи – все это заставляет смотреть на Акыртас как на одно из замечательных древних архитектурных сооружений в Туркестане». Если смотреть с высоты птичьего полета, то можно обнаружить: выступающие из-под земли огромнейшие глыбы красного песчаника, хорошо обработанные по еще неведомой нам технологии, выстраиваются в контуры зданий [4,16].

В междуречье Чу-Таласа экспедиция А.Н. Бернштама исследовала Акыртас и пришла к такому выводу, что он был творением не местных строителей, а мастеров сирийско-византийского происхождения [3,12].

В 1940 году в Акыртасе побывал сотрудник Академии наук Казахстана Г. Пацевич. В своих научных записках в «Вестнике Академии наук» он писал следующее: «Следует отметить, что до настоящего времени такого типа сооружение, как по грандиозности его, так и по оригинальности плана, а также использованию на строительстве крупных каменных блоков на территории Средней Азии и Казахстана пока обнаружено не было». Он профессионально выполнил обмер и составил план сооружения, где Акыртас представляет строго ориентированный по сторонам света прямоугольник. Площадь Акыртаса составляет четыре гектара [5,12].

В 1945 г. памятник посетила Экспедиция по делам архитектуры при Совете Министров КазССР. В заключении был сделан план Акыртаса, а материалы исследований появились в статье архитектора Т.К. Басенова [6,334].

Считается, что в комплекс также входят так называемый замок правителя, крепость, караван-сарай, усадьбы, огромная сеть водопроводов и водохранилищ. Резиденция же правителя находится к юго – западу от дворца на расстоянии километра. Это место выбрано не случайно. Оно находится на возвышении, с этого места хорошо виден Акыртас [7,125-127].

Если рассматривать само название Акыртас, то существуют различные мнения о его значении. Автор Словаря топонимов Казахстана Е. Койшибаев писал, что Акыртас – это название местности в Жамбылской области. Е. Койшибаев ассоциирует его с тесаным из камня корытом или кормушкой для скота. Название местности Акыр-Тюбе он также дает на основании сходства рельефа этой местности, а в частности, находящегося рядом горного ущелья с тем же корытом или кормушкой для скота. На самом деле, значение слова «акыр» следующее: стойло, хлев, кормушка для скота. Данное мнение никто не отрицает. Автор Словаря топонимов Казахстана не обратил внимание, что слово «акыр» в казахском языке имеет и другие значения. В Казахско-русском словаре арабско-иранских заимствованных слов под редакцией А. Рустемова «акыр» символизирует конец. В Толковом словаре казахского языка имеется пояснение словосочетания «акыраягы», оно в переводе на русский означает «на худой конец, в последнюю очередь, в крайнем случае». Для понимания необходимо прочесть казахские народные сказки. Чтобы не быть притчей во языцех, хан приказывает своим визирям: «Рубите голову любому, кто войдет сюда рано утром самым первым, даже если это буду я!» (... акыраягы мен болсамдагы). В данном случае имеется в виду «крайний случай». Именно такое в данном контексте значение слова «акыр». В казахском языке существует такое словосочетание «акырзаман» – «конец света». Если мы можем говорить, что акырзаман – это конец света, то почему мы не скажем, что Акыр-Тюбе – это конец горной цепи на краю Ойкумены или последняя вершина обитаемого мира, а Акыртас – это последний камень, который был заложен еще Александром Македонским как бастион на краю обитаемого мира [5,14].

Если рассматривать аналоги планировки Акыртаса, то они уводят в архитектуру Среднего и Ближнего Востока. Схожей является планировка дворцов Самарры – летней резиденции арабских халифов, дворцов Сирии и Иордании, в особенности, известнейшего своими великолепием дворца Каср ал-Хайр ал Гарби и других парадных построек. Это все свидетельствует о том, что Акыртас являлся дворцом, который должен был стать резиденцией правителя. Таким мог быть карлукский каган. В 751 г. в битве при Атлахе арабы и карлуки разбили китайскую армию, установили между собой союзнические отношения. Именно в такое время карлукский каган мог пригласить арабов для построения своей резиденции. Считается, что водоснабжение Акыртаса осуществлялось при помощи водопровода, который имел заборы из родников ущелий Узун-булаки Шошкалы. Если смотреть окружность Акыртаса, то она очень хорошо продумана: система наблюдения за окружающей местностью и оповещения о военной опасности [1,326-329].

Таким образом, существует несколько версий. «Акыр» (казахский язык) – корыто для скота, «акыр» – крайний, последний, «акыр» – единица площади, «акыр» – громкий крик. «Тас – тюркское слово – «камень». На сегодняшний день еще предстоит раскрыть точное значение и смысл. Ясно одно: Акыртас это современное название городища [7,128].

Возобновление в 2004 г. исследований Акыртаса по программе «Культурное наследие» перспективно. Проводится консервация и музеефикация этого интересного памятника. Одним из интересных находок на комплексе Акыртас является камень с рунической надписью. Цвет камня – коричневый. В результате тщательного осмотра этого камня, который в настоящее время хранится в Институте археологии им. А.Х. Маргулана, тюркологу А.С. Аманжолову удалось обнаружить на лицевой и оборотной сторонах камня тюркскую руническую надпись из трех строк и 12 знаков [6,337-338].

Таинственный город создавали прекраснейшие зодчие, которые знали великолепную технику строительства, и это во многом опережало свою эпоху. Отсюда и аура, необычные ощущения, которые овладевают каждым, кто хоть раз в жизни побывал на этом прекрасном месте [7,122].

Развитие торговли явилось импульсом для появления определенного вида специальных архитектурных сооружений для остановки малых и больших караванов. Эти сооружения назывались караван-сараями. Функциями караван-сараев являлись придорожные гостиницы, торговые фактории, склады товаров, а также укрепленные лагеря и крепости, позволяющие отбить атаки разбойников и отсидеться за стенами. Без караван – сараев не могли существовать ни внутренняя, ни международная торговля, в них нуждались паломники, дипломаты и просто люди,

которые по разным причинам уходили в дальний путь. Зачастую караван-сарай называли рабатом. Когда в XI – XII вв. происходит бурное развитие торговли, защитные функции караван-сарая уменьшаются, но некоторые из них все же представляют собой укрепленные крепости. Одним из сохранившихся исторических объектов является средневековый караван-сарай «Торткуль» (Тортколь), который находится на улице Сулейменова в западной части современного Тараза. В 1983-1985 гг. под руководством К.М. Байпакова Таразская археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР провела первые научные исследования Тортколя [6,343-345].

Главный въезд на территорию караван-сарая, оформленный в виде портала-пештака, находился в юго-западной стене. Он вел на территорию большого центрального двора. Внутри стен на территории юго-западного участка караван-сарая открыты десять помещений. Изолированная комната с суфой для ночлега имеет небольшой отопительный тандыр со сквозной прорезкой. На хозяйственной площадке около тандыра были найдены предметы быта: светильник, пиала, тарелка и кувшин с водой. Каждая из комнат имела выход в коридор, а его двери выводили жильцов во внутренний двор. Существовали комнаты с отдельным выходом. В одной из комнат был обнаружен глиняный столик на трех ножках, на котором лежала монета. В каждой из этих комнат встречается суфа для отдыха, тандыр или небольшой очаг, выложенный сырцовым кирпичом. Считается, что узкое, длинное помещение с одним входом в южной стене должно было служить складом. Два других помещения квадратной формы имеют суфу у стены и камин. В середине другого помещения лежит большая каменная плита для колонны. Внимание привлекает комната с входом в восточной стене. Вдоль крепостной стены находилась широкая суфа с отопительной системой. На противоположной стороне также встретилась суфа, в которую был встроен камин овальной формы. В юго-западном углу сырцовым кирпичом был построен круг из одного кирпича по высоте, а внутри лежали камни. В восточной стене данного коридора были двери в складские помещения, в этих хозяйственных ямах хранили зерно. Существуют три анфиладных помещения, которые были изолированы от других, где в основном находились хозяйственные, производственные очаги и два тандыра. Данные помещения, может быть, служили мастерской. Главным материалом, обнаруженным при раскопках, является керамика, которая делится на столовую посуду для приготовления пищи и большие сосуды для хранения продуктов. В производстве горшков для приготовления еды существует стандартность (один узор, один размер). Здесь так же можно найти блюда и пиалы, покрытые глазурью и росписями. Эти в то время дорогие предметы были привезены из Ирана. Были найдены также два фрагмента от пиал, на которых почерком куфи были нанесены надписи. Если смотреть на их технику изготовления, то можно говорить, что они могли быть привезены из Самарканда [8].

Список литературы

1. Мамраимов А.П. Великий Шелковый путь–Алматы кітап баспасы, 2013.- 324
2. Байпаков К.М. Великий шелковый путь (на территории Казахстана).–Алматы: «Адамар», 2007. – 496 с.
- 3.Нуржанов А.А. Средневековые города на участке Великого Шелкового пути от Тараза до Аспары. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алматы 2010. –с.15,12
4. Лебедев П. Неразгаданный Акыртас //Казахстанская правда №23 от 10 сентября 2014, с.12
5. Айзахметов А. Тайна летающих камней Акыртаса. На юге Казахстана хранятся... капсулы инопланетян//Казахстанская правда № 21 (24992) от 27 января 2006.- с 2
6. Байпаков К.М., Воякин Д. А.Выдающиеся археологические памятники Казахстана. – Алматы, 2014. – 504 с.
7. Мамраимов А.П. Священные места на Великом Шелковом пути. Алматы кітап баспасы, 2009.- 288 с.
8. Байпаков К.М, Воякин Д. Караван сарай Тортколь //Журнал «Мир Путешествий» от 15 сентября 2010, с. 5,7 <http://www.mirp.kz/>

ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫМЫЗДЫҢ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ

Ұлттық құндылықтарымызды сақтай отырып, санамызды жаңғырту, жадымызды дамыту – дүниежүзілік өркениет кеңістігінде жойылып кетпеудің шарты. Осы орайда күні кеше Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты сындарлы мақаласында «Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Бүгінгі тарихымыз 1991 жылмен немесе 1936 жылмен өлшенбейді. Халқымыз Қазақ хандығы кезінде де, одан арғы Алтын Орда, Түрік қағанаты, Ғұн, Сақ дәуірінде де осы жерде өмір сүрген, өсіп-өнген. Қысқаша айтқанда, ұлттық тарихымыздың терең тамырлары көне заманның өзегінде жатыр» - деп атап көрсетті [1]. Міне, осы тұрғыдан Түрік қағандығы, Ұлық Ұлыс – Алтын Орда мемлекеті қазақ мемлекеттігінің бастау негіздері мен Қазақ хандығы тақырыптары мектеп оқулықтарында кеңінен ашылып сабақ барысында оқушыларға сапалы ұғындырылып, сабақтастық тұрғыдағы мәселелер қамтылуы керек. 2017 жылғы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы шыққаны белгілі [2], рухани санаға соны серпін әкелген бағдарламалық мақала аясында елеулі істер атқарылып, нақты жобалар жүзеге асты. «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақала, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының жалғасы ретінде оның жаңа қырларын айқындап, тарихи сананы жаңғыртудың жолдарын көрсетеді [3].

Тарих – бұл халықтың терең жады мен қалың әлеуметтің жасампаздығына шабыт беретін, болашаққа бетбұрыс жасайтын зор күш. Тарих, әсіресе, қоғамның өтпелі кезеңдерінде ерекше маңызға ие болады, өйткені бұрын болған оқиғалардан ұқсастық тауып, оны заманауи мәселенің шешімін табуға пайдаланады. Тарихты зерделеу адамдардың өздері тарихи процестің белсенді субъектілері екенін түсінуге, оларға мемлекет дамуының оңтайлы жолын, қоғамды жаңарту жолдарын да анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихтың тәрбиелік ролін ерте түсінген елдің бірі – Германия. XIX ғасырдың басында бұл саяси жағынан бытыраңқы, шаруашылығы мешеу ел болатын. Аз уақытта саяси топтасып, Еуропаның алдыңғы қатарлы елдердің қатарына қосылуы неміс халқының ұлттық санасының оянуына байланысты еді. Ұлттық идеологияның қалыптасуына неміс халқының ұлттық санасының оянуына байланысты еді. Ұлттық идеологияның қалыптасуына бірден-бір әсер еткен фактор әрине неміс тарихшыларының жанқиярлық еңбегінің арқасы еді. Неміс мектептеріндегі ұлттық тарихты оқытуды жолға қою, университеттігі тарихи білімді реформалау іс-шаралары өз жемісін берді. XIX ғасырдың орта шенінде немістің тарих ғылымы бүкіл Еуропадағы алдыңғы қатардағы ғылымдар қатарына көтерілді [4]. Сондықтанда тарих пәнінің тәрбие берудегі мүмкіншілігін реттеп отыратын тиімді механизм қажет. Тарих пәнінің бағдарламасы да, оның оқулығы да, бұл пәннен сабақ беретін мұғалім – оқытушылардың біліктілігі, білім деңгейі, ұлттық көзқарасы мемлекеттің қамқорлығында болуы қажет. Дүниежүзіндегі әр мемлекет сол мемлекетті құрған негізгі халық тарихын оқытады, ұлы адамдарын дәріптейді, ұлттық мәдениеті мен дәстүрін мақтаныш етеді. Англия сияқты мемлекет ағылшын тарихын оқытса, Корея мемлекеті Корей халқы тарихын оқытады. Басқа елдер де солай. Қазақстанда да отандық тарих ретінде «Қазақ тарихы» оқытылуы тиіс.

Тарихи білім адамның өмірлік кезеңіне, әр жасқа тән психологиясына, кәсіби қажеттіліктеріне орай берілуі керек. Қазіргі кезде мектепке дейінгі білім беру тарихи сананы қалыптастыруы тиіс, ал жалпы білім беретін мектепте тарихи білімнің көлемі мен мөлшері баланың жас ерекшеліктеріне сай болуы тиіс. Қоғамда тарихты оқыту, тарихи білімді тарату үдерісі үздіксіз болуы үшін ең алдымен отбасында, балабақшада, одан кейін мектептің бастауыш сыныптарында, негізгі және жалпы орта білім беру деңгейінде бейінді білім беру, оқу бағдарламаларында тарих пәні аясындағы сабақтар арқылы үнемі жалғасады. Тарих пәнін оқыту мектептен кейін жоғары оқу орындарында жалғасын табады. Өйткені тарихи білім қоғам дамуында үлкен мәнге ие. Тарихи білімнің әлеуметтік және тәрбиелеушілік мүмкіндіктері көп. Тұлғаның жан-жақты адамшылық ұстанымдарын, азаматтық көзқарастары мен өмірлік құндылықтарын қалыптастыру үшін қажет.

Тарихи білім адамды елге адал қызмет етуге бастайды. Қазақ болу әуелден-ақ үлкен мақтаныш еді, соны қазір тарихи санада жаңғырту қажет. Қазақ тарихының өзегі қазақ халқының тарихи жадысы негізінде болуы керек. Кез келген елде, кез келген халықта солай болған. Қазақ халқының тарихи жадысын жеткізген қазақ-түрік шежірелері мен тарихшы Мәшһүр Жүсіп мұралары. Қазақтың тарихшылары көрсеткен сондай сұрлеумен жүру тиіспіз. Еуропалық тарихи мектеп қалыптастырып кеткен қазақ халқы тарихын қарастыру форматынан шығу қажет. Өйткені еуроцентризмнің қасаң қағидаларынан бас тарту қажет. Қазақ тарихының ғылыми негізін алғашқы қалыптастырған Шоқан Уәлиханов болды. Ол өз еңбектерінде қазақ халқының шығу тегі, дүниетанымы мен ой-санасы, шаруашылығы мен тұрмысы, дұшпанға қарсы тұру ерліктері, мемлекеттік құқықтық негіздері, арман-мұраттары мен өркениеттік ерекшеліктері жайында кеңінен толғанып жазған. Қ. Жалаиридің «Шежірелер жинағы» еңбегін жоғары бағалап, Алтын Орда мемлекетінің тарихын Қазақ хандығының қалыптасуының негізі деді.

Дәстүрлі қазақ қоғамында жас ұрпаққа тәрбие беру процессінде оларға тарихи білім беру негізгі міндет болып есептелді. «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген қанатты сөз осы уақытта туса керек, «Қазақ болмысының келесі бір ерекшелігі – оның тарихшылдығы. Қара халықтың тарихтан хабардығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылдықпен салыстыруға болмайды» [5]. Тарихи білімі бар азаматтың мәдениетті, білімді, жан-жақты адам болып өсетіндігі белгілі. Өз халқының тарихын білген жас өскін елін сүйген, халқының қамын ойлаған, жерінің жаңаруы, гүлденуі жолында күрескер болып қалыптасады. Тарих – елді біріктіруші күш. Тарих мемлекеттің тарихи қалыптасу заңдылықтарын ұғындырады. Тарихты ең алдымен елге қорған болу қасиетін тәрбиелеу үшін оқытады.

Ұлттық тарихымыздың терең тамырлары көне заманның өзегінде жатқанына ерекше көңіл аударып, осы тұрғыда Түрік қағандығы, Ұлық Ұлыс – Алтын Орда мемлекеті қазақ мемлекеттігінің бастау негіздері мен Қазақ хандығы тақырыптары мектеп оқулықтарында кеңінен ашылып сабақ барысында оқушыларға сапалы ұғындырылып, сабақтастық тұрғыдағы мәселелер қамтылуы керек.

Тарихи білім қоғам мүшесінің азаматтық көзқарасының қалыптасуына әсер етеді. Жаңа жағдайда тарих ғылымының алдындағы мақсаттар мен міндеттер жетерлік. Осы жерде академик М.Қ. Қозыбаевтың: «Тарихшылардың өз халықын алдындағы қарызы белшеден» [6] – деген сөзі еске түседі. Ал тарихшылар қоғам алдындағы қарызын да парызын да толығынан өтері анық.

Тарихи білім беруді түбегейлі жаңартып, тарихи сананы жаңғырту мектептің тарих курсына үлкен мәдени бағыт беру, қазіргі өркениетке назар аудару, адамзаттың рухани ізденістерін ашу қажет. Орта білім беру ұйымдарының бағдарламалары Қазақстанның әрбір өңірінің тарихын тұтас оқытуы керек. Қазақ патриотизмін тәрбиелеу туған өлке тарихын білуден басталады. Мектепте тарихи білімнің дамытылуын қамтамасыз ету аса маңызды. Қазіргі кезде мектепке дейінгі білім беру де тарихи сананы қалыптастыруы тиіс. Мектеп жасына дейінгі балаларды тарихи тәрбиелеу үшін қажетті әдістер, әзірлемелер, бағдарламалар даярлану жоғары сапасын қамтамасыз ету. Отбасының тарихи тәрбиеге ықпалы болуы үшін қазақтың ертегілері, ежелгі жыр-аңыздары, халықтың дәстүрлі мәдениет үлгілері сабақ барысында пайдалану жолдарын ескеру керек. Қазақ халқы ұлттық тарихи сананы отбасылық тәрбие беруді әрқашан жасы үлкен қариялар іске асыратын болған. Дала жұрты менталитетінде тарихи білім отбасы мен ата-тегіне деген құрметіне негізделетін. Ата-бабалар ерліктері мысалында халық өз еліне деген мақтаныш сезімдерін тәрбиелейтін болған, сол дәстүр үзілмеуі керек. Қазақ халқы және оның арғы замандағы тікелей ата-бабалары болған өзбек-қазақ, ноғайлы-қыпшақ, оғыз, моғұл, кимек, қарлұқ, түркеш, түрік, ғұн және т.б. қауымдар, олардың құрамындағы ру-тайпалық әулеттер, ғасырлар бойы осы Қазақстан аумағында өмір сүрген, олардың кем дегенде 4 мың жылдық археологиялық, палеоостеологиялық, антропологиялық, генетикалық әртүрлі деректердің мәліметтері негізінде өзара байланысы ғылыми дәлелденген, материалдық және рухани мәдениеті сабақтастығы негізінде айғақталған, академиялық ғылыми басылымдарда кеңінен жария етілді.

Тарихи даму кезеңдері сабақтастығын қалыптастыру тарихи білім берудің тәрбиелік мүмкіндіктерін күшейтеді, азаматтық бірегейлік қалыптастыруға әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан, 5 қаңтар, 2021 ж.
2. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2018 ж.
3. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан, 21 қараша, 2018 ж.

4. Коммеджер Г.С. Методологические проблемы истории. / В.Н. Сидорцев и др. Под. общ. Ред. В.Н.Сидорцева. – Мн.: «ТетраСистеме» 2006. – с. 139
5. Назарбаев Н: Тарих толқынында. – М., 1991. – 28 б.
6. Қозыбаев М.Қ. Ақиқаттар ақтаңдағы. – Алматы, 1992. – 3 б.

Еслямова А.З.
тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Аубакирова Қ.Ш.
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕГІ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ТАРИХЫ

XIX ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында қазақтың ақын, жазушы, педагог-ағартушылардың, яғни қазақ зиялы қауымының қалыптасуы мен олардың әлеуметтік-саяси көзқарастарының дамуы ең алғаш қазақтың ұлттық баспасөзінің дүниеге келуіне өзіндік әсерін тигізді. Баспасөз қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени-әдеби дүниетанымын қалыптастыруға, кеңейтуге едәуір әсер етті. Саяси-экономикалық мәселелермен қатар оқу-ағарту ісінің жай-күйі, өнер-білімнің пайдасы, орыс мәдениетінің жетістіктері, қазақ әдебиетінің хал-қадірі, қазақ зиялылары мен ғалымдарының өмірі жайында бірқыдыру тарихи мақалалар, хабарлар жарияланды. Орыстың революцияшыл-демократиялық баспасөзі мен публицистикасы мен журналистикасының негізін қалады. Орыс баспасөзінің әсерінде қазақ тілінде «Қазақстан», «Серке», «Қазақ», «Алаш», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұлан», «Үш жүз», «Тіршілік» және т.б. газет-журналдар шығып, қазақ халқының дүниетанымына әсер етіп, көзқарастарын кеңейтіп, прогрессивтік ағартушылық бағытта үлкен қызмет атқарды.

Солтүстік өлкеде мерзімді баспасөзінің тарихы 1888-1902 жылдары Омбы қаласында «Дала уалаятының газетінен» (орысшасы – «Киргизская степная газета») басталады. Ол қазақ-орыс тілдерінде тәулігіне бір рет жарияланып тұрды. «Акмолинские областные ведомости» газетіне қосымша шыққан болатын. Газет сол кездегі Далалық өлкенің генерал-губернаторының ресми баспасөзі еді. Газеттің редакторлары болып: И. Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза, А.Попов, Д.Лавров қызмет атқарған. Қазақ тілінде шығатын номерлерін басқарушылар Ешмухамед Аблайханов, Дінше Сұлтанғазин, Рахымжан Дүйсембаевтар болатын [1, 15].

Газет бетінде орыс ғалымдары солтүстік өңірдің тарихына, мәдениетіне, этнографиясына байланысты мақалалармен, қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап, бай материалдар қорын жариялаған. Қазақ халқының арасында газеттердің беделінің өсуіне шығыс классиктері шығармаларының үлгілерін басып шығару да өз ықпалын тигізді. Бұл жайлы Ү.Субханбердина былай деп жазған: «газет үкімет тарапынан шыққан ресми газет болса да, көп уақыт Сібірге айдалып келген, бостандықты көкसेген адамдардың ықпалында болып, олар мұны халық газеті етуге тырысты. Газетке дұрыс бағыт берген сондай жандардың қатарында Г.Н.Потанин, Н.М.Ядринцев, Л.К.Чермак т.б. бар. Потанин, Ивановский, Добромыслов, Обручев, Алекторов газет бетіне мақалахабарларымен қатар өздерінің жинаған ауыз әдебиет нұсқаларын да жариялады» [1, 5].

Дала уалаяты газетінің беттерінде қыздарды оқыту, медресе жағдайы, мектепмедресе салу, мұғалімдер жағдайы, орысша оқудың қажеттілігі, бала тәрбиесі туралы мәселелер көтерілді. «Дала уалаятының газеті» отаршылдық империяның жергілікті әкімшілік орыны бола тұра, мерзімді басылымның бетінде қазақ халқының тарихы, мәдениеті, әдебиеті туралы материалдар шығып тұрған.

XIX ғасырдың аяғында Омбы қаласында – «Степной край» газеті шықты. Газет бетінде ресми хабарлардан басқа қарастырып отырған өлке туралы этнографиялық және өлкетану жайлы көптеген материалдар басылып тұрды. Қазақ ауылдарының әлеуметтік экономикалық дамуы мен

көші-қон поселкілері жайлы, шаруалар мен жергілікті халықтардың ауылшаруашылық мәселелері туралы мақалалар көп жарияланып тұрған [2, 139].

Облыстағы оқу-ағарту мәселесі жайлы да газет бетінде көптеген мақалалар жарияланды. Мәселен, 1905 жылғы 15 ақпанда шыққан «Степной край» газетінің санында Петропавл қаласында осы жылдың 26 қаңтарында ашылған бірінші ер балаларға арналған училище туралы мақала жарық көрген. «Училище үшін қаладан 1000 сом, мұғалімдерге баспана және 300 сом көлемінде төлемақы бөлінген. Училище кешені қала сыртындағы жаңадан салынған үйде орналасқан» деген жаңалықтар жазылған [2, 28]. Ақмола облысында өткізіліп тұрған жәрмеңкелік сауда туралы да газет бетінде мақалалар кездеседі. Газеттің 1894 жылғы № 59, 62 сандарында облыстағы сауда-саттық және жәрмеңкелер, әсіресе Тайыншакөл жәрмеңкесі жайлы материалдар берілген [2,23-30].

XIX ғасырдың екінші жартысында өлкеде басқа да орыс және қазақ тілінде «Сельскохозяйственный листок», «Епархиальные ведомости», «Областная ведомости» және әртүрлі қоғамның «Труды» атты жеке басылымдары жарық көрген. «Епархиальные ведомости» атты мерзімді басылымда да оқу-ағарту жайлы көптеген материалдар жарияланған. Газеттің 1911 жылғы санында Ақмола облысы бойынша бастауыш шіркеу мектептері туралы статистикалық деректер береді. Ресейдің орталық аудандарында болып жатқан саяси толқулар мен бас көтерулер жайлы ақмолалықтар газет беттерінен оқып, біліп отырған.

1905 жылы 24 қараша айында мерзімді баспасөздерге арналған уақытша ережеден кейін, Омбы баспасөзі «Иртышский вестник», «Степь» атты газеттермен толықтырылды [3, 99, 172]. Бір жылдың ішінде Омбы қаласында жаңадан 10 газет және журнал жарық көрген. Олардың ішінде әлеуметтік-саяси бағыттағы: «Да будет свет», «Сибирский приказчик» және партиялық емес, сатиралық, әдеби-юморлық «Сибирская язва» журналы бар еді. Бірақ та бұл басылымдардың сол кездегі болып жатқан саяси жағдайға байланысты қызметтері қысқа болды [3, 173]. «Сибирский приказчик», «Да будет свет» атты апталық журналдарының тек қана 10 саны шығып үлгерген.

Осы жылдары шыққан мерзімді баспасөздің барлығы дерлік қудалаудың құрбаны болды. 1906 жылы 18 қазанда Н.В.Бурдина редакторы болған «Степной пионер», 13 қарашада Далалық генерал-губернатордың жарлығымен «Иртыш» газеттерінің шығарылуы тоқтатылды. Газеттің 22 санынан кейін «Омич» газеті де өз жұмысын тоқтатты. Ал «Степной вестник» басылымы бірінші санынан кейін-ақ, жабылып тасталды [3, 174].

Революциядан кейінгі жылдары Петропавл қаласында Қазақстан бойынша ең алғашқы заңды түрдегі газет «Степная жизнь» жаңа өмірге келген болатын. Бұл газеттің нақты редакторы және шығарушысы В.В.Куйбышев болған. Бірақ бұл газеттің төртінші санынан кейін шығаруға тыйым салынды. Өйткені газеттің үшінші санында II-ші Думаны таратып жіберу мен депутаттарды қамауға алуына байланысты қарсылық білдіріп жазған мақала жарияланған еді.

Дегенмен осы кезде өлкенің қала тұрғындары қазақстандық және ресейлік баспасөз басылымдарынан қол үзбеуге тырысқан. Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағатының деректерінде 1912-1913 жылдар аралығында Петропавл қаласының тұрғындары киоскіде сатылатын газеттер санын қоспағанда 1500 данамен 200-ге жуық әртүрлі газет, журналдар алып тұрған. Мәселен, «Нива» атты басылымға 127 оқырман, «Русское слово» – 115, «Биржевые ведомости» – 73, «Новое слово» – 65, «Родина» – 51, «Копейки» – 42, «Природа и люди» – 25, «Известия по народному образованию» – 22, «Раннее утро» – 18, «Утро России» – 12, «Речь» – 10, «Колокол» – 10, «Россия» – 10, «Русское богатство» – 9, «Сибирская жизнь» – 7, «Сибирские вопросы» – 6 және «Новое время» – 1 оқырман жазылған [2, 58]. Ал мұсылман газеттеріне 76 ғана оқырман жазылған.

XX ғасырдың басында қазақ халқының ой-санасын оятуға ұран салған ресми емес, қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы 1905-1907 жылдардағы жалпы азаттық қозғалыспен байланысты болды. Бірақ та бұл басылымдардың жарық көруі көптеген қиындықпен келді. Мысалы, 1907 жылғы 28 наурызда II Мемлекеттік Думаның депутаты Шаймерден Қосшығұловтың бастамасымен «Улфат» газетіне қосымша ретінде «Серке» газетінің бірінші саны жарық көрген болатын [4, 21].

«Серке» газетінің негізгі бағытын оның «Біздің мақсатымыз» деген мақаласы айқындап береді. Бұл мақалада елден жиналған салық қаражатының көбісі халыққа керек емес нәрселерге жұмсалатыны, ал орыс шенеуніктерінің әбден дандайсып, кедей қазақтарды ұрып-соғып, мал-мүлкін тартып алатыны, енді оның тілі мен дініне, әдет-ғұрпына қол сала бастағаны, бұқараның бұндай теңсіздігі мен құқықсыздығы халықтың ыза-кегін туғызып отырғаны айтылып, «Қазақ жеріне бұл мұжықтарды не үшін көшіреді? Әлде Ресейде жер аз ба? Жоқ, аз емес. Ресей патшасы ұлан-байтақ қазақ жерінің үстіндегі малға, астындағы кенге қызығады. Қару жұмсамайды, оқ

шығармай, білдірмей алдап алу 216 саясатын көздеп отыр», - деп көрсетеді. Үкімет цензурасы бұны «қазақ халқына үндеу ретінде айтылып, үкіметке қарсы қоюға бағытталған әрекет» деп танып, газеттің үшінші санын жапқызып тастады [4,100, 21].

XX ғасырдың бас кезінде қазақ халқының мәдени-саяси өмірінде болған елеулі оқиғалардың бірі – «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының шығуы еді.

Қорыта айтсақ, ұлттық баспасөздің дүниеге келуі, қазақ халқының қоғамдық-саяси мәдени өмірінде және даму тарихында елеулі оқиғалардың бірі болды. Өйткені баспасөз беттері, оның ішінде газет, журналдар негізгі ақпарат көзі ретінде сол кездің өзінде сауатын енді аша бастаған қазақ халқы үшін жалпы дүниежүзінің ғылым-білімінен, мәдениетінен хабар алу мүмкіндігін берді. Сол ұлттық баспасөздер бетінде жазылғандай, қараңғылықта жатқан елді оятуды басты мақсат етіп, қазақ халқына жол сілтейтін, болашақ күнін болжауға тырыстыратын, қазақтың ең үлкен қорғаушысы, әлем, біліммен таныс қылатын дүниенің өткен істері мен қазіргі істерін жұртқа түсінікті тілмен жеткізетін құрал ретінде болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Субханбердина Ү. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. А: Қазақ ғылым академиясының баспасы, 1963. – 292 б.
2. СҚО ММ 158-қор, 1-тізбе, 16-іс, 139-п.
3. Воробьев В.В. Периодическая печать Омска в 1905-1907 гг. Омск, 2005. – 172-176 бб.
4. Айқап. А.У.Суханбердинаның кіріспе мақаласы. Қазақ баспасөзі тарихынан. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 367 б.

Каратеев А.Ю.

кандидат исторических наук
МГУ имени М.В. Ломоносова, ИНИОН РАН
г. Москва (Россия)

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ И ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: АГЕНТНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ И ЕГО ВОЗМОЖНОСТИ

На ключевую роль ценностей, культуры и идентичности в современном мире указывают многочисленные процессы, происходящие на микро- и макроуровне. Начиная от создания семьи и до формирования политических партий и процессов сецессии регионов – во всех этих случаях ключевую роль играют имеющиеся индивидуальные и групповые ценности, тесно связанные с целями индивидуальных и групповых действий.

На возрастающую роль ценностей и их различий в современном мире еще в конце прошлого века указывали ведущие социологи и социальные психологи. Ален Турен писал: «Сегодняшние проблемы больше касаются целей коллективной деятельности, чем ее средств, и потому затрагивают вопросы культуры и личности. Если в прошлом столетии наши усилия по изменению мира были направлены главным образом на природу, то <...> сейчас мы воздействуем на культуру, личность, индивидуальность, тело и разум человеческих существ и влияем тем самым на ценности и нормы...»

Тогда, в эпоху активно разворачивавшейся глобализации, выстраивания уважительного сосуществования представителей различных традиций (мультикультурализм), практически повсеместного признания главенствующей роли прав человека – разговоры о ключевой роли ценностных различий казались странными и даже беспочвенными.

Тем не менее, за последние четверть века произошли многочисленные события, которые показали, что Ален Турен был прав – культурные различия играют огромную роль в современном мире. Более того, людям нравится отличаться от других, подчеркивать свою индивидуальность, принадлежность к определенной группе. И более того – отстаивать свое право на ценности самими активными действиями, в том числе с оружием в руках.

Попытки дезавуировать подобные движения путем негативной стигматизации и преследования их участников, путем объявления исповедуемых ими ценностей ложными или экстремистскими, – как правило, не достигают цели, поскольку речь тут часто идет об

идентичности и любые попытки давления воспринимаются как агрессия, попытка лишить индивида его «Я». Очевидно, что для выстраивания гармоничных общественных отношений нужны другие подходы и научное понимание процессов формирования и трансформации ценностных ориентаций в обществе.

Актуальность и важность данной тематики подтверждается обилием современных исследований, посвященных ей и направленных на понимание того,

- как происходит усвоение ценностей на индивидуальном уровне, как формируется и трансформируется идентичность;
- какова иерархия индивидуальных и групповых ценностей, какова структура индивидуальной идентичности;
- как формируется и трансформируется групповая идентичность;
- как взаимодействуют идентичности при контактах представителей различных групп.

Среди большого числа подходов к этим вопросам особо следует выделить модельное экспериментирование, получившее в последние годы серьезный толчок к развитию за счет появления высокопроизводительной вычислительной техники и популярности среди исследователей такого направления как *computational social science*. Одним из наиболее перспективных методов модельного экспериментирования для понимания процессов формирования и трансформации индивидуальных и групповых ценностей является агентное моделирование. С его помощью и с помощью современных программных и аппаратных средств исследователи могут создавать модели обществ, состоящих из отдельных индивидов (агентов), связанных различными формами взаимодействий. При этом, в отличие от так называемых моделей среднего поля, агентные модели позволяют учитывать необходимую степень индивидуальности каждого агента путем задания для него индивидуальных значений таких характеристик, как возраст, пол, уровень образования, дохода и, конечно же, характеристик, связанных с ценностными ориентациями, а также моделировать ситуации, при которых происходит взаимодействие агентов с различными характеристиками. Важным преимуществом данного подхода к исследованию ценностей является возможность практически бесконечного

- усложнения агента путем добавления ему необходимых характеристик,
- увеличения количества агентов в модели,
- усложнения взаимосвязей между агентами.

Эта возможность, по большому счету, ограничена только производительностью аппаратных средств, имеющихся в распоряжении исследователя.

В результате, агентное моделирование позволяет создавать сложные модели, с нужной степенью реалистичности эмулирующие реальные общества, и изучать динамику данных обществ на произвольном промежутке времени.

Одними из наиболее важных задач, которые позволяет изучить агентное моделирование, являются:

- понимание процессов распространения в обществе ценностей, их влияния на действия индивидов;
- сравнение воздействия различных факторов на процесс распространения ценностей (например, как влияет плотность связей, как влияет гомогенность / гетерогенность свойств агентов; что оказывает на принятие ценностей большее влияние: семья и друзья или деятельность формальных институтов?);
- выявление факторов, влияющих на устойчивость ценностных ориентаций.

Решение этих задач достигается за счет многократного повторения экспериментов при различных условиях и накопления таким образом статистических данных. Важной особенностью используемых методик агентного моделирования является возможность получения прогноза развития ситуации в виде набора возможных сценариев с оценкой вероятности реализации каждого из них и описанием тех условий (как экзогенных, так и эндогенных), которые способствуют их реализации. Что, в конечном итоге, дает представление о спектре возможных альтернатив и тех инструментах, с помощью которых можно повысить вероятность реализации желаемого сценария.

Среди наиболее известных агентных моделей, созданных для изучения формирования и трансформации ценностных ориентаций, влияния ценностей на поведение индивидов и имеющих многочисленные модификации, можно назвать модель сегрегации Шеллин, модель культурной конвергенции Аксельрода, модель формирования общественных норм Сена и Ариау и ряд других.

В последнее время приобрели особую значимость задачи понимания того, какое влияние оказывают на ценностные ориентации индивидов информационно-коммуникационные технологии и возникшие в результате их использования новые каналы и формы взаимодействия – такие, например, как электронные социальные сети, электронное государство и т.д. Ускоряя распространение информации, ускоряют ли они распространение ценностей и формирование идентичности или, наоборот, затормаживают эти процессы? Какую роль играют искусственно созданные агенты сети – так называемые «боты»? Универсальными ли являются ответы на эти вопросы или они зависят от специфических черт каждого конкретного общества?

Другим важным вопросом является учет неодинакового влияния агентов друг на друга, который частично решается за счет выделения из общего множества агентов подмножества «лидеров общественного мнения».

Еще одна проблема – это моделирование влияния средств массовой информации и других способов массового воздействия – пропаганды, образования, транслирующих определенные ценности населению.

Не отменяя других подходов к изучению ценностей, процессов их формирования и трансформации, модельное экспериментирование с использованием агентного моделирования дают исследователям обладающий большим эвристическим потенциалом инструментарий для тестирования научных гипотез, проведения экспериментов и выявления новых зависимостей.

Список литературы

1. Touraine A. Social transformations of the twentieth century. International Social Science journal. 1998. June, № 156. P. 167. Цит. по: Турен А. Социальные измерения двадцатого столетия. Социологическое обозрение. Том 2. № 4. 2002. С. 51.
2. Schelling T.C. Dynamic models of segregation. The Journal of Mathematical Sociology. 1971, 1 (2). P. 143–186.
3. Axelrod R. The dissemination of culture: A model with local convergence and global polarization. The Journal of Conflict Resolution. 1997, 41, 2. P. 203–226.
4. Sen S., Airiau S. Emergence of norms through Social Learning. Proceedings of the 20th International Joint Conference on Artificial Intelligence (IJCAI-07). 2007. P. 1507–1512.

Кәрібаев Б.Б.

ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Алматы қ. (Қазақстан)

XV ҒАСЫРДЫҢ СОҢҒЫ ШИРЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ МҰХАММЕД ШАЙБАНИ ХАН

XV ғасырдың 70-ші жылдарының басында Дешті Қыпшақтың басым бөлігінде Қазақ хандығының билігі орнауымен хандықтың құрылу кезеңі аяқталып, ол өз дамуының келесі кезеңіне аяқ басады. Күшею не нығаю кезеңі деген атауға ие болған келесі кезең уақыт жағынан алғанда жарты ғасырға созылып, өз ішінде бірнеше кіші кезендерге бөлінеді. Күшею кезеңінің алғашқы сатысы XV ғасырдың соңғы ширегін қамтиды. Бұл кезде хандықтың негізін қалаушылар Керей мен Жәнібек хандар о дүниелік болып, олардың мұрагерлері Бұрындық хан, Қасым сұлтан және оның туған бауырлары қазақ билеуші тобын құрады. Ал Әбілқайыр ханның немересі Мұхаммед Шайбани хан осы жылдары қазақ билеуші тобына қарсы тұрды. Бұл мақалада XV ғасырдың 70-90 жылдары аралығында Қазақ хандығы мен Әбілқайыр ханның немересі арасындағы күрес барысы қарастырылады.

Қазақ хандығы түпкілікті Дешті Қыпшақта жеңіске жеткен кезде Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы өңірлер немесе Түркістан аймағы әлі де болса Мауереннахр билеушілеріне тәуелді еді. Аймақтың қалалары мен өңірлеріндегі жайылымдық жерлер Дешті Қыпшақ тұрғындары үшін саяси-экономикалық, әскери-стратегиялық, діни-мәдени, этникалық маңыздар атқарғандықтан Қазақ билеуші тобын аймақты Дешті Қыпшақтың құрамына қайтару үшін, қайта қосу үшін күреске итермеледі [1,2, 39-72].

Қазақ хандығының аймақ үшін күресінің екінші бір жағында, қазақ тайпаларының этникалық территориясын біріктіру мәселесі тұрды. Бұл күрес ұзаққа созылып, тек XVI ғасыр соңында Қазақ хандығының жеңісімен аяқталады [3,83-91]. Ал, XV ғасырдың 70-ші жылдарында басталған бұл күрес ұзаққа созылған күрестің алғашқы қадамы болды. Қазақ хандығы жағынан бұл күресті Керей ханның ұлы Бұрындық хан, Жәнібек хан ұлдары басқарса, оларға негізгі қарсылас ретінде – Әбілқайыр ханның немересі Мұхаммед Шайбани хан тұрды.

Мұхаммед Шайбани хан (1451-1510) – Әбілқайыр ханның он бір ұлының үлкені Шахбудаг-сұлтаннның тұңғышы, Орта Азиядағы шейбанилық әулет билігінің негізін қалаушы [4,35; 5,354]. Ортағасырлық деректерде оның есімі – Абулфатх Мұхаммед Шайбани хан, Мұхаммед сұлтан Шайбани, Мұхаммед хан Шайбани, Хазрат хан, Хазрат Сайыпқыран (парсыша – Сакибкиран) Шайбани хан, Шайибек хан, Шахбахт хан, Шахибек хан, Шайбани хан, Шаханшах Сайыпқыран (Сакибкиран) түрінде жиі кездеседі. Камал ад-дин Бинаидың мәліметі бойынша Әбілқайыр хан немересіне – Сұлтан Мұхаммед Шайбани деген есім берген, ал Шахбахыт оның лақабы делінеді [6,97]. Әкесі Шахбудаг сұлтан 20 жасында қайтыс болып, інісі Сұлтан Махмұд Бахадүр екеуін тәрбиелеуді Шахбудагтың аталығы Бай-Шайх ұйғырға тапсырады да, өзі қадағалап отырады [7,393; 6,98; 5,361-362]. 1469/1470 жылы Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін шибанилық әмірлер жас сұлтандардың тәрбиесін Қарашын бахадүрге тапсырады [5,361-362]. Ал 1470-ші жылдар басында Шайх Хайдар хан өлтірілгеннен кейін Қарашын бахадүр сұлтандарды Хажытарханға алып кетеді [5,362]. Шибанилық сұлтандар Хажытарханда ұзақ тұра алмай, Түркістан аймағына қарай жылжиды.

Дәл осы жылдары Дешті Қыпшақ, Моғолстан және Мауреннахр аумақтарындағы мемлекеттік құрылымдарда мынадай саяси жағдайлар қалыптасқан еді.

1469 жылы Мауреннахр билеушісі, темірлік әмір Әбу Саид мырза қайтыс болғаннан кейін, оның үш ұлының қарамағындағы иеліктер, бір-біріне бағынбайтын тәуелсіз мемлекеттерге айналады да, олар бір-бірімен өзара ортақ билік үшін күрестер жүргізеді [8, 226]. Мауреннахр аумағындағы феодалдық қырқысулар оның саяси-экономикалық және әскери күш-қуатын әлсіретеді. Мауреннахрдың әлсіреуі XV ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап Түркістан аймағы үшін күресті бастауға Қазақ хандығы үшін қолайлы саяси фактор болды.

Сондай-ақ 1487 жылы Моғолстан ханы Жүніс хан қайтыс болғаннан кейін, бұл елде де екі хан билік жүргізеді [9,227-264; 10,138-144]. Жүніс ханның үлкен ұлы Сұлтан Махмұд хан елдің отырықшы аймағын иеленеді. Сөз жүзінде ол Үлкен хан болып саналғанымен, іс жүзінде оның билігі тек Моғолстанның оңтүстік-бастысына ғана тарады. Ал солтүстікте және солтүстік-шығыста Жүніс ханның кіші ұлы Сұлтан Ахмет көшпелі және жартылай көшпелі тайпаларға билік жүргізеді [10,143-145]. Мауреннахрмен салыстырғанда, Моғолстанда билік үшін күрес болмады. Соған қарамастан, мұнда да екі ханның бір мезгілде билік етуі, Моғолстанның Жүніс хан тұсындағыдай, күшін, қуатын және беделін орнына келтіре алмады. XV ғасырдың соңғы ширегіндегі Қазақ хандығының батыстағы көршісі Ноғай Ордасындағы саяси батырыңқылық та Қазақ хандығына тиімді болды. Ноғай еліндегі саяси күрестің тереңдегені соншалықты, кейбір маңғыт билері XV ғасырдың соңында билікке Мұхаммед Шайбани ханды отырғызуға күш салады [6,103].

Осылайша, аталған аумақтардағы қалыптасқан саяси жағдайлар Қазақ хандығының Сыр бойындағы қалалар мен өңірлер үшін күресті бастауға өте қолайлы жағдайлар болды.

XV ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап Қазақ хандығы Түркістан аймағы үшін күресті бастайды. Қарастырып отырған кезең ішіндегі оқиғаларды шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады. Кезеңдерге бөлу принципі Мұхамед Шайбани ханның Сыр өңіріндегі іс-әрекеттеріне негізделді. Себебі, XV ғасырдың соңындағы осы аймақтағы оқиғаларды баяндайтын деректердің басым көпшілігі Шайбани ханның өмірін, жеңістерін және жорықтарын мадақтау үшін жазылған болатын.

Шайх Хайдар ханның қазасынан кейін жоғарыда айтып өткеніміздей, Әбілқайыр ханның екі немересі Мұхаммед Шайбани мен Сұлтан Махмұт сұлтан алғашында Хажы-Тарханда паналайды, қарсыластарының тықсыруымен, біршама уақыттар өткенде олар Түркістан аймағына қайтып келеді [4,20; 6,101].

Бұл кезде Түркістан аймағы Самарқан билеушісі Әбу Сайд мырзаның үлкен ұлы Сұлтан Ахмет мырзаның қол астында болатын. Аймақта Самарқан билеушісінің тағайындаған әкімі Мұхаммед Мазид тархан билік жүргізіп отырды. Аймақ әкімінің шибанилық сұлтандарды қабылдап, көмек көрсетуін К.А.Пишулина «оның көшпелілер ортасында одақтас табуға және

олардың арасындағы жаулықты пайдалана отырып, өзінің жеке билігін шығайтуға ұмтылғанымен түсіндіреді» [11,111].

Мұхаммед Шайбани хан Сырдариядан бөлініп шығатын Қара-Көл арығының бойында қыстайды, ал жазда оған ажырап қалған туыстары, жақтастары келіп қосылады [4,21; 6,101]. Түркістан билеушісінің қолдауына сүйеніп және Әбілқайыр ханның бұрынғы баһадүрлерінің көмегімен ес жиған Шайбани хан, Дешті Қыпшақ ұлыстарына бірнеше тонаушылық сипаттағы жорықтар жасайды [4,20-21; 6,101-102].

Осы оқиғадан бастап Қазақ хандығы Түркістан аймағындағы істерге белсене араласа бастайды. Шайбани ханның Қазақ хандығы құрамындағы ұлыстарға жасаған тонаушылық жорықтары хандықтың аймақ жеріне енуіне түрткі болды, оның себебі, біріншіден аймақ жерінде Мұхаммед Шайбани ханның бекінуіне мүмкіндік бермеу, екіншіден, сол кездегі қалыптасқан қолайлы саяси жағдайларды пайдаланып, аймақты иелену болып табылады.

Дерек мәліметтерінде және соған негізделген зерттеулерде Түркістан аймағына «қазақ әскерлерін Керей хан бастап келді» делінеді [4,21; 6,101]. XV ғасырдың 70-ші жылдарының басындағы оқиғаларда Керей хан есімінің аталуы ақиқатқа сай емес.

Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі және оның алғашқы билеушісі – Керей ханның есімі жазба дерек мәліметтерінде Жәнібек ханмен бірге, Моғолстанға көшіп келуіне байланысты ғана айтылады [10,110, 119, 142, 5,352]. Және де ол алғашқы қазақ ханы болады [5,353]. 1469- 1470 жылдары «көшпелі өзбектер» мемлекетінің соңғы ханы Шайх-Хайдар ханға қарсы күресте Қазақ хандығы жағынан тек Жәнібек хан есімі кездеседі [4,56-57; 15,36]. Бұған қарағанда, 1469-70 жылдарға дейін Керей хан қайтыс болған. Оның есесіне, осы 1469-70 жылдары Шайх-Хайдар хан мемлекетіне қарсы жасалған жорықтардың бірін Бұрындық хан басқарды деген дерек мәліметі бар [7,393]. Осы мәліметке сүйене отырып, Керей хан 1469-1470 жылдарға дейін қайтыс болған да, хандық билікке Жәнібек хан келген дейміз. Ал Бұрындық Керей ханның үлкен ұлы болғандықтан әкесінің ұлысын басқарып қалған. Сол себепті де оған дерек мәліметінде «хан» титулы қоса таңылған немесе дерек мәліметі тым кейінгі кездерде жазылғандықтан ұзақ жылдар хандықты билеген Бұрындықты, оның хандыққа келмей тұрған кезін «хан» титулымен көрсеткен. Ал шамамен, осы жылдары, яғни XV ғасырдың 70-ші жылдарының ортасына таман Жәнібек хан қайтыс болады да, хандық билікке Бұрындық хан отырады.

Сөйтіп, жоғарыда келтірілген «Түркістанға көп әскермен Керей хан келді», - деген дерек мәліметін, «Түркістанға көп әскермен Керей ханның ұлы келді» деп түсінуіміз керек. Мұның дұрыстығын шибанилық деректердің бірі, XVI ғасыр басындағы жазылған Шәді молданың «Фатх - намасының» мәліметі растайды. Онда Шайбани ханның Түркістанға келгенін автор баяндай келе, одан әрі былай деп жалғастырады:

«...Сол кезде Бұрындық хан келіп жетті,

Жер қайысқан сансыз көп әскерімен.

Йассы менен Отырарды тонау үшін...» [18,73]. (Аударма автордыкі).

Қазақ хандығының күшіне төтеп беруге мүмкіншілігі жетпейтінін білген Самарқандағы темірлік мырзаның аймақтағы әкімі Мұхаммед Мазид тархан Мұхаммед Шайбани ханға Сыр бойынан Мауереннахр жаққа қарай паналай тұруды ұсынады [6,102]. Оның ойы Шайбани ханды Мауереннахрға жіберу арқылы қазақтарды Сыр бойына кіргізбеу болатын.

Аймақтың солтүстік өңіріндегі Созақ, Сауран қалалары Бұрындық хан бастаған қазақ әскерлерінің келуімен ұрыссыз Қазақ хандығы құрамына өтеді. Сауран қаласы түбінде қаланың жаңа билеушісі Жәнібек хан ұлы Жиренші сұлтан Мұхаммед Шайбани хан әскеріне қатты соққы береді. Шайбани хан әскері тас-талқан болып жеңіліп, оның атақты сұлтандарының бірі - Әлике сұлтан қаза табады да, қалған сұлтандар мен батырлар бастарын біріктіре алмай жан-жаққа қашып кетеді [6,102]. Ал, Мұхаммед Шайбани хан болса, төңірегінде қалған аз ғана сенімді адамдарымен бірге амалсыздан Бұхара жаққа қарай қашудан басқа жол таппайды [6,102].

Қазақ хандығының Түркістан аймағы үшін жүргізген күресінің бірінші кезеңі, осылай жеңіспен басталады. Бірінші кезең нәтижесінде, Мұхаммед Шайбани ханның Түркістан аймағына бекінуіне жол берілмейді. Ол аймақтан қуылады. Ең бастысы, Сыр өңірінің Дешті Қыпшаққа іргелес жерлері – Сығанақ, Сауран, Созақ қалаларымен қоса Қазақ хандығының құрамына көшеді.

Деректерде баяндалғандай, Мұхаммед Шайбани хан Бұхара жақта 2 жылдай болып, шамамен XV ғасырдың 70-ші жылдарының екінші жартысында Самарқан билеушісі Сұлтан Ахмет мырзаның жәрдемімен Түркістан аймағына қайта оралады [6,103]. Бұл кезде Мауереннахрдағы саяси бытыраңқылық одан сайын арта түсіп, Сұлтан Ахмет мырза Сыр өңірінің солтүстік бөлігінде Қазақ хандығының билік жүргізе бастағанына ешбір қарсылық көрсете

алмайды. Ол қазақтарға қарсы қолданар жалғыз күш – Мұхаммед Шайбани хан деп түсінеді де, оған қолдау көрсетіп, сенім білдіреді. Самарқан билеушісінің бұд әдісі – XIV ғасырдың 70-ші жылдарындағы Ақсақ Темірдің Тоқтамысты қолдану арқылы Ақ Орданы әлсірету, бағындыру әдісіне сай келеді.

Мұхаммед Шайбани ханның Түркістан өңіріне екінші рет келуімен Қазақ хандығының XV ғасырдың соңындағы Сыр өңірі үшін күресінің екінші кезеңі басталады.

Түркістанның оңтүстігінде орналасқан Аркук қамалы Шайбани ханға еркімен қақпасын ашады [6,103]. Осы қалаға табан тірей отырып, ол аз уақыт ішінде солтүстікке қарай жылжиды да, Сығанақ қаласын басып алады [13,103]. Мұхаммед Шайбани ханның Сырдың сол жағалауындағы қамалдар мен Сығанақ қаласын оп-оңай, тез басып алуын мынадай жағдайлармен түсіндіруге болады.

Біріншіден, қала қазақ ханына не сұлтандарының біріне бағынғанымен, ол қалада тұрақты болмады. Жазда негізінен жайлауда болып, қалада өздері тағайындаған адамын басшы етіп қалдырып отырған. Қалада билеушінің болмауы іс жүзінде оны қорғансыз етті [11,114].

Екіншіден, Сырдарияның сол жағалауындағы қалалар оң жағалаудағы қалаларға қарағанда бекіністері әлсіз болатын және онда Қазақ хандығының ықпалы аздау еді. Сол жағалаудағы кішігірім қалаларды тез бағындырған Шайбани хан, шұғыл қимылдау арқылы оң жағалаудағы Сығанақ тұсына келеді де, өзеннен өте сала тез ес жиғызбай, Сығанақ іргесіне жетіп отырған. Осындай жағдайлар Шайбани ханға аймаққа екінші рет келуінде Сығанақты тез алып, оның оңай жеңіске жетуіне мүмкіндіктер береді.

Осы тұста маңғыт ұлысының биі, Едіге бидің ұрпағы Мұса би өз адамын Сығанақтағы Мұхаммед Шайбани ханға жібереді. Оның мақсаты – Дешті Қыпшақтың батыс бөлігіндегі өз ұлысында оны хан көтеру болатын. Ұсынысты қабыл алып, шибанилық сұлтан өз жақтастарымен маңғыт ұлысына келеді. Бұл хабар Бұрындық ханға жетісімен ол бірден көп әскермен ноғай ұлысына аттанады. Қазақ ханының мақсаты – Дешті Қыпшақ аумағында шибанилық әулет билігінің қайта келуіне жол бермеу болатын. Екі жақтың арасында кескілескен қанды ұрыс өтеді. Ол жөнінде «Фатх-наме» авторы Шәді молда: «...қазақтарды жеңіліс тапты, Шайбани хан жеңіске жетті», - деп мадақтап жырлағанымен, Әбілқайыр хан немересі ноғайлар арасында тұра алмай, Сығанақ маңына қайтып келеді [12,72-73]

Шайбани ханның Сығанақ қаласына қайтып келіп, Түркістанның солтүстік өңіріне бекіне бастауына бірінші болып, Созақ өңірінің билеушісі, Жәнібек ханның ұлы Махмұт сұлтан қарсы әрекет етеді [6,105]. Махмұт сұлтанның әскер жиып жатқанын естіген Шайбани хан Созаққа қарай өзі әскер бастап аттанады. Екі жақ әскері Созақ түбінде кездеседі. Ұрыс қыс айларының бірінде өтеді. «Ұрыс кезінде қатты қар жауып, адамдар да, аттар да көздерін аша алмады», - деп баяндайды дерек мәліметі [6,105]. Одан әрі шайбанилық автор бұл шайқаста Махмұт сұлтан бастаған әскердің жеңіліс тауып, Созаққа қарай шегінгенін, ал Шайбани ханның Сығанаққа кері оралғаны туралы айтып өтеді [6, 106].

«Шайбани-наме» авторы одан әрі оқиғалардың өрбу барысы туралы: «Махмұт сұлтан жеңілгеніне қарамастан келесі шайқастарға мықтап дайындала бастайды», - деп жазады [6,105-106]. Оның бұл әрекетін былайша түсінуге болады. Шайбани ханның аймақтың ірі қаласы - Сығанаққа табан тіреуі, ең алдымен, оның Созақ өңіріндегі ұлысы мен қарамағындағы тайпаларына үлкен қауіп туғызған болар еді. Сонымен бірге бұл қауіп Сыр өңірінде қыстайтын басқа да қазақтың ру-тайпаларына ортақ болды. Сондықтан да Шайбани ханға қарсы күресу үшін бүкіл Созақ өңірінің тұрғындары Махмұт сұлтанның төңірегінде жиналады. Және де Бұрындық ханнан көмек сұрауға адам жіберіледі. Шайбани ханның нығаяуынан сескенген Бұрындық хан Махмұт сұлтанға көмекке көп әскер жібереді. Махмұт сұлтан екінші рет ұрысқа түсу үшін Созақтан Сығанаққа аттанып кетеді.

Өз кезегінде Махмұт сұлтанның мән-жайын біліп отырған Шайбани хан да Сығанақтан Созаққа қарай бет алады. Екі жақ әскері Қаратаудың Соғынлық деген асуында кездесіп, ұрысқа түседі. Шайбанилық авторлар Шайбани ханды қаншама мадақтап, дәріптегенімен бұл жолғы жеңісті қазақтар жағы иеленеді [6,106-107]. Жеңіліске ұшыраған Мұхаммед Шайбани хан болса, Түркістан аймағын тастауға мәжбүр болады. Осылайша ол екінші рет Қазақ хандығының қарсы әрекеттері нәтижесінде Түркістан аймағына бекіне алмайды. «Тауарих-и гузида-йи нусрат нама» мәліметі бойынша ол Хорезм аймағына, ал басқа дерек мәліметі бойынша Маңғышылаққа қашады [4,23; 13,107].

Осылайша, Қазақ хандығы үшін Сыр бойы үшін күрестің екінші кезеңі де жеңіспен аяқталады. Хандықтың билігі аймақтың оңтүстік өңірлеріне қарай тарала бастайды. Бірақта бұл

мандағы қазақ хандарының табыстары моғол ханы мен темірлік билеушілердің мықты қарсылығына тап бола бастайды [12, 114].

XV ғасырдың 80-ші жылдары Қазақ хандығы билігінің Сыр өңірінің оңтүстігіндегі қалалар мен егіншілік өңірлерге таралуы одан әрі жалғаса береді. Үшінші кезеңге жататын осы жылдардағы күрестер Мауереннахр билеушісіне сүйенген Мұхаммед Шайбани хан тарапынан да өте қатаңдықпен, әрі табандылықпен жүргізіледі. Себебі, Қазақ хандығының билігі оңтүстікке қарай неғұрлым тереңдеп жайылған сайын, Моғолстан тарапы да қарсы әрекеттер жасай бастайды. Шайбани хан да аймақтың оңтүстігіндегі қалалар өзінің соңғы тірегі, соңғы үміті екенін сезіп, оларды иеленіп қалу үшін, онда бекініп, табан тіреп қалу үшін жан аямай күреседі.

Аймақты иелену үшін және онда Қазақ хандығына қарсы тұру үшін Шайбани хан Мауереннахрға арқа сүйей отырып, XV ғасырдың 80-ші жылдарының басында Сыр өңіріне тағы келеді. Үшінші жорықтың басталуы екінші кезеңдегідей өрістеді. Алғашында Аркук, сонан соң Сырдың сол жағалауындағы қамал-бекіністер, соңынан барып Сығанақ қаласы бағындырылады [6,111-112]. Бұл кезде қалада Бұрындық хан да немесе басқа қазақ сұлтандары да жоқ болатын. Қаланың жау қолында қалғаны туралы хабар жетісімен Бұрындық хан тез арада Сығанаққа жетеді [6, 112].

Қаланы қоршауға алған қазақ әскерлері бірден оны ала алмайды. Қала бекінісінің мықтылығы арқасында Шайбани хан үш ай бойы қорғанады. Шибанилық авторлардың дерек мәліметтері қаланы қоршау қазақтар үшін сәтсіздікпен аяқталды дейді [6,112].

Бұрындық ханның ұзақ қоршауынан кейін Шайбани хан Сырдың солтүстік өңірін жаулап алу үмітінен айырылады да, Өзгентке қарай шегінеді [6,112]. Отырар қаласы маңында қыстап жатқан Бұрындық ханға Сығанақ қаласының беделді адамдарынан хабар жеткізіліп, онда олар: «Ежелден бұл өңір Бұрындық хандыкі. Қаланы оған беру дұрыс», - деген шешімге келіп, қала кілтін қазақ ханына береді [6,112]. Қала тұрғындарының бұл әрекетін К.А.Пищулина: «Сығанақ және Сыр бойындағы басқа да қалалардың жоғарғы топтары бұрынғы Ақ Орда хандарының ұрпақтарын қолдауымен» байланыстыра түсіндіреді [11,115].

Сығанақты қайтарған соң, қазақ әскерлері Яссы /Түркістан/ қаласын қоршауға алады [16,115]. Бұл қалада Мұхаммед Шайбани ханның туған інісі Сұлтан Махмұт сұлтан отырған еді.

Шибанилық дерек мәліметтері қазақтардың Яссы қаласын қалай алғандығын айтады. Бірақ үшінші кезеңнің нәтижесінде шибанилық сұлтандардың Сыр өңірінен толық қуылғандығын олар жасырмайды. Үшінші кезеңдегі оқиғалар барысының бір өзгешілігіне – темірлік әулеттің аймақтағы билеушісі Мұхаммед Мазид тарханның Қазақ хандығымен одақтасып, Шайбани ханға қарсы шығуы жатты. Бұл өзгерген жағдайды К.А.Пищулина: «Бұл Самарқандағы Сұлтан Ахмет мырзаның талап етуімен болды. Өйткені, Мұхаммед Шайбани ханның Түркістандағы темірліктердің иелігін басып алуы ол үшін қауіпті бола бастады. Бұған дейін Мауереннахр билеушісі Шайбани ханды бұрынғы Әбілқайыр хан мемлекетін қалпына келтіру үшін және сол арқылы Қазақ хандығының Түркістан қалаларына енуін тоқтату үшін пайдаланған болатын», - деп түсіндіреді [11, 115].

Расында да Шайбани ханның Яссы қаласын басып алуы және онда өз інісін билеуші етіп отырғызуы Сұлтан Ахмет мырзаның да, Мұхаммед Мазид тарханның да жоспарына кірмеген еді. Әбілқайыр хан немересінің бұл әрекеті Мауереннахр үшін Түркістандағы оның басқа иеліктеріне қауіп туғызады. Төніп келе жатқан қауіпті болдырмау үшін Түркістан басқарушысы Бұрындық ханмен одақтасып, Шайбани ханға қарсы күреске шығады.

Біріккен әскерлер Түркістанның оңтүстігіндегі Аркук қамалына бекінген Мұхаммед Шайбани ханды 40 күн қоршағаннан кейін, оны Сыр бойынан біржолата кетуге мәжбүр етеді [14,29]. Шайбани хан енді Орта Азиядағы Мауереннахрдың бір қарсыласы – Хорезмге қашады [6,113].

XV ғасырдың 80 - жылдарының бірінші жартысындағы Түркістан аймағы үшін жүргізілген күрестің тағы бір ерекшелігіне – аймақтың оңтүстік қалаларына Моғолстан ханының иелік етуі үшін ұмтыла бастауы жатты. Түркістан аймағының солтүстік өңірі Қазақ хандығына қарағанын және оған Мауереннахр тарапынан тікелей қарсылықтың болмағанын көрген моғол билеушісі Жүніс хан 1482-1485 жылдары Сайрам мен Ташкент өңірлерін басып алады [12,114]. Моғол ханның бұл әрекетін Сыр бойындағы қалаларға ықпалы өсе бастаған Қазақ хандығының одан әрі күшеюіне жол бермеуден және аймақтың оңтүстік өңірлерін иелену арқылы Моғолстанның Сыр бойындағы позициясын арттырудан туындаған деп санауға болады. Бұл жағдайдың одан әрі дамуы Қазақ хандығы мен Моғолстанның саяси қарым-қатынасын қайшылықтарға әкелері сөзсіз

еді. Екі ел арасындағы саяси қайшылықтар XV ғасырдың 90-шы жылдарында, яғни Түркістан аймағы үшін күрестің төртінші кезеңінде Қазақ хандығы мен Моғолстанды соғысқа киліктіреді.

Түркістан аймағының билеушісі Мұхаммед Мазид тархан Самарқандағы Сұлтан Ахмед мырзаның Жүніс ханның Сайрам мен Ташкентті басып алуына ешқандай қарсы әрекет жасай алмайтынын білді. Ал аймақ билеушісінің өз қолында Моғолстанға қарсы тұрар күші болмады. Мауереннахрдың Сыр бойындағы соңғы тірегін – аймақтың орталық бөлігіндегі қалаларды Мұхаммед Шайбани хан басып алғанда, оған Бұрындық ханмен одақтасып, Шайбани ханға қарсы күресуден басқа жол қалмады, күшейіп келе жатқан Қазақ хандығы арқылы ол аймақтағы дәрежесін сақтап қалуды және болашақта Қазақ хандығы құрамындағы Түркістан аймағының билеушісі болып қалуды да мақсат етеді.

Үш жылға созылған үшінші кезең оқиғалары барысында Қазақ хандығы біріншіден, Мұхаммед Шайбани ханға аймақтың солтүстік өңірінде бекінуіне жол бермейді, онда ықпалын сақтап, күшейте түседі. Оқиғалар барысы көрсеткендей, өңірдегі қалалардың жоғары топтары Қазақ хандығын қолдайтындығын көрсетеді. Екіншіден, аймақтағы Шайбани ханды қолдаушы күш – Мұхаммед Мазид тархан оқиғалардың даму барысында өз ұстанымын Қазақ хандығы жағына қарай өзгертеді. Үшіншіден, бұл ең бастысы, Қазақ хандығы Сыр бойының орталық және оңтүстік өңірлеріне ықпалын тарата бастайды.

XV ғасырдың 90 жылдарының басында Қазақ хандығының Түркістан аймағы үшін күресінің соңғы төртінші кезеңі басталады. Бұл кезеңінде Қазақ хандығына қарсы аймақта Моғолстан ханына арқа сүйеген тағы да Мұхаммед Шайбани хан қарсы әрекеттер жүргізеді.

1487 жылы Моғолстан ханы Жүніс қайтыс болып, орнына үлкен ұлы Сұлтан Махмұт хан отырды [10,139]. Ол әкесінің иелігіндегі отырықшы аймақтарға және Моғолстанға соңынан қосылған Сайрам мен Ташкент өңірлеріне билік жүргізеді. Оның ел басқарудағы тәжірибесіздігін ескеріп, Мауереннахрдың билеушілері Омар-шайх мырза мен Сұлтан Ахмет мырза әрқайсысы өз беттерінше жеке қимылдап, Ташкентті қайтарып алуға ұмтылды. Бірінші болып Ферғана әміршісі Омар-шайх мырза көп әскермен Ташкентке аттанады, бірақ қала түбінде жеңіліске ұшырап, кейін оралады [10,139-140]. Келесі жылы, шамамен, 1489-1490 жылы Ташкентті алуға Самарқанд әміршісі Сұлтан Ахмед мырза күш салады. Сұлтан Ахмед мырза әскерінің ішінде 300 адамдық әскерімен Мұхаммед Шайбани хан да қатысады [10,139-140].

Ташкент түбіндегі Шыршық өзенінің бойында кездескен Сұлтан Ахмет мырза мен Сұлтан Махмұт хан әскерлері ұрысының нәтижесін Мұхаммед Шайбани хан шешеді. Ол астыртын моғол ханымен келісе отырып, ұрыс барысында моғол әскері жағына шығып, Самарқан әскерінің тыртынан соққы береді. Өз одақтасынан мұндай соққыны күтпеген Самарқан билеушісі сасып қалады. Нәтижесінде Сұлтан Ахмет мырза әскері жеңіліс тауып, Самарқанға қарай қашады [16, 114; 10,140]. Ал өз кезегінде жеңіске жеткен Сұлтан Махмұт хан Мауереннахрдың Түркістан аймағындағы соңғы тірегі, әрі орталық өңірі болып саналатын – Отырар қаласын басып алады [6,114; 10,140]. Ондағы билеуші Мұхаммед Мазид-тархан моғол ханына ешқандай қасылық көрсете алмайды.

Моғол ханның Сыр бойының орталық бөлігін жаулап алуы біріншіден, Самарқан билеушісінің жорығына жауап, екіншіден, күннен күнге осы аймақта ықпалы өсіп келе жатқан Қазақ хандығының аймақ жеріне тереңдей енуін тежеу үшін қолданылған әрекет болды. Аймақтағы Қазақ хандығының күшін әлсірету мақсатымен жаңадан жаулап алынған Отырар өңірін моғол ханы Шыршық өзені бойындағы ұрыста көрсеткен қызметі үшін Мұхаммед Шайбани ханға сыйға береді [16,114]. Сөйтіп, моғол ханы аймақта екі қарсыласты бір-біріне қарсы қойып, өзінің позициясын нығайтуды мақсат етеді.

Моғол ханының бұл әрекеті, жоғарыда айтып өткеніміздей, Қазақ хандығы мен Моғолстан арасындағы саяси қарым-қатынасқа жік түсіреді. Бұл туралы «Тарих-и Рашиди» авторы былай деп жазады. «...Осыған байланысты Керей хан мен Жәнібек хан ұлдары мен Сұлтан Махмұт хан арасында ежелден бері келе жатқан достық қатынас енді жаулыққа айналды. Жәнібек хан мен Керей хан ұлдары: Шахибек хан /Шайбани хан/ біздің жауымыз, қалайша сен оны Түркістанда бізге қарсы қоясың» - дейді. Қысқасын айтқанда, осы қайшылыққа байланысты Сұлтан Махмұт хан мен өзбек-қазақтардың арасында екі рет ұрыс болды. Екеуінде де Сұлтан Махмұт хан жеңіліс тапты [10,142].

Сыр бойында ықпалы өсе бастаған Сұлтан Махмұт ханның қазақтардан қатарынан екі рет жеңілуі, дерек мәліметі жазғандай, оның беделін төмен түсіреді. Ал керісінше, Қазақ хандығының күш-қуатының арта түскенін көрсетеді.

Ал бұл кезде Мұхаммед Шайбани хан болса қазақтар мен моғолдардың арасындағы қайшылықтар мен қақтығыстарды пайдаланып, аймақтың солтүстігіндегі қалаларды бағындыруға әзірлене бастайды. Ол жөнінде «Таварих-и гузида-йи нусрат - наме» еңбегінде былай баяндалады: «Сауран қаласының белді тұрғындары бас қоса келе: «Отырар тағы да Мұхаммед Шайбани ханның қолына түсті. Оның қуаты күннен күнге өсуде. Ол енді бүкіл аймақты басып алады», - деп ойласа келе, қаладағы Мауереннахр билеушісінің тағайындап қойған адамы Құл-Мұхаммед тарханды қуып жібереді және адам жіберіп, Махмұт Сұлтан Баһадүрді шақыртады да, оған Сауранды береді» [4,29-30].

Сауран қаласының өз еркімен шибанилық сұлтандарға берілуін К.А. Пищулина былай деп түсіндіреді: «Саурандықтар қаланы күштеп аларда болатын бүліншілікті болдыртпау үшін, дәл осы кезде күшейіп тұрған жаққа қаланы өз еріктерімен берді. Аймақта болып жатқан үздіксіз соғыстар оның шаруашылық-экономикалық өміріне кері әсерін тигізді. Қалалар үшін көптеген қарсыластар арасында болған қақтығыстарды қаланың белді топтары, қаланы тонаушылықтардан, бүліншіліктерден сақтау үшін еріктерімен күштілерге өткізіп отырған. Сауранның берілуі осының бір мысалына жатады»[11,117].

Арада 3 ай уақыт өткенде Мауереннахрдан ешқандай көмек ала алмаған темірлік билеуші Мұхаммед Мазид-тархан Бұрындық ханға адам жіберіп көмек беруін сұрайды. Екі жақ бірігіп, Сауранның шибанилық сұлтанды қуу үшін қарсы аттанады. Қазақтар қаланы қоршауға алады, ал қала ішіндегі Сұлтан Махмұт баһадүр қала бекінісін қалпына келтіруге кіріседі. Қаланы қоршаушылар құпия түрде қаланың беделді адамдарымен байланыс жасап, қала билеушісін ұстап бергізеді [6,116]. Тұтқынға алынған қала билеушісін саурандықтар Жәнібек ханның ұлы Қасым сұлтанға тапсырады. Бұрындық ханның тұтқынды өлтіру туралы жарлығына қарамастан Қасым сұлтан оны Созақ өңіріне жібергізеді. Бірақ Сұлтан Махмұт баһадүр тұтқыннан қашып шығып, ағасы Мұхаммед Шайбани ханға барып қосылады [6,117].

Сауран қаласын алғаннан кейін Бұрындық хан мен Жәнібек хан ұлдары Мұхаммед Шайбани ханды біржолата Сыр бойынан қуу үшін ол бекініп отырған Отырарға беттейді. Деректе жазылғандай, «Мұхаммед Шайбани хан күшінің аздығына байланысты қарсыласуға шамасы жетпей, қамал ішіне тығылады» [6,117]. Сондай-ақ ол моғол ханынан көмек сұратады. Мұхаммед Шайбани ханды толық талқандалудан құтқарған жағдай – Сұлтан Махмұт ханның тез арада жіберген әскери көмегі болды [6, 117].

Моғол ханының әскери жәрдемі келгеннен соң Бұрындық хан мен Жәнібек хан ұлдары қоршауды тастап, Сауранға қарай шегінеді. Ал Мұхаммед Мазид-тархан болса, Бұрындық ханмен келісе алмай, Яссыға кетеді. Ешбір дерек мәліметі және ешбір зерттеуші Бұрындық хан мен Мұхаммед Мазид-тархан арасындағы одақтың бұзылуын түсіндірмейді. Сауран қаласы шибанилық сұлтандар қолына өткенге дейін Мауереннахр иелігі болатын. Онда Мұхаммед Мазид-тарханның ұлы Құл-Мұхаммед-тархан билік құрып отырған еді. Қала шибанилықтардың қолына өткен кезде, Мұхаммед Мазид – тархан Бұрындық ханмен одақтаса отырып, қаланы қайтарады. Қала кімнің иелігінде болуы керек төңірегіндегі мәселе – одақтастар арасында шешілмеген мәселеге айналады. Ал Бұрындық ханның Отырар түбінен Сауранға кетуі, қаланың қазақтардың иелігіне өткенін көрсетсе керек. Үміті үзілген аймақ билеушісіне Яссыға барудан басқа жол қалмайды.

Шайбани хан қарсыластарының одағы ыдырағанын көріп, бірден Яссыға аттанады. Мауереннахрдан келген әскери көмекке қарамастан, Яссы билеушісі алғашқы ұрыста жеңіліс табады [6,118]. Яссы қаласының шибанилықтар қолына өтуімен, Мауереннахр билеушісінің Түркістандағы иеліктері толығымен жойылады.

Қазақ хандығы аймақтың солтүстік өңірлерінде: Сығанақ, Созақ және Сауран өңірлеріне ие болады. Ал аймақтың ірі экономикалық сауда және әкімшілік орталықтары – Яссы, Отырар өңірлері – Мұхаммед Шайбани хан қолына көшеді. Бай өңірлерге ие болған ол, енді қазақтар иелігіне ғана емес, Моғолстанның Сыр бойындағы иелігі Сайрам өңіріне қауіп төндіреді. Осыған байланысты Қазақ хандығы мен Моғолстан арасында Шайбани ханға қарсы одақ қалыптасады.

Шайбани ханның Түркістандағы жағдайының жақсаруы моғол ханына қауіп төндіріп, ол туралы «Шайбани наме» дерегінде «Бұл адам түбінде бәрін, Ташкентті және басқа аймақтардың бәрін жаулап алады. Қатерді басталмай тұрып, алдын алу керек», - деп, моғол ханы өзінің әмірлерімен кеңес құрады [6,120]. Кеңесе келе, Қазақ хандығымен бейбіт қатынасты орнату және Шайбани ханға қарсы Бұрындық ханмен одақтасу қажет деген тоқтамға келеді. Бұрындық хан мұндай шешімге қуана келіседі. Осылайша, кешегі қарсыластар қайтадан бірігіп, болашақтағы соғыс қимылдарына дейін бірігіп талқылайды [6, 120].

Келісілген шешім бойынша екі жақ алдымен Отырарды алуды ұйғарады. Онда Шайбани ханның ұлы Мұхаммед Темір сұлтан билік құрып отырған болатын. Одақтастар қала билеушісінің жастығын, тәжірибесіздігін есепке алады. Бірақ та бекініс қамалдары мықты Отырар, одақтастардың барлық шабуылдарына төтеп береді.

Отырарды бірден ала алмаған қазақтар мен моғолдар Ташкентке тәуелді Сайрамға қайтып оралады. Осы жерде оларға Мұхаммед Шайбани хан тосыннан шабуыл жасап, жеңіске жетеді, мол олжаға кенеледі [6,120-121].

Қазақ хандығы мен Моғолстанның Шайбани ханға қарсы құрған одағы осылайша сәтсіздікке ұшырайды. Ұрыс қимылдары Түркістан аймағының оңтүстік өңірінде болғандықтан, Қазақ хандығы өзінің аймақтағы иелігін жоғалтпайды.

1493-1495 жылдары Мауереннахрдың үш билеушісі 1-2 жыл ішінде қайтыс болып, орындарына 12-16 жастардағы мұрагерлері отырды [13, 20,25,27,38-39,40]. Сұлтан Махмұт хан осыны пайдаланып, Түркістандағы істерін тастап, бар күшін Мауереннахрға аударады. Ал Бұрындық хан болса, Шайбани ханмен бейбіт келісім жасайды. Оны туыстық байланыстармен нығайту үшін қазақ ханы өзінің екі қызын шибанилық сұлтандарға ұзатады [6, 121].

Осылайша, Бұрындық хан мен Шайбани хан арасындағы келісім, XV ғасырдың соңындағы Сыр бойы үшін жүргізілген күресті уақытша болса да тоқтатады.

Сөйтіп, XVI ғасырдың алғашқы жылдарына дейін Түркістан аймағындағы саяси оқиғалар бәсеңдейді.

Жалпы алғанда, XV ғасырдың соңындағы Қазақ хандығының осы аймақ үшін жүргізген күресін шартты түрде 4 кезеңге бөлуге болады. Барлық кезеңде де оқиғаға қатынасқан саяси күштер негізінен біркелкі болды. Ал әр кезең оқиғасының өзіндік ерекшеліктері болды. Қазақ хандығына күрестің бірінші кезеңінде Созақ, Сығанақ өңірлері қарайды. Екінші кезеңде, негізінен күш Мұхаммед Шайбани ханның аймаққа бекінуіне мүмкіндік бермеуге жұмсалады. Үшінші кезең жылдары Қазақ хандығы Түркістанның орталық және оңтүстік өңірлеріне дейін жетеді, ықпалын тарата бастайды. Төртінші кезеңде Сауран өңірі толығымен Қазақ хандығына енеді.

XV ғасырдың 70-жылдарына дейін аймақта толығымен билік жүргізген Мауереннахр билеушілері XV ғасырдың 90-шы жылдарында аймақтағы иелігінен толығымен айырылды. Аймақ XV ғасырдың соңында шартты түрде үшке бөлінеді. Аймақтың оңтүстігі – Сайрам өңірі – Моғолстанға, орталығы – Яссы, Отырар өңірлері – Мұхаммед Шайбани ханға қарады. Ал Қазақ хандығы солтүстік бөлікке – Созақ, Сығанақ және Сауран өңірлеріне ие болады. Осылайша, Қазақ хандығы аса маңызды этникалық аумақ үшін ұзаққа созылған күресті жемісті бастап, тек келесі, XVI ғасырдың соңында ғана түпкілікті және толығымен жеңіспен аяқтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Пищулина К.А. Присырдаринские города и их значение в истории казахских ханств в XV-XVII веках. Мына кітапта: Казахстан XV-XVIII веках. Вопросы социально-экономической истории. – Алма-Ата, 1969
2. Кәрібаев Б. Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы- XVI ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 176 б.
3. Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – Алма-Ата, 1985
4. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме.//Материалы по истории Казахских ханств XV – XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. – Алма-Ата, Наука, 1969, (Одан әрі – МИКХ).
5. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар.// МИКХ.
6. Шайбани –наме.//МИКХ.
7. Тарих-и Кипчаки. //МИКХ.
8. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга II. Душанбе. 1989.
9. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата, 1977. – 288 с.
10. Дулати М.Х. Тарих-Рашиди. – Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
11. Фатх-наме.//МИКХ.
12. Пищулина К.А. Казахское ханство во взаимоотношениях с Моғулистаном и шайбанидами в последней трети XV века. Мына кітапта: Казахстан в эпоху феодализма. – Алма-Ата, 1981

13. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. Толықтырылып, екінші басылуы. Аударған Б.Қожабекұлы. – Алматы, 1993

Рустемова Г.А.
учитель истории Казахстана
Педагог-эксперт
Коммунальное государственное учреждение
«Общеобразовательная школа с.Тасты»
Акмолинская область

ЮНЫЕ ГОДЫ ХАНА АБУЛХАИРА

Абулхаир Мухаммед-Гази – бахадур – хан происходил из незнатного султанского рода. До него никто из его предков не был поднят на белой кошме в период с XVI до начала XVIII в. В Казахском ханстве постепенно стала складываться своеобразная традиция унаследования власти, согласно которой титул хана становится привилегией одной ветви джучидов, которые происходили по ветви Жадика султана, четвертого сына основателя Казахского ханства хана Жанибека (1469/70–1473/74) и брата могущественного хана казахов Касыма (1512-1521). Итак, в XVIII в эту правящую линию династии чингизидов тогда представляли ханы и султаны среднего жуза: Каип, Болат, Семеке, Барак, Батыр, Абулмамбет, Абылай, Уали и др. Придерживаясь вышеупомянутой традиции, представители династии султанов, которые происходили от султана Оснека, другого сына Жанибека хана, по представлению чингизидов той эпохи не считались достойными претендентами на престол хана и поэтому не играли какой-то особой политической роли в кочевом обществе Казахского ханства. Первый представитель чингизидов, который нарушил эту неписаную традицию, был потомок в седьмом поколении Жанибека хана и средним сыном почти никому неизвестного в кочевом обществе султана Кажи, у которого был один взрослый и два несовершеннолетних сына [1,118].

Огромное большинство первоисточников, освещающих юные годы жизни Абулхаира, были уничтожены в бесчисленных пожарах в России в XVII-XVIII в., и потому интересующие нас биографические данные о Абулхаире дошли до наших дней большей частью в ретроспективном письменном изложении российских столичных и провинциальных чиновников 40-70-х годов XVIII веках [1,119].

Существуют определенные разногласия среди историков, касающиеся истинной даты рождения Абулхаира. К сожалению, было допущено немало ошибок, на которые нужно обратить внимание. Особенно ошибки встречаются в таких фундаментальных изданиях, как Казахская национальная энциклопедия. В монографии, опубликованной в 1999 году, «Хан Абулхаир-полководец, правитель и политик», допущенные ошибки были исправлены. Необходимо отметить, что хан Абулхаир родился не в 1693 году, как писали многие авторы. Он родился ранее, а именно в 1685 году, как доказали в своих трудах Абиш Кекильбаев и Ирина Ерофеева. Мы должны учитывать тот факт, что осенью 1709 года совет биев Казахского ханства, глубоко оценив многолетние заслуги султана Абулхаира по защите западных границ Казахского ханства от нападения казачьих отрядов Российской империи, решает избрать его ханом Младшего жуза. Если бы на тот момент его не поднял на белой кошме казахский народ, то это сделал бы башкирский народ. В 1707-1709 годах вспыхнуло стихийное восстание башкирского народа против российской колонизации, тогда молодой Абулхаир султан с тремя тыс. воинов прибыл на помощь башкирам. После того башкирский народ решает избрать Абулхаира, в этот момент совет казахских биев принимает решение об избрании его ханом Младшего жуза. Но тогда, из-за отъезда Абулхаира, восстание башкирского народа было жестоко подавлено. Вот как раз здесь мы и должны отметить самое главное: если бы будущий хан Младшего жуза родился в 1693 году, то когда его избрали ханом в 1709 году, ему было бы всего 17 лет. Однако ранее говорилось: «оценив многолетние заслуги султана Абулхаира по защите западных границ Казахского ханства от нападения казачьих отрядов Российской империи, решает избрать его ханом Младшего жуза». В таком юном возрасте человек не может обладать таким авторитетом и иметь столько заслуг перед народом, да и трехтысячное войско собрать молодому султану было бы достаточно сложно. Когда умерла его

супруга Бопай 31 мая 1780 года, в России писали, что она прожила сто лет и умерла в сто один год. Если считать, что Абулхаир родился в 1693 году, то тогда получается, что он младше своей жены на 13 лет. Надо учесть тот факт, что в XVIII веке ислам был признан официальной идеологией и казахское общество с момента своего зарождения опиралось на мусульманские нравственно-правовые нормы, которые затрагивали абсолютно все сферы жизни. В таких условиях среди мужчин-чингизидов было недопустимо вступать в брак с женщиной, намного старше своих лет. Это существенно противоречило менталитету молодых чингизидов. Все это было всесторонне исследовано и подробно описано вышеуказанными авторами [1].

Как утверждает сам Абулхаир хан, он был вторым сыном Кажи султана, у которого было еще два сына: старший – султан Токтамыс, вероятнее всего, умершего задолго до вступления его брата на престол хана; младший – султан Булхаир, который пережил своего единоутробного предшественника на непродолжительное время. За исключением отдельных отрывочных данных о султанине Булхаире и сыновьях обоих братьев Абулхаира, никаких письменных сведений о семье будущего хана Младшего жуза не сохранилось. Можно с большой уверенностью сказать, что его отец и старший брат Токтамыс безвременно ушли из жизни в расцвете своих лет и на это косвенно указывают некоторые упоминания о юных годах жизни Абулхаира в документальных материалах 30-40-х годов и исторических летописях казахского народа, собранных полтора столетия спустя в тургайских степях известным писателем И.И. Крафтом [1,123]. Из исторических преданий нам стало известно, что Абулхаир очень рано остался без родителей и других ближайших родственников по линии отца. В трудных и суровых условиях он был вынужден скитаться по степи в поисках необходимых средств к существованию. Как раз в это время происходит судьбоносная встреча, которая изменит его жизнь [1,124].

Согласно народной легенде, в жаркое и знойное лето знатный батыр казахского народа Жанибек направлялся с большой группой преданных ему людей в соседний аул и случайно увидел в степи спящего юношу, который безмятежно расположился под одиноким ветвистым деревом. Жанибек батыр остановил коня и, пораженный «необыкновенной красотой дремлящего молодого человека», слегка дотронулся копьём до его ноги. Почувствовав прикосновение, юноша резко вскочил на ноги и, схватив рядом лежащий лук, мгновенно направил его на Жанибека. «Безумный, остановись, остановись, – крикнул ему Жанибек, убери свой лук. Я – Жанибек, наверняка ты слышал обо мне. Я желаю тебе добра, я не враг твой, а друг!» Выслушав его, Абулхаир произнес: «Будь ты хоть известный Жанибек, но как ты смеешь беспокоить человека, который ничего от тебя не просит и ни от кого не зависит! И я не позволю кому-либо дотрагиваться до меня копьём. Пусть я бедный, но я благородный человек. Ты, славный Жанибек, ступай направо. Я, султан Абулхаир пойду налево!... Эй, Жанибек, как давно «черные» стали такими дерзкими перед белыми?». Дальше в легенде повествуют о том, что Жанибек, выслушав его речь, был поражен гибким умом и гордостью молодого человека. К безмерному удивлению своего окружения, Жанибек слез со своей лошади и протянул руку Абулхаиру в знак примерения. В ответ юноша молча опустил свой лук и тоже протянул руку почтенному батыру. После этого взаимного расположения друг к другу, они долго вели беседу о жизни. Из разговоров с Абулхаиром, казахский батыр узнает, что юноша «беден, одинок и у него нет ничего, кроме сивой лошади», и в свою очередь предложил ему свое покровительство и поддержку, которую чингизид, немного подумав, принял. С того времени жизненные тропинки этих двух великих личностей не расходились. Надо отметить, что Жанибек, ставший для молодого Абулхаира другом и наставником, сыграл огромную роль в формировании мировоззрения последнего. Они оба любили подолгу разговаривать и дискутировать о жизни, политике и о многом другом. Знатный батыр не скрывал своего восхищения гибким умом и дальновидностью юного чингизида, но при этом и сам давал мудрые советы, которые, несомненно, стали недостающими элементами в формировании жизненных взглядов будущего хана. В одном из душевных разговоров Жанибека и молодого Абулхаира, батыр сказал чингизиду: «Юный мой друг, я предвижу твое недалекое будущее... Ты обладаешь блестящим умом, храбростью, хотя безроден... Когда ты сильно будешь в чем-то нуждаться, обращай ко мне, не бойся. Ведь я полюбил тебя как родного сына. Поверь, я могу пожертвовать и жизнью ради тебя, потому что, чувствуется мне, настанет время, когда судьба всего казахского народа будет в твоих руках...».

Преждевременная утрата родителей и старших членов семьи не могли не наложить глубокий отпечаток на его взгляды на жизнь, на формирование личности, с маленьких лет сталкивая Абулхаира лицом к лицу с суровой действительностью того периода. Несомненно, все эти обстоятельства заставляли самостоятельно пробивать себе дорогу в светлое будущее без всякой

надежды на помощь со стороны. Конечно, позже, осведомленность широкой массы казахского народа об отсутствии у первого хана их династии Болекей-Кояна достаточно многочисленного и влиятельного родственного клана дала повод будущему заклятому врагу Абулхаира Бараку презрительно отзываться о слабости и «бесчестности» генеалогического древа Абулхаира, ссылаясь на «малолюдство» его родственного окружения. Этот исторический факт примечателен тем, что он довольно емко и глубоко характеризует ту чрезвычайно определенную роль, которую играли огромные родственные связи в личном возвышении и военно-политическом авторитете казахских чингизидов в тех условиях жизнедеятельности традиционного казахского кочевого общества. Недаром у казахского народа в то время достаточно актуально использовалась поговорка: «У кого дырявая юрта, того дождевые капли пожирают, у кого нет сородичей, того нагайка пожирает» [3,177].

После ухода из жизни родителей, дяди и старшего брата Токтамыса на плечи неопытного, несчастного юноши легли огромной тяжестью заботы о своем маленьком братике, султани Булхаире, а также о родных и двоюродных племянниках – султанах Шиме, Мамае, Кылышкылы, Ниязе и других. В этих условиях юный Абулхаир был вынужден непрерывно концентрировать свою волю, физические и интеллектуальные силы с целью обеспечения в будущем себе и своим близким родственникам и потомкам более достойную и счастливую жизнь [1,125]. Хотелось бы отметить, что вся его жизнедеятельность была направлена именно на это. Его благородное происхождение дало о себе знать даже спустя годы. Ведь на протяжении последующих 250 лет после его ухода из жизни, его прямые потомки занимали ведущие позиции в государственной, общественной и военной жизни. Его сын Нуралы обладал ханским титулом 38 лет, а второй сын Ералы - 4 года, Айшуак (третий сын) – 8 лет. В разное время 9 внуков Абулхаира занимали ханский престол, двое внуков во второй половине XVIII века были Хивинскими ханами. Не могли не передаться потомкам Абулхаира храбрость, воинское мастерство и умение управлять в административно-политической сфере. Его внук, хан Бокеевской орды Жангир хан, стал первым в степи разносторонне образованным монархом европейского типа, был первым генерал-майором из казахов, как посвященный государь, он многое сделал для цивилизации казахской степи. Генеральские погоны также носили султаны Баймухаммед Айшуаков, участник Хивинского похода 1839-1840 годов, его сын Мухамеждан Баймухаммедов, участник войны с Кокандом.

Достаточно суровые и тяжелые, даже по тем жестким меркам того периода, жизненные обстоятельства, бытовые трудности социализации совсем юного чингизида изначально стимулировали сравнительно ранее интеллектуальное и физическое возмужание Абулхаира. Именно в те годы закалялся его характер, развивались твердость духа, личная отвага, умение бесстрашно смотреть опасности в глаза и достаточно смело и мужественно преодолевать жизненные препятствия, бесконечно возникавшие перед ним на пути к достойному месту в казахском обществе. Бесспорно, суровая действительность научила его полагаться только на самого себя, сформировав у Абулхаира обостренное чувство собственного достоинства и, вместе с тем, самолюбивый и гордый характер. Несомненно, эти качества его натуры ясно проявлялись у будущего хана казахов в тот самый ненастный период, когда он был совсем беден, никому не известен и одинок, что найдет свое отражение в исторических преданиях казахов Младшего жуза [1,126].

Вот такие колоритные и яркие воспоминания людей той эпохи о трудной юности передавались на протяжении многих лет от одного поколения к другому, затем, обрастая многими подробностями легендарного свойства, складывались в пестрый пазл различных сюжетов о совершенных им подвигах и произнесенных словах, из которых позже вырастут целостные историко-эпические труды на героические темы, которые сохранили в своей основе многие достоверные факты из биографии будущего хана [1,127].

Список литературы

1. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с.
2. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.) – Алматы: «Гылым», 1991. – 238 с.
3. Карпык А. Белая кость прошлого. Наши современники. – Алматы: РГЖИ «Дәуір», 1994. - 277 с.
4. Абдакимов А. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). Учебное пособие. – Алматы, 1994. – 425 с.
5. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под общ. ред. акад. М. К. Козыбаева). – Алматы: «Санат», 1996. – 656 с.

6. Ибраев Г.М. Роль хана Абулхаира в событиях принятия казахов подданства России / Г.М. Ибраев, Г.М. Байхадамова. -Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2018. — № 18.01 (204).-URL : [https:// moluch.ru/archive /204 / 50087](https://moluch.ru/archive/204/50087) (дата обращения 20.02.2021).

7. Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов XVII-XVIII веках. – Алматы: дайк-Пресс, 2001. – 172 с. (Казахстанские востоковедные исследования).

8. Добросмыслов А.И. Материалы по истории России. – Оренбург,1900. Т.1. – 279 с.

9. Жумадил А.К. Казахско-джунгарские военно-политические отношения в XVI-четверти XVIII вв: учебное пособие/. – Алматы, 2015. –101 с.

Махашова П.М.

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Қасқабай М.И.

3 курс студенті

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Бүгінгі күнгі жоғары оқу орындарының басты міндеті – білікті мамандарды дайындау екендігі даусыз. Заман талабы өзгерген сайын жоғары оқу орындарына қоғам тарапынан қойылатын талап та өзгереді. ҚР білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру болашақ маманның – өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті жастарды тәрбиелеу туралы айтылған.

Осыған орай, оқытудың әртүрлі технологиялары жасалып, білім беру мекемелерінің тәжірибесіне енуде. Заманауи оқыту: бұл жеке тұлғаның мүмкіндігі мен шамасына қарай мәселенің байыбына барып, үлгі көрсетер өнегелеріне еліктеп, тағылымдық жолдарын қабылдау, оған шығармашылық тұрғыдан пайымдау жасауға үйретеді. Сонымен қатар шығармашылық ойлау мен бастамашыл іс-әрекеттегі саналылықты өрістетуге зерттеушілік тұрғыдан белсенділігін жетілдіріп, іс-әрекетке бейімділігін, қызығуын қалыптастырады.

Қазіргі уақытта оқу үдерісін жетілдірудің перспективті бағыттарының бірі мультимедиялық технологияларды пайдалану болып табылады. Соңғы онжылдықтарда заманауи оқыту технологияларының ішінде компьютерлік технологиялар ерекше орын алды. Мультимедиялық оқыту технологияларын компьютерлік оқыту технологияларының дамуының жаңа кезеңі ретінде орналастыру заңды [1], өйткені олар компьютердің оқу мүмкіндіктеріне негізделген және қазіргі заманғы бағдарламалау технологияларын қолдануды көздейді.

Мультимедиялық технологияларды оқыту үдерісіне енгізудің өзектілігі осы құралдарды қолдану арқылы алуға мүмкіндік беретін бірқатар артықшылықтарға байланысты: оқушылардың танымдық қызығушылығын ынталандыру, оқу процесінде аудио және визуалды эффектілерді кешенді пайдалану, деңгейді арттыру, оқытуды даралау, оқыту сапасына нұқсан келтірмей сыныптардың ақпараттық әлеуетін арттыру, оқу ақпаратын қабылдаудың көбірек арналарын тарту.

Педагогтың құзыреттілігі – адамның өзінің кәсіби қызметін түрлендіруге бағытталған зерттеушілік және рефлексиялық сипаттағы іс-әрекет ретінде өзінің кәсіби-педагогикалық болашағын болжау қабілеті мен дайындығын анықтайтын интегративті көп деңгейлі тұлғалық және кәсіптік білім. Қажетті дайындық деңгейіндегі мамандарды қалыптастыру қажеттілігі мамандарды даярлаудың мазмұны мен технологияларына қатысты жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыруға баса назар аударуды тудырды.

Болашақ мұғалім мектеп оқушыларына білім беру үдерісінде заманауи ақпараттық технологияларды кеңінен қолдануға дайын болуы керек. ЖОО-да дайындалған кезде ол сәйкесінше меңгеруі керек құзыреттер:

1) жалпы мәдени:

– дүниенің қазіргі жаратылыстану-ғылыми бейнесі туралы білімдерін оқу және кәсіптік қызметте пайдалана білу, ақпаратты математикалық өңдеу әдістерін, теориялық және эксперименттік зерттеулерді қолдана білу;

– ақпаратты алудың, сақтаудың, өңдеудің негізгі әдістерін, тәсілдері мен құралдарын пайдалануға, ақпаратты басқару құралы ретінде компьютермен жұмыс істеуге дайын болу;

2) кәсіби:

– нақты оқу орнының нақты білім беру деңгейінде оқу үдерісінің сапасын қамтамасыз ету үшін заманауи әдістер мен технологияларды, оның ішінде ақпараттық технологияларды қолдана білу;

– білім беру үдерісінің сапасын қамтамасыз ету үшін білім беру ортасының мүмкіндіктерін, оның ішінде ақпаратты пайдалануға дайын болу.

Жоғары педагогикалық білім беруді жаңғыртуда болашақ мұғалімдерді даярлауда мультимедиялық технологияларды кеңінен қолдануға бағытталған педагогикалық білім берудің жаңа әдістемесін енгізу басым бағыт болып табылады.

Мультимедияны қолданудың келешегі бұл компьютерлік ақпараттық технология оқу процесінде ақпаратты берудің барлық арналарын пайдалануға мүмкіндік беретіндігімен анықталады, өйткені ол компьютерлік жүйеде мәтінді, дыбысты, бейне кескінді, графикалық кескінді және анимацияны біріктіреді.

Болашақ мұғалімді дайындау процесінде жаңа ақпараттық технологиялар қолданылмаса, жас маманның олармен белсенді жұмыс істеуін күтудің мағынасы жоқ. Мұғалімнің іс-тәжірибесінде оқу үрдісінде мультимедиялық технологияларды қолданудың үш аспектісін бөліп көрсетуге болады: электрондық дидактикалық материалдарды дайындау және пайдалану; электрондық құралдарды пайдалану; интернет ресурстарын пайдалану. Сәйкесінше, болашақ мұғалімдер жоғарыда аталған ақпараттық технологияларды жетік меңгеруі керек.

Мультимедиялық технологиялар мыналарға қабілетті:

- оқытуды визуализациялау мәселесін тиімді шешу;
- білім алушыларда жағымды эмоциялар тудыратын және оқудың жағымды мотивтерін қалыптастыратын үдерісті даралау;
- сұрақтарға жауап беру кезінде білім алушыларды босату, өз бетінше талдау және кателерді түзету, нәтижесінде өзін-өзі бақылау дағдылары жетілдіріледі;
- өз бетінше оқу және зерттеу қызметін жүзеге асыру, сол арқылы оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту.

Мультимедиялық технологияларды қолдану әдістемесі мыналарды қамтиды:

- сабақта оқытуды басқару жүйесін жетілдіру;
- оқуға деген ынтасын күшейту;
- білім мен тәрбиенің сапасын арттыру;
- қазіргі ақпараттық технологиялар саласында білім алушылардың дайындық деңгейін арттыру.

Мультимедиялық сабақтар келесі міндеттерді шешуге көмектеседі:

- пән бойынша негізгі білімді меңгеру;
- алған білімдерін жүйелеу;
- өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту;
- оқу мотивациясын қалыптастыру;
- білім алушыларға оқу материалы бойынша өздік жұмыста оқу-әдістемелік көмек көрсету.

Ақпараттық технологияларды компьютерге технологиялық тұйықталған оқыту және тәрбиелеу құралдарының кешені ретінде қарастыруға болады, бірақ бұл технологияның мүмкіндіктері белгілі оқыту мен тәрбиелеудің барлық құралдарының мүмкіндіктерінен асып түседі. Болашақ мұғалімдерді даярлау үдерісіне ақпараттық технологияны енгізу мақсат ретінде емес, оқушылардың дүниені тану жолдарының бірі ретінде, пәндер бойынша қосымша ақпарат көзі ретінде, оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеу тәсілі ретінде қарастырылады. Ақпараттық технологияларды қолданудың маңызды нәтижесі оқушылардың өз бетінше оқу-танымдық іс-әрекетіне деген ынтасының артуы, мектептегі педагогикалық тәжірибеде оқу-тәрбие жұмысын

ұйымдастырудың мақсатты іс-әрекетіне дайындығы болып табылады. Мультимедиялық технологиялар оқу қызметін ұйымдастыру мен басқару мүмкіндіктерін өлшеусіз кеңейтеді және перспективалық әдістемелік әзірлемелердің үлкен әлеуетін іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Сонымен, мультимедиялық технологиялар болашақ маманның жалпы және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда өте маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 Қаулысы.

2. Звонников В.И., Чельшкова, М.Б. Оценка качества результатов обучения при аттестации (компетентностный подход): учеб. пособие/ – М.: Логос, 2012.

3. Махотин Д.А. Компетентностно-ориентированные задания как средство оценки общих и профессиональных компетенций обучающихся // Среднее профессиональное образование. – 2014. – № 5.

4. Бондаренко О.В. Применение мультимедийных технологий в образовательном процессе высшего учебного заведения // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 3.

Шокатова А.К.

тарих ғылымының магистрі, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

АВАРЛАРДЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аварларда әскери сала өте жоғары деңгейде дамыған. Осыған орай, біз аварлардың әскери өнерінің византияның әскери саласына және жалпы еуропалық халыққа ықпалын сөз етеміз. Тиверий мен Маврикий әскери саланың реформалары болды және біріншісі бұл салада басты роль атқарды. Империяның әскери күшін нығайту үшін, Феофанның айтуы бойынша Тиверий «15 мың адамнан құралған әскери отряд құрды». Бұл отрядқа созылған қару және әскери киім берілді, оның басшысы болып федераттар комитеті Маврикий әскери отрядтың тарихы сол кезеңнің өмірінен көптеген ақпарат береді; Себебі әскери өнер мен әскери лагерлерді орналастыру теориясы Маврикийдің есімімен байланысты. Бұл өзгерістерде аварлардың да ықпалы зор. VII ғ. өзінде-ақ Византияда қалыптасқан әскери қызметке толық бір славян тайпаларын тарту жүйесі белең алған болатын. Зерттеп отырған кезеңнің VI ғ. атап өту қажет, соғыс тарихында бұл отряд маңызды орын алады, бұдан Византиялық әскер салыстырмалы түрде әлсіз болған деп қорытынды жасауға болады.

Аварлық әскери өнердің Еуропа және Жерорта теңізі халықтарының әскери ісіне ықпалы тарихта мойындалған. Авар әскери өнерінің шығыс-рим империясының әскери ісіне әсері, әскери-теоретикалық трактат Псевдо-Маврикийдің «Стратегикон» еңбегінде кездеседі [1]. Трактат 592 және 610 жылдар аралығында жазылған. Оны дәлелдейтін екі себеп бар: біріншіден, трактатта жазылған ең соңғы оқиға 592 ж. ромей әскерінің авар қағанынан Гераклеей-Перинфем түбінде жеңілуі баяндалды. Екіншіден, трактатта Ираклий (610-641 жж.) әскери қимылдары туралы, Фоканың сәтсіздіктері туралы ешнәрсе баяндалмаған. Сәйкесінше, трактаттың соңғы бөлігі Маврикий император кезінде немесе Фока кезінде жазылған болуы мүмкін. Трактатты жазушы императордың өзі немесе оның жақын қызметкерлерінің бірі болуы мүмкін. Трактатта авар нұсқасы бойынша жасалған шығыс-рим империясының кавалериясының реформасы баяндалған. Псевдо-Маврикийдің трактатында шығыс-рим кавалериясының дамуының екі кезеңі берілген:

1. V-VI ғғ. «урбикейлік» кавалерия

2. VI ғ. бастап «маврикийлік»

Трактатқа сәйкес V ғ. енгізілген әскери тактикалар VI ғ. дейін өзекті болған. Шындығында «урбикейлік» атты әскердің сипаттамасы VI ғ. екінші жартысындағы Юстиниан әскеріне сай

келеді. Сонымен қатар, VI ғ енгізілген жаңа идеялар байқалады. «Урбикейлік» және «маврикейлік» атты әскер схемасының айырмашылығына тоқталайық. V-VI ғғ. «урбикейлік» атты әскер екі бөліктен (сызықтық және шашыраңқы) құралған, олардың әрқайсысы атты әскерден құралды, олар екі түрлі схемамен (найзашылар, садақ) қаруланған. Басты тактикалық бірлік 310 атты әскерден құралған «тагма» болды. Нағыз әскер 20 мың атты әскерден құрылуы тиіс. Бірінші линия үш бөліктен тұрады: сол, орта және оң. Олардың әрқайсысын «мерарх» басқарады. Сонымен қатар, әскерінің орта бөлігінің мерархы бір мезгілде осы шептің барлық әскерінің басшысы болды. Бірінші шептің барлық әскерінің екі қанатында да көмекші шеп тұрды: сол жағында «плагифилактар», яғни «күзет шебі» (үш тагма), оң жағында «гипперкерастар», яғни «жаудың шебін қоршап алушы топ» (екі тагма).

Сондай-ақ шептерде плагифилакт пен гиперкераста артында тұзақ құру үшін арнайы отрядтар орналастырылады. Әр бөліктің флангтерінде тағы үш тагма болады. Оларды мыңдықтар басқарады. Бұл отрядтар алдыңғы қатарда өз шебінің флангтерін қорғайды немесе өз еркімен қозғалады. Олардың міндеті жылдам уақытта алға жылжу, шегінуді қорғау, жауды қудалау болды. Тагмалардың басты міндеті олар өз қатарын бұзбайды және қатаң тәртіпке қимылдайды. Оларды «дефензорлар» деп атайды. Олардың басты міндеті басты соққы беру болып табылады. Олардың қарулануында айырмашылық жоқ. Барлығы 10 шепке тізіліп тұрады, алдыңғы және соңғы екі шебі найзамен және қалқанмен қаруланады. Үшінші және төртінші шебі садақпен қаруланған. Қалғандары өз еркінше, себебі олар жастар болған және аз оқытылған болған.

Маңыздысы, ондықтағы жоғары әскер садақшылар мен найзашыларға қатаң түрде бөлінді. Сонымен қатар, автор (бұл «Псевдо Урбикий») мұның себебін қолына найза ұстап тұрған садақшы жылдам әрі нақты жебе ата алмайтындығымен түсіндіреді. Қалқан да, жебе атуға бөгет жасағандықтан ол жауынгерде болмаған.

VI ғ. соңындағы «маврикийлік» кавалерия толығымен сипатталмаған, себебі, әскер құрамының заңдылығы сол қалпында қалған болуы керек. Бірақ, трактаттың бірінші тарауларында Псевдо-Маврикий әскерлерін ең бірінші садақ атуға үйреткен, одан кейін, қарулану мен топтасуды ұйымдастырды. Трактатта отрядтардың жоғары әскерлерінің садақпен аруды үйренуі туралы бірнеше рет айтылады. Яғни, Псевдо Маврикий пикинерлерден садақпен жақсы аруды талап еткен.

Сонымен қатар, Псевдо Маврикий кавалеристердің топтасуы мен қарулануын сипаттай келе басқа халықтардан үлгі ретінде енгізілген жаңа әскери қимылдар туралы сөз етеді. Олардың барлығы аварлардың үлгісіне сәйкес келеді. Осы жаңа құралдардың ішінде ерекше орынды ұштары бар найзалар алады. Бұл найзалардың ерекшелігі: садақ ату кезінде әскердің қолы бос болу үшін, оған найзаны ұшындағы ілгек көмегімен арқасына асып қою ыңғайлы болған. Сонымен қатар, бұл кезеңде найзашыларда қалқан болмаған. Бұдан көріп отырғанымыздай барлық кавалеристер бірдей қаруланған, тек жас әскерлер ғана найзамен қоса қалқанмен қамтамасыз етілген.

Бұл жаңа технологиялардың барлығы шептердің тәртібін өзгерту үшін (алдыңғы екі қатарды жоғары жауынгерлерден емес тәжірибесі аз жастардан құрастыру), немесе атты әскердің шабуылын елеулі түрде әлсірететін қалқандармен қамтамасыз етілген найзашылардың орталық шабуылын ұйымдастыру. Бәлкім, қалқанмен қамтамасыз етудің азаюы басқа қорғанушы қарудың пайда болуымен байланысты шығар. Сол себепті Псевдо-Маврикий атты әскердің қаруын сипаттай келе, атты әскер мойнындағы әлдебір қорғаныспластиналары, сондай-ақ тізені жауып тұратын ешкі жүні мен зығырдан жасалған ерекше киім туралы баяндайды. Барлығы авар үлгісімен жасалған. Сонымен қатар, атты жауынгер басынан тобығына дейін темір сауыт киген.

Мұның барлығы кавалеристердің басты қаруы садақ болғандығын көрсетеді, ал Псевдо Урбикийде найза болған еді. Сәйкесінше, соғысу тактикасы да өзгеріске ұшырауы тиіс еді. Алайда, жалпы тұйық сапқа тұру сол қалпынша қалды және фронтальді соққыдан да бас тартпаған еді. Бәлкім, найзаның орнына көбіне садақты қолдану Юстиниан билігі кезеңінен басталған болар, оған кейбір деректердегі Юстиниан соғыстары кезінде шығыс-рим кавалериясының тактикасын қолдануы туралы ақпарат дәлел бола алады. Бұл жаңа қаруларды қолданысқа тек бірнеше аварлармен болған сәтсіз соғыстардан кейін ғана енгізілді.

Шығыс Рим империясының кавалериясының тактикасындағы өзгерістерді батыстағы, әсіресе, готтардағы жағдайлардан бөліп қарастыруға болмайды. Олардың кавалеристерінде ұзақ уақыт бойы жақын қашықтағы соғыс қимылдарына арналған (найза, қылыш) құралдары қолдану сақталған кейбір зерттеушілердің ойынша, дәл осы шығыс-германдық тактиканың ерекшелігінде батыс-еуропалық әскердің шығу тегі авар кавалериясынан шыққан.

Жалпы аварлардың жауынгерлерін, сауыт-саймандарын, қару-жарақтарын археологиялық зерттеу нәтижесінде табылған материалдардың негізінде сипаттайтын болсақ, жаяу әскер мен атты әскерлер де көлікпен жүруге арналған киім киген. Бұдан түркілерде жаяу әскердің, жауынгердің айрықша түрі ретінде болмағаны байқалады. Әскери киім-кешек бас киім мен сауыттан тұрады, ал біріншісі металл қаңылтырмен көмкеріліп, қоңыр-қызыл, қазіргі қазақ құлақшынына ұқсайды. Жауынгерлер биік жағасы иекке дейін жететін шекпен киген. Шекпеннің үстінен металл пластиналардан құралып, қоңыр-қызыл түспен жиектелген сауыт киген. Сауыт тізелеріне дейін жететін шолақ, белі жіңішке белбеумен буылады, жеңі қысқа, сарбаздың шынтағынан жоғаны тұрады. Оны бас арқылы киетін болса керек.

Аталмыш сауыт сарматтардың карта фактісіне ұқсайды, бұл ауыр атты әскерге тән болып келеді. Осындай сауыттар кейінгі кезге дейін, Тибетте қолданылып келеді. Мұнда пластиналар өзара кішкене белдіктермен біріктірілген. Ерте замандарда сауыттың бұл түрі кеңінен қолданылған тәрізді, бірақ оның орнына киюге ыңғайлы, жеңіл де берік торғауыт алмастырған [2].

Сарбаздар бұтына қара, теңбіл сары шалбар киген (барыс терісінен болса керек). Етіктері жұмсақ қара киізден жасалған және әлі күнге дейін Тибет пен Шығыс Түркістанда киілетін етіктерге ұқсайды. Осынау киім-кешек тибеттіктерге ұқсағанымен, олардың бір өзгешелігі, Тибетке тән белбеу үстінен төгіліп түсіп тұратын желбіршегі болмады.

Қару бейнесі тек аттан түскен жауынгер мүсінінде сақталған. Бұл атты әскерлер соғысына жарайтын ұзын әрі жеңіл найза. Осымен бірге түркі әскері құба түзде ғана емес, өздерінен бұрынғы әскер сияқты таулы жерде де әрекет етуге бейімделген тұрақты ауыр атты әскер болғаны анық [3].

Алдыңғы тарауда атап өткеніміздей IV ғ. екінші жартысында ғұндар Ұлы қоныс аудару қозғалысын бастап, жаңа қоғамдық қатынастардың және өркениеттің пайда болуына жол ашқан. Авар тайпалық одағы Еуропа мәдениетіне өз ықпалын тигізген деуге болады. Аварлар шығыстан келесідей жаңалықтарды әкелді: жетілген ат әбзелдері, айрықша темір үзеңгі және қару-жарақтар, соның ішінде бір жүзді қылыштар және қанжарлар [4].

Жоғарыда айтып өткендей аварлардың басты қарулары садақ пен жебе болған. Авар дәуіріне жататын жебелер анағұрлым үлкен және ұзын болған. Қазба жұмыстары кезінде, қабірлерден, сүйектен және темірден жасалған үш қырлы садақтың ұштары сақталған. Найзалары бұрынғыларға қарағанда ауырлау болып келеді. Қарулануға байланысты жаңалықтардың енуі, әскери тактикада өзгерістер болды, әсіресе атты әскер бұрынғыдан да дами түсті [5]. Деректерге сүйенетін болсақ, аварлар сол кезеңнің қамал бұзатын техникаларымен түгелдей қаруланған. Айталық, Менандрдың мәліметі бойынша, аварлар Византия империясының қалаларын жаугершілік соғыс барысында «Спалион» атты машина тектес, бекініс бұзатын құралдарды қолданған [6]. Ал келесі техникалардың бірі, қамал бұзғыш «таран» бұл тас лақтыратын машинаға ұқсас ауыр әскери техника. Таран ерте кезде қамалдың қабырғасын құлату, қирату үшін қолданылған құрал [7].

Сонымен қорыта айтар болсақ, Аварлардың көптеген жорықтарының сәтті болуы әскери жағынан жақсы ұйымдастырушылығы, негізгі орында атты әскердің болуы және басты қару ретінде садақ пен жебенің кең қолданыс табуы болды. Түрлі ауыр және жеңіл техника құралдарымен жабдықталған авар сарбаздары Еуропаның бірнеше қаласын қоршауға алып, көптеген жетістіктерге жеткен.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Das Strategikon des Mauricios Einführung, Edition und indices Von G. Dennis Uber. Von E. Gamillscheg. – Wien, 1981.-XI, p. 2-3
2. Третьяков, П.Н. Финно-Угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.-Л.: Наука, 1966. – 306 с.
3. Бичурн, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Алматы: Жалын, 1998. – Т. 1.-390с.
4. Мухажанова, Т.Н. Авар атауы туралы //ҚазҰУ Хабаршы. Тарих сериясы. – № 4 (27). - 2002.-65-67 бб.
5. Мухажанова, Т.Н. VI-VII ғғ. Авар қағанатының әскери өнері //ҚазҰУ Хабаршы. Тарих сериясы. – № 4 (35). – 2004. – 159-160 бб.
6. Менандр Протектор. Итогрия // Византийские историки: Дксип Эвнапии Олимпиодор, Малх Патриций, Менандр, Кандид Ноннос и Феофан Византиец / пер. С. Дестуниса. – СПб.: Тип. Изд. Л. Демиса, 1860. – С.313-470.
7. Ермұқанов Б. Қазақстан тарихы публистикалық көзқарас. – А. 2000. – 248 б.

Шугаева Г.Қ.
педагогика ғылымдарының кандидаты

Уразымбетова С.Қ.
магистрант

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ. (Қазақстан)

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЗИЯТТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРДЕЛЕНУ ЖАЙ-КҮЙІ

Бүгінгі таңда қоғамдағы зияттылық мәселесі – білім мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жүйе мен адами капиталдың басты факторы болып отыр. Әлемдік білім контексінде жоғары білім беру саласында мемлекеттік саясатты жүзеге асыру және білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру бойынша заманауи мәселелер бізге болашақта дамудың басым бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді. Демек, еліміздің адами капиталы өркендеген мемлекет ретінде қалыптасуы жоғары білім беру жүйесінің дәрежесінің өсуін міндеттейді.

Қазіргі заманда әлем дамуының жаңа тенденциялары, экономикалық, әлеуметтік, мәдени басқару істері жоғары білімнің осы жағдайларға бейімделуін талап етеді. Қоғам сұранысына қарай, Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қоғамның негізгі капиталына зияткерлік және адамның жасампаз іс-әрекетті жүзеге асыру мүмкіндігі көрсетіледі [1].

Бұл тұста Қазақстанның заманауи білім беру жүйесінің басты міндеті – жасөспірімдердің әлеуметтік зияттылығын сақтау, оны демеу және дамыту болып табылады делінген.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы «төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты халыққа жолдауында білім берудің жаңа сапасы жоғары білім беру ісінде жасанды интеллектпен және «үлкен деректермен» жұмыс істеу үшін ақпараттық технологиялар бойынша білім алған түлектер санын көбейту керек - деп белгіленген [2].

Ендеше, бәсекеге қабілетті ұлт, ұлттық сана-сезімі мол білікті маман иесі болу үшін, қарқынды цифрлық өсу заманында жеке дамуға қажетті ақпаратты саналы түрде іріктей алуының, қарым-қатынас мүмкіндіктеріне сананың ашық болуы әлеуметтік зияттылық өрістеуімен тікелей байланыста болмақ.

Осы орайда, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 3-бабы бойынша білім беру саясаты қағидаларының бірінде:

«... әрбір адамның зияткерлік дамуы, психофизиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қолжетімділігінің болуы», - делінген [3].

Жалпы алғанда, жоғарыдағы құжаттардағы талдаулар білім беру мекемелері мен оның басқа да субъектілері үшін бағдарламалық идея болып табылады.

М.А. Абсатованың сипаттауына, адамның бойында төмендегідей әлеуметтік-психологиялық сапалар болуы керек:

- «адамдарды тани білу» біліктілігі (олардың психологиялық ерекшеліктерін, күшті және әлсіз жақтарын тез және дұрыс бағалай білу қабілеті);

- қарым-қатынасқа бейімділік (кішіпейілділік, адалдық, мейірімділік, адам бойынан жақсы қасиеттерді көре алуы, кемшіліктерге аса назар бөлмеу, қарым- қатынасқа тез түсу, такт, қарапайымдылық және қолжетімділік);

- бастамашылдық (адаммен қарым-қатынасқа түсе алу, қалыпты мақсат қою, оларға жету жолын ұсыну, демеушілікті белсенді түрде қол жеткізу);

- көндіре алу, өз артына ілестіре алу;

- демократизм (өзін-өзі басқару мен педагогикалық ұжымда өзара әрекеттестікті белсенді ету біліктілігі, топ ішілік қарым-қатынас құру) [4].

Жасөспірімдердің әлеуметтік зияттылығының дамуы – оның өмір сүру барысындағы негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Кез келген тұлға бүгінгі жетістігінен ілгері қозғалуға құқылы. Біз зерттеуімізде өз кәсіби әрекетінде маманның әлеуметтік зияттылығының дамуын теориялық-әдіснамалық негіздерін қарастыру, оқушының субъектілік деңгейге көтерілуін нәтижелі етуші әдістемесін құру жоспарланған еді. Жаңалықты практикаға енгізудің алгоритмін

құру. Белгілі ойшыл аристотель еңбектерінде, зияттылық табиғатының тұлға құрылымындағы маңыздылығы туралы ой тұжырымдарды педагогикалық-психологиялық және әлеуметтік тұрғыда негіздейді. «Актуальды зияттылық» пен «әлеуетті зияттылықтың» айырмашылығын көрсетеді. *Аристотель бойынша*, «Зияттылық сырттан келеді, сол үшін ол құдайдың жаратуынан». ол – субстанционалды шындық болып табылады және бұзылмайды. ойлау белсенділігі әлсірейді, ағзаның қандай да бір ішкі бөлігі әлсіреген немесе бұзылған кезде ол сезімде көрінбейді. Ойлау, жақсы көру немесе жек көру зияттылықтың емес, зияттылыққа ие субъектінің жағдайлары, ... зияттылық – ол құдыретті және бұлжымас қасиеттердің бірі» -деп тұжырымдайды. Бұдан біз зияттылықты адамның өзіне қалай және қайтіп келіп қалғанын білмесе де, аналогия жасау немесе ой толғау арқылы емес, туа біткен, жаратылыстан біткен қасиеті арқылы әмбебап, ақиқат және қажетті шарттар жөнінде адамның қабілеттілігі деп ұғынамыз.

Аристотель зияттылықты төрт түрге бөліп қарастырған. олар: әлеуетті, белсенді, жүре келе дарыған және әрекетшіл зияттылық. бұл зияттылық түрлеріне философ төмендегідей сипаттама берген:

- *әлеуетті зияттылық* – материалды сана. ол түрлі формаға ие бола алатын жан, жанның бір күші немесе бөлігі. мұнда заттан бөлек формалар туралы айтылған, зияттылық санада белсенді түрде пайда болмас бұрын, жаннан тыс болған.

- *белсенді зияттылық* – шынайы сана зияттылық санада іске қосылып ол белсенді немесе жүре пайда болған зияттылыққа айналады.

- *жүре келе дарыған зияттылық дегеніміз* – ешуақытта да материяда болмаған және онымен мүлдем байланысы жоқ абстракцияланған форма;

- *әрекетшіл зияттылық* – зияттылық түрлерінің кезекпен іске асуын реттейді [5].

Аристотельдің пікірі бойынша, ақиқат дүниенің зияттылық дамуындағы рөлі болып табылады. Зияттылық жөнінде шығыс философтарының еңбектерінде адамның мәніне назар аударып отырып, әлеуметтік және биологиялық факторлардың аса күрделі әсері ескеріледі, қоғамдық факторлардың басымдылығы айқындалады.

Адамзат тарихындағы зияттылық мәселесінің ғылыми ойға ұласуы үздіксіз дамуды көрсетеді, сондай-ақ «өзін танудың» немесе «жан қуаты» жайлы ойлардың қалыптасуына түрткі болған, адамтану ілімінің алғашқы қадамын жүйеге түсірген философ Әбу Насыр әл-Фараби болатын. Ұлы ұстаз ақыл парасат жайлы ілімді саралай келе, «Ақыл дегеніміз – тәжірибе, ол – әрекетшіл зияттылық. адамның еңбек құралдарын өндіру ерекшелігі» деп тұжырымдайды. Әл-Фарабидің еңбектерінен адамның зияттылығы, қабілеттілігі парасаттылық арқылы қалыптасады деген ой түйеміз [6].

Жантану ілімінің негізін құраушылардың бірі – Ж. Баласағұн «Құтты білік» дастанында адамның зияттылығын жақсы мінез-құлықпен пара-пар қасиет деп санайды. Адамның ақыл-парасаты – барлық нәрсенің мән-мағынасын түсінуге қабілетті деген пікір айтады. Мұнда ақыл-парасат өз кезегінде шыдамдылық пен төзімділіктен, сыйластықтан түзіледі, демек зияттылықтың қалыптасуында ұстамды мінездің маңызы жоғары болмақ [6].

Зияттылықты тірі ағзаның диалектикасы деп санағандардың қатарында И.Кант болды. Философ адамның белсенділігіне терең көңіл бөліп, белсенділігі жоғары категорияны субъект деген пікір қалдырды. И.Канттың іліміне сүйенсек, әлеуметтік зияттылық түсінігін әрекет теориясына қарай ықпалдастырады.

А.Н. Леонтьев бойынша, даму психологиясы мен оған бағытталған педагогикалық тәжірибеде оқушылардың жас ерекшеліктері туралы неғұрлым қалыптасқан идеялар жетекші іс-әрекет концепциясымен және осы концепцияға негізделген психикалық дамуды периодизациялаумен байланысты. Осы кезеңдікке сәйкес жасөспірімдік кезеңде кәсіби өзін-өзі анықтау мотивтері жетекші орын алады, ол жоғары сынып оқушылары (ерте жас) мен студенттерді (жастар) біріктіреді. Біздің зерттеу пәні қазіргі жоғары сынып оқушыларының мотивациясы болып табылады.

Жастық кезеңнің жетекші қызметін анықтай отырып, Д.И. Фельдштейн өз еңбектерінің бірінде былай деп жазады: «Білім беру және кәсіптік сипатқа ие бола отырып, бұл қызмет бір жағынан, зерттеу элементтерін меңгерсе, екінші жағынан, мамандық алуға, өмірден өз орнын табуға белгілі бір назар аударады.

В.В. Давыдов бойынша, «Жоғары сынып оқушылары мен кәсіптік мектеп оқушыларының жетекші іс-әрекеті – оқу-кәсіби іс-әрекеті болып табылады, оның барысында оларда еңбекке деген қажеттілік, кәсіби қызығушылық қалыптасады. Олардың жасы – өмір жолын саналы түрде таңдау жасы. Олар өмірлік жоспарларды құрады, болашақ қызметінің перспективалары туралы ойлайды.

Ұлдар мен қыздарда тұлғаның тұрақты идеялық-адамгершілік және азаматтық қасиеттері, тұрақты дүниетанымы (ғылыми, адамгершілік, көркемдік және саяси нанымдарға сәйкес) қалыптасады.

Дьюидің пікірі бойынша, адамның дүниеге келе салысымен-ақ оның бойында дайын талап пен қабілет, зияттылық болады. Сондықтан Д.Дьюи адам табиғатын тәрбие арқылы түбегейлі басқарту мүмкін емес, керісінше тұқымқуалаушылық факторы арқылы із қуады деп тұжырымдаған.

Ж.Пиаженің пікірінше, зияттылық – бұл ассимиляция және аккомодация процесінің бірлігін білдіретін ағзаның ортаға бейімделуінің формасы болып табылады. Сондықтан зияттылықтың мәні – физикалық және әлеуметтік шындыққа икемді және бір мезгілде тұрақты бейімделудің жүзеге асу мүмкіндігінде қорытылады, оның негізгі міндеті – орта мен адамның өзара әрекеттесуін құрылымдау және ұйымдастыру. Автор үшін зияттылықтың мәні орта мен ағза арасындағы қатынасты құрылымдауда және оның дамуы біршама қалыпты бейнеленуі болып тұжырымдалады.

Осы пікірге қайшы келетін ұлы ойшыл А.Құнанбаевтың афоризмдеріндегі жан қуаты – білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен сынды қуаттардың бірлігін құрайды. Бұл тұста ғұламаның еңбектерінен адамның зияттылығы ғылымның рухани кілтін айналу үшін өмір бойы іздену, білім алу, үйрену қағидатының іске асырылып отыруымен байланысты екендігін аңғарамыз. Ол кемелдену мен жетілуді – адам өмірінің мақсаты екенін айтады.

Қазақша Уикипедияда (ашық энциклопедиядан алынған мәліметтер) *зияттылық* (ағылшынша *Intelligence quotient; IQ*) – ақыл-ой дамуының, білімділік пен хабардарлық деңгейінің көрсеткіші деп беріледі. Ақыл-ой тұрғысындағы даму деңгейін санға шағып анықтаудың идеясы мен әдістерін тұңғыш рет А.Бине (1903) дамытты; терминді енгізген В.Штерн (1911) болды.

Зияттылық ұғымын қарастыру кезінде көптеген пікірлердің тоғысуын көреміз. Аталған ұғым феноменінің мазмұны жан-жақты қарастырылған.

М.А. Холодная пайымдауынша, зияттылық – бұл индивидум ішкі дүниесінің субъективті бейнесін құрумен шартталған психикалық тетіктер жүйесі. Психологиялық тұрғыдан, зияттылық дербес қажеттіліктерді шынайылықтың объективті талаптарымен сәйкестендіру негізінде белгілі деңгейде реттілікке келтіру. Дегенмен, зияттылық ұғымына ғылымда тұрақтанған жалпы көзқарас формалды түрде міндеттерді шешу мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі, яғни зияттылық – оны өлшеуші тесттер нәтижесі деген анықтама негізінде, зияткерлік белсенділік табиғи көріністеріне, шығармашылық зияткерлік мүмкіндіктерге, әлеуметтік таным тиімділігіне қарама-қайшы болды. *М.А. Холодная пікірінше*, «зияттылық орны қарапайым кейіпке енгені, оның адамның психологиялық өмірінде күрделі мәселеге айналуына септігін тигізді» [7].

Сонымен, ғалымдардың пікірлерінен біз зияттылық бір негізде адамның дамуы толықтай қоршаған ортаға тікелей байланыстылығын алға тартса, ал келесі кезекте сол адамның өмір бойы іздену, білім алуы, үйренуі қоғамның ілгерілеуіне, қоршаған ортаның қалыпты жағдайда дамуын көрсетеді деген тұжырымға келуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы.

2. Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Халыққа Жолдауы. – Астана, 10 қаңтар, 2018ж.

3. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 – III Заңы. ИС BestProfі ©22.04. 2016.

4. Абсатова М.А. Истоки становления поликультурной компетентности личности в Казахстане. // Гуманитарные исследования. – 2008. – № 3. – С. 122-125.

5. Кенжебаева Т.Б. Болашақ педагогтардың зияткерлік әлеуетін дамыту: филос. док. (PhD) дис. – Алматы, 2014. – 170 б.

6. Умирбекова А.Н. Болашақ педагогтардың әлеуметтік зияттылығын дамытудың жүйесі. – Қазақстанның ғылымы және өмірі Халықаралық ғылыми көпшілік журнал. – Астана, №1 (54), 2018. – Б.216-220

7. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Экология және табиғат қорғау / Жалпы редакциясын басқарған –А.Қ. Құсайынов. – Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002 жыл. – 456 б.

ЛИНГВИСТИКАНЫҢ, ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ЖӘНЕ АУДАРМАТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИКИ, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ И ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS, LITERARY STUDIES AND TRANSLATION STUDIES

Аманғазықызы М.
философия докторы (PhD), доцент
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

НҰРЛАН МӘУКЕНҰЛЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ АРХЕТИПТЕРІ

Абайдың шығармашылық мұрасы әлеуметтік сипаты, идеялық бағыты, бүкіл рухымен ғана емес, көркемдік қырларымен де өзінен кейінгі қазақ поэзиясына қуатты әсерін тигізді. Профессор Қ. Жұмалиев атап көрсеткендей: «Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті Абайдың үлгісінде өсіп, өркендеді. XX ғасырдың бас кезінен бастап, күні бүгінге шейін өлең құрылысы, тілі жөнінде Абайдың әсерінсіз әдебиет тарихының қатарына қосылған қазақ ақынын табу қиын» [1,356].

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, ақын Нұрлан Мәукенұлының шығармашылығынан да Абай мұрасымен үндестік байқалады. Әсіресе Абай поэзиясындағы көпке тән ұжымдық бейсаналық Н. Мәукенұлының да өлеңдеріне тән. Мәселен, ақын «Қайран, Абай» өлеңінде: «Күрсіндің-ау маңғанда айдалада Ай, «Мыңмен жалғыз алысып», бір сәт мойып, Беттеріңді біле алмай қайда, қалай...» [2,169], – деп Абайдың «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» өлеңіндегі «Мыңмен жалғыз алыстым» деген өлең жолдарынан дәйексөз келтіреді. Сөйтіп Абайдың жоғарыда аталған өлеңін оқырманның есіне түсіреді. Әдебиеттануда мұны реминисценция «басқа бір әдеби шығарманы еске түсіретін элемент» [3] деп атаймыз. Бұдан кейін ақын Абайдың Зайсанға баруды жоспарлағандығынан, алайда бұл жоспарының жүзеге аспай қалғандығынан хабардар етеді: «Аттың басын бұрмақ боп Зайсан жаққа, Сол кетіспен кежірге ой салмаққа, Оқталғанмен, алайда келмей қапсың, Еңбегі – еш, тұзы – сор сорлы аймаққа» [2,169]. Абайдың бұл аймаққа келмеуінің себебін ақын өзі түсіндіруге тырысады: «Қайда барсаң айнымай алдан шығар... Қазаққа өкпең қара қазандай болған шығар... Іштен у мен зарлы үн запыран қуып, Жүрегіннің басына толған шығар...» [2,169]. Осы жерде Абай өлеңдерінде кеңінен қолданыс табатын у, жүрек архетиптері қолданылады. Абай шығармашылығындағы жүрек архетипі лирикалық кейіпкердің жай-күйін, сезім иірімдерін, ішкі танымын көрсететін образ. Н. Мәукенұлы өлеңдерінде де жүрек осы сипатта көрінеді. Бір өлеңіне ақын Абайдың «Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек» деген өлең жолдарын эпиграф ретінде ала отырып, жүректің әлекке салып, тулаған кейпін танытады: «Тулап-тулап алады сосын, Қайнап-қайнап толады сосын. Әлектен-әлек салады сосын, Білмейді кімнен алады өшін? Тәуекел іске барады сосын, Өзін-өзі жарады сосын...» [2,225].

Аталған өлең жолдарын оқып отырып осы өлеңге эпиграф ретінде алынған Абайдың «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңі есімізге түседі: «Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ, Тулап қайнап бір жүрек қылады әлек. Біреуінің күні жоқ біреуінсіз, Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек» [4,78]. Екі ақынның өлеңінде де әлекке салып, тулаған жүректі көреміз.

«Жүрек» архетипі дінде, философияда, тарихта, мәдениеттануда және басқа ғылымдарда кездеседі. Ол символдық түрде әртүрлі пішінде ұсынылады: мұзды – жалынды жүрек, қара – қызыл жүрек, мөлдір – боялған, жебелермен тесілген, тұтас – бөлінген және т.б. Бұл символдардың барлығы екіжақты мағынаға ие – жақсылық пен жамандық, махаббат пен жеккөрушілік, бақыт пен қайғы. Жүрек – күйзелудің, сүйіспеншіліктің, жанашырлықтың, жауаптылықтың, қуаныштың, қайғының символикалық көзі, сондай-ақ рухани ағартудың, түсінудің, шындық пен интеллекттің қайнар көзі [5]. Көбінесе жүректі орталық ақылдылықпен байланыстырады, сезімдер басты ойға қонымды ақылдылығына қарсы тұрады [6]. Көптеген ежелгі мәдениеттер де сезімдер мен ойларды ажыратпады. «Жүрекке басты басқаруға мүмкіндік беретін» адам ақымақ емес, ақылды адам деп есептелді [7,274]. Махаббат символикасы жүрекпен

жиі байланысты, өйткені махаббат адамды әлемнен, өз табиғатының шектеулерінен жоғары көтеретін негізгі рухани құндылық ретінде көрінеді [8,497].

Символдар мен белгілер энциклопедиясында жүрек жанның немесе рухтың сыйымдылығы, құмарлықтың, ойдың, өмірдің қозғалтқышы ретінде сипатталады. Жүректің соғуы кеңею мен жиырылу, инволюция және эволюцияның ғарыштық үдерістерінің көрінісі ретінде қарастырылады [8]. Сонымен қатар, бұл символға адамның жан дүниесінде болатын сезімнің әртүрлі күйлері жатады: ол «қымсынады», «қорқады», «қамығады», «қуанады», «шаттанады», «қайғырады», «қиналады», «ләззат алады», «босаңсиды», «дірілдейді» [9].

Абай: – «ызалы жүрек», «ынталы жүрек», «ыстық жүрек», «асау жүрек», «жас жүрек», «ет жүрек», «асыл жүрек», «жаралы жүрек», «ауру жүрек», «сорлы жүрек», «жылы жүрек», «айнымас жүрек» деп бұрын-соңды қазақ әдебиетінде болмаған жүрек образын жасады. Ақын Н. Мәукенұлы Абайдың жүрек архетипін Тәуелсіздік кезеңі әдебиетіне сол қалпында әкелді. Ғасыр өтсе де, өмір сүру қағидалары өзгерсе де, жүрек өзгермейді. Абай заманында тулаған жүрек әлі де тулайды, әлі де әлекке салады, әлі де бағынбайды.

Н. Мәукенұлы жоғарыда аталған «Қайран, Абай» өлеңін тағы да Абайдың өз сөзін сәл өзгертіп, келесідей аяқтайды: «Қазақ деген қалың ел, қайран жұртың, Бірде сылтың әлі күн, бірде бұлтың. Сол Зайсанда өзінді зарыға оқып, Запы болдым замана, көңіл, шіркін...» [2,169].

Абай жеке басының ғана емес, бүкіл ұлтының қайғысын сезінген, болашағына алаңдаған кемеңгер тұлға. XX ғасырда аналитикалық психология, ең алдымен швейцариялық психоаналитик және философ Карл Густав Юнг адамның рухани болмысында, оның түпсанасында оның мінезінің, дүниетанымы мен мінез-құлқының қалыптасуына әсер ететін белгілі бір жасырын себептердің бар екендігін дәлелдеуге және негіздеуге тырысты (1875-1961). Оның теориясына сәйкес, жеке тұлға жанға теңестіріледі және үш бөлек, бірақ тығыз өзара әрекеттесетін құрылымдардан тұрады: эго, жеке бейсаналық және ұжымдық бейсаналық. Эго – бұл адамның сана аясының орталығы, оның ішкі «мен»-і, соның арқасында ол өзінің саналы қызметінің нәтижелерін көре алады. Жеке бейсаналық адамның кешендерін, оның қалауы мен ниеттерін қамтиды. Жеке тұлға құрылымындағы ең терең сала – бұл ұжымдық бейсаналық, ол адамзаттың ұжымдық жадының серпінді «қоймасы».

Абайдың бүкіл шығармашылығы оның айналасындағы болып жатқан оқиғаларға, қазақтың өміріне, тіршілігіне деген көзқарасын, жан дүниесін айқындайды. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінде: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың. Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» [4, 20]. Абай «жақсы менен жаманды айырмадың» деп қалың көпшілікті сынайды, «жыртың-жыртың күлкіден» ештеңе шықпайтындығын айтып, содан сақтандырады. Ақын Н. Мәукенұлы да өмірдің қысқалығын тілге тиек етіп, өткен өмірге өкінішпен қарап қалма дегенді айтады: «Ылдидан өрге Күн ілбіп, Қоңыр бел желге күмілжіп, Қоңырқай күндер өткенде, Өкіне ме екен бүгін жұрт?» [2,228].

Екі ақын да өздерінің эгосын жүрек, көңіл, өмір образдары арқылы жандандырып тұр. Ұлттық әдебиетте әлемдік архетип кескіндерді жаңғыртып, жаңаша образ тудырған Абайдың Эгосы, яғни Өзі, өзі тудырған «толық адам» бейнесі шығармаларында айқындалған. Ғалым К. Юнг тұлғаны «самость» деп атайды, яғни адам табиғатының ең жоғары дәрежеде толығы. Сонда ақынның Өзіндік тұлғасы шығармаларында кейіпкер, персонаж, символдар мен мотивтердің жаңа кескінін тудыруында жатыр. Ақын Нұрлан Мәукенұлының ұлттың тағдырын жырлауда Абай қолданған архетиптері жандандыруы бекер болмаса керек.

Сөзімізді әдебиет зерттеушісі, сыншы-ғалым А. Нұрқатовтың сөзімен тұжырымдасақ: «Абайдың өзінен бұрын ол тағылым аларлық лайықты шығармашылық тұлғалар жоққа тән еді. Бірақ ол талантты мұрагерлердің қуатты да тұтас шоғырын тапты. Ұлы ақын мектеп алдын жөнді көрген жоқ. Бірақ ол туған халқының рухани дамуында айрықша рөл атқарған аса зор мектеп – өзінің тамаша ақындық мектебін жасады» [10,375].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960.
2. Мәукенұлы Н. Мойыл көзді келіншек. – Астана: Фолиант, 2011. – 264 б.
3. Адилова А.С. Қабылдау стилистикасы. Оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2016. – 100 б.
4. Абай. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1976. – 240 б.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Маслова В.А. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

6. Фоли Дж. Энциклопедия знаков и символов/Дж. Фоли – М.: Вече, 1997. – 511 с.
7. Тресиддер Д. Словарь символов/Д.Тресиддер – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
8. Полная энциклопедия символов и знаков / авт.-сост. В.В. Адамчик. – Минск: Харвест, 2008. – 607 с.
9. Вышеславцев Б. Значение сердца в религии / Б. Вышеславцев // Путь. 1925. – № 1. – С. 70-98.
10. Нұрқатов А. Шығармалары. – Алматы: «Ана тілі», 2013. Т. 1. – 384 б.

Алипбекова Л.У.

педагогика ғылымдарының магистрі, доцент

Алданыш Р.

4-курс студенті

Еуразия гуманитарлық институты

Астана қ. (Қазақстан)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Ағылшын тілінің грамматикасын зерттеудің маңыздылығы – бұл ана тілінің грамматикалық құрылымын, логикалық ойлауды, байқауды, талдау мен қарым-қатынас қабілетін жақсы түсінуге көмектеседі, яғни оны оқу барысында оқытудың дамушы, білім беру және тәрбиелік мақсаттары жүзеге асырылады.

Грамматика – «бұл мақсат емес, ол тілді меңгерудің маңызды құралдарының бірі, сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің ажырамас бөлігі». Бұл тұжырымды бірінші болып А.А. Любарская жасады, ол былай деп жазды: «орта мектептің бірде-бір кезеңінде грамматиканы зерттеу өз алдына мақсат ретінде қарастырылмайды. Дегенмен, барлық жерде оны білу – бұл міндетті негіз, онсыз мәтінді түсіну мүмкін емес. Ол ауызша сөйлеу, оқу және жазу кезінде тиісті орынға ие болуы керек» [1,145]. Грамматика сөзі көп мағыналы. Бір жағынан, грамматика сөзі «грамматикалық құрылым» мағынасында қолданылады, яғни тасымалдаушы интуитивті түрде білетін және оқу процесінде түсінетін және білетін осы тілге тән сөз бен сөйлемнің құрылымы. Екінші жағынан, грамматика – бұл белгілі бір тілдің теориясы, тіл білімінің бөлімі, тілдің құрылымы туралы білімімізді жалпылау.

Грамматикалық материалмен жұмыс жасау барысында оқушылар біртіндеп тілдік білімді жинақтап, грамматикалық дағдыларды қалыптастыра бастайды. Оқытудың негізгі міндеті – оқушыларға автоматизмге дейін белгілі бір дағдыларды игеру. Дағды, әдетте, саналы әрекеттің автоматтандырылған буыны ретінде түсініледі. Іс-әрекеттерді автоматтандыру – шеберліктің негізгі белгісі [2,27].

Грамматикалық білімді бекітудің мақсаты тиісті дағдыларды қалыптастыру болып табылады, олар кейіннен автоматтандыру арқылы дағдыларға ауысады [3,61-64]. Белсенді грамматикалық шеберлікті құрудың маңызды шарты–бұл дағдыларды қалыптастыруға болатын лексикалық материалдың жеткілікті болуы. Грамматикалық әрекет белгілі бір сөздік шекараларында, белгілі бір сөздік материалында ғана жасалады. Егер оқушы тиісті жағдайда фразаны тез және дұрыс грамматикалық түрде жасай алса, онда ол белгілі бір дәрежеде грамматикалық дағдыға ие.

Грамматикалық шеберлік – бұл сөйлеушінің сөйлеу міндетіне сәйкес келетін модельді таңдап, оны осы тілдің нормаларына сәйкес ұйымдастыра білу (мұның бәрі бірден). Әдістеме мен педагогикадағы дағдылар мәселесі әлі де даулы және әрі қарай зерттеуді қажет етеді. Сонымен, И.Л. Бим, сөйлеудің грамматикалық жағын оқыту мәселесін қарастыра отырып, грамматикалық дағдыларды қалыптастыру туралы емес, сөйлеуді грамматикалық жобалау әрекеттері туралы айтады: морфологиялық және синтаксистік. С.Ф. Шатилов грамматикалық дағдыларды морфологиялық, морфологиялық-синтаксистік және синтаксистік деп бөледі. Р. Милруд қарым-қатынас процесінде сөйлеу-ойлау мәселелерін шешуге қажетті сөйлеу дағдылары мен сөйлеу-

ойлау қызметіне тілдік қызмет көрсетуді анықтайды [4,8]. Сөйлеу морфологиялық дағдылары – ауызша сөйлеуде сөздерді дұрыс және автоматтандырылған қалыптастыру мен қолдануды қамтамасыз ететін грамматикалық дағдылар. Оларға ауызша сөйлеуде зат есімнің дұрыс қолданылу дағдылары және т.б. жатады. Синтаксистік сөйлеу дағдылары. Тілдік бағыттарға сәйкес аналитикалық (ағылшын) және флективтік-аналитикалық (неміс, француз) тілдердегі сөйлемдердің барлық түрлерінде сөздердің тұрақты дұрыс және автоматтандырылған орналасуын (сөз тәртібі) қамтамасыз ететін тілдік грамматикалық дағдылар. Яғни сөйлемдердің негізгі синтаксистік схемаларын (стереотиптерін) меңгеру дағдылары.

Өнімді грамматикалық шеберлік – бұл сөйлеушінің сөйлеу міндетіне сәйкес келетін үлгіні таңдап, оны осы тілдің нормаларына сәйкес ұйымдастыра білу. Сөйлеу міндеті әрқашан бір нәрсені хабарлаудың, бір нәрсені сендірудің және т.б. коммуникативті ниеті болып табылады, өйткені тапсырмаларды орындау сол немесе басқа грамматикалық форма болып табылады, сондықтан Е.И. Пассов грамматикалық форма мен сөйлеу тапсырмасы бір-бірімен байланысты болуы керек екенін баса айтады. Грамматикалық өнімді шеберлік автоматтандырылған, тұрақты, икемді, «саналы» болуы керек.

Рецептивті грамматикалық шеберлік – бұл оқушының (тыңдаушының) оқытылатын тілдің грамматикалық формаларын танып, олардың мағынасымен байланыстыра білу қабілеті. Грамматикалық дағдыларды қалыптастыру процесі әртүрлі әдістемелік тәсілдер тұрғысынан ұйымдастырылуы мүмкін. Қазіргі уақытта ағылшын тілдерін оқыту әдістемесінде келесі тәсілдерді бөліп көрсетуге болады: түсінікті тәсіл; имплицитті тәсіл; сараланған тәсіл.

Грамматикалық дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыруға нақты көзқарас аясында екі әдісті бөлуге болады: дедуктивті және индуктивті. Дедуктивті әдіс атауы «дедукция» сөзінен шыққан, бұл жалпыдан нақтыға дейін анықтама дегенді білдіреді. Дедуктивті әдіспен дағдылар мен қабілеттерді қалыптастырудың бірінші кезеңі-танысу – ереже мен мысалдармен танысу процесінде жүзеге асырылады, екінші кезең – жаттығу – оқшауланған формальды операцияларды әзірлеуді қамтиды, үшінші кезең – сөйлеу практикасы-аударма жаттығулары негізінде ұйымдастырылады. Түсінікті тәсілдің тағы бір әдісі - индуктивті әдіс. Индуктивті әдіс индукция сияқты тұжырым формасынан туындайды, бұл жеке фактілерден жалпы ережелерге ауысуды қарастырады. Индуктивті әдіс оқушылардың өздеріне ағылшын тілін үйрену кезінде кездесетін құбылыстар негізінде ереже құруға мүмкіндік береді. Индуктивті әдіспен оқушылар мәтінде таныс емес грамматикалық формаларды табады және олардың мағынасын контекст арқылы түсінуге тырысады. Жаңа құбылысты одан әрі талдау шетелдік мәтінді ана тіліне аударумен салыстыру арқылы жүзеге асырылады, содан кейін ереже жасалады. Сонымен қатар, қажет болса, мұғалімнің немесе оқулықтың кеңестері қолданылады. Содан кейін оның формаларын актуализациялау үшін жаңа грамматикалық құбылысты анықтауға және түсіндіруге арналған бірқатар жаттығулар жасалады.

Грамматикалық дағдыларды қалыптастыруға нақты көзқарас әртүрлі модификациялары бар екі әдісті қамтиды, атап айтқанда құрылымдық және коммуникативті. Құрылымдық әдістерді ауызша, белсенді, құрылымдық-функционалды және т.б. деп атаған әдістер аясында әртүрлі авторлар жасаған грамматикалық дағдыларды қалыптастырудың бірқатар әдістері деп атауға болады. Грамматикалық дағдыларды қалыптастырудың бұл әдістерін құрылымдық деп атауға болады, өйткені олардың жаттығуларының негізі құрылымдық модельдер немесе формула арқылы символдық түрде көрсетілген сөйлем модельдері, мысалы: S–V–O, мұндағы S – бастауыш, V – баяндауыш, O - қосымша. Құрылымдық модельдер тілдік немесе сөйлеу модельдері деп те аталады, немесе егер олар символдармен емес, лексикалық бірліктермен, сөйлеу үлгілерімен, типтік тіркестермен көрсетілсе.

Грамматикалық дағдыларды қалыптастыруға нақты көзқарастың тағы бір түрі – коммуникативті әдістер. Коммуникативті әдістерге интенсивті әдістердің әртүрлі нұсқалары, басқару әдісі деп аталатын және коммуникативті мақсаттар үшін қарым-қатынас жасауға мәжбүр ететін тілдік ортаға табиғи батыру кіреді. Ағылшын тілдерін оқытудың коммуникативті әдісін, оның ішінде грамматикалық дағдыларды қалыптастыруды Е.И. Пассов жасаған. Сараланған тәсіл оқытудың мақсатына, сөйлеу әрекетінің түрлеріне, оқыту кезеңіне, тілдік материалға және оқушылардың ерекшеліктеріне байланысты оқытудың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін, әртүрлі жаттығуларды қолдануды қамтиды.

Ағылшын тілінің грамматикасын оқытуда И.Л. Бим мыналарды ұсынады: грамматиканы оқытуды мақсат ретінде емес, сөйлеудің құрылымдық дизайны ретінде қарастыру; белсенді және пассивті грамматикалық минимумды таңдаңыз. Грамматикалық минимумды берік және

автоматтандырылған меңгеруді қамтамасыз ету. И.Л. Бим грамматиканы оқытуда екі негізгі мақсатты бөліп көрсетуге болады деп сенді: біріншіден, оқушыларға ауызша сөйлеу сөздерін грамматикалық тұрғыдан дұрыс қалыптастыруға үйрету; екіншіден, оқушыларға негізгі мазмұнды ақпарат алуға бағыттай отырып, оқу және тыңдау кезінде грамматикалық құбылыстарды тануға үйрету. Бұл мақсаттар белсенді грамматикалық минимумға сәйкес келуі керек, оны таңдаудың негізгі принциптері: ауызекі сөйлеу тілінің таралу принципі; үлгі принципі; синонимдік грамматикалық құбылыстарды алып тастау принципі. Сондай-ақ, пассивті грамматикалық минимум бар, оны таңдаудың негізгі принциптері қарастырылады: кітап-жазбаша сөйлеу стиліндегі таралу принципі; екіұштылық принципі.

Ағылшын тілін оқытуда грамматикалық материалды ұйымдастырудың маңызы зор. Ол сөйлеу әрекетінің әр түрлі түрлерінің грамматикалық жағымен жұмыс істеудің сәттілігін анықтайды. «Әр грамматикалық құбылысты қолдану, - дейді А.А. Леонтьев, – шеберлік деңгейіне дейін жеткізілуі керек. Егер форма функциямен бірге сіңірілсе, автоматизмге қол жеткізіледі. Оның функциясынан оқшауланған форманы жаттау, оны кейіннен дұрыс қолдануға кепілдік бермейді. Сондықтан сөйлеудің грамматикалық жағын оқытудағы алтын ереже - оны қолдану барысында грамматикалық форманы игеруді үйрену. Тек осы жағдайда оны пайдалану дағдысы қалыптасады. Шынында да, сөйлеу тәжірибесінде адам бір немесе басқа грамматикалық құбылысты қолданғысы келгендіктен емес, өз келісімін немесе келіспеушілігін, сенімділігін және т.б. білдіру үшін бірдеңе айтады».

Сондықтан жаттығулар коммуникативті сипатта болуы керек, олар грамматикалық дағдыларды қалыптастыруға бағытталған дайындық және дағдыларды дамытуға жауап беретін сөйлеу болып бөлінеді [4,8]. Грамматикалық дағдыларды қалыптастырудың ең тиімді әдісін және ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың сауатты ауызша сөйлеуін қалыптастыру әдісін анықтау үшін олардың жас ерекшеліктерін ескеру қажет, өйткені әр жас кезеңінде өзіндік педагогикалық және психологиялық сипаттамалары бар.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Маслыко Е.А. Настольная книга преподавателя иностранного языка: справочное пособие. – Е.А. Маслыко. – Минск: Высшая школа, 9-е издание, 2004. – 445 с.
2. Бабинская П.К. Практический курс методики преподавания иностранных языков: Учеб. пособие. – П.К. Бабинская, Т.П. Леонтьева, И.М. Андреасян, А.Ф. Будько, И.В. Чепик. - 3-е изд., дополн. и перераб. – Мн.: ТетраСистемс, 2005. – 288 с.
3. Бим И.Л. Некоторые актуальные проблемы организации обучения иностранным языкам //ИЯШ – 2001. – №2 –С. 61–64.
4. Куприянова Г.В. Групповая и самостоятельная работа учащихся при освоении грамматики //Иностранные языки в школе, 2001. – № 6. – С. 7–10.

Алипбекова Л.У.

педагогика ғылымдарының магистрі, доцент

Аманжолова М.

4-курс студенті

Еуразия гуманитарлық институты

Астана қ. (Қазақстан)

ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ТІЛ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕМЕСІ

Көркем әдебиеттегі жалқы есімдердің, әсіресе, фэнтези жанрының аудармасы аудармашыларды көп жағдайда қиын жағдайға душар етеді. Бүкіл қиындық олардың жаңалығы мен ерекшелігінде. Бұл сөздер, әдетте, сөздіктерде кездеспейді және баламасын таппас бұрын аудармашы олардың қалай жасалғанын түсінуі керек. Көркем шығармада есімдердің алатын орны зор. «Көркем әдебиеттегі есімдердің, фамилиялардың, лақап есімдердің таңдалуы, олардың әртүрлі жанрлар мен стильдердегі құрылымдық ерекшелігі, бейнелі сипаттамалық қызметі туралы

мәселелерді бірнеше мысалдар арқылы көрсету мүмкін емес. Бұл көркем әдебиет стиліндегі өте көлемді және күрделі тақырып», - деп В.В. Виноградов өз еңбегінде атап көрсетті. Жалқы есімдер жалпы есімдермен бірге кез келген тілдің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жалқы есімдерді зерттейтін арнайы ғылымның болуы осыны дәлелдей алады. Бұл ғылым ономастика деп аталады [1,78].

«Жалқы есім» терминіне көптеген анықтамалар бар, мысалы, И.С. Алексеева былай түсіндіреді: «шындық объектілерімен бірмәнді қатынасы бар лексика тобы». О.И. Фоякова анағұрлым толық анықтаманы ұсынады: «жалқы есім – зат есімдердің әмбебап функционалды-семантикалық категориясы, тілдегі осы объектілер туралы біртұтас ұғымдар мен жалпы түсініктерді білдіретін, дара заттарды (жанды және жансыз) бөліп көрсетуге және анықтауға арналған ауызша белгілердің ерекше түрі». О.И. Фоякова өз анықтамасында көрсеткендей, жалқы есім белгі категориясына жатады. Кейбір ғалымдар белгінің мәртебесі жалқы есімнің белгілі бір мағынаға ие екендігін дәлелдеу үшін жеткілікті негіздеме деп санайды, өйткені олардың түсінігінде белгі шындық объектісін алмастыра алады. Басқа ғалымдар, мысалы, Ж.С. Миль, жалқы есімнің кез келген мағынаға ие болуы мүмкіндігін толығымен жоққа шығарады. Сонымен, жалқы есімдер қоршаған шындықтың қайталанбас объектілері болып табылатын сан алуан құбылыстарды, ұғымдарды және заттарды атау үшін қолданылуы мүмкін.

Қазіргі уақытта бар барлық атаулардың, фамилиялардың, географиялық объектілердің саны өте көп, сондықтан да оларды зерттеу біршама қиындық тудыруы мүмкін. Көркем шығармадағы жалқы есімдерді зерттеу де күрделі мәселе, өйткені белгілі бір көркем шығармадағы онимдердің саны шектеулі болғанымен, олардың жасалуы біршама ерекше болып табылады. Тілдегі жалқы есімдер жанды немесе жансыз әртүрлі объектілердің айтарлықтай көп санын білдіре алатындығына байланысты, зерттеушілер жинақталған материалды бір жерге жинап, жүйелеуге тырысып, жалқы есімдердің әртүрлі жіктелуін құрастырған. Олардың ішіндегі ең танымалдары А.В. Суперанская және О.И. Фоякова. А.В. Суперанскаяның жіктеуіне жалқы есімдердің 13 тобы кіреді: антропонимдер, зоонимдер, фитонимдер, топонимдер, космономимдер, астронимдер, фалеронимдер, хрононимдер, документонимдер, теонимдер, демонимдер, хрематонимдер, фитонимдер [2,503-508].

Тілдердің лингвомәдени сипаттамалары, рухани ұлттық мәдениетті танытып тұратын тілдік құралдар (лингвокультуремалар) екі тілдегі мәтінді – түпнұсқа мен аударма мәтінді салыстырғанда, нақтырақ байқалады. Лингвомәдени ерекшеліктері – ұлттық мәдениетпен біте қайнасқан, ұлттық мәдениеттен бөлшектенбейтін төл сипат – белгі: сондай – ақ мәдениеттердің байланысы мен қарым – қатынасынан туындаған сипаттар да бар. Бұл құбылыстарды зерттеуге көркем әдебиеттегі тұрақты теңеулердің, арнаулы ақпаратты әдебиет пен көркем әдебиеттегі фразалық тіркестердің салыстыруы көп үлес қосады. Аударылатын әдебиеттің тілі мен түпнұсқаның тілін қатар салғастыру, сондай-ақ мифологиялық, теориялық атауларды, материалдық мәдениет атауларының, уақыт пен кеңістікке қатысты ұғымдар атауларының және бұл аталғандарды белгілейтін образдық құралдардың аккумуляциялық қызметінен де мол мәлімет береді.

Бір тілден екінші тілге аудару қоғамға басқа елдің мәдениетімен етене араласуға, яғни аударма арқылы екінші халықтың мәдениетімен пікір алмасып, қарым-қатынасқа түсуге мүмкіндік береді. Белгілі бір ұлтқа, халыққа тән мәдени ерекшеліктерді екінші тіл оқырмандарына өзгеріссіз жеткізу – аударма саласындағы маңызды мәселе.

Аудармашыға қойылатын ең бірінші талап: ол екі тілді де барынша жақсы білуге тиіс. Оның үстіне, сөз мәнін, көркемдіктің қадірін білетін, өмірге суреткерше қарап, әрбір көрініс пен құбылысты көркем образдылық тұрғысынан ұғына алатын қиялы ұшқыр, ойы терең, жаны сергек те сезімтал, ақындық-жазушылық дарынның иесі болу керек.

Бұл айтылғандарға қосымша, аудармашыға ауадай қажет нәрсе – нағыз энциклопедиялық жан-жақты, жоғары мәдениет. Ол түпнұсқаның тілінде сөйлейтін халықтың тарихынан, тұрмыс-салтынан, сол дәуірдегі қоғамдық қалыбынан мол хабардар болуға тиіс. Тіпті жалғыз сол халықтың ғана емес, жалпы адамзат тарихы мен мәдениетіне байланысты көп нәрседен мағлұматсыз болмауы керек. Өйткені ол әрбір ойдың түпкі төркіні қайдан шығып жатқанын біліп отырмаса, сөздің арғы сырын жеткізе алмайды. Бұл тұрғыдан аудармашыға ғалымдық білімпаздық, әр алуан сөздіктер мен энциклопедияға үйірсеңдік керек.

Жалқы есімдердің болмысын толығымен ашу мен теория тұрғысынан ұғыну үшін олардың атқаратын рөлін анықтау өте маңызды. Лингвистикада, соның ішінде ономастикада атау қызметінің нақты мазмұны мен көлемін анықтаған бір шешім жоқ. Әрине, әр түрлі деңгейде

берілетін элементтерден тұратын ауқымды құбылыс ретіндегі тілдің қызметіне қарағанда жалқы есім қызметтері жекелеген болып саналады. А.В. Суперанскаяның айтуы бойынша, «тілдегі жалқы есімнің арнайы ерекше қызметі жоқ. Олардың негізгі грамматикалық қызметі – сөйлемде бастауыш пен толықтауыш қызметін атқару, ал негізгі лексикалық қызметі – атау. Жалпы есімдердегі сияқты бұл функциялар жалқы есімдерге де қолдану аясы мен жағдай ерекшелігіне қарамастан тән». Барлық зерттеушілер жалқы есімнің бірінші қызметі атау болып табылады дейді: «Сөздер болмыстағы заттар мен құбылыстарды атауы мүмкін: бұл номинативтік қызметі, атау қызметі; таза осы қызметті атқаратын сөздер – жалқы есімдер. Жалқы есімдер гипертрофирлі атау беруші: олар атау үшін қалыптасқан, бұл олардың мақсаты». Жалқы есім — көркем образ тудыратын, кейіпкердің әлеуметтік қатысын сипаттайтын, ұлттық, жергілікті бояуды жеткізе алатын, іс-әрекет өткен заманда орын алса, тарихи астарлы жаңғырта алатын құралдардың бірі.

Жалқы есім жасырын ақпараттың көлемін жеткізетін ең экспрессивті және ақпараттық құралдардың бірі болып табылады. Фэнтези жанры авторлары өз кейіпкерлері үшін «сөйлейтін» есімдер мен фамилияларды жиі қолданады. Олар кейіпкерге қосымша қасиеттерін береді. Сонымен қатар, жалқы есімдер өз ішінде кейбір маңызды ақпаратты жасыра алады.

Жазушы ойдан шығарылған әлем жасауда кейіпкерлердің есімдерін және шығарманың ономастикалық кеңістігінің барлық құрамдас бөліктерін құрастырады. Бұл ономастикалық дүние органикалық түрде «белгілері шындықты бейнелі түрде бейнелеуге және бір-бірімен белгілі бір жүйеде байланысуға, өзіндік әдеби уақыт пен кеңістікте өмір сүруге қызмет ететін көркем шығарманың ішкі әлеміне енеді», - деп атап көрсетеді Д.С. Лихачев [4,18].

Ж.К. Роулиннің «Harry Potter» шығармасында ономастикалық әлем өте алуан түрлі және зерттеу жұмыстары үшін қызығушылық тудырады. Көркем әдебиетте онимдер атқаратын міндеттер маңызды және алуан түрлі. Есімдер функциялары төмендегідей: коммуникативті (хабарлау); апеллятивті (шақыру); экскурсивті (мәнерлеу); дейктикалық (сілтеу). Көркем шығармадағы жалқы есімдердің жасалуына қарай әртүрлі жіктеулер бар. Классификацияның жалпы принциптеріне әртүрлі тәсілдер болуы мүмкін.

С.М. Мезенин В.Шекспирдің драмалық шығармаларының ономастика материалына сүйене отырып, мынадай негізгі топтарды анықтады: тарихи тұлғалардың шын есімдері; жалпы атаулар (ағылшын, француз, т.б.); шығарманың жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне қарай айқындалатын стильденген атаулар; «сөйлеуші» есімдер, көбінесе лақап аттар.

О.И. Фоякова поэтонимдерді келесі негізгі ұстанымдарға қарай топтастырады: ұлттық тілдің жалпы атау тізіміндегі және көркем шығарманың ономастикалық кеңістігіндегі жалқы есімдердің денотативті мағынасының ерекшелігіне қарай (яғни, антропоним – топоним, топоним – урбаноним, кісі есімі – фамилия, кісі есімі – лақап аттар және т.б. сияқты қарама-қайшылықтар); көркем мәтіндегі көркемдік номинация әдісі бойынша (оппозиция: узуалды және жеке авторлық тәсілдерді ескеретін, әдеттегі және окказионалды лексикалық құралдар және т.б.); поэтикалық ономастикадағы жалқы есімдердің халық тілінің ұлттық атауымен арақатынасына қарай (поэтонимдерге мінездеме бергенде оппозиция: шын – ойдан шығарылған, жиі-сирек, таптық – таптық емес, т.б.) [5,26].

Шығармадағы әдеби кейіпкерлер есімдерінің стильдік қызметін ескере отырып, Л.М.Щетинин есімдердің мынадай топтарын ажыратады: ағылшын әдебиетінің кейіпкерлеріне ең тән бейтарап есімдер. Ең көп таралған түрі – лақап аттардан немесе кәсіби атаулардан жасалған жергілікті атаулар. Мысалы: *Copperfield, Sawyer*; есім иесіне тура немесе жанама сипаттама беретін сипаттамалық-сипаттаушы атаулар: *Mr.Tangle, Rasehellfrida*; пародия есімдер, олардың ішінде автор стереотиптік атаулар деп аталатын, стильдік қызметі кейбір тұлғалардың бұқаралық сипаты мен байланысын білдіру болып табылатын атауларды бөліп көрсетеді. Мұндай атауларды Ч.Диккенс кеңінен қолданған: *Doodle, Guffy*; көрнекі және дыбыстық формасы арқылы оқырманда кейіпкерлердің мінез-кұлқын нақтылайтын және тереңдететін ассоциациялар тудыратын ассоциативті атаулар: *Miss Fllte, Mr. Toots*.

Бүгінгі таңда көркем шығарма мәтініндегі жалқы есімдерді зерттеудің маңызы зор, оған онимдердің стильдік қызметтері, олардың ассоциативтік байланыстары, белгілі бір образдың жүзеге асуымен, авторлық позициясымен байланысты көптеген еңбектері дәлел. Ономастика дербес ғылыми пән ретінде бір ғасыр бойы өмір сүріп, оның мәселелерін қолға алған көптеген көрнекті ғалымдар атсалысқанына қарамастан, бүгінгі таңда бұл білім саласында әлі де болса олқылықтар көп, көптеген салаларда ортақ пікір жоқ. Топонимика ең дамыған тақырып болып қала береді, ал поэтонимдерді зерттеу өте өзекті сала болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
2. Моисеева С.М., Качаева Л.П. Перевод имен собственных в фантазийной художественной литературе на примере книги Дж.К. Роулинг «Гарри Поттер и Принц-полукровка» // Филологические науки, 2014. № 8. С. 503-508
3. Мезенин С.М. Стилистическая функция личных имен в драматических произведениях Шекспира // Вопросы теории английского языка. – М.: 1975. – С. 68-72
4. Мадиева Г.Б. Из истории ономастики // Вопросы ономастики», 2010. – С. 16-32
5. Суперанская А.В. Теоретические проблемы ономастики [Текст]: автореферат дис... д-ра фил. наук. / А.В. Суперанская. – Л.: 1974. – 48 с.

Алипбекова Л.У.

педагогика ғылымдарының магистрі, доцент

Богенбай А.М.

4-курс студенті

Еуразия гуманитарлық институты

Астана қ. (Қазақстан)

КИНО МӘТІНІНІҢ ТАБИҒАТЫ МЕН МӘНІ, КРЕОЛДАНҒАН / КӨПТҰСПАЛДЫ МӘТІН

Кинофильм арнайы белгілі бір жүйені білдіреді және мәтіннің белгілі бір түрі ретінде қарастырылуы мүмкін. Сондықтан, кино мәтінін кинематография жұмысының аясындағы кино тілінің жемісі деп санау керек.

Көптеген зерттеушілер фильм мәтінінің құрамын анықтауға тырысты. Ю.М. Лотманның пайымдауынша, кино өзінің табиғаты бойынша екі баянды тенденцияның синтезі болып табылады – графикалық және ауызша. Сөз – оның міндетті элементі болып табылады. Орыс лингвистері Ю.А. Сорокин және Е.Ф. Тарасов кино мәтінін көптіұспалды мәтіндерге жатқызады, яғни, «құрылымы басқа тіл жүйелеріне жататын бір текті емес екі түрлі бөліктерден құралған – вербалды және бейвербалды».

Шығарылған мәтін вербалды және бейвербалды, ақпаратты берудің графикалық құралдарының жиынтығы болғандықтан, автордың негізгі міндеті алушыға мәтінді түсіну үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Сондықтан, мәтіннің табиғаты мен мақсатын ескере отырып, автор өзінің үндеулерін осы немесе басқа тәсілдерге қарай өзгерте алады. Бір-бірімен қарым-қатынас жасау арқылы, вербалды және иконикалық мәтіндер жұмыстың тұтастығы мен байланысын, оның коммуникативті әсерін қамтамасыз етеді.

Креолданған мәтіннің мәні Н.С. Вальгина жұмысында нақтылап көрсетілген. Креолданған мәтіндер жартылай креолизациясы бар және толық креолизациясы бар мәтіндер болуы мүмкін. Бірінші топта вербалды және иконикалық компоненттер, вербалды бөлігі салыстырмалы түрде автономды болғанда және мәтіннің графикалық элементтері міндетті емес болған кезде аутосемантикалық қатынастарға енеді. Мұндай әдіс көбінесе газетте, ғылыми және көркем мәтіндерде жиі кездеседі. Үлкен үйлесімділік, компоненттердің бірігуі толық креолизациясы бар мәтіндерде кездеседі, онда вербалды және иконикалық компоненттер арасында синсемантикалық байланыс орнатылады: вербалды мәтін графикалық серияға толығымен тәуелді, ал кескіннің өзі мәтіннің міндетті элементі болып табылады. Мұндай тәуелділік әдетте жарнамада (плакат, карикатура, хабарландырулар және т.б.), сондай-ақ ғылыми, әсіресе ғылыми-техникалық мәтіндерде байқалады. Мәтіннің иконикалық компоненті иллюстрациялар (фотосуреттер, суреттер), диаграммалар, кестелер, символдық кескіндер, формулалар және т.б. арқылы ұсынылуы мүмкін.

Вербалды және графикалық компоненттер мазмұндық, мазмұнды-композициялық және мазмұнды-тілдік деңгейде байланысқан. Байланыстың осы немесе басқа түріне артықшылық беру,

креолизациясы бар, тұтас мәтіннің коммуникативті тапсырмасы және функционалды мақсаты арқылы анықталады.

Ауызша мәтінге қатысты ең автономды болып көркем мәтіндерге арналған көркем-бейнелі иллюстрациялар жатады. Ауызша мәтіннің авторы мен иллюстратордың ортақ мақсаты бар, олар бір тақырыппен, сюжетпен байланысты, дегенмен суретші шығармашыл тұлға ретінде заттардың өзіндік көзқарасымен, мәтіннің сюжеттік- композициялық жағына формалды түрде бағынса да, бірақ суреттеу барысында өз көзқарасын көрсетеді. Көрнекі бөлігі қабылдауға қатты әсер ететіндіктен, ол ауызша мәтінге қарағанда оңайырақ қабылданатындықтан, суреттер, әсіресе егер олар дарынды суретшімен салынған болса, ауызша мәтінмен берілген бейнелерден асып, өз бетімен жалғасын тауып өмір сүруі мүмкін. Өйткені олар тек көркем мәтінмен ғана емес, бейнелі түрде де нақтылай түсіндіріледі. Бұған жол бермеу үшін көптеген жазушылар шығармаларының иллюстрациясынан түбегейлі бастартады.

Ғылыми мәтіндерде, әсіресе ғылыми-техникалық, графикалық сериялардың танымдық мақсаты бар. Осындай мәтіндерде графикасыз мәтін өзінің құндылығын жоғалтады. Мысалы, физика-математикалық, химиялық мәтіндерде, техникалық әзірлемелерге арналған мәтіндерде, формулалар, символдық кескіндер, графиктер, кестелер, техникалық суреттер, геометриялық фигуралар және басқа графикалық элементтер мәтіннің негізгі мазмұнын жеткізетін семантикалық компоненттер болып табылады. Сонымен қатар, ауызша мәтін мұндай жағдайларда тек байланыстырушы және енгізуші буынға айналады.

Тұтастай алғанда, көркем-бейнелі, декоративті, танымдық және вербалды компоненттерді иллюстрациялау түріндегі бейнелеу топтамасы ауызша және көрнекі қарым-қатынас объектісі ретінде креолизацияланған мәтіннің біртұтас бейнесін жасайды. Ғасырлар бойы кинематограф, өнердің кез келген түрі сияқты белгілі бір тілі бар, элементтері біртектес емес, бірақ бірге алғанда олар белгілі бір кинематографиялық жұмыста көрінетін үйлесімді де, тұтас бірлік деп тұжырымдайтын зерттеушілердің көзіне түсіп жүр.

Ресейлік кино маманы С.А. Филиппов «кино тілі» ұғымына келесі анықтама береді: «кинематографты пайдаланып мағынаны (байланысты) беруге мүмкіндік беретін құралдар жүйесі». Бұл жағдайда кинематограф «еркін сипаттағы жазық шектеулі қозғалмалы бейнені шығаратын кез келген жүйе ... және бұл кескінді лезде және толық өлшеу қабілеті бар жүйе» деп түсініледі. Көптеген ғалымдар киноны семиотика тұрғысынан қарастырады (Ю.М. Лотман, У. Эко, Р.Барт және т.б.). Сонымен қатар, «кино тілі» терминінің қолданылуы оның табиғи тілмен белгілі бір ұқсастығын білдіреді.

Кадр мен монтаж негізгі ұғымдарын кинолог-семиологтар өзара байланысты екі категория ретінде түсіндіреді. Олар кадрды «тіл мағыналарының негізгі тасымалдаушысы» ретінде қарастырады. Осы тәсілмен кадр көбінесе морфеманың бір түрі ретінде анықталады, ал монтаж кинематографиялық грамматикамен (морфология және синтаксис) ұсынылады, яғни әртүрлі монтаж жасау арқылы кинодағы сөздердің, сөз тіркестерінің және сөйлемдерінің кадр-морфема бірігуінің ережелер жиынтығы. Кино тілі табиғи тіл сияқты, кадрлық немесе кадраралық динамикада қолданылатын стилистикалық құралдардың (суреттер мен жолдардың) арсеналына ие. Мысалы, киноэпифорасын монтажды қосу, ал параллелизмді параллельді монтаж көмегімен жүзеге асыруға болады.

Киномәтін аудио-медиа мәтіндердің ерекше түрі болып табылады – «жазбаша түрде тіркелген, бірақ қабылдаушыға тілдік емес орта арқылы ауызша түрде жеткізілетін, есту арқылы қабылданатын, әртүрлі дәрежедегі экстралингвистикалық көмекші құралдар, аралас әдеби форманы жүзеге асыруға ықпал етеді».

М.А. Ефремов «кинофильм мәтінін материалдық ортада жазылған және экранға шығаруға және көрерменнің аудиовизуалды қабылдауына арналған, кинематикалық кодтарды қолдана отырып, ұжымдық функционалды түрде сараланған автордың ниетіне сәйкес ұйымдастырылған вербалды және бейвербалды белгілерді қолдана отырып, біріккен және толық хабарлама ретінде анықтайды».

М.С. Снеткованың пікірінше, киномәтін – бұл біртұтас, күрделі, семиотикалық-біртектес хабар, оның құрамына кинодиалогтан басқа – оның вербалды құрамдас бөлігі – бейнелеу қатары мен саундтрек кіреді. Ойын фильміндегі киномәтін көркемдік және аудиомедиалық мәтіннің қасиеттерін біріктіреді, бұл ретте аудармашының міндеті – көрерменге кейіпкерлердің сөйлеу сипаттамасында берілген коммуникативтік, сондай-ақ эстетикалық ақпаратты беру есебінен, бастапқы мәтіннің әсерін қамтамасыз ету.

Мәтінге текстологиялық көзқарас онда көркем мәтінмен жақындастыратын белгілі бір белгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Оған фильмдерде белгілі бір кино-бейнеқоғамы үшін мәдени маңызы бар мәтін астары бар сілтемелердің болуы, сондай-ақ әдеби шығармалар мен бейнелеу өнері туындылары жатады. Әдеби мәтін сияқты киномәтін прагматикалық функцияны орындайды, ол реципиентті кері реакцияға итермелеуге, яғни сезімінің өзгеруіне, көрерменнің ой-пікіріне әсер етеді. Кез келген кинофильмнің әрбір нақты көрерменінің жеке реакциясын тудыратыны анық, ол психофизикалық факторлардың көп болуымен түсіндіріледі және авторлық болжамдарға әрдайым сәйкес келмейді. Киномәтіннің генетикалық жоспарының әдеби мәтіннен елеулі айырмашылығы оның функционалдық ерекше полиавторлығы болып табылады. Кинофильмнің мазмұны мен оның кіші мәтіні сценарий авторының бастапқы шығармашылық тұжырымдамасына толықтай имманент болып табылады деген болжам дұрыс емес, өйткені фильм жасау барысында киносценарий жазу мен редакциялау кезеңінде басталатын көптеген өзгерістерге ұшырайды.

Біздің ойымызша, Р.А. Матасов фильм мәтініне ең толық анықтама берген. Оның көзқарасы бойынша, кино мәтіні – бұл «бір немесе бірнеше жанрға сәйкес белгілі бір эмоционалды хабарламаны фильмнің баяндалуында енгізілген семиотикалық кодтардың синергетикалық тіркесі түрінде алушыға жіберетін, кинематографиялық жұмыс аясында кино тілінің құрылымдық элементтерінің жиынтығы болып табылатын, техникалық тұрғыдан сараланған динамикалық белгі. Фильм мәтіні семантикалық толықтығымен, интертекстуалдылығымен, көп авторлық модальділігімен және кино тілінің әртүрлі стилистикалық тәсілдерімен (кино метафоралары, кинофильмдер, параллелизм, эллипс) сипатталады».

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Снеткова М.С. Лингвостилистические аспекты перевода испанских кинотекстов / М.С. Снеткова. – М.: МГУ, 2009. – 232 с.
2. Слышкин Г.Г. Кинотекст (Опыт лингвокультурологического анализа) / Г.Г. Слышкин, М.А. Ефремова. – М.: Водолей Publishers, 2004. – 164 с.
3. Кулешов Л.М. Кинематографическое наследие / Л.М. Кулешов, В.П. Михайлов. – М.: Искусство, 1979. – 23-29 с.
4. Горшкова В.Е. Перевод в кино / В.Е. Горшкова. – Иркутск: МИГЛУ, 2006. – 278 с.

Аренова Г.У.

магистр педагогических наук, доцент

Яхия Л.М.

студент 4-курса

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

К ВОПРОСУ О ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ

Одной из особенностей профессиональной языковой сферы общения является существование специальных терминов. Сегодня количество терминов постоянно растет, часто превышая количество слов, используемых в обиходе. Быстрое развитие новых дисциплин (количество дисциплин удваивается примерно каждые 25 лет) требует терминов, уникальных для данной области. В науке, технике и промышленности термины используются для описания специальных объектов или для точного выражения специальных понятий. Никакой другой язык не может передать эту информацию. Кроме того, в научном письме информация не может быть правильно передана без использования терминологии [1].

Термин (включая научно-техническую терминологию и административно-письменную терминологию) – это конкретная естественная или искусственная единица языка (слово, словосочетание, аббревиатура, символ, сочетание слова и буквенного знака, слова и цифрового знака), которая имеет специальное терминологическое значение, либо спонтанно, либо в

результате специального сознательного коллективного договора, и которая выражена в устной форме или которая может быть выражена и полно отражена в каком-либо формальном виде. Термин – это слово или фраза, обязательно связанная по содержанию с конкретной единицей, соответствующей логической или концептуальной системы. А.А. Реформатский дает терминам такое определение - «однозначные слова, лишённые экспрессивности» [2]. Согласно Комиссарову «Терминами называются слова и словосочетания, обозначающие специфические объекты и понятия, которыми оперируют специалисты определенной области науки или техники» [3].

Каковы лингвистические свойства терминологии? Во-первых, термины являются неотъемлемой органической частью лексической системы литературного языка. Во-вторых, термины отличаются от других классов слов огромным объемом информации. Какова же лингвистическая природа термина? Во-первых, термин – это неотъемлемая органическая часть лексической системы литературного языка. Во-вторых, термины отличаются от других разрядов слов своей огромной информационной насыщенностью. В научном и техническом термине дано наиболее точное, концентрированное и экономное определение научного или технического понятия.

Терминология как самостоятельное направление в научных исследованиях относится к 1931 году, когда в «Русском глоссарии» была опубликована первая статья Д.С. Лотте по проблемам унификации и стандартизации технической терминологии. Д.С. Лотте занимался проблемами стандартизации терминологии, создания терминологии, понятийных систем и терминологических комплексов, перевода научно-технических терминов. Д.С. Лотте считается основателем отечественной терминологической школы. Д.С. Лотте показал, что терминологическая однозначность не возникает сама по себе, а является или должна быть результатом работы над терминологией тех, кто ее создает [4]. Основное требование, предъявляемое к термину, – его однозначность. В терминологическом плане это требование реализуется по двум возможным вариантам, т. к. существуют две категории терминов: 1) общенаучные и общетехнические термины и 2) специальные (номенклатурные) термины. Общенаучные и общетехнические термины выражают общие понятия науки и техники. Термины существуют не просто в языке, а в составе определенной терминологии. Терминология, как система научных терминов, представляет собой подсистему внутри общей лексической системы языка [5]. Согласно А.А. Реформатскому, терминология – это система понятий данной науки, закрепленных в соответствующем словесном выражении [2]. Если в общем языке (вне данной терминологии) слово может быть многозначным, то, попадая в определенную терминологию, оно приобретает однозначность. Многие термины имеют несколько значений, и одно и то же слово может быть термином для разных дисциплин. Также возможно использование нескольких специальных лексических единиц для названия одного и того же понятия. В связи с этим можно говорить о полисемии, омонимии и синонимии терминов.

Одним из пластов терминологии являются термины в сфере туризма. Несмотря на стремительное развитие человеческой деятельности туризма и предоставления туристических услуг за последние несколько десятилетий, а также то, что в настоящее время очень разнообразная и перспективная отрасль, терминология в туризме недостаточно хорошо изучена, она нуждается в терминологической инвентаризации. Глоссарий туристических терминов постоянно динамично обновляется, как постоянно обновляется язык новой туристической реальности. Первое – это заимствование терминов из социальных и культурных сфер человеческой деятельности. Значительная часть англоязычных терминов в международной терминологической системе туризма была перенесена и сохранена в интернационализированном виде, без необходимости определения эквивалентов на национальных языках. Одной из причин такой тенденции является то, что в языках перевода отсутствуют терминологические аналоги в виде слов или коротких фраз. Существует такое явление, что сами понятия и названия морально устаревают. Так, бывшие бюро стали туристическими агентствами, туристические билеты стали ваучерами, групповые гиды стали турлидерами, направления стали дестинациями и т.д. [7].

В современном переводоведении предлагаются следующие способы перевода терминов: семантическая калька, структурная калька и заимствование, которые предполагают подбор лексического эквивалента термина исходного языка в языке перевода. Для того, чтобы правильно передать смысловое содержание текста, переводчик должен обладать достаточными знаниями не только особенностей исходного языка, но и духовности и традиций конкретной страны. Описания маршрутов должны быть переведены в точном соответствии с реальными признаками. В противном случае туристы не смогут найти описанные места. Содержание научного знания со

временем начинает проникать, насыщать и заполнять те единицы языка, которые мы выбираем для использования. В языке слова и фразы уже неотделимы от своего значения, и тогда содержание научного знания становится элементом языка. Научное знание выражается словом или же термином, включается в семантическую систему и структуру языка науки, становится компонентом лексико-семантической системы этого языка, переходя на качественно новую ступень.

Список литературы

1. Шынгысбаева Д.М. «Правовые фраземы, применяемые в законе, и роль перевода в нем», Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан», – М., 2020. – 3 С. 61-62.
2. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии: материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. - С.91-92
3. Комисаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб.для ин-тов и фак. иностр. яз. - М.: Высш. шк., 1990. - 253 с.
4. Лотте Д.С. Образование системы научно-технических терминов. Основы построения научно-технической терминологии. – М., 2001. – 149 с.
5. Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология». Развитие лексики современного русского языка. – М., 2005. – 289 с.
6. Табанакова В.Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях// Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Тюменский государственный университет, Тюмень, 2001. – 288 с.
7. Миронова В.Г. Терминология международного туризма и проблемы ее перевода. Вестник Вятского государственного гуманитарного университета, 2012.- С.173-175

Ахмер Б.Е.

әдебиеттану мамандығының докторанты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

Аймұхамбет Ж.Ә.

филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

Бидаулетова М.Ш.

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығының әдіскері
Астана қ. (Қазақстан)

АХМЕТ ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Адамзат өркениетінің қалыптасып, айрықша қарқынмен дамуында діннің орны ерекше. Түрлі этностардың өзара ықпалдасуының нәтижесінде бастапқы өркениеттің эволюциялық желісі орнықты. Соның әсерінен дін де – уақыт өте келе өзектілігін айқындап, адам болмысының ішкі потенциялына, философиялық категорияларына ықпал етті. Қиял, ой, сана, ақыл ұғымдарының үздіксіз жетіліп отыруымен қоса адамның рухани құндылықтарға деген эстетикалық пайымы қалыптасқанын айта кету керек. Осы моральдік мәселелердің қатарына адамның қалауларын да қосуға болады. Ғұлама, ойшыл Ахмет Ясауидің хикметтерінде осындай философиялық, әрі метафизикалық құбылыстар уақыт пен кеңістік, жан мен тән, сауап пен күнә, болмыс пен бейсана ұғымдары көркем айшықтаулар, теңеулер мен метафоралармен суреттелген.

Сананың сезімге, сезімнің санаға ықпал ету үрдісі үнемі А.Ясауидің назарында. Жүрек концепциясын объекті ретінде ала отырып, автор дүние жаратылысын катарсистік идеялармен сабақтастыра білген. Оның пайымынша, нәпсілік қалтарыстардың адам жүрегіне әсері көп. Осыдан басталған күнә философиясы кінә ұғымымен жалғасын тауып, ғалам үдерісіне, Жаратушы ғажайыптарына ыждаһатсыз қарау мәселесі өзекті бола түседі.

Қожа Ахмет Ясауидің діннің барлық алғышарттарын орындап, рухани құндылықтарға мейлінше жақын болғанының бір дәлелі – оның хикметтеріндегі эстетикалық образдардан көре аламыз. Сонымен қатар, ғұлама діни сарындар мен исламның адам жанының көркемденуіне әсер ететін тетіктерін де кестелі жырмен өрнектеген. Дегенмен, ислам дінінің құлдырау тұсы да А.Ясауидің жан дүниесіне ерекше әсер етті. Ислами танымдардың бастапқы мәніне дұрыс үңіле алмай, сан-саққа кеткен қоғамның бет-бейнесін, болмыс-бітімін реалистік идеялармен ғана жіктеп, түсінуге болады. Тарих ғылымдарының кандидаты, йасауитанушы ғалым Зікірия Жандарбек осы мәселе бойынша мынандай пікір қозғайды: «Дәстүрлі мәдениеті мен мемлекеттік жүйесінен айырылған, оның үстіне ислам дінінің мұндай тоқырауға ұшырауы XII ғасыр қарсаңында ислам дінін қабылдаған түркі халықтарын рухани, мәдени дағдарысқа ұшыратты» [1,22].

Сол кездегі түркі қоғамының бейнесін Қожа Ахмет Ясауи былайша суреттеген:

Ораза, намаз, иман, ислам қолдан кетті,
Күннен күн бетер деген хадис жетті.
Пайғамбар айтқандары келіп жетті,
Бұл дүниені қараңғылық басты, достар [2].

Сол кезеңдерде түркі мемлекеттерінде қалыптасқан рухани дағдарыстың соңы саяси дағдарысқа ұласқаны, олардың барлығы дерлік қарақытайлықтардың билігін мойындауға мәжбүр болғаны тарихтан белгілі.

Түркі дүниесінің басына осындай ауыр, қилы кезең туғанда тарих сахнасына Қожа Ахмет Ясауи шығып, сопылық ілімді түркілер арасына таратты. Бұл қадам бір жағынан, ислам дінінің қайтадан өркен жаюына ықпал етсе, екіншіден, рухани-эстетикалық танымдардың әрі Мұхамед пайғамбардың хадистеріндегі рухани мұралардың ұрпақтан-ұрпаққа насихатталуына септігі тиді. Ол сопылық ілімді түркілер арасына әкелу арқылы ислам дінін алғашқы қалпына қайта келтіруге тырысып, түркінің жоғалған дәстүрлі мәдениеті мен тілін қайта жаңғыртты.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде ынсап, тәубе секілді катарсистік ұғымдар жиі кездеседі. Осындай ұстанымдарсыз адамның адам болып қалуы қиын деген позицияны ұстанған. Ғұлама 5-хикметінде:

Ынсап қып отыздың мен жетеуінде,
Алланың ынтықпадым шекеріне.
Еңіреп жас төкпедім етегіме,
Тәубемді етті қабыл қожам, достар [3,49].

Автор бұл шумақта жас кезінде қабыл болған тілегін айрықша пафоспен суреттесе де, кейінгі өлең жолдарында бұл ойынан айнығанын байқаймыз. Әрине, жастық шақтың эмоциялық-экспрессивті ағымы осы жолдарды жазуға итермелегені шындық. Алайда, автор катарсиске бұл позициямен емес, керісінше өзгеше дүниетаныммен жетті. Яғни, көзінен жас аға отырып, Жаратқанға жалынып, күнәсінің кешірілуін тіледі. Адамның көзінен аққан жастың құнын терең философиялық иірімдермен жеткізген сәті мына шумақта жатыр:

Е, тәубе, елу алтымда азап салмай,
Көз жаспен іштің шерін тазартсаң-ай!
Бұл жұрттан көңілім қайтты ләззаттанбай,
Бір құдай, бар құдай-ау, көрінсейші [4,53].

Ясауи айтып отырған «Бұл жұрттан көңілім қайтты ләззаттанбай» тармағындағы идея желісі өзінен кейінгі ақындардың өлеңдерінде де кездеседі. Мәселен, қазақтың бас ақыны, хәкім Абай Құнанбайұлының:

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда [5,8].

Екі өлеңдегі идеялық-көркемдік ұқсастықпен қатар, «көңілім қайтты» сөз тіркесі де анық үйлесім тапқанын байқаймыз. Қос автор да қоғамның қалтарысынан жыраққа кетіп, жан дүниесіндегі жалғыздықпен оңаша қалғысы келеді. Алдау мен арбаудан, өтірік пен жалғаннан, мақтау мен даттаудан, әсіре бояулардан аулақ болуды, екіжүзділіктен ада болуды мақсат еткенін

де аңғару қиын емес. Уақыт пен кеңістік арасындағы осындай бейсаналы әрекеттердің адам болмысын өзгертетінін, өзгертіп қана қоймай, өзгеше әлемге жетектейтінін де сезінеміз.

Ясауи ұстанған сопылық ілім әр кезде адам баласындағы ой-пікір мен іс-әрекетінің тазалығын, жүрегінің ақтығын талап етті және сопылық ілім өзінің мақсат-мұратына жету жолында әрқашан да Құран аяттарына арқа сүйеді. Онда сопылардың қалай жүріп-тұруы анық көрсетілген. Құран аяттарында былай делінеді: «Қиямет күні Менің алдымда сендерге мал-мүлік, перзент, бақ-дәулеттеріңнен ешқандай пайда жоқ. Тек ол адам Маған таза жүрегімен келсе ғана пайда бар». Пайғамбар хадистерінде де жүрек тазалығына көп мән берілген. Ол былай дейді: «Денеді жұдырықтай бір кесек ет бар. Егер ол таза болса – бүкіл дене таза болып, өте көркем болады. Егер ол бұзылып, хақтан тайып, жаман жолға кетсе, бүкіл дене бұзылады. Біліңдер және өте мұқият болыңдар, оның аты – жүрек». Құран аяттары мен хадистер ақынның хикметтерімен сабақтасып жатыр. Ғұлама 17-хикметінде:

Қожа Ахмет тастай қашты нәпсі тағын,

«Аллаға ұйуға» арнап жақсы шағын.

Құс жүрек аңсай ұшты хақ құшағын,

Құлмын деп жылап дұға қылам саған [6,75].

Жалпы, діни ілімде көркем мінездің қалыптасуы жүректен бастау алады. Автор «құс жүрек» эпитетін қолдана отырып, Жаратушы Иеге деген іңкәрлігі мен ерекше ілтипатын білдіреді. Аллаға ғашықтық, оның дидарын көруге ұмтылысы – Ясауи дүниетанымының символық сипаты. Ол үшін Құдай – тазалықтың, жылылықтың бейнесі. Осындағы «құшақ» деталін қарастыра отырып, поэтикалық образдың көркемдік әдістерін де байқауға болады. Осы орайда, ғалым П.Грязневич: «Ислам дінінде абсолюттік билік иесі тек Ұлы Алла» дейді [7]. Жалпы, абсолюттік биліктің шегі мен шеті болмағандықтан, ол уақыт өте келе танымға күрделене түседі. Дегенмен, сол жұмбақ – адамзаттың санасын қозғап, ұлы жұмбақты шешуге деген талпынысын арттырады.

А.Ясауидың хикметтеріндегі эстетикалық құндылықтардың поэтикалық тілмен, тәсілдермен бейнеленуін саралау арқылы автордың жоғары талғамы мен түркілік дүниетанымын байқауға болады. Ол таным діни тұжырымдармен байытылған әрі оның әрбір хикметі рухани-эстетикалық аспектілермен ажарланғанын да атап өткеніміз жөн. Бұл хикметтер қазіргі қоғамның да рухани қазынасына айнала алады. Өйткені онда жалпыадамзаттық мәселелер, адам бар кезде ескірмейтін кейбір моральдік кодтар астарлы бейнелермен жасырынған. Мінез – адам жанының айнасы. Сондықтан автордың поэтикалық сарындарында сол мінез, жүрек, ақыл бірлігі діни қағидаттармен көркемделіп, оқырман санасына ой салды. Сопылық ілімнің сан ғасырлық желісі де осы аспектінің қабаттарында жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: «Ел-шежіре», 2006. – 256.
2. Қожа Ахмет Ясауи. Хикметтер. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2000. – 208 б.
3. Йасауи Қ.А. Хикмет жинақ: Даналық сыр. – Алматы: «Жалын», 1998. – 656 б.
4. Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2014. – 288 б.
5. Грязневич П.А. К вопросу о праве верховную власть в мусульманской общине в раннем исламе. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. – с 161-147.

Ахметбекова Г.М.
Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Педагогика бөлімінің меңгерушісі
Еуразия гуманитарлық институтының жоғары колледжі
Астана қ. (Қазақстан)

ӘЛІМХАН ЕРМЕКОВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Жаһандану адам өмірінің барлық жақтарын қамтыды. Бұл құбылысты болдырмау мүмкін емес, сондықтан осы үдерістің мүмкіндіктері мен артықшылықтарын барынша пайдалану қажет. Алайда кез келген құбылыстың теріс жақтары бар. Олардың бірі ұлттық мемлекеттердің әлсіреуі, жекелеген халықтардың бірегейлігін жоғалту қаупі болып табылады. Мектепте әр өткізілген шараға ұлттық реңк беру орынды деп санаймын. Сонымен қатар жаһандану кезеңінде рухани-адамгершілік құндылықтардың жоғалу ықтималдығын ерекше атап өту маңызды. Қазіргі әлемде басқа мәдениеттерге жанаспай өмір сүру мүмкін емес, алайда өз бірегейлігін халық ретінде сақтау қажет. Халық мәдениеті ата-бабалардың мұрасына үніледі. Дәл осы әдет-ғұрыптар жас ұрпақты рухани-адамгершілік тәрбиелеу жүйесінің іргетасы болып табылады.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын көрсете отырып, әртүрлі іс-шараларды өткізу баланың жеке басының табысты қалыптасуы үшін, ал болашақта Қазақстан Республикасының азаматы мен патриоты болуы үшін едәуір негіз болып табылады. Бүгінгі күні қазіргі заманғы қазақстандықтардың бойында патриотизм сезімін тәрбиелеу мәселесінің өзектілігі зор. Қазіргі уақытта мектепте патриоттық тәрбиеге көп көңіл бөлінеді. Оқушылармен жұмысқа мемлекеттіліктің қалыптасуына үлес қосқан тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу сияқты қызмет түрін енгізу маңызды. Ұзақ уақыт бойы біздің еліміздің көптеген нағыз патриоттардың есімдері белгісіз болып келген, есімдері болса да, ерлікке тең игілік істері мұрағат шаңдарының астында қалған.

Жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу ісінде ұмытылып қалған адамдардың өмірін таныстыру және зерделеу жұмыстарын жүргізу қажет. Оның біреуі біздің Отанымыздың тәуелсіздігі үшін жан пида, педагог, ғалым Әлімхан Ермеков болуы тиіс.

Оқушылармен жұмыста ұлы адамдар қызметінің нақты жетістіктерін атап өту маңызды. Оқушылар фактілерді көбірек есте сақтайды. Бұл фактілерді бөліп көрсетуге тырысамыз. Мәселен, іріктемелі сауалнаманың нәтижелері бойынша оқушылар Әлімхан Ермеков деген кім деген сұраққа көпшілігі оның есімін тек біздің қаладағы көшенің аты бойынша ғана білетіндігін айтады. Әлімхан Ермековтің өмірбаяны мен қызметін зерделеу барысында ол едәуір қызықты да, өзекті мәселелер көтерген, оқушылардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыру ісінде ол үлгі-өнеге тұлға деп есептедік. Оның қызметіне байланысты бірнеше нақты фактілермен оқушыларды таныстырдық, оның тұлғасы естерінде қалды деп ойлаймыз.

Әлімхан Ермеков – қазақ мемлекеттілігінің негізін қалаушылардың бірі ретінде айтуымыз керек. Мемлекеттік шекара – мемлекет тәуелсіздігінің ең жарқын символы. Оның шекараларды анықтау және қазақ жерлерін біріктіру процесіне қатысуы – өз Отанына деген шексіз сүйіспеншіліктің үлгісі. 1918 жылы 19-21 наурызда А. Бөкейхановтың тапсырмасы бойынша Мәскеудегі Ленинмен және Сталинмен тікелей телеграф арқылы сөйлесуде А. Ермеков пен Х. Ғаббасов большевиктердің алдына қазақ аумағының тұтастығын тану және автономия құру туралы басты мәселені қойды. Ал 1920 жылы көктемде-жазда Әлімхан Ермеков Мәскеуге жолданды. Ол В.И. Лениннің алдында «Қазақ өлкесінің жалпы жағдайы туралы және, әсіресе, шекаралар туралы мәселе бойынша» тақырыбында баяндама жасады [1]. Төрт айлық тынымсыз жұмыс барысында

1932-1937 жылдары математика профессоры Ермеков ғылыми математикалық терминологияны әзірлеумен және қазақ тілінде математикадан оқулықтар мен оқу құралдарын жасаумен қарқынды айналысты. Арнайы тапсырма бойынша ол басқаратын математиктер тобы (Н. Бақаев, Р. Бөкейханов, Р. Маскеев) қазақ тіліндегі математикалық терминология бойынша бірнеше бюллетендерді табысты әзірлеп, жариялады. Алайда 1990 жылдардың ортасына дейін шығарылған жиынтық терминологиялық сөздікте Ермеков есімі аталмаған. Ал қазіргі кезде қанша түсініксіз сөз аудармаларын ұсынып жатыр. Бұл салада көптеген олқылықтар мен кемшіліктер бар екені құпия емес. Ермековтің терминология саласындағы еңбектері де оқушылар арасында зерделеніп, қажетті терминдерді аудару үшін негіз болуы тиіс. Тек ғылыми еңбектерде ғана емес, сонымен қатар оларды мектеп оқулықтарына енгізу керек.

А.Ермековтің «Жоғары математика курсы» оқулығы қазақ тілінде жоғары техникалық оқу орындары мен педагогикалық жоғары оқу орындарына арналған. Ол 1935 жылы Қызылорда қаласында Қазақ мемлекеттік баспасында латын графикасында 10 мың дана таралыммен шығарылды. Оның мазмұны сол уақытта қолданылып жүрген және ескірген бағдарламаларға сәйкес болғанымен, оқулық қазіргі кезде де үлкен қызығушылық тудырады. Жоғарыда аталған еңбектермен қатар А.Ермековтің «Ұлы математика курсы. Аналитикалық геометрия мен дифференциал және интеграл есептеу негіздері», сондай-ақ «Қазақ тілінің математика терминдері» сөздік-анықтамалық құралы құнды еңбектер болып табылады. Ол 1937 жылы «Детерминант теориясының негіздері» (Детерминанттар теориясының негіздері) кітабын басып шығаруға дайындап, баспаға шығарды. Кейін, Қазақстан тәуелсіздігі кезеңінде, 1995 жылы оның жоғарғы математика оқулығы қайта басылып шықты [3].

Оның еңбектері мен істері біздің қоғамымыздың бүгінгі проблемаларымен үндесіп отыр. Бұл заңды үдеріс, өйткені ол жас Қазақ мемлекетінің қалыптасу жылдарында өмір сүріп, жасаған, сондықтан Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу кезеңінде оның еңбектері біз үшін өзекті. Және жастар арасында зерделеніп, танылуға лайықты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кыдыралина Ж.У. АлимханЕрмеков: судьба и время
2. https://rus.azattyq.org/a/alimkhan_ermekov_alash_leader/24209606.html Султан-Хан Аққұлы. «Алимхан Ермеков. Чудом выживший в ГУЛАГе лидер «Алаша».
3. <https://e-history.kz/ru/biography/view/330> Қазақстан тарихы – Персоналии – А.Ермеков

Әбдікәрім Т.М.

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Астана қ. (Қазақстан)

ТАНЫМЫ ЖОҒАРЫ ҚАЙРАТ АСЫЛБЕКҰЛЫ

Қайрат Асылбекұлының алғашқы кітабындағы өлеңдерінің философиялық ойларын, табиғат берген талант пен дарындылығын өз алдына тағы бір үлкен отырыстарда әңгімелеуге болар еді.

Қайрат Асылбекұлы «Тіл табиғаты» деген зерттеулерінде «Мемлекеттік тілді жаңғырта оқыту мәселесі» деген тақырыпты қозғаған. Оқыту деген мәселеге кіргеннен кейін оны әдістеме яғни методика деп, бірер мәселелерді орағытып айтпасқа болмайды. Себебі бұл мәселелені бір оймен жеткізу өте қиын, тікелей тілдің өзі ғана болса, оны тікелей жеткізуге ыңғайы келіп тұрады. Әдістемені түсіндірудің жан-жақты ойлары көп... Ғалым Қайраттың бұл еңбегінен қай мақаласын алып қарасақ та, тіл білімінің негізгі ұғымдары, тілдің құрылымдық ұғымдары, жүйесі, тілдің құрылымдылық, танымдық болмысы, мәні жайлы жан-жақты ақпараттар алуға болады делінген. Бұл жайында біраз мәселелерді де қарастырғаны шығармашылығынан байқалып-ақ тұр.

Тілдің қыры мен сырына қатысты мақалалары тіл ғылымы зерттеушілерінің сұраныстарын қанағаттандыра алатын құнды еңбектің бірі болатынына да сеніміміз бар.

Қарастырылған мәселелерде мемлекетіміздің еңбек етіп жатқан қай саласын алып қарасақ та жаңашылдыққа ұмтылу үрдісі жүріп жатыр. Ал білім саласы бойынша жаңаша іздену, жаңаша оқыту және әр ісіне проблема мәселесін туғызып, оны шешудің жолдарын жаңа оймен, жаңа іспен өзіңе-өзің талап қойып, соңында жаңарған, жаңғыртылған сапалы, пайдалы іс шығару болып келеді. Бүгінде біздің қоғам осыған шындап бет бұрды. Әуелгі бағытта халқымыз ойланып, толғанып, біраз сабырлықпен саябырланып жүрді.

Әрине білім-ғылым саласындағы ғалымдар өз істерін жалғастырып жатты. Істеліп жатқан ғылыми істерін жаңалыққа бұрудың жолын іздестірді деуге болады. Істері барлары жаңалық мәселесін қатты қиналмай, жаңалықпен іздену, жаңаша қарау деген мәселені толық меңгеруге мүмкіндіктері барлары жаппай кірісіп кетті демекпіз.

Қайрат та ғылым-білімнің адамы, сондықтан бұрыннан қажет деген мәселелерді (проблеманы) бірден жалғастырып кеткендігі шығармашылық істерінен көрінуде. Қайраттың күш-

қажырлығын, ғылыми ізденісін, өмірдегі ұстанып жүрген білімін өз ұжымы дер кезінде бірден көріп, танып, шығармашылығын жарыққа шығаруда бұл жайт семинарға қатысушы оқырмандарға қатты әсер етіп, риза болуда.

Қайрат өзі кетсе де, артында отбасы болып, ұжымы болып ғылыми еңбегіндегі іс-әрекетін жарқыратып көрсетуде. Қайратты ортамыздан кетіріп алдық-ау деген ойлар жүрегімізде өкініштерде болғандай еді. Бірақ Қайрат өз ісін табиғат берген талап пен дарынын қайда жүрсе де көрсете алды. Оның қадірін біліп-танып өзімен қызмет етіп жатқан ортасы мен ұжымы. Әрине оны бірінші басшылары – А.Құсайынов, А. Исмаилов, Қ. Ахметов және ұжымының қолдауынан дей аламыз.

Бұл ұжым негізінде қашаннан жұмыстың барысын, ғылым мен білім берудің тәртібін, білім мазмұнын қатты қадағалайтын. Әрі институттың студенттері де 100% сабақтан қалмайды, оқытушылары да сабақты тыңғылықты беріп жүрді. Түрлі шаралар өткізіліп, оған бүкіл ұжымдары қалмай қатысуын талап етіп отырды. Бұндай ұқыпты тәртібі бар ұжымның істері де тыңғылықты сәттілікпен жүріп жатты. Әлі де солай екені Қайратқа арналып өткізілген шаралардан көрінуде.

Сондай ұқыптылықпен Қайрат Асылбекұлының да арты еңбек жалғастығы жарқырап байқалуда. Олар: ғылыми конференция, ғылыми-практикалық семинар өтіліп, Қайратқа арнап кабинет ашылды. Енді міне 60 жасқа келгеніне арнап ғылыми семинар өтілуде. Отбасының жан-жолдасы Маржан да қолдап, Құранын оқытуда. Тек бір өзінің жоқтығы болмаса, тиісті мәселелердің бәрі де жүріп жатты.

Енді шығармашылық жұмыстарына біршама тоқталып кеткеніміз жөн болар. Қайрат Асылбекұлының біраз мәселелерге шолу жасап, зерттегендігі байқалады. Солардың бірі оқулықтар туралы айтқан ойлары өте орынды болып тұр. Себебі ғалымдар қай кезеңнің оқулықтары болса да, білім алушылардың деңгейлеріне қарай жасалады. Әуелі жас ерекшелігіне, одан әрі тыңдаушының деңгейлеріне қарай үйлестіріледі. Тыңдаушы оқушылармен студенттердің деңгейлері әртүрлі болып келеді. Яғни білімдері жоғары, төмен, орташа әрі дарынды. Оқулық мазмұны барлық баланың орта деңгейімен педагогика-психология талабымен өлшенеді.

Яғни оқушы мен студенттердің білім деңгейлері әртүрлі болып келуіне қарай, оқулық мазмұнын соған сәйкестендіріле жасалады және ғылыми еңбектерден жеңілдетілген бағыттағы оқулықтың мазмұны сонда ғана білім алушыларға оңай, әрі тез түсінуіне тиімді болып келеді. Ал деңгейлері тіптен жоғары, ұғымдары байыпты, талап-таланттыларына басқаша дүние оқулық жасаудың қажеті жоқ. Сол тілге байланысты соның маңайында болсын, ішкі мазмұнында болсын, қажет-ау деген жетіспеушілікті ізденіп, қорғаған ғалымдардың монографиялары, тағы басқа ғылыми еңбектерден сілтемелер беріп, қосымша іздендіріс беру міндетті. Әрі бұл белгілі жайт. Сол жетіспеушілік кем-кетікті үйлестіріп жатса, білімді дұрыстап бердім, енді болды, бітті демей, әрі қарай оның нәтижесі көрініп тұрса, міне, білім алды, білімденді деген- осы. Білім саласындағы дер кезіндегі нәтиже деген де–сол, студенттер алдағы берілген оқыған дәрісіңізден және нұсқаудағы әдебиеттерден алған білімі, өзінің де білгенін жинап теріп, жаңалықпен ортаға салып, студенттер білімін өмірде көрсете алса – міне білім нәтижесі де-осы. Оны әрі қарай тағы дамыту ол өздеріне және ортасына, жігеріне байланысты болып келеді. Ол адам кім болды? – деп, тағы да жаңалығымен нәтиже жалғастығын тауып жатса, оның білімдері одан әрі жоғарлап дами түседі. Үлкен биікке жетеді. Демек, адамды білім жетелей түседі, неғұрлым білімін толықтыра түссе, соғұрлым биіктерге өрлей береді. Міне, Қайраттың бойынан да, ойынан да шығармашылығынан да осы айтылымдар көрініп тұрғандай. Сол сияқты болашақ ұрпақ та өз жаңалықтарымен бұл сатылардан өтіп жататыны белгілі. Сондықтан өмірдің бәрі ізденіс пен білім әрі еңбек.

«Оқулықтар және кейбір ғылыми теориялық еңбектерде мына мәселелер ашылмай тұр, әрі қарай анықтауды қажет етіп тұр» дегендерді тайға таңба салғандай етіп, бірнеше мысалдармен көрсетілгендіктен оқырмандардан Қайратқа деген ризашылық ойлар болып жатады, мысал үшін, «Тіл табиғаты» зерттеуінде белгілі, көрнекті ғалымдардың оқулыққа авторлығы еңбегінде аталып кетті. Ол ғалымдар өз уақытында өмірлерінің барында жасарын жасап өтті. Өзінен кейінгілерді және бүгінгі қатарларды әрі бұдан кейінгі 50-60-70 жастағыларды өздерінің жазған еңбектерімен сауаттандырды, бұрынғылар да, бүгінгілер де солардың шығармашылықтарымен әлі де білімденуде. Дегенмен, олардың да еңбектерін әлі де толықтыру, не бар, не жоқ, деген мәселелерді бүгінге дейін ашық айтыла қойылмады. Кей тұстар нақтыланбай жатса, оны түсіндіруді қажет етіп тұрғанын тек Қайрат Асылбекұлының еңбегінде ғана байқалды. Мүмкін кім болса да, ол кезде бұндайларға мән бере қоймаған да шығар.

Оқулықтың мазмұны жан-жақты дәлелденген, дәйектелген ғылыми ізденіс нәтижелерінен құралады – деп айтылған Қайратта. Әрине солай. Сондықтан сол кезеңдегі (Алашорда

қайраткерлері мен одан бергі айтылымдағы ғалымдар: А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М.Балақаев, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Ә.Болғанбаев, А.Ысқақовтар т.б. [1,12], алдыңғылардың зерттеулеріне, өз зерттеулерін т.б. еңбектерді қарап тұрақты, тыңғылықты негізгі оқулықтар жасалды [1,13]. Бұлардан бері – Т.Сайрамбаев, Т.Қордабаев, Қ.Есенов т.б. сол сияқты тіпті беріде Н.Оралбаеваның басқа да еңбектерін айтпағанның өзінде бір «Сөзжасамының» [2,12] өзiкәдiмгi нағыз оқулық болды. Бұлай дейтiн себебi: Сөзжасам теориясы жинақтала қамтылып жаңаша инновациялық жолмен жасалынған оқулық болды. Оқулық мазмұнына қойылған сұрақтарға тез жауап берердей түсiнуге тиiмдi болып шықты. Оқырмандардың бәрiне жеңiл, түсiнiктi болды [1, 12, 13]. Сонымен С.Исаевтiң «Қазақ тiлiндегi сөздердiң грамматикалық сипаты» т.б. еңбектер осы қатарда. Ал бұдан бергi ғалымдардың шығармаларындағы еңбектерi негiзгi оқулыққа жатпайды, себебi түсiнуге қиын ғылыми негiздегi еңбектер. Бұл шығармалар негiзгi оқулыққа тек қана қосымша қажеттi ғылыми материалдар болып саналады да, оқулықтардың мазмұнын толықтырып, оқырмандардың бiлiмiн дамытады [6, 85, 88].

Қайрат Асылбекұлының қай кезеңдегi оқулықтары болса да ондағы ненi толықтыру, тақырып iшiндегi күдiктi белгiсiз тұстарды т.б. көрсетiп толықтыру қажеттiгi белгiленiп берiлгендiгi жоғарыда айтылды. Қайрат өзiнiң ғылыми зерттеу тақырыбы модальдiк сөздердiң iшкi мазмұнын басқа ғылымдардың зерттеулерiн ескере келе, бұны да негiзгi оқулық мазмұнына тарау етiп берудiң де кезеңi келiп тұрғаныдәлелденiпескертiлдi.

Жалпы қазiргi қазақ тiлi оқулықтарын жаңаша қарап жаңғырту керектiгiн, бұның тың iстелмей, толықпай жатқанына Қайрат Асылбекұлы көз жеткiзгендей, менiңше, бұл жаңғырту мәселесiн келешек буын өз деңгейiне жеткiзетiнiне сенiм туғызуға болады. Себебi нендей бiлiмдi жас буын келе жатқандай. Тек олар алға тартылып бағытталса демекпiз.

Қайраттың үлкен бiр мәселесi – Мемлекеттiк тiлдi жаңғырта оқыту. Яғни әдiстеме (методика жазу керек дегенi). Бұндағы тәжiрбие негiзiнде тiлдiк қатынастың түрiн:

- жұптық; топтық; ұжымдық т.б. түрлерi көрсетiлген де тәжiрибелерде қолданыста екенiн меңзеген [1,7].

Коммуникативтiк әдiс тiлдi коммуникативтiк бағдармен оқытудағы негiзгi әдiс болып саналады делiнген [1,6]. Әрине бұл әдiстер – орыс тiлдi аудиторияда оқылатын ең тиiмдi әдiстер.

Мемлекеттiк тiлдi жаңа технологиялармен оқытудың мынадай қырлары оқу үдерiсiнде жүзеге асып жатқанын көрсетедi:

Мемлекеттiк тiлдi жобалау технологиясы арқылы оқыту. «Жобалау» деп студент жүзеге асыра алатын кез келген практикалық ой-тұжырымды айтады. Бұл кезде ол өз бетiмен мақсат қояды, жоспар құрады, оны iс жүзiне асырады, бағалайды және соңғы өнiмнiң сапасын бақылап отырады. Қазiргi ағылшын тiлiн үйрету әдiстемесiнде оның зерттемелiк жоба, шығармашылық жоба, рольдiк-ойындық жоба, ақпараттық жоба, тәжiрибелiк бағдарлық жоба сияқты түрлерi қолданылады. Демек, бұл әдiстiң нәтижелi екенi дәлелденген тиiмдi әдiс ретiнде мемлекеттiк тiлдi үйретуге қолдануға әбден болатыны нақты түрде тәжiрибеде барлығын Қайрат сенiммен айтып өткен. Шын мәнiнде бұл айтылымдар бүкiл ақпараттар арқылы да жүрiп жатқаны бүгiнде көрiнуде.

Сонымен қатар таза тереңдетiлген қазақ тiлiн және орыс тiлдi аудиторияда қазақ тiлiн үйретуде де психоллингвистика, социоллингвистика, тiл мәдениетi жетiстiктерiн де толық пайдаланған жөн. Қай тiл болса да, өзiнiң табиғи ортасында игерiледi, жаңарады басқа нұсқаның бәрi жасанды болып, бiрақ жоба тұрақталмай өзгерiстерге ұшырап жатады. Ол тек оқытудың әдiстерiмен жетiстiкке жетедi. Оның нәтижесi оқыту әдiстерiмен жетiледi. Жоба мен бағдарламаның нақтылығы керек.

Бұл көрсетiлгендерден басқа да әдiстердi қолдануға болады. Тереңдетiлген таза қазақ тiлiн оқытатын аудиторияда көбiрек қолданатын бiлiм беру әдiстер де жеткiлiктi. Олар: анализ, синтез, талдау-жинақтау, салыстыру, әңгiмелеу, баяндау, бағдарлау, проблемалық, индуктивтiк-дедуктивтiк, т.б. [6, 111, 118] толып жатқан әдiстер көп. Бiлiм беру әдiстерiндегi аталымдар орыс тiлдi аудиториядан гөрi таза қазақ тiлiн оқытуға көп тиiмдiлiк тудырады. Яғни бұл әдiстер таза қазақ аудиториясында жиi қолданып, негiзгi бiлiм беру әдiстерi болып саналады. Бұл ғылыми негiздегi бiлiм беру әдiстерi барлық ситуацияларда қолданыла берiледi. Бұлардың өзiнiң жеке-жеке түсiндiрiп беретiн дәрiстерi де бар. Бұл әдiстердiң мазмұнын өз алдына жеке ерекше зерттеп қарастырылса демекпiз, жалпы, бiлiм беру әдiстерi туралы да көп айтуға болады.

Қайрат тек тiлдiң оқулығын ғана қарап қоймаған. Сонымен қатар iс қағаздардың тiлiн жетiлдiрудiде ескерткен. Бұл да қоғамдағы өте қажеттi проблеманың бiрi. Бұл мәселе мүлдем сөз де егiлмегенi белгiлi. Бұл күнге дейiн жазылған ештеңе де жоқ. Бұны жаңғыртудан бұрын әуелi

зерттеп барып жаңғыртып жарыққа шығару керек болар. Сонымен бірге т.б. көптеген мәселелер қарастырылған.

Қайрат бұл еңбекте тағы басқа да көп мәселелерге шолу жасап, өз пікірін беріп отырған. Оның қарастырған проблемаларынан оның еңбекқорлығы, ғылымдағы қажетті мәселелерді көре білгендігі, оның танымының жоғары екендігі байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мамаділ Қ.А. Тіл табиғаты: Зерттеулер мен мақалалар. – Нұр-Сұлтан, 2021.–208 б.
2. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөз жасамы. – Алматы: Оқулық, 2001. – 213 б.
3. Серікқалиева А. Қазақ тілін жобалау технологиясы арқылы оқытудың мақсаты // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. №2, б. 3-10.
4. Шакирова Д.М. Интеграция умений критический мыслить и работать в команде при обучении студентов вуза // Инновация в образовании. №3, 2006. – Москва.
5. Әбдікәрім Т., Әбдіғалиева Т., Шәймерденова К. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Практикалық және лабораториялық жұмыстар. – Алматы, 1999.-178-192 бб.
6. Әбдікәрімова Т.М. Мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясы. – Павлодар, 2007. -25-47 б., 111-170 бб.

Байгарина Г.П.

кандидат филологических наук, доцент
Казахстанский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова
г. Астана (Казахстан)

ФУНКЦИИ ЕДИНИЦ НЕОПРЕДЕЛЕННОЙ СЕМАНТИКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Категория неопределенности относится к категориям, формирующим «семантический универсум» русского языка. В.В. Колесов называет неопределенность высказывания характерной особенностью русского языка, отражающей ментальные признаки сознания. Он отмечает «уклончивость и размытость русской мысли, которая как бы скользит по поверхности образа и пугливо сторонится определенности понятия. Сказать до конца ясно – прямо – значит открыться до времени и тем самым обезоружить себя...» [1,27].

Е.В. Падучева, назвав категорию неопределенности семантической доминантой русского языка, характеризует ее как «хорошо разработанную» по сравнению с другими языками, а показатели ее образуют разветвленную систему, позволяющую просто выражать тонкие смысловые различия, в других языках не выразимые» [2].

Неопределенные местоимения как одно из самых продуктивных средств выражения семантики неопределенности характеризуются Н.Д. Арутюновой как «знаки невыраженных или невыразимых смысловых компонентов: нескрытых причин событий, неясных мотивов поступков, неопределимых и неопределенных вариантов признаков, следы действия неведомых сил» [3,823].

Неопределенные местоимения широко используются в художественном дискурсе, где семантика неопределенности, размытости, расплывчатости значения оценивается исследователями не только как «несовершенство изложения», но и определяется в качестве одного из ведущих художественных принципов [4].

Материалом для исследования послужил роман Дины Ильиничны Рубиной «Маньяк Гуревич» [5]. По словам автора, «*Мысль написать такую вот светлую и теплую книгу о трогательном, хотя и нелепом в чем-то человеке пришла мне в начале тягостных месяцев проклятой пандемии*» [5,5].

Обратим внимание на то, что уже в самой первой вступительной фразе романа можно обнаружить показатели неопределенности: это эвфемизм «такую вот книгу»; местоимение «хотя и нелепом в чем-то человеке». Местоимение «такой», как это свойственно указательным местоимениям, служит «для выделения среди других какого-либо предмета, признака,

количества». В приведенном примере – для подчеркивания признаков «светлую, теплую». А неопределенное местоимение при прилагательном «в чем-то нелепом», выражая семантику «намеренной недосказанности», снижает отрицательную оценку атрибута «нелепый».

В анализируемом романе Д. Рубиной представлены все возможные виды серий неопределенных местоимений, однако разной степени продуктивности. Осмысливая причины обращения автора к местоимениям этого разряда и определяя их назначение, следует помнить замечание Е.В. Падучевой о том, что «будучи навязано говорящему языковой картиной мира, значение неопределенности не всегда должно приниматься за чистую монету» [2]. Действительно, далеко не во всех случаях Д. Рубина обращается к неопределенным местоимениям только потому, что ей неизвестен обсуждаемый объект.

Как показал анализ, в художественном пространстве Д. Рубиной неопределенные местоимения являются средством выражения различных смыслов: собственно неопределенности, неизвестности, умолчания, невыразимого. Они выступают в функции эвфемизмов, выполняют роль семантического оператора, являются сигналом метафорического плана повествования.

Перечисленные смыслы являются взаимообусловленными. Так, значение неопределенности относится к базовым для семантики умолчания, специфику которого определяют как «семантическую редукцию всех средств ее выражения» [6,5]. Семантическая редукция, под которой понимают «сокращение доли информации, сокращение числа дифференциальных признаков языковых единиц любого уровня языка по сравнению с ситуативно заменяемой единицей» [6,5], является общей характеристикой всех средств выражения семантики неопределенности.

В свою очередь, семантика умолчания является базовой для явления эвфемии. Следовательно, эвфемия может пониматься как частный случай умолчания, которое, в свою очередь, может рассматриваться как составляющая одной из семантических доминант русской языковой картины мира – смысловой неопределенности.

Самыми востребованными у Д. Рубиной оказываются местоимения серии -то – местоимения неизвестности, то есть неопределенные для говорящего. Приведем несколько контекстов.

(1) «Хотя приходит же кто-то, цветы приносит» (5,15). (2) «Впрочем, изредка кто-то кричал как раненая птица, и тогда все остальные замирали и прислушивались» (5,17). (3) «Иногда кто-то вскрикивал – угрожая, то обольстительно рыча ...» (5,33). (4) «Однажды кто-то из гостей подарил маме роскошную коробку конфет» (5: 20). (5) «Но однажды кто-то из нижних соседей явился спросить» (5,25). (6) «И кто-то из детей, поднырнув ему под руку, непременно спрашивал этим мерзким голосом: па-ап, ты плачешь?» (5,101).

Используемое в качестве средства выражения семантики неопределенности местоимение *кто-то*, имеющее конкретно-референтный статус, соотносится с определенным объектом, который действительно может быть неизвестным говорящему. Однако, как представляется, для говорящего определенность упоминаемого лица или предмета может быть совершенно несущественной, как, например, в (1), (2), (3), что автор и подчеркивает с помощью соответствующего местоименного слова. *Кто-то* – это некое недифференцированное обобщенное лицо некоторого сообщества.

Этот вывод находит подтверждение и в контекстах с так называемой частично снятой неизвестностью лица, когда неопределенное местоимение входит в состав именной группы, содержащей указание на определенное сообщество, к которому принадлежит упоминаемое лицо, как, например, в (4), (5), (6): «кто-то из гостей»; «кто-то из нижних соседей»; «кто-то из детей».

Кто-то обозначает объект, который автор не только не считает нужным идентифицировать по причине его несущественности для повествования, но, скорее всего, и не ставит перед собой такую цель. Намеренная недоговоренность как семантический инвариант умолчания при сообщении о производителе действия объясняется тем, что для автора гораздо важнее констатация самого факта действия.

Кроме того, во (2) и (3) при инвариантном значении неопределенности отметим актуализацию семантики неизведанного.

Местоимение «кто-нибудь», по степени употребительности значительно уступающее местоимению «кто-то», относится к нереферентным, экзистенциального типа: «в толковании местоимений на *-нибудь* имеется компонент «участвующий в событии элемент еще не выбран» [7,215]. Как, например, «...то кто-нибудь из «домашних» соседей по палате печеньем угостит, то студент свой бутерброд подсунет, то нянечка пирожок из дому принесет...» (5,155). Как видим,

местоимение *кто-нибудь* употреблено в ситуации, связанной с планом будущего или модальностью желания, то есть еще не состоявшейся ситуации.

Не вызывает сомнения, что самыми употребительными в тексте Д. Рубиной выступают местоимения *какой-то* и *какой-нибудь*, которые в составе именной группы могут относиться как к имени, так и к его определению, то есть местоимения признаковой неопределенности. Н.Д. Арутюнова относит их к специфическим для русского языка конструкциям: ««неопределенность более тесно связана с семантикой, – со сферой значения, чем с референцией, признаками, чем с предметами» [3,814, 816, 818], при этом причины той и другой неопределенности и, соответственно, недосказанности разные.

Например, «*Но, как назло, мимо поодиночке прошмыгивали какие-то старушки...*» (5,100). «*Какой-то дурацкий концерт по телевизору...*» (5,36). «*Папа никогда не упустил случая втемляшить сыну какую-нибудь историческую или архитектурную дребедень*» (5,14).

Одну из причин признаковой неопределенности можно связать с затруднениями со стороны автора определенно охарактеризовать описываемый объект, его признаки в связи со сложностью его идентификации, как, например: «*Однажды летом их с бабушкой Розой каким-то безумным ветром принесло в Вырицу – проведать внука и дочь*» (5,65). «*... и только женщины понимают его дословно на каком-то чувственном уровне*» (5,140). «*Гуревича же одолевало какое-то назойливое дежавю*» (5,162).

Обратим внимание на то, что показатель неопределенности оформляет признак предмета, выраженный именем с непредметным значением, который действительно трудно идентифицировать, что и вызывает обращение к средствам выражения неопределенности. Назначение неопределенных местоимений заключается в оценивании объекта или в целом явления как трудно определимого, несколько необычного, причины возникновения которого не поддаются точному обоснованию.

Не столько «намеренная», сколько в этом случае «вынужденная недоговоренность» объясняется еще и тем, что неопределенное местоимение может актуализировать признак как «отклонение от нормы, от стандарта»: «*омерзительный, какой-то даже анекдотичный прыщ*» (5,168); «*какой-то безумный хор алкашей*» (5,34); «*какой-то... запредельной*» (5,54).

В романе Д.Рубиной проявлена еще одна ситуация с признаковой неопределенностью, когда актуализируется признак несущественности, безразличия для говорящего при указании как на сам предмет, так и на его характерологические особенности. Например, «*растерянные родители приглашали его, когда сын заходил на третий круг с какой-нибудь ветрянкой*» (5,20). «*В эти минуты какой-то местный житель парковал у тротуара машину*» (5,61). «*На уроках тезка Голодных ...писал на нем какой-нибудь лозунг*» (5,105). «*Какая-то нянечка моет там пол, разгибается и кричит*» (5,143).

Какой-то, как и *какой-нибудь*, используя в тождественных контекстах, приобретают оценочное значение «неважно какой», не требующее определенности. Причем доминирующим над значением неопределенности является именно аксиологический компонент.

В заключение отметим еще одну особенность использования неопределенных местоимений – в функции семантического модификатора, изменяющего содержание высказывания в сторону большей или меньшей неопределенности, ослабляющего отрицательную оценку или отрицательную коннотацию слова.

Таким образом, дискурс Дины Рубиной демонстрирует функционально-смысловое разнообразие неопределенных местоимений, проявление различных вариаций неопределенного знания, что соответствует статусу категории неопределенности как семантической доминанты русского языка.

Список литературы

1. Колесов В.В. Язык и ментальность. СПб, 2004. 238 с.
2. Падучева Е.В. Неопределенность как семантическая доминанта русской языковой картины мира // [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://lexicograph.ruslang.ru/TextPdf1/dominanta1_1996.pdf.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М., 1999. 896 с.
4. Беглярова А.Л. Неопределенные местоимения как компонент образной структуры художественного текста // [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://vestnik.adygnet.ru/files/2011.3/1344/beglyarova2011_3.pdf.
5. Рубина Д.И. Маньяк Гуревич. Москва: Эксмо, 2022. 512 с.

6. Сеничкина Е.П. Семантика умолчания и средства ее выражения в русском языке. Автореф. дисс. доктора филолог. наук. М., 2003. 32 с.

7. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: Референциальные аспекты семантики местоимений. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 296 с.

Байтурина У.К.

магистр педагогических наук, доцент

Кардыбаева М.С.

магистр педагогических наук, старший преподаватель

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

ИНФОРМАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация: авторы статьи рассматривают понятие «переводческой компетенции», предлагают для рассмотрения цифровые сервисы и программы для улучшения качества перевода и создания электронных баз данных терминов.

Ключевые слова: компетенция, переводческая компетенция, подготовка переводчиков, информационные технологии.

Взаимопроникновение культур в настоящее время связано по большей степени благодаря прогрессу науки, техники и современных технологий в таких областях как средства связи и передачи информации, также учитывая непрекращающиеся в процессе глобализации повсеместные интерграции разных сфер жизни.

Поэтому актуальность темы связана с растущим взаимодействием политических, экономических, культурных и прочих связей, требующих межкультурного и межъязыкового обеспечения, возрастает потребность в качественном переводе и культурной адаптации.

Согласно заявленным требованиям во время подготовки профессиональных кадров должны быть сформированы определённые знания и навыки, а также переводческие компетенции.

Для этого рассмотрим, что же представляет собой термин «переводческая компетенция»:

- навыки, необходимые для переводческой деятельности; некоторое многокомпонентное явление, включающее владение компетенциями двух языков; сумму знаний двух языков; комплекс навыков говорения, слушания, чтения и письма (немецкий ученый В. Уилс в 1976г.) [1,7];

- профессиональное владение двумя языками, а также психологические качества, такие как принятие решений и настойчивость (С. Кемпбелл в 1992г.) [1,8];

- сумма знаний во владении иностранным языком, видами текста, предметами для обсуждения, а также навыков сопоставления, декодирования и преобразования текста. При этом учитывается, что переводческая компетенция должна также охватывать знания грамматики, социолингвистики и дискурса (Р.Т. Белл в 1991г) [1,9];

- В.Н. Комиссаров заложил основу для описания целостной концепции переводческой компетенции, которая звучит следующим образом: «в процессе создания профессиональной переводческой компетенции формируется своеобразная языковая личность, которая обладает рядом отличий от «нормальной», непереводческой личности. Эти отличия выявляются во всех главных аспектах речевой коммуникации: языковом, текстообразующем, коммуникативном, личностном и профессионально-техническом» [2,26].

- «переводческая компетенция — такая компетенция, которая позволяет человеку воспроизводить текст на иностранном языке в соответствии с определенными требованиями, так называемыми требованиями эквивалентности (equivalence requirements), данная компетенция

качественно отличается от мастерства знания языка, таким образом, она отличается от лингвистической компетенции» (В. Коллер)[3].

Согласно В.Н. Комиссарову, переводческая компетенция включает в себя языковую, коммуникативную, текстообразующую, техническую компетенции, а также личностные характеристики переводчика[2, 26].

Языковая компетенция- это совокупность языковых средств и знание связей, существующих между формами и значениями разных знаков[4,329].

Коммуникативная компетенция — способность к интерференции, умею формировать выводы из речевых высказываний на основе фоновых знаний[4,329].

Текстообразующая компетенция- обозначает умение создавать тексты различного типа в соответствии с коммуникативной задачей и ситуацией общения, обеспечивать надлежащую структуру текста, использовать языковые единицы текста по правилам построения речевых единиц в языке, оценивать место и соотношение отдельных частей текста и воспринимать текст как связное речевое целое[4, 329].

Техническая компетенция- это знания, навыки и умения, необходимые для выполнения данного вида деятельности.

Личностными характеристиками являются такие качества как: психическая организация, умение сосредоточиваться, способность быстро переключать внимание, высокая эрудированность, собранность, работоспособность, скромность, тактичность и моральная этика [4,329].

Переводческая компетенция — сочетание всех квалификационных характеристик необходимых для осуществления акта межкультурной и межъязыковой коммуникации в процессе интерпретации исходного текста и предполагающая наличие теоретических знаний норм, стратегий, стиля и жанров текста, а также технологий процесса перевода .

Будущий переводчик в процессе овладения знаниями и умениями должен принимать тот факт, что целью обучения является формирование и развитие профессионально значимых компетенций, позволяющих реализовать переводческие функции и посредством этого достижение высокого уровня профессиональной компетентности.

Поэтому, профессиональный рост условиях современного мира для переводчика во многом зависит от умений пользования информационными технологиями.

Ключевое место в изменении условий работы современного переводчика стал процесс автоматизации и применение программных средств, позволяющих частично или полностью распознать речь и текст, создавать терминологическую базу и базу данных, а также проводить анализ перевода или проверять готовый перевод.

Поскольку данные средства позволяют правильно организовать процесс перевода рассмотрим наиболее интересные инструменты и технологии:

- *применение ТМ-технологий*. Translation Memory — это база данных переводов, которая выявляет в переводимом тексте фрагменты, имеющиеся в базе данных переводов. Данный процесс выявления переведенного фрагмента текста получил название «выравнивание», или «сопоставление» (alignment). Оставшиеся фрагменты, которые получились непереуведенными после выравнивания, передаются для ручной обработки непосредственно переводчику или системе машинного перевода *Machine Translation*.

- применение *технологии машинного перевода* предполагают достаточно высокую производительность. Но необходимо учитывать тот факт, что перевод может зависеть от контекста, использования различных коннотаций слов и наличия словосочетаний. Поэтому, нет гарантии что будет возможность предоставить формализованный контекст вместе с текстом. Как результат, автоматический перевод имеет ограничение по конкретными тематикам и практически всегда необходимо редактирование [6].

Рассмотрим наиболее популярные наиболее удобные *Machine Translation* программы и инструменты:

- **«Google Переводчик»** - сервис, предназначенный для автоматического перевода части текста в строке поиска при наборе «текст + перевод» или «онлайн переводчик» или веб-страницы на другой язык при выборе в строке меню «перевод на русский язык». Данный инструмент помогает понять общий смысл содержания текста на иностранном языке.

- **«Яндекс Переводчик»**— алгоритм такого машинного перевода, который строит соответствия на основе анализа миллионов переведенных текстов. Отличный сервис для того, чтобы перевести текст в общих чертах, а при необходимости доработать его.

- Trados - система автоматизированного перевода, которая позволяет сохранять слова и предложения, которые уже были переведены ранее в единую базу, что больше подходит для технического перевода.

- Déjà Vu - данный сервис помогает при автоматизации работы переводчиков, где основной принцип — не переводить то, что уже было переведено. Потому, что программа «запоминает» фрагменты текста.

- OmegaT - полезное и бесплатное программное обеспечение с открытым исходным кодом, поменять который может любой человек, что позволяет специалистам наладить личные функции, необходимые в работе. Основными функциями являются: запоминание переведённых слов, автоматизированный перевод и поддержка популярных форматов документа.

- AfterScan - интересная программа для автопроверки и корректировки исходников. Она подойдет тем, кому нужно редактировать переведенные тексты. Важными возможностями данного сервиса стали: проверка орфографии и анализ, автоматическое исправление, чистка отступов, пробелов и переформатирование старых текстов.

- ABBYY Lingvo - один из больших электронных словарей для 12 языков: английского, немецкого, французского, испанского, итальянского, португальского, китайского, украинского, греческого, казахского, норвежского и русского. Вся база сервиса составляет 45 общелекционных и толковых словарей.

- CuneiForm — современная интеллектуальная система распознавания текста, которая обеспечивает преобразование бумажных документов и электронных графических файлов в печатный текст.

- программа ABBYY FineReader помогает распознать текст на изображениях, файлах, документах почти всех форматов, а также поддерживает 192 языка и имеет встроенную проверку орфографии на 48 из них.

- AnyCount - удобный сервис, помогающий узнать о статистике текста, включающей данные о количестве страниц, слов, символов и знаков, посчитать их с пробелами или без.

- ApSIC Comparator - удобный и бесплатный инструмент, позволяющий создавать параллельные отчеты, учитывая все изменения, внесенные в перевод. Подобные отчеты используются для анализа оценки качества перевода или обратной связи с переводчиком.

- программа MemoQ помогает интегрировать базы переведенных слов и выражений, терминологических словарей и других инструментов для работы переводчика в свою личную базу, не переключаясь между программами [7].

Главным отличием является то, что *Machine Translation* программы рассчитаны как правило на любительский перевод, а *Translation MemoQ* программы предназначены для работы профессиональными переводчиками, они имеют совершенно другие преимущества и называются САТ-системы, такие как Transit, Trados, Wordfast, Across, Meta Taxis, Star и т.п. Зачастую, они отличаются более высоким уровнем чем программы - переводчики и порталы. Поскольку они имеют специальную память Translation Memory, в которой накапливаются соответствия оригинал-перевода и при выполнении перевода программа сравнивает текст с накопленной в своей базе информацией и оценивает его. Таким образом, переводчику нужно будет только отредактировать материал, чтобы получить стилистически и логически связанный текст.

Считаем, что наличие навыков и умений владения информационными технологиями и автоматизированными средствами перевода является важной составляющей переводческой компетенции, поскольку качественный перевод может быть выполнен только обладающим переводческой компетенцией квалифицированным специалистом.

Использование информационных технологий помогает облегчить работу переводчика, сэкономить время, ускорить процесс обмена информацией, быстро и качественно решать проблемы.

И тем не менее, ни одна из современных цифровых технологий и программ не способна создать качественный адекватный перевод без участия человека-переводчика, что сохраняет статус обучения переводу актуальным для представителей различных профессиональных направлений.

Список литературы

1. Gutt, E.-A. Challenges of Metarepresentation to Translation Competence [Text] / E.-A. Gutt. — Manchester: High Wycombe, 2000. — 13 с.

2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: ЭТС, 2002. – С. 326

3. Электронный ресурс: <http://www.raco.cat/index.php/QuadernsTraduccio/article/view/70320/80555>
4. Комиссаров В.Н. Теоретические основы методики обучения переводу – М.: Рема, 1997. – С. 32.
5. Климзо, Б. О качестве технического письменного перевода [Текст] / Б. Климзо // Мосты. — 2004. — № 1.
6. Электронный ресурс: <http://www.logrus.net/publications/ru-publications/9.aspx>
7. Электронный ресурс: <https://mk-translations.ua/ru/blog/7-cat-programm-kotorye-oblegchat-zhizn-perevodchika/>

Бекенова Г.Ш.

филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ҚАЙРАТ МАМАДІЛ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Бүгінгі күнгі Қайрат Асылбекұлын еске алу шарасында тілші ғалым, сыйлы әріптесіміз, ақыл сұрап, пана іздеп баратын ағамыз жайлы сөзімді Қайрат ағайдың тілдік тұлғасы мен тілдік тұлғаны қалыптастырудағы рөлі мен алатын орны жайлы айтайын деп едім. Қайрат ағаймен тағдырдың тоғыстырып, өмір жолында жолықтырған сәттерін әңгімелеу бір басқа еді. Ал мен ағайдың тілші ретіндегі тұлғасы, өзі жүрген ортасында, оқытқан студенттер арасында, басқарған кафедра мен факультет ұжымындағы тілдік тұлғаның қалыптасуы жайлы сөз қозғаймын.

Бүгінгі ғылымда тілдік тұлға ұғымы түрлі аспектіде зерттеліп оған деген қызығушылықтың артуының негізгі себептерінің бірі сөйлеу, қарым-қатынас жасау актісіндегі өзгерістерге байланысты. Әлеуметтік қатынастарға түсетін әрбір адам – жеке адам түсінігіне байланысты, ол ең алдымен адамның қоғамдық мәнді сапалары еленіп, адамның әлеуметтік мәні оның қоғаммен байланысында қалыптасады да, көрініс береді.

«Әрбір адамның тілдік тұлға ретінде жеке когнитивтік кеңістігі болады, ал ол өз кезегінде түрлі ұжымдық (отбасылық, кәсіптік, діни, әлеуметтік) когнитивтік кеңістік жиынтығынан тұрады, өзі өмір сүріп отырған қоғамның ұлттық-тілдік-мәдени танымдық базасына сүйенеді, адамның әлеуметтану үдерісіне байланысты болады».

Тұлғаның жекелік қасиеті – бұл жеке адамның өз басына ғана тән, қайталанбас қасиеті, оның тұлға болып қалыптасуы, өсуі, айналасындағы басқа адамдарға ұқсамауы. Бұл тұлғаның таным қажеттілігі мен өзіндік сананың дамуын білдіретін танымдық, рухани қарым-қатынас пен түсіну, мойындауды білдіретін коммуникативтік, өзін көрсету, өзін-өзі мойындату және шығармашылық іс-әрекетін білдіретін конструктивтік қажеттіліктерінен көрінеді. Осыған орай, Қайрат ағайдың тұлғалық қасиетін сонау мектеп қабырғасынан шығып, тілші мамандығын таңдап, Алматыға келуінен байқауға болады. Қазақ ғылымының қара шаңырағына келіп, оқуға түсуі басқа сыныптастары мен ауылдастарына ұқсамауы, өз қоғамында жекелік қасиеттерге ұмтылуы одан әрі дамып, өз қоғамның әр мүшесінен, басқаларынан өзгешеленуі деп танимыз. Қоғамдағы тұлғалық фактордың өсуі ерекше әлеуметтік-психологиялық стереотиптің пайда болуынан тілді меңгеру тұлғаның маңызды компоненті ретінде қарастырылады.

Қайрат Асылбекұлын студент кезіндегі тілге деген қызығушылығы мен құштарлығы профессор Нұржамал Оралбаеваның жетекшілігімен ғылыми ізденіске жетелейді. Тіл ілімінің бар саласының арасында тілдің құрылымына, оның өзгермес, бұлжымас қаңқасына, Байтұрсынұлынша айтсақ тілдің шанағына – қазақ тілінің құрылымдық жүйесіне, морфологиясына жетелейді, ал морфология ішінде қазақ тілінің бай да сан қабатты сөздер тобын етістікті зерделеуді зерттеу тақырыбын таңдап алуы тілдік тұлғаның вербалды-семантикалық деңгейінің қалыптасуының бірден бір айғағы.

Тіл теориясындағы грамматикаға баруы да сонау ежелгі дәуір тілтананымынан бастау алып жалғасқан жатқан дәстүр деп танимыз. Ежелгі үнді грамматикасынан (Панини, Яска), грек тілтананымынан (Аристотель, Платон, Гераклит, Демокрит), орта ғасыр тіл білімінен (Махмуд Қашқари) бастау алған ізденіс ағайдың ғылыми кредосына айналады. Кандидаттық

диссертациясын қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдарына арнап, етістіктің модальдық мағына білдіруші құрылымдарының тілдік құбылыс ретіндегі өзіндік белгілері, мағыналық табиғаты, қолданыстық өрісіне талдау жасалады, аналитикалық етістіктерден өзгешелігі, грамматикалық омонимия мен синонимияға қатысы, модальдық құрылымның күрделенуі кезіндегі мағыналық өзгерістері қарастырылады.

Ғылыми бағытқа деген адалдық пен берілгендіктің нышаны ретінде Қайрат ағайдың бар өмірінде, оқыған дәрістері мен жүргізген сабақтары, жариялаған мақалалары мен еңбектерін атауға болады. Әр жылдары жарық көрген еңбектері тіл теориясы мен тарихына, танымдық зерттеуге арналады. Атап айтсақ, *Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдары, Астана, 2004 ж, Тілтаным тарихы (ежелгі заман, орта ғасыр) Астана, 2008 (көмекші оқу құралы), Тілтанымдық ілімдер тарихы Астана, 2009 (көмекші оқу құралы), Тілтанымдық ілімдер тарихы Нұр-Сұлтан, 2020 (оқу құралы).*

Адамның тілдік білімі санада вербалды-семантикалық деңгеймен қатар лингво-когнитивтік және мотивациялық немесе іс-әрекеттік-коммуникативтік қажеттілік деңгейлерінде бейнеленеді. Ұлттық тілді тұтынушы тілдік тұлғаның құзіреті мен жадының қалыптасуы жөнінде А.Байтұрсынұлы: «Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Содан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Одан кейін үлгілі жазушылардың сөзін оқып, өзі іс жүзінде иә ауызша айтып, иә жазып қолданумен біледі».- дейді. Осы орайда институт оқытушысы, кафедра меңгерушісі, декан қызметін атқарған Қайрат ағай өзінің бар ғұмырын, институттағы кәсіби, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени әрекетін шәкірттерінің, студент – филологтың, әріптестерінің мәдени потенциалын тілдік тұлғасын қалыптастыруға арнаған.

Тілдік тұлға – сөз жұмсау ерекшелігі арқылы көрінетін әлеуметтік, психологиялық және этикалық компоненттердің жиынтығынан тұратын адам. Тілдік тұлғаға тән белгілер: 1) ана тілін жете меңгерген, 2) әлеуметтік өмірге бейімделген, өзіндік қызығушылығы мен машығы бар; 3) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын және қызмет ету барысында өзіндік шығармашылығын таныта алатын адам. «Өзге жеке адамдарға ұқсамайтын өзіндік ерекше сапалық қасиеті бар бірегей адам ғана тұлға бола алатыны белгілі. Яғни, елден ерек адам емес, тұлға талаптарына жауап беретін адам – тұлға. Адам тұлға болып тумайды, тұлға болып қалыптасады. Тілдік тұлға да солай. Тұлға өзге адамдармен, әлеуметтік институттармен қатынаста, әлеуметтік байланыстар жүйесінде танылуы тиіс, таныла отырып тарихи тұлға ретінде белгілі болады.

Осы отырған бүгінгі жиынға келген әріптестеріміздің Қайрат ағаймен жүздескен, әңгіме-дүкен құрған сәттері, жүріс-тұрысы, отырған нар тұлғасы тіпті екінші қабаттан өтіп бара жатқандағы кабинет тұсынан өтер кездегі сезімге дейін... барлығы еріксіз тұлғаны, сенің тілдік тұлғанды тәрбиелейді. Студенттердің жыр жинағын басып, шығаруға мұрындық болып, әр жастың қаламынан шыққан жыр жолдарын талдап, өз ойын айтып бағыт-бағдар сілтеп отыратын, кез келген тақырыпта жүйелі әңгіме құратын, әңгімелесе отырып ой салатын, ғылымда, ізденісте, өмірде бағыт-бағдар сілтей алатын, кафедра, факультет ұжымын ұйыстыра біріктіре басқара алған, Қайрат ағай тілдік тұлға, әрі айналасында тілдік тұлғаны қалыптастырушы деп нық сеніммен айта аламын.

Власова Г.И.

доктор филологических наук, профессор
Казахстанский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова
г. Астана (Казахстан)

ОБРАЗ КАЗАХСТАНА В РУССКОМ ФОЛЬКЛОРЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СОВРЕМЕННЫХ ЗАПИСЕЙ)

Под казахстанским культурным текстом понимается реализация страны в образах, мотивах, хронотопах и аксиологических оценках в устной словесности. Образ Казахстана ярко представлен в региональной фольклорной традиции. Материалом для исследования послужили архивные и опубликованные тексты, записанные фольклорными экспедициями Казахского филиала МГУ имени М.В. Ломоносова в 2003-2019 гг. Фольклорно-этнографическое обследование проводилось

в старожильческих селах Акмолинской, Северо-Казахстанской и Восточно-Казахстанской областей. В основном это бывшие казачьи станицы и смешанные казачье-крестьянские, старообрядческие поселения в разнообразных природно-климатических условиях, с различным этническим составом населения. Исполнителями являлись лица русской, украинской, белорусской, татарской и казахской национальности, принадлежащие к различным социально-профессиональным и половозрастным группам. Сведения о народной культуре записывались от потомков и представителей различных переселенческих потоков: первых переселенцев, репрессированных, целинников.

В традиционной фольклористике, изучающей фольклор в инокультурном окружении, актуальной остается и проблема межэтнического взаимодействия и межкультурной коммуникации. Как подчеркивает Ю.Г. Круглов, «фольклор – часть национальной культуры, воспринимающей и одновременно отталкивающей инонациональные культуры» [1].

Специфика казахстанского текста определяется и его местоположением в евразийском пространстве. оригинальных образцов народной культуры и их гармоничного синтеза. Заселение Казахстана выходцами из разных регионов сформировало полиэтническое и полинациональное сообщество. С переселением восточнославянских народов в Казахстан, с одной стороны, актуализируется процесс этнокультурных взаимодействий, с другой – в регионе формируется евразийская культура. Евразийский тип поведения казахстанцев сформировал особую ментальность – евразийскую, присущую двум ведущим этносам страны – казахам и русским. Известный ученый-фольклорист С.А. Каскабасов подчеркивает, что в менталитете казахов и русских наличествует много общего, выработанного не только историческими и культурными обстоятельствами, но и сформированными многовековой их совместной жизнью. Суть евразийской ментальности, согласно С.А. Каскабасову, следующая: «примат коллективного над индивидуальным; примат духовного над материальным; толерантность и терпимость; открытость и доверчивость; непритязательность и неприхотливость. Вот основные черты характера и психологии двух евразийских этносов, помогающие им жить дружно и в ладу между собой в течение многих веков. Эта ментальность и ныне играет свою позитивную роль в сохранении межэтнического согласия в нашем полиэтническом государстве» [2].

В результате этнокультурного и межкультурного общения этносов казахстанский текст представлен на «фольклорной карте» страны не только в разных жанрах, бытующих на территории современного Казахстана, но и своеобразных «фольклорных гнездах» – Прииртышье, Приуралье, долине Бухтармы и других. Образ Казахстана наиболее ярко представлен в топосах, маркирующих различные жанры казахстанского фольклорного текста. В записях экспедиций представлены почти все топосы фольклорной карты региона, отражающие историю и типы поселений русских в Казахстане. Это казачьи станицы Северного Казахстана: Зеренда, Имантау, Балкашино, Сандыктау, Саумалколь (Володаровка), Айыртау, Арык-Балык, Верхний Бурлук, Нижний Бурлук. Это поселения староверов в Восточном Казахстане – «каменщиков» и «поляков». Как известно, каменщики селились в районе Бухтармы, в селах Сенное, Коробиха, Богатырево, Зимовье, Тургусун, Парыгино, Снегирево, Быково. Поляки селились в Шемонаихе, Лосихе (Верх-Уба), Черемшанке, Бутаково и других селах.

Доминантным жанром несказочной прозы выступают топонимические предания, предания о далеком прошлом, устные рассказы о недавнем прошлом. Они образуют тематические циклы – о заселении края, об исторических лицах, о местных событиях и героях. В устных рассказах о заселении края и истории сел передаются различные версии, имеющие исторический характер и передающие народную интерпретацию названий сел. Анализ топонимики населенных пунктов свидетельствуют об их непосредственной связи с основными миграционными потоками XIX-XX вв. Так, бывшая казачья станица Зеренда буквально обросла разнообразными топонимическими преданиями, имеющими исторический и поэтический характер. Местный краевед В.Г. Шаров сообщает: «Вначале Зеренда была основана как форпост перед казачьей линией на восток в 60 км от Имантава и названа по имени озера. Название озера произошло от слова «зерен», что означает «самец сайгака» (Зеренда – сайгаки тут, здесь). Действительно, по сведениям путешественников, побывавших в наших краях в начале XIX века, сайгаки водились в окрестных лесах». Другой вариант названия: «у казахов «зерен» означает «кольцо, браслет». Раньше озеро было обширным и имело круглую форму браслета. За свою идеальную форму, за огромные стада сайгаков озеро стало называться Зерендинским, а село – Зерендой» [3].

Село Имантау получило своё название от горы, близ которой расположено; среди населения бытуют предания о происхождении этого гидронима. Чаще упоминают имя бая (в других

вариантах – хана) Имана, владевшего этими землями: «Имантау так называется оттого, что раньше люди старые говаривали, тут людей святых много было. Много тут переселенцев – и русских, и татар, и немцев. И среди этих-то первых жителей много человек не за себя, это самое, переживал, а за народ, за землю. Вот и назвали эту землю Имантау – «гора святых», то есть тут в Имантау, каждая десятая татарская семья нашла себе дом и пристанище (зап. в с. Имантау от Ибрагимовой И.В., татарки, местной) [3]. Таким образом, межэтнические контакты проявляются в самых различных сферах, включая топонимику, которая хранит информацию о времени возникновения географического названия и этносе, стоящем у его истоков.

Как уже было отмечено, казахстанский текст маркирует жанры, отражающие этнокультурные связи славян и казахов. Этнокультурные и типологические контакты проявились особенно в духовной культуре и нашли отражение в совместном проведении праздников, в межэтнических заимствованиях обрядов, ритуалов, игр, в исполнении песен на русском и казахском языках представителями разных этносов. Характерный пример «фольклорного двуязычия» зафиксирован в XX и XXI вв. в описании свадебного обряда. «Наряжаются мужчиной, женщиной, приходят с палкой. А эту невесту прячут вначале. Они ходят и ищут. Обычно казахами наряжались. Казах-пастух ищет (раньше пастухами казахи были): «Бізде бір кашар жоғалды» («У нас пропала телка»). «Нет у нас? – «Нет, у вас». – «Кайда жоғалды? Кайда болды?» Ну вот они ходят, ходят: «Мынау біздин кашар гой» («Эй, вот наша телка, отдайте нашу телку!») Раньше свадьбы интереснее были. Ну и тогда уже хозяева, чтоб все загладить, подносят водки и угощают. «Вы извините, мы нечаянно загнали в свой табун ее» (зап. В 2012 г. в селе Озерное Зеленовского района от Серченко А.Л., 1928 г.р., русской, местной). В данном описании свадебного обряда переданы основные обрядовые действия: время (Покров), девичник, выкуп невесты, исполнение песен и частушек, торги, трудный переход, пропажа и поиски телушки (невесты), ряженье в казаха-пастуха. Характерно, что подобный обряд с ряженым казахом описан в сборнике Е.И. Коротина «Фольклор яицких казахов» [5]. Бытование фрагмента свадебного обряда свидетельствует о его сохранности в местном обрядовом фольклоре.

Народная песня как актуализированный жанр устной поэзии отражает этические, эстетические представления этноса, его историю, мировоззрение, менталитет, систему ценностей. Во время фольклорных экспедиций записаны многочисленные песни и частушки о старожильческих селах Казахстана. Эти тексты ярко отражают топонимику родного края. В них доминирует аксиологическая характеристика, связанная с образами отчего края, дома, с мотивами учебы, труда. Признание в любви своему селу структурирует припевы многих песен, например: «Ах, ты, Балкашино, Балкашино, / Леса, деревня и река. – Моё село, моя станция, / Моя любовь, моя столица» (Зап. в 2004 г. в с. Балкашино от Потловой А.Г., 1934 г.р., русской, местной).

В песнях создается образ села особого, отличного от других. Воздух, лес, озеро – отличительные признаки Зеренды: «Не найдёте богаче и краше / Уголка в Казахстане нигде. / Зеренда – наш посёлок прекрасный, / Где нашли люди счастье в труде» (Зап. в 2004 г. в с. Зеренда от Власовой Н.С., местной, пенсионерки).

Записаны песни о селах Зеренда, Балкашино, Имантау, Бурлук, Кирилловка Акмолинской области, Володаровка, Долматово Северо-Казахстанской области, Черемшанка, Верх-Уба, Тургусун Восточно-Казахстанской области, о городах Астана, Кокшетау, Зыряновск.

Частушка как наиболее распространенный и популярный песенный жанр нового времени в отдельных культурных анклавах приобретает особые черты, связанные с условиями бытования: природно-климатической средой, основными видами жизнедеятельности, приоритетами в духовной и материальной культуре. Особый интерес представляют частушки, связанные с местными реалиями, с названиями населенных пунктов. Так, народный хор «Сударушки» (Зеренда) поют: «Зеренда, Зеренда, / Наше гордое село. / Здесь работают на славу / И гуляют весело» [3]. В частушках о Казахстане содержатся мотивы гордости родиной землей – целинным краем: «Целина, целина – Золотые дали, / Мы пахали целину / И беды не знали. / До сих пор мы жили трудно – / В этом наша лишь вина, / А теперь живем мы лучше, / Вот спасибо, целина!» [3].

Для казахстанского текста характерно, что ценностные познавательные аспекты могут быть представлены одновременно средствами двух языков и двух культур, что является признаком межкультурной коммуникации.

Межэтнические, межнациональные связи в фольклоре отражают его историческое состояние в контексте других культур. В результате «вторичной» локализации славян в Казахстане в более чем двухвековом совместном проживании и взаимодействии с иноязычным населением

сформировались устойчивые фольклорные локальные традиции, в которых представлен образ Казахстана как казахстанский текст.

Список литературы

1. Круглов Ю.Г. Русский фольклор. Книга для учителя. – М., 2000.
2. Каскабасов С.А. Предисловие к сборнику «Литературно-художественный диалог» // Голоса Сибири. Литературный альманах. – Вып. 8. – Кемерово, 2008.
3. Славянский фольклор Северного Казахстана (на материале фольклорных экспедиций КФ МГУ имени М.В.Ломоносова 2003-2007 гг.). В 2-х т. / ответ. редактор Г.И. Власова. Сост. Е.А. Доценко. – Астана, 2008.
4. Голованов И.А. Константы фольклорного сознания в устной народной прозе Урала (XX – XXI вв.): автореф. докт дисс. по филологии. – М., 2010.
5. Коротин Е.И. Фольклор яицких казаков: Песни, народная проза, детский фольклор. – Алма-Ата, 1982.

Волкова Л.В.

кандидат педагогических наук, доцент
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ CASE STUDY ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

На современном этапе развития образования наряду с традиционными методами и приемами всё большую популярность приобретают новые интерактивные технологии. Одна из таких технологий получила название **CASE STUDY** или **КЕЙС-МЕТОД**. Метод case-study или метод конкретных ситуаций (от английского case – случай, ситуация) – метод активного проблемно-ситуационного анализа, основанный на обучении путем решения конкретных задач – ситуаций (решение кейсов).

Одно из определений метода было сформулировано в 1954 г. Это метод обучения, когда студенты и преподаватели (instructors) участвуют в непосредственных дискуссиях по проблемам или случаям (cases) бизнеса. Примеры случаев обычно готовятся в письменном виде как отражение актуальных проблем бизнеса, изучаются студентами, затем обсуждаются ими самостоятельно, что дает основу для совместных дискуссий и обсуждений в аудитории под руководством преподавателя. Метод Case Studies, таким образом, включает специально подготовленные обучающие материалы и специальную технологию использования этих материалов в учебном процессе [1].

Для формирования социолингвистической компетенции студентов данный метод представляется наиболее эффективным для использования его на практических занятиях по английскому языку. Под социолингвистической компетенцией мы понимаем речевые действия, их последовательность в определенном языковом сообществе. Все, что относится к вербальным способам контакта, является содержанием социолингвистической компетенции [2,56]. Социолингвистическая компетенция заключается в умении выбрать нужную лингвистическую форму, способ выражения в зависимости от ситуации, коммуникативной цели и намерения говорящего, социальной и функциональной роли коммуниканта, взаимоотношений между ними.

Содержание социолингвистической компетенции включает:

- владение нормами речевого этикета, принятыми в стране изучаемого языка;
- знание норм пользования языком в различных ситуациях, освоение разных стилей речи, соответствующих различным видам социального общения;
- владение ситуативными вариантами выражения одного и того же коммуникативного намерения;
- владения навыками выбирать и использовать адекватные языковые формы и средства в зависимости от цели и ситуации общения, от социальных ролей участников коммуникации.

Одной из форм формирования социолингвистической компетенции является приобщение студентов к публичной речи, ораторскому искусству. Сюда входит участие в диалоге, дискуссиях, диспутах, выступлениях в роли докладчиков, оппонентов, выступающих при обсуждении вопроса, задающего вопрос или отвечающего на него, в роли ведущего, председателя собрания, секретаря и т.д. Эта речевая деятельность способствует овладению публицистическим и официально-деловым стилями, культурой речи, ораторским искусством, искусством полемики, умениями диалогической речи. Важным является решение коммуникативно-ситуативных задач, которые позволяют приблизить обучение к естественным условиям общения в конкретных жизненных ситуациях, умению ориентироваться в них, выбирать языковые средства, обеспечивающие коммуникацию. Коммуникативно-ситуативные задачи позволяют повысить уровень культуры речевого общения на изучаемом языке, соблюдение его литературных норм, этических норм и правил речевого поведения.

Социолингвистическая компетенция подразумевает выбор нужной лингвистической формы, способа выражения в зависимости от условий коммуникативного акта, ситуации, социальной роли говорящего, взаимоотношений между ними, владения нормами речевого этикета. Такие важные компоненты контекста, как личность собеседников, их душевное состояние, акт коммуникации, определяют выбор речевых выразительных средств. Речевой поступок облекается в ту коммуникативную форму, которая могла бы служить цели наиболее точной передачи речевого замысла [2,57].

В дидактике Case Study (в одной из трактовок – изучение конкретных ситуаций) рассматривается как метод обучения, основанный на анализе практических ситуаций, ставший одной из основных технологий бизнес-образования. В зарубежных публикациях в рамках гуманистической педагогики встречаются такие разновидности метода, как деловые истории (case stories) и метод кейсов (case method) [3,13].

Изучение вопроса о происхождении метода изучения конкретных ситуаций (кейсов) показывает, что он возник в начале XX в. в школе бизнеса Гарвардского университета как своеобразное переложение утвердившейся к тому времени технологии подготовки юристов на подготовку менеджеров. Главной особенностью метода было изучение студентами прецедентов, т.е. имевшихся в прошлом ситуаций из юридической или деловой практики. Особый упор делался на самостоятельную работу студентов. Сегодня сосуществуют две классические школы кейс-стади – гарвардская (американская) и манчестерская (европейская). В рамках первой школы целью метода является обучение поиску единственно верного решения, вторая предполагает многовариантность решения проблемы.

Характерно, что метод изучения конкретных ситуаций рассматривается как процесс с выделением таких его главных составляющих, как «обсуждение» и «дискуссия». Последователи метода традиционно используют Case Studies в обучении исходя из принципа «движение к истине важнее, чем сама истина».

Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина принимают во внимание важность применения метода Case Study при обучении иностранному языку. Например, использование рассказа, предваряющего ситуацию, актуально для сегодняшнего дня. Рассказ не должен быть длинным по содержанию; должен вызывать симпатию к главному герою; содержать диалог, который демонстрирует личностные взаимоотношения говорящих; учитывать интересы учащихся; отражать определенные дидактические цели; предполагает обязательное решение заложенной в ней проблемы [4].

Для формирования социолингвистической компетенции учащихся на практических занятиях по английскому языку метод Case Studies используется преподавателем для того, чтобы привести обучаемых к осознанию наличия проблемы и необходимости ее решения, для чего необходима проблемная ситуация. Обсуждение проблемной ситуации, формулирование проблемы, поиск путей ее решения и разрешение самой проблемы возможны при активном речевом взаимодействии учащихся друг с другом и с преподавателем как с равными речевыми партнерами. В процессе решения проблемы преподаватель оказывает помощь на всех этапах работы с учебным материалом; предусматривает вариативность учебных и других проблем и способов их решения; информирует студентов о сути выполняемых ими действий, о репертуаре совершаемых ими мыслительных операций; побуждает обучаемых к осознанию своих действий на основе рефлексии.

Метод Case Studies включает речевые упражнения, которые конкретизируются в задачах на анализ социолингвистических условий коммуникативной ситуации, установлении причинно-следственных связей, установлении и устранении ошибок, препятствующих выбору правильного

регистра в общении. В ходе выполнения данных заданий, обучаемые могут открывать для себя принципиально новую информацию или исследовать уже известное, главное, что задействованы механизмы творческого мышления, и студенты приобретают исследовательский опыт. Определенную ценность при выполнении творческих заданий представляет сопоставление исследуемых явлений в родной и изучаемой культуре, изучение проблем межкультурной коммуникации и приобщение к иному национальному лингво-культурному сообществу путем присвоения чужого речевого опыта на основе усвоенных социолингвистических знаний, навыков и умений.

Наш опыт показывает, что метод Case Studies способствует формированию социолингвистической компетенции при обучении иностранному языку, актуализирует взаимоотношения участников общения, обуславливает продуктивность высказываний и способствует развитию речевой активности и самостоятельности.

Список литературы

- 1.Зобов А.М. Метод кейс стади (case study) [Электронный ресурс]. URL: <http://www.magistr.net.ua/article/16htm>
2. Волкова Л.В. Методика формирования коммуникативной компетенции в практике преподавания английского языка. – Астана: Центр Элит, 2010. -83 с.
- 3.Эткинсон Дж., Уилсон Йен. Стратегический маркетинг: ситуации, примеры: учеб. пособие для студентов вузов / пер. с англ.; под ред. Ю.А. Цыпкина. – М.: ЮНИТИ, 2001. - 470 с.
- 4.Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. – М.: Академия, 2007.- 368 с.

Головчун А.А.
кандидат педагогических наук, доцент

Аманбаева Д.Б.
магистрант 2 курса
Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана
г. Алматы (Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Успех обучения иностранному языку с помощью видео зависит от подготовки учащихся к восприятию видео современным способом. Расширение международных связей и выход на наш рынок британских и американских учебно-методических комплексов, включающих видеофрагменты, видеоуроки, значительно расширили наши возможности в использовании аудиовизуальных методик. В том случае, если видео является приложением к учебному комплексу, преподаватель может использовать технологию его применения, разработанную по зарубежным методикам и описанную в учебнике для учителей. В этом случае видео является эффективным средством обучения иностранному языку. Вместе с учебными комплексами идет большое количество художественных фильмов. Их просмотр на старшей ступени обучения близок по значимости к чтению оригинальной художественной литературы и имеет не меньшее значение для изучения иностранного языка, так как позволяет развивать навыки аудирования, говорения и письма на аутентичном материале, что способствует к совершенствованию коммуникативной компетентности студентов [1].

Теперь у нас больше доступа к видео, чем когда-либо. Новостные программы, реклама, комедии, документальные фильмы, драмы, академические лекции доступны в цифровом формате через Интернет. Большинство этих ресурсов изначально не были созданы как учебные материалы.

Таким образом, это служит реальной коммуникативной цели. Некоторые материалы являются аутентичными ресурсами, адаптированными для обучения языку.

Аутентичный материал, изначально не предназначенный для целей ELT, но адаптированный для разных классов [2].

Использование видео в процессе обучения иностранным языкам имеет ряд положительных характеристик: в классе не требуется затемнение, а значит, контакт преподавателя с учащимися является непрерывным; видео обеспечивает возможность использования различных режимов работы, напр. стоп-кадр, используя только видеодорожку (с выключенной звуковой дорожкой) и т.д.; видеоролики легко использовать для разных видов работы: индивидуальной, парной, групповой, коллективной [3]; видеоаппаратура позволяет разбить фильм на необходимое количество роликов в зависимости от целей, индивидуальных потребностей и особенностей обучающихся, чтобы продолжить работу с каждым роликом отдельно [4,188-189].

При обучении восприятию речи на слух необходимо, в первую очередь, развивать слуховые навыки и речевой слух при поддержке носителей языка. И в данном случае именно аутентичные аудио или видеотексты позволяют учащимся слышать речь носителей языка, отражающую живую действительность, особенности национальной культуры. Самое главное, аутентичный материал вызывает у учащихся познавательный интерес, готовность к обсуждению проблем, а значит, способствует их мотивации к изучению иностранного языка. Если обучающийся воспринимает иностранную речь, то он начинает осознавать, что все его усилия, потраченные на изучение иностранного языка, были не напрасны.

Таким образом, основной задачей преподавателя на этапе работы с аутентичным материалом является подбор аудио- или видеоматериала, который был бы интересным, информативным, доступным для понимания; соответствовал современной реальности иноязычного общества и создавал бы благоприятные условия для усвоения новой региональной информации, поведения носителей языка, облегчал бы их знакомство с бытом народа, его культурой [5].

Необходимо спланировать, как мы можем помочь нашим студентам учиться. При планировании использования видео необходимо выполнить следующие три этапа.

Этап 1. Задайте вопросы, которые сосредоточат внимание учащихся на том, что, по вашему мнению, является важным в видео. Подумайте, почему вы выбрали это видео и что вы ожидаете от его просмотра.

Этап 2: Посмотрите видео в классе. Остановите видео, чтобы привлечь внимание учащихся к тому, что вы считаете важным для них.

Этап 3: Обсудите в классе или в малых группах ответы учащихся на вопросы, которые вы им задали [6].

В настоящее время-студенты визуальные учащиеся. Быстрое распространение доступа к Интернету делает использование видео на уроках намного более эффективным и интересным.

Презентация учебного материала средствами видео характеризуется рядом особенностей. Они включают следующее:

1. Информация подается художественными средствами, что обуславливает наличие образных моделей при введении материала. Главной характеристикой этой модели является наличие сюжета и композиции. Этот факт подчеркивает близость образной модели к искусствам и, с другой стороны, отличие такой модели от традиционных средств обучения иностранным языкам; в этом случае предполагается эмоциональное изложение учебного материала и эмоциональное восприятие. Использование видео на уроке способствует эффекту соучастия и сопереживания героям, что в свою очередь создает реальные условия мотивированного общения на уроке.

2. Информация динамична, что повышает продуктивность обучения, увеличивает плотность общения на уроке, повышает эффективность учебной деятельности. Динамичность и эмоциональность подачи материала способствуют запоминанию информации.

3. Видеоинформация обладает высокой степенью достоверности, обеспечиваемой аутентичностью видеоматериала, используемого в процессе обучения, что обуславливает высокий уровень доверия к воспринимаемой информации учащимися. И с растущим вниманием к тому, чтобы сделать больше интернет-подключений доступными в образовательных учреждениях и дома, есть ощущение, что мы только начинаем исследовать истинные образовательные возможности видео.

Список литературы

1. Свирина Л.О. Технология использования видео на уроке иностранного языка. [Электронный ресурс]. Режим доступа: kpfu.ru/docs/ (дата обращения 11.01.2017).
2. Ivanovskaya I.P., Nefyodov O.V. Teaching foreign languages to nonlinguistic students in non-authentic environment // Приоритеты мировой науки: эксперимент и научная дискуссия Материалы VIII международной научной конференции. Научно-издательский центр «Открытие». North Charleston, SC, USA, 2015. С. 139-146.
3. Васильева Г.А. Особенности использования видеоматериалов на занятиях по иностранному языку [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://hmbul.bmstu.ru/articles/89/89.pdf> (дата обращения 09.06.2017).
4. Комарова Ю.А. Использование видео в процессе обучения иностранному языку в средней школе // Методики обучения иностранным языкам в школе. СПб: КАРО, 2006. С. 188-203.
5. Савицкая Н.С., Даниленко Р.М. Использование аутентичных видеоматериалов при формировании навыков говорения на занятиях по иностранному языку [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2011_2_44.pdf (дата обращения 11.03.2016).
6. Nefyodov O.V. Student motivation in learning a foreign language // Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives, 1st International symposium Vienna, 2013. P. 259-264.

Давлетова С.Е.

педагогика ғылымдарының магистрі, доцент
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оқу – бұл жазбаша қарым-қатынасты қамтамасыз ететін сөйлеу әрекетінің тәуелсіз түрі. Ол пайдалану, қол жетімділік және маңыздылық бойынша басты орындардың бірін алады, өйткені дәл оқу дағдылары негізінде сөйлеу және жазу дағдылары дамиды [1,11-12].

Айта кету керек, жазбаша сөйлеуді қабылдау дағдылары (оқуды түсіну дағдылары) өте маңызды, өйткені күнделікті өмірде біз жазбаша үлгілермен жиі айналысамыз – бұл кітап оқу, мерзімді басылымдар, кинофильмдер көру, интернетте жұмыс істеу және т. б.

Оқудың сөйлеу әрекетінің басқа түрлерімен байланысы туралы айта отырып, мен мыналарға назар аударғым келеді. Біріншіден, оқу жазумен байланысты, өйткені оқу да, жазу да тілдің бірдей графикалық жүйесін қолданады. Шет тілдерін оқыту кезінде оларды өзара байланыста ескеру және дамыту қажет.

Шет тілдері бойынша орта (толық) жалпы білім беру мазмұнының міндетті минимумына сәйкес, оқу процесінде оқушылар мектепті бітіргенге дейін келесі дағдыларды игеруі керек [2, 25]:

- мәтінде хабарланатын жалпы мазмұны мен негізгі фактілерін түсіне білу;
- мәтіннен қажетті ақпаратты таба білу;
- мәтінде хабарланатын ақпаратты толық және дәл түсіну қабілеті;
- мәтінді талдау кезінде тілдің құрылымы мен қызметі туралы білімді қолдана білу.

Ағылшын тілі сабақтарында оқу өте маңызды.

Бұл келесілерге ықпал етеді: лексикалық сөздік қорын кеңейту, контекстен таныс емес сөздердің мағынасын түсіну қабілеті (тілдік болжамды дамыту), әр түрлі бөлімдерді бекіту, грамматика, сөйлеу дағдыларын жетілдіру.

Мәтіндерді оқу және онымен жұмыс істеу барысында әмбебап оқу әрекеттері қалыптасады: танымдық, коммуникативті, жеке, реттеуші.

Мәтін сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін оқытудың нақты және нәтижелі негізіне айналуы үшін оқушыларды мәтінмен жұмыс істеуге үйрету керек, сондықтан жұмыстың барлық 3 кезеңіне назар аударған жөн: мәтін алды, мәтіндік және мәтіннен кейінгі [3,6-12].

Мәтін алды кезең (Pre-reading)

Мәтін алдындағы кезеңде оқуға дайындық жүргізіледі, яғни тілдік қиындықтарды жою, мәтінде айтылған тақырыппен және әлеуметтік-мәдени ұғымдармен және шындықтармен танысу.

Мәтінмен әрі қарай жұмысты сәтті жүргізудің маңызды шарты – сыныпта достық атмосфераны құру, сондықтан мұғалім мәтінді алдындағы кезеңде оқушыларды қызықтырып, оларды жұмысқа тартуы керек, осылайша оң мотивация жасайды. Мәтін материалымен жұмыс істеу әдістері және мәтін алдындағы кезеңдегі тиісті жаттығулар тілдік бірліктер мен сөйлеу үлгілерін саралауға, оларды мәтінде тануға, әртүрлі құрылымдық материалдарды (сөзжасамдық элементтер, егістіктің уақытша формалары және т.б.) және болжау дағдыларын қалыптастыру үшін тілдік болжауға арналған.

Бұл кезеңде мұғалім келесі жұмыс әдістерін қолдана алады: «ми шабуылы», болжау, иллюстрация немесе мәтін тақырыбымен байланыстыру, мәтінде қозғалған мәселелер бойынша оқушылардың білімін анықтау, сұрақтарға жауаптар және т. б.

Мүмкін жаттығулар:

1. Тақырып бойынша сіз оқушылардан анықтауды сұрай аласыз:

- тақырып бойынша мәтін;
- онда көтерілетін мәселелер тізімі;
- кілт сөздер мен тіркестер, бірлестіктер.

2. Қолда бар иллюстрациялар немесе бейне фрагменттері немесе тіпті музыкалық үзінділер негізінде мәтін тақырыбы туралы болжамдар жасаңыз.

3. Берілген сөздер бойынша мәтіннің негізгі идеясын анықтаңыз, бұл сөздер қандай ассоциацияларды тудырады. Аудармасы бар сөздер немесе анықтамалары бар сөздер берілуі мүмкін.

4. Мәтінді/ бірінші абзацты қарап, сол мәтіннің не туралы екенін анықтаңыз.

5. Мәтін бойынша сұрақтарды/ мәлімдемелерді оқып, оның тақырыбы мен мәселелерін анықтаңыз.

6. Мәтінді оқымас бұрын ұсынылған сұрақтарға жауап беруге тырысыңыз.

Автордың атымен байланысты қауымдастықтарды қолдану

- Бұл мәтінді қандай жанрға жатқызуға болады?
- Бас кейіпкер кім болады (оның кәсібі, ұлты және т. б.)?
- Әрекет қайда және қай уақытта болуы мүмкін?

8. Мәтін тақырыбы бойынша мүмкін сұрақтарды жазыңыз.

Мәтіндік кезең (While-reading)

Мәтіндік тапсырмаларда оқушыларға оқу түрі (оқу, танысу, қарау, іздеу), оқу процесінде белгілі бір танымдық және коммуникативті мәселелерді шешудің жылдамдығы мен қажеттілігі көрсетілген коммуникативті параметрлер ұсынылады.

Мақсаттары: әртүрлі тілдік дағдылар мен сөйлеу қабілеттерінің қалыптасу дәрежесін бақылау; тиісті дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыруды жалғастыру.

Мүмкін жаттығулар:

1. Ұсынылған сұрақтарға жауап табыңыз.

2. Мәлімдемелердің дұрыстығын немесе жалғандығын растаңыз немесе бұл мәтінде айтылмағанын анықтаңыз.

3. Рет-ретімен ұсыныстар жасау.

4. Сәйкестік табу.

5. Бірнеше таңдау тапсырмасын орындау

6. Әр абзацқа сәйкес тақырыпты таңдаңыз.

7. Кірістіру қолайлы мағынасы бойынша сөз немесе сөйлем.

8. Келесі сөздермен/ грамматикалық құбылыстармен/ идиомалық тіркестермен және т.б. сөйлемдерді таңдаңыз.

9. Сыртқы көріністі, оқиға орнын, иллюстрацияларды, біреудің бір нәрсеге деген көзқарасын оқып шығыңыз.

10. Мәтінмәндік сөздің немесе сөздердің мағынасын болжау үшін, сөздің ұсынылған аудармаларының қайсысы оның осы контекстегі мағынасын дәл көрсетеді.

11. Мәтіннің екінші тарауында/ келесі бөлігінде оқиғалар қалай дамидығын ұсыныңыз.

12. Үзінді оқып, оны қайталаңыз.

13. Жетіспейтін ақпаратты толтырыңыз.

Мәтіннен кейінгі кезең (Post-reading)

Мәтіннен кейінгі тапсырмалар оқуды түсінуді тексеруге, оқу дағдыларының қалыптасу дәрежесін және алынған ақпаратты мүмкін пайдалануды бақылауға арналған.

Мақсаты: мәтін жағдайын ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамыту үшін тілдік (сөйлеу), мазмұнды қолдау ретінде пайдалану.

Мүмкін жаттығулар:

- Оқылған мәтіннен жаңашылдық анықтаңыз, оқылған туралы өз пікіріңізді білдіріңіз.
- Мәлімдемелерді жоққа шығарыңыз немесе олармен келісіңіз.
- Бір нәрсені дәлелдеу немесе сипаттау.

Келесі мәлімдемелердің қайсысы мәтіннің негізгі идеясын дәл жеткізетінін айту. Өз жауабыңызды негіздеңіз.

Жоспар құру үшін мәтінді бөліп, оның негізгі ойлары.

Мәтіннің мазмұнын қайталау / қысқаша баяндау, мүмкін жазбаша

Мәтінді бас кейіпкердің атынан айту, мүмкін жазбаша

Егер ... мәтіннің жаңа ұшын ойлап тапса, не болуы мүмкін екенін ойлаңыз, мүмкін жазбаша түрде.

Жаңа атау ойлап табыңыз.

Әрине, әр кезеңдегі тапсырмалар оқу түріне байланысты өзгереді (кіріспе, зерттеу, іздеу және қарау).

Көру оқуы оқылатын материал туралы жалпы түсінік алуды қамтиды. Оның мақсаты – тақырып пен мәтінде қарастырылған мәселелер шеңбері туралы жалпы түсінік алу [4,35-37].

Бұл еркін, таңдамалы оқу, мәтінді блоктарда оқу, оның «фокустық» бөліктері мен бөліктерімен толығырақ танысу. Бұл, әдетте, оқырманды қызықтыратын ақпараттың бар — жоғын анықтау үшін жаңа жарияланымның мазмұнымен алғашқы танысу кезінде орын алады және осы негізде оны оқу немесе оқымау туралы шешім қабылдайды.

Оқу кезінде кейде бірінші абзац пен негізгі сөйлемнің мазмұнымен танысып, мәтінді көру жеткілікті. Оқудың бұл түрі оқырманнан оқырман ретінде өте жоғары біліктілікті және тілдік материалдың едәуір көлемін білуді талап етеді.

Кіріспе оқу дегеніміз – белгілі бір ақпаратты алмастан, барлық сөйлеу жұмысы (кітап, мақала, әңгіме) оқырман назарына айналатын танымдық оқу. Бұл алынған ақпаратты кейіннен пайдалану немесе көбейту үшін алдын-ала арнайы орнатусыз «өзіңіз үшін» оқу.

Оқу барысында оқырман алдында тұрған негізгі коммуникативті міндет – бүкіл мәтінді тез оқып шығу нәтижесінде ондағы негізгі ақпаратты алу, яғни мәтінде қандай мәселелер және қалай шешілетінін, осы мәселелер бойынша нақты не айтылғанын және т.б. білу. ол негізгі және қайталама ақпаратты ажырата білуді қажет етеді.

Оқу оқуы мәтіндегі барлық ақпаратты толық және дәл түсінуді және оны сыни тұрғыдан түсінуді қамтамасыз етеді. Бұл ойластырылған және жайбарақат оқу, мәтіннің тілдік және логикалық байланыстарына сүйене отырып, оқылатын мазмұнды мақсатты талдауды қамтиды. Оның міндеті – оқушының шетелдік мәтінді түсінудегі қиындықтарды өз бетінше жеңе білу қабілетін қалыптастыру. Оқудың бұл түріндегі «зерттеу» объектісі мәтіндегі ақпарат болып табылады, бірақ тілдік материал емес.

Іздеу оқуы мамандық бойынша газеттер мен әдебиеттерді оқуға бағытталған. Оның мақсаты – мәтінде немесе мәтіндер массивінде нақты мәліметтерді (фактілер, сипаттамалар, сандық көрсеткіштер, нұсқаулар) жылдам табу. Ол мәтінде нақты ақпаратты табуға бағытталған.

Осылайша, мәтінмен жұмыс жасай отырып, көптеген жаттығуларды қолдана отырып, шет тіліндегі мәтіндерді оқу лексикалық қордың кеңеюіне, контекстен таныс емес сөздердің мағынасын түсінуге, грамматиканың әртүрлі бөлімдерін шоғырландыруға және сөйлеу дағдыларын жетілдіруге үлкен ықпал етеді деп сенімді түрде айта аламыз.

Сонымен қатар, оқудың тәрбиелік сипатын жоққа шығаруға болмайды: оқу адамның мәдениетін арттырады, оны біздің өміріміздің әртүрлі проблемалары мен аспектілері туралы ойлануға мәжбүр етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Денисова Л.Г. //Иностранные языки в школе: научно-методический журнал. – 2015. С.11–12
2. ҚР білім беруде және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2013ж. – 29 б.
3. Елухина, Н.В. Орта мектепте шетел тілін оқытуда қарқынды оқыту элементтерін енгізу туралы [Мәтін] / Н.В. Елухина // Иностранные языки в школе: научно-методический журнал. – 2020. –6 –12 бб.
4. Ильина Н.В. Амандықова Г.Н. «Ағылшын тілін оқытудың әдістемесі» – 2019. – 35-37 бб.

КӨРКЕМ МӘТІНДІ АУДАРУДАҒЫ АУДАРМА ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРЫ

Түпнұсқа бірліктерінен аударма бірліктеріне ауысу жүзеге асырылатын түрлендірулер аударма трансформациясы деп аталады. Алайда, «түрлендіру» терминін сөзбе-сөз түсінуге болмайды: бастапқы мәтіннің өзі «өзгермейді», өйткені ол өздігінен өзгермейді. Бұл мәтін, әрине, өзгеріссіз қалады, бірақ оның негізінде басқа тілде басқа мәтін жасалады.

Аударма трансформациясы – парафраздың ерекше түрі. Бір тілді түрлендіру туралы айтатын болсақ, біз бір-бірінен грамматикалық құрылымы, лексикалық мазмұны жағынан ерекшеленетін, бірдей мазмұнға ие (іс жүзінде) және осы контексте бірдей коммуникативті функцияны орындай алатын сөз тіркестерін айтамыз. Бастапқы және аударма мәтіндерін салыстыра отырып, біз бастапқы мәтіннің кейбір сегменттері «сөз – сөз», ал кейбіреулері сөзбе-сөз корреспонденциядан айтарлықтай ауытқулармен аударылғанын байқаймыз. Әсіресе аударма мәтіні өзінің тілдік құралдары бойынша түпнұсқаға мүлдем ұқсамайтын жерлерге назар аударыңыз. Демек, біздің тілдік санамызда кейбір тілаларлық корреспонденциялар бар, олардың ауытқулары біз тілаларлық қайта құру ретінде қабылдаймыз [1,85].

«Трансформация» термині тіл білімінің көптеген салаларында қолданылады. Сонымен, В.Н. Немченконың пікірінше, «трансформация» дегеніміз–оларды шығаратын омонимдік туынды сөздердің қалыптасуы, яғни сөздердің лексикалық-семантикалық және морфологиялық және синтаксистік тәсілдермен қалыптасуы [2,101].

И.С. Торопцев өзінің «сөзжасам моделі» кітабында «трансформация» терминіне келесі анықтама береді: «Трансформация – бұл лексикалық объективация процесінде дайын дыбыстық қабықтарды қолдану» [3,59].

Алайда, аударма теориясы мен практикасында «трансформация» ұғымы сәл өзгеше мағынаға ие. Кейбір анықтамаларды қарастырайық.

Сонымен, Р.К. Миньяр-Белоручевтің пікірінше, трансформация бастапқы мәтіннің ресми (лексикалық және грамматикалық қайта құрулар) немесе семантикалық (семантикалық қайта құрулар) компоненттерін өзгертуге, оларды таратуға арналған формацияны сақтауға арналған [4,63].

И. Рецкер логикалық ойлау әдістерін түрлендірулер деп атайды, олардың көмегімен аудармашы контекстегі шет тіліндегі сөздің мағынасын ашады және оған аударма процесінде сөздік (лексикалық өзгерістер) мен сөйлем құрылымының аудармашылық тілдің нормаларына сәйкес өзгеруіне сәйкес келмейтін орыс сәйкестігін табады (грамматикалық қайта құру) [5,41].

В. Н. Комиссаров аударма түрлендірулері – бұл аударма сәйкестігі болмаған немесе контекст шарттары бойынша пайдалану мүмкін болмаған жағдайларда аудармашы әртүрлі түпнұсқаларды аудару кезінде қолдана алатын аударма әдістері деп санайды [6,74].

Аударма түрлендірулерінің типологиясын дамытуға айтарлықтай үлес қосқан Л.С. Бархударов аударма түрлендірулері екі тілдің ресми және семантикалық жүйелеріндегі сәйкессіздіктерге қарамастан, аударма баламалылығына («аударманың барабарлығы») қол жеткізу үшін жүзеге асырылатын көптеген және сапалы әртүрлі тілаларлық қайта құрулардан туындады.

Ол өз еңбектерінде мынаны айтады:

1) «трансформация» терминін сөзбе-сөз түсінуге болмайды, өйткені түпнұсқа мәтіні өздігінен өзгермейді деген мағынада «өзгертілмейді»;

2) түпнұсқа өзгеріссіз қалады, бірақ оның негізінде белгілі бір аударма түрлендірулерінің көмегімен өзге тілдегі мәтін жасалады;

3) аударма тілаларлық трансформация болып табылады [7,91].

Әртүрлі ғалымдар аударма түрлендірулеріне әртүрлі анықтамалар береді, бірақ олардың бәрі трансформация – бұл тілдік бірліктерді түрлендіру арқылы бастапқы тіл мен аударманың эквиваленттілігіне қол жеткізудің тәсілі екендігімен келіседі.

Өнер туындыларын аударудың ерекшеліктері–тіл білімі заңдары негізінде тілаларлық қарым-қатынас мәселелерін шешетін ауызша өнердің ерекше түрі. Зерттеуде көркем аударманың жемісі ретінде қарастырылған өнер туындыларын аударудың ерекшеліктері, ең алдымен, әдеби сынның объектісі болып табылады. Ең бастысы–ағылшын көркем аудармасының жеке кезеңдерін (көбінесе прозаны аудару туралы), жеке авторлардың аудармаларын, аудармашылардың

шығармаларын, сондай-ақ әдеби байланыстарды, сондай-ақ қазақ әдебиетін ағылшын тіліне аудару мен аударудың теориялық мәселелерін, сондай-ақ көркем шығармаларды ағылшын тіліне аударудың теориялық мәселелерін зерттеу, арнайы, негіз бола алмады.

«Көркем шығарманы аудару теориясы шеңберіндегі бақылаулардың қазіргі ерекшеліктеріне қарамастан, бұл зерттеулер шындықтағы жаңа өзгерістерді түсіну үшін, ең бастысы, теориялық лингвистиканың адам факторын актуализациялаудағы орнын анықтау үшін маңызды», - деді зерттеуші. Аударманың лингвистика тарихына қосқан үлесі, тілге деген көзқарастарды жүйелеу қажеттілігі, сонымен қатар жаңа ғылыми зерттеулер, тілдік құқықтың шындықтары ол дамып келе жатқан идеяларды топтастырған шындыққа назар аударды:

* Аударма нақты ғылымдар саласында қол жеткізілген нәтижелерге негізделген;

* Бұл ғылыми қоғамдастықтың осы нәтижелерді қабылдауына негізделген;

* Өнер туындысының аудармасы белгілі бір тапсырмаларды модельдеу және оларды белгілі бір үлгіге сәйкес шешу идеясын қолдайды.

«Тіл тарихын білу – оның жолын білу. Сондықтан, тіл алыс өткенде қандай өзгерістерге ұшырағанын, неге ол оны бастан өткергенін білу керек. Біріншісін білу – бұл жай ғана мақсат емес, тілді меңгеру тәсілі», - дейді В.С. Виноградов, аударматанудың қалыптасу тарихын зерттеген, бірақ «ересектерді» тіл негіздерін бағалай отырып, лингвистиканың қазіргі мәселелері олардың шешімін тапқаны анық [8,23]. Бүгінгі таңда ағылшын лингвистикасында ерекше назар аударылатын және мұқият зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі – ағылшын лингвистика теориясының қалыптасу тарихы, әртүрлі лингвистикалық салалардағы даму ерекшелігі, аударманың әлемдік деңгейдегі рөлі мен үлесі. Осы тұрғыдан алғанда, әртүрлі лингвистикалық ұғымдарды бекітудің «жолдарына» назар аудару, олардың мазмұнды табиғатын жан-жақты зерттеу өте маңызды. Басқа тілдердің ішінде ағылшын тілі ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басынан бастап зерттеу нысаны болды. Ғалым-аудармашылардың зерттеулерінің арқасында өнер туындыларын ағылшын тіліне, тазалыққа, шешендік өнерге аударуға, ұлттық қазынамен танысуға тамаша мүмкіндіктер жасалды, нәтижесінде туындыларды ағылшын тілінде оқып үйренуге мүмкіндік туды. ХХ ғасырдағы негізгі ағылшын тілінің құрылымдық және жүйелік ерекшеліктерін, сөзжасамдық қабілеттерін және ұғымдық аясын кеңейтуді зерттеу курсы қабылданды. Мысалы, В.С. Виноградов: «Адам нәтижеге жету үшін барлық көркемдік құралдарды жұмылдыруы керек, ол ойлағандай», өзіне не көмектесетінін сұрайды және жауап береді: «басқа тілдер сияқты, ағылшын тілі кез келген қиындықты жеңеді, бәрін бейнелей алады, бәрін жеткізе алады. Тіл жоқ екенін нақты түсінуге көмектеседі. Оның қанына сіңген сенім. Бұл аудармашының қиыншылықтарын жеңе алмайтыны екіталай, бірақ сенім жоқ, ағылшын тіліне деген махаббат жоқ» [8,36]. Шетел жазушыларының көркем шығармаларын қазақ тіліне аудару кезінде ана тілінің әлеуметтік және этномәдени мүмкіндіктерін дәлелдейтін маңызды лингвистикалық мәселелерді жалпы теориялық және жеке лингвистикалық негізде жинақтай отырып, аса құнды тұжырымдарды тұжырымдауда үлкен жетістіктерге қол жеткізілді.

Аудармашы мәтін аударуда мағыналық балама іздейді. Ең қиыны – аудармада образдарды (бейнелікті) аудару мәселесі. Аудармашы сөзді аударудан бұрын, мәтіндегі ойдың, мағынаның астарын түсінуді көздейді. Образдарды сөз байлығымен қайта жасауға ұмтылады. Түпнұсқа образдары аудармада үнемі толық мағынасына жете бермейді. Мұндай жағдайда аудармашының тыным-түйсігі, шеберлік шешімі көмектеседі. Түпнұсқамен деңгейлесетін, мағыналық тепе-теңдіктегі, толық сәйкестік дәрежесіндегі аударма шынайы сипатымен көрініс табады. Аударма үнемі түпнұсқаға тепе-тең, сәйкес келе бермейді. Дәл түпнұсқадағыдай көркемдік-идеялық, эстетикалық қуатымен оқырманға ықпал етуі тиіс. Сонда құндылығын арттыра түседі [9,68].

Образдарды соған сәйкес басқа тілде бейнелеу түпнұсқаның көркемдік қуатын сақтауға мүмкіндік туғызады. Ұлттық болмыс ерекшелігін, түпнұсқа стилін сақтаған образдардың аударма тілінде бастапқы ұлттық құндылығын жоғалтпау жағын ескерген дұрыс. Аудармашы сезімталдығы да осында. Алайда, сөйлеу тіліндегі образдар (идиома, тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, қаратпа сөздер т.б.) халық тілінің байлығы, ғасырлық тамыры терең таралған философиялық тұжырымдар тәрізді ұлттық ой-таным ерекшеліктерін басқа тілде аудару барысында сөз қосып, түрлендіру мағыналық тұтастығын бұзады.

И.Кашкин тұжырымында аударма шынайылығы – көркем шығарманы барлық бүтіні мен бөлшегіне дейін тұтастай дәл, дұрыс аудару.

Жалпы, қандай жанрда да көркем шығарманың бірнеше аудармалық нұсқасы болуы заңды. Әр аударманың өзіндік ерекшелігі бар, түптің түбінде олардың арасынан көркемдігі де, стилі де

түпнұсқамен тең түсетін біреуі іріктеліп шығады. Аудармаларды өзара салыстырып талдау нәтижесінде қай аудармашының қаншалықты дәл аударғаны, кімнің бұрмалағаны анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. – М.: «Междунар. отношения», 1975. – 240 с.
2. Немченко, В.Н. Введение в языкознание – М.: Дрофа, 2008. – 704 с.
3. Торопцев, И.С. Словопроизводственная модель. – Воронеж, 1980. – 148 с.
4. Миньяр-Белоручев, Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. – М.: Воениздат, 1980. – 237 с.
5. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: «Междун. Отношения», 1974. – 216 с.
6. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М.: ЛКИ, 2007. – 165 с.
7. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: «Междунар. отношения», 1975. – 240 с.
8. Краткий словарь лингвистических терминов / Сост. Н.В. Васильева В.А. Виноградов А.М. Шахнарович. – М.: 1995.
9. Жұмабекова А.Қ. Аударма теориясы: Оқу құралы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2010. – 264 б.

Давлетова С.Е.

педагогика ғылымдарының магистрі, доцент

Мурат А.К.

4-курс студенті

Еуразия гуманитарлық институты

Астана қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі қоғамның қарқынды дамуы оқушылардың жаңа материалды, әсіресе шет тілін тез үйренуге және түсінуге мүмкіндік береді. Бүгінгі уақытта кем дегенде бір шет тілін білу маманның кәсіби құзыреттілігіне тән талапқа айналуға. Сондықтан шет тілдерін оқыту процесінің тиімділігі мен сапасына назар аудару қажет. Тілдерді үйренудің ең тиімді әдістерінің бірі – интерактивті әдістер.

«Интерактивті» термині оқушылардың бірлікте жұмыс жасауы және бір-біріне әсер ететінін білдіреді. Бұл әдіс диалогты немесе сөйлесуді қамтиды. Осылайша, бұл әдістер оқушылар мен оқытушы арасындағы, сондай-ақ тек оқушылар арасындағы өзара әрекеттесуге бағытталған. Бұл оқушылардың оқу процесінде белсенді рөлін талап етеді [1,159-165].

Ақпарат және телекоммуникациялық желілер. Білім берудің жаңа парадигмасын қалыптастыру жағдайында оқу процесіне қатысушылар арасындағы өзара іс-қимыл нысандарын өзгерту мәселелері өзекті болып табылады.

Осылайша, шет тіліндегі заманауи сабақтың әдістемелік мазмұны коммуникативтілік болуы керек – оқу процесінің сөйлеу білімі мен дағдылары негізінде оны нақты қарым-қатынас процесіне жақындатуға бағытталған. Оқушыларды шет тіліне оқытудың коммуникативті бағытын қамтамасыз ету қажеттілігі шет тіліндегі сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін дамытуды және жетілдіруді талап етеді. Бұл жағдайда негізгі назар сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін жүзеге асыру дағдыларын дамытуға аударылуы тиіс: тыңдау – түсіну, сөйлеу, оқу, жазу. Осылайша, шет тілін оқытудың негізгі мақсаты оқушылардың шет тілін қазіргі әлем мәдениеттерінің диалогында құрал ретінде пайдалану қабілетін дамытуда, олардың өз саласында тілдік құзыреттіліктің жоғары деңгейіне жету үшін шет тілдік қарым-қатынас дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруда көрінеді. Сондықтан бүгінгі таңда маңызды рөл оқушылардың сыни ойлауын дамытатын, қиялын байытатын, қарым-қатынас мәдениеті мен әлеуметтік мінез-құлқын жетілдіретін, сондай-ақ ұжымдық және жеке шешімдер қабылдау қабілетін қалыптастыратын интерактивті оқыту әдістері

мен технологияларына тиесілі. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, оқу процесі субъектілерінің үздіксіз диалогтық өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін құралдар интерактивті деп аталады [2,64-71].

Интерактивті оқыту оқу материалын ұсынудың әдеттегі формаларын өзара әрекеттесу мен өзара түсіністікке негізделген диалогтық формаларға өзгертеді. Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың келесі әдістемелік ерекшеліктерін атап өтуге болады: проблемалық жағдайлар мен тұжырымдамаларды қолдану, диалогқа сәйкес келетін оқу кеңістігін ұйымдастыру, бірлескен қызметті мотивациялық қамтамасыз ету, оқу ынтымақтастығы ережелерін сақтау, коммуникативті әдістер мен әдістерді қолдану, бірлескен іс-әрекеттің процесі мен нәтижелерін бағалау жүйесін оңтайландыру, жеке және топтық іс-әрекетті және өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту. Интерактивті оқытудың басты ерекшелігі—проблемалық мәселелерді шешу барысында өз тәжірибені пайдалану. Интерактивті оқыту бір уақытта бірнеше міндеттерді шешуге мүмкіндік береді, олардың бастысы—оқу мақсаттарына жету. Оқытудағы интерактивті тәсіл оқушылардың коммуникативтік дағдыларын, топта да, өз бетінше де жұмыс істеу, сыныптастарының пікірін тыңдау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Интерактивті оқыту оқушылар арасында эмоционалды байланыс орнатуға, тәрбие міндетін қамтамасыз етуге бағытталған.

Ағылшын тілі сабағында интерактивті оқыту осындай принциптерге бағытталған:

- тиісті ойлауды, пікірлердің белгілі бір тәуелсіздігін дамыту, өз ойын айту, шығармашылық көзқарасты дамыту, шет тілінде сөйлейтін адамды қабылдау, дұрыс сөйлеуді дамыту, материалды тәуелсіз түсіну, нақты және дұрыс хабар тарату;

- ойлар мен мінез-құлық үлгілерін ұсыну қабілетін дамыту, өз пікірін қорғау, пікірталас жағдайын құру, пікірлер қақтығысы; интерактивті технологиялар жағдайында белгілі бір проблемалық жағдайды шешу, қайшылықтарды, түсініспеушіліктерді жеңуге бағытталған ойлау қызметін белсенді түрде ынталандырады.

Интерактивті оқыту тұлғаның өзін-өзі тануына және осы негізде мұғалім мен оқушының өзара түсіністігіне және мұғалімнің талаптары мен сындарын түсінуіне ықпал етеді. Өзінің мінез-құлқындағы, іс-әрекетіндегі, оқуындағы жағымды ғана емес, жағымсыз да дұрыс, барабар хабардарлықтың арқасында өзіне деген сыни көзқарас пайда болады, бұл ең алдымен басқалардың талаптарын қабылдау үшін қажет [3,94-98].

Сабақтарда интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың ой-пікірлерін логикалық және сауатты білдіру, пікірталас жүргізу, экономикалық, мәдени немесе әлеуметтік-саяси проблеманы тұжырымдау және оны шешудің нұсқаларын ұсыну дағдыларын дамытуға ықпал етеді, бұл оқушылардың мотивациясын арттыруға септігін тигізеді. Сондықтан олар өздерінің ынтымақтастық нәтижелерін аудитория алдында ұсыну үшін осындай топтарда жұмыс істеуге дайын [4,101-104].

Көпжақты коммуникация процесін ұйымдастыруға оқушылардың белсенділікке бағытталған шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған оқытудың тиісті интерактивті әдістерін қолдану ықпал етеді. Оларға мыналар жатады: жұптық және топтық шет тілі сабақтары, миға шабуыл, жоба әдісі, ой алмасу, жұптық сұхбат, рөлдік және іскерлік ойындар, пікірталастар, дөңгелек үстелдер, «позицияны таңдау» әдістері, «пікір шкаласы» және т. б.

Оқытудың мұндай нысандарын пайдалану технологиясы – белсенді оқыту нысандарын қарапайымнан күрделіге дейін кезең-кезеңмен, қисынды түрде пайдалану және оларды сабақтарды өткізу практикасына енгізу арқылы ойын әдістерін меңгеруді; сабақтарда ойын жағдайларын, пікірталас, талқылау элементтерін пайдалануды кеңейтуді, тақырып бойынша қорытынды сабақтарды ойын түрінде өткізуді қамтиды.

Сабақтың басынан бастап оқушылардың оқу іс-әрекетінің тиімділігін арттыру мақсатында проблемалық элементтерді қамтитын «миға шабуыл» әдісін қолданған жөн. Бұл жағдайда мұғалімнің проблемалық сұрағы болуы мүмкін: «проблемалардың қандай түрі әсер етуі мүмкін...?». Тапсырмалардың бұл түрлері оқушыларды белсенді ойлауға, теориялық білімді өз бетінше іздеуге және белсенді сөйлеуге ынталандырады.

Пікірталас – бұл диалогтың динамикалық түрі, кез келген мәселелерді, даулы мәселелерді талқылау кезінде өзара әрекеттесу тәсілі мен процесі. Топ мүшелерінің адамгершілік және тұлғааралық қарым-қатынастарының мәселелері мазмұн мәселелерімен қатар талқыланатын тақырып болуы мүмкін. Дұрыс жүргізілген талқылау, классикалық әдіске қарағанда, әр тұжырымды әртүрлі түсіндіруге болатындығын және әр шындықты әртүрлі көзқараспен қарауға болатындығын көруге мүмкіндік береді. Талқылау жансыз тақырыпты жандандырады—бірдей тұжырымдалған абзацтарды қайталаудың орнына өмірден алынған жеке мысалдар келтіріледі. Әдіс ретінде талқылау (диалог тәжірибесіне сүйене отырып) негізгі құқықтар мен

бостандықтардың принциптерін қолдану қажеттілігіне сендіруге мүмкіндік береді: пікір білдіру құқығы, азшылықтың пікірлерін ескеру, қарама-қарсы көзқарастардың қақтығысына төзімділік. Мұндай пікірталастарда оқушылар өз пікірлерін білдіруге үйренеді, осылайша жеке өзін-өзі тануға және әлеуметтік маңызды тақырыптарда еркін сөйлеу қабілетіне ықпал етеді.

Ұжымдық жағдайларды талдау әдісі (case-study) басқарушылық білім беруде шешуші рөл атқарады. Нақты жағдай—бұл диаграммалар, кестелер, графиктер түріндегі фактілер жиынтығымен нақты кәсіпорынға қатысты оқиғалар тізбегін ұсыну. Оқушы жағдайды талдап, тиісті ақпаратты тандап, мәселені нақты сипаттау үшін оны құрылымдап, шешудің мүмкін жолдарын ойластыруы керек. Белгілі бір жағдайды талқылау, шағын топтарда, әртүрлі топтар арасында пікірталас, істің негізгі аспектілері бойынша рөлдік ойын ретінде жүргізілуі мүмкін. Нәтижелерді оқытушы ұсынады, ол ұсынылған шешімдердің нұсқаларын талдайды, содан кейін іс жүзінде қабылданған шешімді және оның қандай салдары болғанын жариялайды. Кейс—әдіс әртүрлі факторларды белсендіруге мүмкіндік береді: белгілі бір теориялық білім, тыңдаушылардың практикалық тәжірибесі, олардың өз ойларын, идеяларын, ұсыныстарын білдіру қабілеті, балама көзқарасты тыңдау және өз пікірін растау мүмкіндігі. Бұл әдіс арқылы оқушылар талдау және бағалау дағдыларын көрсетуге және жетілдіруге, топта жұмыс істеуді үйренуге, теориялық материалды практикада қолдануға машықтанады.

Сонымен, осы әдістерді ұсына отырып, интерактивті оқыту әдістері ағылшын тілін үйрену кезінде оқу процесін оңтайландыруға ықпал етеді деген қорытынды жасауға болады. Олар мотивация тетіктерін енгізуге және ағылшын тілінде қарым-қатынасты оқытудың тиімділігін арттыруға ниетті. Оқушыларды оқыту процесінде интерактивті әдістерді қолданудың артықшылықтары кәсіби іс-әрекеттің нақты жағдайларына барынша жақындауды, оқушылардың шығармашылық және ұйымдастырушылық дағдыларын дамытуға ықпал етеді, олардың арасындағы кедергілерді жеңуді қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Каминская Е.В. Разнообразие современных интерактивных методов обучения иностранному языку в ВУЗе /Е.В. Каминская // Языки мир изучаемого языка. Вып.7.Саратов: Саратовский социально-экономический институт (филиал) РЭУ им. Г.В. Плеханова, 2016.— С.159–165.
2. Оскольская И.А. Некоторые аспекты интерактивных методов обучения иностранному языку в вузе // Педагогические науки. 2017. № 3 (84). С. 64-71.
3. Шукурова И.В., Орехова Е.Ю. Эффективность применения интерактивных методов в процессе развития коммуникативной компетентности студентов технических специальностей // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2015. № 8 (161). С. 94-98.
4. Узенцова Е.А., Зеленина А.В. Интерактивные методы в контексте мотивации студентов к изучению иностранного языка // Современные тенденции развития и перспективы внедрения инновационных технологий в машиностроении, образовании и экономике. 2017. Т. 3. № 1 (2). С. 101-104.

Дуйсекова А.А.
ағылшын тілі пәні мұғалімі
Бауыржан Момышұлы атындағы №45 қазақ классикалық гимназиясы
Тараз қ. (Қазақстан)

Қалдыбекова Н.Б.
докторант
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық
Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті
Алматы қ. (Қазақстан)

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖАНАМА КОММУНИКАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУ ЖОЛДАРЫ

Ел басына төнген кешегі қара түнектің көбесі сетінеп, әділеттің ақ жалауы көтерілгелі бері қазақтың ұлттық мәдениеті аспанымда шуақты нұрын төгіп жарқырай жайнаған рухани көсемдер туралы, олардың өмірі мен шығармашылық өнері жайлы, азаматтық болмысы мен қайраткерлік қарымы туралы біраз дүниелер жазылып, көпке беймағлұм көмескі жайлардың көзі ашылғандай.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ мәдениетінің тарихында үлкен бір дәуірді алып жатқан алып тұлға. Ол – қараңғылық тұңғиығынан жарық жұлдыздай жарқырап шығып, айналасына нұр, шуақ себумен өткен ағартушы. Өмірдегі басты мақсатын – туған халқына қызмет ету деп түсінген Ахмет Байтұрсынұлы – небір тар жол, тайғақ кешулерден өте келе тамаша еңбегімен қазақ халқының ары мен ұятына айналған өте күрделі де, көсем тұлға.

А.Байтұрсынұлының еңбек жолын қарап отырсаңыз, ылғи да жүйелі мақсат көздеп отырғанын байқайсыз. Басты да әуелгі мақсаты – қазақ баласының сауатын ашу болатын [1].

Қалайда халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген ақын айналып келгенде, ұлы Абай тапқан соқпақ, орыс әдебиеті үлгілерін пайдалану, аударма жасау дәстүріне мойынсынады. Бұрынғы ескі-ертегі, химия үлгілері емес, енді жаңа өлеңдік форма мысал арқылы, көшпелі елдің жақсы білетін стихиясы – жан-жануар өмірінен алынған шығармалар арқылы әлеуметтік ойға ықпал ету мақсатымен Иван Андреевич Крылов туындыларын аударып, «Қырық мысал» деген атпен алғаш рет 1909 жылы Петербургтен бастырып шығарды. Бұл жинақ Эзоп, Крылов және Абай еңбектерінің түпнұсқаларына бейімделіп жазылған еді. Ақын бұл еңбек арқылы патша үкіметінің отарлық саясатын, жүйесіз шаруашылығын сынады. Жұртты білімге, дамуға, бірлікке, елге қызмет жасауға шақырды [2].

«Аққу, шортан һәм шаян» мысалында Ахмет Байтұрсынұлы өзінің ойын жеткізу үшін қарапайым қазақ танымына түсінікті етіп жазған.

Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,

Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін.

Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,

Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін, - деген жолдармен басталатын бұл мысал қоғамдағы үлкен мәселені қозғап отыр. Әркім өз пайдасына тартып, ауызбірліктің болмауы, бастаған істің соңына дейін аяқталмауы, қарапайым дүниені күрделендіру, берекенің қашуы және өзге де мәселелерді осы мысалмен көрсетеді [3].

Сонымен қатар Ахаң тәржімелеу барысында өз тарапынан орыс мысалшысының өлеңіндегі бірқатар сөздердің баламасы ретінде жаңа атаулар жасаған. Ахмет Байтұрсынұлы осы әйгілі «Қырық мысалында» И.А. Крыловтан аударған «Пустынник и медведь» мысалының атауын «Кісі мен аю» деп аударды да өлең мәтінінде «пустынник» сөзінің қазақшасын «жеке-тақ» деп алады. Мысалдарға жүгінелік:

Жеке-тақ, жапан түзді қылды тұрақ...

Жеке-тақ қапаланды жалғызсырап...

Жеке-тақ әңгімеге жоқ кісі еді...

Сонда оған аю айтты: «Жеке-тақ жан!

Айтайын мен бір ақыл, құлағың сал!

Жеке-тақ жолдасының тілін алды...

Берілген мысалдарда көрсетілгендей, Ахаңның «жеке-тақ» сөзін аударма мәтінінде алты рет қолдануы – оның бұл сөзді «пустынниктің» баламасы ретінде мақсатты түрде жасағаны еш күмән туғызбайды. «Діни наным-сенімдеріне байланысты адамдармен, айналасымен қарым-қатынастан

бас тартып, адам аяғы жетпейтін шөл далаға кетіп, оқшау өмір сүретін адам» деген ұғымды білдіретін «пустынник» сөзінің орнына Ахаң «жеке-тақ» деген жаңа сөз ұсынған [4].

Түпнұсқадағы сөз мағынасын негізге алып қарасақ, бұл сөзді жасаудағы Ахаң ойының қисынын пайымдауға болатын сияқты. Оның «жеке-тақ» сөзін «өз билігі өзінде, ешкімге бағынбайтын, өзін жеке тақтың иесі сезінетін адам» деген мағынаны тірек етіп ала отырып туындатқаны байқалады. Егер ол орыс тіліндегі сөздің тұлғасы мен сол «пустынник» атауынан туындайтын мағынаға сүйенгенде қазақ тіліндегі баламаны «шөл» сөзінен өрбіткен болар еді. Алайда оған бармаған. Ол «пустынник» атауының негізгі әрі жалпы мағынасын есепке алған. Орыс тіліндегі сөз бен оның қазақша жасалған баламасын байланыстырып тұрған ортақ сема – оқшаулану. Ахаң орыс сөзінің мағынасындағы «жеке кету, бөлектену» деген ұғымның негізгі белгілерін дөп басып ұстай білген [5].

Аудармаларында адамдардың кейіптерін аңдардан тауып, кейді *жұмбақтап*, кейде *тура* жеткізеді, әсіресе елдің азып-тозуына байланысты сарындарды Ахаң тұспалдап жеткізеді.

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,

Ойлаймын: оны мақтар шықпас кісі.

Нашарды талай адам талап жеп жүр,

Беріден артық дейміз оның несі.

Берілген мысалда ақын қоғамның әлеуметтік мәселесін көрсететін оқиғаларды, адамдардың мінез-құлқын жануарларды бейнелеу арқылы көрсетеді. Мұнда жанама коммуникацияның орын алғандығын толықтай келтіре аламыз. Себебі Ахаңның империялық зорлық-зомбылықты, ауқатты байлардың көрсеткен қысымын тұспалдап жеткізіп отырған жайы бар.

Осы орайда жанама коммуникацияда айтылымда тілдік бірліктермен қамтылмаған және тыңдаушы тарапынан қосымша интерпретациялық түсіну талпыныстарын талап ететін пікір алмасу, байланыс түрі орын алатынын айта кеткеніміз жөн. Дегенмен де жанама коммуникация жалпы коммуникацияның ережелерінен оқшау кетпейді, бір тілдік және мәдени кеңістікте орналасқан белгілі ситуациялар аумағында тыңдаушы айтушының ойын дұрыс қабылдайды.

Жанама коммуникацияны зерттеу барысында тек тілдің табиғатын зерттеу міндеті ғана емес, сонымен бірге оның коммуникативті-прагматикалық қызметіне де назар аударылып, соның нәтижесінде тілдік қатынастың қарқындылығы оны іске асырушылардың әлеуметтік өзара әрекеттестіктеріне байланысты екені айқындалады. Сондықтан да мұндай жұмыстардың өзектілігі белгілі бір лексикалық, терминологиялық жүйенің синхронды жағдайын зерттеу арқылы әрбір тілдің ұлттық дамуы мен өзіндік ерекшелігін айқын анықталуымен сипатталады [6].

Ахаңның ақындығы мен ағартушылық өнерінің орны мүлде бөлек. Ол – өз алдына ғибрат алар ерекше бір мектеп. Бұл жолда да Ахаңның белгілі мақсат көздеп отыратынын байқаймыз. Өлеңін Абайша түрлеп, адам бойындағы надандықты шенейді, саналылыққа, ел болып бірігуге шақырады. «Сауатың ашылмай, басың бірікпесе, ел болып онбайсың» дегенді уағыздаудан жалықпайды. «Қалғып-мүлгіп күн кешкен қайран қазақты қайтсем оятамын, қалай ел қатарына қосамын?» деп сары маса боп ыңылдауы да содан.

Төл туындысы болсын, аударма дүниесі болсын, ол осы бағытынан жаңылмайды:

Бұл неткен жұрт ұйқышыл?!

Болсын кедей, болсын бай,

Жатыр бейқам, жым-жырт, жай

(«Жизан-терген»)

Дегенмен қайсыбір тұстарда Ахаң өз тарапынан өнегелік түйін жасап, түсіндіріп те кетіп отырады. Бұл жағдайда ақын ойын тікелей коммуникация арқылы, ешбір тұспалдаусыз жеткізеді. Бұл да – өзіндік ерекшеліктерінің бірі десек қателеспейміз [7]. Мәселен, «Арыстан, киік һәм түлкі» деген мысал өлеңінде ол былай тұжырымдайды:

...Кісіге таза жолдас табу қиын,

Көбін-ақ дос етеді мал мен бұйым.

Досыңнан, дұшпаныңнан бірдей сақтан,

Басыңда, сірә, Ахмет, болса миың.

Ойлама: «шын достарым мол екен» деп,

Сөзіне ере берме: «Жол екен!» – деп,

Досыңды қиын іске қайрап тұрған

Білгейсің шын дұшпаның сол екен деп.

Ахмет Байтұрсынұлы – көркем ойымыз бен ғылымымызға қалтқысыз еңбек еткен, бар саналы өмірін ел ертеңіне бағыштаған, қазақ рухани әлемінің көкжиегін өлшеусіз кеңейтіп, танымын түлеткен, тағылымын тереңдеткен арыстар тобының көшін бастаған ұлы тұлға.

Қорыта айтқанда, қоғам жан-жақты және жаңа сапада дамыған сайын онымен сабақтас тілдің де сол дәрежеде дамуы – мемлекеттік тіл мәртебесіне сәйкес тілдің қоғамдағы толыққанды қызметінің кепілі. Олай болса, ұлттың этномәдени болмысын сақтаған мемлекеттік тілдің, осы бағыттағы терминдік жүйесінің даму деңгейі бұзылмауы тиіс. Бұл – қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбановтың қазақ тілінің мәні мен қызметін анықтаған ғылыми тұжырымдарынан бастау алған зерделі ой.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қабдолов З. Аханның әдеби қисындары // Көзқарас. – Алматы: Рауан, 1996
2. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы, 2001
3. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – 384 б.
4. Манкеева Ж. А. Байтұрсынұлы терминдерінің танымдық негіздері // Қазақ филологиясы: егіз негіз. – Алматы, 2010.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Алматы, 2001.
6. Ахмет Байтұрсынұлы. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989
7. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия – Алматы Қазақ энциклопедиясы, 1998 ж.

Есенова К.Е.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті
Ақтөбе қ. (Қазақстан)

Султанова С.М.

магистр, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Заманауи ғылымда оқыту әдісі өте күрделі, көп аспектілі педагогикалық құбылыс болып табылады. Әдіс – белгілі бір тәртіппен атқарылатын қызмет жүзінде мақсатқа қол жеткізу тәсілі; тәсіл, әдіс немесе әрекет режимі; белгілі бір тапсырманы шешуге бағынатын шынайылықты практикалық немесе теориялық игеру тәсілдері немесе әрекеттер жиынтығы. «Әдіс» түсінігінің көптеген анықтамалары бар. Оқыту әдісі «білім беру және оқыту мақсаттарына жету және оқу мазмұнының игерілуін қамтамасыз ететін, студенттің танымдық және практикалық іс-шараларды ұйымдастырушы болып табылатын мұғалімнің мақсатты іс-шаралар жүйесі». Оқыту әдістері дегеніміз оқу-тәрбиелік мәселелердің жиынтығын шешуге бағытталған мұғалім мен оқушылар арасындағы өзара әрекеттесу жолдары [1, 6].

XIX ғасырдың басыда оқу-әдістемелік оқулықтарда әдістемеге мынадай анықтама берілді: «Әдіс-мұғалімнің оқушылардың ойларын керекті арнаға бұрып, бекітілген жоспар бойынша жұмысты ұйымдастыру өнері». Көптеген ғалымдар (И.П. Подласый, В.И. Загвязинский, Н.В. Босова және т.б.) әдіс педагогикалық қызметтің негізгі құралы болып табылады деп санайды. Оның көмегімен білім берудің өнімі пайда болып, мұғалім мен оқушылар өзара әрекеттеседі.

Басқаша айтқанда, оқыту әдісіне мұғалімнің оқыту (сабақ беру) қызметі және оқушылардың оқу-танымдық қызметін бірлесе отырып ұйымдастыру (білім алу), сонымен қатар олардың тәрбиелік, дамытушылық және ағартушылық мақсаттарына жету жолдары кіреді. Берілген анықтамада, біріншіден, тұлғаны оқыту және оқыту мәселелерін шешу мақсаты болып табылатын – қызмет, екіншіден, ол әрқашан оқыту және оқушының бірлескен әрекеті – зор маңызға ие. Сондықтан «оқыту әдісі» тіркесінің негізі болып білім беру процесінің субъектілерінің қызметі саналады [2, 10].

Логикалық тұрғыдан оқыту әдістемесі студенттердің қолданбалы логикалық тәсілдердің көмегімен білім дағдыларды саналы түрде меңгеруі деп анықтама берсе де болады. Оқыту әдісін мазмұндық және әдістемелік мәнін атап көрсету үшін, олардың мазмұндық оқу-әдіс қозғалысының формасы деп түсінуге болады [3, 82].

Шетел тілін оқытудың әлемдік теориясы мен практикасында оқыту әдістерінің көптеген түрлері мен атауларының пайда болуы ең маңызды құрам бөлшектері мен ерекшеліктеріне қарай саралау қажеттілігін тудырды. Тұтастай алғанда, XX ғасырда жарамды болған әдістер келесі критерийлер бойынша әртүрлі болуы немесе сәйкес келуі мүмкін: жалпы педагогикалық және жеке әдістерді мақсаттары мен оқыту принциптерімен; ана тілі және шет тілін оқытудағы грамматика рөлінің қатынасымен; шет тіліндегі мәтіндік және сөйлеу материалдарын ұйымдастыруымен; қу үрдісінде мұғалімдер мен студенттердің қызметін ұйымдастыру және рөлімен; шет тілін оқу қарқындылығы деңгейін және оқушылардың әртүрлі психикалық жай-күйін және басқа да мүмкіндіктерді қолдануы туралы [4, 23].

XX ғасырдың аяғындағы әдістер топтарын төмендегі негізгі ерекшеліктерге қарай ажырату қажет:

1) шетел тілін оқыту кезінде ана тілінің болуы немесе болмауы; осы топтың әдістеріне тікелей, аударма және аралас әдістер жатады;

2) шетел тілінде сөйлеу практикасымен теориясы қатынасы. Оған: практикалық саналы, салыстырмалы (грамматика және теорияны игеру маңызды рөл атқарады);

3) шетел тілін игеруші оқушыларды ерекше психикалық жағдайларын қолдану немесе қолданбау (ұйқы, релаксация, аутотренингтің әсері т.б.); Әдістер: баламалы және дәстүрлі [5, 4].

Шет тілін оқыту жүйесінің жоғарыдағы сипаттамаларынан басқа оқытушылардың көшбасшылық қызметі (бақыланатын зерттеу – other-directed learning) немесе білім алушылардың қызметі үстемдік ететін (шетел тілін өзін-өзі басқара оқыту – self-directed learning) түгел оқыту процесін ұйымдастыру тәсілімен де ерекшеленеді. Айтылған белгілер негізінде оқыту әдістері тарихы жұмыстарында келесі әдістерге бөлінеді:

1) аударма әдістері (грамматикалық және лексикалық аударма) [6, 25];

2) тікелей және табиғи әдістер мен олардың өзгеруі;

3) аралас әдістер;

4) саналы-салыстырмалы және саналы-практикалық әдістер;

5) оқытудың қазіргі заманғы әдісі – коммуникативтік жүйе әдісі ретінде анықталады.

Грамматикалық аударма немесе синтетикалық әдіс.

Бұл әдіс грамматиканы зерттеуге негізделген. Фонетика аспект болып табылмады, грамматикалық ережелерге иллюстрациялар ретінде лексика жүйесіз зерттелді. Грамматикалық-аударма әдістемесі шетел мәтінін оқу мен аударуды түсінуде оң нәтиже берді.

Лексикалық-аударма немесе аналитикалық әдіс

Бұл әдіс Еуропа елдерінде (Англия, Франция, Швейцария) қолданылады. Бұл әдістің басты мақсаты лексика болды. Сөз қоры түп нұсқадағы шығармаларды жаттау арқылы құрылып отырды. Тікелей аударма пайдаланылды. Грамматикаға аса мән берілмей, мәтінге түсініктеме ретінде ғана оқылды. Лексикалық-аударма әдісі негізінен жалпы білім беруді көздеді және лексикалық оқу және аударма дағдылары мен аудару әдісінің дамуын қамтамасыз етті [7, 256].

Табиғи әдіс

Табиғи әдістің негізгі мақсаты – студенттерге шет тілінде сөйлеуді меңгерту. Бұл әдісті қолдайтындар сөйлеуді меңгергеннен кейін, үйренуші шет тілінде оқу, жазу әдістемесімен таныс болмаған жағдайдың өзінде оны қиындықсыз меңгереді деп санады. Негізінен олар бастапқы кезеңнің әдістемесін әзірлеп, тек нақты практикалық мақсаттарды көздей отырып оқушыларға ауызекі тілді үйреті [8, 26].

Тікелей әдіс

Тікелей әдіс табиғи әдіс негізінде пайда болды. Әдістің жақтастары үйренушілердің ана тілін есепке алмай, шетел сөздерін және оның грамматикалық формаларын тікелей мағынасымен ұштастыруға ұмтылысы әдістің өз атауын алуының себебін түсіндіреді.

Пальмер әдісі

«Пальмер әдісі» атаулы әдістемелік бағытын тұжырымдаған, осы бағыттың көрнекті өкілі, ағылшын тілі пәні мұғалімі Гарольд Пальмер (1877-1950) болды [9, 138].

Пальмердің ең құнды әдістемелік ережелері педагогикалық үдерісті рационализациялау және оқу материалдарын жүйелендіру болып табылады. Пальмер шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты ауызша сөйлеу дағдысын меңгерту деп санады. Оның әдісі ауызша әдіс деп те аталады.

Аудио-лингвалды әдіс (Ладо мен Фризен әдісі)

Шет тілін үйрену сол халықтың мәдениетін оқып-үйренумен тығыз байланысты. Түпкілікті мақсатқа қарамастан, ауызша білім оқытудың негізі болып табылады. Тілдің алдын-ала ауызша сөйлеуге үйретілуі оқуға және жазуға қосымша дайындықты қамтамасыз етеді [10, 42].

Аудио-визуалды немесе құрылымдық-глобалды әдіс

Бұл әдіс Англияда, Канадада, Түркияда, Мексикада, Польшада кең етек алды. Ол негізінен шет тілдері курстарында қолданылады [11, 265]. Әдістің негізгі мақсаты ретінде ауызша сөйлеуге үйрету.

Физикалық сезіну әдісі

Бұл әдіс оқыту барысында іс-қимылдар арқылы жүргізіледі. Оқушы алғашқыда білім алады, ағылшын сөздерін үнемі тыңдайды. Ал кейін оқығанын не тыңдағанын қимылмен сезінеді. Оқушы физикалық қимылдарды білдіретін сөздер арқылы барлық сөздерді меңгеруге мүмкіндік алады.

Көрнекілік әдісі – шет тілін үйретуде ең жиі және ең нәтижелі әдіс-тәсілі болып саналады. Себебі бұл әдіс барлық сабақ түрінде қолданылады. Көрнекілік әдісте әрине көрнекілік құралдар мен схемалар қолданылады. Олар бірнеше түстен кем болмауы керек. Бұл оқушылардың сабақ барысында қызығушылығын және сөздік қорларын дамытуда ең тиімді жолы болып табылады.

Түсіндіру әдісі – оқытушы сабақ барысында, оқыту үрдісінің бастамасы ретінде іске асырылатын әдіс. Бұл әдісте оқытушы жаңа сөзді, жаңа тақырыпты немесе сөйлемдерді түсіндіру үшін қолданылады.

Сұрақ-жауап әдісі – балалардың тілін дамыту үшін маңызды әдістің бірі. Бұл әдісте оқушылар коммуникативтік әдісте болады. Бір-бірлеріне сұрақ қойып, кейін сұрағына жауап алады. Кең көлемде қолданылатын әдіс түрі болып табылады.

Практикалық әдіс – оқушылар сабақ үйрену барысында түрлі ойын элементтері бойынша тіл үйрену іс-әрекеті болып табылады. Оқушының сөздік қорын молайтуда ойындардың ролі зор, себебі ойындар олардың сөйлеу машығын қалыптастыру үшін қажет.

Интерактивтік әдіс – сұхбат құруда оқушылардың белсенділігін арттырады. Бұл әдістің мақсаты – оқу процесінің барлық сатысында біріккен әрекетке жағдай жасау. Оқушылар және тапсырмалармен жұмыс істей отырып, топ мүшелерін де ойлауға үйренеді. Бұл әдісте әр оқушы өз міндетіне жауапкершілікпен қарай отырып, ортақ нәтижеге қол жеткізуге талпынады. Оқушылар бірігіп жұмыс істеуге үйренеді. Бұл әдісте оқушы сабақ барысында оқушыларға кеңесші, серіктес рөлін атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Щукин А.Н. «Обучение иностранным языкам: теория и практика». – М.: Филоматис, 2006. – 480 с.
2. Кобышева А.В. Английский язык. Современные методы обучения / А.В. Кобышева. – Минск: Тетра Системс. 2007. – 352 с.
3. Банникова Л.С. Методика преподавания иностранных языков и технические средства обучения: Курс лекций для студентов 4 курса специальности 1-02 03 06 01 – «Английский язык», специальности 1-02 03 06 02 – «Немецкий язык». В трех частях. Часть I. / Л.С. Банникова. – Минск: обр. РБ. – Гомель: УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2006. – 82 с.
4. Витлин Ж.Л. Эволюция методов обучения иностранным языкам в XX веке / Ж.Л. Витлин // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 2. – 23-29 с.
5. Белогрудова В.П. Об исследовательской деятельности учащихся в условиях проектного метода / В.П. Белогрудова // Иностранные языки в школе. – 2005. – № 8.
6. Демьяненко М.Я. Основы общей методики обучения иностранным языкам: теоретический курс / М.Я. Демьяненко, К.А. Лазаренко, С.В. Мельник. – Киев: Вища школа, 1984. – 280 с.
7. Миролубов А.А. Натуральный метод / А.А. Миролубов // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 5. – С. 26-28.
8. Миролубов А.А. Прямой метод / А.А. Миролубов // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 6. – С. 15-17.
9. Palmer Н. The Scientific Study and Teaching of Languages. – London, 1992. – P. 138

ПРИНЦИП ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗАВИСИМОЙ ЧАСТИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК ВЫРАЖАЮЩЕЙ ПРЕДШЕСТВУЮЩЕЕ ДЕЙСТВИЕ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СРАВНЕНИИ С НЕМЕЦКИМ И РУССКИМ)

В описании языков обычно мало внимания уделяется одной интересной особенности: если в предложении, состоящем из двух частей – главной и зависимой (это может быть подчиненное предложение с союзом *when* или оборот с неличной глагольной формой), выражается два следующих друг за другом события, то предшествующее событие чаще всего передается в зависимой части данной синтаксической структуры, а следующее за ним событие – в главной части, а не наоборот.

В некоторых публикациях эта закономерность именуется «anterior interpretation of embedded event clauses» [1,229] или «chronological priority of the converb clause event» [2,327]. В предыдущих публикациях мы обозначали данную закономерность *anterior-in-subprinciple* [3,203], т. е. «принцип антериорности зависимой части». В настоящей статье этот принцип демонстрируется с привлечением материала, подробно описанного там же [3].

В то время, как союзы предшествования (*before, till, until*) или следования (*after, as soon as*) передают временные отношения между действиями однозначным образом, союзы с неопределенной временной семантикой (*when, as*) лишь показывают сопряженность ситуаций во времени, не уточняя, идет ли речь об одновременных действиях, о предшествовании действия придаточного предложения действию главного предложения или о следовании действия придаточного предложения за действием главного предложения. Если оба предиката в сложноподчиненном предложении с союзом *when* выражают целостные действия (т.е. являются предельными с точки зрения аспектологии) и выражены формами простого прошедшего (*Past Indefinite*), то предшествующее действие передается, как правило, придаточным предложением, напр.: «*When Maggie saw how he was moved, she went to him and put her arm round his neck*» (George Eliot, *The mill on the Floss*). Если придаточное находится в постпозиции к главному предложению, то действие «принципа антериорности зависимой части» становится даже более очевидным, так как в этом случае он нейтрализует принцип темпорально иконической интерпретации, напр.: 'It is just as I feared', he said *when* he came back (J.R.R. Tolkien. *The lord of the rings*).

Для преодоления принципа антериорности зависимой части необходимо использовать специальное средство, выражающее временной порядок действий однозначным образом, напр. *Past Perfect*: «She had reached the top of a hill [...] *when* she heard footsteps behind her back [...]» (Thomas Hardy, *Tess of the d'Urbervilles*). Очень редки случаи, когда употребление семантического контрастновременных форм (*Past Indefinite vs Past Perfect*) вступает в конфликт с принципом антериорности, напр.: «The girl's father said police had refused to register a case *when* he went to report her missing» (*The Independent*). В данном случае принцип антериорности подкрепляется фоновыми знаниями пишущего и читающего о типичной последовательности событий.

Анализ показал, что из 539 английских примеров с *when*, в которых выражены два одновременных действия, лишь в 28 случаях (5,2 %) в придаточном предложении выражалось последующее действие, а не предшествующее [3,212]. Очень схожие данные (4,5 %) были получены для немецких предложений с союзом *als* [3,210], который является почти точным семантическим эквивалентом английского *when*.

В роли зависимой структуры может выступать не только придаточное времени, но и причастный оборот. Английский *Participle I*, если он имеет акциональное значение (соответствующее значению деепричастия в русском языке), чаще всего выражает одновременность действия с действием главной части, однако иногда *Participle I* выражает предшествование, о чем пишет, например, Б. Комри, приводя пример «Crossing the street, I entered the supermarket» [4,62], ср.: «Creeping cautiously out from the edge of the trees, they set off across the open as quickly as they could» (J.R.R. Tolkien, *The lord of the rings*). Причастный оборот может стоять после главной части предложения, и в этом случае принцип антериорности зависимой части даже нейтрализует принцип иконической интерпретации: «Richard's trance was broken. 'Mr Blaize!' he said, recognizing the farmer's voice» (George Meredith, *The ordeal of Richard Feverel*). В

редких случаях *Participle I* может выражать последующее действие: «Papa's deeper voice spoke from within, and Ben entered the room, closing the door behind him» (Arthur Miller, *I don't need you any more*). Здесь принцип антериорности зависимой части нейтрализуется знаниями пишущего и читающего о том, как могут соотноситься друг с другом по времени события окружающего мира; при этом причастный оборот расположен после главной части предложения, следуя принципу темпорально иконической интерпретации.

Анализ показал, что из 70 английских примеров с *Participle I*, в которых выражаются неодновременные действия, лишь в трех случаях (4,3 %) в зависимой части передается не предшествующее, а последующее действие [3,218].

Необходимо отметить, что и в русском языке деепричастие совершенного вида (функциональный эквивалент английского *Participle I* при выражении последовательности действий) в редких случаях может выражать не предшествующее, а последующее действие, напр.: «Я надел тулуп и сел верхом, посадив за собою Савельича» (А.С. Пушкин, *Капитанская дочка*). Из 741 примеров, в которых предложение с деепричастием совершенного вида передает два неодновременных действия, лишь в 22 случаях (3,0 %) последующее действие выражается деепричастным оборотом, а не глаголом главной части предложения [3,221]. Таким образом, материал из английского и русского языков показывает, что антериорное значение неличных форм глагола является устойчивой тенденцией, хотя и не представляет собой правила без исключений.

Вышеприведенные примеры свидетельствуют о том, что при выражении двух неодновременных событий в синтаксической структуре с зависимой частью (причастный или деепричастный оборот либо подчиненное предложение с союзом неопределенной хронологической семантики, таким как англ. *when*, нем. *als* или русс. *когда*) существует устойчивая тенденция выражать предшествующее событие в зависимой части в соответствии с предполагаемым «принципом антериорности».

Список литературы

1. Boogaart, Ronny. Tense and temporal ordering in English and Dutch indirect speech // Theo A.J. Janssen, Wim van der Wurff (eds). Reported speech. Forms and functions of the verb. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins 1996, pp. 213–235.
2. Johanson, Lars. On Turkic converb clauses // Martin Haspelmath, Ekkehard König (eds). Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms (adverbial participles, gerunds). Berlin, New York: de Gruyter 1995, pp. 313–347.
3. Yevseyev, Vyacheslav. Nicht-ikonische Chronologie: Zeitlichkeit und Zeitreferenz im Deutschen, Englischen und Russischen. Köln: Böhlau, 2017.
4. Comrie, Bernard. Aspect. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Загатова С.Б.

кандидат филологических наук, профессор

Смаилов А.Т.

студент 4-курса

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Как известно, термин «аутентичное обучение» (или «authentic learning») стал широко известен уже к концу 90-х годов 20-го века. Аутентичность понимается как «метод обучения, который обеспечивает обучаемым возможность принимать участие в различных учебных и межличностных взаимодействиях, адекватных условиям реальной коммуникации и обладающих доступным смыслом и значением для обучаемых» [1,10].

Одновременно появились определения понятия «аутентичные материалы». Так, Г.И. Воронина при рассмотрении понятия аутентичных текстов определяет их как «тексты, которые были заимствованы из коммуникативной практики носителей языка» [2,23-25]. К.С.Кричевская к аутентичным материалам относит подлинные «фольклорные, музыкальные, изобразительные, литературные произведения, а так же предметы, относящиеся к реальной действительности, например: мебель, посуда, одежда, включая их иллюстративные изображения» [3,13-17]. Значимость аутентичности теоретического и практического учебного материала подчеркивает С.С. Кунанбаева, отмечая, значение использования теоретического материала «является принципиальным требованием к содержанию современного иноязычного образования» [4,32].

Наряду с трудностью, возникающей при объяснении явления аутентичности, непосредственно имеется проблема определения сущности аутентичного материала, а в частности, какие именно материалы имеют право быть признанными как аутентичные.

К примеру, Дж. Гебхард выделяет следующую классификацию аутентичных материалов:

- аутентичные визуальные материалы – фотографии, иллюстрации, картины, открытки, слайды, дорожные знаки и т.п.
- аутентичные аудиоматериалы – песни, передачи по радио, аудиокниги, реклама и т.д.;
- аутентичные аудиовизуальные материалы – художественные и документальные фильмы, телешоу, телевизионная реклама, клипы, новости, мультфильмы и т.д.;
- аутентичные печатные материалы – газетные статьи, билеты, тексты песен, телефонные справочники, спортивные колонки, комиксы с диалогами, брошюры, предназначенные для туристов, и т.д.;
- реалии (предметы) – монеты, наличность, маски и т.д.» [5,51].

Для определения аутентичного материала, изучения его структуры и особенностей существует параметр учебного аутентичного материала (таблица 1).

Таблица 1. Параметры аутентичного учебного материала.

№	Вид аутентичности	Определение (пояснение)
1	Функциональная аутентичность	Используя функционально аутентичный учебный материал (текст) приближает обучаемого к естественным условиям применения языка, помогает раскрыть различные лингвистические средства и подготавливает к самостоятельному их употреблению в своей речи.
2	Лексико-фразеологическая аутентичность	Использование настоящих учебных текстов в основном определяется правильным подбором словарного запаса и фразеологии. Интегральными критериями отбора являются достоверность определенной единицы, ее удобство и частота в английской речи.
3	Грамматическая аутентичность	Это понятие связано с применением в устной и письменной речи характерных для данного языка грамматических структур.
4	Структурная аутентичность	Понятие, связанное с характеристиками текстовой структуры, где признаками будут крепкие логические и грамматические связи в тексте, а также формальная и содержательная целостность.
5	Статические характеристики аутентичного текста	Статистические характеристики позволяют разработать оптимальную модель подлинного текста путем определения ряда количественных характеристик и закономерностей, которые присущи языковому произведению, созданному в методических целях.

Что касается применения аутентичных материалов как одного из эффективных средств обучения иностранным языкам, начальные упоминания в методической литературе появились в трудах зарубежных авторов (Scarcella R.C., Носонович Е.В., Мильруд Р.П. и др.).

Основным материалом аутентичности в процессе обучения иностранным языкам является, на наш взгляд, аутентичный текст. Аутентичные тексты воспринимаются обучающимися с

большим интересом, так как отличаются своей широкой информативностью благодаря содержанию лингвострановедческого, исторического и социокультурного материала.

Вместе с тем, в них имеется специфическая лексика, чаще всего незнакомя обучающимся, которая представляет собой определённую сложность. Для того чтобы уменьшить эти культурные и языковые барьеры при чтении подлинных текстов, необходим определённый набор заданий и методик, которые помогут обучающимся справиться с пониманием изучаемого материала и сформировать навыки критического осмысления прочитанного. Это связано с тем, что язык в аутентичном тексте представляет собой средство общения, отражающее настоящую языковую действительность, а также особенности функционирования языка как одного из средств коммуникации. Благодаря систематическому использованию аутентичных материалов снижается риск искажения иноязычной действительности, так как они помогают полностью отражать суждения и идеи, распространённые в определённый момент в обществе страны изучаемого языка.

Несмотря на то, что аутентичный текст вызывает у обучающихся большой интерес, в дидактических целях преподавателю нужно учесть речевые и языковые трудности, возникающие при восприятии аутентичного материала. В этой связи мы считаем, что при выборе аутентичного текстового материала необходимо предусмотреть дидактические принципы. Следует отметить два основных принципа: принцип доступности и принцип интегративности. Аутентичный текст становится доступным для понимания обучающимися в том случае, когда они чувствуют себя более уверенно, когда они знают, что изученная ими лексика (используемая носителями языка) отлично подходит для высказывания своих мыслей.

Принцип интегративности заключается в оптимальной интеграции изучения иностранного языка с другими дисциплинами, в особенности, с дисциплинами страноведческого цикла. Оптимальная интеграция иностранного языка с другими дисциплинами способствует получению через изучаемый иностранный язык знания и по другим дисциплинам.

Таким образом, мы можем заключить, что аутентичные тексты – это материалы, созданные носителями языка, как для собственного использования, так и для желающих изучать язык. Но стоит отметить, что, несмотря на большое количество достоинств аутентичных материалов, преподавателям при применении аутентичных текстов следует учесть трудности, которые испытывают обучающиеся в связи с языковым барьером социокультурного и межкультурного плана. Эффективность применения аутентичных текстов достижима при грамотной дидактической направленности аутентичной информации.

Список литературы

1. Donovan, Bransford, & Pellegrino, How People Learn: Bridging Research and Practice (1999). National Research Council, Washington, DC. - 363 с.
2. Воронина Г.И. Организация работы с аутентичными текстами молодежной прессы в старших классах школ с углубленным изучением иностранного языка // ИЯШ. 1999. № 2. - С. 23-25.
3. Кричевская К. С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка/ К. С. Кричевская// Иностр. языки в школе. -1996. № 1. - С. 13-17.
4. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. - Алматы, 2010. - 344 с.
5. Gebhard J.G. Teaching English as a Foreign Language: A Teacher Self-Development and Methodology Guide. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996. - 280 с.

К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЕННЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

В условиях трансформации системы образования получило распространение и развитие инклюзивное образование, представляющее собой государственную политику с целью обеспечения непрерывного совершенствования общего образования, доступного всем без исключения, включая детей с особыми образовательными потребностями. Такая политика гарантирует создание специальных условий, а также необходимой социальной и психолого-педагогической поддержки для детей особой категории.

На законодательном уровне инклюзивное образование в Казахстане обеспечивается рядом нормативно-правовых документов, в том числе Конституцией Республики Казахстан, Законом «О правах ребенка в Республике Казахстан», «Об образовании», «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», «Государственной программой развития образования», «Национальным планом действий по развитию инклюзивного образования», выполняющего требования «Конвенции о правах инвалидов», а также документами «Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан» от 2015 года [1], Методические рекомендации, «Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2022-2023 учебном году», изданное Национальной академией образования им. И. Алтынсарина (2022 г.) [2].

Благодаря данной нормативной базе дети с особыми образовательными потребностями имеют беспрепятственный доступ к качественной образовательной среде независимо от их физических, интеллектуальных, психических, языковых, культурных, этнических и других особенностей, что в свою очередь способствует социальной интеграции в обществе, как это принято во многих развитых странах мира, следующих данной политике начиная с конца XX века.

В зависимости от заболеваний дети данной социальной группы могут испытывать ограниченные возможности опорно-двигательного аппарата, иметь нарушения мозговых функций, зрения или слуха, расстройства эмоционально-волевой сферы, аутоиммунные и психические заболевания и др. затруднения [2,87-92] – все это указывает на то, что инклюзивное образование, в том числе при изучении иностранного языка, требует учета не только образовательных потребностей, но и образовательных способностей и персональных возможностей учащихся.

Первостепенное значение на уроке иностранного языка в условиях инклюзии имеет психологический и доброжелательный климат, располагающий положительно всех участников учебного процесса и позволяющий детям с особыми потребностями легко адаптироваться и интегрироваться в среду. Несомненно, здесь важны роль учителя, его компетентность и профессионализм, а в условиях инклюзивного образования – многовекторность и вариативность профессиональных действий, и самое главное – психологическая готовность работать с такой группой учащихся, о чем подробно изложено в диссертационном исследовании А.А. Кабдыровой [3]. Зная индивидуальные особенности каждого учащегося, учитель найдет наиболее целесообразный подход к нему. При этом следует учитывать ряд характеристик: физическое развитие, состояние речи, состояние и возможности интеллекта, эмоционально-волевая сфера; возрастные и индивидуальные особенности, интересы, склонности, особенности таких психических процессов как восприятие, внимание, память, мышление, а также тип темперамента. Не исключено, что для некоторых детей и индивидуальный подход в обучении иностранному языку будет являться одним из основных условий их развития.

При изучении любого иностранного языка дети с особыми потребностями сталкиваются с рядом сложностей, среди которых следует назвать следующие:

- ✓ медленный темп усвоения лексического материала,
- ✓ затрудненное усвоение и понимание грамматических и синтаксических конструкций, грамматических категорий,
- ✓ трудности этих конструкций применения в устной речи и на практике;
- ✓ сложное восприятие устной и диалогической речи (особенно при аудировании),
- ✓ затруднения при воспроизведении монологической речи или диалога.

Для того, чтобы дети с особыми образовательными потребностями безбарьерно могли в доступной форме получать знания, в т.ч. при изучении иностранного языка, необходимо усовершенствовать учебно-методическое обеспечение, предполагающее включение в процесс обучения разнообразных дидактических игр, дифференцированных заданий, использование мультимедийных средств с игровыми программами, адаптированных учебных программ. Все это будет способствовать развитию социокультурной, лингвострановедческой, коммуникативной и иноязычной компетенций учащихся данной социальной группы.

При изучении иностранного языка приоритетной задачей является применение различных педагогических, психологических приемов и коммуникативных методик, в результате применения которых учащиеся практически овладеют изучаемым языком, т.е. в большей степени будет уделяться внимание аудированию и говорению [4,35].

В рамках такого подхода при инклюзивном обучении иностранному языку следует руководствоваться следующими принципами:

- ✓ Подвижности (для повышения мотивации);
- ✓ Частой смены деятельности (для концентрации внимания);
- ✓ Создание языковой среды, погружение в нее (т.е. создание лингвокультурных условий);
- ✓ Частое аудирование языковых структур (для преодоления языкового барьера путем многократного повторения);
- ✓ Преимущества и многократного повторения языкового материала (для долговременного хранения данных структур в памяти);
- ✓ Раскрытие творческих способностей (через изучение иностранного языка) [4,36].

Наряду с этим важную роль играет техническое обеспечение учебного процесса, а также возможность организовать в кабинете уголок релаксации, в котором можно разместить игрушки, интересные книжки-раскраски, какие-либо сенсорные материалы и прочее.

Согласно методическим рекомендациям Национального научно-практического центра коррекционной педагогики, способы оценивания учебных достижений ученика с особыми образовательными потребностями должны быть изменены от стандартных в виду того, что такие учащиеся обучаются по специальным, индивидуальным или сокращенным программам и в процессе обучения для них применяются, как правило, альтернативные методы обучения с адаптированными учебными заданиями [5,20-21].

Список литературы

1. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. – 13 с.
2. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2022-2023 учебном году». – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2022. – 95 с.
3. Кабдырова А.А. Готовность преподавателей вузов к обучению студентов с инвалидностью: дисс. на соиск. научной степени доктора философии (PhD), Алматы: КазНПУ им. Абая, 2021. – 196 с.
4. Кривых Л.Д., Багринцева О.Б. Инклюзивное обучение на уроках английского языка // Педагогические исследования. 2021, Вып. 4.– С. 31–45.
5. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. -Алматы: ННПЦ КП, 2019. - 118с.

ЖОҒАРЫ БУЫН ОҚУШЫЛАРЫНА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА КЕРІ БАЙЛАНЫС ЖАСАУ ЖОЛДАРЫ

Кері байланыс педагогикалық нәтижелерді талдаудың негізгі тәсілі ретінде шет тілін оқытуды ұйымдастыру кезіндегі педагогикалық өзара іс-қимылдың базалық процестерінің бірі болып табылады.

Белгілі болғандай, педагогика философия, әлеуметтану, психология және тіпті кибернетика сияқты ғылымдармен өзара байланысты. «Кері байланыс» ұғымы сол кезеңде қарқынды дамып келе жатқан кибернетикадан 60-шы жылдары педагогикаға келіп, осы ғылымда «оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдыларын меңгеруін бақылауға бағытталған әдістер мен тәсілдер кешені» ретінде бекітілді [1].

Кері байланыс оқушының оқу деңгейі туралы ақпарат алуға негізделген бақылау функцияларының бірі болып табылады. Өз кезегінде педагогикалық психология кері байланыс ұғымын «мінез-құлықты реттеуде пайдалы ақпарат көзінен қайтарылған кез келген түрі» деп қарастырады.

Кері байланыс ретінде адам реципиенттен, өзінің мінез-құлқынан, өзінің келбетінен, өзі туралы мәліметтерден алатын кез келген ақпарат тікелей немесе жанама, кейінге қалдырылған немесе дереу болатын іс-әрекетті айтады.

Ағылшын тілі сабағындағы кері байланыс – бұл оқытушының өзінен және бірлескен қызмет бойынша серіктестерден алған талдау, рефлексия және бақылау өнімі. Ағылшын тілі сабағындағы кері байланыс тұлғааралық қарым-қатынас формасы болып табылады, біздің мінез-құлық және эмоциялық реакциялардың жиынтығын құрайды [2].

Кері байланыс мақсаты – ағылшын тілі сабағы оқытушысының сабақ мазмұнын, ақпарат беру тәсілдерін, оқушылардың іс-әрекеттерін және эмоциялық аясын түзетуі болып табылады. Кері байланыс нәтижелерін білім алушылардың өздері де бірлескен қызметті, алынған нәтижелерді бағалау үшін пайдаланады. Осылайша, оқытушы мен білім алушылар кері байланысты пайдалана отырып, өзінің мінез-құлқы мен тілін түзете алған сайын, оқыту өзара іс-қимылдарының нәтижелері соғұрлым жоғары болады [3].

Ғылыми әдебиетте кері байланыстың сан түрлері мен әдістерін бөліп көрсетеді:

1. Бейнелі әдіс («бет бейнесі», «сызбалар»);
2. Ауызша әдіс («еркін хат», «заңсыз ұсыныстар», «сөздік метафора»);
3. Графикалық әдіс («шкалирование», «линия», «версты», «баспалдақ»);
4. Векторлық әдіс («эллипсис», «қар ұшқыны»).

Рефлексия сөзі латын тілінен аударғанда reflexio – кейінге айналым мағынасын білдіреді. Бұл терминді Джон Локк XVII ғасырда енгізген. Рефлексия – адамның өз істерінің мәнін түсініп, оны ойлану барысында өз-өзіне нені, қалай жасағаны туралы толық және анық есеп беруі.

Ағылшын тілі сабағында рефлексияның мақсаты – еске түсіру, өзінің сабақ бойындағы іс-әрекетіне баға беру, талдау және мәселелердің шешу жолдарын іздестіру. Кері байланыс жүргізу бір күннің іс-әрекеті емес, ол уақыт пен ізденісті қажет етеді.

Ағылшын тілі мұғалімі рефлексия арқылы алынған нәтиженің «дұрыс» не «бұрыс» болғанын дәлелдеп, қолданылған әдіс-тәсілдерінің тиімді не тиімсіз болғанын анықтап, орындалған іс-әрекетін зерделейді [4].

Ағылшын тілін қолайлы оқу үшін адамдарға кері байланыс пен мадақтау қажет, сондықтан кері байланыс жүргізілуі тиіс. Ашық сауалдар, оқыту міндеттерімен алмасуы сияқты әдістер оқушылардың өз біліміне белсенді қатысу қабілетіне әсер етеді. Оқушылар жұппен де, өз беттерімен де өз білім деңгейлерін бағалауға және оған жеткенін түсінуге мүмкіндіктер бар.

Ағылшын тілі сабағында рефлексияның әртүрлі әдіс-тәсілдермен сабақтың әр кезеңінде: тақырыптың соңында, сабақ бөлімдерінен кейін және тарау соңында жүзеге асыруға болады. Кері байланысты түрліше өткізуге болады: топтық рефлексия түрінде, әңгімелесу түрінде т.б. Кері

байланысты ауызша және жазбаша да жүргізуге болады. Ендеше, ағылшын тілі сабағындағы кері байланыс түрлері:

1. Көңіл-күймен эмоциялық жағдайды анықтауға арналған кері байланыс. Көңіл-күйді білдіретін әр түрлі суреттер, смайликтер және бояу түстерімен анықтау. Мысалы: «Weather», «Traffic light», «Apple tree».

Мысалы «Apple tree» («Алма ағашы») әдісінде оқушыларға сабақ басында түрлі-түсті алма беріледі. Сабақ соңында оны алма ағашына ілу керек. Жасыл түсті алма – «мен бүгін бәрін жақсы орындадым, сондықтан көңіл күйім көтеріңкі», қызыл түсті алма – «мен тапсырманы орындай алмадым, көңіл күйім жоқ» дегенді білдіреді.

«Бір сөзбен» әдісі барысында оқушылар берілген сөздердің ішінен бүгінгі сабақтағы жағдайын сипаттайтын үш сөзді таңдайды (қуаныш, немқұрайлылық, шабыт, зерігу, сенімсіздік, сенімділік, рахаттану, алаңдау).

2. Сабақтағы іс-әрекетке байланысты кері байланыс. Мысалы: «Success stage» («Табыс сатысы») әдісінде кәдімгі сатының суреті беріледі.

1-баспалдағы Мен...білемін;

2-баспалдағы Мен...түсінемін;

3-баспалдағы Мен...жасай аламын.

3. Ағылшын тілі сабағындағы оқу материалының мазмұнына берілетін кері байланыс. Бұрын мен білмеуші едім. Енді мен білемін деген сияқты ой-пікірлерін білдіру боп табылады. Мысалы: «Plus, Minus, Interesting» [5].

Дұрыс жүргізілген кері байланыс арқылы оқушылардың өзіндік пікірін білуге болатынын және мұғалімнің кері байланыс жасай отырып, өз ісіне сыни көзбен қарайтыны туралы баяндалады.

Жоғарыда келтірілген ағылшын тілі сабағындағы кері байланыс түрлері жеке оқушының жұмысына бағытталған. Сонымен қатар, оқушылардан топтық кері байланысты алуға болады.

Негізінен ағылшын тілі сабағындағы рефлексия оқушылардың үш қасиетін: өз бетімен білім алуын, шешім қабылдай білуін, бақталастыққа түсе білуін қалыптастырады. Өйткені бұл – ХХІ ғасырдың талабы.

Сонымен қатар, кері байланыс арқылы оқушылар өз-өзіне есеп беріп, өз-өзін реттеуге дағдыланады. Оқушылар ойлауға, сөйлеуге, өзін-өзі дамытуға еркін қол жеткізе алады. Кері байланыс жасауға сабақтың белгілі бір уақытын бөліп, олардың ой-пікірлерін шыдамдылық танытып тыңдау қажет. Кері байланыс жасау арқылы бұрынғы сабақтарда енжар отыратын оқушының себебін анықтап, олардың белсенділігін арттыруға жол іздеуге болады.

Қорытындылай келгенде, кері байланысты жасағанда мына жайттарды есте ұстаған жөн: кері байланысты жұмысымызды жақсартудың ең тиімді нысаны ретінде сабырлылық таныту, кері байланыстың субъективті болатынын ескеру, кері байланыс жасалған істі бағалау емес, не жасалу керектігін көрсету. Сонымен бірге, кері байланыс оқумен оқытудың қалай жүріп жатқандығын, оның сапасын анықтауға мүмкіндік береді. Рефлексия – көп қырлы, кіріккен әрекет. Бұл әрекет оқушының психикалық қызметінің өзгеруіне ықпал етсе, ал мұғалімнің кәсіби әрекетін жоғары шығармашылық деңгейде жүргізуіне көмегін тигізеді. Рефлексия, яғни кері байланыс – нәтижелі білімнің жоғары көрсеткіші екенін бүгінгі күндегі оқушылардың жеткен жетістіктері арқылы толық сеніммен айта аламыз. Бүгінгі таңда күнделікті сабақтарымызда рефлексия жасауды дағдыға айналдырып келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Малиночка Э.Г. Категория обратной связи в педагогике: Дис. в виде науч. докл. на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук. – М., 1998. – 74 с.
2. Арутюнян М.Ю., Петровская Л.А. Обратная связь в системе понимания человека человеком. – М., 1981. – 61 с.
3. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / под редакцией Т. С. Паниной. – М., 2006. – 176 с.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші басылым, 2012
5. Зулкашева Ш.М. «Оқытудың нәтижелерін бағалаудың әдістемесі». – Орал, 2013.

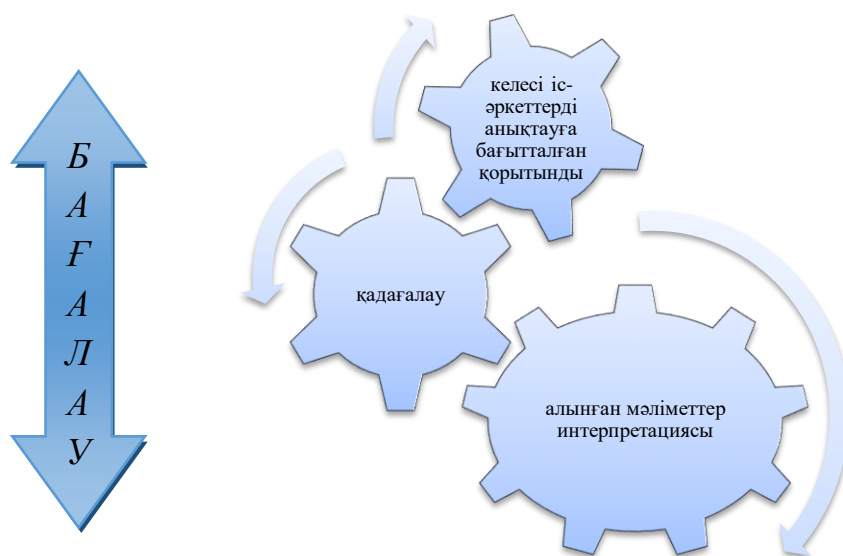
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖОЛДАРЫ

Білім берудің қазіргі заман талабы – шығармашылықпен жұмыс жасайтын, бәсекеге қабілетті, құзыретті тұлға тәрбиелеу. Жаңартылған білім бағдарламасы білім алушыларға жаңа толқын әкелді. Оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды жетілдіруге, модульдік технологиясын қолдануға бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір-бірімен тығыз байланысты.

Критериалды бағалау – білім алушының өз-өзіне сенімді болуына, оқуға зейін қоюына және білім алушы мен беруші тараптан да нақты нәтиже көруге бағытталған. Басты міндеті – оқушыны мұндай бағалауға не әкелгенін және бағалау өлшемдерін белгілі критерийлер арқылы түсіндіруге талдау жасау және оқушыға өзінің нәтижесін жақсарту үшін кейін не істеу керектігін анықтауға мүмкіндік беру. Критериалды бағалау – бұл білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, айқын анықталған, ұжыммен шығарылған, білім процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі критерилермен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген үдеріс.

«Сыныптағы бағалау тек қана техникалық тәсіл емес. Мұғалімдер жазбаша немесе ауызша түрде баға қою арқылы бағалайды. Олар қолданатын кез келген нысананың артында тек қана объективті немесе жеткілікті дәрежеде объективті емес нормалар мен стандарттармен бірге, сондай-ақ баланың дамуы, оқуы және ынтасы туралы түсінік, сонымен қатар өзін өзі бағалау, қабілеттілік және күш-жігер сияқты ұғымдарға қатысты құндылықтар жатыр» [1].

Бағалау екі аспектіні көздейді: *оқуды бағалау* және *оқу үшін бағалау*. «Бағалау» термині «жақын отыру» дегенді білдіретін латын сөзінен шыққан. Бір адам басқа адамның не айтып, не істегенін немесе өзін өзі бақылау жағдайында өзінің дербес ойлауын, түсінігін, тәртібін мұқият бақылауы болып табылады. Бұл ресми тестілер, емтихандардан бастап, мұғалімдер күніне жүз рет өткізетін бейресми бағалауға дейінгі бүкіл бағалау түрлерін қамтиды. Бір тестілер қолдағы қарындаш пен қаламның көмегімен жүргізілсе, басқалары сыныптағы әдеттегі сөйлесу кезінде сұрақ қоюға негізделеді. Бағалаудың барлық түрлеріне жалпы сипаттамалар тән және олар төмендегілерді қамтиды (1-сызба):

(1-сызба)

Мұғалімнің бағалаудағы рөлі:

- Мұғалім тәлімгер ретінде – кері байланысты және әр оқушыға қолдау көрсетуді қамтамасыз етеді;

- Мұғалім жетекші ретінде – топтағы ағымдағы жұмыс үдерісіне алып жүру үшін диагностикалық ақпарат жинастырушы;

- Мұғалім есепке алу маманы ретінде – оқушылардың өсуі мен жетістіктері туралы жазу;

- Мұғалім баяндамашы ретінде – оқушылардың өсуіне қатысты ата-аналарына, оқушыларға және мектеп әкімшілігіне баяндау.

Оқу үшін бағалаудың негізгі сипаттамалары:

1. Оқыту мақсатымен бөлісу.

2. Алда не күтіп тұрғанын оқушылардың білуіне көмектесу.

3. Өзін-өзі және келесі оқушыны бағалау.

4. Оқушылардың жақсарту үшін не қажет екендігіне көмек беретін пікірлермен қамтамасыз ету.

5. Оқушылардың өздерін жетілдіре алатынына сенімділігін дамыту.

6. Өзара бірлесіп бағалау туралы ақпаратты талдау және ойластыру.

Оқу үшін бағалауға қарағанда, оқуды бағалаудың мақсаты, керісінше, оқушы қазіргі уақытта не оқып білгенін жинақтау болып табылады.

Оқу үшін бағалау кезінде қолданылатын қадағалау, интерпретация және өлшемдер оқуды бағалау кезінде қолданылатын өлшемдерге ұқсас болуы мүмкін, бірақ олардан туатын қорытынды мен шешім басқа сипатта болады.

Оқу үшін бағалау – бұл білім алушылар өздерінің оқудың қандай сатысында тұрғанын, қандай бағытта даму керек және қажетті деңгейге қалай жету керек екендігін анықтау үшін оқушылар мен олардың мұғалімдері қолданатын мәліметтерді іздеу және түсіндіру үдерісі [2].

Критерийлер – оқытудың міндеттерін жүзеге асыратын өлшемдер, атап айтқанда, оқушылар жұмыс барысында орындайтын іс-әрекеттер тізбесі. Критериалды бағалау жүйесі оқушының белсенділігін арттыруды, оқу үдерісінде жарыса, бәсекелесе білім алуға қол жеткізеді [3].

Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенетіні белгілі болды. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау.

Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үрдісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі.

Ағылшын тілі сабағында критериалды бағалау:

- сапалы нәтиже алуға бағытталған критерийлер әзірлеуге;

- оқытудың сапасын жақсартуға;

- бағалаудың түрлі тәсілдері мен құралдарын қолдануға;

- өзінің түсінігі мен қабілетін көрсету үшін оқытудың түрлі стильдерін және ойлау әрекетінің типтерін қолдануға;

- өз нәтижелерін болжау арқылы табысқа жету үшін бағалау критерийлерін білуге және түсінуге;

- өзінің және өз құрдастарының жетістіктерін бағалап, рефлексияға қатысуға;

- шынайы міндеттерді шешу үшін өз білімдерін қолдануға, түрлі көзқарастарды білдіруге, айтылым, жазылым дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Мұндай бағалау жүйесінде біз балаларды оқытуда жеке жұмыс, топтық жұмыс, ой қозғау, ББҮ кестесі (INSERT) (1-кесте), рефлексия сияқты бірнеше әдістерді қолдана аламыз. Осы әдістерді қолдана отырып оқушылардың оқуға деген ынтасының, қызығушылығының арта түскенін байқауға болады. Критериалды бағалау жүйесін ағылшын тілі сабағында тиімді пайдалануға болады.

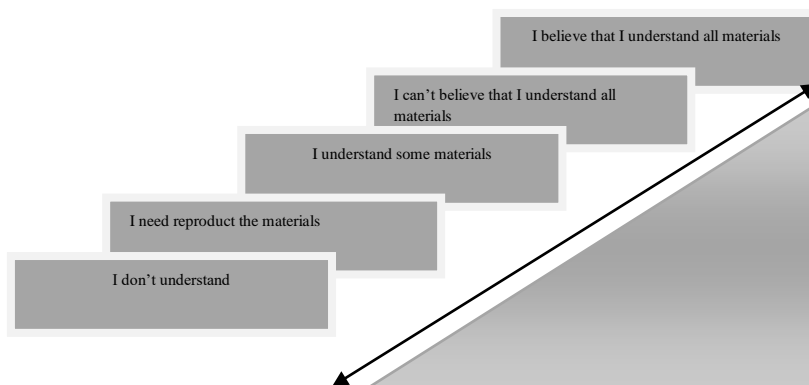
Сабақтың соңында ББҮ кестесін толтырту. (INSERT) картасы беріледі

I know about	I didn't know about	I want to know about

(2-кесте)

Рефлексия «Жетістік» баспалдағы (3-сызба)

Сабақ соңында қатысушылар баспалдақтың қай тұсында тұрғанын белгілейді, түсініктеме береді.

Жаңартылған бағдарлама жаңа бағытты да талап ететіні сөзсіз. Мұғалмінің смайлик немесе 10 балдық жүйемен бағалауынан да жалығатын кез болады. Соның бірден бір шешімі оқушыларды әртүрлі қолдау, бағалау сөздері жазылған күлкілі суреттермен де бағаласаңыз болады. Оқушылардың келесі жолы басқасын, жақсысын иеленгісі келетіні сөзсіз. Олар жазылған сөздердің аудармасын жаттау арқылы сөздік қорын да молайтады [4].

Бағалауда күмәнді ой туғызатын сәттері де бар. Оқушылардың өзін-өзі бағалауы кейде шындыққа жетпей ме деп қаласың. Бұндайда оқушының әрекетінен сол сәтте тіпті жақсы қадамға бару мүмкіндігі де туып жатады. Сыныптастарын бағалау оқушылар арасында маңызды рөл атқарады, себебі ол ынталандыру деңгейін көтереді, сынды қабылдауға ықпал етеді, өзіне және мұғаліммен пікірталасқа түсуіне сенімділігін арттырады, сондай-ақ мұғалімдерге үдерістен шығуға мүмкіндік береді. «Two stars and a wish» және «Мадақтау сэндвичі», тіпті кейде сабақ үрдісінде «Brilliant», «Super», «My smart girl» сияқты мадақтаулармен де бағалауды қолданамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Alexander R. Culture and pedagogy [Культура и педагогика]. – Wiley-Blackwell. – 2001.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық үшінші (негізгі) деңгей. – 2012 ж.
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Екінші (негізгі) деңгей. – 2014 ж.
4. Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдіст. құрал / «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ / О.И. Можаяева, А.С. Шилибекова, Д.Б. Зиеденованың редакциясымен. – Астана, 2016. – 55 б.

Ильясова А.Ү.

педагогика ғылымдарының магистрі, доцент

Досумова Г.Б.

4-курс студенті

Еуразия гуманитарлық институты

Астана қ. (Қазақстан)

ОРТА БУЫН ОҚУШЫЛАРЫНА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ РӨЛІ

Педагогикадағы дидактикалық тәсілдердің бірі – көрнекілік әдісі болып табылады. Көрнекілік құралдар арқылы оқушылардың қоршаған ортамен, құбылыстарды, заттарды сипаттап, қабылдау арқылы оқушылардың сана-сезімі қалыптасады. Көрнекі құрал оқыту және ақыл-ойды дамытатын құрал болып табылады. Сондықтан да сабақ үрдісінде оқушылардың ақыл-ойын дамытуда әр түрлі жаттығулар мен әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы оқушылардың сана-сезімі қалыптасады. Оқытудағы көрнекілік принципінің мәні туралы Ж.Б. Қоянбаев және Р.М. Қоянбаев былай дейді: «Оқыту процесінде сөз бен іс, теория мен практика өзара байланысты болады. Әртүрлі көрнекілікті қолданудың нәтижесінде сабақ әрі түсінікті, әрі қызықты болып өтеді. Мысалы, жоғары сыныптарда сабақты демонстрациялап өткізу өте тиімді және нәтижелі болады. Көрнекілік абстракты ұғымды игеруге әсер етеді. Сонымен, көрнекілік принципінің оқыту

материалдарын, әсіресе теориялық ережелерді терең оқуда, берік есте сақтауда алатын орыны ерекше» [1]. Мұғалімдердің оқушыларға түсіндіруімен қатар, көру, есту дағдылары қалыптастыруда көрнекілікті пайдаланады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін арттыруда, оқушылардың әрі қарай жұмыс істеуіне бағыт-бағдар береді.

Көрнекі құралды 17 ғасырда чех педагогы Коменский енгізген болатын. Коменскийден кейінгі педагогтар, швейцар педагогы Песталоций және орыс педагогы Ушинский көрнекілікті оқу пәндерінің мазмұнына бейімдеп дидактика мен әдістеме жүйесіне лайықтап қалыптастырды [2].

Сонымен бірге көрнекі құралдарды пайдаланумен қатар, оқушылардың шығармашылық және сол пәніне деген қызығушылығы арта түспек. Материалдарды көзбен көру арқылы оқушылардың қабылдау, есте сақтау қабілеттері дамиды. Көрнекі құралдар оқушылардың танымдық қабілетін артуымен қатар, олардың шығармашылығын арттыратын дидактикалық әдіс.

Көрнекілік – оқу процесінде заттар мен құбылыстардың өздеріне тән жаратылыстарын және сипаттарымен қоса сезім мүшелері арқылы көзбен көру және қолымен ұстау, құлақпен есту арқылы қабылдауға баулитын дидактикалық тәсілдердің бірі болып келеді. «Көрнекі құрал» ұғымы негізінен педагогикалық және психологиялық әдебиеттерде түрліше сипатталып көрсетіледі. Коменский осы көрнекілік принципіне байланысты мынадай ескерту жасады: «дүниеде сезім мүшелері тікелей қабылдай алмайтын нәрселер бар, мәселен, аспан әлемінің денелері және жер астындағы пайдалы қазбалар немесе басқа елдерде өсетін өсімдіктер мен жануарлар» [2]. Бұларды оқытуда Коменский айналадағы заттарды негізге алып, солармен салыстыра отырып оқыту керек деді. Көрнекілікті іске асырудағы оның ұсынған құралдары: заттар, сол заттардың суреттері, модельдері т.б. деп көрсетуінен көрнекі құралдардың маңыздылығын көруге болады. Сондықтан да сабақ үрдісінде балалардың ойлау, қабылдау қабілеттерін арттыруда әртүрлі жаттығулар және әдіс-тәсілдерді сонымен қатар, көрнекі құралдарды пайдалану арқылы балалардың ойлау қабілеттерін арттыруға көмегін тигізеді.

Педагогика тарихында ең алғаш принциптің бірі көрнекілік принципі. Көрнекілік құралы оқушылардың материалды тез және сапалы білім алуына ықпалын тигізеді. Сонымен қатар, оқушылардың танымдық қабілеттерін арттырып, олардың әрі қарай өздігінше жұмыс жасауына көмегін тигізетін құрал болып табылады. Ал Жан-Жак Руссо дидактикасының негізі баланың өзіндік әрекетін, зеректігін, зейінділігін, байқампаздығын дамыту мақсатын көздейді. «Барлық оқытылатын пәндер мейлінше көрнекілікпен баланың қабылдауына бейімделуі тиіс» делінген [1].

Оқушыларды оқытуда көрнекі құралдар есінде сақтауына, түсінуге көмектеседі. Оқу үрдісінде балалардың білім-танымын арттыруда көрнекі құралдарды пайдаланудың тиімді жолдары мен тәсілдерін, ізденімпаздық, білімдік белсенділігін қалыптастыру мәселелеріне тоқталған ғалымдарға келесілерді жатқызуға болады: Я.А. Коменский, Жан-Жак Руссо, И.Г. Песталоций, К.Д. Ушинский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, В.Ф. Шаталов, Ш.Амоношвилилер болса, қазақ халқында Ы.Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов және т.б. Ал қазіргі кезде Т.Тәжібаев, Қ.Жарықбаев, Қ.Бержанов, Г.А. Уманов, А.Ж. Қараев, Р.С. Омарова сияқты ғалымдардың есімдерін атап өткен жөн. Ушинский көрнекілік жайындағы ілімді дамыта келіп, «көрнекілік – баланың психологиялық ерекшеліктеріне жауап береді, балалар заттардың пішіні, дыбысы, бояуы арқылы ойлайды» - деді. Көрнекілік құралы оқу процестерінде мұғалімнің түсіндіруімен қатар, оқушылар материалды түсінуіне тірек бола алады [3].

Дидактикалық принциптердің бірі – оқыту жүйесінде көрнекі құралдарды дұрыс пайдалана білу болып табылады. Сондықтан да, сабақ үрдісінде балалардың ойлау қабілеттерін арттыруда әртүрлі көрнекі құралдарды пайдалану және де әртүрлі әдіс-тәсілдер мен жаттығуларды қолдану маңызды болып келеді. Құбылыстардың мәнін адам санасында ойлау, пайымдау қабілеті ғана бейнелейді. Портрет, плакат, иллюстрация тілі – өзіндік дара тіл. Олар бояу арқылы сөйлеп, өрнек тудырады, көркем бейне жасайды. Оқыту процесінде оқушыларға әртүрлі көрнекі құралдарды дұрыс пайдалана білу арқылы оқушылардың танымдық қабілеттерін арттыру. Көрнекі құрал мұғалімнің ізденімпаздық, шығармашылық қабілетіне қарай және оны дұрыс пайдалана білуінің арқасында іске асатын дидактикалық тәсілдердің бірі болып табылады.

Адамдар қоршаған ортасын, айналасындағы болып жатқан дүниелерді, құбылыстарды бес сезім мүшесі арқылы түйсінеді. Оның ішінде ақпараттарды ең көп қабылдайтын сезім мүшесінің бірі – көру түйсігі. Адам жадында терең таңбаланатыны да осы көру түйсігі арқылы қабылданған ақпараттар. Бірақ, түйсік өздігінен құбылыстардың ішкі байланысын, олардың заңдылығын бейнелей алмайды [4].

Сонымен қатар, көру түйсігі арқылы қабылданған ақпараттар талданып, түсіндіріледі. Оқушыларға танымдық қабілеттерін арттыруда көрнекі құралдардың орны ерекше. Яғни, ол ең алдымен оқушыларға өтіліп жатқан материалды түсінуіне көмегін тигізеді. Оқытудың көрнекілік ұстанымы сабақ үрдісінде басты рөл атқарады. Көрнекілікті оқу үрдісінің барлық кезеңінде пайдалануға болады, бірақ оны жиі қолдануға да болмайды. Көрнекілікті белгілі тақырып мақсатында пайдаланғанда ғана тиімді болмақ. Жас мұғалім өзін мәдениетті ұстай білуі, үйірсектік, мақсатқа жетуде табандылық, орынды әзіл, баланы жақсы көру, ұстаздық байқағыштық, ұйымдастыру қабілеті т.б. кәсіби пайдалы сипаттарды білгені жөн.

Дидактикада үйлестірудің екі тәсілі белгілі. Біріншісінде көрнекі құрал мұғалімнің түсіндіруінен бұрын көрсетіледі. Бұл жағдайда мұғалім оқушылардың іс-әрекетін, байқағыштығын бақылай отырып, керегінше мағлұмат алуына жетекшілік етеді. Екіншісінде көрнекі құралды көрсетуден бұрын мұғалім оқу материалын түсіндіреді. Бұл екі тәсілдің біріншісі тиімдірек, себебі ол қажетті білімді меңгеруді қамтамасыз етумен бірге, оқушылардың байқағыштық қабілеттерінің өрістеуіне көмектеседі. Бірақ көрнекі құралдарды шамадан тыс қолдану оқушылардың ойлау қабілетіне кері әсер ететінін ескерген жөн. А.Е. Әбілқасымова, А.К. Көбесов, Д.Рахымбек, Ә.С. Кенеш былай дейді: Оқушылардың оқу материалын қабылдау, талдау және жалпылау үрдісінің мәнінен туындады [5].

Оқу үдерісінде көрнекілік құралды дұрыс пайдаланған тиімді. Ол дегеніміз, көрнекілік құралдарды пайдаланбас бұрын оқушылардың жас ерекшелігін, сабақтың мақсатын ескерген жөн. Сонда ғана көрнекі құрал оқушылардың сабақ өтуіне тиімді болады. Көрнекі құралдарды сабақтың басында, жаңа тақырыпты өтуде, үй жұмысын сұрауда, топтық және шығармашылық жұмыстарда көрнекі құралдарды дұрыс пайдаланған жөн. Көрнекі құралдарды дұрыс пайдалана білсе, оқушыларға да материалды дұрыс және сапалы білім алуына да көмегін тигізетін болады. Сонымен қатар, оқушылардың шығармашылық жұмысына да өздігінше осы материалдарды қолдану арқылы өз білімдерін шыңдайтына шыңдайтынына сенеміз. Көрнекі құралдар оқушылардың білім сапасында жоғары сапалы білім алуына да көмегін тигізетін дидактикалық құралдардың бірі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2002. – 384 б.
2. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.
3. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций: пособие для студентов пед. вузов и учителей. – М.: Просвещение, 2006. – 239 с.
4. Радислав Мильруд. Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology. 2007. – 256 с.
5. Әбілқасымова А.Е., Көбесов А.К., Рахымбек Д., Кенеш Ә.С. «Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі». – Алматы: Білім, 1998 ж.

Кажекенова Н.К.

кандидат педагогических наук, доцент

Хамзина С.Б.

директор библиотеки

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ СЛОГАНА В СОВРЕМЕННЫХ СМИ (НА МАТЕРИАЛЕ НОВОСТЕЙ КТК)

В век информационных технологий, огромного потока информации человечество во всем стремится к прагматизму и рационализму, экономя время и внимание людей. В этом смысле малоизученным в казахстанской лингвистике остается вопрос о таком специфическом элементе политической коммуникации, как слоган. Что же такое слоган? Слоган – это «призыв, в краткой

форме выражающий руководящую идею, задачу, требование» (Большой словарь современного русского языка).

Слоган – короткий и броский рекламный призыв или пропагандистский лозунг (девиз).

Слоган – это короткая фраза, в которой отражено главное сообщение.

Мы склонны к последней формулировке. В настоящее время этот жанр политико-информационного текста осваивается и изучается учеными разных наук – политологи, социологи, имидж-мейкеры, филологи и т.д.

Статья посвящена изучению функционально-семантических особенностей информационного слогана, характерных для одного из ведущих телеканалов Казахстана. Сопоставительный анализ слоганов и краткого их содержания на КТК позволяет выявить универсальные лексические особенности, которые находят в них отражение.

Итак, слоган является одним из жанров политического дискурса по причине функциональной специфики. Исходя из данных определений, одной из особенностей интенции слогана является директивность, а главная цель – оказать влияние не столько на установки, оценки и мнения, сколько, прежде всего, на поведение респондентов, слушателей [1,21].

Современные исследователи выделяют ряд признаков, присущих лексике слоганов:

- зависимость от экстралингвистических факторов;
- идеологическая детерминированность;
- наличие особых функций;
- специфика коммуникативного воздействия [2].

Важной чертой лексики слоганов является идейная направленность, транслируемая словами – идеологемами, хотя в современном языкознании единое понимание понятия «идеологема» еще не выработано. В работах Н.А. Купиной показан процесс трансформации слова в идеологему, и она отмечает, что это «идеологизация слов с помощью догматических добавок: на традиционную семантику слова искусственно накладываются идеологические смыслы» [3,14].

Среди идеологем выделяют группу слов, которые имеют фундаментальное идеологическое значение (свобода, равенство, справедливость, рабство и др.). Вторая группа слов имплицитно выражает значимые и очевидные идеологические смыслы (труд, правда, будущее, победа и др.).

А.П. Чудинов отмечает, что идеологемы рожают новые мифы, а филологи и политологи «нередко их называют орудием лжи и обмана», но следует помнить, что в действительности лгут и обманывают не слова, а авторы политических текстов [4,93].

В данной статье мы анализируем общеупотребительные лексемы, связанные с ежедневными новостями по КТК, так как общеупотребительная лексика составляет основу словаря любого языка. Существенной особенностью лексической системы, которая служит универсальным средством «объективации индивидуального сознания и культурной традиции», является ее непосредственная обращенность к явлениям действительности [5,125].

Исходя из структуры и специфики телекоммуникативного акта, участниками которого являются адресат и адресант, передающего информацию для достижения определенного эффекта, мы проанализировали свыше 80-ти слоганов с указанием их краткого содержания, например:

Пожарная тревога	– о крупном пожаре в Костанайской области.
По горящим следам	– о чрезвычайной ситуации в Костанайской области.
Нужна помощь	– на станции скорой помощи бастуют в Актау.
Важная птица	– о подорожании мяса птицы.
Не находят места	– о нехватке школ в Туркестанской области.
Рабочие моменты	– о дефиците кадров в Республике Казахстан.
Карьерный рост	– о дефиците пастбищ в Актобе, везде карьеры.
Ужас на трассе	– авария в Павлодарской области.
Курс молодого бойца	– посвящение в студенты в Алматы.
Жертва дружбы	– несчастный случай при чистке колодца в Северо-Казахстанской области.
Дорого обойдется	– компенсация за врачебную ошибку.
Почту разнесли	– о работе почтовиков в Алматы.
В главных рулях	– об авто с правым рулем в Алматы.
Назад в Астану	– о возврате наименования столицы.

Черный ход	– об экспорте угля за рубеж.
Накрылась тазом	– об аварии ТЭЦ в Уральске, без горячей воды.
В полном разгаре	– пожар на кладбище в Актобе.
Разрулить проблему	– о светофорах и переходах в с. Райымбек Алматинской области.
Настоящая подделка	– треть товара в Республике Казахстан подделка.
Право голоса	– о выборах Президента Республики Казахстан.
Россыпь из пепла	– о пожаре в Атырауской области.
Огонь в составе	– о возгорании вагона поезда Петропавловск-Алматы.
Пришли на смену	– о замене медработников скорой помощи в Актау.
«Война и мир»	– о прекращении работы российской карты «Мир».
Выступил с призывом	– о частичной мобилизации в ВС России.
Служба без опасности	– о призыве в армию в г. Тараз.
Лапы прочь	– о переносе приюта для собак в селе Атырауской области.
В интересном положении	– о квартирах вкладчиков в г. Актау, ждут 4 года.
Финансы позволяют	– о 33 правонарушениях в Минфине.
Побить наедине	– о драке предпринимателей в Туркестанской области.
Хотят жить	– о массовом приезде россиян.
Торговые отношения	– о дефиците корма для скота.
Дурной укус	– о клещах в Восточно-Казахстанской области, о небывалой их активности.
Смертельный удар	– о смерти однокурсника колледжа в Шымкенте.
Последний путь	– о смерти 76-летнего туриста из Республики Казахстан в Объединенных Арабских Эмиратах.
Палки в колеса	– о строительстве новой клиники в Уральске и т.д.

Как отмечалось ранее, практический материал содержит свыше 80 примеров, и на основе их анализа мы пришли к мнению о их особенностях:

1) естественно, что все слоганы привязаны к тому или иному событию, т.е. актуальны и злободневны;

2) как правило, слоган – элемент интригующий, неслучайно первоначально слоганы появились в рекламном жанре, гораздо позже в новостных материалах;

3) иногда они алогичны и вызывают недоумение и смех.

Что касается лексического состава:

1) часть слоганов представляет собой усеченный фразеологизм: палки в колеса, дурной укус и др.;

2) перефразирование, на грани каламбура: в главных рулях, побить наедине, лапы прочь и т.д.;

3) бессмысленная связь со случаем, событием: карьерный рост – о дефиците пастбищ; важная птица – о росте цен на птицу;

4) режеотдаленная связь с содержанием новости и т.д.

В целом слоганы – это огромное поле для исследования, мы лишь попытались открыть малую часть интересного объекта, полагаем, что глубже и полнее изучим эту проблему в последующих изысканиях.

Список литературы

1. Лейберова Н.М. Терминология государственного устройства в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 – «Русский язык» / Н.М. Лейберова. – Л., 1984. – 21 с.
2. Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии / Т.Б. Крючкова. – М.: Наука, 1989. – 149 с.
3. Купина Н.А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры / Н.А. Купина. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1999. – 176 с.
4. Киселев К.В. Политический слоган: проблемы семантической политики и коммуникативная техника / К.В. Киселев. – Екатеринбург: УРО РАН, 2002. – 242 с.

Касымжанова А.С.
Дуйсенбаева Ж.Д.
бастауыш сынып мұғалімдері
Абай облысы білім басқармасының
«№49 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ
Семей қ. (Қазақстан)

ЖАҢЫЛТПАШТАРДЫҢ БАЛА ТІЛІН ДАМУЫ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Біздің әрқайсымыз бала кезімізден жаңылтпаштармен жақсы таныспыз. Сонымен, жаңылтпаш деген не? А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде жаңылтпашқа мынадай анықтама береді: «Жаңылтпаш деген аты жаңылтудан шыққан. Қатарынан қайта-қайта шапшаң айтқанда, иә тіл келмейтін, иә тіл басқа сөз қылып бұзып кететін сөздердің басын құрап, келістірген шығарма жаңылтпаш деп аталады». Ол өзінің зерттеулерінде халқымыздың сөйлеу тілін дамытатын басты құрал – жаңылтпаш жанры екендігін атап өтеді [1, 17].

Қазақ әдебиетінде жаңылтпаш жанрының ғылыми маңызына алғаш рет назар аударып, зерттеген адам – С.Сейфуллин еді. Ол 1931 жылғы жазған «Қазақ әдебиеті» атты зерттеуінде былай деп жазады: «Жастардың, бала-шағаның жиналып ойын-күлкі «дүкенін» құрған орында айтылатын айтыстың бірі – жаңылтпаш. Бұл да – ертеке, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың, балалардың тіл ұстауларына, ойнақы, қырлы сөздерді қақпақылша атқылап, билеп еркін сөйлеуге төселулеріне өз әлінше әдемі сабақ, тәжірибе болатын ойын кітапта» [2. 56].

Жаңылтпаштың тәрбиелік мәні мен атқаратын қызметін айқын аша отырып оның ойындық сипатына да назар аударады. Яғни, жаңылтпаш жеке баланың ермегі емес, ол – көбінесе жұрт жиналған жерлерде балалардың тез де, жаңылысыз, дыбыстарды анық сөйлеуіне дағдылануына үйрететін өлең-ойын. Оның ойындық сипаты балалардың бір-бірімен жарыса кезекпе-кезек айтысуында жатыр.

Балалар ауыз әдебиетін жинаушы әрі зерттеуші С.Сейфуллин өзінің «Жұмбақ айтысу», «Жаңылтпаш», «Балалар ойыны», «Жастық ойын, күлкі өлең тақпақтары» деген еңбектерінде бастан-аяқ балалар ауыз әдебиетіне тән мұраларға ғылыми талдаулар жасаған [2. 78].

«Жаңылтпаштың сөздері айтуға қиын, көбінесе ұяң, қатаң дауыссыз дыбыстардан құралады. Жаңылтпаштың әрбір сөзі шапшаңдата, тездете айтылуға тиіс. Ол әрбір сөзді жылдамдата айтумен қатар нақышына келтіре, мүлт кетпей оралымын таба айтуға тиіс», - деген ғалым М.Ғабдуллиннің пікірінде жаңылтпаштардың тәрбиелік мәнінің жоғары екендігін дәлелдей түседі [3, 45].

Зерттеуші педагог С.Ұзақбаева «Балалар ойынының қызықты да пайдалы түрлерінің бірі – жаңылтпаш. Жаңылтпаш жастайынан балаға ана тілінің бай қорын игеруге, таза, майда, анық әуенді, көркем сөйлеуге көмектеседі, сөзді қастерлеуге тәрбиелейді», - дейді. Өйткені халық баласының тілін ширату үшін, оған сөз үйретіп, дүниетанымын кеңейту мақсатында жаңылтпаштарды пайдаланып келген [4,85].

Ғалым зерттеуінде айтылғандай, бұл дыбыстарды айту қиын, тез айтылатын күлкілі әзілмен арнайы ойластырылған фраза. Дикцияны дамыту үшін бізге жаңылтпаштар қажет, олар сөйлеу ақауларынан арылуға көмектеседі, дыбыстар мен сөздерді нақты айтуды үйренуге көмектеседі, сонымен қатар олар көңіл көтерудің жақсы тәсілі. Дикцияға арналған жаңылтпаштардың ерекшелігі – оларда оңай айтылмайтын күрделі дыбыстары бар сөздер таңдалады.

Жалпы, жаңылтпаштардың пайда болуының нақты уақыты анықталған жоқ, бірақ олар ежелгі уақытта пайда болған, бұл туралы бірқатар мәтіндердің мазмұны айтады. Көптеген фольклорлық жинақтарда жаңылтпаштар бөлімі бар, бірақ, әдетте, ол аз. Қазақ халқының құпиялары, мақал-мәтелдері, сөз тіркестері бай тарихқа және жүздеген дереккөздерге ие, ал жаңылтпаштар туралы әдебиеттер өте тапшы.

Көңілді жаңылтпаштарды үйрену кезінде жағымды эмоция сізге адамдармен қарым-қатынасты ыңғайлы ұйымдастыруға және мәжбүрлеусіз оқып үйренуге және айтуды дамытуға

мүмкіндік береді. Әрбір жеке жаңылтпаш дыбыстар мен сөздердің кездейсоқ жиынтығы емес. Ол белгілі бір дағдыларды үйретеді, белгілі бір проблемалық дыбыстың айтылуын шындайды.

Жаңылтпаштар сөйлеу аппаратын дамытады, оны жетілдіреді, дамытады. Сөйлеу дұрыс, мәнерлі, айқын және түсінікті болады. Бұл жаңылтпаштардың басты мақсаты, бірақ жалғыз емес.

Жаңылтпаштар міндетті түрде тез айтылатынына қарамастан, олар бізге түсінікті болу үшін сөз тіркестерін соңын жеп қоймай баяу айтуды үйретеді.

Жаңылтпаштарды біле отырып, адам айтқандарын мағыналы түрде қабылдауға, әр сөзді өлшеуге, егер буын болмаса, сөз тіркестерінің арасындағы байланысты сезінуге, интонацияда, мағынада өте нәзік нюанстарды алуға үйренеді.

Ол сонымен қатар сөйлеуді ғана емес, тыңдауды да үйренеді. Бұл өте пайдалы. Кейбір балалар қайта сұрағанды ұнатады, олар шашыраңқы және ұқыпсыз. Жаңылтпаштарды тыңдау олардың тыңдайтын нәрселеріне көңіл бөлу қабілетін жақсартады. Тек есту ғана емес, айтылғанның мағынасын түсіну.

Жаңылтпаштар баланың сөздік қорын кеңейту және байыту үшін тамаша негіз болады. Психологтар гиперактивті балалармен жұмыс жасау кезінде жаңылтпаштарды қолдануға болады деп санайды, өйткені дұрыс айтылу үшін зейін мен назарды ұстау керек. Балалардың сөйлеуін дамытудың көптеген әдістері бар. Бірақ жаңылтпаштар, соның ішіндегі ең көне, ең қызықты және олардың ішіндегі ең қол жетімдісі.

Қазірдің өзінде таңдалған немесе өздігінен ойлап табылған жаңылтпаштармен жұмыс істеу әдісі өте танымал: әр сөздің және әр дыбыстың баяу және айқын айтылуынан бастап, бүкіл тілдің ең айқын және тез айтылуына дейін.

Ойлау процестерін жақсарту үшін жаңылтпаштарды есте сақтау кезінде қолдың моторикасы көмектеседі. Әр сөз немесе буын үшін: саусақтарды жұдырыққа қысыңыз; саусақтарды кезекпен бүгіңіз; қиял пернелерін саусақтарыңызбен басыңыз (әрқайсысы өз кезегінде); үстелге алақан соғу; допты лақтырып, оны екі қолыңызбен ұстаңыз; допты бір қолыңыздан екінші қолыңызға лақтырыңыз; допты бір-біріне лақтырыңыз; алақандарыңызды соғыңыз, қармен ойнағандай алақандарды ауыстырып соғыңыз.

Қиындық туындаған жағдайда жаңылтпашты бірнеше бөлікке бөліп, әрқайсысын жеке-жеке жаттаңыз. Сол сияқты, айту қиын сөзді бөлуге болады.

Жаңылтпаштарды ойындарда қолдануға болады:

«Кім жылдам?»: жүргізуші ең қиын жаңылтпаш таңдап, оны баяу және анық дауыстап айтады. Содан кейін ол ойын қатысушыларына қарап: оны кім тез оқиды? деп сұрайды. Мұны істегісі келетіндердің біріне мүмкіндік беріледі. Осыдан кейін жаңылтпашты кім тез оқи алатындығы анықталады. Бірінен соң бірі ойнайтындар бір-бірін алмастырады, тілдің тез және дұрыс айтылуында бәсекелеседі. Жеңімпаз – шатаспай немесе жаңылтпашты ең жылдам әрі таза оқитын адам.

«Паровоз»: әр қатысушыға ойын ұйымдастырушы таңдалған жаңылтпаштардан бір сөзден таратады. Осыдан кейін бүкіл топ әр сөзін дәйекті түрде атай отырып, жаңылтпашты мүмкіндігінше тез айтуға тырысуы керек. Осыдан кейін әр қатысушы бүкіл жаңылтпашты өз бетінше айтуға тырысуы керек.

Бұрын жатталған жаңылтпашты қайталау үшін ойын формасын да қолдануға болады:

«Дыбысты өшіріңіз!»: жүргізуші баяу, еріннің қимылымен және қажет болған жағдайда жаңылтпаштың сөздерінің бірінің айтылуына үнсіз имитация жасайды. Қалған қатысушылардың міндеті – жаңылтпашты болжау және оны тез және қатесіз айту. Жаңылтпашты тапқан қатысушы жетекші болады.

«Саңырау-мылқау жаңылтпаш»: жетекші міндеті – жаңылтпаштың мазмұнын қимылдармен бейнелеу. Қалған қатысушылар жаңылтпашты табу керек. Жеңімпаз – бұл жаңылтпашты тез тауып қана қоймай, оны қатесіз айта алатын адам.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы, 2002 ж.
2. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті 1-кітап. – Алматы, Қазақстан баспасы, 1932 ж.
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1972 ж.
4. Ұзақбаева С. Қазақ халық шығармашылығының балалар мен жастарға эстетикалық тәрбие берудегі мүмкіндіктері. – Алматы, 1994 ж.

Касымов М.Р.
магистр педагогики

Лапшина К.С.
студентка 4 курса

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати
г. Тараз (Казахстан)

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ

Эстетическое воспитание младших школьников в процессе обучения занимает сегодня все большее значение в процессе формирования личности. Воспринимая красоту природы, искусства и действительности, личность постигает и формирует в своем сознании эстетические ценности.

Актуальность и значимость рассматриваемой проблемы определяются тем, что в настоящее время современная система образования ставит целью воспитание и обучение всесторонне развитой, гармоничной личности. Современным обществом на первое место выдвигается идея эстетического, духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения.

К сожалению, сегодня наблюдается иная тенденция. Много внимания уделяется физическому, умственному, трудовому воспитанию, но часто незаслуженно отодвигается на второй план эстетическое и духовно-нравственное воспитание. Младший школьный возраст – это главный период для развития эстетического восприятия. Б.Т. Лихачёв пишет: «Период младшего школьного детства является едва ли не самым решающим с точки зрения эстетического воспитания» [3,278].

В этой связи мы считаем необходимым обратить внимание педагогов начальной школы на проблему эстетического воспитания детей младшего школьного возраста, где основным является вопрос: каковы условия, позволяющие решать задачи эстетического воспитания учащихся на уроках литературного чтения?

Целью нашего исследования является обоснование и проверка эффективности педагогических условий эстетического воспитания учащихся на уроках литературного чтения в начальных классах.

В процессе формирования художественного восприятия ребёнка, огромную роль играет учитель. Понимая это, опытный педагог способен заложить прочный фундамент в эстетическое развитие личности, потому что именно в этом возрасте происходит становление мировоззрения и эстетических чувств. Эстетическое воспитание охватывает всю сферу жизнедеятельности ребёнка. Положительная, доброжелательная атмосфера обучения, которая постоянно наполнена открытием для себя и окружающих, даёт возможность воспитать личность, которая испытывает огромный интерес и в получении новых знаний.

В процессе формирования художественного восприятия, большое значение отводится урокам литературного чтения. На данных уроках учитель раскрывает ученику мир прекрасного, развивает его эстетические чувства. Урок литературного чтения при творческом подходе будет являться одним из главных средств эстетического воспитания учащихся. На уроках литературного чтения необходимо добиться того, чтобы все школьники могли воспринимать изучаемое произведение на основе законов эстетики, чтобы сформировать стремление у детей к прекрасному в природе, обществе, во взаимоотношениях людей, где основными средствами воспитания являются произведения детской литературы, кинофильмы, мультфильмы и др. Основа какого-либо сюжета из мультфильма является носителем добра и зла, сострадания и бессердечности, порядочности и лицемерия. Здесь важную роль играет то, как учитель изложит трактовку сюжета, делая акценты на эстетическом и духовно-нравственном воспитании ребенка, в результате формируя у ученика эстетические и духовно-нравственные качества, такие как любовь к прекрасному, доброта, где дети в процессе урока поддерживают героев, которые борются за добродетели, за чувства прекрасного.

На уроках литературного чтения важное место занимает работа с драматизацией, иллюстрацией произведения, словесный и творческий пересказ. Так же на уроках литературного чтения изучаются тексты, которые обладают интересным сюжетом, выразительными диалогами, запоминающимися характерами героев. Иллюстрирование произведений может происходить как в

виде чтения стихов, так и в виде исполнения песен и др. Как известно, по сюжетам художественных произведений написаны великолепные картины, которые необходимо использовать на уроках чтения. Педагог может предложить учащимся самостоятельно придумать свои сказки, рассказы, иллюстрации по изложенным текстам или провести конкурс.

Эстетическое воспитание в процессе обучения младших школьников литературному чтению станет более эффективным при соблюдении ряда педагогических условий: проанализировать научно-методическую и учебную литературу; выявить приемы реализации эстетического воспитания младших школьников на уроках чтения; выявить исходный уровень эстетических представлений у учащихся; разработать систему уроков чтения, нацеленных на решение задач эстетического воспитания младших школьников и проверить ее эффективность; проанализировать и обобщить полученные результаты.

Одним из эффективных приемов является учебно-речевая деятельность, которая требует от школьника глубокого изучения художественного образа, сопереживания, развивает воображение и образное мышление. Выделяются следующие приёмы, которые помогают обеспечить свободу самовыражения учеников: «Почта» (по завершению урока ученикам предлагается написать письмо с пожеланиями, с отзывом о проделанной работе); «Дерево творчества» (на дереве ученики приклеивают цветочки, на которых были выполнены их задания); «В гостях у сказки» (этот приём помогает ребёнку понять суть произведения и с лёгкостью пересказать его).

Применение различных методов и приемов обучения на этапе анализа художественного произведения (словесное рисование, драматизация, описание героя или природы, места действия, выразительное чтение, чтение на лицах и др.) позволит формировать у учащихся эстетические чувства и представления. В эстетическом восприятии используется приём повторного объяснения содержания стихов, песен и литературных произведений. Данный приём помогает учителю сосредотачивать внимание детей на важных фактах художественного произведения.

В такой работе у детей формируется наблюдательность, которая является самым необходимым условием дальнейшего развития школьников. Каждый учитель младших классов должен помнить, что развитие эстетической культуры способствует духовному становлению, которое является основой формирования личности в процессе обучения.

Литературные произведения позволяют ученикам показывать свою активность, знание содержания произведения и полноценное освоение программы по чтению. Дидактически правильно организованный урок способствует выработке сосредоточенности и внимания, влияет также на чувства и настроение учеников, формируя у них эстетические качества. Таким образом, используя на уроках эффективные приемы, средства обучения, элементы устного творчества, у учащихся активизируется потребность к саморазвитию и самосовершенствованию.

Уроки должны строиться так, чтобы они захватывали детей и затрагивали эстетические чувства ребёнка. Задача учителя состоит в том, чтобы научить детей работать с книгой, чтобы каждый ученик в начальной школе мог читать с осмыслением то, что читает, чтобы мог самостоятельно разобраться в прочитанном. Также дети могут в тетрадях изображать иллюстрации к прочитанному, фантазируя в своих рисунках. Большой результат даёт и прослушивание аудио на уроках, просмотр мультфильмов, потому что это приносит детям радость познания и сопереживания. На уроках литературного чтения приоритетное внимание должно быть уделено игровым методам обучения, театральным постановкам, музыкальному сопровождению учебных занятий. Это помогает ребёнку всесторонне развиваться, позволяя создавать атмосферу эмоционального благополучия, наполнять жизнь детей интересными событиями.

Как показало наше исследование, эстетическое воспитание на уроках литературного чтения в начальных классах считается одним из ведущих аспектов формирования гармонично развитой личности, оно способствует формированию литературного вкуса и эстетической отзывчивости - развитию культуры чтения. На уроках чтения в начальной школе учащиеся не только отбатывают навык чтения как таковой, но и учатся воспринимать литературу как искусство слова, воспроизводить образы художественного произведения в своём воображении, тонко подмечать свойства и характеристики действующих лиц, анализировать и описывать их поступки.

Таким образом, уроки литературного чтения в начальной школе помогают детям видеть вокруг красоту, учить самих учеников быть красивыми, чистыми, умными, любознательными. Надо научить детей видеть прекрасное, сформировать у них эстетические чувства, умение видеть прекрасное, помогать, сопереживать.

Список литературы

1. Гончаров И.Ф. Деятельность и искусство в эстетическом воспитании школьников / И.Ф. Гончаров. – Москва: Просвещение, 2003. – 160 с.
2. Подласый И.П. Педагогика: КН. 1. Общие основы. Процесс обучения / И.П. Подласый. – Москва: ВЛАДОС, 2002. – С. 243- 248
3. Лихачёв Б.Г. Эстетика воспитания / Б. Г. Лихачёв. – Москва: Педагогика, 1999-135 с.
4. Ефимова И.Н. Роль эстетического образования в воспитании гармоничной личности. – М.: журнал «Начальная школа», 2012.
5. Кузнецова А.В. «Гармоничное развитие личности младшего школьника». Издательство. Просвещение. 1988 г.

Кудайбергенова К.Т.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда қ. (Қазақстан)

СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ОЙЛАУ

Ұлттық мінезді кез келген ұлттық әдебиеттің өмірінен, нақты шығармаларды негізге ала отырып зерттеу – қазіргі көркем әдебиет пен әдебиеттану үшін аса қажет. Зерттеуші И.С.Брагинский: «Көркемөнердің негізгі мәселелерінің бірі – ұлттық мінез мәселесі. Көркемөнердің ұлттық және жалпы адамзаттық сипаттарын нақты ажырату үшін, атап айтуымыз керек, ұлттық мінезді көркем шығармада суреттеу мен бейнелеу, ол туралы көп айтылатын бірыңғай, шектеулі анықтамаларда әлдеқайда дәлел де, ұтымды болмақ» [1, 24] – деп көрсетеді. Бұл ойды біздер де қуаттай келе, ұлттық мінез мәселесінің өзектілігін танимыз. Осы орайда, басқа да ғалымдардың пікірлерін саралап көрдік.

Қазақ мінезіндегі кеңдік, адалдық, қонақжайлылық, меймандостық, бауырмалдық, достық, т.б. қасиеттер қазаққа кең даладан дарыған деп білеміз. Себебі, біздіңше, ұлт мінезінің қандай дәрежеде болатынын әр тұстағы шығармалар, көркем туындылар дәлелдеп бермек. Ол халықтың ауызша, жазбаша әдебиетінен бейнеленіп, танымдық тұрғыдан әдебиеттану, өнертану, философия, психология, тарих т.б. ғылымдардың жетістіктеріне сүйене отырып, көркемөнер мен әдебиеттің сипаты, ерекшелігі ғана емес, даму заңдылығы болып саналатын ұлттық мәселені тануға көмектеседі.

Зерттеуші Мерғали Ыбрайұлы: «Ең алдымен халықтық мінез дегеніміз не? Бұл – тұтастай алғанда ұлттанудағы көп компоненттердің бірі. Әрине, халықтық мінез жоқтан, ғайыптан пайда болатын құбылыс емес. Халықтық мінез негізінде: салт-дәстүр, халықтың мыңдаған жылдар бойы бастан өткерген қоғамдық кезеңдері, тайпалық, ұлыстық, мемлекеттік жарлық өзгешеліктері, елдік шекарасы, шет-жұрттық елдермен қарым-қатынасы, кәсібі, күн көріс тәсілі, тұтынған идеологиясы, технологиялық түсінігі, т.б. толып жатқан факторлар мен тамыры терең тіршілік құбылыстары жатады», - дей келіп, - қазақ халқының ұлттық мінезі өзінің өмір кешкен кең байтақ далалық, қырлық фондында қалыптасты. Сондықтан қазақ халқына тән негізгі белгілер кең пейілділік, жомарттық, салғырттық, немқұрайлық, қонақжайлылық, көпшілдік, жайбасарлық, кешірімділік, еріншектік, бауырмалдық, намысқойлық, төзімділік т.б.» [2, 54] – деп қазақ халқының ұлттық сипатын айқындайтын ұлттық мінез бірліктерін тізбектеп көрсетеді.

Сонымен, ұлттық мінездің қалыптасуында ұлттың әдет-ғұрпының, тұрмыс-салты, кәсіптік-шаруашылықтық ерекшеліктерінің, ұлттық сезімнің маңызды роль атқаратыны белгілі болды. Олай болса, осы ұлттық құндылықтар Сыр сүлейлері поэзиясында қандай дәрежеде, қалай көрінгенін анықтауға болады?...

Сыр елінде ерекше дамыған өнердің бірі – айтыс. Айтыс өнерінде ерекше нұрланған Сыр сүлейлері қазақы тұрмыс суреттерін, дәстүр-салтты бағалай жырлап, ұлттық сипатты даралай түскен. Дырқайұлы Оңғар, Тұрымбет Салқынбайұлы, Молдахмет Дабылұлы, Т.Ізтілеуов, Қаңлы Жүсіп пен Кете Жүсіп, Қарасақал Ерімбет, Шораяқтың Омары, Керейт Шәді, Күдеріқожа

Көшекұлы, Ұлбике, Әбдікәрім Оңалбаев, Сәнбала, Таубайдың Жүсібі, Нартай Бекежанов, Бұдабай Қабылұлы т.с.с. ақындар қауымдасудан бастап, көлемді сүре айтыстарында тұрмыс-салт катынастарын ұлттың мәдениет көзқарастарымен жырлағандығын аңғарамыз.

Айтыс өнерін зерттеген М.Жармұхамедұлы: «Ақындық және жыраулық поэзия халық өнерінің айқын көрінісі, көркем шежіресі болғандықтан, бұларды дамуы да ел тарихымен терең ұштасып жатыр. Айталық, дәстүрлі айтыс өлеңдері XIX ғасырда ерекше мол серпінмен дамыды. [3, 12] – деп нақтылай түседі.

Біздің зерттеуіміз Сыр сұлейлерінің жазба айтысындағы ұлттық сипат болғандықтан айтыстағы ұлттық мінез, тереңдік, жомарттық, кейіпкер қарым-қатынасы, ұлттық намыс, мұңшылдық, аңқаулық, қонақжайлық, қонағасы беру, әзіл-қалжың, қазақы қалжың сияқты мәселелерді сараптауды жөн деп таптық.

Бұл орайда Мұхтар Әуезовтің көпшілік ескере бермейтін бір пікірін еске түсіреміз: «Қазақ тұрмысының ерекшеліктерін айтыс өлеңінің ақыны мен билік жолындағы билер сөз сөйлесе, сол жоғарғы ру жігін тереңдетуге, ру намысын айқындап шығаруға қызмет қылған» [4,177] – деген сөзін негізге аламыз.

Айтса айтқандай, қазақтың жазба айтыстары ру намысын, халқымыздың бір ерекшелігін танытады. Ендеше, Сыр сұлейлерінің жазба айтысындағы ұлттық сипат пен көркемдік ойлау жазба көркем әдебиеттің бастауы деп білеміз.

Сыр сұлейлерінің арасында кеңінен танымал Оңғар жырау – танымал тұлға. Оның Ырысты қызбен айтысы қайымдасу сайысында ұлтымыздың дәстүрлі әзіл-қалжыңға құрылатын сипаты көрінеді. Қайымдасу барысында Оңғар жырау қыз елінен сұлу қыз іздеп келгенін және қонақасы беруін жырлаған. Қазақ тұрмысында ежелден бері келе жатқан әзілдесу және келген қонаққа арнайы жатқан әзілдесу және келген қонаққа арнайы қонақасы беру салты бар.

Айтыс қыз бен жігіт арасында болған соң бір-біріне тілек, наз, сын араласа отырған. Сөзді бастаған Оңғардың аяқтағанға дейінгі ойларында ұлттық сипат айқын. Оңғар:

- Атыңды мен білмеймін, қарағым қыз,
Келе жатқан ұзақ жолдан жолаушымыз [5, 69].

- Айтайын, «айт» десең мен жұмысымды
Өзіңдей іздегенім бір сұлу қыз.

Жомарттық етпесең де Атымтайдай,
Ағаңа бермейсің бе қонақасы? [5,73].

Ырысты қыз жауабында:

- Үйімді қызғанбаймын «қонам» десең,
Жай жатып, жақсы қонақ болам десең [5,71].

Осы үзінділерден ақындардың қайымдасу өлеңінде қазақтың тұрмысы, мәдениеті, ұлттық салт, қыз бен жігіт әзіліндегі дәстүрлі жағдайлар суреттелген. Әзіл-қалжың ұлтымыздың ертеден келе жатқан дәстүрлі шындығын елестетеді.

Этникалық мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері ақындардың образды ойлауымен, айналаны тануымен, салт-санасымен тығыз сабақтасып келеді. Сондықтан да тіл-тілдің сөз қазынасында дүниетаным бейнеленеді.

Айтыста ұлттық намыс туралы да сөз болған. Оңғарға берген жауабында Ырысты қыздың даралануына негіз болған мінез ерекшелігі. Намысын бермеу үшін:

Қонағым, ақырында қас болдың ба, -
Білместей жай-жағдайды жас болдың ба?
Мен саған «жөн сілте» деп тұрғаным жоқ,
Айта бер ақылыңды басқа орында [5,74]!

Бұл жерде кейіпкерлердің даралануына негіз болған мінез ерекшелігі, Оңғар да, Ырысты да сөз сайысында намысты бермеу үшін қазақы сипатын өзгертпеген.

Ұлттық мінез айтыста жалаң сипатталмай, бейнелеудің әртүрлі тәсілдері арқылы сараланған. Сөйтіп, өлеңді қазақ рухымен үндестіріп, ұлттық мінез бен ұлттық менталитетті танытқан.

Оңғар мен Ырысты тіліндегі тілдік суреттің ерекше болуы, ұлттық нақышта келуі олардың өз ана тіліндегі барлық сөздердің мәнін түсініп, ұлттық таным поэзиясында шегеленуінде, сол деңгейде дамуында жатыр деп ойлаймыз.

Екі ақынның да ұлтымыздың салт-дәстүрін жақсы білетіндігі мен ақын тіліндегі ұлттық бояу көрініс берген.

Сөз соңында Ырыстының:

Деп айтып: «Ана тілін алам-дағы»

«Сау бол – деп, - көріскенше аман-дағы», -
деуі ақынның тілдік тұлғасына тән ой-танымының ерекше даралығының көрінісін байқатады. Ырыстының өзінен үлкен Оңғарды «аға» деп тілін алып сыйлауы да ұлтымызда бар қасиет. Сондықтан ұлттың болмыс-бітімін тұтас мәдени жүйе ретінде бойына сақтаған кейіпкерлер бейнелеуінде нақты берілген.

Берілген мысалдардағы теңеу, эпитет («сұлу қыз», «Атымтайдай», «Атаңнан мейман ұлық», «қайырсыз», «жақсы қонақ» т.б. мәңгілік тіршілік, тұтас дүние) деп танылып, адамды соның бір бөлшегі ретінде танытады және адамға тән қасиеттерді ұлттық сипатта беріп отырады.

Екі ақында юморлық сипат басым, қазақ тұрмысындағы іс-әрекеттер, қазақы мінез- құлық қасиеттерін таразылаған. Сөз түйінде адамгершілік қасиеттер, қазаққа тән адалдық, жомарттық, аңғалдық, намысқойлық, ерлік, өрлік, дарқандық сияқты ұлттық дүниетанымның тағылымдық, ғибраттық өнеге ұлықталған.

Сыр сүлейлерінде айтыс жанры ерекше дамыған десек, ақындар айтыста ұлттық сипатты сақтаған. Көркемдік ойлау дүниетанымның жырлануы да ерекше екені белгілі.

«Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Нақыпқожа» айтысы, Қарасақал Ерімбет пен Шораяқтың Омары «Шәкей салмен алты ақынның айтысы», «Алты ақынның өмір туралы» айтысы, «Ырысты қызбен он алты ақынның» айтысы, Бұдабай, Нартай, Тұрмағамбет, Тұрымбет Салқынбайұлы, Даңмұрын Кенжебекұлы, т.б. ақындардың айтыстарындағы ұлттық сипат ерекшеліктері де қазақ сөз өнеріндегі дәстүрлі тағылым аясында бағаланды.

Көркем шығарма көркемдік әлем мен көркем тіл арқылы айтушы мен оқырманды бір-бірімен байланыстырады. Яғни, оқырман автордың таным әлемі мен «тіл әлеміне» енеді. Соның нәтижесінде оқырманды қызықтыратын, автордың көркемдік әлемін бейнелейтін қайталанбас ерекше «тіл әлемі пайда болады», - дейді [6, 60]. Ф. Қожахметова мәтіннен тыс мазмұнын да ұғып түсіну қажет. Ол үшін Күдеріқожаның өмір сүрген ақындық ортасы, оның ұлттық дүниетанымын жете білу де орынды. Нағыз ұлт өмірінен алып, поэзияда деректер мен халықтық сипат пен мінез көрініс тапқан. Күдеріқожа бұл қағысуында ел мінезін қазақша ойлап бейнелеген. «Қазақ өлеңдеріндегі ұлттық мінез жайлы айтқанда бұл орайдағы шешуші міндетті ақын бейнесі, тұлғасы атқаратындығын естен шығармауымыз қажет» - [7,93] деп ой түйген. Ғалымның осы тұжырымына сай Ырысты мен Күдері айтысында екі ақынның шешуші міндетті атқарып, ақындар тұлғасындағы ұлттық мінез табиғаты айқын көрінген, сондықтан ақындар бейнесі шешуші міндетті атқарып тұр демекпіз.

Ақындар айтыстарындағы ұлттық сипаттың көрінісі – шығармашылық тұлғалардың халықтық дүниетанымынан нәр алған болмысының көрсеткіші. Бұдабай Қабылұлының (1842-1912), Оңғар жырау Дырқайұлының (1859-1902), Тұрымбет Салқынбайұлының (1868-1946), Даңмұрын Кенжебекұлының (1870-1923), Молдахмет Дабылұлының (1879-1946) айтыстарындағы ұлттық сипат ерекшеліктері де қазақ сөз өнеріндегі осындай дәстүрлі тағылым аясында бағаланады.

Мысалы, «Бұдабай мен Қарлығаш», «Бұдабай мен Дәмегей», «Бұдабай мен Айсұлу», «Бұдабайдың қызымен жұмбақ айтысы», «Бұдабай мен құдаша қыз», «Молда Мұса мен Бұдабай», «Оңғар жырау мен Ырысты қыздың айтысы», «Оңғардың Тобжанмен айтысы», «Керейт Даңмұрын мен Қаңлы Жүсіп», «Кете Жүсіп, Тұрымбет жырау, Жиенбай жырау», «Ырысты мен он алты ақын (Ешнияз, Әзілкеш, Садық, Оңғар, Ерімбет, Шегебай, Базар, Сайын, Құлназар, Қалмағамбет, Жүсіп, Есенжол, Аманжол, Есімтай, Кеншімбабай, Сәрсенбай)», «Шәкей сал мен алты ақын», «Болман мен Тайжан», «Тайжан мен Нұрғали», және т.б.

Жұмбақ айтысы, мысал айтысы, хат айтысында ақындар көркемдік теңеу, образдау, әдеби бейне жасап, ұлттық өнердің қуаты мен шеберлігінің деңгейін танытуға тырысқан. Ұлттық мінезді сөз өнері арқылы халықтың сүзгісінен өтіп отырған. Ұлттық әдебиетімізде серпіліс жасап, шебер баламалап байланыстырады. «Алты ақынның өмір туралы айтысы» Т.Ізтілеуовтің Шораяқтың Омарына жазған хатынан басталады. Айтысқа Кете Шахар, Кете Жүсіп, Керейт Шәді, Сарқасқа Молдағали қатысады. Осы айтыстағы Керейт Шәді ақынның жауабында:

Бір кетсе, екі келмес енді айналып,
Қараша үйі қазақшылық, тіккен кеңсең,
Бағдары – баяғы өткен бабамыздың,
Тоны мен тоқты тері киіп сенсен. [8, 139]

Келтірілген үзіндіден ұлттық сипат басым, ұлттық бояу қою екенін байқайсыз. Қазақтың қараша үйі, ұлттық киім тоқты терісінен тігілген тон ұлттық символда бейнеленген. Осы айтыстың өн бойында ұлттық мінез бен сипаттың ақындардың түрлі ой-сезімдері көрінген.

Айтыстың соңғы шешімін қойған Молдағали:

Қасында домбыра шертіп сен отырсаң,

Алдында ақ жеңгейдің болып үншен,

Міндет қып өрелігін өлеңіңнің,

Алтын мен күміс тауып белден кешсең, -

деп ой түйген.

Домбыра ұлттық аспап болғандықтан, ұлттық сипатты танытатын ерекшелік болып тұр. Ақынның бейнелеу тәсілдерін қолдануы ұлттық психология мен ойлау жүйесіне сай қалыптасқан түсінік-танымдардың өрісін барынша кеңейте түседі. Қазақтың төл баспанасы киіз үйдің қасиеті отбасы сөзінің ауыспалы бір мағынасын қара шақырақ дейміз. Қара шақырақ – қараша үй, әулетті бүкіл елді айғақтайды. Құт-несібе шақырақ арқылы қараша үйге кіреді, сондықтан қараша үй – бірлік пен берекеге толы қазақ ұлтының мекені. Жалпы көшпенділер қараша үй оның түндігін, шаңырағын, кереге, уық сияқты әбзелдерін қадірлеген. Бақанды ұрпақтың дүниеге келу салтымен ұштастырған. Қараша үй немесе киіз үйге кірген адам, ешкім жоқ болса да, сәлем береді. Сондықтан ұлттық салтымызда қараша үйді кие санаған. Айтысқа қатысқан алты ақын да сөз шеберлері өзіне керекті халық өмірінен алып, оны өздерінің поэзиясында пайдаланған. Халық тілінің табиғи мүмкіншілігін ежелден қалыптасқан тілдік дәстүр негізінде меңгерген.

Ақындардың топтасып айтысу мен ақындарға айтылған аралық сөздерге ақындардың халықтық тіл мен дүниені қабылдауында, көркем бейнелеуінде ұлттық сипатқа баса назар аударған. Айтыстардағы образдылықтың ұлттық сипатын ұлттық мінезден айқындай аламыз. Ақын образдарының ұлттық табиғаты теңеулерінде ғана емес, кейіптеулерінде де өзгеше. Тұрмағамбет:

«Қайратты қатарыңмен асқанменен,

Ерлерге оңай емес тау құлату

Жақсыға жарасарлық жұмыс ешсе,

Бурадай шошып көбік бұрқырату»

Берілген үзіндіде теңеу эпитеттер - [9,69] ерекше образды суреттер жасаған.

Қазақ поэзиясында төрт түліктің ішінде қасиетті түйені образға, көркем бейне жасауға арқау еткен. Шөлге шыдамды жануарды төзімді рух кейіпінде таныған. Ақын түйенің кескінін емес, осы түлікке эмоциялық қарым-қатынас та көрінеді. «Бурадай» көбік шашу, яғни, ашулы кәрі адамнан шыққан мәрсіз сөз екенін ұмытпаған жоқ. Түйені тірек образы етіп, образ жасауға негіз болған. Қазақ халқының көшпелі тұрмысында түйенің орны ерекше, бұл түлік тек ұлтымызға тән болғандықтан бірде іріліктің, бірде нәзіктіліктің, табиғаттың сұлу суретінің бейнесінде алынған.

Адамның көңіл-күйі жүйрік болғанмен, жақсы адам сөзге тоқтайды, сөз қадірін түсінеді, - деп тоқтам жасайды. Бұл образдың тегі халық сөзінен шығып тұрғанын аңғару қиын емес. Халықта «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?», «Кем болмас, кеннің ісі», қалайда да, «Ердің ісі – келіс, жаманның ісі – керіс», - деген ойлар халықтық дүниетаным, тұрмыс-тіршіліктің түсініктерімен сабақтас беруінен көрінеді.

Қорыта айтқанда, Сыр сүлейлері шығармаларындағы ұлттық мінез бен көркемдік ойлау бір-бірімен астасып жататын, бірін-бірін толықтырып тұратын рухани дүниелер. Ұлт сабақтастығын одан әрі жалғастыру – өскелең ұрпақтың кезек күттірмей орындайтын міндеттерінің бірі деп білемін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Брагинский И.С. К обсуждению вопроса об интернациональной и национальной литературах Востока. – Москва: Наука, 1972. – 36 с.
2. Ыбырайұлы М. «Халықтық мінез хақында»//«Абай» журналы, 1966. – №2 саны.
3. Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001, – 293 б.
4. Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 238 б.
5. Дырқайұлы Дүр Оңғар. Ерлерім сөйле дегесін. – Қызылорда: Қоғам, 2009. – 128 б.
6. Кәрібозұлы Б. Сырлы сөз сипаты. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 281 б.
7. Әлібек Т.Қ. Құлмамбет. – Алматы: Әсем систем, 2004. – 336 б.
8. Ізтілеуов Т. Назым. – Алматы: Жазушы, 1972. – 265 б.
9. Шораяқтың Омары. Шайыр. – Алматы: Жазушы, 1984. – 74 б.

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СЕМАНТИКИ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ (КАЗАХСКИЙ, РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ) В ОТРАСЛЕВОМ ДИСКУРСЕ

При системном анализе, который проводится на основе семантики компонентов, особое внимание уделяется лексическим атрибутам казахского, русского и английского языков. Глагол движения в плане выражения - формально сегментная и прерывистая единица, а в плане содержания - семантически полная и сложная единица. Основываясь на теоретических выводах функциональной синтаксической модели, выражения действий называют отношения между субъектом и объектом, что подразумевают два элемента синтаксиса: тему внутри предложения и самого объекта. В наборе возможных глаголов спортивного аспекта всегда можно указать системно инвариантный тип-контекстно немаркированный, интонационно нейтральный или линейно естественный, что подразумевает выявление обычной последовательности аргументов сказуемого, предусмотренной в языке. Термин информирует, прежде всего, об акте, когда сознание субъекта движется к объекту. Можно сделать вывод, что глагол движения – это единица, неопределенная по месту, которая состоит в тематической структуре, а прогнозируемое словарное определение выражения принимает форму расщепленной композиций. Эта семантическая особенность частично связана с производными, которые определяют пренебрежение или даже уничижительное отношение к другим глаголам [1]. Русский язык допускает входной префикс в гораздо большем количестве, чем английский и казахский. Категориальный аспект отражает событийный или непрерывный характер ситуации, то есть его тип, противостояние которого может быть результатом лингвистического представления одного и того же действия.

Системно-структурные особенности глаголов движения характеризуются одной из ярких черт русской лексики в целом – способностью слова одновременно иметь разные значения. Как уже отмечалось, глаголы движения в спортивном дискурсе, как правило, применимы только к прямым значениям. В этих значениях используется ненаправленный глагол. Наряду с проблемой значения слов, вопрос о словесных синонимах тесно связан с прямым и переносным значением слов. Смысловая эффективность движения глаголов, богатство, разнообразие их значений и лексических средств определяет сложность их синонимичных отношений. Иногда два слова могут быть синонимами по отношению к третьему, не будучи синонимами друг друга и, следовательно, без ввода одной серии синонима. Анализ лингвистического материала показывает, что синонимичные возможности глаголов в казахском и русском в целом весьма ограничены. Например, глаголы движения «ползать» и «плавать» по своим основным значениям не имеют синонимов. Когда дело доходит до глаголов ненаправленного движения, их синонимичные отношения еще более ограничены. Из-за их семантической специфики глаголы ненаправленного движения похожи друг на друга, поэтому их синонимичные отношения очень сильно различаются. Таким образом, конкретный анализ системно-структурных и функционально-семантических особенностей глаголов движения в спортивном дискурсе позволяет сделать вывод, что у глаголов есть самые большие синонимичные глаголы движения высших синонимичных строк [2].

Особенно важно рассмотреть сбалансированные фразы или фразовые единицы, содержащие глаголы движения. Глаголы движения в спортивном дискурсе являются основными компонентами многих фраз. Фразеологические словари английского языка насчитывает более 400 поворотов, включая двигательные глаголы. Наиболее часто употребляемыми являются «to run» – бежать, «to jump» – прыгать, «to pull» – тянуть, тащить, «to push» – толкать, нажимать, «to fly» – летать, «to climb» – лезть, взбираться, «to fall» – падать, «to march» – шагать, маршировать. Семантический и функциональный аспекты характеризуются тесным смысловым единством и обозначают единое понятие. Об этом свидетельствует тот факт, что часто фразовыми единицами обозначаются такие понятия, которые возможно передать единым словом. Следует отметить, что в семантической структуре глаголов, подчиняющихся движениям, можно выделить свои особенности потребления в речи, связанные с оригинальностью создания видовых форм в глаголах движения. Таким образом, некоторые консоли создают пространственные значения в глаголах, что используются в речи для обозначения предела действия, его естественного результата. Следовательно, реализация семантических глаголов движения зависит от особенностей их функционирования в контекстах и

текстах определенного спортивного типа. Самый важный морфологический признак глаголов движения—это специфика функциональной категории их видов и области применения [3].

Системно-структурное значение глагола движения в спортивном аспекте очень абстрактно, при выражении которого раскрывается не только реальная форма глагола, но и лексические и синтаксические особенности контекста. Оно позволяет акцентировать внимание на последовательности употребления терминов в сочетании с контекстом универсального восприятия, то есть, на замене косвенных глаголов словами, которые сигнализируют о принадлежности глагола к одному из соответствующих типов. Необходимо полагаться на контекст, потому что позволяет открывать грамматические знаки и лексические элементы, характерные для глагольных структур. Исходя из этого, материалы лингвистических механизмов для понимания семантических различий в форме видов глаголов должны служить в качестве предложений и связанных текстов, раскрывающих нерусское изучение синтаксической уникальности с использованием форм видения глагола. Основным отличительным признаком глаголов движения является видовое образование в глаголах одностороннего и ненаправленного движения с помощью приставок. Следуя принципу, согласно которому присоединение приставки к любому глаголу несовершенного типа влечет за собой совершенствование этого глагола, путь соединения глаголов одностороннего движения придает новые оттенки лексических спортивных значений.

Глаголы ненаправленного движения в рамках спортивного дискурса отличаются от всех остальных глаголов русского языка тем, что в результате присоединения к ним приставок они сохраняют ценность несовершенного жанра. В сочетании с префиксами пространственных значений они не попадают в категорию совершенных видов, а выполняются только при фиксации основы со значением, количеством или результатом действий. Важно определить суть понятия видовой пары, так как в современном лингвистическом языке существуют разные точки зрения по этому поводу [4]. В парах лексических глаголов несовершенных жанров, отличающихся друг от друга, понимается только грамматическая семантика жанров, а смысловая принадлежность членов пар различается только взглядами и является формами одного и того же глагола. Лексическая идентичность является предпосылкой для отнесения глаголов к видовой форме. Если глаголы не имеют полной лексической идентичности, они не могут образовать видовую пару, независимо от их ближайших понятий, относящихся к спортивной теме. Словообразующие основы выполняют разные функции и имеют разные оттенки значения по отношению к глаголам обеих групп. Если односторонние глаголы, например, с префиксом, выражают значение частоты явлений, то ненаправленное—ограниченное по времени действие.

Морфологическая и текучая структура глаголов движения в казахском, русском и английском языках достаточно сложная и специфичная, поэтому требуют особого внимания в процессе использования. Словообразующие инструменты могут изменять концептуальное значение и действие исходного глагола, что влекут за собой изменения производных лексических значений. Другие образующие, не затрагивая концептуальные свойства исходного глагола, сообщают об этой новой характеристике действия, то есть определяют значение того или иного способа действия. В некоторых случаях префикс, как синтаксическое свойство глагола — расширяется. Известно, что глаголы движения нельзя сочетать с небрежным падежом непосредственного объекта. Однако, винительный падеж, в данном случае, означает не объект действия, а меру пространства или времени. В других случаях основы терминов указывают значения глагола и одновременно ограничивают возможность комбинирования, что способно соединяться с множеством падежей и предлогов для выражения различных пространственных отношений. Например, в современном русском и казахском языках существует около двухсот образований, основанных на глаголах движения. Но, роль префиксов в их производных ограничена, поскольку объединенная способность движения зависит от специфики основы, которая может быть только действием [5].

Сочетание производных глагола движения в английском языке во многом зависит от семантики исходного глагола. Словообразующие с такими глаголами имеют большую комбинацию возможностей. Возможности глаголов движения, в свою очередь, сильно различаются, поэтому важно выбрать желаемый падеж глагола, поскольку здесь учитывается множество факторов. Это лексикологическая сущность самого глагола, своеобразие основ, а также коммуникативное намерение подлежащей речи и лексическое значение зависимого слова. При функциональном и системном подходе, выбирая желаемую падежную конструкцию после любого заданного глагола, необходимо учитывать все представленные факторы, принимая их во внимание

во взаимосвязи и взаимодействии. В таких условиях языков глаголы движения являются составными частями фразеологизмов, они теряют свое первоначальное значение, потому что главная особенность фразеологизма состоит в том, что в смысловой плоскости он составляет одно слово и, как правило, одно понятие. Особый интерес представляет переход на фразовую революцию, основанную на глаголах движения. Их сравнительный анализ как лингводидактическая основа для реализации транспозиции и преодоления искажений [6]. Типологическое сравнение русского, казахского и английского языков позволяет понять причины ошибок, которые являются следствием сбоев в языковой структуре.

Системно-структурные и функционально-семантические особенности глаголов движения в спортивном дискурсе имеют самые разные значения, не только аспектные. Приставки глаголов имеют самые разные значения: если префикс можно рассматривать как показатель термина, тогда глаголы принимают разные префиксы как показатели действий. Чтобы идентифицировать чисто аспектный, суффиксы указывают на аспект существенно иначе, чем приставки. Таким образом, образование глаголов трактуется современной академической грамматикой рассматриваемых языков, что имеют широчайший диапазон производных механизмов. Глаголы различаются набором форм в парадигме и синтаксической связностью. Наиболее типичные их пары начинаются с обсуждения категории аспектов, что различают значения в противоположной продолжительности действий, направленных на достижение результата. Наличие таких частей действий, отмеченные глаголами, относятся к граничной или внутренней цели термина. Результат, который возникает, считается инвариантом пар в соответствии со школой интерпретации аспекта. Только некоторые из префиксов образуют правильные пары, остальные – исключают производное извне. Речь идет, прежде всего, о конкретном префиксе временных характеристик действия: разграничительный или распределительный механизмы [7]. Идентично построенные производные от глаголов достижения и мгновенных глаголов являются распределительными и объединяют разграничение, то есть ограничивают временной ход, и в то же время являются подходящими эквивалентами в отношении частичного результата в спортивном ракурсе.

Функциональный аспект глаголов движения исходит из семантической составляющей с особым акцентом на глобальность смысла и локальность структуры изучаемого термина, то есть изменение направления понятий в правилах интерпретации. Эти постулаты реализуются избранными моделями генеративной семантики, историческое продолжение которых происходит, с одной стороны, с помощью традиционных когнитивных концепций, а, с другой – новых структуралистских концепций. Семантический анализ, который проводится на основе теоретических выводов избранных когнитивных моделей, фокусируется на концептуальных правилах.

Список литературы

1. Halliday M.A.K., Hasan R. 2019. Language, context and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective. Geelong: DeakinUniversityPress.
2. Freddi M. Functional grammar: An introduction for the EFL student. Bologna: Functional Grammar Studies for Non-Native Speakers of English 2020.
3. Firbas J. Functional sentence perspective in written and spoken communication. Cambridge: CUP 2018.
4. Fawcett P. Translation and language. Manchester: St. Jerome 2019.
5. Catford J. C. A linguistic theory of translation. Oxford: OUP 2020.
6. Baker M. The Routledge encyclopedia of translation studies. NewYork: Routledge 2020.
7. Jackendoff R. Toward an explanatory semantic representation. Ottawa: Linguistic Inquiry 2020.

Кривошапова Т.В.
доктор филологических наук, профессор
Казахстанский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова
г. Астана (Казахстан)

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ «ПОСЛАНИЙ» БАХЫТА КЕНЖЕЕВА

В оценке Ю. Лотмана культурный текст предстает не только как сообщение на каком-либо одном языке, а «как сложное устройство, хранящее многообразные коды, способное трансформировать получаемые сообщения и порождать новые, как информационный генератор, обладающий чертами интеллектуальной личности». Он как бы вступает в контакт с так называемым его потребителем – в данном конкретном случае адресатом и адресантом, читателем и создателем текста, говорящим и слушающим.

Более двадцати лет назад, еще в 2000 году, в Санкт-Петербурге состоялась антропологическая конференция, посвященная виртуальному пространству культуры, и опубликованные материалы содержат несколько статей, связанных с феноменом текста, рассмотренным в аспекте пространства. И в предлагаемой статье представлены присутствие и функционирование русской / русскоязычной литературы в Казахстане, являющим собой значительную часть современного евразийского пространства, которое определено границами бывшего Советского Союза. Уникальное географическое положение страны, ее «месторазвитие» (по определению евразийцев), история взаимоотношений «европейского» и «азиатского» в Казахстане, как и в культуре России, позволяет избрать в качестве предмета изучения ее этнокультурный текст. Ведь если в первые десятилетия XX века российские ученые-эмигранты полагали, что именно концепция евразийства может способствовать гармонизации двух миров – Востока и Запада, то в XXI веке ее роль еще более возросла.

В последние столетия вопрос о национальной принадлежности творческой личности становится достаточно дискуссионным. Изначально ведущим являлся языковой аспект, а в XX веке и, тем более, на рубеже XX и в начале XXI века в поле зрения исследователей все чаще оказывается этническая доминанта. Это обстоятельство позволяет усмотреть и подобные этнокультурные сегменты в творчестве наших современников, средой творческой деятельности которых был Казахстан.

Материалом для статьи послужила весьма значимая страница творчества Бахыта Кенжеева – поэта казахского происхождения (отец – казах, мать – русская), пишущего преимущественно на русском языке. Он родился 2 августа 1950 года в Чимкенте, но с трёх лет жил в Москве. Отец был учителем английского языка, мать – библиотекарем. Закончил химический факультет МГУ. Его первая публикация состоялась в коллективном сборнике «Ленинские горы: Стихи поэтов МГУ». В юности публиковался в периодической печати («Комсомольская правда», «Юность», «Московский комсомолец», «Простор»), однако первая книга его стихов вышла в Америке, в 1984-м году.

В начале 1970-х Бахыт Кенжеев становится одним из учредителей поэтической группы «Московское время» (вместе с Алексеем Цветковым, Александром Сопровским, Сергеем Гандлевским). В 1982 году поэт эмигрирует в Канаду, в 2008-м переезжает в США (Нью-Йорк). Он член Русского ПЕН-клуба. Входил в жюри премии «Дебют» (2000), в жюри международного конкурса переводов тюркоязычной поэзии «Ак торна» (2011), премии «Русская премия», «Кубок мира», «Волошинский конкурс». Публиковался в переводах на казахский, английский, французский, немецкий, испанский, голландский, итальянский, украинский, китайский и шведский языки [3]. В поле зрения находится сборник стихотворений Бахыта Кенжеева «Послания», составленный им самостоятельно еще в 2004 году [4]. Туда вошли лучшие, по мнению самого Бахыта, стихотворения, написанные им за весь период его творчества. В книге 248 стихотворений, которые поделены на десять разделов: «На окраине семидесятых», «Осень в Америке», «Век обозленного вздоха», «Послания», «Радость узнавания», «Из книги АМОЕРГОСУМ», «Между сном, вдохновением и бегом», «Сочинитель звезд», «Снятая под утро» и «Невидимые». В статье же будет рассмотрен лишь цикл, давший название книге, все двенадцать стихотворений, включенных автором в него, были осмыслены поэтом как адресованная лирика, которая продолжает жить в русской литературе. Сам жанр послания до этого был исследован многочисленными учеными, в частности, Татьяной Крутловой и Львом Клебергом. Творчество же самого Кенжеева изучалось Алексеем Бокаревым, Ольгой Лебедушкиной, Олегом Склярным и др. Но два этих контекста до этого не пересекались. Особенность посланий Кенжеева

состоит в том, что, как говорит сам автор в личной переписке: «основаны они на альтернативной модели истории (декабристы победили в 1825 году, и Россия стала строить социализм)». Цикл Кенжеева имеет подзаголовок «Монреаль 1889», хотя все адресаты – современники и друзья автора. «В данном жанре можно выделить несколько основополагающих признаков: Во-первых, это актуализированная в тексте (внутри него и/или в заголовочном комплексе) коммуникативная ситуация «я – ты» причем «персонажи» внутритекстового эпистолярного дискурса – отправитель письма и особенно его получатель – обозначены в тексте. Второй структурный признак послания — отправитель и адресат всегда на грани условно-литературного и реально-бытового контекстов. Текст послания всегда «мерцает» на границе литературной условности и бытовой реальности. Третий признак жанра – интимизация мира адресата и адресанта, ограниченность их от остальной аудитории» [1].

Формальным жанровым признаком послания является то, что оно в большей или в меньшей степени имитирует письмо, то есть основным признаком этого жанра является обращение к конкретному лицу, а также наличие таких элементов, как пожелания, просьбы, увещания. Дружеское послание создается с целью обретения единомышленника и союзника. Можно сказать, что литературный эпистолярный жанр отличает художественное сознательное использование стилистических возможностей переписки – приближение к разговорному языку, лирический подтекст, аллюзии, внесение оттенков социально-языковой характеристики» [5].

Бахыт Кенжеев считает себя «предателем трех родин». Он говорит, что «в возрасте трёх лет он предал Великий Казахстан», «потом он предал Великий Советский Союз, когда уехал в Канаду в 1982 году», ну и, «увлѣкшись какой-то нью-йоркской красоткой, предал Великую Канаду и переехал к ней». В цикле «Послания» Бахыт часто с любовью говорит и о России, и о Канаде, и об Америке. В соответствии с тем фактом, что основаны послания на альтернативной модели истории, Бахыт стилизовал характер своих адресатов под конец XIX века. Второй особенностью этих необычных посланий является то, что «лирический субъект Кенжеева в его произведениях — это лирический герой, являющийся не только субъектом-в-себе, но и субъектом-для-себя, т.е. он становится своей собственной темой, а его облику свойственна общность идейно-психологических и биографических характеристик, благодаря чему в разных стихотворениях раскрывается единая человеческая личность в ее отношении к миру и к самой себе» [2]. Но, что еще важнее, Кенжеев сам себя позиционирует как отправителя своих посланий. «В лирике Бахыта статистический и содержательный анализ форм высказывания дает возможность выявить основные стратегии самоидентификации героя. С одной стороны, он отчетливо осознает себя как индивидуальность, с другой – интенсивно переживает утрату самоаутентичности. Вместе с тем лирического героя характеризует повышенный интерес к чужому сознанию, нередко оборачивающийся проблематизацией или даже снятием субъектной границы» [там же].

Также он говорит о том, что послания его были написаны для абсолютно реальных людей и доставлены были им же. Это позволяет сделать выводы о том, что в его творчестве послания прочно стоят на классической ступени эпистолярного жанра. «В наше время письмо по существу находится за пределами литературы. Когда пишут письма, забота о художественности стоит обычно на последнем месте и получаются произведения, интересные и важные для пишущего и для получателя, но более ни для кого. Даже письма Толстого или Чехова представляют для нас скорее исторический и биографический, чем художественный интерес. Исключение представляет лишь одна сравнительно небольшая группа писем. Это так называемые «открытые письма» – те, которые публикуются в печати, обсуждаются, вызывают отклики и, будучи обращенными к конкретному адресату, становятся в то же время фактом общественной и литературной жизни. Например, в античности все письма были «открытыми». Это не значит, что они предназначались для немедленного широкого опубликования; но это значит, что человек, который писал письмо другу, твердо знал, что его письмо прочтет не только адресат, но и другие его друзья, а многие из них переписут письмо для себя и покажут собственным друзьям, и так далее, и поэтому он заботился о легкости изложения и красоте слога не менее чем, если бы писал речь или трактат. А потом также письма собирались – иногда самим автором, иногда его корреспондентами и поклонниками – и издавались отдельными книгами к сведению всех любителей изящной словесности». Так как в книге имеет место лишь нумерация посланий, то в статье произведена дешифровка их адресатов, которая стала возможной благодаря личному письму поэта, отправленному ее автору.

Итак, цикл «Посланий» представляет собой адресованную лирику. Особенность их этнокультурного контекста состоит в том, что написаны и посвящены они были современникам

автора, хотя Кенжеев намеренно переносит нас в свою особую параллельную реальность. Именно поэтому эти стихотворения можно обозначить, как послания с выдуманной ретроспекцией, позволившей автору внести в свои письма особую изюминку. А перечень адресатов и анализ их этнической составляющей свидетельствует о том, что «уход» из родного социума неизбежно приводит к утрате контактов с исторической родиной: такова специфика этнокультурной личности пишущего на русском Бахыта Кенжеева – замечательного поэта, родившегося в Казахстане.

В результате можно прийти к выводу о том, что в условиях иноэтнического окружения любая литературная традиция постепенно самоликвидируется, если только не происходит пополнения ее новыми индивидуумами (в лице представителей «других волн»). Смена ментальности часто приводит и к замене языка, а вследствие этого – к смене национальной парадигмы литературного творчества как отдельно взятого писателя, так и поколения творческих личностей, выросшего в условиях диаспоры в целом. Таким образом, сохранение «своего лица» даже при наличии современных тенденций к открытости общества весьма проблематично.

Список литературы

1. Артёмова С.Ю. Лирическое послание в литературе XX века: поэтика жанра: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук (22.01.04) / Артёмова Светлана Юрьевна – Тверь, 2004.
2. Бокарев А.С. Самоидентификация лирического субъекта в поэзии Бахыта Кенжеева 1970 – 1980-х годов // Вестник ПСТГУ. – 2015. – № 1
3. Кенжеев Бахыт. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кенжеев,_Бахыт_Шкуруллаевич, свободный – данные соответствуют 23.05.18.
4. Кенжеев Б.Ш. Послания: Избранные стихотворения. 1972-2002 – Алматы, 2004. – 327 с.
5. К уроку литературы [Электронный ресурс] Режим доступа: http://literatura5.narod.ru/pushkin_posl_anije.html свободный – данные соответствуют 23.05.18.

Курманова Ж.Б.

ст.преподаватель, магистр культурологии

Даниярова М.Ж.

студентка 1 курса ОП Нефтегазовое дело

Западно-Казахстанский инновационно - технологический университет
г. Уральск (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ИМЁН СОБСТВЕННЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АГАТЫ КРИСТИ

В данной статье проведен анализ перевода некоторых групп имен собственных: антропонимов, топонимов, названий периодических изданий, библейских аллюзий, названий учреждений, организаций, вокзалов, улиц и т.д.

Ниже рассмотрим варианты перевода топонимов и антропонимов, встречающихся в следующих произведениях А. Кристи: «Ten Little Niggers» и «The Murder at the Vicarage», выполненные Л. Беспаловой, С. Никоненко и Н. Уманцом, В. Селиной, М. Ковалёвой, Ю. Шор.

Подробнее остановимся на переводе названий учреждений, организаций, вокзалов, улиц и т.д.

Как отмечалось в первой главе, названия учреждений, организаций обычно транскрибируются, так же как и названия магазинов, гостиниц.

Таблица 1.

Перевод учреждений, организаций, вокзалов, улиц и т.д. в произведении «Ten Little Niggers»

Оригинал	Перевод Л. Беспаловой	Перевод С. Никоненко и Н. Уманца	Перевод В. Селиной
1. Paddington	1. Паддингтонс-кий вокзал	1. Паддингтонс-кий вокзал	1. Пэддингтон
2. Skilled Women's Agency	2. Агентство «Умелые женщины»	2. Агентство «Умелые женщины»	2. Агентство квалифицированных женщин
3. The Regina Agency	3. Агентство «Регина»	3. Агентство «Регина»	3. Агентство Реджина
4. Oakbridge station	4. Станция Оукбриж	4. Станция Оукбриж	4. Станция Окбридж
5. Belhaven Guest House	5. Беллхевнский пансион	5. Белхейвенский пансион	5. Белхэвенский пансион
6. Ritz Hotel	6. Отель «Ритц»	6. Отель «Ритц»	6. Отель «Ритц»
7. An inn «The Seven Stars»	7. Гостиница «Семь Звёзд»	7. Гостиница «Семь Звёзд»	7. Гостиница «Семь Звёзд»
8. Harley Street	8. Харли-стрит	8. Харли-стрит	8. Харли-стрит

При переводе названия вокзала Paddington переводчики воспользовались приёмом транслитерации и перевели данное название следующим образом: Л.Беспалова – Паддингтонский вокзал, С.Никоненко – Паддингтонский вокзал. В.Селина переводит следующим образом «Поезд отправляется в 12.40 от Пэддингтона...» [6,12].

Название агентства The Regina Agency Л. Беспалова и С. Никоненко транслитерировали: агентство «Регина», а В. Селина транскрибирует данное название агентство Реджина. Название следующего агентства переводчики переводят с помощью калькирования, однако варианты предлагают разные: Skilled Women's Agency – Агентство «Умелые женщины» (Л. Беспалова, С. Никоненко). В. Селина, в свою очередь, переводит как агентство квалифицированных женщин.

В следующих названиях: Oakbridgestation, Bel haven Guest House отдельные компоненты были переведены с помощью калькирования (станция и пансион): Л. Беспалова и С. Никоненко предлагают вариант станция Оукбриж, а В. Селина – станция Окбридж. А при переводе Belhaven Guest House встречаем различные варианты: Беллхевнский пансион (Л. Беспалова), Белхейвенский пансион (С. Никоненко), Белхэвенский пансион (В. Селина). Название гостиницы переводчики переводят с помощью калькирования: Aninn «The Seven Stars» – Гостиница «Семь Звёзд».

Название улицы транскрибируется: Harley Street – Харли-стрит. Переводчики дают идентичные варианты.

Итак, при переводе названий станций, гостиниц и учреждений наиболее применимый способ перевода – калькирование. Находим, что этот способ перевода в данном случае является наиболее точным. Перевод названий периодических изданий.

При переводе названий периодических изданий переводчики используют приём транскрипции и калькирования.

Таблица 2

Перевод названий периодических изданий в произведении «Ten Little Niggers»

Оригинал	Перевод Л. Беспаловой	Перевод С. Никоненко и Н. Уманца	Перевод В. Селиной
1. The Times	1. «Таймс»	1. «Таймс»	1. «Таймс»
2. Busy Bee	2. «Бизи Би»	2. «Бизи Би»	2. «Деловая Пчела»
3. Jonas	3. «Джонас»	3. «Джонс»	3. Джонас»
4. Punch	4. «Панч»	4. «Панч»	4. «Панч»

Переводчики предлагают идентичные варианты перевода названий The Times, Punch: Таймс, Панч. А вот при переводе названия Busy Bee Л. Беспалова и С. Никоненко прибегают к приёму транслитерации: «Бизи Би», а В. Селина калькирует название этого периодического издания:

«Деловая Пчела». Название Jonas Л. Беспалова и В. Селина транслитерируют как «Джонас», а С. Никоненко – как «Джонс».

Таблица 3

Перевод названий периодических изданий в произведении «The Murder at the Vicarage»

Оригинал	Перевод М.Ковалёвой	Перевод Ю.Шор
1. The Guardian 2. The Church Times	1. «Гардиан» 2. «Церковный вестник»	1. «Гардиан» 2. «Черч таймс»

При переводе The Guardian М. Ковалёва и Ю. Шор применяют приём транскрипции: «Гардиан». Название The Church Times М. Ковалёва переводит с помощью метода калькирования – «Церковный вестник», а Ю. Шор – транскрипции «Черч таймс». В произведении «The Murder at the Vicarage» встречаются названия также книг Canon Shirley's «Reality» и «The Stain on the Stairs». Переводчики предлагают идентичные варианты перевода данных названий: «Реальность» каноника Шерли и «Пятно на лестнице».

Итак, при переводе названий периодических изданий наиболее применимым способом перевода является метод транслитерации.

Список литературы

1. Алексеева, И.С. Профессиональный тренинг переводчика [Текст]: / И.С.Алексеева. – СПб.: Союз, 2001. – 288 с.
2. Веселовский, С.Б. Ономастикон [Текст]: / С.Б. Веселовский. – М.: Просвещение, 1974. – 217 с.
3. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение [Текст]: / В.С. Виноградов. – М.: Форум, 2001. – 198 с.
4. Ермолович, Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур [Текст]: / Д.И. Ермолович. - М.: Р.Валент, 2001. – 290 с.
5. Казакова, Т.А. Практические основы перевода [Текст]: учеб. пособие / Т.А. Казакова. - СПб.: Союз, 2006. – 320 с.
6. Отин, Е.С. Словарь коннотативных собственных имен [Текст]: / Е.С. Отин. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – 412 с.
7. Федоров, А.В. Основы общей теории перевода [Текст]: учеб. пособие / А.В. Федоров. - М.: Форум, 2002. – 135 с.
8. <http://www.transneed.com/philology/art8.html>
9. <http://onomastika.ru/onomastika.htm>
10. <http://forum.lingvo.ru/actualthread>.

Лопачева М.К.

кандидат филологических наук, доцент
Санкт-Петербургский государственный институт культуры
г. Санкт-Петербург (Россия)

ПУШКИНСКИЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ В ЛИРИКЕ ИННОКЕНТИЯ АННЕНСКОГО

Хронологически и содержанием творчества И.Ф. Анненский принадлежал эпохе эстетизма, «замешанного на пушкинианстве». В определенной мере «неизбежность» присутствия Пушкина в художественном сознании поэта обусловила и биографическая, а точнее географическая «соположенность» этих двух имен – Царское Село, где с 1896 по 1906 г. Анненский был директором Николаевской гимназии. Сама личность художника, который при жизни был больше известен как критик, переводчик, педагог, стала для современников одним из символов Города Муз, живым продолжением литературных легенд, парнасцем, за старомодным (как отмечали многие из знавших его) внешним обликом которого не все угадывали экзальтированность поэта

переломной эпохи. С культурной аурой Царского Села «последний из царскосельских лебедей» был связан самим типом художественного подвижничества, по-пушкински высоким пониманием творчества как служения.

Между тем «пушкинианство» Анненского выглядит достаточно амбивалентно. В мощной корневой системе его поэзии исследователями давно выявлены основные генеалогические линии – античность и Возрождение, европейская и русская поэзия XIX века, Достоевский и Гоголь... Сам Анненский указывал на это в своих блестящих критических статьях. Но среди них нет ни одной о Пушкине, за исключением юбилейной брошюры 1899 года «Пушкин и Царское Село», носившей очерково-биографический характер. Впрочем, достаточно часто Анненский цитирует Пушкина в критических разборах классических и современных ему авторов, в письмах. Звучит пушкинское слово и во многих стихах прямыми цитатами (в цикле «Бессонницы» – стихотворение «Парки – бабье лепетанье...»), реминисценциями, парафразами, написанными поверх пушкинских стихов, аллюзиями и интерпретациями. Так, стихотворение Анненского «Среди миров...» (1901) А. Жолковский числит среди «интертекстуального потомства» миниатюры «Я вас любил...» за строчку «...А потому, что я томлюсь с другими», созвучную с финалом пушкинского текста («...любимой быть другим»). В автографе стихотворения «Опять в дороге» зачеркнуто заглавие «За Пушкиным». Пушкинское присутствие ощущается в царскосельских пейзажных этюдах (послание Л.И. Микулич, «Трилистник в парке»).

В то же время эти упоминания и созвучия не отменяют заметную полемичность диалога с классиком. В следовании «За Пушкиным» Анненский не перестает в чем-то не соглашаться с ним. С одной стороны, Пушкин вошел в его поэзию неким фундаментом, школой, он всегда «под рукой» как материал для красноречия (см. в письме к Е.М. Мухиной: «Мысль моя, как «бес» у Пушкина...»). С другой – Анненский считал, что пушкинская эпоха в прошлом, «пушкинский Петербург требует восполнения, (...) дивный «град» уже где-то над нами, с колоритом нежного и прекрасного воспоминания. Теперь нам грезятся новые символы». С одной стороны, поэзия Пушкина была, как предполагает В.Е. Гитин, «идеальным текстом», «пратекстом», к которому восходит ряд интерпретаций его в стихах Анненского. С другой – поэт не может заглушить в себе послепушкинский опыт своего поколения: «...нас осаждают еще не оформленные, но уже другие волнения, потому что мы прошли сквозь Гоголя и нас пытали Достоевским».

Сюжеты диалога Анненского с Пушкиным, причины его сложности основательно, в широком историко-литературном контексте проанализированы в монографии В.В. Мусатова. По мнению исследователя, одна из основных причин – кризис концепции эстетизма, который остро почувствовал Анненский. Вместе с тем, всех вопросов о пушкинском влиянии на русскую поэзию Серебряного века не сняла и эта работа. Возможно, обращение к одному из конкретных сюжетов разработки пушкинских тем у Анненского в какой-то степени дополнит картину.

Полемический пафос поэтического диалога с Пушкиным, возможно, был обусловлен тем, что через призму мучительного опыта «больного поколения» конца XIX века особенно критически оценивался исчерпавший себя, по мнению поэта, идеализм «отцов» – догоголевской литературной эпохи, «не переболевшей» Достоевским. В целом, исповедуя пушкинскую веру в идеал, он ей не изменяет, но в своих диалогах с классиком иной раз горестно оппонирует ему, «поправляя» и полемически интерпретируя его лирические сюжеты и образы.

Так, стихотворение «Трактир жизни», само название которого – паронимическая отсылка к пушкинской «Телеге жизни» (прием, характерный для разработанной Анненским «поэтики отражений»), развивает и ужесточает звучание архетипического мотива жизни как дороги к ночлегу. Если у Пушкина, несмотря на усталость ездока от «тряски», пугающие «косогоры и овраги», движение продолжается («Катит по-прежнему телега...»), а путь к «ночлегу» преодолевается «дремля», как спокойно принятая неизбежность, то остановка «телеги» для привала в «трактире» Анненского страшна. Ироническое снижение в пушкинском тексте сакральной темы жизни/смерти продолжается у Анненского, но оборачивается антитезой и едва ли не трагифарсом: до «ночлега» еще не добрались, но и этот затянувшийся привал – не жизнь. Инерции движения «Телеги жизни» противопоставлена инерция статики, а точнее – застоя, поскольку на всех материальных образах стихотворения Анненского лежит мощный слой пошлости, ставшей вязкой повседневностью:

Вкруг белеющей Психеи
Те же фикусы торчат,
Те же грустные лакеи,
Тот же гам и тот же чад.

Ночь давно снега одела,
Но уйти ты не спешишь,
Как в кошмаре, то и дело:
«Алкоголь или гашишь?»

Муть вина, нагие кости,
Пепел стынущих сигар,
На губах – отравы злости,
В сердце – скуки перегар.

А в сенях, поди, не жарко:
Там, поднявши воротник,
У плывущего огарка
Счеты сводит гробовщик.

Анненский не пытается подражать «гениальной пушкинской «Телеге», но подчеркивает соотнесенность с нею четырехстрочной композицией, четырехстопным размером, мифологизированно-метафорическим обрамлением (у Пушкина в первой строфе – «ямщик седой, лихое время», в последней – «время гонит лошадей», у Анненского соответственно – «белеющая Психея» и «гробовщик»). Но вместо летящих пушкинских ямбов в «Трактире» – нервный хорей, обилие глухих, шипящих и свистящих фонем, что создает ощущение замкнутости и духоты. Лукавой и грустной иронии «Телеги» Анненский «возражает» открытым трагизмом, горьким резюме: пошлость жизни страшнее ее, жизни, небесконечности. Дремота из пушкинского текста трансформируется здесь в «кошмар», наркотический неотвязный бред. У Пушкина – прозрачная аллегоричность, у Анненского – многозначная символика. «Белеющая Психея» – скульптурный фрагмент интерьера ресторана/трактира, но подчеркнутое снижение античной аллюзии торчащими «фикусами» вносит тему самоубийственной бездуховности, тусклой бесцельности существования. Контрасты жизни, ее «мышью беготню» знал и Пушкин, но Анненский не может примириться с ужасом бытия, он видит тот ужас в бездне между идеалом, хрупкой белизной Психеи напоминающим о себе, и тем, что в действительности: «на губах – отравы злости, / В сердце – скуки перегар».

Этот набивший оскомину все «тот же чад» - не что иное, как бегство от «проклятых» вопросов, от самого себя. В чадном и шумном «Трактире», где что-то знают «грустные лакеи», на какую-то неизбежность указывают «нагие кости» (чья-то жизнь проиграна!), прячется зябнущая душа (Психея) от подступающей к окнам и дверям холодной ночи («А в сенях, поди, не жарко...»). Фатальный смысл аллюгии окончательно открывает «гробовщик», что стережет в «сенях». Именно этим образом с очевидностью открывается экзистенциальный смысл текста, заставляющий вернуться к его началу и увидеть мрачную символику конкретных ресторанных реалиях.

«Гробовщик» Анненского отсылает к пушкинскому загадочному, «угрюмому и задумчивому» Адриану Прохорову, сводившему счет своим расходам в надежде «выместить убыток на старой купчихе Грюхиной, которая уже около года находилась при смерти». У Анненского образ звучит еще более многозначно, но уже без пушкинского жутковатого гротеска: сквозь сниженно будничные, разговорные интонации и конструкции – «поднявши воротник», «поди не жарко» – проступает пугающий смысл амбивалентного фразеологизма «счеты сводит»: не то выверяет бухгалтерские счета (и они у гробовщика страшны!), не то с кем-то мстительно выясняет отношения, не то сводит счета с самой жизнью... Странное же место сведения счетов – «сени» – отсылает к мифологеме Харона. Можно увидеть здесь аллюзию и на пушкинский «Пир во время чумы»: «Алкоголь или гашиш» по сути своей – наивная попытка спрятаться от холодного ужаса, ожидающего в «сенях» и за дверьми «трактира».

Рефлексией на тему жизни/смерти связаны у Анненского несколько прилегающих к «Трактиру жизни» стихотворений, структурообразующим в которых становится мотив дороги: «В дороге», «Опять в дороге» («Когда высоко над дугою...»), «Опять в дороге» («Луну сегодня выси...»). О пушкинском подтексте в них писали В.В. Мусатов и В.Е. Гитин, А.В. Федоров и Н.В. Фридман.

В свою очередь, сам «Трактир жизни» сообщает некоторым стихотворениям Анненского свою атмосферу мотивами «постылого ребуса бытия» («Идеал»), видимости жизни («Там»), заката ее («Перед закатом»). «Скуки черная зараза» – единственное, что «там», в трактирном чаду, чувствуют его обитатели, остальное – в пределах физиологии. В сборнике «Тихие песни» эти тексты образуют, по сути, отдельный цикл, центральным в котором можно считать «Трактир жизни», навеянный пушкинской «Телегой».

Присутствие Пушкина в художественном сознании И. Анненского репрезентируется и в мотиве «бронзового поэта», инвариантность которого в творчестве Анненского естественна, ибо Царское Село – место действия многих его лирических сюжетов. Ставший «бронзой Пушкин молодой» («Л.И. Микулич») в стихах Анненского может легко «спрыгнуть» с постаментов («Трилистник в парке»), так и не превратившись в «кумира», в идола. Думается, непосредственное

участие в установке знаменитой скульптуры работы Р.Р. Баха в лицейском парке в 1900 году не могло не отразиться на формировании особого типа «пушкинианства» Анненского. Не «кумиром» бронзовым, а милым сердцу «призраком», дальним, но непреходяще интересным собеседником присутствовал в его стихах и прозе Пушкин. Споря с ним, Анненский порой бывал явно необъективен: «Боже, как мы далеко ушли от этой бутафории. Право, кажется, что Пушкин иногда не видел того, что хотели покрыть его слова...» - писал он о пушкинском шедевре «Поэту». Однако горячность эта выдает нечто очень важное, личное, напоминает раздраженность «детей» старомодностью старших поколений, что вместе с тем не противоречит бесконечной любви к «отцам». Этот архетипический сюжет проступает в 3-й и 4-й строфах стихотворения «Бронзовый поэт», в котором ночной царскосельский парк становится идеальным местом для таинственного действия. В ходе его «к сердцу призраки плывут из далека»:

И стали – и скамья и человек на ней
В недвижном сумраке тяжеле и страшней.
Не шевелись – сейчас гвоздики засверкают,
Воздушные кусты сольются и растают,
И бронзовый поэт, стряхнув дремоты гнет,
С подставки на траву росистую спрыгнет.

Призраки, как правило, связывают с воспоминаниями о близких, но почему ожидаемое превращение статуи вызывает чувство страха? «Это страх столкновения бытия с инобытием, чем-то напоминающий об ужасе, испытанном пушкинским Евгением в момент пробуждения Медного всадника», - комментирует эти строки В.В. Мусатов. Ряд ассоциаций с оживающими «губительными статуями» (Р.О. Якобсон) можно и продолжить. Суггестивный характер лирики Анненского, ее интертекстуальная плотность допускают возможность еще одного сопоставления – принц Гамлет, с трепетом ночью на площадке Эльсинорского замка ожидающий встречи с «родственной тенью»... Принц датский, как и Пушкин, всегда присутствовал в художественном сознании поэта, о чем прямо сказано в статье «Проблема Гамлета»: «...не думать о Гамлете, для меня, по крайней мере, иногда значило бы отказаться и от мыслей об искусстве, т. е. от жизни».

Финал стихотворения «гамлетизируется». Подобно любимому герою, лирический персонаж Анненского смиряет естественный трепет и, замерев, ожидает встречи с Поэтом, который, как и король Гамлет, никогда не престаивал потрясать тех, кто идут за ним, «загадками, которым нет разгадки...».

Таким образом, можно заключить, что пушкинский интертекст в произведениях И.Ф. Анненского эксплицирует последовательную соотнесенность его аксиологических ориентиров с наследием классика.

Мұратова Г.Ә.

филология ғылымдарының докторы,
Аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессоры
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Құрметті ғылыми конференцияға қатысушы, ғалымдар мен студенттер! Ғалым мен ғылым тойы құтты болсын!

«Бірінші Құсайынов оқулары: «XXI ғасырдағы ғылым және білім: үрдістер мен перспективалар» атты ғылыми конференция жұмысына шығармашылық табыс тілеймін!

Тарих ғылымдарының докторы, Қазақ Білім академиясының академигі, ЕҰУ-нің тұңғыш ректоры Амангелді Құсайынұлы – ғалым-педагог, Қазақстан жоғары мектебінің шебер ұйымдастырушысы. Еліміз егемендік алған күрделі кезеңде астананың өркендеуіне өзіндік үлес қосқан, Ақмола-Астана жоғары оқу орнында ғылым тілінің қазақ тілінде дамуына негіз қалаған (ол кезде Ақмоладағы бірде-бір оқу орнында қазақ бөлімі жоқ болатын). Сонымен қатар, мемлекеттік тілдің өрістеуіне ерең еңбек сіңірген ұлтжанды азамат, қоғам қайраткері еді!

Олай болса, осы халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ұйымдастырылуы қазақ ғылымының көрнекті өкіліне көрсетілген лайықты құрмет деп есептейміз! Ғалым еңбегінің – өзі құрған білім ордасында әрі қарай жалғасуы – объективті заңдылық және маңызды тарихи оқиға болып табылатыны ақиқат.

Кіріспе бөлім. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «...Қазіргі өркениетті мемлекеттердің барлығы дерлік шоктығы биік тұлғаларымен мақтана алады... Қазақ жұрты біртуар перзенттерден кенде емес. Солардың ішінде Абайдың орны ерекше. Бірақ біз ұлы ойшылымызды жаһан жұртына лайықты деңгейде таныта алмай келеміз. Нағыз Абайды, ақын Абайды тану үшін оның өлеңдері мен қарасөздерінде айтылған ой-тұжырымдардың мән-маңызы ашылу керек», - деп атап көрсеткен болатын [1]. Бұл тұжырым ұлы Абай шығармашылығына қатысты ащы шындық қана емес, жете мән беретін де жағдай.

Бұдан бір ғасыр бұрын дәл осындай терең ойды ұлт руханиятының жоқшысы А.Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны» мақаласында айтып кетіп еді: «Қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. ...Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып – жазушыда емес, оқушыда» [2,299].

Ұлы Абай – қоғамдық тарихи прецедент. Аты да, ақыл-ойы да ұлттық брендке айналған рухани тұлға, сондықтан ақынның когнитивтік таным деңгейі сол кезеңдегі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи жағдайға байланысты да қарастырылуы қажет.

Иә, «нағыз Абайды, ақын Абайды» шығармашылығы арқылы тани алдық па? Абай оқырмандары ұлы ақынды түсінерлік дәрежеге жетті ме?

Негізгі бөлім. Ақын шығармашылық зертханасында 6 мыңдай сөз қолданады. Ол ана тілінің бар мүмкіндігін пайдалана отырып, оларды түрліше амал-тәсілдермен жетілдіреді, бейнелілігін арттырып, көркемдігін кемелдендіреді.

Абайтанушы-ғалым Р.Сыздықова: «Абайдың әрбір қолданысын, сөзін, сөз тіркесін, сөйлемін, өлең құрылымын, ұйқасын, ырғағын т.т. жеке-жеке талдасақ, көп нәрсені көрер едік, поэтикалық тілге қатысты бірқатар теориялық мәселелерге барар едік. Және мұндай талдаулардың қыры да (ғылыми аспектісі) әр алуан болмаққа керек», - деген еді [3,500].

Ақын ұстаханасында шеберліктің не бір көркем үлгілеріне жолығамыз: Абай ақын бірде сол сөздерге қосымша мағына үстейді, өзгеше реңк жамайды. Немесе стильдік мақсатына орай жаңғыртып жұмсайды. Кейбір сөздерді өзгеше тіркестіріп, кейбір сөздерді мүлде жаңа тың мағынамен «жаңартып» жібереді. Соның бәрінде ұлттық тілдің табиғатын сақтап, халық тілінің заңдарын (заңдылығын) бұзбайды...

*Ақиқатына жүгінсек, «іші – алтын, сырты – күміс сөз жақсысын» қазақтың әр баласы түсініп, «жүрегінің түбіне терең бойлай алып» жүр ме?». Әлде «сыртын танып, сырын көрмей» жүрміз бе? Сонымен, кей жағдайда Абай шығармаларын өз деңгейінде ұғына алмау, сөзін өз дәрежесінде түсіне алмау сияқты келеңсіздіктер орын алып жатады. Оның себебі неде? Абай шығармашылығына қатысты бұл пікірлер айтылып та, жазылып та жүр. Біздіңше, оның бірнеше уәжі бар деуге болады: біріншіден, Абай дананың дүниетанымы мен рухани әлеміне бойлай алмауымыздан; екіншіден, Абай сөзінің құдіреті мен *сөз астарын түйсіне* алмауымыздан (түсіне алмау ғана емес) туындаған жағдай деп есептейміз; үшіншіден, сөз тереңіне бойламай, *үстірт қарап*, «өте шығамыз». Бұл немқұрайлық па, әлде немкеттілік пе?*

*Аға буын Абай сөзін өз биігінде танып жүрсе де, бүгінгі жастар мен мектеп оқушылары, тіпті қарапайым қазақ оқырманының бәрі бірдей Абайды түсініп отыр ма, меңгере алған ба?; төртіншіден, осы бір ұлттық құндылығымызды қастерлеуге мақсатты түрде *мән бермейтіндер* де кездесіп қалады емес пе? Олар өзінің емес, өзге мәдениеттің жанкүйері болып, соған бой ұрып кетсе не дейміз? Абайды да, қазақтың өзге қаламгерлерін де місе тұтпайтын, ана тілін өгей санайтындар бар емес пе? Қоғамдық ортада орын алатын осындай келеңсіздіктер туралы*

ұлтымыздың ұлағатты ұлы Ә.Кекілбаев: «Өз мәдениетімізді өгейсітіп, өзге мәдениетке бауыр бастыратын аккумуляцияға ұшыраудай-ақ ұшырадық», - деп күйіне жазып еді. Бесіншіден, Абайдың сыни ойларын, сыни ментальдігін мүлде қате қабылдайтын түсінік те бар. Ақын шығармаларының жазылу уәжіне (мотив) баса мән бермей, сыңаржақ пікірге ден қойған жағдайлар орын алғаны және шындық.

Сонымен қатар, Абайдың тілдік тұлғасы жете ашылу үшін, әр шығармасының бітімін, жазылу уәжін саралау да аса қажет. Сонымен қатар ақын өмір сүрген сол заман бейнесі қандай еді, нені танытады сол уақыт? Абай шығармаларының мазмұнын бір ауыз сөзбен тұжырымдасақ: Абайдың өмірден түйгендері мен «жақсы-жаман көргендері»; өзі өмір сүрген дәуірінің деректері мен айғақтары өлең болып өрілді; ақын шығармаларының жалпы мазмұны хакім Абайдың, қайраткер Абайдың іс-әрекетінің мазмұнымен орайласады. Сонда Абайдың ақын ретіндегі, қоғам қайраткері ретіндегі, ел билеуші болғандағы, немесе, сол қоғамның жай ғана бір мүшесі, сол ұлттың бір өкілі ретіндегі ой көзімен көргендері сөз болып өрнектелді, шер болып төгілді, сыр болып айтылды.

...Абайдың тілдік тұлғасының қалыптасуына игі ықпал еткен үш арна – қазақтың төл әдебиеті, шығыс пен батыстың классикалық әдебиеті. Осы әдеби арнаның ықпалы қай дәрежеде?

1. Абай тілдік тұлғасында орын алған шығыс сөздері.

Әрине, Абайға дейінгі ақын-жыраулар тілінде де, ауыз әдебиеті үлгілерінде де жиі кездесетін шығыстық лексемалардың Абай тілінен де кең орын алуы – заңдылық. Өйткені, жалпыхалықтық тілге ертеректе орнығып, төл сөздеріміздей етене сіңісіп кеткен тілдік бірліктерді Абай да жатсынбай, тіпті түрлендіре, «тірілте» қолданғаны белгілі. Атап айтқанда, бірқатар сөздердің коннотациялық реңкін өзгертіп, негізгі семасын жетілдіріп, үстеме мағына арқылы көркемдігін арттырып отырған. Ақын қолданысында барлығы 200- ге тарта шығыс сөздері кездеседі. Соның бірер үлгісіне концептуалды талдау жасасақ.

Мына мәнмәтіндегі ойдың жалпы мазмұнын негізгі тілдік бірліктерге сүйене отырып ашамыз:

«Ақылға сыймас ол Алла, // Тағрипқа тілім қысқа аһ!

Барлығына шүбәсіз, // Неге мәужіт ол куә» – деген жолдар арқылы нақты тұжырым жасалған: Алланы тануға менің *ақылым*, ой-өремнің шамасы келмейді. Көзім жеткен жерге ойымды жеткізейін десем, таным-түсінікке (*тағрипқа*) тілім қысқа әрі оның да шамасы жетпейді. Алланың барлығына яғни бар екеніне мынау болмыс (*мәужіт*) куә. Өйткені, сол болмыстың өзін, яғни жер-жаһанды жаратқан да – сол Алланың өзі.

Дүниені жаратушы бір Алла ғана: Көзге көрінбейтін, ұстап көруге болмайтын бұл күштің бар екендігі адам баласы дүниеге келмей тұрып, оның миында болған (*apriori*).

Алла – шындық дүниесі, бардың есімі, сондықтан оған шүбә келтіруге болмайды [4, 13-17].

Жалпы, Абай тілдік тұлғасының рухани әлемін ақынның *діни танымы* арқылы саралауға мүмкіндік зор. Адамгершілікті өмірлік кредоға айналдырған ақын-азаматтың рухани болмысы қалыптасуында діннің шапағатты ықпалы болғаны белгілі. Ислам әлеміне тән көптеген сөздер мен ұғымдар қарасөздері мен өлеңдерінде прагматикалық мақсатқа сәйкес біршама жиі қолданылған деуге болады. Сол қоғамдық орта мен рухани әлемге тән діни сөздер: *хаят* (тіршілік), *фиғыл газимләрі* (ұлы сипаты), *тағрифлаз* (анықтау), *субутия* (тұрақты), *һәм әбди* (құлшылық ету), жәуанмәртлік (жақсы адам) т.б. мән-мазмұны Абайдың моральдық-этикалық ұстанымдарын білдіруге қызмет етеді.

2. Абай тілдік тұлғасында бірқатар сөздер метафораланып, ауыспалы мәнде қолданылуы жиі кездеседі. Олардың астарын өз мәнінде бірден түсіну оңай емес. Методфораланған қолданыстарды өз дәрежесінде қабылдай аламыз ба?

Абайдың «Сегіз аяқ» шығармасында «баста миға талас қылу» деген тіркес бар. Осы тіркестегі *миға талас қылудың* семантикалық мәні неде? *Миға таласуды* қалай түсінеміз?

«Баста ми, қолда малға талас қылған, күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын», - дегенде не айтпақ болды Абай дана?

Ғасырлар бойы ұлт мүддесіне, өмірлік тіршілігіне бейімделіп келген заңды бұзып, дала данышпандарының ғасырлар бойғы тәжірибесінен туған заңын өзге ұлттың «ақылына» жүгіндіруді мақсат етті.

Дала данагөйлерінің сарабал санасында қорытылған парасаттылыққа «ми таластырады». Сөйтіп, отарлаушылар дәстүрлі қалыптасқан ұлттық басқару жүйесін мүлдем құртуға бел шеше кіріседі. Сол саясат әсерінен өзгерген ұлттық мінез-құлық және оның нәтижесі – «Күш сынасқан

күндестік» – бір руды екінші руға қарсы қойды, өйткені, миға таласқандар (отарлаушылар) қазақ даласының ақылымен шешілген заңдарын өзгертіп, өздерінің «шолақ ақылдарының» құрбаны етті.

Абай тілдік қолданысында мағынасы «толық түсінікті емес», кейбір лексемалар да кездеседі. Ол сөздердегі қосымшалардың функционалдық қызметін айқындау арқылы ғана толық түсіністікке қол жеткізе аламыз. Мысалы:

«...Абай бұрынғы қолданыста бар *балсіну, сәнсіну, керексіну* деген сөздердің орнына *балсу, сәнсу, керексу* деген жаңа тұлғаларды ұсынады. Егер *керексіну* десе, мұнда «бір нәрсені жай ғана керек ету» мағынасы ғана танылады. Ал: «*Ел керексіп, сөзге емексіп, Не болады мақтаның?*» – дегенде Абай елді шын мәнінде керек етуді емес, *көлгірсіп*, керек еткен болғансып мақтан қуғанды айтпақ болған... Абай өлеңдерінде кездесетін *еркесу, серкесу* (Еңбегі жоқ *еркесіп*, Бір шолақпен *серкесіп*), *қайраттысу* (*Қайраттысып*, қамқорсып, Сайманымды бүтіндеп), *жер тәңірісу* (*Жер тәңірісіп* кермағыз), *жарамсақсу, салғыртсу, әсемсу, сәнсу* деген тұлғалар негізінен Абай қаламының туындылары» [3,58-59], яғни өзіндік индивидуалды қолданыстар.

Адами құндылықтардың сапасы имплицитті (жасырын) берілген «Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап» деп басталатын өлеңде астарлы, аз сөзге көп мағына сыйған. Философиялық мән арқалаған шығарманың тереңде жасырынған прагматикасын бірден бағдарлай алмасымыз анық.

«Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?

Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.

...Қыран шықса қияға жібереді / Олар да екі құсын екі жақтап.

Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан /

Өзі алмайды, қыранға алдырмайды / Күні бойы шабады бос салақтап.

Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса, / Қуанар иелері сонда ыржақтап.

Мәтін мазмұны, бір қарағанда, саятшылық-аңшылық өмірді суреттегендей болып көрінеді. Алайда саятшылыққа сәйкесетін жағдаяттық (ситуациялық) сурет мазмұнының жеткізері басқа, яғни өлең өзегінде өзге ой тұр. Қыранды баптау тіркесінің мәні – «дұрыс күтім жасап, аң-құс алу үшін арнайы дайындық жасау (бабына келтіру). Баптау мәні бір қарағанда осылай танылуы тиіс. Ал өлең идеясы одан басқа да мәнді ой ұсынады. Шығармадағы ұлттық болмыс, ұлттың рухани моральдық өлшем-дәрежесі белгілі бір жағдайға байланысты сөз болғандығына назар аударамыз. Өлең «Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ», босқа далақтап жүрген қайран елдің жайынан хабардар етеді. Не өзі алмайтын, не қыранға алдырмайтын қарға мен күйкентайдың *күйкі тірлігіне*, соған мәз болған иесінің *ессіздігіне* күйінеді.

«Болымсызға риза болған, болмасты медет еткен бос дарақы, даңғойлыққа бой алдырма!» деген қаупін жиырма алтыншы қарасөзінде де білдіреді: «Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар!... Жүйрік ат – кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те – кейде оның қолына, кейде мұның қолына түсетұғын нәрсе».

Мәтіннің соңғы екі жолындағы:

Не таптық мұныменен деген жан жоқ,/Түні бойы күпілдер құсын мақтап. Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,/Қайран ел осыменен жүр далақтап. мәнмәтінде Абай тілдік тұлғасы танымындағы түйінді ой тұжырымдалған. Бос мақтанға салынып, парықсыздықтан шаршамайтын пенденің күлкі баққан қылығына мінездеме берілген.

Шығарма идеясы – құс салу өнеріне берілген баға емес, өмір мәнін парықтай білуге үндеу.

3. Абай өлеңдерін өзге тілге аудару барысында олқылықтар кездеседі.

Абай шығармашылығы, Абай әлемі – мәдениеттің де, әдебиеттің де ауқымынан асып кеткен ерекше құбылыс, феномен. Абайдың ой құндылығын өзге мәдениетке танытудың бірден-бір жолы – тәржіма.

«Нағыз Абайды тану үшін ол әлемнің кең таралған негізгі тілдеріне барлық бояуын сақтай отырып, аударылуга тиіс, бұған біз толық қол жеткізе алдық деп айту қиын» («Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласынан). Шындығында, Абайдың рухани әлемі мен биік поэзиясын танытуда аударматану саласының да алдында маңызды міндеттер тұрғаны даусыз.

Бүгінгі ғылыми нысанда Абай әлемі әр қырынан зерттелу үстінде. Абай шығармалары өзге тілдерге аударылудан кенде емес. Жетістіктер мен кемшіліктер де жетерлік. Аударма үдерісінде Абайды таныта алдық па, өзге жұртқа мойындата алдық па? Өзге мәдениетке «қалай сапар шекті», бөтен тілге қалай аударылған екен? Бұл сұраққа жауап беру үшін аударма процесіне де, аудармашыға да қойылатын талаптар қатаң сақталуы – міндетті. Сонымен қатар, аудармашы шеберлігі, аялық білімі қандай дәрежеде, лингвомәдени құзыреттілік деңгейі қандай сапада?-

деген сан-салалы сұрақтардың (мәселелердің) тууы да әбден ықтимал. Оның үстіне, аударма үдерісіндегі экстралингвистикалық және интралингвистикалық факторлар ескерілуі және белгілі. Аударма барысында кездесетін лингвоэтикалық кедергілерден қалай «өтеміз»? Ақын шығармаларындағы лингвомәдени бірліктерді аударуда ұлттық мәдени колорит сақталған ба?

«Әлемдік мәдениетте Абайды қаншалықты жоғары дәрежеде таныта алсақ, ұлтымыздың да мерейін соншалықты асқақтата түсеміз. Бүгінгі жаһандану дәуірінде, ақпараттық технологиялар заманында Абай сөзі баршаға ой салуға тиіс» [1].

Көркем аударма арқылы ұлттық әдебиетіміздің әлеуметтік-қоғамдық, мәдени-танымдық мәртебесі биіктей түсері даусыз.

Ақындық кемелдіктің классикалық үлгісін қалыптастырған Абай поэзиясының терең философиялық ойы, келісті суреті аударма барысында өзге тілді оқырмандарға жетпей жатқаны байқалады.

Ойшыл ақынның дүниетаным құндылықтарының мазмұндық, көркемдік әлеуеті танылуы әлі де аударма сапасының жетілуіне тікелей байланысты болып отырғаны мәлім. Абайдың өзге тілге (елге) танылуы үшін сапалы аударманы жолға қоюды қолға алуымыз қажет. Бұл бізге парыз! Қазақстандық Ұлттық аударма бюросы ғылыми жоба аясында ұлы ақын Абай шығармаларын ағылшын тіліне аударып, баспаға ұсынғаны белгілі. Қолымызға сапалы аударма тиеді деген үміттеміз.

Әйтсе де, осыған дейінгі аударылған кейбір нұсқаларда олқылықтар орын алғаны да жасырын емес. Сөзіміз дәлелді болу үшін аударма нысанына түскен бірер мысалды ұсынамыз... Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деген өлеңінің бір тармағы тұтастай «Аузымен орақ орған өңкей қыртың» деген фразеологизмнен құрылған. «Ауызбен орақ ору» тіркесі – «бос сөйлеу, көп сөйлеу (пустослов), бірақ ешқандай іс тындармау» (палец о палец не ударить) деген мағынада қолданылып тұрған фразеологизм. Ағылшын тілінде Д.Роттенберг «Your tongue in its rashness is unsurpassed», - деп аударған, аудармашының осы ойын қазақ тіліне аударатын болсақ былай болып шығады: «Тіліңіз өзіңізден бұрын асыға, озып тұр». Яғни аударма мәтінде түпнұсқадағы басты ақпарат (жағымсыз мән) – «бос сөйлеу» мағынасы мүлде басқа мәнде аударылған. Қазақ тіліндегі аса бейнелі фразеологизм кейіпкер мінезін де, оның бейнесін де сомдауға қызмет етіп тұрса, аудармада бояуы солғын әрі мағынасы мүлде сәйкеспейтін, долбармен жасалған тіркес пайда болған. Бұл өлеңде Абай ақын адам бойындағы жағымсыз мінезді сынаған. Өкінішке орай, аударма барысында мағыналық сәйкессіздік орын алған.

4. Абай әлемін, Абай сөзін парасаттай білу үшін, алдымен, Абай ғұмыр кешкен заманды, оның саяси-әлеуметтік ортасын танып білуге тиіспіз. «Азия қақпасы» атанған қазақ Даласын отарлау саясатының, нақты жүзеге асар уақытының келіп жеткені – Абай заманының шындығы болып табылады. Тарихи деректерге жүгінсек, Абай ғұмыр кешкен уақыт патшалықтың отарлау саясатының әбден асқынып тұрған кезіне сәйкес келетіндігін нұсқайды.

Абай сыны тым ащы екені рас. Әйтсе де, Абай сыны елін жек көріп, еңсесін басу үшін емес, елінің ертеңін ойлағандықтан айтылғаны ақиқат.

Тарихшы ғалымдар деректерінде қазақ даласының тәуелділікке тұсалған кезеңдері былайша сипатталады: Алғашқы кезеңде Ресей саясаты қазақ даласын сыртқы жаудан қорғаған болып, ұзын-арқан кең тұсаумен, бодандыққа бойын бірте-бірте үйрете бастады.

1822 жылы Жаңа низам бойынша хандық билік жойылып, әкімшілік аймақтарға бөлінді. Әр дуанды аға сұлтан басқаратын болды. Ал олардың құқығының (билігінің) өз дуанына ғана ықпалы болатын, сонымен қатар, биліктің бір тармағы уезд, губернияларға бағындырылды («Бас-басына би болған өңкей қикым»). Сөйтіп, ата-баба жерлері патша меншігіне айнала бастады. «Қазақ сахарасын» бейбіт отарлау 1730-1750 жылдары-ақ басталғаны тарихтан белгілі» [5, 177].

Екінші Низам 1868 жылғы ережесі бойынша, ел билеудің болыстық жүйесі енді. Бұл кезеңде қазақ жері патшалықтың шеткері аймағына айналып, орыс-украин шаруалары жаппай қоныстана бастады. «Жаңа низам» қазақты әділ билеу үшін емес, оны басыбайлы құлдыққа салып, рухын өлтіру, салтын жою үшін, күндестікке құрылғаны белгілі.

Отаршылар саясаты жемісін бере бастады, ел іші алапайдай бүлінді. Патша әкімшілігінің айдап салуымен «бар малын шығындап болыс болғандар», ауылнай, старшындар «бір кісі мыңға, жүз кісі сұмға әлі жетер заман жоқ» дегендей елді шарасыз күйге түсірді. Ақынның ашынған ащы дауысы: «Басыңды дауға, малыңды жауға қор қылма, қорға татулас...» деп осындайда шыққаны аян.

Тарихи деректер жеткізгендей, қоғамдық саланың ішінде отаршылдықтың қатал заңына бағындырылмаған бірде-бір жүйесі қалған жоқ еді. Патшалық Ресей қазақтарды орыстандыру мен

православие дініне кіргізуді армандайды, тіпті ұлт есебінде жойып жіберуді де көздейді. Бірақ, бұл саясаттың түпкілікті әрі дәйекті жүргізілгеніне қарамастан қазақтың ұлттық рухы олардың дегенін болдырмады -, деп ой түйеді Алаш зиялылары [6, 259].

Туған халқының рухын асқақтату бар мақсаты болған Абай ұлтының намысын қайрады, жігерін жасыту үшін емес, жасампаз ету үшін «Жігерлен, сілкін»// «Қайраттан, беркін» деп насихат берді «Сегіз аяқ» өлеңінде. Ақын шығармаларының астарында «жасырынған» жан күйзелісі қазақ халқының қасіретіне, рухани дүниесінің мазмұнына айналды.

Абай дананы елдің ертеңі, болашақтың бағдары толғандыра берді. «Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман» шығармасында:

«Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман,

Шошимын кейінгі жас балалардан.

Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,

Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман»,- деп тіксінді, ашына отырып ашы

сынын «төкті».

«Абайдың ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты жеке адамдарды жаманшылықтан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және бар халқын түзетіп, өзгертпек болады» (М. Әуезов).

«Олай болса, Абай сынының тезіне түскен еріншектік, дарақылық, жалқаулық, күншілдік, өтірікшілік, өсекшілік, мақтаншақтық, жағымпаздық, жікшілдік сияқты сорақылықтар қазақ халқының бойында туа біткен биогенетикалық қасиет емес, сол Абай өмір сүрген қоғамдағы саяси-әлеуметтік қатынастардың нәтижесі!» Бүгін Абай шығармашылығы қайта зерделенген заманда осыған ден қою қажет. Ақынның сыншыл ұстанымын өз мәнінде түсіну – бізге парыз.

Сондықтан, қазақ бойынан Абай көрген кемшіліктерді себеп ретінде емес, сол замандағы саяси-әлеуметтік қатынастардың салдары ретінде қарастыру – объективті шындық. «Абайдың сыншылдық зердесін парықтау барысында оны өз ұлтына қарсы қойған теріс тұжырымдардың тамырына балта шабылуы керек»,- деп бұл сынға нүкте қояды ғалым Ақселеу Сейдімбек [7, 434].

Осы ойды тұжырымдай келе: «Абай өз халқын қатты сынады» деген пікірге қарсы уәжімізді білдіреміз: Абайдың сыншыл зердесі – адам бойындағы бүкіл адамзатқа ортақ кез келген ұлтта да кездесетін кесапат-жамандыққа «рухани соғыс» ашты. Кесапат, жамандық келешек ұрпаққа кесірін тигізбеу үшін сөз – қаруымен қарсы тұрды! Күресті! Азаматтық парызын солай орындамақ болды.

5. «Толық адам» ілімі ұлы ақынның барлық шығармаларының ой өзегіне айналған. Толық адам – күрделі философиялық ұғым. Мазмұны – өмір мәнін парасаттау, өмірдегі өз орныңды табу, адамдық міндетінді (миссиянды) абыройлы атқару. Абайдың негізгі моральдық тағылымы, этикалық ұстанымы, әкелік өсиеті – адам бол! Ойдың тоғысар тұсы осылайша қабысады. «Толық адам» қазақ руханияты мен қазақ әлеміне қатысты алғанда жаһандану жағдайындағы ұлттық болмысымыздың, тіліміз бен діліміздің – жалпы рухани құндылықтарымыздың бағасын түсіріп, бәсін кемітпейтін қазына қатарында тұруы керек. Толық адам ілімі – тек қазақтың ұлттық жүйесінде ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтар жүйесінен де орын алатын, тағылымы терең рухани байлық. Сол себепті жалпы адамзаттық құндылық ретінде философиялық-антропологиялық қырынан әлі де талданып, зерделенуі қажет. Абайдың парасатты биігі – әр қазағын толық адам деңгейіне көтеру. Ол үшін: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті – ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» иесі болуы керек. Бұл қасиеттерге ие болу – айтуға ғана жеңіл. Мейірім, шапағатқа толы жылы жүрегін, күш-қуат, қажыр-қайраты мен санасына сәуле қонған нұрлы ақылын – бәрін елінің көркеюіне сарп еткен кісі – ол – кемелдіктің кемелеттігіне жеткен адам. Сөйтіп барып ол, толық адам болып тұлғаланар еді. Абайтанушы ғалым М.Мырзахметов толық адам ілімін жеке пән ретінде оқу бағдарламасына еңгізу мәселесін көтерген болатын. Жоғары оқу орындарындағы Этика, Эстетика пәндеріне негіз етіп, осы толық адам ілімін алу – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Өйткені, өзге мәдениетке еліктеген, батыс әлемінің асылы мен жасығын айыра алмай жүрген жастар үшін нағыз тәрбие құралы, адамгершілік кодексі болып табылары дау туғызбайды. Сөз зергері Абай – қазақ қоғамы дамуының болашағына бағдар сілтеген ұлы тұлға. Ол қазақтың қоғамдық ой-санасының кемелденуіне өзінің рухани әлемі мен биік өресімен қызмет етті. Бұдан шығар қорытынды, біз Абай тілі деген парасат әлеміне дендеп еніп, терең бойлау үшін әр сөзін «құлақпен қармап қана қоймай, жүрекпен тыңдап, ой көзінен өткізуіміз қажет».

Қорыта келгенде: Абай – қазақ халқының ұлы ақыны ғана емес, адамзаттың ұлы ойшылы дәрежесінде бағаланып отырған кемеңгер тұлға. Алдағы зерттеулеріміздің мақсаты – абайтануды

заманауи тұрғыда жаңа қырынан дамыта түсумен және заманауи білім берумен ұштастыру мәселесін көздейді. Абай Сөзінің прагматикалық қуаты мен тағылымы – ұлттық сананы шындайтын, ұлттық болмысымызды айқындайтын рухани фактор қызметін атқарып отырғанына баса мән береміз. Абайтану өрісі жалғаса бермек... Абайды тану мен таныту бағытындағы алдағы жалпы іс-жоспарлар еліміздің Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты бағдарламалық мақаласында анық белгіленген: «шетелдіктердің бәрі бірдей Қазақстан дегенде бірден Абайдың есімін айтатын дәрежеге жетуіміз керек. Өзге жұрт «Қазақ халқы – Абай халқы» деп бізге ілтипат білдіріп отырса, зор мәртебе болары анық», - деп ой түйген мемлекет басшысының мемлекет деңгейіндегі асқақ арманын қалай жүзеге асыра аламыз? Бұл – абайтану ғылымына жүктелген міндет пен артылған сенім. Өскелең ұрпақты Абай шығармалары арқылы ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелеу мақсатында оның туындыларын көркем әдебиет туындысы ретінде емес, моральдік, этикалық, пәлсапалық мәніне терең талдау жасау арқылы меңгерту; «Абайтану» ғылыми курсын барлық мамандықтар бойынша жүйелі түрде оқыту міндетті болу керек деп санаймыз. Өйткені, ұлы Абай – қоғамдық, тарихи прецедент. Аты да, ақыл-ойы да ұлттық бредтке айналған рухани тұлға. Абай сөзі – парасат әлемі болып табылады! Сол рухани құндылықты әр қазақ баласы санасына сіңіріп, зердесіне тоқып, әр сөздің құдіретін тануға міндетті. Сонымен қатар, ұлы ақын тілдік тұлғасы арқылы қазақ тілінің сұлулығы мен көркемдігіне, ана тіліміздің байлығына қол жеткізе алар еді. Абайтану курстары деңгейін жаңартылған білім мазмұнына сай заманауи, жаңа контексте, ұлттық негізін сақтай отырып, жетілдіру қажеттігі – бүгінгі заман талабы.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Тоқаев Қ.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан//«Егемен Қазақстан», 09.01.2020
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер. Публ. мақалалар және әдеби зерттеулер. – Алматы: «Жалын», 1994. – 464 б.
3. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: «Арыс», 2004-616 б.
4. Мырзахметов М. Абай және Шығыс / Абайтану. Таңдамалы еңбектер. Т.30. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 294 б.
5. Эткинд А. Внутренняя колонизация: Имперский опыт России. Москва: «Новое издание литературное обозрение», 2018. – 448 б.
6. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: «Білім» баспасы, 1997. – 272 б.
7. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: «Санат» баспасы, 1997. – 464 б (434-437 б)
8. Мұратова Г. Абай тілі және қазақ тілі білімінің мәселелері. – Т.1. Абай сөзі – парасат әлемі: лингво-танымдық зерттеу.–Нұр-Сұлтан: 2021. – 228 б.

Нұрбанова А.Қ.

филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

Кокурова А.А.

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығының әдіскері
Астана қ. (Қазақстан)

ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҮЛГІСІ

Қазақ тіл ғылымын зерттеп, алғаш оның негізін қалыптастыруға зор үлес қосқан ғалымдардың теориялық еңбектерін танымдық жағынан бүгінгі жаңа парадигма аясында қарастыру өте маңызды. Осы мәселеге байланысты қазақ тіл ғылымының алғашқы бастамасын А.Байтұрсынұлы еңбектері құраса, тіл арқылы ұлтты, адамзатты, халық мәдениеті мен тарихын, әлеуметтік ортасы мен қоғамын зерделеу Қ.Жұбанов пен С.Аманжолов зерттеулерінде өз жалғасын тапқан.

Қазақ тіл білімінің көрнекті тұлғалары саналатын А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжоловтар тіл табиғатына зерттеу жүргізгенде, тілдің танымдық қызметіне ерекше назар аударады.

А.Байтұрсынұлы тіл болмысымен таным теориясын сабақтастырып, «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры» деген тұжырым жасайды да, тіл мен таным бірлігі негізінде қалыптасқан адами құндылықтар мен қасиеттерді тіл болмысы арқылы түсіндіруге тырысады [1]. Ол тіл арқылы бейнеленетін таным теориясы негізінде ұлттық қасиеттер, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық мінез, мәдени құндылықтар туралы ақпараттан адамның ой-өрісі артатынын айта келіп, адам баласын, оның болмысын, ұлтын, мәдениетін, мінезін, т.б. құндылықтарды тіл арқылы зерттеп, зерделеуге болады деген өз пайымдауын бізге мұра етіп қалдырды.

Ал Қ.Жұбанов таным теориясын сыртқы дүниемен, тіл әлемімен сабақтастыра түсіндіреді де, табиғатпен біте қайнасқан адам санасындағы тұтас әлем тілде көрініс табатынын айтады. Ғалым өз еңбектерінде тіл мен тарих, халық пен таным, ұлт пен мәдениет ұғымдарын өзара байланыста қарастырады [2].

Тілші-ғалым С.Аманжолов өзінің ғылыми зерттеулерінде халықтың, ұлттың, этностың даму тарихына, жүріп өткен жолына үңіле отырып, дүниетанымдық қағидаларға ерекше көңіл бөледі. Тіл тарихы мен ұлт тарихын бірлікте зерттей келе, тіл табиғатын, жергілікті диалектілерді, ру, тайпа тілдерін географиялық мекенжайымен, ел, жер атауларымен тығыз байланыста қарастырады. С.Аманжолов халықтық ұғымдардың пайда болуы не болмаса жаңа мәнге ие болуы қарым-қатынас тілі арқылы айқындалатынын айтады [3].

Қазіргі таңда таным теориясының басқа ғылым салаларымен байланысы анықталды, жаңа ғылым салалары пайда болды. Соның бірі – когнитивтік лингвистика. Бұл терминнің ағылшын тілінен аударып, қазақша мағынасын беретін болсақ, сананы және сана жүйесін, саналы іс-әрекетті есептеуіш ретінде зерттеу болмақ.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік зерттеулердің кеңінен сөз бола бастауын ХХ ғасырдың аяқ кезінен бастап жарық көрген ғылыми еңбектер негізінде дәйектеуге болады. Қазіргі тілтанымдық зерттеулердің ерекшелігін екі арнаның ұтымды тоғысуы айғақтай алады, олар: қазақ тілінің төл танымдық қоры, тұжырымдамалық жүйесі және жалпы тіл білімінде қалыптасып дамып келе жатқан ғылыми ұстанымдар, нақты теориялар. Сөз табиғатын, оның қолдану аясын, көркем туындыда атқарар қызметін, ат қою үдерісіне негіз болар қабілетін адам танымымен сабақтастырған бұл жұмыстардың өзектілігін де, жаңалығын да, теориялық-практикалық маңызын да танымдық бірліктер дәлелдейді, сондықтан ұсынылып отырылған тұжырымдар да когнитивтік лингвистиканың өміршең арнасын толықтырып, дәстүрлі жолын жалғастырар қасиетке ие болады.

Қазақ қаламгерлерінің туындыларындағы тілдік бірліктердің қолданыс даралығын когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, ақиқат дүниенің көрінісін белгілейтін нысандар деп қарастырамыз. Көркем әдебиет кейіпкерлерінің тілдік ерекшелігін, ой-танымы мен болмыс-бітімін біріктіре отырып, оны антропоцентристік аспектіде, заман ерекшелігіне сай адам танымын этностың танымдық дүниесімен тығыз байланыстыра зерттеу осы кезеңге дейін қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистикада толық қарастырылмағаны белгілі. Осыған байланысты көріктеу амалдарына шығарма авторлары мен оның кейіпкерлерінің танымдық ерекшелігін тілдік фактілер арқылы когнитивтік құрылым тұрғысынан ғылыми талдау жасау қай уақытта болса да өзекті әрі маңызды мәселе болмақ.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистикаға қатысты зерттеулер қазақ тілтаным ғылымының дамуына зор үлес қосуда. Академик Ә.Қайдардың этнолингвистикаға қатысты ойлары қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистиканың қалыптасуына негіз болса, ғалым Р.Сыздық эпос тілінің танымдық ерекшелігін зерттеу арқылы таным теориясына тың пікір-тұжырымдарын қосты. Ғалым Н. Уәли тілдің халық болмысын, тарихын, ойлау өзгешелігін танытар сипаты бар деген, сондай-ақ профессор Ж. Манкееваның дәстүр жалғастығы танымның қазыналық сипаты, тіл арқылы бейнелілік пен дүниедегі объективті шындықты субъективті түрде, символдар арқылы беру болып табылады деген ғылыми тұжырымдарының маңызы орасан зор.

Ф.Оразбаева, Б.Момынова, А.Салқынбай, Г.Қосымова, Б.Қасым, А.Ислам, Г.Әзімжанова, Э.Оразалиева, С.Жапақов, С.Ақаев, С.Жиренов, Г.Снасапова, Ш.Елемесова, Ж.Сәткенова, А.Сыбанбаева, Н.Зайсанбаева, А.Әмірбекова, А.Байғұтова, т.б. ғалымдардың зерттеулері таным мәселесін әр қырынан терең түсінуге зор мүмкіндік береді.

Осы аталған және басқа да зерттеушілердің ғылыми зерттеулерін оқи отырып, олар қазақ тіл білімінде тілдің танымдық болмысын жан-жақты қарастырып, тілдегі таным теориясын

қалыптастырды деуге болады. Тіл табиғатымен байланысты қарастырылатын таным теориясы – адамның тіл арқылы дүниені, әлемді, қоршаған ортаны, табиғат пен тылсым құбылыстарды санада бейнелеу нәтижесінде танып-білетін, білімді тіл арқылы тереңінен меңгеру және қолдану жолдары мен қағидаларының жиынтық жүйесі.

«Қазақ тілінің зерттелу тарихындағы соғыстан кейінгі жылдары жазылған жұмыстардың көлемі мен өзектілігіне қарай әрі тілдік мәселелерді шешудегі теориялық пайымдарына орай ерекше орын алады. Кез келген ғылымның дамуын оның тығыз байланысқан кезеңдерінсіз зерделеу мүмкін емес» [4] деген тілші І.Кеңесбаев пікіріне сүйенер болсақ, қазақ тілтанымының өзіндік даму үрдісін айғақтайтын келесі кезеңнің де қазақ тіл біліміне қосар үлесі мол. Лингвистика қағидаларын қоршаған ортаны қабылдап танудың негізгі ұстанымдарымен ұштастыра білген ғалымдар оларды тілдік және жалпы танымдық ұғымдарды зерделеудің өзегіне айналдырды, яғни қабылдау дегеннің өзін «шындықтың кескін-келбетін өз ыңғайына қарай қалыптастыруға, оны жіктеп сұрыптауға әрі оқиғалар мен құбылыстарға ат телуге көмектесетін, адамға тән...белсенді әрекет деп таныған дұрыс» болғандықтан, өзіндік қолтаңбасымен, маңызды тұжырымдар тізбегімен ерекшеленер бұл кезеңді де сол «белсенді әрекеттің» салдары деп ұғынған дұрыс. Алғашында тілдік салаларға бөлінбей, логика-пәлсапалық негізде немесе кешенді түрде ұсынылған аталмыш зерттеулер қазақ тіл ғылымының барлық бірліктерін топтап көрсетуді мақсат етсе, одан кейін дүниеге келген ізденістер динамикалық дамудың нәтижесінде тілдік фактілердің жеке дара қарастырылуын қажет етті. Олардың өзіндік мақсат-міндетімен қатар, әдіснамалық сипаты да сұрыптала бастады. Тілшілер қазақ тілінің құрылымдық-жүйелік ерекшелігін анықтауда тек сипаттама әдісті ғана емес, әрі тарихи, әрі салыстырмалы-салғастырмалы амалдарды пайдаланып, тілдік құралдардың деңгейлік және деңгейаралық болмысын зерттеуге тырысты, ал танымдық ұғымдар мен қағидаттарды формальды-грамматикалық мәселелерді шешудің бірден-бір көзі, құнарлы арнасы деп қана есептеді. Әрине, алуан түрлі субъективті және объективті себептерге орай, бұл кезде тілтанымдық зерделеудің қарқыны алғашқыға қарағанда азая түсті, бірақ өзектілігін жойған жоқ, өйткені танымның бір бөлшегін құрайтын адамзат тілін оның табиғи бастауынан бөліп алу мүмкін емес еді. Адамзат дамуының үйлесімді көрсеткішін құрайтын тіл де, таным да ажырамас бірліктің арқасында әрдайым қатар қолданылып отырды. Оған дәлел ретінде, бір жағынан, жеке тұлғалардың танымдық мүмкіндіктерін уәждеуге болса; екінші жағынан, адамның дүниетанымын қалыптастырып дамытатын объективті факторларды да назардан қалдырмау керек. Оларға қазақ тілінің жекеленген салаларын зерттеу арқылы тілдік теориялар мен ұстанымдардың жасалу қажеттігін; тарихи ізденістердің өзектелуін, сол арқылы сөз тәркінін зерделеу мүмкіндігінің қолға алынуын; сөздік қор, сөздік құрам, олардың толығу жолдары сынды проблемалардың тек ішкі тілдік заңдылықтармен шектелмей, сыртқы факторлардың ықпалымен де айқындалуын жатқызған орынды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Алматы: «Сардар», 2009. – 348 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 256 б.
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы, I б., А., 1994.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 1987. – 352 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Білімді шәкірт тәрбиелеу – әр ұстаздың ұстанатын басты қағидасы. Қазіргі уақытта оқушыларға сапалы білім беру мәселесі елімізде алдыңғы қатарға қойылған. Соның ішінде ана тіліміз – қазақ тілін оқыту барысында жаңаша технологияларды қолдана отырып, үйрету әдісі кеңінен енгізілгені белгілі.

Дүниежүзін мекен етіп жатқан әр халықтың өзіне тән тілі, салт-дәстүрі бар. Тіл – байланыс құралы. Түрлі ұлт өкілдерінің тарихы, ауыз әдебиеті мен күнделікті тұрмыс-тіршілігін сол елдің тілін үйрену арқылы түсінеміз. Мемлекеттік тіліміз – қазақ тілін жүйелі қолдану арқылы біз ұлттық тарихымыз бен болмысымызды, төл мәдениетімізді қалыптастырамыз, келешек ұрпағымызға мұра етіп қалдырамыз.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында былай делінген: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу». Яғни шәкірттерімізге сапалы білім беру барысында инновациялық технологиялардың түрлі әдіс-тәсілдерін, бағыттарын оңтайлы пайдалануымыз керек. Ол дегеніміз – жаңа технологиялар негізінде қызықты сабақ өткізу, жеке ой-пікірін жеткізе алатын, адамдармен дұрыс байланыс орнататын, оңтайлы шешім қабылдайтын, сонымен қатар қоғам мен жанұя алдындағы жауапкершілігін сезіне алатын саналы және ұлтжанды шәкірт тәрбиелеу.

Тәуелсіз еліміздің оқу жүйесіндегі білім берудің айрықша тәсілі – жаңа технологияларды қолдану екендігін жоғарыда атап өттік. Әсіресе, ана тіліне тосырқай қарап, санасына сіңіруге селқос қазақ жастарын көргенде, білім саласында жаңа технологиялардың қолданылуы ауадай қажет екендігі айтпаса да түсінікті. Ол үшін шәкірттерге пайдалы боларлық бірнеше қарапайым, әрі ұтымды тәсілдерге жүгінгеніміз абзал. Мәселен, қазақ тілі сабағында оқушылардың қолданыстағы сөздерін ұлғайту, әрі жақсарту мақсатында әлеуметтік желіде «челлендж» жіберу – тың бастама болар еді. Біріншіден, жаңашылдыққа ұмтылған жастарымызға бұл тәсілді үйрену өте оңай, әрі қызықты болатыны анық. Екіншіден, орыс тілді қазақ жастарының құлаққа жағымды естілетін мемлекеттік тілімізге деген сүйіспеншілігі артатыны сөзсіз. Біз, ұстаздар осы бағыттағы әртүрлі әдістемелік тәсілдерді пайдалана отырып, оқушыларымыздың қазақ тілінде сөйлеу дәрежесін, ойлау қабілетін, ізденісін арттыруымыз керек.

Қоғамдағы көкейкесті мәселелердің бірі мемлекеттік тілімізді жетілдіру, жастарымыздың туған тілін тосырқамай, керісінше таза, еркін сөйлеуінде болып отыр. Қазақтілді мектептердің өзінде оқушылар 100 пайыз таза қазақша сөйлемейді. Сондықтан да, шәкірттерімізге ана тілімізде дұрыс сөйлеуді үйрету – ешқандай ақталуды керек етпейтін аксиома. Сабақ барысында және сабақтан тыс уақыттарды тіл дамытудың бірнеше әдіс-тәсілдерін жоспарға енгізген жөн. Сондай-ақ, ұтымды тақырыптарға шығарма, эссе, мақала жазу арқылы тілдік қолданыстарын ұлғайтуға жол ашамыз. Осы ретте ұстаздар қауымы шәкірттеріне сапалы білім берудің озық үлгісін көрсете білсе, кейін жемісін көретіні айтпаса да түсінікті.

Білім жүйесінде жаңа технологияларды қолдану арқылы шәкірттеріміз – тәуелсіз еліміздің азат жастары көптеген жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндік алады. Жаңа технология жүйесі модульдік және дамыта оқыту технологиясы, көрсеткіштік (рейтингтік) жүйе, сын тұрғысынан ойлау деп аталатын төрт бағытта дүниежүзілік сынақтан өткені белгілі. Ұстаздарымыз осы аталған принцип негізінде қызықты сабақтар өткізеді. Себебі, қоғамға лайық саналы жеке тұлғаны тәрбиелеу – педагогтың басты міндеті. Кеңес дәуірінің ұстазы, балалар жазушысы В.А. Сухомлинский айтпақшы «...Мұғалім – білімді түсіндіріп қоюшы, бақылаушы, бағалаушы ғана емес, толық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы».

2016 жылы ашылған Күнделік.кз сандық білім беру платформасы арқылы әр ата-ана баласының оқу үлгерімін кез келген жерде көре алады. Технологияның қарыштап дамуының арқасында еліміздің барлық мектептері осы жүйе бойынша жұмыс атқарады. Инновациялық технологияны игеру арқылы қазақстандық оқушыларға мемлекет тарапынан осындай мүмкіндік берілді.

Біз, ұстаздар қауымы оқушылардың білімге, оның ішінде қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыру жолында еңбектеніп келеміз. Яғни, заман сұранысына сай қажетті білім беру – бізге жүктелген басты міндет. Мектеп табалдырығын енді аттап, буыны қатаймаған жас бүлдіршінге қазақ тілінің көркемділігін, әуезділігін, ерекшелігі мен ұлтымыз үшін маңыздылығын жиі айтып отырғанымыз абзал. Шәкірт өзіне білім беретін ұстазынан үлгі-өнеге алады. Тіл үйрету үлкен табандылықты, қажырлықты талап етеді. Жай оқып қана қоймай, күнделікті қолданыстағы тіліміздің мағынасына, дұрыс айтылуына жіті мән берген жөн. Диалект сөздерді мейлінше қолданбай, ана тіліміздің асқақтауына әрқайсысымыз үлес қоссақ дейміз. Тіл мәселесі – жиі айтылады, талқыға салынады, сараланады. Ол – дұрыс та. Қазақ тілінің біздің қоғамда мәңгілік «тіршілік» етуі сіз бен біздің азаматтық көзқарасымызға негізделген.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қуанышбаева А. Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдалану. – Алматы, Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, №2, 2004 ж.

Оспанова Э.М.

аспирант кафедрасы истории русской литературы
МГУ им. М.В. Ломоносова
г. Москва (Россия)

АЛЬМАНАХ «МНЕМОЗИНА» КАК СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ НАЧАЛА XIX ВЕКА

В 20-е годы XIX в. альманахи получили широкое распространение, их издание в рамках условий того времени было проще издания журналов. Поначалу В.К. Кюхельбекер намеревался заниматься именно журналом, но, видимо, в этом деле были определенные сложности. Кюхельбекер прислушался к совету П.Плетнева «подружиться с кем-нибудь из московских журналистов, имеющих уже довольно большое число подписчиков» и принял решение привлечь к изданию «Мнемозины» главу общества Любомудров В.Ф. Одоевского, который и сам нуждался в отдельном издании.

С.Б. Федотова пишет, что «издатели «Мнемозины» предполагали выпускать в год по четыре части альманаха. Первоначальное число подписчиков было 157. Уже после выхода первой части «Мнемозины», получившей большой успех, Кюхельбекер сообщал в одном из писем, что расходы по первой части полностью покрыты, и собирался «отпечатать еще до 600 экземпляров первой части, а остальных частей сразу 1200». Это был второй, после «Полярной звезды» случай, когда альманах был выпущен таким большим тиражом. Всего вышло в свет четыре книжки «Мнемозины»: три из них в 1824 г., а последняя часть – в 1825 г.» [1].

В декабрьском выпуске «Вестника Европы» (1823 г.) напечатали объявление о программе нового альманаха: «Сие издание, в роде немецких альманахов, будет иметь главнейшею целию – удовлетворение разнообразным вкусам всех читателей. Посему в состав «Мнемозины» будут входить: повести, анекдоты, характеры, отрывки из комедий и трагедий, стихотворения всех родов и краткие критические замечания».

Альманах ставил перед собой просветительские цели. Одоевский в статье «Несколько слов о «Мнемозине» самих издателей» открыто заявляет о главной цели издания, находя ее в попытке «распространить несколько новых мыслей, блеснувших в Германии; обратить внимание русских читателей на предметы в России мало известные, по крайней мере, заставить говорить о них; положить пределы нашему пристрастию к французским теоретикам, наконец, показать, что еще не все предметы исчерпаны, что мы, отыскивая в чужих странах безделки для своих занятий, забываем о сокровищах вблизи нас находящихся».

Однако, как писал позже Одоевский в той же статье, закрывшей собой четвертый и, как оказалось, последний выпуск альманаха, «Мнемозина» еще прежде своего выхода наделала много шума: одно название оной, помещенное в объявлении, заставило наших ученых людей ломать себе голову многие, очень многие добивались, что такое Мнемозина; один из таковых философов,

желая показать свою ученость, преважно спрашивал у издателей: «Мнемозина — не одна ли из фурий?» [Нужно ли говорить, что он смешивал Мнемозину с Немезидою?]. Здесь звучит ирония и полемичность — просветительские цели были связаны с недостаточной осведомленностью и образованностью общества.

«Мнемозина» изначально создавалась как альманах, который должен был собрать литераторов, игравших особую роль в литературном движении того времени. Внешним оформлением и характером материалов «Мнемозина» больше походила на журнал. Было задумано, что альманах должен был включать в себя не только литературные материалы, но также статьи по философии, истории, отрывки из путешествий и т.д. В составе «Мнемозины» были отделы: «Философия», «Военная история», «Изыщная проза», «Стихотворения», «Путешествия», «Критика и антикритика», «Смесь».

Направление альманаха определяли его создатели: Кюхельбекер отвечал за область поэзии и критики (в четырёх книжках альманаха он напечатал более двадцати своих произведений в самых различных жанрах, поэтому Кюхельбекера можно назвать самым деятельным сотрудником альманаха), а Одоевский — за философию, беллетристику и публицистику (было напечатано 18 его произведений: статьи и очерки по вопросам философии — в духе философского идеализма Шеллинга, по вопросам эстетики — в духе немецкого романтизма, сатирические статьи-фельетоны, также три полемические статьи, направленные против Булгарина и Воейкова). Административной и редакционной деятельностью руководил Одоевский.

Реализация идей издателей нашла место в знаменитой статье В. Кюхельбекера «О направлении нашей поэзии...». Но также и в других работах, помещённых в альманахе, эта мысль проводилась более или менее отчётливо: былинная тема звучит в «Рогдаевых псах» (III ч.); в «Адо» с подзаголовком «Эстонская повесть» прослеживаются романтические тенденции, интерес к своим корням (Кюхельбекер включает в текст песни или имитации народных песен). Вопрос о чрезмерном чужеземном влиянии, иностранном воспитании поднимает Кюхельбекер и в «Земле безглазцев» (II ч. «Мнемозины»); в 18-м Заграничном Письме (II ч.) пишет о встрече в Дрездене с женщиной, «знающей Дмитриева, Крылова, Державина гораздо лучше, чем многие из наших петербургских дам и девушек»[2].

В альманахе также поднимался вопрос о политике, которая довольно ощутимо влияла на журнальное дело в целом: ограничивалось количество журналов, налагались цензурные запреты и пр. — одним словом, ограничивался кумир того времени — свобода. Приходилось различными способами (в том числе инкорпорированием в литературный текст) эти запреты обходить. Несмотря на цензурные сложности, политическая тема — в духе радикального декабризма — попадала на страницы альманаха.

Время требовало от поэта действия, поступка. В духе времени «Мнемозина» начинала продвигать убеждение в высокой миссии поэта. Одоевский называет поэта «первым судьёй человечества». Кюхельбекер в стихотворении «Проклятие» (II ч.) проклинает того, «кто оскорбит Поэта Богом любезную главу». По-разному шли к теме поэзии издатели. Одоевский — через шеллингианство.

Одоевский чрезвычайно активно продвигал философское направление в «Мнемозине», что в конечном итоге сформировало лицо альманаха, позволило назвать его «первым русским альманахом, в котором серьезно трактовались различные философские и теоретические вопросы», но и стало впоследствии одной из важнейших мишеней нападков на «Мнемозину». Одоевский с целью философского просвещения и пришёл в альманах, отсюда и специальный раздел «Философия».

Расхождение во взглядах издателей не могло не повлиять на направленность альманаха. С.Б. Федотова отмечает, что «эстетические позиции издателей «Мнемозины» во многом не совпадали. Кюхельбекер резко выступил на страницах альманаха против бессодержательности элегической школы, противопоставив поэзии подражательной народность и самобытность русской поэзии: «Одоевский лишь отчасти разделял литературные взгляды Кюхельбекера, главной своей задачей считая распространение идей любомудрия. В альманахе помимо Кюхельбекера и Одоевского печатались П.А. Вяземский, Е.А. Баратынский, А.С. Пушкин, Д.В. Давыдов» [1].

Между издателями альманаха не наблюдалось полного единства взглядов. Предположительно, хозяином в альманахе ощущал себя именно Одоевский: он мог сопровождать различными примечаниями статьи соредатора, но нет сведений о критических замечаниях, которые могли бы последовать со стороны Кюхельбекера. А.В. Тереховская пишет: «Статью Кюхельбекера «Отрывки из Путешествия по Германии» Одоевский снабдил большим

примечанием, в котором по сути изложил основные положения философской эстетики шеллингианского толка: «...для наук и искусства существует такое же точно единое общее мерило, каков нуль для математики, что мир изящный – создание человека, – основан на тех же единых непрменных законах, на которых основан и мир вещественный...». Одоевский исходил из убеждения, что изящное не может не иметь «постоянных строгих законов» [3,72].

Одоевский и Кюхельбекер в дальнейшем планировали продолжить выпускать альманах. В дневнике И.М. Снегирева есть запись от 7 декабря 1824 г.: «Приезжал Кюхельбекер без меня просить, чтобы я взял на себя цензурование его альманаха на 1825 г.». В бумагах Одоевского был найден план издания «Мнемозины на 1825 год» с прибавлением под названием «Комета».

«Мнемозина» просуществовала только один год, в который вышло 4 выпуска. В самом начале альманаха имел огромный успех, даже поговаривали о дополнительном тираже первого выпуска. «Не оставлять издания», «продолжать говорить правду» и сделать «Мнемозину» «по крайней мере ежемесячной» советовал Кюхельбекеру и Баратынский. Однако планам издателей не суждено было осуществиться. Вероятно, свою роль в данном вопросе сыграла журнальная неопытность издателей, которые слишком уж часто появлялись на страницах своего альманаха, также могло повлиять и отсутствие единства взглядов между ними. Последний, четвертый выпуск «Мнемозины» был разослан подписчикам лишь осенью 1825 года, а события декабрьского восстания не позволили продолжить издание альманаха.

Список литературы

1. Федотова С.Б. Мнемозина, собрание сочинений в стихах и прозе // Пушкин в прижизненной критике, 1820 – 1827. – СПб, 1996. – С. 483 – 484.
2. Балашова Ю.Б. Формула публицистичности альманаха (от «Мнемозины» до «Метрополя») // Известия Уральского федерального университета. Сер. 1. Проблемы образования, науки и культуры, 2014. №1 (123). – С. 6-11.
3. Тереховская А.В., В.К. Кюхельбекер — литературный критик (Идеи. Жанры. Стиль): Дис. канд. филол. наук/ Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского. Симферополь, 2004. – 185 с.

Оспанова Ж.Т.

PhD, доцент кафедры иностранных языков

Рахимбаева М.Т.

Бейсембаева Г.Б.

студенты 4 курса

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ SMART EDUCATION

В последние десятилетия наблюдается тенденция к внедрению современных подходов с применением педагогических приемов и мультимедийных программ в обучении иностранному языку. В педагогическом процессе происходят большие изменения, которые в свою очередь охватывают все сферы учебного образования, в том числе иноязычного. Создаются новые методы и формы обучения, которые не только транслируют различные технологии и средства обмена и передачи информации, но и систему методов обучения, развивающих коммуникативный навык у обучающихся.

Одной из главных задач в обучении иностранному языку является создание условий для фактического овладения изучаемым языком и взаимодействия с носителями языка. Для повышения мотивации более к самостоятельному и активному исследованию иностранного языка необходимо в процессе обучения использовать помимо классических учебников и учебных

пособий новые источники информации, которые могли бы вызвать у обучаемых большой интерес и мотивировать к учебе, также важную роль играет и набор применяемых педагогических и информационных технологий и различных методик (к примеру, коммуникативной) в образовательном процессе.

Педагогическая технология представляет собой область педагогического знания, которая отражает характеристики глубинных процессов педагогической деятельности, что также в должной степени способствует эффективному учебно-воспитательному процессу [1].

Использование современных педагогических технологий в ходе при обучении иностранных языков дает возможность для создания таких условий, в которых применяется огромный набор методов обучения, формирующих основные навыки иноязычной коммуникации. Это дает возможность выражать мысли на изучаемом языке, повышает интерес к учебе, формирует новый взгляд на те или иные внешние ситуации, раскрывает познавательный и креативный потенциал обучающихся.

Как отмечается в современной научной литературе, наблюдается тенденция перехода от e-learning к Smart Education, т.е. трансформация образовательного процесса от электронного обучения к умному образованию. Согласно концепции Smart-образования необходимо проявлять гибкость, использовать значительное количество источников и многообразных мультимедиа ресурсов, уметь быстро подстраиваться под интеллектуальный показатель и потребности обучающихся [2]

Smart-образование в процессе обучения иностранным языкам предполагает применение Smart-технологий, среди которых можно назвать вебинары, видео- и аудиоподкасты, блоги, твиттер, сайты, синхронное и онлайн-режим обучение. В ходе их применения преподаватель может моделировать учебные ситуации, дополняя классические методы обучения с целью формирования коммуникативной компетенции и навыков иноязычного общения [2]. Применение современных технологий – это ключ к получению высокого уровня обучения, с помощью которого новое поколение сможет приспособливаться к условиям быстроменяющейся, нестабильной среды. Это обеспечивает переход от книжного контента к активному хранилищу единых учебных пособий.

При использовании веб-ресурсов становится возможным выполнение следующих задач: повышение качества аудитивных навыков на базе звуковых текстов из онлайн-ресурсов; повышение уровня навыка чтения при изучении материалов сети (при этом степень сложности может отличаться, что нужно будет учитывать); практика самостоятельного поиска информации обучающимися в процессе выполнения проектной работы; расширение словарного запаса; дополнение основного материала занятий материалами сети; параллельное изучение лингвострановедческого материала при ознакомлении с материалами сети.

В нашем институте при обучении студентов немецкому языку как второму иностранному доцент Оспанова Ж.Т. применяет интерактивные материалы сайта «Deutsche Welle», в том числе бесплатный курс немецкого языка как для начинающих, так и для продвинутых. Это образовательная платформа NicosWeg, содержащая поуровневую базу обучающихся аутентичных видеороликов, аудиотекстов и упражнений разной степени сложности. Преимущество сайта «Deutsche Welle» заключается в том, что он легок в применении, поэтому является популярным среди различных платформ в изучении языка. Для привлечения слушателей, здесь можно найти знаменитые фрагменты из фильмов, музыкальные клипы, новости, содержательные дискуссии и т.п. Помимо этих ресурсов на занятиях используются видеоматериалы и тексты из сайта Гете Института (www.goethe.de), насыщенный различными приложениями и подкастами в соответствии с интересами обучающихся.

На занятиях по изучению английского языка наши преподаватели активно используют сайт «Kahoot!» для лучшего восприятия и закрепления полученной информации. Это обучающая платформа в форме игры, используемая в различных учебных заведениях – в школах, колледжах, институтах и университетах. «Kahoot!» содержит каталог игр – викторину, состоящую из вопросов с разными вариантами ответов. Благодаря данному ресурсу у обучающихся формируются и развиваются различные качества, такие как скорость быстрой обработки информации, ловкость, конкурентоспособность, стремлением быть первым, способность к быстрому принятию решений при обсуждении в форме мозгового штурма. Многие студенты любят применять данную игру в учебном процессе для разнообразия и информативности.

Разумеется, в основе обучения иностранным языкам должна быть система методов и приемов, которая применяется непосредственно в аудитории. Именно в контакте с преподавателем

студенты осваивают иностранный язык более целенаправленно и эффективно. Большим спросом и интересом пользуются у студентов игровые техники. Игра мотивирует обучающихся на изучение предмета, развивает языковую и речевую компетенции и позволяет быстрее и эффективнее усвоить материал [3,40].

Как отмечает российский педагог М.Ф. Стронин, следует различать лексические, грамматические, фонетические, орфографические и творческие виды игр [4,39]. Цель первых четырех – формирование соответствующих навыков, в то время как творческие игры подразумевают творческое применение усвоенных знаний и умений в игровой ситуации.

П.В. Закотнова, в свою очередь, объединяет лексические и орфографические игры в одну группу и называет их «словесными», так как они связаны со словом, значением, правописанием, сочетаемостью с другими словами. Словесные игры позволяют обучающимся пополнить словарный запас, более глубоко узнать известные до этого лексические единицы, практиковать правописание слов, включать речемыслительную деятельность и ознакомиться с сочетаемостью лексических единиц, изучить устойчивые выражения и фразеологизмы [3,90].

К словесным играм относятся: кроссворды, «Wordsearch» (поиск слов среди буквенного хаоса), Hangman («Виселица»), «Пропавшие буквы» (угадать слово только по гласным/согласным), «Hot Chair» («горячий стул», когда с помощью определений, синонимов, антонимов, описаний угадывается слово), «Балда», анаграммы, «Wordchain» (составление определенного списка слов через замену одной буквы в каждом последующем слове; можно давать дефиниции в качестве опоры), «Конструктор» (с помощью карточек, на которых указаны морфемы, составить слово), «Одна буква – много слов» (на букву алфавита нужно назвать слова), «Слова» (из одного длинного слова составляются на время более короткие), «Unscramble» (из определенных букв составить слово), «Последняя буква» (что-то похожее на игру «города», когда на последнюю букву называется слово) [3,90-92].

В качестве групповой работы подходят Hotchair, конструктор, для работы в парах – «Виселица», анаграммы, «Wordchain». При использовании подобных игр на занятиях обучающиеся более эффективно усваивают материал и лучше запоминают информацию.

В современном мире преподавания педагог имеет безграничную возможность проводить свои занятия познавательнее, интереснее, используя новые технологии, активизируя умственную деятельность обучающихся, вовлекая их в учебный процесс. В отличие от традиционных методов обучения, новые подходы в обучении иностранных языков способствуют как развитию и повышению квалификации педагога, так и повышению мотивации у обучающихся и развитию коммуникативных навыков.

Список литературы

1. Назарова Н.Б., Мохова О.Л. Новые информационные технологии в обучении иностранным языкам // Современные проблемы науки и образования. 2016. №3. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=24564>
2. Применение SMART-технологий в образовательном процессе «Образование без границ». МБОУ «СОШ №1». 2015. 20 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://infourok.ru/primenenie-smarttehnologii-v-obrazovatelnom-processe-mobu-soshobrazovanie-bez-granic-540134.html>
3. Закотнова П.В. Использование игр при обучении иностранному языку в вузе // Современные методы и технологии преподавания иностранных языков : сб. науч. ст. / Чуваш. гос. пед. ун-т ; отв. ред. Н.В. Кормилина, Н.Ю. Шугаева. – Чебоксары : Чуваш. гос. пед. ун-т, 2019. – С. 88-92.
4. Стронин М.Ф. Обучающие игры на уроке английского языка. М.: Просвещение, 1984. - 112 с.

Райнбекова Г.С.
педагогика ғылымдарының магистрі, доцент
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

Абубакирова Т.М.
Әлихан Бөкейхан атындағы BINOM SCHOOL мектеп-лицейінің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Астана қ. (Қазақстан)

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Абай қазақтың өзіне дейінгі және өзімен тұстас өлең сөзіне қатаң талап қойып, кей сәттерін сынай отыра, қазақ поэзия тілінің жасалу және даму заңдылықтары мен шарттарына мойынсұнбай кетпеді, өйткені бұл – көркем сөз дамуының объективті заңдарының бірі. Абай буын саны жағынан өлеңнің өзіне дейін болмаған жаңа түрін жасағанымен олардың барлығы да силлабикалық құрылыс заңдылығына бағынады, өйткені қазақ өлеңінің жасалу табиғатының өзі - силлабикалық буын өлшеміне құрылған. Абай өлеңнің тармақ саны мен ұйқасуына қарай небір алуан жаңа түрлерін ұсынғанымен олар өлеңді ұйқасқа құру шартына бағынады, өйткені соңғы дәуірлердегі қазақ өлеңінің негізгі белгісі – аллитерация емес, ұйқас. Абай қазақ өлеңі бұрын білмеген теңеудің, эпитеттің, метафораның жаңа түрлерін ұсынды, ал олардың қолданылу принциптері мен жасалу техникасы Абайға дейінгі қазақ өлеңіне де тән болатын. Бұл шарттан да Абайдың аттап етуі мүмкін емес еді. Бірақ осылардың барлығын жетілдіру, түрлендіру, жаңа сапалық белгілер қосу тұрғысынан дамуында Абайдың еңбегі орасан зор болды. Абай, Пушкин сияқты, өлеңнің іші поэтикалық ойға толы болуына күш салады. Ойға құрылған өлең сол ойды дәл, әсерлі етіп беретін амал-тәсілдерді іздестіреді. Сондықтан да Абайда өлеңнің мазмұнын, айтпақ идеясын білдіретін элементтердің айқындала түсуі басым [1].

Абай қазақ тілінің сөздік құрамына өзгеріс енгізді. Өзіне дейінгі ақын-жыраулар тілінде көп қолданылмайтын тұрмыс-салттық лексиканы, қарапайым сөздерді, терминдік мәнге ие болған ескі, жаңа атауларды өлең тіліне қосып, оларды поэзия тілінің құралына айналдырды. Абай шығармашылығы тақырыбының бірі және бастысы – адам, оның моральдық бет-бейнесі, сыртқы портреті, ішкі дүниесі, іс-әрекеті. Және бұл тақырыптарды Абай бұрынғыдай жалпы түрде, есиет-ақыл айту түрінде емес, нақтылы түрде, әр қимыл-әрекетті, әр мінез-қылықты дәл көрсету сипатында жырлайды. Сондықтан адамның белгілі бір сәттегі психология күй қалпын дәл беру үшін бұрыннан тілде қолданылатыны жүрегі лүпілдеу, буыны босау, сағыну, ләззат алу тәрізді дағдылы сөздермен қатар қазақ өлең-жырлары тілінде көп кездеспейтін суыну, ысыну, өлең қағу, бос шошу, қызару, сұрлану деген сияқты жай-күй атауларын пайдаланады. Абайда жалпы адамды әр алуан жақтан бейнелейтін егістіктердің көптігін және олардың образ жасауға қатысатынын айту керек. Сырт қарағанда «поэтикалық паспорты» жоқ бұртақтау, тыртындау, арсаңдау, босқа талтандау, ит көрген ешкі көздену, тізесін созғылау деген сияқты сөздердің өзіне де стильдік жүк артып, поэзия тілінің құралына айналдырған.

Абай өлеңдеріне көзге елестетіп берілетін образдау тән. Мысалы, аңға салған құс пен одан қашқан түлкінің суретін көзге елестетіп беру үшін ақын қайқаң қағу, салаң ету, аузын ашып қоқақтау, қанат-құйрық суылдау сияқты сөздерді ұтымды пайдалана білген.

Қазақ әдеби тілі образды фразеологияға бұрыннан да өте бай болатын. Ғасырлар бойы белгілі бір образды ұғымда қалыптасып, бірден-бір мықты құралы болып келді. Мұны Абай да берік ұстайды. Аузымен орақ ору, құлын-ғайдай тебісу, алты бақан ала ауыз болу, малына шылбыр беру, басқа шауып, төске өрлеу, қарағайды талға жалғау, су төккісіз жорға тәрізді өте образды фразеологизмдерді Абай да еркін пайдаланады. Мұндай дағдылы тіркестерді өзге сөздермен және қосақтап, олардың экспрессивтік бояуын тіпті қалыңдатып жібереді. Мысалы, іспен емес, құрғақ сөзбен көрінетін мылжың, берекесіздің образын беруде аузымен орақ орған деген фразаның езі өте әсерлі, күшті, осыны Абай «аузымен орақ орған өңкей қыртын» деп үстемелеп, экспрессивтік реңін одан әрі аша түседі. Абай мұндай күллі фразаны өзгертіп, сөз қосып, сөз алып күшейте бермейді, басым көпшілігін өзгертпей, өз мағынасында қолданады. Жаңа перифраздық тіркестер жасап, оларды тың образдарға пайдалануды Абай жүйеге айналдырды («Фразеология»), Тың

образды тіркестер ұсыну – Абай поэтикасының аса көрнекті, ерекше тұсы. Әсіресе семантикасы жағынан бір-бірімен жанаспайтын сөздерді тіркестіріп, оларды поэтизмге айналдыруда Абай қазақ көркем тіліне үлкен жол ашты. Мысалы, «Күйлі, күйсіз бәйгеге Қажыды көңілім көп шауып» деген жолдарда көңілдің бәйгеге шабуы дегеннің өзі мүлде тың образ, оны тың етіп тұрған–көңіл деген дерексіз ұғымның бәйгеге шабу деген нақты қимыл атауымен тіркесуі, ал сол көңілдің бәйгеге бірде күйлі, бірде күйсіз түсуі – тағы да образды метафора. Жаңа образ жасайтын немесе айтпақ идеяны күшейтетін тіркестер құрастыру үшін бір сезді қазық етіп алу тәсілін Абай ұсынды. Бұл Абайға дейінгі бірде-бір ақын-жырау тілінде ұшыраспаған құбылыс. Мысалы, Абай сату етістігін қазық етіп, бұрыннан бар сақалын сату, арын сату дегендердің үстіне қулық сату, еңбек сату, күлкі сату, құлағын сату, жүзін сату, өз басын сату, жүрегін ұстап сату, сөз сату деген жаңаларын қосады. Бұлардың көпшілігі өс өрлі, әсіресе жағымсыз образ жасайтын тіркестер. Сол сияқты күйлеу (мақтан күйлеу, әуейлік күйлеу, күлкі күйлеу, ойнас күйлеу), сауу (қулық сауу, адам сауу, еңбек сауу), бағу (күлкі бағу, ғылым бағу, ел бағу), табу (ақыл табу, ақылды болу деген жаңа мағынада, енер табу, ғылым табу) сөздерін қазық етіп жасаған жаңа фразеологизмдер тек сонылығымен ғана емес, тың образдылығымен құнды. Абай мұндай жаңа тіркестердің семантика, ұйтқысы етіп сөздерді де алады. Мысалы, жеке алғанда сирек көзделетін мақтан сөзін 56 рет қолданып мақтанға салыну, мақтанға орналастыру, мақтан күйлеу, мақтан іздеу, мақтан қуу сияқты тіркестердің мағыналық тірегі етіп алады.

Ақын поэтикасында құрал ретінде кейбір морфологиялық тұлғаларды да қолдануға жол ашқан. Бұған жағымсыз образ жасауда -сы жұрнағымен келген сөздерді (жер тәңірісу, қалжың бассу) қолдануы, -мақ жұрнақты етістіктерді өлең тіліне жиі қатыстыруы дәлел бола алады. Алдыңғы тұлға көбінесе көлгірсу реңкі бар модальдық құрал ретінде жұмсалса, соңғы -мақ жұрнақты сөздер өлеңге динамикалық сипат беру мақсатымен немесе дерексіз ұғым атауларын молынан сөз ететін өлеңдерінің философия мазмұнын таныту мақсатымен жұмсалған. Сұраулық шылауымен келген сөйлемдерді қолдануда Абайда жай сұрай салу мақсатында емес, белгілі бір стильдік мақсатта поэтикасында жүк арқалай қолданылған. Мысалы,

«Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?

Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?

Алды - үміт, арты - өкініш, алдамшы өмір

Желігін жерге тықпас кісің бар ма?»

«Балалық елді, білдің бе?

Жігіттікке көлдің бе?

Жігіттік өтті, көрдің бе?»

сияқты жолдардағы сұраулық шылауымен келген сөздер алдыңғы айтылған идеяны (сұм дүние тонап жатыр... балалық елді) күшейте түсіп, өзіне назар аудартады, яғни бұлар шындықтың баяндалуы ғана емес, сол шындық арқылы өмірі баянсыз, мақсатсыз, күйбеңмен өткен адамысың, әлде керісінше ме деген идеяны білдіреді. Абай поэзиясында кейбір нақтылы ұғым атауларын поэтизмге айналдыру кезге түсуді. Мысалы, ақын өлеңдерінде бейтарап мағыналы жүрек, сөз деген сөздер әрі өте жиі қолданылып (жүрек – 156 рет, сөз - 376 рет), әрі сөздерінің тура мағынасынан гөрі ауыспалы мағынада (жүрек – «адамның өзі, ішкі дүниесі, қасиеті», сөз–«поэзия, ой-пікір») келген. Абайда объектіні әр тұрғыдан сипаттау басым, сондықтан ол теңеудің дәстүрлісін де, өзі қолданған жаңаларын да пайдаланды [4,66]. Абай поэзиясы теңеулердің молдығымен ғана әсерлі емес, соны түрлерімен де құнды. Ақын теңеулері оның дүние танымының, философия тұжырымдарының айнасы, сол айнаны тіл құралымен керсуде теңеулерді пайдаланған және бұл қолданыстың бір ерекшелігі–теңеудің әдеттегі тілдік амалы -дай жұрнақты тұлғаны немесе секілді (сияқты, тәрізді) сөздерін көп қолданбауы, ол теңеуді көбінесе тұжырым, констатация арқылы беретіндігі. Мысалы, «Теңгеріліп құбылған жұрт – бір сағым», Жүрек–теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас», «Өткір тіл – бір ұялшақ қыз болмай ма?» т. б.

Абай өзіне дейінгі сан ғасыр «эстетикалық таңбалардың» шоғырын жинап келген қазақ поэзиясы мектебінің барша көркемдеуі бейнелеуіш құрал-тәсілдерін дұрыс танып, жақсы қабылдап қана қоймай, оның көп тетігін қайта бұрап, көп кетігін жаңадан қалады, яғни поэтикасында құралдарды пайдалану принциптеріне, әдіс-тәсілдеріне өзгерістер енгізді, кейбіреулерін жүйеге айналдырды, жаңаларын қосты, барларының аясын кеңейтті. Абай поэтикасы қазақ өлеңінің бұрынғы көркемдік дүниесінің синтезі ғана емес, жаңа кезеңінің, классик, жазба түрінің бастамасы, кейінге жол салған үлгісі болды [5, 32].

Абай тіліндегі фразеологизмді жалпы халықтық тілден, сонымен бірге өзіне дейінгі ауызша әдеби тілден алып қолданған және ақынның өзі жасаған тіркестері деп бөліп қараған абзал.

Ғасырлар бойы сұрыпталып, тұрақталған тіркестерді пайдалану жалғыз Абайдың емес, әрбір қаламгердің әдісі, бірақ, мұнда әр ақын-жазушының фразеологизмдерді таңдауы, құбылтуы, қолдану орны, жиілігі т. б. жағынан өзіне тән қолтаңбасы көрінеді. Белгілі бір тілдегі фразеологизмдер байлығы қай автордың тілінде де негізгі тілдік және поэтикалық тілдік құрал ретінде кәдеге асырылған. Абай да, әсіресе, өлеңдерінде халық қазынасына жататын тұрақты тіркестерді еркін қолданған. Мысалы, оның өлеңдеріндегі қас сағыну, қас сағынбау, із жоғалту, көзге ұру, қырымға қарау, титығы құру, табанынан тозу, намысқа шашу, тілін безеу, басқа шауып, төске өрлеу, араны тоймау, малма сапсу, шылбыр беру, шаужайынан қағу, табанынан таусылу, қыркын мінсе қыр артылмау сияқты қимыл, іс-әрекетке қатысты образды тұрақты тіркестер - қазақтың жалпы халықтық тілінің ертеден келе жатқан мүлкі. Сондай-ақ, жасөспірім, ақ көңіл, ақ пейіл, ер көкірек, жау жүрек тәрізді сындық мәнді фразеологизмдерді де Абай халықтық қордан алып жұмсаған. Абай заманында бірқатар фразеологизмдер әлеуметтік жаңа қарым-қатынас, жаңа құбылыстарға байланысты туған қолданыстар болатын. Мысалы, шенді шекпен кию, басына іс түсу, ат мініп, ақша ұстау, жер аудару, жалға жүру, закон сұрау деген тіркестер қазақ даласына келген жаңа әлеуметтік немесе экономикалық қарым-қатынастарға қатысты пайда болған, XIX-ғасырдың 2-жартысының туындылары. Заманға қарай өмірге келген жаңа сөздерді жиі қолданғаны сияқты, ақын мұндай тың тіркестерді де жатсынбай қабылдайды. Оның үстіне Абай тілінен орынға сайлану, түсіп қалу (әкімшілік орыннан айырылу), байға кірісу, міндетті болу (халыққа не ұлыққа) тәрізді заманалық жаңа сөз орамдары табылады.

Қазақ поэзиясы тілінің даму барысында Абай енгізген өзгеріс – жаңалықтардың ең бастысы фразеология саласында болды. Ең алдымен, ол фразеологияны поэтикалық экспрессияның құралы ретінде жұмсауды күшейтті. Белгілі бір образды беруде бейнелі тұрақты тіркестер – аса бір оңтайлы құрал екені мәлім. Ақын жас адамның (Әбдірахманның) өнер-білімге ұмтылғанын құр «талаптанды, ұмтылды» деп қойса, ол сөздердің поэтикалық бояуы «талаптың мініп тұлпарын» дегенмен шендесе алмас еді. Алғашқы сөздерде хабарлау (констатация) бар, образ жоқ, соңғы тіркесте бояуы қою поэтикалық образ бар. Сол сияқты қуатты, қажырлы, күшті деген сөздер мен осы мағынада берілген қуаты оттай бұрқырау деген тіркестің экспрессиясы бірдей емес. Поэтикалық жүк арқалауда сөз тіркестерінің арасында айырмашылық бар. Кез келген тіркес көркем образ жасау міндетін көтере бермейді. Мысалы, өмір сүру, өмір кешу дегендер де – фразеологизмдер, бірақ осылар өмір тонын кию, өмірдің өріне шығу деген Абайлық тіркестердің экспрессивтік әсерін бере алмайды. Қазақ әдеби тілі образды тіркестерге бұрыннан да бай болатын. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы тілінің өте көркем, күшті дамыған бір белгісін айтар болсақ, осыны көрсетер едік. Ғасырлар бойы белгілі бір образды ұғымда қалыптасып, поэтизмге айналған фразеологиялық тіркестер қазақ ақын-жырауларының бірден-бір мықты құралы болып келді. Бұл амалды Абай да берік ұстайды. Аузымен орақ ору, құлынтайдай айқасу, алты бақан ала ауыз болу, малына шылбыр беру, басқа шауып төске өрлеу, қарағайды талға жалғау тәрізді өте образды тұрақты тіркестерді Абай да еркін пайдаланады. Мұндай дәстүрлі тіркестерді өзге сөздермен және қосақтап, олардың экспрессивтік бояуын тіпті қоюлатып жібереді. Испен емес, құрғақ сөзбен көрінетін мылжың, берекесіз адамның образын беруде аузымен орақ орған деген тіркестің өзі өте әсерлі, күшті, осыны Абай аузымен орақ орған өңкей қыртың деп үстемелеп, экспрессивтік өңін одан әрі аша түседі. Сондай-ақ қарағайды талға жалғау дегеннің мағынасы амалдап сөзімен келгенде, одан сайын әсерлене түседі. Әрине, Абай күллі фразеологизмді өзгертіп, сөз қосып, сөз алып, «күшейте» бермейді. Халық тілі қазынасындағы қалыптасқан тұрақты тіркестердің басым көпшілігін тұлғаларын өзгертпей-ақ өз мағынасында қолданады. Абай фразеология саласында түбірлі өзгеріс жасады деуге болады. Ол өзгеріс, біздіңше, үш түрлі сипаттағы іс-әрекеттен тұрады: бірі – перифрастикалық тіркестерді мол қолдану, екіншісі – жаңа тіркестер жасау, үшіншісі – бұрынғы тіркестерді өзгертіп қолдану.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1995. – 205 б.
2. <https://sputniknews.kz/spirituality/20200109/12491147/Тоқаев-Абай-мақала.html>
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: – Ғылым, 1977.
4. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, 1966. – 215 б.
5. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962. – 302 б.

COMMUNICATIVE APPROACH TO LANGUAGE SPEAKING TEACHING METHODS APPLIED FOR NON-LINGUISTIC SPECIALTIES STUDENTS

Teaching methods constantly have a significant role in the learning process and it was pointed in Kazakhstan's Law of Education [1]. Communicative approach is the main characteristics of the whole content of education of the Republic of Kazakhstan. Communicative approach determines the language education either in our country or abroad. The main aim of teaching foreign languages is acquisition of foreign communication on the basic level. We agree with L.V. Volkova who confirms that the content of training includes language, speech, socio-cultural knowledge, habits and skills providing formation of the elementary communicative competence, i.e. the ability and readiness to use a foreign language in the process of inter-cultural interaction in typical situations of communication [2,12].

At the primary stage of training the teachers of non-linguistic specialties should pay attention to the students' linguistic skills which include listening, phonetic and grammatical habits. Even if students have few experiences, they should work on mastering speech skills in English. Studying English should be followed in accordance with definite themes. Language itself and training should be concerned with the interesting content of the theme. Words and sentences will be comprehensible due to the context, and the themes should match the students' interest, that helps to improve their motivation [3,6].

According to Wikipedia, the definition of 'method' comes from the Greek word 'methodos', which has the meaning as a way or pursuit of knowledge, a way of achieving goals[6]. The set of homogeneous methods is commonly called the approach. This allows a teacher to choose the appropriate learning experience, create a suitable learning environment, teach and guide students' performance. Moreover, teachers, thanks to methods can analyze, evaluate and check students' progress [4,47]. Thus, we can understand that the teaching method in terms of education is a way of conveying subject matter in such a way that the intended result or goal of the subject can be achieved correctly. Methods of teaching are an organized set of didactic methods and tools that realize the goals of training and education [5]. Teaching methods are interconnected ways of purposeful actions of teachers and students. To sum up, teaching methods can be understood as a sequential sequence of ways of interaction between a teacher and students, aimed at achieving a certain didactic goal. Therefore, we see that students as an object of teaching methods take an important position along with teachers, both sides pursue one target. For most foreign language learners, the mastery of speaking English is essential nowadays. Therefore, speaking ability is regarded as the measure of knowing a language for many learners. When compared to other skills, speaking can be said to be the most difficult skill to teach and also to assess. To overcome these difficulties, teachers need to find a new technique to develop learners' speaking abilities. Using Podcasts as one of these techniques can offer numerous opportunities for the development of learners' speaking skills. Podcasts are audio and video content on web as the series of episodes with a common theme. These episodes are accompanied by a file called a "feed" that allows listeners to subscribe to the series and receive new episodes automatically. It seems to be the new wing of change. Podcasts can be uploaded or downloaded, they help the learner familiarize with the target language, and teachers can use them as useful audio material that can be used in class for activities like discussions, besides, in the web, there are even particular podcasts that are for ESL learners and these can include pronunciation for particular needs of students. Podcasts undoubtedly help learners in speaking. Podcasting is the integration of audio files where we can feed our own materials and ply it inside and outside of the classroom. Students use i-pods to hear their favorite music files. In the same way they have their education in the form of entertainment. The technology for podcasts is readily available, easy to use and inexpensive, making it an attractive option for providing additional flexible learning resources for students.

Speaking is widely known as an ability to share thoughts, ideas, and intentions with other people by using a language in oral form. Moreover, speaking represents an interactive process which involves producing and processing or receiving information to serve both interactional and transactional. This means that speaking plays an important role in communication. It is difficult to speak English fluently in the English lessons with the students of non-linguistic specialties. Many EFL learners have the academic knowledge of the foreign language but, unfortunately, they do not have the ability to speak appropriately. The main reason behind this problem is due to the learners' poor speaking practice inside the classroom

because teachers usually focus on teaching the foreign language as a matter of giving learners sufficient input, including rules and theories of the language rather than teaching them how to use the language successfully in the classroom or in other situations. Foreign language learners face some difficulties in expressing ideas, choosing correct structures, lack of producing appropriate vocabulary and producing correct pronunciation. These problems occur because students are less exposed to speaking activity.

Speaking is a productive skill. Speaking involves sounds to express meaning to make interaction occur. This means that speaking is an interactive process of communication that connects ideas between the speaker and the interlocutor with a certain purpose. It is a process of building and sharing meaning through the use of verbal and non-verbal symbols, in a variety of contexts [10]. Moreover, speaking is one of the most difficult skills language learners have to learn. Speaking is generally thought to be the most important of the four skills: speaking, reading, listening, and writing. Indeed, one frustration commonly voiced by learners is that they have spent years learning English, but still they cannot speak it. The most difficult aspect of spoken English is that it is always accomplished via interaction with at least one other speaker and this is one reason why many of speakers were shocked and disappointed when used their FL for the first time in real interaction: they had not been prepared for spontaneous communication and could not cope with all of its simultaneous demands. Speaking is an “activity requiring the integration of many sub- systems: the speaking skill for students because of the set of features that characterize oral discourse: respiratory system, vibratory system and resonating system. All these factors combine to make speaking a second or foreign language a formidable task for language learners.

The podcast can be one of the new tools to improve the students' speaking skills. Since both listening and speaking skills are interrelated and important in the teaching of the English language, the teacher of English can integrate them together. Liyong suggests integrating the listening and speaking skills, since they are interrelated in real communication, one cannot understand what others talk about without listening, and speaking as well. Listening, as we know, is the skill of understanding spoken language [6]. Listening is an essential skill, present in most of the activities we carry out throughout our lives, as Lindsay and Knight explain: Speaking is «the process of building and sharing meaning through the use of verbal and non-verbal symbols, in a variety of contexts» [7,45]. Speaking is a crucial part of second language learning and teaching. Despite its importance, for many years, teaching speaking has been undervalued and English language teachers have continued to teach speaking just as a repetition of drills or memorization of dialogues. However, today's world requires that the goal of teaching speaking should improve students' communicative skills, because, only in that way, students can express themselves and learn how to follow the social and cultural rules appropriate in each communicative circumstance. In order to teach second language learners how to speak in the best way possible, some speaking activities can be applied to ESL and EFL classroom settings, together with suggestions for the teachers who teach oral language. We listen to a wide variety of things, for example; what someone says during a conversation, face to face or on the telephone; announcements giving information, for example, at an airport or railway station; the weather forecast on the radio; a play on the radio; music; someone else's conversation; a lecture; professional advice, for example, at the doctor's, in the bank; instructions, for example, on how to use a photocopier or other machinery; directions; a taped dialogue in class. This affirmed the importance of listening in various aspects of language learning as it's an input for the achievement of language speaking output. Thus, the speaking skill can be achieved throughout teaching. Many FL learners give too much importance to the speaking skills when learning because if they master these skills then they will be considered as if they have mastered all the other language skills. Therefore, mastering speaking equals knowing the language. Moreover, the importance of speaking can be defined and identified when relating it to the other language skills. That is, first, students can improve their vocabulary and grammar through speaking and then develop their writing skills. Second, via speaking, we can display the different functions of language in the sense that, when speaking, students are expressing their personal feelings, opinions and knowing English have more opportunities to get jobs in many international companies and organizations, and this is when taking the speaking skill outside the classroom setting, but in the professional one. Since basically the success in the foreign language is realized through the speaking ability more than the other language skills. We cannot expect learners to cope with target language communication in the world outside the classroom if we do not prepare them by bringing examples of that communication into the classroom. This means that learners must practice the FL inside the classroom which will guide them to practice it outside the classroom.

Developing the speaking skills takes a long time and many efforts and abilities on the side of both the teacher and the learner. It is believed that teaching the speaking skill in EFL classrooms is a matter of

time spent in practice. Therefore, speaking practice is the most essential factor for learners to improve their speaking ability in order to function effectively in different situations by using the target language.

Reference literature

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.- 2007 ж.
2. Волкова Л.В. Методика формирования коммуникативной компетенции в практике преподавания английского языка. – Астана, 2010. – 83 с.
3. Гранкина Л.Н. Система упражнений по развитию навыков устной беглой речи на начальном этапе обучения иностранному языку. – М. – 2008.
4. Askarova S., Tursynbayeva K., Kulekenova Z. Development of information and telecommunication technologies in the education system of Kazakhstan // InterConf. – 2021. – №46. – P. 44-50.
5. Arvind Kr. Gill & Kusum, Ph. D. Teaching approaches, methods and strategy // Scholarly Research Journal. – 2017. № 4. – P. 6693-6697
6. Liyong Z. Developing Listening And Speaking Skills In ELT Classroom. CELEA Journal, 29(4), 2006. –P. 112-117.
7. Lindsay C. and Knight P. (2006) Learning and Teaching English. Oxford: OUP.s language learning In: P. Benson & P. Voller (Eds.), Autonomy and independence in language learning New York, NY: Longman. – P. 225-236..

Сиренова Б.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Астана (Казахстан)

НАЦИОНАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА В ТВОРЧЕСТВЕ ОРАЛХАНА БОКЕЕВА

Выдающийся казахский писатель Оралхан Бокеев родился 28 сентября 1943 года в ауле Чингистай Катон-Карагайского района Восточно-Казахстанской области. Талантливый писатель, журналист, драматург, являлся членом Союза Писателей Казахстана.

Свою профессиональную деятельность Оралхан Бокеев начинает в 1969 году, после окончания факультета журналистики Казахского государственного университета им. С.М. Кирова. Он работает в редакциях Большеарымской районной газеты «Еңбектуы» литературным сотрудником газеты «Коммунизм туы» (ныне «Дидар»). Позднее переезжает в Алма-Ату, где осуществляет деятельность в редакциях молодежной газеты «Лениншіл жас» и журнала «Жұлдыз». В 1991-1993 гг. являлся главным редактором газеты «Қазақ әдебиеті», что свидетельствует о высоком профессиональном мастерстве, таланте редактора-организатора, ярком таланте журналиста, автора ряда актуальных публицистических произведений. Публицистика Оралхана Бокеева всегда отличалась актуальностью поднимаемых проблем. В период сложных процессов социально-экономического развития родной страны, он берет на вооружение публицистику, как «пограничную зону», отделяющую (и соединяющую) журналистику и художественную литературу» [1].

В литературу Оралхан Бокеев ворвался стремительно. Первый сборник его произведений «Қамшыгер» вышел в 1970 году. Затем выходят сборники рассказов и повестей: «Үркер», «Қайдасың, қасқақұлыным», «Мұзтау», «Ән салары шағылдар», «Үркер ауып барады», «Біздің жақта қыс ұзақ», романы «Өз отынды өшірме», «Атаукере», сборник пьес «Құлыным менің», сборник эссе «Өнерге өлердей ғашық едім». Роман-трилогия «Алданған ұрпақ» остался незавершенным.

«Романы, пятнадцать повестей, девять пьес, более сорока рассказов - таков его творческий вклад в сокровищницу казахской литературы. Не числом произведений оценивается творчество художника, но что делать, если каждая его вещь на слуху» [2]. В настоящее время в разных отраслях науки широко используются такие понятия-словосочетания, как «образ мира», «картина мира», «национальная картина мира». Особенно актуальны и значимы эти понятия и связанные с ними проблемы в культурологии и филологии. Возникает вопрос, как формируется «национальная картина мира», откуда берут начало ее истоки, что является фундаментом, на котором основаны и формируются уникальные образы мира? Ответ дают нам произведения писателя, которые все как один посвящены родному краю, простым труженикам, природе родного Алтая. «Однажды мы

спросили Оралхана Бокеева, как часто он бывает в селе Чингистай, и услышали в ответ: – Почти ежегодно. Вот и недавно побывал там. Каждая такая поездка обогащает меня, дает новый прилив сил» [3].

Действительно «... край, связанный с местом рождения, детством и жизнью писателя, во много определяет характер и общий запас его понятий, образов и слов, – считал исследователь В.А. Кошелев. – Причем определяет с самого важного периода его жизни – детства и отрочества, когда первые случайные мотивы его будущих произведений уже возникают в его творческом воображении [4].

Как верно подметили современные исследователи его творчества : «Душа О.Бокеева никогда не расставалась с детством и юностью, проведенными на Горном Алтае. Синий купол небес детства, не подчиняясь движению времени, оставался над его головою неизменным» [2].

Можно утверждать, что вся жизнь Оралхана Бокеева была тесно связана с родным краем, Алтаем. Вечные темы его творчества – человек и природа, жизнь и смерть, одиночество и всеобщность, родство людей и доброта. Герои его произведений живут и трудятся в родном Восточном Казахстане: степи Катон-Карагая, шумной, белопорожней Бухтармы, ясном и светлом озере Маркаколь. В каждом его произведении, начиная с самых первых, главное действующее лицо – родной край Восточный Казахстан. Его люди, его леса и горы, ветры и снега – все, что окружало писателя с детства, окрыляло его, подвигало к творчеству. Герои его произведений по происхождению, по роду занятий – коренные аульные жители (чабаны, табунщики, оленеводы, механизаторы, лесники, взрослые и совсем юные). Это люди с ярко выраженным национальным характером, своеобразным духовным строем. Каждая строка книг Бокеева – признание в любви к родной земле. Здесь истоки, корни, немеркнущие впечатления детства, отраженные впоследствии в его творчестве. Все произведения О.Бокеева, такие как «Поющие барханы», «След молнии», «Человек олень», «Поезда идут мимо», «Крик», «Отзовись, мой жеребенок» не только раскрывают главные черты характера его земляков, но также знакомят читателя с национальными традициями и обычаями казахского народа.

Время, проведенное Оралханом Бокеевым в Катон-Карагае, его никогда непрерывавшиеся связи с родным краем интересны и значительны, так как проливают дополнительный свет на биографию писателя, позволяют глубже проникнуть в его творческую лабораторию, лучше разобраться в истоках его вдохновения. Поэтому можно смело утверждать, что это время сыграло немаловажную роль в его биографии и творчестве. Катон-Карагай, Шынгыстай, горы и соседние аулы и села составили ту культурно-историческую среду, которая была так благотворна для молодого писателя. Тема малой родины в его повестях является ведущей. Его герои верны родной земле, помнят о своих истоках и корнях. Тема памяти, долга и верности отчему краю соотнесена у казахского прозаика не только с сегодняшним днем, но и с историей. Его герой чутко откликается на боль прошлого, на мифы, предания, легенды. Он ощущает свою причастность к роду и племени, к мытарствам кочевого народа, к былым междоусобицам, к нескончаемой борьбе за самосохранение. «Бокеевский герой – его современник, занят обычным крестьянским трудом, и в то же время они – носители сознания, не осложнённого интеллектуальными наслоениями, то есть «первозданный» человек, поэтому болезненно реагирующий на зло и несправедливость» [5].

В концепции личности, выдвигаемой прозаиком, важно изображение связи человека, рожденного новым временем, с глубокой традицией национального бытия народа. Любимый герой О. Бокеева – человек с ярко выраженным национальным характером, своеобразным духовным строем. В то же время писатель стремится подчеркнуть в характере социальную активность или инертность, корни социального заблуждения (Саркынды из повести «Отзовись, мой жеребенок!») или пробуждение человеческого достоинства, обретение гражданской позиции (Бархан из повести «Поющие барханы»).

Одной из особенностей прозы О.Бокеева является то, что почти всех его героев объединяет их особое отношение к природе, близость к ней. Не всегда им удается быть понятыми людьми, и тогда лишь природа способна даровать им гармонию просветлений, несмолкающую мелодию жизни. В произведениях О.Бокеева природа как живая, она постоянный участник всех происходящих событий. В данном контексте основная творческая тема писателя – человеческие отношения и отношения человека с природой образуют тот фундамент, на котором «возводятся» произведения писателя. Пейзаж предоставляет писателю расширить, дополнить, обобщить, придать цельность образам своих героев.

Природа занимает особое место в произведениях О.Бокеева. Писатель «очеловечивает» явления природы («утес Танатар – символ мощи и силы, озеро Аулиеколь – символ родства,

строгий Алтай – учитель жизни) его герои беседуют с природой, доверяя ей самое сокровенное, ритм их жизни совпадает с ритмом жизни самой природы. Природа помогает и наставляет, успокаивает и заботится. При этом природа в повести О.Бокеева изображается как самостоятельный и полноправный сверхперсонаж. Природа как окружающий персонажей мир реально участвует в развитии событий, определяет эмоциональную нагрузку произведения. Она вмешивается в жизнь героев, формирует характеры, вопрошает, наставляет, экзаменует. Именно поэтому особое место в своем произведении автор дает Алтаю, безмолвному свидетелю и счастливых и печальных событий.

Художественная модель мира в произведениях О. Бокеева наполнена национальным колоритом, выраженным в опосредованности человеческих взаимоотношений героев, окруженных величественной природой Алтая, но также этот колорит вбирает в себя описания разных сторон незатейливой жизни аула, звучание домбры и сыбызгы, проявления органической связи человека с окружающим миром, каждодневный нелегкий труд аулчан. Творчество писателя удивительно точно и непостижимо тонко передает бессмертный дух нации.

В статье «Разделение души», посвященной творчеству Оралхана Бокеева, автор Л. Теракопян пишет: «И торжествует в произведениях О.Бокеева жадная, напористая, неистовая страсть к жизни, ее совершенствованию. Страсть, унаследованная от трагического прошлого казахов, от вековой отчаянной борьбы за существование. Интонация раздумий художника не просительна, а повелительна, требовательна, она несет в себе энергию пробудившегося национального достоинства» [6].

Выдающийся представитель национальной интеллигенции, Оралхан Бокеев создал множество значительных по силе и яркости произведений, характеризующих его мастерство, поднимал актуальные проблемы, волнующие простых людей, обращался к бессмертным истокам национального духа, навечно вписал свое имя в сокровищницу казахской литературы.

Список литературы

1. Художественная публицистика: основные понятия, специфика. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ozlib.com/1092851/literatura/hudozhestvennaya_publitsistika_osnovnye_ponyatiya_spetsifika. Дата обращения 26.08.2022.
2. Габдуллин Б. «Движение чувства и мысли» / Огни Алатау. Орган Алма-Атинского обл., городского комитетов Компартии Казахстана и облсовета народных депутатов. 1984.- №101.- 2 мая.
3. Новиков М. Черных С. «Тепло родного очага» / Рудный Алтай. Орган Восточно-Казахстанского обл., Усть-Каменогорского городского комитетов Компартии Казахстана и облсовета народных депутатов.1981.- № 231.- 2 декабря.
4. Кошелев В.А. Вологодские давности. Архангельск, 1985.
5. Кекильбаева И.Я сохранию землю от зла [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2018/2018-09/9-2018-07.pdf>
- 6.Теракопян Л. Разделение души // Простор.-1990.-№5.

Султангалиева А.А.
старший преподаватель
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
г. Уральск (Казахстан)

МОДЕЛЬ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

В настоящее время вопрос об использовании новых методов и технологий в образовательной системе весьма актуален. Инновации в образовании – нововведения, предназначенные для разрешения проблемных ситуаций с целью обеспечения оптимизации учебного процесса, организации благоприятных условий усвоения материала и повышения качества образования.

Инновационная деятельность не только создает основу для конкурентоспособности того или иного учреждения на рынке образовательных услуг, но и определяет направления

профессионального роста преподавателя, его творческого поиска, способствует личностному росту студентов. Поэтому инновационная деятельность неразрывно связана с научно-методической деятельностью преподавателей и учебно-исследовательской студентов.

Основной целью инноваций в образовании является развитие преподавателем умений мотивировать действия студента, самостоятельно ориентироваться в получаемой информации, формировать творческое нешаблонное мышление с использованием новейших достижений науки и техники. Технологичность становится сегодня главной характеристикой деятельности преподавателя и означает переход на более высокую степень организации образовательного процесса.

Основной целью современного высшего профессионального образования является подготовка специалиста, компетентного в сфере своей профессиональной деятельности, способного к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов, непрерывному самосовершенствованию и саморазвитию.

Знания и квалификация становятся приоритетными ценностями в жизни человека в условиях информационного общества, в том числе и международного. Отсюда возрастающая значимость обучения иностранным языкам, формированию коммуникативной компетентности, потребности внесения изменений в преподавание иностранного языка в неязыковых вузах.

Традиционно обучение иностранному языку в неязыковом вузе было ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, а также изучение проблем синтаксиса научного стиля, что определялось стандартной образовательной программой. Современные методы обучения иностранным языкам основаны на коммуникативном подходе и включают в себя использование различных Интернет-технологий, которые вносят в образовательный процесс демократичность, открытость, мобильность.

Коммуникативный подход предполагает такую организацию процесса обучения, при которой все используемые методы и приемы должны преломляться через личность студента, его потребности, мотивацию и способности. Только при таком условии студент становится субъектом речевой и учебной деятельности, ее активным участником.

В настоящее время процесс языковой подготовки в неязыковом вузе принимает иные формы и масштабы. Изменения в процессе обучения английскому языку, которые происходят во многих ведущих российских технических вузах, тому подтверждение.

Нововведения касаются самых разных аспектов учебного процесса, начиная со смены организации пространства в аудиториях, оснащением учебных классов современными техническими средствами и заканчивая апробацией новых образовательных технологий на практических занятиях и во время самостоятельной подготовки студентов с использованием большого числа онлайн-компонентов и Интернет-ресурсов.

Технология смешанного обучения (blended learning) становится наиболее востребованной и эффективной при изучении иностранного языка, поскольку она, с одной стороны, позволяет максимально продуктивно организовать время преподавателя и отдельно взятого студента, а с другой стороны, делает процесс изучения языка увлекательным и доступным.

Понятие «смешанное обучение» появилось не так давно. С одной стороны, это объединение строгих *формальных* средств обучения (работа в классе, изучение материала языкового курса) с *неформальными* (обсуждение важнейших аспектов учебного материала посредством электронной почты и Интернет-конференций). С другой стороны, это комбинирование различных способов подачи учебного материала (очное face-to-face, электронное online-learning и самостоятельное обучение self-study learning) с использованием методики управления знаниями.

Рассматривая содержание смешанного обучения, важно подчеркнуть, что оно состоит из следующих компонентов: традиционные аудиторные занятия; самостоятельная работа студентов в электронной среде; групповое электронное обучение (онлайн-конференции, вики и так далее).

Технология смешанного обучения создает преимущества для эффективного преподавания иностранного языка с использованием элементов интерактивного или дистанционного обучения. Все компоненты смешанного обучения гармонично взаимодействуют, но происходит это лишь в том случае, если все они методически верно организованы.

Преимущества смешанного обучения, прежде всего, заключаются в возможности выстраивать индивидуальную образовательную траекторию студента вместе с преподавателем, возможности постоянного взаимодействия студента с сокурсниками и преподавателем, возрастающей ответственности самого студента за результаты обучения.

Смешанное обучение обладает рядом преимуществ по сравнению с традиционной моделью образования:

- представляет собой гибкую модель, в которой сочетаются виртуальное и непосредственное общение, в рамках которого проводятся дискуссии, обсуждения, обмен опытом и практическими навыками, и глубокое самостоятельное освоение части материала посредством онлайн-технологий, что позволяет сохранить время для активной отработки определенных умений и навыков в аудитории;

- способствует развитию критического мышления и навыков самостоятельной работы, а именно, умения работы с информацией: изучать, анализировать и отбирать материал, который будет использован для обучения, работы и развития;

- в смешанном обучении представление учебных материалов осуществляется не только в печатном, но и в доступных электронных форматах, что позволяет студентам выбирать индивидуальный режим при обучении (обращаться к материалам необходимое количество раз в удобное для студентов время, в любом месте);

- предполагает самостоятельное использование электронных ресурсов студентами, что существенно бережет аудиторное время преподавателя, которое ранее использовалось для введения и объяснения материала;

- предполагает постоянный доступ к образовательным ресурсам. Обучающиеся могут позаниматься вечером, на выходных или в любое удобное для него время, таким образом, они меньше ограничены рамками традиционного обучения;

- является интерактивным методом, что предполагает возможность общения «преподаватель - студент» и «студент - студент» с высказыванием своих точек зрения, обменом мнениями, а также возможность влиять на тематическую направленность предлагаемого материала;

- при смешанном обучении учитываются индивидуальные психологические особенности студента, поскольку сочетание разнообразных форм работы предоставляет возможности проявить себя студентам с разными темпераментами и разной скоростью усвоения материала;

- подходит для разных уровней, так как разрыв удается нивелировать за счет использования компьютерных технологий и самообучения.

В среде смешанного обучения преподавателю необходимо эффективно управлять блендом (сочетание аудиторной и внеаудиторной работы студента), стимулировать самостоятельную и групповую работу студентов, создавать онлайн-поддержку для студентов. Студентам, в свою очередь, необходимо сформулировать конечную цель обучения, определить и развивать свой собственный стиль обучения, выработать индивидуальный план обучения.

Преподаватель и студенты работают вместе, тем самым обеспечивая качество обучения и сопровождая учебный процесс независимым, полезным, эффективным и мотивирующим к развитию подходом.

До появления информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) преподаватели иностранного языка пользовались теми техническими средствами, которые в определенный период времени были актуальны: лингафонные кабинеты, различные аудио и видеоматериалы. В настоящее время образовательные технические возможности расширились – появились компьютерные онлайн-тесты, позволяющие определить уровень владения иностранным языком, различные обучающие программы, возможность онлайн-общения с носителями языка, доступ к аутентичным иноязычным текстам.

Усилия многих методистов в современных условиях направлены на разработку технологий организации самостоятельного обучения студентов. Для этого создаются целые мультимедийные системы электронного обучения *e-learning* или *learning management system* (система управления обучением), в которых как студенты, так и преподаватели имеют возможность эффективно двигаться вперед на пути к познавательной цели. Эти системы могут работать в режиме реального времени, характеризуются высоким уровнем интерактивности, содержат огромное количество индивидуальных и групповых заданий.

Функционирование данных систем обеспечивается так называемыми «электронными платформами» (*online platforms*), с помощью которых можно создать насыщенную информационную среду и условия для активного учения. Будущее иноязычное образование уже трудно представить без технологий подобного рода.

Среди инструментов «электронной платформы», необходимых для индивидуальной и групповой исследовательской деятельности (например, подготовка тематических проектов) в области обучения иностранным языкам, можно назвать следующие: *чат* – форма группового

общения в сети Интернет в режиме реального времени; *блог* – Интернет-дневник, основное содержимое которого – регулярно добавляемые записи (посты), содержащие текст или изображения; *форум* – набор разделов для обсуждения/обмена мнениями определенных тем в виртуальной форме; *вики* – сайт в Интернете, структуру и содержание которого пользователи могут самостоятельно изменять с помощью инструментов, предоставляемых самим сайтом.

Использование электронных инструментов – это возможность выбора собственной учебной траектории при обучении иностранному языку (студент работает с ИКТ в удобное для него время, в удобном месте и такое количество раз, которое необходимо именно ему) и возможность контролировать собственные познавательные процессы при организации работы во внеаудиторное время. С другой стороны, легкость использования ИКТ повышает уровень мотивации студентов при обучении иностранному языку.

Современная модель смешанного обучения предполагает, что:

- все материалы практических занятий доступны студентам и легко могут использоваться для самостоятельного изучения, т.е. учебные материалы существуют не только в печатном, но и в электронном виде;

- преподаватель составляет ресурсную карту, в которой указаны основные и дополнительные материалы, ссылки Интернета, которыми может пользоваться студент во время прохождения определенного языкового курса;

- есть возможность онлайн-общения при помощи таких инструментов, как чат, форум, блог, вики;

- ведется разработка индивидуальных и групповых проектов, что развивает навыки поиска, анализа информации, учит работать в команде, правильно распределять обязанности и нести ответственность за принятые решения;

- используются аудио и видеолекции, которые делают процесс обучения простым и более насыщенным.

Технология смешанного обучения нацелена на то, чтобы сформировать у студентов умение самостоятельно планировать и организовывать свою деятельность, ориентируясь на конечный результат. Студенты учатся принимать решения, делать осознанный выбор и нести за него ответственность. У студентов формируются навыки и умения работать в информационном пространстве, самостоятельно искать, отбирать и анализировать информацию, представлять результат с использованием различных современных технологий, то есть происходит формирование необходимых речевых и социокультурных компетенций.

Список литературы

1. Бондарева Е.В. Профессиональная компетентность специалиста в условиях становления информационного общества // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Университетское образование. 2003. № 6. С. 44-48.

2. Костина Е.В. Модель смешанного обучения (Blended Learning) и ее использование в преподавании иностранных языков // Известия высших учебных заведений. Серия: Гуманитарные науки. 2010. Т. 1. № 2. С. 141-144.

3. Bonk C.J. & Graham C.R. Handbook of blended learning: Global perspectives, local designs. San Francisco, CA: Pfeiffer Publishing, 2006

4. Watson J. Blended learning: The convergence of online and face-to-face education. North American Council for Online Learning. 2008, 16 p.

5. Oxford R.L. Teaching and Researching: Language Learning Strategies. Pearson Longman. 2011, 360 p.

6. Соловова Е.Н. Методическая подготовка и переподготовка учителя иностранного языка: интегративно-рефлексивный подход: монография. – М.: ГЛОССА-ПРЕСС. 2004, - 336 с.

7. Бекишева Т.Г., Якименко Е.В. Смешанное обучение: модели и способы организации работы студентов по иностранному языку в техническом вузе // В мире научных открытий. 2015. № 11.4 (71). С. 1359–1367.

Сұлтанова С.М.
гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы

Сәкен А.С.
4-курс студенті
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ «FAMILY» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚОЛДАНЫСЫ

«Концептуалды талдау мақсаты концепт мағынасын білу, жолын қадағалау және нәтижені семантикалық тілде жазу» [1,5]. Біз үшін «Family» концептісін түсіну танымдық іс-әрекеттің нәтижелерін зерттеу орынды.

Бұл мақала отбасы концептісінің табиғаты мен тілдік көрінісінің ерекшелігін сипаттауға арналған, сондықтан анықтамалық талдау барысында отбасы құндылық концептісінің семантикалық компонентін анықтау үшін орталық болып табылатын сипаттамалардың тізімін анықтау керек. Отбасы ұғымының анықталған негізгі мағыналарына сүйене отырып, кейбір басым категорияларды бөліп көрсетуге және оларды отбасы құндылық концептісінің семантикалық кеңістігінің құрамдас бөлігі деп санауға болады.

Құрылымдық талдау көркем шығармалар материалындағы отбасы құндылық концептісінің семантикалық кеңістігінде жұмыс істейтін жоғары бағдарларды, отбасылық құндылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. «...концептуалды талдау – бұл концепттерді экспликациялаудың белгілі бір әдісі» [1,4].

Ю.С. Степановтың анықтамасы негізінде: «концепт – бұл адам санасындағы мәдениеттің шоғыры; мәдениет адамның ақыл-ой әлеміне енетін нәрсе» [2,42] біз сауалнама нәтижелері мен сөйлеу әрекеттерін жеке тұлғаның ойлауының көрінісі ретінде талдай отырып, қазіргі қоғам мәдениетінің ерекшеліктерін байқауға тырысамыз, атап айтқанда, біздің қоғамның отбасы құндылық концептісінің көзқарасы мен бағалауы қызықтырады.

Family концептісінің лексикалық-семантикалық өрісін талдау, осы концепті зерттеудің негізгі әдістерінің бірі болып табылады. И.А. Стернин өзінің «тілдік және концептуалды талдау әдістері» атты еңбегінде концептуалды өріс негізінде құрылғанын, концептінің құрылымы сенсорлық бейнені, ақпараттық контентті және семантикалық өрісті қамтитынын атап өтті. Семантикалық өрісте концептінің семантикалық мазмұнын түсіндіретін когнитивті қасиеттер бар. Концепттік мағыналы мәндері, рецепттер, прагматикалық белгілер, құбылыстардың түрлері, типтері, осы құбылыстың типтік өкілі туралы ақпарат, сондай-ақ концептінің мазмұнынан алынған жалпыға ортақ және жеке сипаттағы көптеген перифериялық ерекшеліктер жатады [3].

Лексикалық-семантикалық мағыналарды және сәйкесінше отбасы құндылығы концептісінің ақпараттық мазмұнын анықтау үшін алдымен сөздіктерде берілген анықтамаларды талдауымыз керек, өйткені сөздік дереккөздері шындық пен оны білдірудің лингвистикалық құралдары туралы алғашқы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді [1,3]. Сөздік-қазіргі уақытта да, бұрынғы тілдің сөздік күйінің толық көрінісі. Тарихи даму процесінде тіл өзгертіледі, дегенмен белгілі бір сөзге тән негізгі мағыналар сақталады.

Анықтамалық талдау негізінде Family құндылық концептісін сипаттайтын негізгі лексемаларды және сөздермен жүйелік байланыстар орнату болатын.

Біздің зерттеуімізде келесі сөздіктер қолданылады: Oxford Learner 's Dictionary, Merriam Webster' s Dictionary түсіндірме сөздігі Family сөзінің лексикалық-семантикалық құрылымын қалыптастыратын негізгі мағыналарға алдын ала шолу және талдау жасау қажет. Біз оның мәндерінің ең жиілігін ғана зерттеумен шектелетін боламыз [4].

Merriam Webster ' s Dictionary Family анықтамасының келесі нұсқаларын ұсынады:

1. бір шаңырақ астында және әдетте бір басшылықпен өмір сүретін адамдар тобы: үй шаруашылығы
2. жалпы тектегі адамдар тобы: клан: халық немесе жалпы шығу тегінен шыққан деп саналатын халықтар тобы: нәсіл
3. белгілі бір сенімдермен немесе ортақ байланыстармен біріктірілген адамдар тобы, жоғары лауазымды тұлғаның қызметкерлері (мысалы, президент)

4. жалпы сипаттамаларға байланысты заттар тобы: мысалыбіреуінен шыққан туыстық тілдер тобы: ата-баба тілі

5.дәстүрлі түрде балаларын тәрбиелеп отырған екі ата-анадан тұратын қоғамның негізгі бірлігі; сондай-ақ: дәстүрлі отбасынан ерекшеленетін, бірақ оған балама ретінде қарастырылатын әртүрлі әлеуметтік бірліктердің кез келгені: жұбайы мен балалары.

Біз екі сөздіктің де отбасының анықтамасы ретінде бірінші мағынада белгілі бір адамдар тобын бөлетінін көреміз. Британдық Oxford Learner ' s Dictionary сөздігінде бұл топты бір немесе екі ата-ана мен олардың балаларын ұсынады, ал американдық мәдениет өкілдері үшін бұл шарт міндетті емес. Merriam Webster ' s Dictionary сөздігінде адамдар тобы бірге тұрады және «under one roof and usually under one head» отбасының негізгі мүшесіне тәуелді. Бастапқыда зерттеу жұмысында бірге тұру отбасы институтының басты ерекшелігі екендігі айтылған болатын, сондықтан біз бұл анықтама тарихи және қазіргі уақытта өзекті деп санай аламыз. Көріп отырғанымыздай, анықтамада балалардың болуы, туыстық қатынастар туралы айтылмайды. Біз мұндай ақпаратты Merriam Webster ' s Dictionary ұсынған 5 анықтамадан ғана таба аламыз: «the basic unit in society traditionally consisting of two parents rearing their children». Сонымен қатар, бұл жағдайда дәстүрлі отбасы Британдық мәдениет өкілдеріне сәйкес келмейтін қоғамның негізгі бірлігі ретінде қарастырылады. Бұл Британдық мәдениетке тән қасиетке байланысты болуы мүмкін, өйткені ағылшындар өте тұйық тұлғалар.

Merriam Webster ' s Dictionary сөздігінде «any of various social units differing from but regarded as equivalent to the traditional family» қосылған бесінші анықтама ерекше назар аударуға лайық, өйткені бұл мағына қазіргі уақытта ерекше өзекті болып табылады. Біз табиғаты бойынша дәстүрлі отбасына ұқсас кез келген қарым-қатынасты бағалай аламыз және оларды отбасы институты деп санай аламыз [4].

Екінші мағынада екі сөздік те туыстық тақырыпты қозғайды, Oxford Learner's Dictionary сөздігі ұсынған анықтамада отбасы мүшелерінің «жақын қатынастармен» тығыз байланысы болуы керек деген алдыңғы мағынаға қосымша бар. Merriam Webster ' s Dictionary-де бұл тақырып кең мағынада ұсынылған, «жалпы ата-баба» тек отбасын ғана емес, сонымен бірге тұқымды, руды да білдіре алады. Бір қызығы, бұл анықтамаға ата-бабалардың мағынасы кіреді, ол Британдық сөздікте отбасы анықтамасында 3 бірлік байқалады: «all the people who are related to each other, including those who are now dead» [5].

Merriam Webster ' s Dictionary сөздігінің мағыналарын зерттей отырып, біз балалар отбасының өмір сүруінің міндетті шарты емес деген қорытындыға келе аламыз, «балалар» лексемасын тек 5 мағынада және осы анықтамаға қосымша мағынасында табуға болады: «үй және балалар», ал Oxford Learner's Dictionary сөздігінде «балалар» ол барлық негізгі мағыналарда қолданылады.

Британдық сөздіктің соңғы шығарылымында анықтамасында биология саласын да, лингвистикалық саланы да қамтиды: «a group of related animals and plants; a group of related things, especially languages», анықтама жануарлар мен өсімдіктер тұқымдасын, сондай-ақ тілдер отбасын сипаттайды. Merriam Webster ' s Dictionary авторлары жануарлар мен өсімдіктер тұқымдасын 6 анықтамада «a group of related plants or animals» және 4 тілдік отбасын анықтамамен біріктіру арқылы осы тұжырымдаманы бөлуге шешім қабылдады: «a group of related languages descended from a single ancestral language» [4].

Осылайша, американдық және британдық сөздікті қарастыра отырып, біз екі мәдениеттің дүниетанымы мен менталитетінен туындайтын ұқсастықтарды да, бірнеше айырмашылықтарын да анықтадық.

Сөздік анықтамаларын талдауды қорытындылай келе, біз отбасы ұғымын келесідей қарастыруға болады:

1) бір аумақта тұратын адамдар тобы.

2) балалар болған кезде де, болмаған кезде де жақын қарым-қатынастармен байланысты адамдар тобы.

3) ата-бабаларды қоса алғанда, туыстық байланыстармен біріктірілген адамдар тобы.

4) туыстас тілдер тобы.

Осылайша, Family лексемасының компоненттері үш негізгі мағынаға дейін азаяды:

1) «dwelling»: «үй, пәтер, белгілі бір қатынастармен біріктірілген адамдар тобы бөлісетін басқа тіршілік ету ортасы»;

2) «relations»: «қарым-қатынас, туыстық, жақын қарым-қатынас, қанмен туыстық»;

3) «children»:«балалар».

Контекстке дейінгі отбасы сөзінің анықтамасын талдау тек оның негізгі мағыналарын қарастырды. Отбасы сөзінің барлық мағыналарын талдау нәтижелері сөзсіз лингвомәдени мағынаға ие және болашақта отбасы құндылық концептісінің жұмыс істеу механизмін құру үшін қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Палеева Е.В. Концептуальный анализ как метод лингвистических исследований // Теория языка и межкультурная коммуникация. Вып 2 (8). – Курск. – 2010. – с. 1-5
2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – с. 42-67
3. Стернин И.А. Методы лингвистического и концептуального анализа. Русский как иностранный: Теория. Практика. Исследование. №8. – Санкт-Петербург: Изд-во Сударыня, 2006
4. Merriam-Webster Online Dictionary (электронный ресурс). URL: <https://www.merriam-webster.com>
5. Oxford Advanced English Learner's Dictionary. URL: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

Сулятецкая Н.Л.
магистр педагогических наук

Хальзова Д.А.
студент 4-курса
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

**ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА ПРИ ПЕРЕВОДЕ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА
РУССКИЙ**

Язык – это одна из особенностей каждого народа. В нем отражается не только мир, который окружает человека, но он также является носителем культуры той или иной нации. Язык характеризует под собой самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, систему ценностей, видение мира [1,8]. Каждое литературное произведение написано в рамках конкретной культуры. Элементы культуры, которые встречаются в литературе, могут быть непонятны человеку другой народности, следовательно, текст необходимо адаптировать, чтобы он был понятен читателю перевода. Тем не менее никакой теоретической проблемы при переводе художественной литературы не возникает, однако, речь идет об общей проблеме для всех видов перевода – это передача реалий [2,453].

Выделение национально-культурного компонента в лексике художественного текста способствует изучению языка художественного текста в плане выражения в нем национально-культурных особенностей общественной и духовной жизни народа, поэтому это представляет большой интерес для теории и практики художественного перевода. При переводе художественных текстов переводчик может столкнуться с различиями, которые могут создать проблемы при взаимодействии культур – это сравнение картин мира, которые принадлежат различным культурным сообществам, могут выявить различия и какие-либо несовпадения элементов реального мира, потому как в каждой культуре есть свои особенности, которые далеки и неясны другим культурам [3,56]. Передача национального своеобразия литературного произведения является большой и сложной проблемой при создании адекватного перевода. По словам Л.Л. Нелюбина, «такой перевод, в котором переданы все намерения автора (как продуманные им, так и бессознательные) в смысле определенного идейно-эмоционального художественного воздействия на читателя, с соблюдением по мере возможности (путем точных эквивалентов или удовлетворительных субститутов) всех применяемых автором ресурсов образности, колорита, ритма и т.п., последние должны рассматриваться, однако, не как самоцель, а

только как средство для достижения общего эффекта» [4,14]. В связи с этим, при создании адекватного перевода, переводчик должен не только передать точные мысли автора, сохранение особенностей его языка и культуры, сохранение его стиля написания и максимальное сходство текста оригинала и текста перевода, но также обязательное сохранение национально-культурной самобытности текста.

Одна из главных задач переводчика при переводе художественного текста – это передача национального колорита. По словам Влахова С.И., Флорина С.П., национальный колорит – это «та окрашенность слова, которую оно приобретает благодаря принадлежности его референта – обозначаемого им объекта – исторической эпохе, благодаря тому, что он, этот референт, характерен для культуры, быта, традиции – одним словом, особенностей действительности в данной стране или данном регионе, в данную историческую эпоху, в отличие от других стран, народов, эпох» [5].

К.И. Чуковский в книге «Высокое искусство» отмечал, что, если переводчик игнорирует или отрицает какие-нибудь национальные колориты, либо черты того или иного народа, то это означало бы неуважение к их культуре [6,116].

При переводе художественных текстов переводчик может столкнуться с таким вопросом, как должен ли читатель перевода получать такое же впечатление от произведения, которое получает читатель оригинала, или все-таки читатель должен понимать и чувствовать, что он читает текст, который был написан на другом языке и что текст отражает другую культуру? В первом случае, переводчик оставляет авторский замысел, не дополняя его при переводе художественного текста. Так как у читателя оригинала и автора текста есть общие фоновые знания, то ему понятно всё то, что хотел донести писатель, даже если он использовал в тексте историческую или географическую информацию, но для читателя перевода это будет чуждо. Если же в переводе сохранены данные реалий, и переводчик сделал их достаточно понятными, то в любом случае они будут привлекать внимание читателя и выходить на первый план. В связи с этим переводчик пытается оставить в тексте то, что, по идее автора, должен понимать читатель. Такое отношение к авторской идее достигается ценой затуманивания национально-культурной специфики текста оригинала и требует перехода происходящего в другую культуру – культуру переводящего языка. Данный подход к национально-культурной адаптации существует, и уже он нашел отражение в свободных переводах, т.е. пересказах, однако он вызывает некоторые теоретические сомнения и ряд практических проблем [2,453].

Кроме того, в переводческом деле используется опущение национальной специфики. Это связано с целью создания хорошего перевода. Если это нужно для воссоздания хорошего и интересного сюжета, то такой метод возражений не вызывает. Но если речь идет о художественных произведениях, то все действия героев, их мысли и чувства должны быть основаны на конкретной системе принятых ценностей или же они должны отталкиваться от этой системы. Например, при переводе художественного текста переводчик заменил культуру автора на другую: во-первых, он не знакомит читателя с тем, как живут другие народы и, во-вторых, он отрывает самого автора от его национальных корней, его культуры и неправильно истолковывает его образ жизни и творческие методы [2,454]. Для примера приведем отрывок из романа Ф. Пулмана «Золотой компас» и его перевод с добавлением другой культуры, выполненный О.В. Новицкой:

«In every part of the kingdom there were dye works and brick kilns, forests and atomcraft works that paid rent to Jordan, and every quarter-day the bursar and his clerks would tot it all up, announce the total to Concilium, and order a pair of swans for the feast» [7,33].

«В любом уголке королевства трудились красильщики, кирпичники, лесорубы, рабочие на верфях атомоходов, а все для того, чтобы колледж получил свою десятину. Раз в три месяца: в Богородицын день, в день середины лета, на Михайлов день и в канун Рождества – отец казначей и его помощники подсчитывали доходы, подводили итоги и оглашали их на заседании Совета. В честь такого праздника к обеду подавали парочку лебедей» [8].

В данном отрывке переводчик не только использует прием лексического добавления для того, чтобы еще более полностью передать смысл текста, но и также использует слова, которые не имеют отношения к культуре автора. Например, *десятина*, *Богородицын день*, *Михайлов день* и *канун Рождества*. Таким образом, переводчик «оторвал» писателя от его национальных корней.

Также есть другой метод – это когда переводчик полностью стремится воссоздать всю культурную специфику оригинала при переводе, но в данном методе есть тоже свои неоднозначные ситуации. На первый взгляд, информация, которая была ранее заложена автором,

не только сохраняется в тексте перевода, но и дает дополнительную страноведческую функцию, которую ранее писатель не предусматривал. В то же время, сохраненная информация в переводе может оказаться малоинформативной для читателя, в том случае, если он не знаком с культурой исходного языка. В данной ситуации художественный текст насыщен незнакомыми и непонятными для читателя словами, которые требуют дополнительного объяснения. В основном такой перевод полностью портит всю художественную образность текста, даже если он несет в себе общеобразовательный характер, потому что читатель не может полностью вникнуть в текст произведения, так как во время чтения он разбирается в незнакомых словах и чужих реалиях, постоянно отвлекается от текста и обращается к комментарию [2,458].

Примером этого метода может служить также роман Филипа Пулмана «Золотой компас», где переводчик Новицкая О.В. использовала слова, которые уже давно вошли в русский язык, а также употребляла слова, которые нуждаются в комментарии, но с их помощью она старалась сохранить национальный колорит произведения. Например: *магистр,скрелинги* (собирательное название данное народам Гренландии и Северной Америки скандинавами), ирландцы, Нортгемптон (административный город в Англии) и т.д.

«His surname is Greek, but like his age, that is a guess on his mother's part, because he looks more Chinese than Greek, and there's Irish and Skraeling and Lascar in him from his mother's side too.» [7,40].

«На вид-то он больше смахивает на китайчонка, чем на грека, к тому же с материнской стороны у него в роду и ирландцы, и скрелинги, и еще бог знает кто.» [8].

«My cousin in Northampton, she knows a woman whose little boy was took by the Gobblers...» [7,45].

«У моей тетки в Нортгемптоне мертвяки соседкиного сына сманили.» [8].

Итак, сохранение национально-культурного колорита – это одна из основных трудностей в переводе художественного текста. При переводе художественных произведений на переводчика возлагается огромная ответственность, так как при переводе национально-культурных адаптаций в тексте переводчик играет роль сопровождающего между двумя разными культурами. Для полного воссоздания культурной картины мира автора, его особенности письма и стиля, переводчик использует не только свой большой опыт и интуицию, но также от него требуются обширные знания культуры автора, которого он переводит. Он должен быть знаком с языком, менталитетом, образом жизни, традициями, обычаями и с национальным характером того или иного народа. Помимо этого, переводчик должен уметь в точности передавать их культурное своеобразие, оригинальность мировосприятия чужой культуры и особенности мышления всевозможных народов. Также он должен внимательно относиться к национальному колориту того или иного народа, так как это одна из важнейших задач при переводе художественных произведений.

Список литературы

1. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.:Слово/Slovo, 2000. – 164 с.
2. Сдобников В.В., Каленин К.Е., Петрова О.В. Теория перевода (Коммуникативно-национальный подход). – М.:ВКН, 2019. – 488 с.
3. Власова Е.С. Проблемы национально-культурной адаптации художественного текста при переводе. // Молодой ученый №28. – Казань, 2021. - С. 56-58
4. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 320 с.
5. Создание семантического неологизма. Режим доступа: <https://lektsii.com/2-98890.html?ysclid=19vdbam0fp146731321>
6. Чуковский К.И. Высокое искусство. – М., 2012. – 349 с.
7. Philip Pullman. The Golden Compass. – New York: Alfred A. Knopf, Inc, 1995. – 399p.
8. Пулман Ф. Северное сияние. Перевод О.В. Новицкой. Режим доступа: <https://libcat.ru/knigi/fantastika-i-fjentezi/geroicheskaya-fantastika/409195-filip-pulman-sbornik-temnye-nachala.html>

Сулятецкая Н.Л.
магистр педагогических наук

Мартыанова М.А.
студент 4-курса
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ТРУДНОСТИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ НЕЛИЧНЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ

Одним из главных критериев оценки качества перевода является достижение его адекватности, однако добиться ее с помощью передачи прямого порядка слов в предложении далеко не всегда возможно, особенно в нашем современном мире со стремительным потоком постоянно обновляющейся информации. Дело в том, что любые переводческие соответствия несут в себе коммуникативную нагрузку. Как отметил известный лингвист В.Н. Комиссаров, наиболее часто затруднения вызывает передача неличных форм английского глагола (инфинитива, причастия и герундия) из – за их значительного отклонения от характера употребления в русском языке.

Передача неперфектного инфинитива с английского языка на русский не вызывает особых трудностей, поскольку чаще всего наиболее подходящим переводом является русский инфинитив. Установив функцию английского инфинитива в исходном предложении, переводчик добивается максимального соответствия, определяя какую роль ему отвести на языке перевода, какую часть речи и предложения целесообразнее всего использовать, чтобы подобрать верный эквивалент. Рассмотрим некоторые примеры способов перевода английского инфинитива из романа – бестселлера американского писателя Дэна Брауна «Утраченный символ»:

Redaction was a process wherein a server allowed a user to search the entire text [2,91].	Сервер разрешает пользователям выполнять поиск по всему документу [3,32].
--	--

Из данного примера видно, что передача английского инфинитива (to search), выступающего в роли прямого дополнения, также не вызывает затруднений. Однако в различных контекстах инфинитив может иметь функцию подлежащего, составного сказуемого, обстоятельства цели и следствия и вводных членов предложения, что чрезвычайно важно определить с целью достижения полной коммуникативной окраски текста перевода [4, 65]. Ниже представлены некоторые примеры таких случаев:

1) I have the information you're searching for, but if you want the rest of it, you'll have to buy it from me [2,91].	У меня есть необходимая тебе информация; если хочешь ее получить, придется раскошелиться [3,32] (инфинитив to buy является частью составного сказуемого)
2) Trish typed the sequence of commands to ping all the «hops» between her control room's machine and whatever machine was storing this document [2,92].	Она ввела в командную строку несколько команд, чтобы получить данные всех промежуточных узлов между ее компьютером и сервером, на котором хранился загадочный документ [3,32] (инфинитив to ping выступает в роли обстоятельства цели).

Анализируя особенности передачи английского перфектного инфинитива на русский язык, можно столкнуться с некоторыми трудностями по той простой причине, что в отличие от английского языка, русский язык не имеет перфектной формы глагола, которая выполняет две значимые функции в исходном контексте: 1) выражение предшествования по отношению к моменту речи; 2) проявление оттенков модальности, которые передаются модальными глаголами, в частности, в сочетании с перфектным инфинитивом [5]. Как уже было отмечено, вследствие того, что русский язык не имеет перфектной формы глагола, при переводе перфектного инфинитива возникает необходимость в использовании грамматических трансформаций с целью

верного выражения экспрессивной нагрузки на языке перевода, которую несет в себе переводимая единица, что явно можно увидеть из следующего примера:

All of these texts are revered upon the altars of Freemasonry because Masons understand what **the world seems to have forgotten** [2,406]... И все они с почтением возлагаются на масонский алтарь, потому что масоны **в отличие от остального мира** понимают [3,144]...

В данном предложении перфектный инфинитив выражает функцию предшествования, и при его передаче на русский язык переводчик использовал прием смыслового развития, что позволило в полной мере выразить всю смысловую нагрузку, какой обладает рассматриваемая единица перевода.

Далее рассмотрим особенности и трудности передачи английского герундия на русский язык. Для английского языка герундий является широко используемой неличной формой глагола, однако в русском языке подобной части речи нет. В данном несоответствии и скрывается одна из причин сложностей перевода герундия. Начнем с того, что герундий изначально является отглагольным существительным, заканчивающимся на – ing. Подобно инфинитиву, герундий выражает процесс, но его субстантивное значение сильнее, чем у инфинитива: в отличие от инфинитива герундий может передаваться на русский язык и в виде существительного, и в виде неличной формы глагола [6]. Например:

- 1) She paused, as if to emphasize the importance of her **finding** [2,84]. Сато умолкла, словно подчеркивая важность своей **находки**. [3,29].
- 2) She was not a woman accustomed to **waiting** [2,76]. Она была не из тех, кто привык **ждать** [3,26].

Данные примеры показывают, что в одной и той же функции дополнения герундий может выражаться на языке перевода существительным (первый пример) и инфинитивом (второй пример). Тем не менее, в контексте материалов художественной литературы нередко встречаются такие случаи употребления герундия, которые, при передаче их на русский язык, требуют подходящих переводческих решений, так как их непосредственный перевод в виде существительного или инфинитива не позволяет достичь желаемой степени адекватности, как это показано в следующем предложении:

His call had come this afternoon while Katherine was at home enjoying her usual Sunday-afternoon **pleasure of catching up** on the week's scientific journals [2, 77]. Он позвонил днем, когда Кэтрин, как всегда по воскресеньям, **смаковала** последние номера научных журналов [3, 26].

Из данного примера видно, что с целью полной передачи коммуникативной окраски и снижения лексико – семантической нагрузки сложноподчиненного предложения, при переводе герундия (catching up), выступающего в роли косвенного дополнения, были применены такие переводческие трансформации, как замена части речи и перестановка членов предложения, что, в конечном итоге, и позволило переводчику произведения справиться с трудностью, возникшей при переводе герундия в данном предложении.

Английское причастие, в отличие от русского, имеет не только свойства прилагательного, но и наречия. Русское причастие всегда является определением к существительному, оно может стоять и перед определяемым словом, и после него, не меняя при этом цели его использования, что нельзя сказать про английский язык, в котором от места расположения причастия в предложении напрямую зависит его роль – и, следовательно, способ его перевода. Таким образом, точное определение функции причастия или причастного оборота и выбор необходимых для его перевода на русский язык переводческих трансформаций являются основной сложностью для переводчика в переводе данной части речи с английского языка на русский [4, 43]. Например:

- 1) Katherine, I had the same exact reaction, and yet Bellamy told me that keeping this pyramid's secret intact was more important than anything ... Кэтрин, сначала я тоже так отреагировал, но Беллами убежден, что тайна пирамиды **превыше** всего... **включая** жизнь вашего

including your brother's life [2, 207].

2) He could hear Katherine **breathing** several yards ahead of him, but so far, she had not uttered a word [2, 204].

брата [2, 207].

В нескольких футах от него мерно дышала Кэтрин, до сих пор не сказавшая ни слова [2, 204].

Как видно из первого примера, причастие (*including*) стоит после дополнения и переводится на русский язык без особых проблем с помощью калькирования, не меняя при этом своей роли в данном предложении, что нельзя сказать про второй пример. Здесь причастие (*breathing*) также стоит после дополнения, но уже обладает абсолютно другой функцией, указывая на действие, выполняющееся лицом, к которому оно относится. Поэтому при переводе причастия во втором предложении был использован прием замены члена предложения, в частности, причастия (*breathing*), выступающего в роли определения в английском предложении, а в русском языке является простым глагольным сказуемым.

Таким образом, можно сделать вывод, что неличные формы глагола английского языка значительно отличаются от неличных форм глагола русского языка функциями в составе предложения, наличием некоторых несуществующих в русском языке форм глагола (герундия, перфектной формы), а также двойственной природой таких частей речи английского языка, как герундий, обладающий чертами глагола и существительного, и причастие, которому присущи свойства глагола и прилагательного. По этим и многим другим причинам переводчик может столкнуться с некоторыми трудностями при передаче неличных форм английского глагола на русский язык. Однако, на основе изученного материала видно, что при правильном истолковании контекста и верном применении лексико – грамматических трансформаций при переводе неличных форм глагола английского языка на русский, может быть достигнута главная цель любого перевода, а именно максимальная адекватность переводимого текста с сохранением его полной коммуникативной и эмоциональной окраски.

Список литературы

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М., 2013. – 253с.
2. Brown Dan. The Lost Symbol. USA: Doubleday Books, 2009. – 511р.
3. Браун Дэн. Утраченный символ. – Перевод Екатерины Романовой и Марии Десятовой. – М.: АСТ. - 2010. Режим доступа: http://loveread.me/read_book.php?id=2113&p=1
4. Бедретдинова З.Н. Неличные формы английского глагола. Второе издание // Учебное пособие. – Хабаровск, 2011. – 229с.
5. Володько С.М. Неличные формы глагола и страдательный залог: особенности перевода с английского языка на русский. // ВЕСНИК БДУ. – Минск, 2012. – С.58-61
6. Байдулаева Б.Б., Пазылова А.А., Туребаева Н.А., Алкабай С.Е., Жунис У.Д. Использование нефинитивных форм глагола в английском языке, их семантико-синтаксическая структура в предложении // Наука, техника и образование. - ООО «Олимп», 2015. – С.169 - 172

Треблер С.М.

кандидат филологических наук, доцент
Казахстанский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова
г. Астана (Казахстан)

ПАТТЕРНЫ ОДЕССКОГО ТЕКСТА В ПРОЗЕ ДИНЫ РУБИНОЙ

Введенное в научный оборот В.Н. Топоровым литературоведческое понятие «петербургский текст», обретает ныне и иное – антропологическое – осмысление. В таком понимании «локальный» текст представляется как «система устойчивых предметных позиций, стереотипных суждений, объяснительных моделей, повествовательных мотивов и сюжетов, ментальных и речевых клише и т.п., которые имеют хождение в местной культурной традиции и посредством которых сообщество, ассоциирующее себя с данным местом, выстраивает образ этого места, характеризует его по временным, пространственным, социокультурным и аксиологическим

параметрам» [1,189]. Внимание исследователей к феномену «локального текста» связывается в первую очередь с городами, так как именно город, а не село (за редкими исключениями) обладает уникальностью своего «лица» и «характера». Определяющим для нас является мнение Э.Ф. Шафранской и Е.В. Лебедевой, которые пишут: «если город вызывает ассоциацию в виде образа или его детали, культовых локусов, персоналий, ландшафта, а также в виде слухов, молвы о месте в виде характерных артефактов и др. – и когда все эти ассоциации и образы тиражируются в речи, а также литературными произведениями, то можно говорить о наличии локального текста...» [5,272]. Ю.М. Лотман рассматривает семиотическое пространство города как «котёл текстов и кодов», при этом в роли текстов выступают не только литературные произведения и – шире – письменные источники, но также и устные высказывания, и «архитектурные сооружения, городские обряды и церемонии, самый план города, наименования улиц...» [3,282]. Для описания такого рода текстов и кодов используется термин *паттерн* (от англ. *pattern* «образец, шаблон; форма, модель»), который понимается как «географически привязанные, регулярно появляющиеся в дискурсе образы, описания, прецедентные выражения, сюжеты», с помощью которых «складываются локальные тексты культуры и литературы» [6,63].

В данной работе пойдет речь об «одесском тексте» русской культуры, под которым объединяют литературные произведения Исаака Бабеля, Юрия Олеши, Валентина Катаева, Ильи Ильфа и Евгения Петрова, Эдуарда Багрицкого, Веры Инбер, Семена Кирсанова. «Плеяда авторов-одесситов двадцатых годов XX века, названная Виктором Шкловским в 1933 году группой «Юго-Запад» <v>вклинилась в литературный диалог Москвы и Петрограда-Ленинграда третьим голосом, привнеся в жаркие художественные дискуссии послереволюционной страны жизнерадостные, «солнечные» черты характера многонационального населения самого «вольного» города России» [2,6].

Современным «слагателем» локального текста Одессы ныне выступает Дина Рубина [4] (далее при цитировании романа страницы этого издания указываются в скобках в тексте статьи). «Кто только не говорил прозой за Одессу! <v> Но у Рубиной поднимается из моря, вырастает-таки еще один фартовый город-порт – и хочется вчитываться, вгрызаться в текст, как в пшенку, – хорошо потому что» [7].

Э.Ф. Шафранская и Е.В. Лебедева пишут: «Феномен «genius loci», или гений места, является характерной чертой рубинской поэтики» [5,273], и на самом деле, все места, в которых оказываются персонажи Д.Рубиной, выписаны со всеми признаками, которые входят в понятие «локальный текст». Писательница родом из Ташкента, и признаки «ташкентского текста» деталью, намеком, воспоминанием присутствуют во всем творчестве Д.Рубиной. Но в трилогии «Русская канарейка» возникает новый локус – Одесса. Несомненно, одесский текст занимает важное место в романе Д.Рубиной: сюжет романа завязан на истории двух семей, к одной из которых относится одесский род Гаврилы (Герца) Оскаровича Этингера.

Основанная в 1794 году по указу Екатерины II, Одесса получила таможенные торговые льготы «порто-франко» и стала «вольной гаванью». Право беспошлинного ввоза заграничных товаров превратило Одессу из скромного окраинного поселения на юго-западе в один из важнейших внешнеторговых центров Российской империи. В Одессу потянулись русские, украинцы, немцы, албанцы, греки, евреи, и «его жители, не уступая по пассионарности первым переселенцам западных штатов США, превратили бывший захолустный Хаджибей в блистательную южную столицу страны» [2,6].

Одесситы говорят на русском языке, но это особый язык. В него включены отдельные слова украинского и идиша, языка евреев Восточной Европы. Из языка этого народа в одесский язык пришли особенности интонации и голосовые модуляции: *Словом, «шик-блеск, имер-элеган на пустой карман* [4,35]; *Не делайте мне головную боль!* [4,30]; *Как говорят в Одессе, не будем объяснять за картину художника Рембрандта, ее репродукцию выдали все* [4,62]; *Яша переменился внезапно, необъяснимо и необратимо. В Одессе про такое говорили «з глуду зыхав»*[4,34]; *эта мерзавка Стеша была таки замешана в его делишки* [4,49]; *Мадам Этингер, вы шо – сказились? Вы всех белых ведмедей положили там накормить?* [4,146]; *есть где-то «рука» у этого хабла и фармазона* [4,150].

В романе Дины Рубиной описывается «Кипучее, неизбывно музыкальное одесское семейство...». Среди провинциальных городов Одесса всегда занимала ведущее место по уровню «музыкальности». *«Помимо музыкального училища, в городе, как почки по весне, возникали и лопались частные музыкальные курсы. Чего стоил один только великий малограмотный Столярский со своей «школой имени мене», Петр Соломонович Столярский, часами стоявший*

перед детьми на коленях, ибо именно с такой «позитив» ему удобнее было наблюдать игру и исправлять ошибки» [4,31]. «Гаврила Оскарович Этингер не мыслил будущего своих детей без музыки... Так что Яша сел на виолончель... – Виолончель, – толковывал сыну Большой Этингер, – это воплощенное благородство! <> хороший виолончелист, что в оркестре, что в ансамбле, всегда найдет себя на нужном месте». «Шестилетнюю Эсфирь

<> собирались посадить за арфу<>Но девочка была такой крошечной, что не доставала до последних коротких струн. Тогда, делать нечего, отец отправил ее на частные фортепианные курсы Фоминой в Красном переулке [4,32].

В понятие «локальный текст» входит упоминание исторических имен: *Большой Этингер* по-настоящему воспарил: он стал частью городского фольклора, как *Дюк Ришелье*, как *броненосец «Потемкин»*. Как ссыльный поэт *Александр Пушкин* [4,62]. Географические наименования – именно они формируют локус художественного текста и являются паттернами: на *Молдаванке*, на *Виноградной с Пересыпи* [4,34]; на углу *Ришельевской* и *Большой Арнаутской* [4,41]; *классная дама Рыгалина* по кличке *Влюбленная Вошь* вела группу гимназисток на *Дерибасовскую*, в дом *Сепича* – запечатлеться в «Первоклассной фотографии *Я. Белоцерковского*, придворного фотографа *Его Величества Короля Румынского*» [4,39]. Форма на –аго в названии фотографии дает нам историческую привязку в тексте, у читателя есть возможность увидеть портрет Одессы более вековой давности.

Море, лиманы, сады, белая акация – портретные черты Одессы, паттерны этого «локального текста». Одесский текст Рубиной слагается из ярких описаний жизни города: *Уже заполнялись дачи Большого, Малого и Среднего Фонтанов... уже в павильонах Куяльницкого и Хаджибейского лиманов приезжие и местные курортники погружали в «грязевые и рапные ванны» свои обширные зады, обтянутые полосатыми купальными костюмами. Уже варили в огромных тазах варенье по садам* [4,36]. Коммерческая составляющая одесской жизни, занятие торговлей и всевозможными формами нелегального бизнеса – одна из устойчивых доминант образа Одессы и самосознания его жителей: *Сам глава рода Этингеров у Рубиной был удачно женат на Доре Маранци, дочери известного в Одессе биржевого маклера Моисея Маранца, члена правления кредитного общества и ловкого хлебного спекулянта* [4,29]. Число устных нарративов, топонимических легенд, анекдотов, шуток, речевых формул, связанных с Одессой, чрезвычайно велико; нами представлены только некоторые доминанты одесского «локального» текста в романе Дины Рубиной, что обусловлено малым объемом статьи.

Список литературы

1. Алексеевский М., Жердева А, Лурье М., Сенькина А. Словарь локального текста как метод описания городской культурной традиции (на примере Могилева-Подольского) / Под ред. М. Лурье // Штетл, XXI век: Полевые исследования / Сост. В.А. Дымшиц, А.Л. Львов, А.В. Соколова. СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. С. 186–215.
2. Ладохина О.И., Ладохин Ю.Д. «Одесский текст»: солнечная литература вольного города: из цикла «Филология для эрудитов». Издательские решения, по лицензии «Ридеро», 2017. 311с.
3. Лотман Ю.М. Символические пространства // Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М., 1996. 464 с.
4. Рубина Д. «Русская канарейка. Желтухин»: Эксмо; Москва; 2015. 202 с.
5. Шафранская Э.Ф., Лебедева Е.В. Алма-Ата как локальный текст// Вестник ТвГУ. Серия «Филология». 2015. № 3. С.272-282.
6. Шафранская Э.Ф. Туркестанский текст в русской культуре: колониальная проза Николая Каразина. СПб: Свое издательство, 2016. 369 с.
7. Юдсон М. Редкая птица. Размышления о творчестве Дины Рубиной в контексте нового романа [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.ng.ru/ng_exlibris/2015-03-05/5_ydson.html

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО – КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Современная тенденция обучения русскому языку в технических вузах предполагает коммуникативную направленность развития навыков и приобретение умений пользования языком, а не только приобретение и накопление определенной суммы грамматических правил и лексики. Но наряду с коммуникативной стороной владения русским языком в сфере бытового общения следует уделять внимание и профессиональной деятельности студентов.

Более того, в соответствии с требованиями времени, языку специальности уделяется все более пристальное внимание, поэтому профессионально-ориентированное обучение языкам призвано быть основным направлением в обучении технических специалистов.

Стратегическим компонентом в профессиональной подготовке студентов технических специальностей является формирование профессионально-коммуникативной компетенции. Под профессионально-коммуникативной компетенцией понимается готовность студентов, их способность пользоваться языком для общения и извлечения – передачи информации в сфере своей профессиональной деятельности, то есть быть готовыми передать информацию, суметь ответить на поставленные вопросы и т.п.

Безусловно, главной целью обучения русскому языку студентов технических специальностей должно быть формирование и развитие умения чтения литературы по специальности, поскольку актуальной проблемой подготовки любого специалиста является умение извлекать необходимую информацию при чтении профессионально-ориентированной литературы. В этой связи, методическая модель формирования профессионально-коммуникативной компетенции у студентов различных специальностей должна строиться именно на основе профессионально-ориентированных текстов. Речь идет о формировании способности и умений организовать у студента вербальное и невербальное общение в сфере профессиональной деятельности через чтение текстов по своей специальности, являющихся важнейшим компонентом в содержании обучения русскому языку в технических вузах.

Профессионально-ориентированные тексты, несомненно, способствуют формированию всех компонентов коммуникативной компетенции и, вместе с тем, приобретению знаний по специальности. При таком подходе в центре внимания оказывается не только текст, но и читающий его студент, активно участвующий в процессе чтения. Тексты, используемые при профессионально-ориентированном обучении, должны отвечать ряду требований, то есть соответствовать лингводидактическим, психологическим и лингвистическим принципам, а также сфере, ситуации и тематике общения.

При отборе текстового материала необходимо учитывать, прежде всего, профессиональный характер вузовского курса обучения русскому языку, что требует использования текстов научно-популярной и узкопрофессиональной тематики в зависимости от уровня подготовки студентов технических вузов по русскому языку.

Не вызывает сомнения, что текстовый материал, служащий источником обучения языку специальности, не может и не должен повторять курсы специальных дисциплин во всем их объеме. По каждой из профилирующих дисциплин необходимо вычлнить основные типы текстов, которые отражали бы специфику данной дисциплины [4]. Благодаря этому весь необходимый речевой материал может быть отражен на занятиях таким образом, что в нем по сути будут представлены все наиболее важные стороны речевой деятельности студента на занятиях по специальности. Такой подход позволяет определить грамматический и лексический минимум обучения языку специальности, а также отобрать тексты для обучения монологической речи на материале различных дисциплин, что способствует оптимизации процесса обучения от элементарного до продвинутого уровня [2].

Уже на начальном этапе ведется работа по ознакомлению студентов с особенностями научного стиля речи, по развитию навыков восприятия и конспектирования лекций и учебных текстов по специальности, навыков говорения на материалах текстов.

Язык специальности – это совокупность всех языковых средств, которые применяются в ограниченной специальностью сфере коммуникации в целях обеспечения взаимопонимания занятых в этой сфере людей. Выделяются и другие характеристики языка специальности: первичная связь с другими специальностями; устное и письменное употребление в специальной и междисциплинарных сферах коммуникации; официальное применение [1].

Учитывая, что тексты профессиональной направленности используются на продвинутом этапе обучения, мы не должны забывать, что каждый текст должен нести три функции:

- является образцом определенного функционально-смыслового типа речи (способа изложения информации);
- служит источником информации для профессионально- ориентированного общения на определенную тему;
- является основой для взаимосвязанного обучения четырем видам речевой деятельности.

Предлагаем рассмотреть практическую часть работы с текстом технической направленности «Электричество»

Предтекстовые задания.

1. Читайте текст по абзацам.
2. Читая текст по абзацам, задайте друг другу вопросы и ответьте на них.
3. В каждом абзаце найдите предложения, в которых содержится главная информация, прочитайте их.
4. Составьте номинативный план текста
5. Используя план, расскажите, о чём говорится в начале текста, о чём говорится во втором абзаце и так далее. В ответе используйте простые предложения и следующие слова: говорится, речь идёт, пишется, рассказывается, описывается; а также слова: далее, также, в частности, кроме того, в конце текста.

Послетекстовые задания.

Задание 1. Ответьте на вопросы:

- 1) Перечислите приборы, работающие на электричестве.
- 2) Что такое электричество?
- 3) Что такое электрон?
- 4) Расскажите об изоляторах.
- 5) Что вы можете сказать о проводниках?
- 6) Как можно измерить напряжение, силу и мощность тока в цепи?
- 7) Из чего состоит электрическая цепь? Как она работает?
- 8) Что вы знаете об образовании переменного тока?
- 9) Как образуется постоянный электрический ток?
- 10) Как Вы можете сказать о проблеме текста?
- 11) Как Вы думаете, кто может помочь в решении этой проблемы?
- 12) Какова главная идея текста?

Задание 2. Определите стиль текста.

Задание 3. Выделите узкоспециальные и общенаучные термины

Задание 4. Объясните значение слов и выражений: крошечные электроны, удерживать электроны, медь, проводники электрического тока, изолятор, ядерный реактор, постоянный ток, переменный ток, магнитное поле, полиэтиленовая плёнка.

Задание 5. Подберите однокоренные слова к слову электричество. Составьте предложения с этими словами.

Задание 6. Образуйте прилагательные от существительных. Модель: электричество – электрический, электрическая энергия.

Задание 8. Выпишите из текста существительные с суффиксом-ОСТЬ,-ЕНИ-Е. Образуйте от них глаголы. Модель: давление – давить, изучение-изучать, использование - использовать, приближение-приближать, получение - получать.

Задание 9. От глаголов образуйте видовые пары. Модель: получать – получить

Задание 10. От глаголов образуйте причастия и деепричастия. Модель: работать – работающий, работаая.

Задание 11. Найдите причастия и причастные обороты в тексте. Запишите глаголы, от которых образованы причастия. Например: двигать(ся)–движущаяся энергия, работать – работающий.

Задание 12. Найдите и выпишите из текста деепричастия и деепричастные обороты. Модель: Электроны описывают петлю, проходя по батарее, проволоке и лампочке. Для приборов мы получаем электричество из сети, включая прибор в электрическую розетку

Задание 14. Выпишите из текста словосочетания «сущ. + сущ. в Р.п.». Модель: движение электронов.

Задание 15. Найдите в тексте сложное предложение с союзным словом КОТОРЫЙ (с придаточным определительным). Переделайте их в несколько простых. Модель: Когда углерод соединяется с кислородом, возникают новые вещества, которые называются углеводородами.– Когда углерод соединяется с кислородом, возникают новые вещества. Они называются углеводородами.

Задание 16. Найдите в тексте однокоренные слова к словам ЭЛЕКТРИЧЕСТВО, ЭНЕРГИЯ, то есть слова, имеющие один корень (общую часть).

Задание 17. Переведите на казахский язык.

Сила тока измеряется в амперах. В амперах измеряют скорость течения тока в цепи. Электроны несут энергию. Источником энергии служит батарейка или генератор.

Ватт – единица измерения мощности. Чем больше эта мощность, тем больше энергии потребляет прибор.

Задание 18.

1. Прочитайте про себя текст и выделите то новое, что вы узнали из него.
2. Прокомментируйте часть текста, которая показалась вам наиболее интересной.
3. Скажите, каким образом вы можете использовать информацию, содержащуюся в тексте, при работе по специальности

4 Напишите своему другу, с которым вы переписываетесь по Интернету, об интересном факте, о котором узнали из прочитанного текста по специальности.

Всегда цели обучения определяют выбор методов. Для студентов технических специальностей, изучающих русский язык, преобладающей мотивацией является профессиональная деятельность. В этом аспекте творческий подход в работе с текстом является эффективным решением учебных задач, которое основывается на анализе соотношения языка и речи, речи и мышления, мышления и коммуникации

Список литературы

1. Багрова А.Я. Формирование коммуникативных умений в чтении // Коммуникативная ориентированность обучения иностр. языкам в неяз. вузе. М.: МГЛУ, 1998.
2. Носонович Е.В., Мильруд Р.П. Параметры аутентичного учебного текста // Иностранные языки в школе. 1999. № 1. С. 6-12.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 2001,
4. Комарова Э.П. Структурно-композиционные характеристики научного текста // Новейшие методы преподавания иностранного языка студентам неязыковых специальностей вузов. М.: Изд-во МГУ, 1991. 78 с.
5. Психология речи: учеб.-метод. разработка / Авт.-сост. Н.С. Пашук. Минск: Изд-во МИУ.
6. Миролубов А.А. История отечественной методики обучения иностранным языкам. М.: Наука, 2002. 448 с.

Шормакова А.Б.
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

Рахимберлина Д.А.
№55 орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Астана қ. (Қазақстан)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІ

XX басырдың басы қазақ тарихында рухани ояну дәуірі болғаны белгілі. Ұлттың өзіндік белгісін сақтап қалатын негізгі қасиеттерінің бірі – тіл екенін терең түсінген қазақ зиялылары өз беттерінше білімін жетілдіре отырып, қазақ тілі бойынша оқулықтар жазған, баспасөз бетінде түрлі пікірталастар ұйымдастырып отырған. Ұлттың қамын ойлаған қазақтың зиялы азаматтары адамзат тарихының көшінен қағаберіс қалып, бейқам жатқан елдің тығырықтан шығар жолын іздеп, шарқ ұрды. Одан шығудың бірден-бір негізгі жолы өнер-білімге тартылып, алдыңғы қатарлы елдердің қатарына қосылу деп білген зиялылар қалың бұқараның арасында ағартушылық идеясын, ұлттық сананы көтеру идеясын ұстанды. Бұл жолда ұлттық мәдениеттің, әсіресе тілдің алар орны ерекше болатынын терең түсінді. Осыған байланысты ұлт көсемдері Ә.Бөкейхан: *«Қазақтың ұлт болып, өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін, ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістету керек»*, – [1,24], деп жазса, А.Байтұрсынұлы: *«Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға ұмтылу керек. Ол үшін, ең алдымен, әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға өзінің тілі мен әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз»*, - [2,24], деп жазды. Ендеше, Қазақстанның болашағы қандай болуы керек? деген мәселеге келгенде, осы ұстанымдарды басшылыққа алу керек.

Ы.Алтынсарин негізін қалаған оқулық жазу мәселесін XX ғасыр басында алаш қайраткерлері жалғастырды. Ы.Алтынсариннен бастау алған оқулық жазу әдістемесін теориялық, практикалық жақтан дамытқан А.Байтұрсынұлы болды. А.Байтұрсынұлының оқулықтары – орта мектепке қазақ тілін оқытуға арналған алғашқы еңбектер. Оның «Оқу құралы», «Сауат ашқыш», «Тіл – құрал» сынды оқулықтары өз заманының озық еңбектері болып табылады. Бұл оқулықтарды А.Байтұрсынұлы қазақ тілін оқытудың, үйретудің нақты әдістемелік нұсқаулығымен бірге ұсынған.

Ағартушы А.Байтұрсынұлы «Мектеп керектері» мақаласында сол кездегі мектептер жайынан біраз мәліметтер береді. Мектептерге ең қажетті деген нәрселерге тоқталып өтеді: «Ең әуелі, мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы ... Істің толық жақсы болуына құралдың сайлы һәм жақсы болуы шарт. Үшінші, мектепке керегі – белгіленген программа» [2,62], Осы пікірге Қ.Кемеңгерұлы: «Мектеп қай тілде болу керек?» мақаласында: « ... мектепті көздеген мақсатқа жеткізу үшін үйі, құралы, сайманы, кітабы, оқытушысы сай болу керек», – [3,24], деген ой қосады. Бұл жерде А.Байтұрсынұлы мен Қ.Кемеңгерұлы сауатты да білімді ұрпақтың қалыптасып шығуы үшін білімді оқытушы болуы керектігін, жетілген оқулығы, оқытудың жолдарының белгілі бір әдістемелік жүйеге сүйенуін, оқытудың әдіс-тәсілдері айқын болуы керектігін айтып отыр. Алаш қайраткерлерінің бұл ойлары бүгінгі қоғамда да өзекті болып отыр. Алаш ұстазы А.Байтұрсынұлы қалыптастырған, негізін қалаған оқулық жазу мәселесін бүгінгі оқыту жүйесінде енгізсек, сауатты, ойы жетік, саналы ұрпақ тәрбиелейтініміз анық. Бұл орайда 2021 оқу жылынан бастап орта мектептің 1-сынып оқушыларына ұсынылған Әліппе оқулығының оқу бағдарламасы А.Байтұрсынұлының әдістемесі негізінде әзірленді, оқулық ұлт ұстазы көрсеткен әдістемеге сүйеніп жазылды. Оқулық авторлары А.Байтұрсынұлының «Дыбыспен жаттығу», «Жалқылаулы-жалпылаулы» әдістерін басшылыққа алған.

А.Байтұрсынұлының 1928 жылы Қызылорда қаласында басылып шыққан «Тіл жұмсар» әдістемелік еңбегінде: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен де алу керек. Мұғалімнің қызметі, оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімінің ұзақ жолы қысқару үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай оқу үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін, балаға жұмысты әліне шығындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру» [2, 336], – деген-ді.

Әдіскер ғалым «тіл – тіршілік құралы» дей келе, оқу, жазуды үйрету сол тіршілік құралын жұмсауды үйрету деп көрсетеді. «Тіл үйрету өнерін тұрмыс өнері болмақ» дей отырып тұрмыс өнері де өзінің тұрмыстағы байланысқан нәрсесінің түбіне қарай тұрмыспен бірге өзгеріп отыратынын жоққа шығармайды: «Тіл үйрету тұрмыс өнері болған соң, мұның да тәсілдері машина тетіктері сияқты тұрмыс керек қылуынша өзгеріп тұрады... – дей келе – «машинаның тетігін де, басқа өнердің тәсілін де керектік туғызады. Керектік іс істеді. Іс – тәсіл істетеді. Тіршілік керек қылмаған жерде, тек қиялмен табылған тұрмыс тәсілі жоқ. Істі тұрмыс, жүзіндегі жұмыс табады» [2, 24], – деп түйіндейді. Демек оқу – үйрену, оқыту – үйрету өмір қажеттілігінен туған шарттар. Ғалымның түйіндеуінше, «Оқуды тұрмыс керектігі тапқан. Оқыту әдісін оқыту жұмысы тапқан». Бұл Ахмет Байтұрсынұлының өз ағартушылық өмірінен түйген қорытындысы.

А.Байтұрсынұлы «Баяншы», «Нұсқаушы», «Әліппе астары» еңбектерінде оқытудың әдістемелік ерекшелігін баяндайды. «Қай әдіс жақсы», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс», «Жалқылаулы – жалпылау әдіс» мақалаларында әдістің түрлеріне тоқталады. Әдіскер-ұстаз жалқылау, айырыңқы әдіс, жалпылау, жиылыңқы әдіс, жалқылаулы-жалпылау, айырыңқы-жиылыңқы әдіс деген қазақша ғылыми аталымдарын да тұңғыш қолданысқа енгізген. Автор үйрету әдістерін үш топқа бөліп сипаттайды. Үйрету әдістерін былай бөледі:

1) Кей әдістердің негізі қосу, жинау болады, барша ол негізді әдістер жалпылау немесе жиылыңқы әдіс деп аталады.

2) Кей әдістердің негізі талдау, айыру болады. ол негізді әдістерінің бәрі жалқылау немесе айырыңқы әдіс деп аталады.

3) Кей әдістердің негізін де қосуда, талдау да болады. Ондай әдістер жалқылаулы-жалпылау немесе айырыңқы жиылыңқы немесе айырыңқы-жиылыңқы деп аталады [2, 25].

А.Байтұрсынұлы «үйретуді» өнер деп бағалайды. «Үйрету өнер болған соң, ана тілін үйрету – бұ да өнер. Олай болса өнерлерде болған сындар мұнда да болмақ» [3, 23], – дегені сөзсіз ақиқат.

А.Байтұрсынұлы еуропа ғылымындағы оқытып үйрету әдістерінің теориясының қалыптасу тарихын жан-жақты терең білген ғалым. Мысалға А.Байтұрсынұлы оқыту әдістерінің арғы тарихына шолу жасай отырып, жалпылау әдісі үйрету әдістерінің ішіндегі ең ескісі екендігін, бұл әдісті бұрынғы гректер, римдіктер, тіпті арабтар да үйрету барысында негізгі тәсіл ретінде қолданғанын атап көрсетеді. Бұл әдістің сауат аштыруда ежік, сүре секілді түрлерінің болатындығын айта келе: «Жауыропа жұртында жалпылау әдіс ХІХ ғасырға дейін келген», – [2,27] дейді.

А.Байтұрсынұлын «ана тілін оқыту әдістемесін жаңа сипатта ұсынушы жаңашыл-педагог» деп бағалаған профессор Р.Сыздықова А.Байтұрсынұлы оқыту әдістерін тіліміздің табиғи заңдылықтарына ғана бағындырып отырғандығын атап көрсеткен: «ғалымның білім ордасы – өз кезіндегі орыс оқу болды, демек, ол лингвистикалық білім негізін орыс ғылымынан алды. Сондықтан қазақ тілінің құрылымын жүйелеуде ол, біздің байқауымызша, орыстың лингвистикалық ілімін негізге алды, бірақ оның қағидалары мен жіктеулерін дәлме-дәл көшірген жоқ. Бұл жерде А. Байтұрсынұлының ғалым ретінде шын мәніндегі шығармашылыққа барғанын баса айтамыз. Оның ғылыми концепциясы – әр тілді өз табиғатынан шығарып сипаттау» [4,27]. Яғни, ағартушы қазақ балаларына арнап алғашқы әліппелер, оқулықтар құрастыруда, мектеп мұғалімдеріне көмек ретінде тұңғыш әдістемелік нұсқаулар жазу үстінде де осы концепцияны ұстанған.

Әрбір адам, ең алдымен, өз халқының перзенті, өз отанына жан-тәнімен берілген азаматы болуы керек екенін, ұлттық тіл мен мәдениетті, рухани құндылықтарды сақтау қажеттігін назарда ұстасақ, оқулықта мазмұны жағынан елтанымдық бағыттағы мәтіндер көптеп берілуі тиіс және Хакім Абайдың «Толық адам» ілімін негізге алып оқу жүйесіне енгізу нәтижелі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное). Құрастырып, түсініктері мен библиографиялық көрсеткіштерін жазып, баспаға әзірлеген Сұлтанхан Аққұлыұлы. Бас редактор Р.Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы, 1995. – 478 б.

2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

3. Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқу құралы. Алматы: Алаш, 2005. 2т. – 336 б.

4. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Алматы, 1995. –196 б.

5. Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008. – 476 б.

Яценко И.И.

кандидат педагогических наук, доцент
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова
г. Москва (Россия)

Кунбаева З.Р.

магистр педагогических наук
учитель русского языка и литературы
Международная школа Мирас
г. Астана (Казахстан)

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО АВТОРОВ КАК ПОВОД К ДИАЛОГУ КУЛЬТУР

В своей книге «Мифологии» Роман Барт в свойственной ему образной и одновременно ироничной манере комментирует идею привезенной из США в Париж фотовыставки под названием «The Family Man» (во французском варианте она называлась «Великая семья людей»), которая декларирует миф о том, что сходство поведения людей свидетельствует «о единстве человеческого рода»: «человек повсюду одинаково рождается, трудится, смеется и умирает; если же в этих актах еще и сохраняется кое-какая этническая особенность, то нам дают понять, что в глубине их все равно заключена одна и та же человеческая «природа», то есть их разность чисто формальная, не отменяющая существования общей для всех матрицы». Ограниченность такого подхода очевидна так же, как и существование так называемых *общечеловеческих ценностей*, незыблемость которых была поколеблена моральным релятивизмом постмодернистской реальности второй половины XX века. Мировая история и культура дают множество примеров значительного преобладания различий между теми или иными сообществами людей над их сходством, несмотря на общую человеческую природу. Поэтому неиссякаемо противостояние *своего и чужого*.

Озабоченность философской и культурологической мысли XX века этим противостоянием способствовала появлению понятия *диалог культур*, который в идеале предполагает взаимопонимание и взаимодействие культур. Такой идеал может быть достигнут только при разумно выстроенных стратегиях и тактиках этого диалога. Благоприятной ситуацией для участия индивидуума в диалоге культур является обучение иностранному языку (в нашем случае – русскому как иностранному или неродному). Осваивая иностранный язык, человек параллельно постигает и культуру страны изучаемого языка: факт имплицитного присутствия культуры в языке общеизвестен.

Пути к диалогу культур при обучении иностранному языку могут быть различными. Например, большим культурологическим потенциалом обладают фразеологизмы и фразеологизированные структуры. Однако целью нашего методического интереса является художественный текст, потенциал которого в обсуждаемом аспекте неисчерпаем. Чтение художественного текста – это всегда диалог автора и читателя и всегда диалог культур, особенно если это чтение на иностранном языке. Однако этот диалог может быть усилен и даже эксплицирован, если предложить иностранным учащимся чтение на изучаемом языке текстов, имеющих сходную проблематику, но представленную на материале разных культур. В этом случае переключка культур становится более открытой и поддающейся анализу, сопоставлению, интерпретациям.

Мы решили обратиться к текстам классика советской литературы В.М. Шукшина (рассказ «Солнце, старик и девушка») и русскоязычного казахского автора Р.Н. Кунбаева (рассказ «Старик и его выбор»). Такие текстовые предпочтения связаны с тем, что отношения русской и казахской культур еще в недавнее советское прошлое строились как отношения «миноритарной» казахстанской культуры и глобальной советской, ядро которой составляла культура русская. Выстраивание русско-казахских отношений – это не история колонизации в чистом виде; как свидетельствует исследователь казахской государственности А.И. Оразбаева, история степной дипломатии, которая, несмотря на бесконечные войны, способствовала сближению казахов с Москвой, начинает складываться еще в середине XVI века. Причем участвовавшие в ней посольства ставили задачу не только налаживания совместной торговли (посол Московского государства Семен Мальцев, 1569 г.), но и заключения военных союзов (например, посол Ивана IV

Третьяк Чебуков, 1573 г.). Относительную самостоятельность (союзная республика) в советское время Казахстан обрел только в 1936 году. Но если политические союзы могут заключаться довольно быстро и вступают в силу обычно сразу после подписания, то союз культур, гармонизация их отношений – процесс длительный и не обязательно успешный.

Остановив свой выбор на указанных выше текстах, мы предполагали, что их сравнительный анализ позволит иностранным учащимся (среди них могут быть и те, для кого русский язык не иностранный, а неродной, например, казахи) оценить одну культуру через другую, зафиксировать динамику социокультурных процессов в казахской и русской среде, акцентируя внимание на «параллельном» протекании этих процессов в разных культурах, прежде сосуществовавших в рамках единого советского пространства.

Безусловно, наш выбор был продиктован и не вызывающим сомнений сходством проблематики рассказов В.М. Шукшина и Р.Н. Кунбаева, что проявляется и в судьбах героев, и в их отношениях с миром, земным и метафизическим. Действие обоих рассказов относится к советскому периоду истории; место действия в рассказе В.Шукшина – алтайская деревня на берегу реки Катунь, а в рассказе Р. Кунбаева – город Актобе, куда приехал поступать в университет Адам, который поселился у старика Жансеита. Герой Шукшина – *древний старик* – в свои восемьдесят лет каждый день приходит на берег реки Катунь, чтобы насладиться солнцем и красотой мира. Он уже давно слеп, но для любования природой ему не нужны глаза: он «видит» природу внутренним зрением, все ее краски сохранены в его памяти. Его слепота – это своего рода подсказка читателю о том, что старик уже начал отдаляться от внешнего мира, он стоит на пороге смерти и хочет напоследок насладиться дарами жизни. Он в полной гармонии с природой, она – его Бог, и старик готов к слиянию с ней.

Герой рассказа Р.Кунбаева – старик Жансеит, который активен, полон сил, он на пороге своего семидесятилетия. Но он готов к встрече с вечностью, ибо ведет жизнь мусульманина-праведника: пять раз в день намаз, по пятницам – в мечети, соблюдение поста, хадж по святым местам. Жансеит открыт и доброжелателен по отношению к окружающим людям, он поддерживает тонкую душевную связь со своей рано ушедшей из жизни женой, старается соответствовать ее светлому образу.

Жизнь стариков сложилась по-разному. Старик Шукшина всю жизнь плотничал, и все его 8 сыновей стали плотниками. Четверо из них погибли на войне, жена умерла. *Славно жили*. У Жансеита есть сын, он известный ученый-микробиолог, живет во Франции, пишет очень редко.

Одна из главных тем в обоих рассказах – отношения между поколениями. В рассказе В.М. Шукшина «Солнце, старик и девушка» молодая художница, приехавшая на практику из далекого города, тянется к старику, он ей по-настоящему интересен, хотя абсолютно чужой человек. Девушка увидела красоту сначала в загрубевшей, морщинистой коже рук и лица старика, а потом – в его судьбе и мудрости. Родные же люди ведут себя как чужие: старик живет с одним из сыновей и невесткой, которые всегда чем-то недовольны, молча ужинают, молча укладываются спать: *А о чем говорить? Все слова давно сказаны*. Так происходит разрушение традиционных семейных и в целом нравственных основ взаимоотношений людей.

В рассказе «Старик и его выбор» Р.Н. Кунбаева студент Адам становится старику почти сыном: он помогает Жансеиту по хозяйству, советуется с ним по разным вопросам и часто проводит с ним время (когда старика нет дома, Адам тоскует по нему, не может пить чай и есть один); в то же самое время Мансур, родной сын Жансеита, стал ему практически чужим человеком. Капитан милиции, допрашивающий старика по поводу аварии, извиняется за свое поведение (вопросы, которые он задавал Жансеиту, оскорбили того своим тоном): традиционное, архетипическое отношение к старшим сохраняется несмотря на статус молодого капитана и обстоятельства. Конфликт поколений в рассказе более мягкий, чем у Шукшина: уважительное отношение к старшим – это казахская национально-культурная норма. И у молодой художницы, и у Адама есть интерес к чужой судьбе, судьбе старого, пусть и неродного человека. Оба старика – мудрые люди, но шукшинского героя не ценят (семья, друг девушки), а Жансеита уважают, поскольку так принято у казахов, мудрость старшего ценится, это и поныне воспитывается в молодежи (соседи, милиционер, Адам).

Рассказ Р.Кунбаева сюжетно более динамичен. Жансеит стал свидетелем автомобильной аварии: в лобовом столкновении погибли два человека – водитель одной из автомашин и пассажирка второй. За рулем второй машины была сестра погибшей. Старик первым оказался на месте трагедии. Сестры были дочками его соседей, и он решил представить дело так, будто за рулем была погибшая девушка, а не ее сестра, чтобы хоть немного смягчить горе их родителей,

которые могли бы потерять и вторую дочь, окажись она под судом. Решившись на обман, пусть и в благих целях, он совершает грех и молит Бога о прощении. Но тот неумолим. Диалогом Жансеита с Богом завершается его жизнь.

Оба рассказа затрагивают вопросы смысла человеческой жизни, судьбы человека и его готовности уйти из этой жизни. В рассказе В.М. Шукшина смерть старика была ожидаема; он достиг гармонии, умиротворенного состояния перед смертью, которому научился, смотря на солнце. Шукшин не затрагивает конфессиональную проблематику, но поведение его героя в высшей степени христианское: смирен, не сетует на судьбу, испытывает чувство благодарности за все пережитое, уходит с миром. Для него высшее, Божественное начало сосредоточено в природе, которую он чувствует и видит, даже не будучи зрячим.

В рассказе Р.Н. Кунбаева Жансеит не успел достичь той гармонии, к которой стремился всю жизнь и которую, в сущности, почти уже обеспечил себе своим праведничеством. Но перед смертью между ним и Богом «произошел конфликт», вызванный его поведением, его «выбором» во время аварии. Вопросы предопределенности человеческой судьбы, расхождения религиозных и нравственных канонов получают неоднозначные ответы в рассказе. Источник готовности к смерти старика у В.М. Шукшина – в его полной гармонии с природой и со своей совестью. Жансеит, по существу, тоже готов в гармонии уйти из жизни (он ведь был образцовым мусульманином и все сделал для этого), но в последний момент он жертвует всем, что было достигнуто его безупречной жизнью, ради чужого благополучия. Таким образом, можно говорить о более сложном и неоднозначном разрешении конфликта в рассказе «Старик и его выбор». Неслучаен заголовок: выбор – это почти всегда компромисс, почти всегда жертва. Старику В.М. Шукшина ничем не нужно жертвовать, Жансеит же поставлен перед очень трудной дилеммой. Ответа на вопрос о правильности этого выбора не существует, как не существует ответа на вопрос о том, что более значимо: верность Богу или верность человеческому долгу (как оказалось, они могут не совпадать).

Если завершать сравнение через данные тексты русской и казахской культур, то нельзя не отметить синхронности перемен, отраженных в них: усиливающее отчуждение людей друг от друга, разрушение традиционных семейных ценностей (хотя казахские традиции, безусловно, более стойкие). Вместе с тем рассказ Р. Кунбаева демонстрирует явление, которое свойственно локальным национальным культурам и национальному мироощущению. Жансеит, проживший значительное время в СССР, остается верен традиционным казахским устоям. Этот феномен убедительно описан Г.Гусейновым на примере книги Р.Гамзатова «Мой Дагестан» в переводе В. Солоухина. Гусейнов утверждает, что «картина мира, в которой «свой» локус дома соприкасается с внешними мирами через посредничество «великой России» лишена противоречий для представителя «внутренней» миноритарной культуры... Главное ... для Гамзатова – своё, защищенное место под солнцем. Территориальная, этническая и языковая ниша в рамках общего ... советского дискурса».

ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКА: ДАМУДЫҢ ЖАҢА СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

ПРАВО И СОВРЕМЕННАЯ ЭКОНОМИКА: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

LAW AND MODERN ECONOMY: NEW CHALLENGES AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Абдыкерова Г.Ж.

кандидат технических наук, ассоциированный профессор
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
г. Астана (Казахстан)

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

АПК Казахстана включает отрасли, имеющие тесные экономические и производственные взаимосвязи, специализирующиеся на производстве сельскохозяйственной продукции, ее переработке и хранении, а также обеспечивающие сельское хозяйство и перерабатывающую промышленность средствами производства.

Данная отрасль нуждается в притоке средств для создания новых и модернизации действующих производств, освоения новой техники и технологий, для насыщения потребительского рынка сельскохозяйственной продукцией, реализации социальных целей, поэтому необходима государственная поддержка, которая вытекает из особенностей отрасли сельского хозяйства.

Земля – основной фактор производства в сельском хозяйстве. Качественное состояние земли улучшается при ее рациональном хозяйственном использовании как средства производства, а также при поддержании необходимого уровня плодородия [1].

Окупаемость основных объемов инвестиций значительно растянута во времени и исчисляется несколькими годами (известкование, мелиорация и т. д.), что сдерживает вложение средств в сельское хозяйство.

Природные условия – фактор рискованного земледелия. В процессе производства сельскохозяйственной продукции деятельность человека связана с неподвластными ему природными условиями: наводнения, засуха, заморозки в летний период, в связи с этим вероятность окупаемости капитала и получения прибыли связаны с большим риском.

В сельском хозяйстве происходит более быстрый износ производственных фондов сельскохозяйственного назначения вследствие их работы в неблагоприятных условиях, в том числе в агрессивных средах (работа с минеральными удобрениями и ядохимикатами) для этого необходимо государственное страхование основных фондов, у которых физический износ наступит быстрее, чем их срок полезного использования.

Государственная поддержка как источник финансирования сельского хозяйства. Отличие сельскохозяйственного производства от большинства секторов экономики заключается в том, что оно менее эффективно по сравнению с ними. Вложенный в него капитал приносит меньшую прибыль.

В настоящее время новые технологии в эту отрасль внедряются медленнее, чем в промышленности [3].

Ценообразование на сельхозпродукцию должно контролироваться и регулироваться на законодательном уровне.

Указанные особенности сельского хозяйства порождают необходимость постоянного вмешательства и поддержки государства, так как сельское хозяйство не привлекательно для инвесторов, что делает эту отрасль неконкурентоспособной.

Государственное регулирование сельскохозяйственного производства в развитых странах Запада является мощным рычагом проведения экономической и финансовой политики в сельском хозяйстве. Механизм государственного регулирования экономики отрасли отличается в них большим разнообразием использования экономических и финансовых инструментов. Эти

различия обусловлены национальными особенностями развития сельского хозяйства, уровнем производительных сил, позициями страны на мировом аграрном рынке и другими факторами [2].

Цели государственного регулирования сельского хозяйства в развитых странах включают:

- повышение производительности путем внедрения технического прогресса и рационализации производства, а также максимально эффективного использования всех производственных факторов, особенно рабочей силы;

- обеспечение занятости в аграрном секторе и соответствующего уровня жизни сельского населения;

- стабилизацию рынков сельскохозяйственной продукции;

- гарантированное снабжение внутреннего рынка;

- заботу о поставках аграрной продукции потребителям по разумным ценам.

Основные методы государственного регулирования зарубежных стран:

1. Ценовое регулирование продукции сельского хозяйства.

Основную роль во всей системе государственного регулирования сельского хозяйства в странах с развитой рыночной экономикой играет поддержание цен, обеспечивающих стабильность доходов производителей и ценовое равновесие, отношение сельского хозяйства и связанных с ним отраслей.

2. Прямое субсидирование сельского хозяйства на Западе.

Категория прямых платежей в системе показателей государственной поддержки сельского хозяйства на Западе включает широкий спектр различных типов платежей, оказывающих различное воздействие на экономику отрасли: компенсационные платежи; субсидии в расчете на единицу площади или поголовье скота, страховые и возмещающие платежи; платежи в виде финансирования закупок ресурсов для производства и т.д.

Одной из важнейших задач прямого государственного субсидирования являются выплаты производителям в районах с неблагоприятными климатическими и почвенными условиями. В качестве примера можно привести специальные системы поддержки доходов в северной части Финляндии, заболоченных районах Ирландии и труднодоступных высокогорных районах Австрии. Так, в Финляндии в хозяйствах, расположенных выше 62 северной широты, государство выделяет повышенные «погектарные» и «поголовные» субсидии производителям.

Нужно сказать, что в Норвегии за счет ее весьма значительных поступлений от нефтяной и газовой промышленности, цветной металлургии огромные средства идут на поддержку фермеров. Различного рода прямые субсидии играют все большую роль в связи с переходом к политике паритета доходов и паритета качества жизни. Чисто рыночными механизмами, а именно – через цены, эти цели не достигаемы, поэтому на Западе прибегают к действию иных инструментов и выстраивают иные схемы поддержки фермеров [2].

3. Финансово-кредитное обеспечение сельского хозяйства.

Важнейшей целью государственного вмешательства в аграрную экономику на Западе является поддержка финансовых ресурсов сельхозтоваропроизводителей. Это определяется специфическими условиями сельского хозяйства: недостатком свободных финансовых средств; высокой капиталоемкости и низкой фондоотдачей отрасли; несовпадением сроков проведения затратных операций и получения доходов. Все это диктует необходимость особого подхода к системе финансовой поддержки сельского хозяйства.

4. Налоговое регулирование и системы льготного налогообложения в сельском хозяйстве

В странах с развитой рыночной экономикой наряду с финансово-кредитной и ценовой политикой налоговая политика всегда являлась и остается важнейшим инструментом в системе государственного регулирования сельского хозяйства и создания для него льготных условий.

На сельское хозяйство распространяется общепринятая система налогообложения, но сам механизм ее функционирования, с учетом высокой затратности, капиталоемкости и в то же время низкой доходности, создает относительно благоприятное положение этой отрасли. Система налогообложения в сельском хозяйстве, как и в других секторах экономики, включает в себя следующие виды налогов:

- на прибыль;

- на недвижимое имущество, в том числе на землю;

- на добавленную стоимость;

- на инвестируемый капитал, или прирост основного капитала;

- на наследство, дарение или продажу, в том числе земли;

- выплаты на социальное страхование, в том числе наемной рабочей силы [1].

Однако в настоящее время большинство зарубежных научных подходов в целом едины в оценке капитализма как системы, не способной к саморегулированию, и для его функционирования необходимо постоянное вмешательство государства. При этом государственная поддержка воспринимается обществом за рубежом как естественная компенсация неизбежных потерь аграрной отрасли в условиях рынка.

Список литературы

1. Нешадин А. Опыт государственного регулирования и поддержки сельского хозяйства за рубежом // Ежедневное аграрное обозрение. – 2015.
2. Государственная программа развития АПК на 2017 – 2021 годы.
3. Калина А. Регулирование сельскохозяйственного рынка и политика поддержки/ А. Калина // АПК: экономика, управление. – 2016. – № 2. – С.45–49.

Ажигулова А.Ж.

қаржы магистрі

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Қазақстан экономикасындағы трансформация процестері және жаңа индустрияландыру саясаты сипатталған. Орта мерзімді перспективада экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне кедергі келтіретін негізгі факторлар анықталды. Елдің нашар әртараптандырылған экономикасын құрылымдық қайта құру өңдеуші өнеркәсіпті жеделдетуге, шикізаттық емес экспортты ұлғайтуға және шикізаттық емес секторларға тікелей шетелдік инвестицияларды тартуға негізделуі керек деген қорытынды жасалған.

Нарықтық реформалардың әлемдік тәжірибесі әрбір елге ұлттық экономиканың тұрақты өсімге қарай қозғалысына және жүйелік сын-қатерлерге барабар жауап беруге сәйкес елеулі құрылымдық және функционалдық жаңаруды қажет ететінін көрсетеді. Қазақстан Республикасы – дүниежүзілік тәжірибе мен кеңестік мұраны пайдалана отырып, экономиканың жаңа түрін қалыптастырып, әлемдік қауымдастыққа белсенді түрде интеграцияланатын ірі Орталық Азия мемлекеті. 2010 жылдан бастап елімізде экономиканы әртараптандыруға және институционалдық ортаны реформалауға бағытталған индустриялық саясат жүргізілуде.

Жаңа индустрияландырудың жалпы нәтижелері. Индустрияландырудың алғашқы екі кезеңінде республикада институционалдық негіз қалыптастырылды, өңдеуші өнеркәсіпті дамытудың негізі қаланды, кәсіпорындарға жүйелі қолдау көрсету үшін өндірістік инфрақұрылым құрылды. Нәтижесінде жаһандық қаржы дағдарысының салдарын тегістеуге және әртараптандырылған экономикалық өсуге белгілі қадамдар жасауға мүмкіндік туды. Мұнай бағасының көтерілу ықтималдылығы күшейіп келе жатқан геосаяси шиеленіс аясында өскендіктен, үкімет құрылымдық реформаларды тереңдете отырып, макроэкономикалық саясатын түзетті. Мұнай кірістерінен бюджеттік тәуелділікті азайту және фискалдық тұрақтылықты арттыру үшін фискалдық салада шоғырландыру стратегиясы жүзеге асырылды,

Технологиялық инновациялар Қазақстандағы экономикалық өсудің маңызды факторына айналуы тиіс. Дегенмен, 2020 жылға қарай құнын 2,5%-ға дейін ұлғайту жоспарланған «Жалпы ЖІӨ-дегі инновациялық өнім үлесі» индикаторының өсу тенденциясы байқалмайды. Негізгі проблемалардың бірі шағын және орта бизнестегі инновацияларды дамытуды қаржыландырудың әлсіздігі болып табылады. Арнайы экономикалық аймақтарға (АЭА) қатысты инновацияларды ынталандыру және инвестиция тарту бойынша үміттер де ақталған жоқ [1].

Соңғы жылдардағы өнеркәсіптік көрсеткіштердің шамалы өсуі Қашаған теңіз мұнай кен орнын пайдалануға беру нәтижесінде мұнай саласындағы жағдайдың жақсаруымен байланысты. Өндірісті қысқарту туралы ОПЕК келісімінен шығарылғаннан бері мұнай өндіру айтарлықтай өсті. Қолайлы сауда шарттарымен бірге бұл басқа салаларға: өңдеу және қызмет көрсету салаларына оң әсер етті. Мәселен, 2017 жылы ЖІӨ құрылымындағы мұнай кәсіпшілігі қызметінің үлесі 5,7%-ды құрады, ЖІӨ нақты жылдық өсімі 2015-2016 жылдардағы 1%-дан өсті. 2017 жылы 4%-ға дейін.

Бұл тенденция 2018 жылы Қазақстанның мұнай бағасының өсуінен ғана емес, сонымен қатар ОПЕК елдерінен айырмашылығы, мұнай өндірудің (әсіресе Қашаған кен орнында) ұлғаюынан түскен пайданың арқасында жалғасты. ЖІӨ өсімін жеделдетудің негізгі факторы негізінен Еуропалық Одаққа мұнай экспортының және Қытайға металл экспортының ұлғаюына байланысты таза экспорттың артуы болды. Бұл ағымдағы операциялар шотының сальдосының жақсаруына, Ұлттық қорға түсімдердің ұлғаюына, ұлттық валютаның нақты бағамының нығаюына ықпал етті. Дегенмен, мұнай саласында макроэкономикалық перспективаларды жақсартқан оң динамика болған жағдайда да Қазақстандағы экономикалық өсудің қолданыстағы моделінің тәуекелдері әлі де сақталуда. Тұтастай алғанда, 2000 жылдардағы Қазақстан экономикасының салалық құрылымындағы мұнай өндірудің төмендеу мультипликативті әсерін ескере отырып, өзгерістер ғылыми және білім беру әлеуетін капиталдандырудың төмендігін, азаматтардың әлеуметтік қажеттіліктеріне жеткіліксіз көңіл бөлінуін көрсетеді қаржылық және қызмет көрсету қызметтері үлесінің ұлғаюы аясында өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы секторы үлесінің төмендеуі.

2018 жылы сыртқы орта маңызды рөл атқарды: мұнай бағасы салыстырмалы түрде жоғары (орташа деңгейден 40%-ға жоғары). Тұрақты өсімге кәсіпкерлік белсенділікті және халықты жұмыспен қамтуды қолдаған Ұлттық қордың қаражатын тарту арқылы контрциклдік макроэкономикалық реттеу саясатының арқасында қол жеткізілді. Тұтастай алғанда, Қазақстанның жаңа экономикалық тарихы жылдарында, 2013 және 2015 жылдарды қоспағанда, шикізат моделінің әлеуетінің сарқылуы, мұнай-газ секторындағы бәсекеге қабілетті позициялардың жоғалуы, тұтастай алғанда экономиканың институционалдық тиімсіздігінің орнын толтырған және инвестициялық тәуекелдерді төмендеткен мұнай мен газды сату елдегі экономикалық өсу қарқынының төмендеуінің маңызды себептері болды: 2009-2017 жылдардағы ЖІӨ орташа жылдық өсімі. 1999-2008 жылдардағы 6,9%-бен салыстырғанда 0,7%-ды құрады. Қазақстандағы экономикалық өсудің баяулауының құрылымдық факторлары. Экономикалық қатынастар мен нарықтық институттардың қалыптасқан жүйесі, еңбек нарығындағы теңгерімсіздік, шектен тыс мемлекеттік реттеу ЖІӨ өсу қарқынының төмендеуіне және елдің әлемдік экономикалық даму тенденцияларының өзгерістеріне дайын болмауына әкелді. Ішкі факторлар, ең алдымен, экспорттық кірістің төмендеуіне, банк жүйесінің проблемаларына, ішкі қаржыландыру көздерінің жетіспеушілігіне байланысты сыртқы несие ресурстарының орнын толтыра алмаған кәсіпорындардың инвестициялық белсенділігінің төмендеуі басты рөл атқарды. Өнеркәсіптің негізгі проблемалары шикізатты өндіруден әрі қарай пайдалануға және түпкілікті тұтынуға дайындығы жоғары өнім өндіруге дейінгі технологиялық түрлендірулердің толық еместігімен байланысты. Шикізат пен энергияның бағасына байланысты шикізатты, капиталды және энергияны көп қажет ететін бірінші немесе екінші қайта бөлуге негізделген индустрияландырудың дамуы экономиканы әртараптандыруды жеделдете алмады. Жалпы, Қазақстан әлі де сыртқы күйзелістерге ұшырайды: мұнай бағасы экономикалық белсенділікті анықтайтын ең маңызды фактор болып қала береді. Қазақстанда әлі де төмен технологиялық деңгей сақталуда – бұл кәсіпорындардағы еңбек өнімділігінің төмендігінің негізгі себептерінің бірі. Бұл көп жағдайда негізгі қорлардың ағымдағы жай-күйімен (2011-2016 жж. орташа тозуы – 39%), цифрландыруға төмен дайындықпен байланысты: өңдеу өнеркәсібіндегі кәсіпорындардың 84%, тау-кен өнеркәсібінде 56% тек 2,0 салалық деңгейге сәйкес келеді; Кәсіпорындардың 21% салалық 3.0 деңгейіне сәйкес келеді. 2019 жылдың басында Қазақстан еңбек өнімділігі бойынша дамыған ЭЫДҰ елдерінен 65%-ға артта қалды. 2020 жылға қарай алшақтықты 54%-ға, 2025 жылға қарай – 32%-ға дейін қысқарту, ал 2035 жылға қарай алшақтықты толығымен жою жоспарлануда. Өсудің жаңа моделіне көшу, экономикадағы шикізаттық емес сектордың рөлін кеңейту үшін адам капиталының сапасына және қолайлы инвестициялық ахуал жасауға назар аудару қажет [2].

Мемлекеттік инвестициялар экономикалық өсуді қолдаудың маңызды факторы болып табылады, бірақ дамушы экономикалардағы нарықтағы қаржылық конъюнктураның қатайтуына және Қазақстанның ұлттық валютасының әлсіреуіне байланысты капитал ағынының азаю қаупі бар. Сауда кедергілерінің артуы және реттеуші жүйелердің қайта қаралуы мүмкін, бұл жаһандық инвестиция ағынына теріс әсер етуі мүмкін және нәтижесінде Қазақстанға шетелдік инвестициялардың келуіне әсер етуі мүмкін. Тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) жалпы ағынының 2012 жылғы 28,9 млрд доллардан 2017 жылы 20,8 млрд долларға дейін төмендеуі шетелдік инвестициялар үлесінің 2013 жылғы 33,5%-дан 27%-ға дейін төмендеуіне әкелді 2017 жылы сондай-ақ жыл сайынғы мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен негізгі капиталға инвестициялардың төмендеуі: 2014 жылғы инвестициялар құрылымындағы 20,3%-дан 2017 жылы 16%-ға дейін. 2016 жылдан бастап Қазақстанда ТШИ ағынының қалпына келуі байқалды, бірақ

олар өтпелі экономикасы бар елдер үшін орташа деңгейден төмен. Соңғы он жылда Қазақстанға ТШИ ағындарының құрылымы айтарлықтай өзгерген жоқ; олардың басым бөлігі өндіруші салаларға және онымен байланысты қызметтерге (мысалы, геологиялық барлау) бағытталған. 30%-ға жуығы өткізу нарықтарын кеңейтуге бағытталған инвестициялар (қаржы қызметтері, сақтандыру, бөлшек сауда). Ең азы өндіріс тиімділігін арттыруға бағытталған инвестицияларға түседі, олардың көпшілігі түсті металлургиямен байланысты. Қайта инвестицияланған кіріс ТШИ жалпы ағынының өте төмен үлесін құрайды, бұл көрсеткіш бойынша Қазақстан өтпелі экономикасы бар елдерден айтарлықтай артта қалды. Қазақстан экономикасының шикізаттық салаларға бағытталған ТШИ-ге тәуелділігі оны әртараптандырудың жоқтығынан айтарлықтай тәуекелге ұшыратады. Инвестициялардың бұл түрімен қатар елімізге экспортқа бағытталған инвестицияларды тарту және экономиканы әртараптандыру және трансформациялау мүмкіндігі бар салалардың тиімділігін арттыру, халықаралық бәсекеге қабілеттілікті арттыру қажет. Сондықтан Қазақстан қабылдаған жаңа инвестициялық стратегия өнімділікті арттырудың өзара байланысты үш тәсілін болжайды: өндіріс тиімділігін арттыруға бағытталған инвестициялардың жаңа түрлерін тарту; салынған инвестициялардан алынатын пайданы ұлғайту, атап айтқанда, бар инвестор базасы арасында қайта инвестициялау көлемін ұлғайту; шетелдік инвесторларды тарту арқылы жекешелендірудің экономикалық тиімділігін күшейту. Негізгі басымдықтар: инвестициялық ахуалды реформалау, халықаралық нарықтарда инвестицияларды ынталандыру және позициялау, жекешелендіру және мемлекеттік-жекешелік әріптестік. Институционалдық ортаны жақсарту инвестиция тартудың ең маңызды факторы болып қала береді. Қазақстан экономикасындағы мемлекеттік сектордың үлесі жоғары болып қалуда. XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басындағы әлемдік экономикада. Мемлекеттік меншіктің қысқаруының және ауқымды жекешелендірудің жалпы тенденциясы байқалады. Қазақстанда экономиканың барлық салаларында, соның ішінде тауарлар өндірісінде ортақ квазимемлекеттік сектор субъектілерінің рөлі жоғары: ЖҚК-дағы квазимемлекеттік сектордың үлесі шамамен 19%, активтер квазимемлекеттік сектордың 750-ден астам ірі субъектілерінің ЖІӨ-нің 30-40% құрайды. Экономикадағы мемлекеттік сектордың үлесін азайту мақсатында жекешелендіру бағдарламасы жүзеге асырылуда. 2016-2020 жылдарға арналған квазимемлекеттік сектордың 892 субъектісін жекешелендіру жоспарлануда. Оның ішінде 378 ұлттық холдингтер мен компаниялардың активтері, оның 65-і мемлекет бақылайтын ірі компаниялар, жекешелендіру пакетінің сметалық құны 10 млрд долларды құрайтын атқарушы органдар. Қазақстанда жекешелендіру және мемлекеттік-жекеменшік әріптестік үшін ТШИ пайдалану экономикадағы жеке сектордың рөлінің артуына байланысты ғана емес, әртараптандырудың маңызды әлеуетін білдіреді. Мемлекеттік активтерді бәсекеге қабілетті салаларда да, реттелетін нарықтарда да стратегиялық шетелдік инвесторларға сату үшін жекешелендіру жаңа нысандардың құрылысына ТШИ тартуға мүмкіндік береді. Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік нысандарды жоспарланған қуатқа жеткізген жағдайда инфрақұрылымдық жобаларға қаржылық серпін береді [3].

Жоғарыда айтылғандар елде әкімшілік институттардың басымдығы, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік нашар дамыған, табиғи ресурстар мен бастапқы өңдеу өнімдерін экспорттауға бағытталған Қазақстанның даму моделі айтарлықтай өзгеріссіз қалды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қазақстанның құрылымдық саясатын одан әрі дамытудың әлеуетті мүмкіндіктерін бағалай отырып, орта мерзімді перспективада нақты нәтижелерге қол жеткізу үшін әлемдік құн тізбегі жүйесінде кәсіпорындарды қайта орналастыру мүмкіндіктерін іздеу қажет болатынын атап өткен жөн; ұзақ мерзімді перспективада – қосылған құны жоғары өнім салаларында экспортты ынталандыру бойынша күш-жігерді шоғырландыру. Қазақстанның индустриялық саясатының түпкілікті мақсаты – еліміздің өндірістік жүйесінің өзегін құрайтын жоғары технологиялық және ғылымды қажет ететін өнеркәсіп кешенін қалыптастыру. Бұл ұлттық экономиканың үдемелі дамуы мен қазақстандық өндірушілердің халықаралық нарықтардағы ұстанымдарын нығайтудың келесі қадамы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің Ұлттық статистика бюросы, <https://stat.gov.kz/>
2. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Қазақстан Жаңа шындықта: қазіргі іс-қимылда» атты Қазақстан халқына Жолдауы – 2020, https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomarttokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek

Альмухамбетов Ж.Н.
заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫ ҚҰРУ ЖӘНЕ ТІРКЕУДІ ЗАҢДЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында көппартиялы саяси жүйе орын алған. Бұның құқықтық негізі елдің Ата заңының 5-бабы 1-тармағында «Қазақстан Республикасында саяси әр-алуандылық танылады» деген конституциялық нормада бекітілген [1]. Жалпыға мәлім ұғым бойынша саяси партиялар азаматтардың саяси ерік-жігерін қалыптастыру және білдіру, сайлауға қатысу және мемлекеттік билік органдарында, жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілді органдарында азаматтардың мүдделерін білдіру арқылы қоғамның саяси өміріне қатысу мақсатында құрылған азаматтардың ерікті бірлестіктері болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Саяси партиялар туралы» заңының 1-тармағында берілген нормаға да сәйкес «азаматтардың, әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін мемлекеттік биліктің өкілді және атқарушы, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында білдіру және оларды қалыптастыру ісіне қатысу мақсатында олардың саяси еркін білдіретін Қазақстан Республикасы азаматтарының ерікті бірлестігі саяси партия деп танылады» [2].

Партиялар қоғамның саяси жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі бола тұра, қоғам өмірінде мынадай рөл атқарады: 1) әлеуметтік-экономикалық және саяси стратегияларды, бағдарламалық қондырғыларды әзірлейді; 2) қоғамның саяси өмірін құрылымдауды қамтамасыз етеді; 3) белгілі бір деңгейде саяси сананы қалыптастырады және қолдайды (елдегі саяси пікірталастарды күшейтеді және жандандырады); 4) қоғамның саяси жүйесінің жұмыс істеуінің тұрақтылығын, басқарушы топтар арасындағы қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Дегенімен, қазіргі қазақстандық қоғам мен мемлекеттің саяси өмірінде саяси партиялар аса бір маңызды рөл атқарады деуге келмейді. Елге танымал үш-төрт партия бар, соның ішінде ең белсендісі бүгінгі ресми билік партиясы болып саналатын «Аманат» партиясы. Бұдан бөлек «Ақ жол», «Ауыл» сияқты бір-екі партияны көпшілік біледі. Негізі, бүгінгі күні Қазақстанда ресми тіркелген жеті партия бар екен, олардың үшеуі Парламенттің Мәжілісінде өкілденген. Шыны керек, тұрақты саяси жүйе болу үшін негізгі екі-үш партияның болғаны және олардың билік басында бірін-бірі ауыстырып отырғаны жеткілікті деп саналады. Бұндай тиімді саяси жүйелерді біз АҚШ, Ұлыбритания, Германия сияқты дамыған елдердің мысалынан көре аламыз.

Дей тұрғанымен, жаңадан құрылғысы келетін партияларға аталған дамыған мемлекеттерде тоқтау қойылған емес. Жаңадан партия құрамыз деген азаматтар немесе олардың топтары шығып жатса, партия құру олардың конституциялық құқығы болып табылады. Бұнымен қатар, конституциялық заңнамада партияларды құру, оларды тіркеу істерінде бірталай талаптарды сақтау қарастырылған. Әлемде 2-дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары саяси партиялардың қызметін конституциялық-құқықтық реттеуге жүгіне бастады, ал кейінірек XX ғасырдың 60-жылдарында саяси партияларды қоғамдық бірлестіктердің ерекше түрі ретінде құру және олардың қызметін реттейтін алғашқы арнайы заңдар пайда бола бастады [3, 153].

Саяси партиялардың құқықтық жағдайын анықтайтын конституциялық заңнамада партияларды құру және тіркеу сұрақтары ең маңыздылардың бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының «Саяси партиялар туралы» заңының 6-бабына сәйкес саяси партияны құру бастамасын саны 1 мыңнан кем емес азаматтар білдіре алады және олар «облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың үштен екісінің атынан өкілдік ететін Қазақстан Республикасы азаматтары» болуы шартталады. Қазақстанда қазіргі таңда 17 облыс, 2 республикалық маңызы бар қала және астанамыз бар, партия құрамыз деген азаматтар тобы осы жиырма аумақтың үштен екісін білдіруі қажет. Мәселен, жалпы халық саны 145 миллион болатын көршілес Ресейде саяси партияның кем дегенде 500 (бес жүз) мүшесі болса жеткілікті деп

бекітілген [4]. Және бұл норма Ресей Федерациясында саяси партияны тіркеу кезінде де сақталады, яғни одан артық мүшелер санының болуы талап етілмейді.

Қазақстан Республикасының «Саяси партиялар туралы» заңының 10-бабы 6-тармағына сәйкес саяси партияны мемлекеттік тіркеу үшін «партияның барлық облыстардағы, республикалық маңызы бар қалалардағы және астанадағы әрқайсысында кемінде *алты жүз* партия мүшесі бар құрылымдық бөлімшелерінің (филиалдары мен өкілдіктерінің) атынан өкілдік ететін кем дегенде *жиырма мың* партия мүшесі болуға тиіс» [2]. Яғни партияны құрған кезде қойылатын талап (1 мың азамат облыстардың үштен екісін білдіруі қажет), саяси партияны тіркеуден өткізу кезінде күрт өзгеріп отыр. Саяси партияны ресми тіркеу үшін енді партияның 20 000 мүшесі болуы қажет және олар елдің барлық аумақтарында кемінде 600 адамнан болуы тиіс. Бұндай сандар қайдан және қандай есеппен алынғаны беймәлім. Жалпы халық саны 19 миллион болатын Қазақстан Республикасы үшін бұл тым қатаң талаптар болып табылмай ма?

Атап кетерлік жайт, 1996 жылғы «Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының заңы бойынша саяси партияны құру үшін құрылтай съезін шақыратын 10 адам жеткілікті болған еді. Ал сол партияны мемлекеттік тіркеу үшін Қазақстанның барлық облыстарының жартысынан астамын білдіретін 3 000 (үш мың) азамат болса жеткілікті болатын [5]. Бұған қарасақ, бұрынғы заң қазіргі заңға қарағанда анағұрлым демократиялық болып табылғаны ма? Сонда мемлекет жаңа заңдарды не үшін қабылдап жатыр?

Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында елдегі партиялық жүйені дамыту мүмкіндіктері туралы айтылған болатын. «Партияларды тіркеу ресімі едәуір жеңілдейді. Тіркеу шегін 4 есеге – 20 мыңнан 5 мың адамға азайтқан жөн. Өңірлердегі өкілдер саны 600-ден 200 адамға төмендетіледі. Партия құру үшін азаматтардың бастамашыл тобының ең төменгі саны үштен бірге, яғни 1000-нан 700 адамға азаяды. Сондай-ақ, құрылтай съезін өткізуге және филиалдарды құруға берілетін уақыт көбейеді» [6]. Былай қарасаң 5 мың адам да аз емес. Жоғарыда мысал ретінде келтірілген Ресей Федерациясының саяси партияларында 500 азаматтың мүше болуы жеткілікті дейтін нормадан он есе артық.

Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатында қазір уақытта Президенттің 2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауында айтылған бастамаларды жүзеге асыруға арналған заң жобасы қаралуда (2022 жылғы 3 қазанда тіркелген). Аталған заң қабылданса 30 шақты заң актілеріне, соның ішінде «Саяси партиялар туралы» заңға бірталай өзгерістер енгізіледі. Заңнамалық өзгерістер елдің нақты өмірінде қаншалықты тиімді болары уақыт еншісінде. Дегенмен, елдің саяси жүйесін одан әрі дамыту, соның ішінде саяси партиялардың қоғам мен мемлекет өміріндегі рөлін арттыру үшін заңнамаға тағы да өзгерістер енгізу қажет болып табылады. Атап айтқанда, «Саяси партиялар туралы» ҚР заңының 10-бабы 6-тармағында бекітілген саяси партияны мемлекеттік тіркеу үшін партияның мүшелері барлық облыстарда, республикалық маңызы бар қалаларда және астанада болуы тиіс деген норманы өзгерту керек. Бұл норманы партияны тіркеу үшін барлық облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың **жартысынан астамын білдіретін мүшелері болуы тиіс** дегенге ауыстыру қажет.

АҚШ-та біз білетін негізгі екі партиядан бөлек ресми тіркелген 40 шақты саяси партия бар екен. 2021 жылы Германияның Бундестагына сайлауға 47 саяси партия қатысқан (олардың 6 өткен). Көршілес Ресейде 61 саяси партия ресми тіркелген. Сондықтан, біз де азаматтардың саяси партияларға бірігуге деген конституциялық еркіндігін заңнамалық деңгейде қатты шектемеуіміз керек деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.
2. «Саяси партиялар туралы». Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 15 шілдедегі N 344 Заңы.
3. Конституционное право зарубежных стран / Под общ.ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М., 1999. – 832 с.
4. Федеральный закон «О политических партиях» от 11 июля 2001, N 95-ФЗ.
5. «Саяси партиялар туралы». Қазақстан Республикасының Заңы, 1996 жылғы 2 шілде, № 16-І.
6. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы». Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы

СТРАХОВОЙ БИЗНЕС В КАЗАХСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Страховой бизнес, его развитие в настоящих условиях набирают обороты, становятся более востребованными не только при возмещении ущерба в случае чрезвычайных событий, природных стихийных бедствий или катастроф, но и накопительного характера страховых услуг, потому исследования вопросов страхования являются актуальными. С введением института страхования в отечественных условиях государство перестает нести ответственность за сохранность имущества, а также развитие накоплений физических лиц.

Оказание страховых услуг является одним из важнейших факторов стимулирования хозяйственной деятельности отдельных субъектов и позитивно сказывается на всей экономике страны в целом. На сегодняшний день страховой рынок является одним из приоритетных в экономике страны.

Страховая сфера деятельности переживает существенные преобразования, направленные на создание новой финансово-экономической системы с многовариантными точками роста. Поэтому государство вырабатывает не только стратегию своего социально-экономического развития, но и ключевые стратегические направления, в число которых входят макроэкономические процессы развития страхования, играющие важнейшую роль в системе отечественной и мировой экономики.

Современный этап развития страховой деятельности в Республики Казахстан, и страхования в целом, отличается цифровизацией отрасли. Цифровизация страхового рынка обеспечивает населению возможность получать полный спектр страховых услуг в режиме онлайн и заменит необходимость посещения офисов страховых организаций.

Таким образом, Казахстан постепенно приближается к комплексной страховой системе, которая будет содержать в себе как коммерческую форму страхования, так и альтернативную ей форму исламского страхования.

Страховой рынок играет важную роль в экономической системе страны. В Казахстане страховой рынок находится в стадии формирования: совершенствуются законодательные нормативы, требования к участникам рынка, формируется страховая инфраструктура, ожидается введение ряда обязательных видов страхования, определяются ключевые фигуры страхового рынка.

Количество страховщиков имеет тенденцию постепенного сокращения: с 30 в 2018 г. до 27 в 2022 г., при этом количество страховых компаний по страхованию жизни незначительно увеличилось с 7 в 2018 г. до 9 в 2022 г. (табл. 1).

Таблица 1. Институциональная структура страхового сектора

Институциональная структура страхового сектора	2018	2019	2020	2021	2022
Количество страховых организаций, в т.ч.	30	28	28	28	27
по страхованию жизни	7	8	8	9	9
Количество страховых брокеров	15	15	13	12	9
Количество актуариев	56	56	57	58	60
Источник: Комитет по контролю и надзору финансового рынка и финансовых организаций					

Это связано со следующими обстоятельствами: во-первых, ужесточение конкуренции среди страховщиков обуславливает снижение ставок при наличии тенденций увеличения страховых выплат, что является одной из причин финансовых затруднений у страховых компаний. Нельзя не отметить и присутствия в отдельных случаях демпинга со стороны «акул» страхового рынка. С другой стороны, снижение финансовой активности потенциальных страхователей, вызванное закредитованностью общества, снижением курса национальной валюты, подрывают доверие населения в целом к финансовым институтам, что также является причиной ухудшения финансового положения страховых организаций.

Во-вторых, получение лицензий на право осуществления обязательных видов страхования с целью стабилизации и расширения сферы предоставляемых страховых услуг в конечном итоге, наоборот, приводит к финансовому обременению и ослаблению финансовой устойчивости страховых компаний. Высокорисковый характер, совершенствование правовых механизмов, повышение финансовой грамотности страхователей в области обязательного страхования приводят к росту выплат и даже к убыточности.

В-третьих, объединение банков, владеющих крупными страховыми компаниями, фактически привело также к объединению и укрупнению страховых компаний и, как следствие, к сокращению номинального количества называемых страховщиков.

Таким образом, несмотря на незначительное сокращение количества страховых компаний (на 3 за 4 года), есть и положительные достижения в их развитии, а именно:

- присутствие на страховом рынке Казахстана «бессменных» страховщиков, особенно специализирующихся на страховании жизни,

- укрупнение представленных страховых организаций путём объединения.

Основным показателем, позволяющим охарактеризовать состояние страхового рынка и провести анализ расходов юридических и физических лиц на страхование, в т. ч. и социальное, является анализ поступлений сумм страховых премий (табл. 2).

Таблица 2. Поступление сумм страховых премий, млн. тенге

	2018 г	2019 г	2020 г	2021 г	2022 г	Динамика 22/18гг
Всего страховых премий	347 053	384 846	462 755	511 221	698 656	2,01
Из них по добровольному имущественному страхованию	137 603	151 378	173 035	209 667	266 844	1,94
Всего по обязательному страхованию	94 665	102 165	108 240	110 953	131 793	1,39
В т.ч. по виду «Обязательное страхование работников от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей»	34 841	36 738	36 846	37 228	41 035	1,18
Всего по добровольному личному страхованию	114 785	131 303	181 480	190 601	300 019	26,12
В т.ч. по классу «Страхование на случай болезни»	25 397	27 115	31 463	28 191	35 837	1,41
В т.ч. по классу «Аннуитетное страхование»	28 516	34 530	61 673	52 324	67 897	2,38
По классу «Страхование жизни»	46 941	54 684	69 941	92 531	165 275	3,52
По классу «Страхование от несчастных случаев»	13 931	14 972	18 403	17 555	31 010	2,22
Источник: Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка						

В целом по поступившим суммам страховых премий в исследуемом периоде наблюдается положительная динамика, за исключением некоторых позиций в 2020-2021 гг. В 2021 году сумма страховых премий по классу «Страхования от несчастных случаев» уменьшилась на 848 млн. тенге, что 0,6% меньше чем в предыдущий год. Такая же ситуация и по классу «Аннуитетного страхования», здесь разница составляет 9 349 млн. тенге, что на 3,1% чем в 2020 году. Так же снижение страховых премий за этот период наблюдается и по классу «Страхование на случай болезни» в 3 272 млн. тенге. Причиной снижения является потеря дохода в связи с пандемией. Но уже в 2022 году эти данные вновь выросли.

Для определения экономического потенциала страхового рынка целесообразно провести анализ поступлений страховых премий в структуре: добровольное имущественное страхование; обязательное страхование; добровольное личное страхование (табл. 2).

Динамика поступления страховых премий по обязательному страхованию на страховом рынке Казахстана во всём исследуемом периоде остаётся положительной. Это, конечно, связано с улучшением экономической ситуации в целом, а также всё большим вовлечением потенциальных потребителей данных услуг и дальнейшим прорабатыванием механизмов обязательного страхования.

Наблюдаемая динамика роста страховых премий по добровольному личному страхованию, очень яркая. В начале исследуемого периода в 2018 г. размер страховых премий составлял всего 114 785 млн. тенге, результат 2022 г. показывает 300 019 млн. тенге, т.е. увеличение в 2,6 раза.

Таким образом, подводя итоги, можно сделать вывод, что для осуществления дополнительной социальной защиты населения Казахстана сформирован и функционирует

удовлетворительный страховой рынок, обеспеченный базовым законодательно-правовым механизмом и полноценной инфраструктурой. Несмотря на общее увеличение объёма страховых премий в исследуемом периоде, вопросы финансовой устойчивости страховщиков остаются актуальными как для государства, так и для потенциальных страхователей.

К негативным факторам на рынке страховых услуг можно отнести низкую платежеспособность хозяйствующих субъектов и населения. Вероятно, эта причина является одной из главных. Проблема низкой активности населения в страховании связана с крайне низким уровнем доходов большей части населения, что заставляет их расходовать деньги, в первую очередь, на питание, одежду и коммунальные услуги. Естественно, что услуги страховщиков при этом не являются приоритетными.

Недостаточный уровень страховой культуры и недоверие населения к институту страхования жизни также считаются одной из проблем рынка. И для этого есть все основания. Информация о деятельности страховых организаций продолжает оставаться крайне ограниченной и недостаточной. Потенциальные клиенты в условиях отсутствия рейтинговых компаний практически не имеют возможности получить своевременную информацию о страховых организациях. Закрытость рынка не способствует повышению доверия и заинтересованности населения в страховании.

Исправить сложившуюся ситуацию можно только совместными согласованными действиями всех профессиональных участников страхового рынка и их объединений, а также государственных органов.

Список литературы

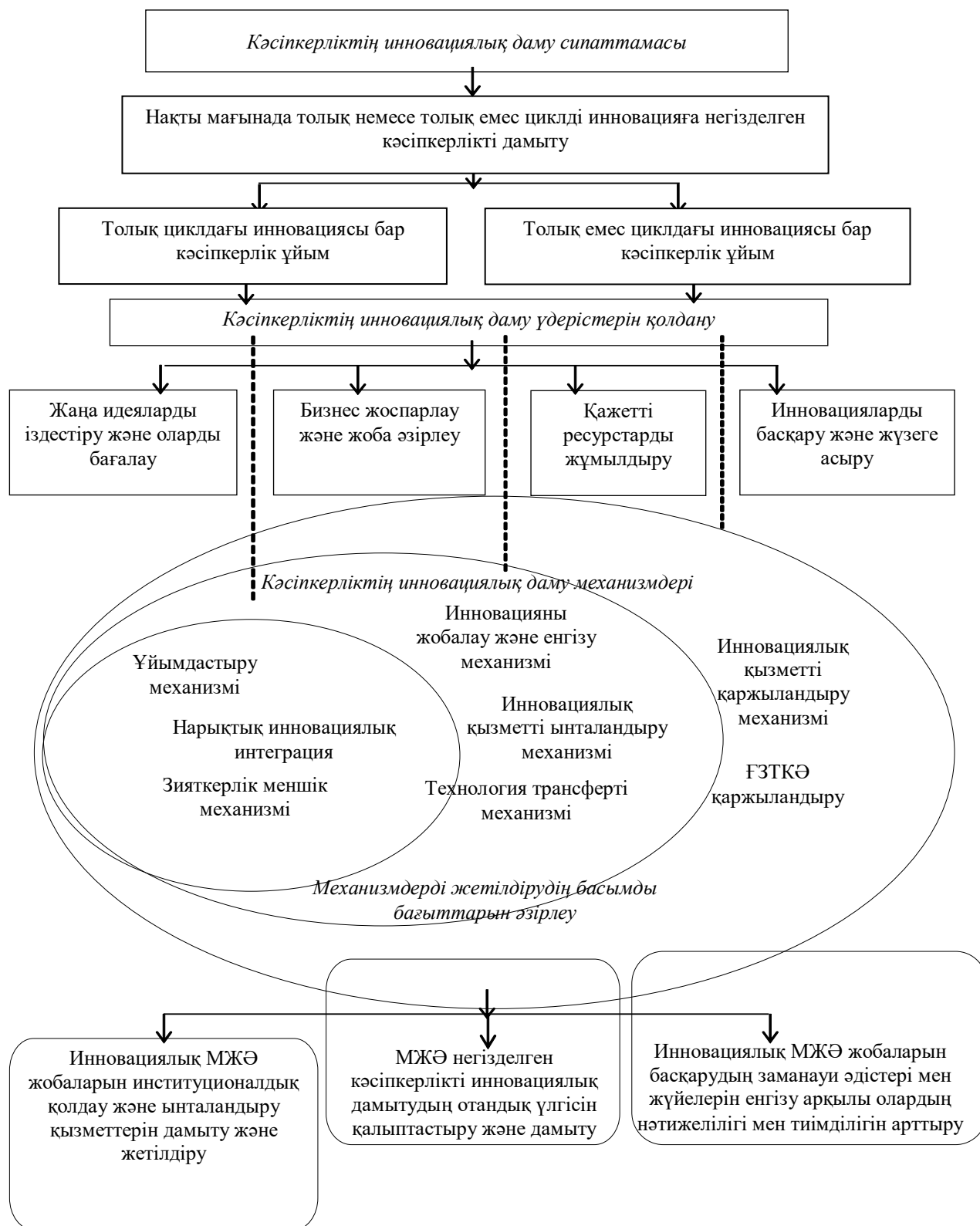
1. Отчет Агентства Республики Казахстан по регулированию и развития финансового рынка от 01.01.2022 года

Әбенев Е.М.

«Менеджмент» кафедрасының доцент м.а., PhD доктор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІК НЕГІЗІНДЕ КӘСІПКЕРЛІКТІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ-ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ МЕХАНИЗМІ

МЖӘ механизмдері негізінде отандық экономикада кәсіпкерліктің инновациялық дамуын іске асырудың негізгі құралдары ретінде мынадай іс-шараларды ұсынуға болады [1]: жергілікті жерлерде экономиканың жоғары технологиялық салаларына шетелдік инвестицияларды тарту және инновациялық өнім шығаруға қосымша механизмдер қалыптастыру; кәсіпкерліктің әртүрлі салаларда инновациялық даму белсенділігін ынталандыру; инновациялық циклдің барлық сатыларында инновациялық белсенділікті қолдауды қамтамасыз ететін біртұтас және жұмысқа қабілетті ұлттық инновациялық жүйені қалыптастыру; ұлттық компанияларда, университеттерде инновациялық даму мәселелеріне жауап беретін құзыретті басшылар корпусын қалыптастыруды қамтамасыз ету; несие, кепіл беру түрінде қолдау көрсету, сондай-ақ кәсіпкерлік секторды қаржыландыру мөлшерін көтейту, қазақстандық инновациялық өнімдер (қызметтер) мен технологияны шетелдік нарықтарға жылжытуды қолдауды ұлғайту; аймақтық экономиканың инновациялық дамуын, инновациялық орталықтарды мемлекеттік қолдау. Кәсіпкерліктің экономикалық дамуы экономикалық қызметтің ерекше түрі ретінде инновациялық процестің қозғаушы күші болып табылады. Кәсіпкерліктің инновациялық дамуын инновациялық қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындар мен ұйымдар жататынын, олардың инновациялық дамуды қай мағынада қарастыру, қандай үдерістер мен механизмдер қолданатынын теориялық бөлімде атап өттік. Енді осы бастапқы теориялық тұжырымдарды негізгі ала отырып, механизмдерді қолданудың басымды бағыттарын анықтау схемасы жасалды (1 сурет).

СУРЕТ 1 - КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ МЕХАНИЗМДЕРІН БАСЫМДЫ БАҒЫТТАРЫН АНЫҚТАУ СХЕМАСЫ

Осы схемада анықталған механизмдерді қолданудың басымды бағыттары негізінде тиісті іс-шаралар мен күтілетін нәтижелер одан әрі зерделенетін болады.

Еліміздің дамуының басты бағыттары – жақсы өмір сүру қалыптарын ұсына отырып, адамдардың бойындағы талантары мен кәсіби қабілеттерін іске асыруына жол беретін қоғам, орта құру болып табылады, яғни инновацияға негізделген экономика.

Қазақстан Республикасындағы инновациялық жобаларды іске асыру кезіндегі МЖӨ-ні

тежеуші факторлары мен тәуекелдері бар. Олар:

- мемлекет пен кәсіпкер (кәсіпкерлік сектор) арасындағы тиімді өзара іс-қимылды жүзеге асыруда тәжірибенің жеткіліксіздігі;
- тиісті заңнамалардың (бағдарламалардың) бір-біріне қарама-қайшылығы;
- инновациялық идеяларды жүзеге асыратын квазимемлекеттік ұйымдарға салықтық жеңілдіктер берумен және ғылыми сыйымды өнімдерді ынталандырумен байланысты мәселелерді шешу;
- гранттар есебінен алынған әзірлемелерді инновациялық инфрақұрылымдардың болмауына байланысты коммерцияландыру мүмкіндігінің шектеулілігі [2].

МЖӘ-нің маңызды ерекшелігі ол жоғары ғылыми-техникалық және инновациялық әлеуеті бар аймақтарда бәсекеге қабілетті жоғары технологиялық кәсіпкерлікті ұйымдастыруда отандық және шетелдік жеке инвесторлар үшін қосымша ынталандыру жасайды.

Қазақстанда МЖӘ жобалары негізінде инновацияларды дамытуға қолдау көрсетудің кең таралған құралдары төмендегі 2-суреттен көруге болады.

МЖӘ саласын зерттеуші мамандар Қазақстанда МЖӘ-ні пайдаланатын механизмдерін талдау қазіргі уақытта ұлттық деңгейде инновациялық саладағы МЖӘ жобаларының жұмыс істеуінің институционалдық, құқықтық және инвестициялық механизмінің жеткілікті түрде дамымағанын немесе тиімсіз пайдаланылатынын көрсетеді.

Мүмкін, Қазақстандағы бизнес-инновациялар үшін ең маңызды кедергі инновациялық өнімдерге сұраныстың төмендігі болып табылады. Әдетте, жергілікті кәсіпкерлік сектор технологиялық емес инновацияларға жеткілікті қаражат жұмсамайды, олардың процестері мен маркетингтік стратегияларын өзгертуге аз көңіл бөледі. Өндіріспен ынтымақтастықта жүзеге асырылған ғылыми-зерттеу жобалары нәтижелерінің саны шектеулі, ал жеке сектормен ынтымақтастық үшін мәдениет пен қосалқы инфрақұрылым деңгейі төмен. Жоғары оқу орындарында болашақ кәсіпкерлерге арналған оқу курстары санының ұлғаюына қарамастан, кәсіпорындарға басқарушылық және кәсіпкерлік дағдылары бар мамандар жетіспейді.

СУРЕТ 2– ҚАЗАҚСТАНДА МЖӘ НЕГІЗІНДЕ ОТАНДЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ҚҰРАЛДАРЫ

Ескерту – Әдебиет негізінде құралған [1,106]

Қазіргі уақытта кәсіпкерліктің инновациялық дамуы бағытында ғылым мен өндіріс арасындағы қарым-қатынас нығайып келеді, бірақ әлі әлсіз. Осы тұста МЖӘ негізінде отандық экономикадағы кәсіпкерліктің инновациялық дамыту құралдарын тиімді пайдалану қажеттілігі артады.

Инновациялық білім беру үлгісінің өзі әлі де әлсіз болуы және инновацияға деген сұраныстың мүдделерін, әсіресе кәсіпорындардың мүмкіндіктері мен олар көрсететін нарық қажеттіліктерін ескермейді. Ал ол іргелі зерттеулер мен қолданбалы технологиялардан бастап жобалауға, әзірлеуге және өндіруге дейінгі нақты анықталған кезеңдерді қамтиды, бірақ осы шеңберде іс жүзінде сәттіліктің маңызды факторы болып табылатын өзара әрекеттесу мен кері байланысқа тым аз көңіл бөлінеді [3].

Еліміз үшін инновациялық инфрақұрылым объектілерін МЖӘ негізінде қалыптастыру және дамыту тәжірибесі өзінің оң нәтижелерін бере бастады. Қазіргі уақытта Қазақстанның «желілік» инновациялық инфрақұрылымы ғылыми-зерттеу институттары мен университеттер жанындағы 21 коммерцияландыру кеңсесімен, аймақтық технопарктер жанындағы 5 технологияларды коммерцияландыру аймақтық орталықтарымен, 1 технологиялар трансфертінің халықаралық орталығымен, 3 венчурлік қормен ұсынылған.

Осыны негізге ала отырып, біз МЖӘ механизмдерін қолдану арқылы Қазақстанда кәсіпкерлікті инновациялық дамытудың анықтаған проблемаларымыз қолданыстағы индустриялық-инновациялық саясатты мынадай түйінді қағидаттар негізінде түзету қажет екенін айқындады:

- жаңа білім мен инновацияларды құруға шектеулі ресурстарға қарсы тұру;
- ішкі нарықтың жаңа технологияларға төлем қабілетті сұранысының өсуі;
- жаңа инновациялық өнім үшін ішкі және сыртқы нарықтық сегменттерді анықтау;
- ғылыми-инновациялық саланың ақпараттық ашықтығын жақсарту;
- инновацияларды коммерцияландыру процесін дамыту.

Аталған қағидаттарды инновациялық кәсіпкерлердің шығындарын азайтуға, олардың ресурстық әлеуетін ұлғайтуға және инновациялық МЖӘ жобалары санының өсуі пайдасына ресурстарды қайта бөлуге мүмкіндік беретін қосымша ресурстық және институционалдық қолдау жағдайында ғана іске асыруға болады.

Бұл жерде біздің көзқарасымыз бойынша мемлекеттік ғылыми-инновациялық саясатты дамытудың басым бағыттары мыналар болып табылады:

- 1) жаңа ғылыми өнімдерге негізделген кәсіпкерлік және технологиялар трансфертін кеңейту;
- 2) тұрақты даму және басқару технологияларының инновациялық нысандарын жаппай енгізу қағидаттары негізінде ұлттық инновациялық жүйелердегі басқару жүйелерін жетілдіру;
- 3) ұлттық инновациялық жүйелерге тартылған шаруашылық жүргізуші субъектілердің адами капиталын дамыту.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбенев Е.М. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік механизмдерін қолдану негізінде отандық экономикада кәсіпкерліктің инновациялық дамуын талдау // Экономика и статистика. – 2019. – №2. – Б. 104-109.
2. . Taubayev A., Kuttybai M., Saifullina Y. et al. Institutes and mechanisms of development of public-private partnership in Kazakhstan // Economic Annals-XXI. – 2018. – Vol. 174(11-12). – P. 51-57.
3. OECD Reviews of Innovation Policy: Kazakhstan 2017//<http://dx.doi.org/10.1787/9789264270008-en.07.05>. 2021

Байзакова К.И.
доктор исторических наук, профессор
Казахски национальный университет им. аль-Фараби
г. Алматы (Казахстан)

ЭВОЛЮЦИЯ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ-ЧЛЕНАМИ ШОС: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Состояние и уровень развития транспортной инфраструктуры является важным фактором в формировании устойчивого развития регионов и эффективного их взаимодействия. Развитие транспортной инфраструктуры ускоряет развитие регионов. Это важно для каждого региона, но для региона Центральной Азии вопросы развития прочной инфраструктуры имеют свои особенности. Прежде всего, странам региона необходимо преодолеть географическую изоляцию, решить проблему закрытости региона и зависимости от стран, обеспечивающих им доступ к мировым рынкам. В силу своего уникального географического положения Центральная Азия способна превратиться в один из важнейших узлов мировой торговли. Для реализации этих планов нужно учитывать целый комплекс внутренних и внешних факторов, в том числе использовать возможности ШОС.

Экономическое сотрудничество является важным компонентом сотрудничества в рамках ШОС. Однако результаты региональной экономической кооперации пока недостаточно развиты. Причины этого заключаются в том, что при создании организации наибольшее внимание уделялось вопросам безопасности. Постепенно члены ШОС стали активно взаимодействовать в сферах торговли, транспорта, промышленности, сельского хозяйства, таможенного регулирования. Анализ нормативных документов и механизмов экономического сотрудничества ШОС свидетельствует о том, что трудности экономического сотрудничества вызваны различиями в приоритетах стран членов ШОС.

Основные приоритеты развития транспортного взаимодействия между государствами-членами ШОС, в целом, отмечены в международных договорах ШОС, декларациях и совместных коммюнике, принятых по итогам заседаний Совета глав государств и Совета глав правительств государств-членов ШОС. Они заключаются в эффективном использовании имеющейся инфраструктуры в области транспорта и коммуникаций, создании новых мультимодальных транспортных коридоров, в том числе связывающих страны ШОС с крупнейшими морскими портами, строительстве современных центров логистики, совершенствовании транзитного потенциала государств-членов, обеспечении благоприятных условий для транспортировки экспортных, импортных и транзитных грузов на мировые рынки и увеличении объемов грузо- и пассажирооборота, содействии сотрудничеству между транспортными и экспедиторскими компаниями, налаживании информационного обмена, проведении форумов, семинаров и других мероприятий среди специалистов в сфере транспорта и логистики. Кроме того, значимым трендом в транспортной индустрии региона становится строительство высокоскоростных магистралей.

Одним из положительных результатов сотрудничества в транспортной сфере можно считать подписание странами-членами ШОС в 2014 году «Соглашения о создании благоприятных условий для международных автомобильных перевозок», в соответствии с которым страны-члены ШОС предоставляют своим перевозчикам право на осуществление международных автомобильных перевозок по территории друг друга и некоторые льготы.

Страны-члены ШОС все больше приходят к взаимопониманию по вопросам сотрудничества в рамках ШОС в транспортно-логистической сфере и подтверждают необходимость сосредоточить внимание на практической реализации целей и задач в сфере развития транспорта, которые были поставлены в ходе заседаний Совета глав государств-членов ШОС в 2018 в Циндао [1] и в 2019 в Бишкеке, а также заседания Совета глав правительств государств-членов ШОС в Ташкенте в 2019.

При этом подчеркивалось, что развитие транспортной инфраструктуры и реализация крупномасштабных совместных проектов в сфере транспорта, логистики и коммуникаций позволит значительно расширить взаимный товарооборот, создаст новые рынки, придаст существенный импульс региональному развитию и сформирует современную систему транспортных маршрутов на пространстве ШОС.

Так, 2 ноября 2019 г. на заседании Совета глав правительств ШОС в Ташкенте была принята новая редакция Программы многостороннего торгово-экономического сотрудничества государств-

членов ШОС до 2035 [2]. Эта программа предусматривает реализацию задач по сбалансированному развитию эффективной транспортной инфраструктуры и расширению применения цифровых технологий и интеллектуальных систем на транспорте для обеспечения устойчивого экономического роста в регионе.

Следует отметить, что в регионе ШОС уже проложено более 13 млн. км автомобильных дорог, или почти 20% всех мировых автомагистралей и около 250 тысяч км железных дорог, которые содействуют развитию региональной транспортной взаимосвязанности. Одновременно наблюдается тенденция роста перевозок грузов железнодорожным путем из Китая в Казахстан, Россию и далее в Европу, страны Центральной Азии и Персидского залива.

Другой важный документ, принятый на этом заседании Совета глав правительств ШОС – Меморандум между таможенными службами государств-членов ШОС о взаимной интеграции национальных транзитных систем. Главная цель этого меморандума - унифицировать принципы функционирования национальных систем контроля за транзитными товарами, что должно способствовать ускорению осуществления таможенных операций в отношении транзитных товаров [3].

Далее государства-члены ШОС в 2019 г. подтвердили, что в целях повышения конкурентоспособности и привлекательности международных и региональных транспортных коридоров, пролегающих через территории государств-членов ШОС, важно дальнейшее углубление многостороннего сотрудничества в расширении транзитно-логистических возможностей региона путем создания новых и модернизации действующих международных маршрутов и мультимодальных центров логистики на пространстве Организации, развития международной транспортно-логистической системы.

Мультимодальные логистические центры, являясь важным узлом системы международных транспортных сетей, играют особую роль в эффективной организации логистической деятельности и обеспечении бесперебойного движения, перевалки, распределения и переработки трансграничных грузов. Поэтому представители государств-членов ШОС считают, что необходимо развитие партнерских связей между мультимодальными логистическими центрами, в том числе путем обмена информацией и инвестиционного сотрудничества.

Такое партнерство будет способствовать повышению эффективности функционирования международных транспортных коридоров евразийского региона. Таким образом, государства-члены ШОС отметили целесообразность развития сотрудничества по созданию мультимодальных транспортно-логистических центров.

Принимая во внимание устойчивую динамику роста объемов железнодорожных и автомобильных перевозок грузов между государствами-членами ШОС и растущую загруженность транспортных магистралей в регионе, участниками была подчеркнута значимость продолжения совместной работы по строительству высокоскоростных железнодорожных и автомобильных дорог, созданию необходимой придорожной инфраструктуры, а также формированию логистических центров и сети промышленных кластеров вдоль транспортных артерий государств-членов Организации.

Для содействия устойчивому развитию транспортного сообщения на пространстве ШОС, участники согласились с «необходимостью широкого внедрения инновационных и энергосберегающих технологий в транспортно-логистическую сферу, содействия портовому сотрудничеству, упрощению торговых процедур, повышению эффективности трансграничных процедур в соответствии с лучшими международными практиками для обеспечения комплексного использования транзитного потенциала государств-членов ШОС» [4].

В 2018 года в Ташкенте состоялась первая Встреча руководителей железнодорожных администраций государств-членов ШОС, что стало новым механизмом в рамках ШОС [5]. В ходе второй Встречи руководителей железнодорожных администраций государств-членов ШОС в 2019 г. был утвержден План работы руководителей железнодорожных администраций государств-членов ШОС на 2020-2022 годы, реализация которого направлена на создание благоприятных условий для повышения конкурентоспособности железнодорожного транспорта на пространстве ШОС.

В рамках встречи Совета глав правительств государств ШОС в г. Ташкенте в 2019 г. была утверждена «Концепция взаимодействия железнодорожных администраций государств-членов ШОС». Суть этой концепции – более эффективно использовать действующие магистрали, а также строительство новых, в целях роста взаимных и транзитных грузоперевозок.

В настоящее время наиболее короткие транспортные маршруты из Китая в Европу и на Ближний Восток и обратно ведут через Россию и Центральную Азию. Россия за счет

модернизации Транссибирской и Байкало-Амурской железнодорожных магистралей планирует к 2025 году в полтора раза повысить их пропускную способность. Такие же процессы идут в Казахстане, где модернизировано и введено в эксплуатацию 2,5 тыс. км железных дорог и более 12 тыс. км автомагистралей.

Однако по данным Европейской комиссии, несмотря на то что железнодорожный транспорт обычно дешевле воздушного и быстрее морского транспорта, на морские перевозки приходилось 90% общего объема торговли и 60% в стоимостном выражении. На авиаперевозки грузов приходилось 2% объема торговли и 27% в стоимостном выражении. В то же время, с учетом активного роста электронной торговли на региональном и глобальном уровнях многократно возрастает необходимость ускоренной доставки грузов потребителям, прежде всего железнодорожным транспортом. Это свидетельствует об огромном потенциале и возможностях расширения взаимовыгодного сотрудничества в сфере грузовых перевозок железнодорожным транспортом между странами ШОС.

Что касается Казахстана, то на рубеже нового этапа социально-экономической модернизации приоритетной задачей для страны в области развития национального транспортно-коммуникационного комплекса является обеспечение его конкурентоспособности на мировом рынке услуг и, соответственно, стимулирование роста торговых потоков через территорию республики.

Сегодня Республика Казахстан находится в процессе активного выстраивания своей транзитной политики, совершенствования ее направлений и формирования новых векторов. Так, президент Казахстана К.-Ж. Токаев отметил важность наведению порядка на таможенной границе. В ходе саммита «Центральная Азия - КНР» 2022 г. он предложил для выработки совместных подходов по вопросам торговой и транспортной взаимосвязанности запустить механизм министерских консультаций «Центральная Азия – Китай» [6]. Другой приоритетной задачей Глава государства Казахстана обозначил диверсификацию транзитно-транспортных маршрутов и внедрение интегрированных логистических решений, в том числе через запуск новых сухопутных коридоров.

Таким образом, Казахстан может стать узловой страной в центральноазиатском регионе, интегратором внутрирегиональных экономических связей, центром притяжения капиталов и инвестиций, размещения региональных производств или филиалов крупнейших мировых компаний, ориентированных на центральноазиатский рынок, оказания услуг международного уровня. В перспективе Казахстан может выполнять функции важного связующего звена, трансконтинентального экономического моста взаимодействия европейской, азиатско-тихоокеанской и южноазиатской экономических систем.

В рамках ШОС придается особое значение многостороннему сотрудничеству в сфере транспорта и коммуникаций, развитию транспортно-логистической инфраструктуры, как одного из главных условий для расширения взаимной торговли между странами-членами ШОС.

Именно современная транспортно-коммуникационная и логистическая инфраструктура способна стать ключом к реализации многих крупных проектов и масштабных инициатив по созданию передовых производств и необходимых с учетом роста населения в странах ШОС необходимых рабочих мест. В этой связи, весьма актуальной является скорейшая разработка и реализация Программы многостороннего сотрудничества по развитию мультимодальных логистических центров на пространстве ШОС.

Таким образом, ШОС обладает реальными возможностями стать в ближайшей перспективе одним из мировых экономических центров.

Список литературы

1. Циндаоская декларация Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. – URL: <http://rus.sectsc.org/economy/>
2. Программы многостороннего торгово-экономического сотрудничества государств-членов ШОС до 2035. - URL: <http://rus.sectsc.org/economy/>
3. Таможни стран ШОС договорились упрощать процедуры. –URL: <https://ru.sputnik.kz/20191102/tamozhni-shos-uproschenie-protsedury-11923516.html>
4. Информационное сообщение по итогам круглого стола государств-членов ШОС. 6.12.2019. - URL: <http://rus.sectsc.org/news/20191207/611485.html>
5. Первая Встреча руководителей железнодорожных администраций государств-членов ШОС прошла в Ташкенте. - URL: <http://infosco.biz/index.php?lng=ru&newId=19330&domainId=sh>

6 .Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев высказался об январских событиях на встрече с главами государств Центральной Азии и Председателем КНР. - URL: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-sammite-glav-gosudarstv-central-naya-aziya-kitay_a3890635](https://www.inform.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-sammite-glav-gosudarstv-central-naya-aziya-kitay_a3890635)

Батешов Е.А.
кандидат педагогических наук, старший преподаватель
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина
г. Астана (Казахстан)

ОБ ОПЫТЕ ВНЕДРЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ИНФОРМИРОВАНИИ ПАССАЖИРОВ НА АВТОВОКЗАЛАХ РЕСПУБЛИКИ АЛТАЙ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Согласно статьи 13 Конституции Республики Алтай от 7 июня 1997 года: «Государственными языками в Республике Алтай являются алтайский и русский языки. Республика Алтай гарантирует всем ее народам право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития. Алтайский язык является основой национального самосознания алтайского народа. Органы власти республики способствуют его возрождению, сохранению, развитию и расширению среды употребления» [1].

Кроме этого, существуют другие нормативно-правовые документы, регламентирующие статус алтайского языка. Например, согласно статьи 3 Закона Республики Алтай от 3 марта 1993 г. № 9-6 «О языках народов, проживающих на территории Республики Алтай» [2]: «Республика Алтай гарантирует: ... – развитие алтайско-русского и русско-алтайского двуязычия и многоязычия».

В то же время вплоть до 2021 года в Республике Алтай информация в аэропортах и автовокзалах республики объявлялась с использованием только одного государственного языка – русского.

В связи с чем нами было подано обращение на имя Главы Республики Алтай, Председателя Правительства Республики Алтай О.Л. Хорохордина с предложением дать указания, чтобы информирование в автовокзалах и аэропортах республики осуществлялось с использованием обоих государственных языков: русского и алтайского.

В ответ на это, по поручению Правительства Республики Алтай от 26 мая 2021 года № Б-852, на наше обращение О.Л. Хорохордину от 25 мая 2021 года № 2104, Министерство регионального развития Республики Алтай (далее – Министерство) за подписью и.о. министра П.В. Громова сообщило следующее: «данный вопрос проработан Министерством совместно с АО «Аэропорт Горно-Алтайск» и ООО «Энергия» (Автовокзал Горно-Алтайска). Ниже предоставлен их ответ.

В соответствии со сложившимися международными правилами в отраслях, регулирующих различные сферы авиации и пассажирских перевозок, голосовые информационные сообщения должны производиться на:

- русском и английском языках в аэропортах и автовокзалах Российской Федерации при выполнении внутренних и международных рейсов;
- на языке страны пребывания и, как вынужденная мера, в международных аэропортах еще и на общепринятом английском языке (в России это русский и английский языки для международных аэропортов)».

Кроме того, нас проинформировали, что количество рейсов в (из) аэропорт (а) Горно-Алтайск в 2021 году по сравнению с прошлым 2020 г. увеличилось в два раза, также и увеличилось количество рейсов на Автовокзале Горно-Алтайска, при этом общий объем доводимой аудиоинформации увеличился многократно.

Далее министерство, ссылаясь на развивающуюся тенденцию использования режима тишины аэропортами и автовокзалами Российской Федерации, наряду с аэропортами и автовокзалами мира, в Аэропорту и Автовокзале Горно-Алтайска решило снизить частоты

голосовых оповещений. Поскольку, они считают, избыток общей информации мешает пассажирам сосредоточиться на более важных моментах в процессе навигации по аэропорту или автовокзалу, а также при прохождении процедур перед отправлением маршрута. Поэтому, ответило министерство, звучат только самые необходимые информационные сообщения.

Таким образом, Аэропорт и Автовокзал Горно-Алтайска, поддерживая сокращение количества объявлений по громкой связи и снижение иного шумового фона, реализует соответствующую инициативу Международной ассоциации аэропортов и Ассоциации международных автомобильных перевозчиков (далее – Ассоциации) – решило министерство.

«Учитывая вышеизложенное, использование дополнительного языка отображения аудиоинформации в Аэропорту и Автовокзале Горно-Алтайска противоречат рекомендациям Ассоциаций» – заключило министерство.

После этого полученный ответ был опубликован в соцсетях и вызвал критику со стороны местного населения (алтайцев), которые посчитали, что их права ущемлены. На сторону местных алтайцев встал и глава республики О.Хорохордин. Его комментарий по этому поводу распространила пресс-служба республиканского кабмина. Хорохордин подчеркнул, что сотрудники министерства считают использование «дополнительного» языка противоречащим рекомендациям, однако поспешил им напомнить, что алтайский язык в Республике Алтай является не дополнительным, а наряду с русским – государственным. В связи с этим глава Республики Алтай заявил, что вынужден вернуть этот ответ, ставший достоянием общественности, исполнителям с поручением детально проработать вопрос информирования пассажиров на алтайском языке. «Если в случае с аэропортом мы понимаем, что основная часть пассажиров, особенно в летний период, это туристы, то услугами городского автовокзала пользуются, главным образом, жители Республики Алтай. Поручаю министерству чутко и внимательно, с учетом мнения наших жителей, отнестись этому вопросу и проработать его с собственниками предприятий. При необходимости прошу подключить к этому вопросу комитет по национальной политике, изучить опыт многонациональных субъектов. Сохранение и развитие языка – приоритет в работе органов государственной власти, и ответы, подобные тем, что дал Минрегион, недопустимы», – заключил Хорохордин [3].

Таким образом, используя возможности электронного обращения в государственные структуры, социальные сети, нам удалось добиться внедрения применения государственного алтайского языка при информировании пассажиров на автовокзалах Республики Алтай. В настоящее время занимаемся тем, чтобы в Кош-агачском районе Республики Алтай, где 54 процента местных жителей являются этнические казахи, казахский язык является официальным языком – объявления на автовокзалах, кроме русского и алтайского, производилось и на казахском языке.

Список литературы

1. Конституция Республики Алтай. (Основной Закон).
2. Закон Республики Алтай от 3 марта 1993 г. № 9-6 «О языках народов, проживающих на территории Республики Алтай».
3. Олег Хорохордин раскритиковал Минрегионразвития за «дискриминацию» алтайского языка // Информационное агентство «Банкфакс», электронный ресурс: <https://www.bankfax.ru/news/141974/>

Бейсенова А.У.
кандидат юридических наук, профессор
Каспийский общественный университет
г. Алматы (Казахстан)

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПОЛИТИКИ, ПРАВА И ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННОМ РЫНОЧНОМ ГОСУДАРСТВЕ

Рассмотрение проблем соотношения политики, экономики и права, как на общетеоретическом, так и в прикладном, практическом уровне означает выявление взаимосвязи, взаимодействия, общих закономерностей развития и эволюции с учетом осуществляемых в казахстанском обществе реформ.

В политико-правовой и научной экономической литературе эти вопросы решаются по-разному. Если говорить о современных научных концепциях государственного регулирования экономики и предпринимательства, то среди ученых-юристов есть различные мнения относительно содержания понятия «государственное регулирование». Здесь в большей мере внимание сосредоточено на вопросах установления границ вмешательства государства в экономическую деятельность свободного рыночного общества.

В целом, юристы и экономисты придерживаются устоявшегося и вполне содержательного определения понятия «государственное регулирование экономики». Например, известный российский ученый Дойников И.В. рассматривает его как «систему мер законодательного, исполнительного и контролирующего характера, которое осуществляется уполномоченными государственными органами и общественными организациями в целях развития социально – экономической системы к потребностям общественного развития и приспособления к изменяющимся условиям» [1,115].

Что касается вопросов приоритетности или вторичности политики, экономики и права, то в одних случаях первенство отдается экономике перед государством и правом, в других случаях – государству и, следовательно, политике и праву перед экономикой. В третьем случае утверждается, что государство даже в условиях рынка способно оказывать решающее влияние не только на право, поскольку оно продукт государства, но и на экономику.

Идеально, считают четвертые, когда в отношениях между государством, правом и экономикой усматривается некий паритет. Ведь никто не будет отрицать, что именно государство определяет форму экономических отношений, основанных на той или иной форме собственности, составляющей основу экономических отношений, отсюда и характер политики и права.

Другой российский ученый А.Н. Лоцихин в монографии «Экономическая функция современного государства» отмечает, что по своему содержанию «экономическая функция современного государства является совокупностью сходных между собой видов (разновидностей) экономической деятельности государства, направленных на формирование рыночных отношений в стране» [2,8]. При этом автор акцентирует внимание на том, что с эволюцией государства как системы происходит изменение содержания и структуры ее экономических функций.

Надо отметить, что это положение находит свое подтверждение в истории эволюции общества. Утверждение новых экономических отношений порождает новые формы их закрепления, стабилизации, развития, а также новые правовые формы управления экономикой.

В современном развитом рыночном государстве право есть естественная и наиболее адекватная форма политических и экономических отношений. Государственное регулирование экономикой в современном свободном рыночном обществе осуществляется с помощью законов, хотя при этом имеют место правовые пределы вмешательства в экономическую жизнь общества.

Важно при этом отметить, что для развития эффективных экономических отношений иногда важен не столько приоритет политики, сколько приоритет права, а точнее *юридическая свобода*.

Разнообразные экономические отношения в обществе с развитой рыночной экономикой, закрепленные в нормативной правовой форме, остаются относительно самостоятельными и в то же время постоянно находятся в поле государственного регулирования.

В равной степени это относится к Республике Казахстан, которая все еще находится на стадии политического, правового и полноценного рыночного экономического становления. Утверждать так можно, исходя из потребностей переосмысления своего развития Республики

Казахстан как современного демократического, правового и рыночного национального государства.

Производитель, будь это государственное предприятие – государственная национальная компания, или частный субъект экономических отношений, сам регулирует экономические аспекты своей деятельности, опираясь при этом не только на законы экономики, но также на право, в котором эта свобода закреплена, а экономические интересы защищены.

И если право в условиях рынка воздействует на экономику как бы изнутри, являясь формой экономических отношений, то государство обеспечивает внешние условия ее функционирования. Происходит это следующим образом:

а) государство выполняет функцию защиты страны от нападения извне и тем самым охраняет права собственников и в целом экономическое пространство в пределах государства;

б) государство обеспечивает экономическое благополучие собственников посредством сохранения политической стабильности, т.е. примиряет экономические противоречия между социальными группами посредством взимания более высоких налогов с наиболее обеспеченных собственников и перераспределением этих доходов среди малообеспеченных и социально незащищенных слоев;

в) государство привлекает инвестиции под свои гарантии, создает условия для инвесторов;

г) государство разрабатывает различные социальные программы, направленные как на поддержку бизнеса, так и на поддержку тех социальных групп, которые без поддержки государства в новых экономических условиях были бы обречены на бедность;

д) обеспечивает финансовую основу экономических отношений посредством установления денежной системы, в том числе путем создания различных банковских, иных кредитных учреждений, которые работают на правовой основе и только под контролем государства;

е) берет на себя функцию ограничения и борьбы с монопольной деятельностью, поощряя тем самым здоровую конкуренцию, осуществляет контроль над качеством, устанавливает государственные стандарты, защищает права и интересы потребителей, обеспечивает занятость населения.

Что касается современного права и его роли в рыночной экономике, то его три глобальные функции и назначение – обеспечение свободы, равенства, справедливости в наибольшей степени находят свое воплощение.

Справедливости ради следует отметить, что наше государство с первого дня независимости активно разрабатывало и проводило экономическую политику, которая строится на принципах свободного рынка и свободного предпринимательства.

Но недостатки экономической политики нашей власти не могли не сказаться на уровне жизни казахстанского общества, что вызывает законное недовольство населения. Понятно, что в периоды экономических кризисов, состояния депрессии экономики вмешательство государства увеличивалось, что мы могли наблюдать в Казахстане тоже. Одновременно с этим появился большой массив законодательных актов, направленных на стабилизацию экономики, законодательное закрепление мер, направленных на поддержку малого и среднего бизнеса, по социальной поддержке населения.

Казахстанский ученый – экономист Орманбаев А.Ж. в свое время проводил анализ теорий и моделей государственного регулирования экономики в условиях транзита экономики и пришел к мнению, что экономический механизм есть сочетание административных и рыночных методов и их сочетание определяется конкретной обстановкой. Как справедливо считает ученый, без государственного участия развитие экономики невозможно. Мало того: чем острее экономическая ситуация, тем выше роль административных прямых форм вмешательства государств [3,201].

С этим трудно не согласиться. В то же время вмешательство государства должно осуществляться в самых необходимых формах.

Если вмешательство государства в экономику становится чрезмерным, это грозит возвратом к административно-командным методам, что бывает в тоталитарных государствах.

Рыночная экономика – сложный и постоянно развивающийся механизм. И если говорить о самоуправляемой экономике, то есть стихийном рынке, надеяться на его эффективность сложно. Даже в условиях рынка нельзя обойтись без государственного воздействия.

По законам экономики в рыночном государстве механизм рынка нацелен на удовлетворение только тех потребностей, которые выражаются через спрос. Но есть и такие потребности, которые нельзя измерить в деньгах и превратить в спрос.

Государство берет на себя функции, которые принципиально не может осуществить сам рынок. Об этом было уже сказано выше, но можно еще раз выделить три основные функции, которые берет на себя государство.

Первая – обеспечение экономики нужным количеством денег, а это прерогатива государства. Вторая – регулирование так называемых «внешних» или побочных эффектов рынка. Под внешними эффектами, влияющими на рост и эффективность экономики, имеются в виду не только проблемы, связанные с экологическим аспектом производства, особенно если речь идет о вредных производствах, побочных эффектах добывающей промышленности и др. Третья – удовлетворение потребностей в «коллективных благах» или общественных товарах. Речь идет о товарах и услугах коллективного пользования, в потреблении которых участвуют члены общества. Это оборона, охрана общественного порядка, государственное управление, единая энергетическая и информационная системы. Эти блага в мировой экономической науке называются общественными товарами.

Их особенностью является то, что они достаются всем поровну, часто употребляются коллективно и не могут быть исключены из потребления в любых экономических системах.

Три указанные функции – это максимум того, что может делать государство в условиях свободного рынка, и одновременно максимум того, что оно делает в реальной рыночной экономике.

Другими словами, если государство берет на себя создание такого экономического «фона», при котором обеспечивается эффективность, результативность экономики, то право берет на себя обеспечение справедливой правовой основы и социального климата, способствующих эффективному функционированию рыночной экономики,

Это вопросы компенсации, устранение негативных сторон рынка, законы в поддержку малого и среднего бизнеса, стимулирование и развитие новых отраслей экономики и т.д.

Некоторые авторы, в том числе уже упомянутый выше экономист Орманбаев А.Ж. считают, что такие административные методы регуляторов как налоги, кредиты, цены в качестве косвенных методов являются вполне рыночными и эффективны для развития и стабилизации экономики.

Казахстанский ученый также выступает сторонником теории транзитной экономики для стран СНГ, так как рекомендуемые Международным валютным фондом антикризисные меры при их применении в развивающихся странах не дали ожидаемого эффекта [4].

Таким образом, государственное регулирование в условиях рынка неизбежно и даже необходимо, а право своими средствами корректирует рыночный механизм.

Основные выводы сводятся к следующему.

В условиях нового Казахстана главная цель экономической политики в социальном правовом государстве – оптимальное функционирование рыночного механизма с учетом правовых и социальных аспектов. Реально осознаваемой мотивацией для экономической политики государства может быть повышение уровня жизни населения. При этом социальная справедливость в качестве целей должна стоять в иерархии ценностей на одной ступени с таким требованием как максимизация благосостояния.

Теперь о задачах права в решении социальных проблем. Государству нужно безотлагательно принять необходимые законодательные акты, направленные на обеспечение социальных гарантий по примеру наиболее развитых государств, разработать пакет социальных программ, предусмотреть повышение минимальной заработной платы различных слоев населения.

Установить действительно достаточный прожиточный уровень, ввести в практику переговоры между работодателем и работником об условиях и уровне оплаты труда лиц, работающих по найму, внести норму в закон, предусмотреть порядок упреждающей индексации оплаты труда с учетом прогнозируемого роста стоимости жизни, совершенствовать пенсионную систему и др.

Мировой опыт показывает, что совершенствование административного регулирования не должно влиять на правоспособность государства как регулятора отношений в сфере предпринимательской деятельности. Речь должна идти о наполнении новым, современным содержанием компетенции государственных органов, определении широкого и современного инструментария правового воздействия.

Список литературы

1: Дойников И.В. Некоторые теоретические проблемы правового регулирования экономики в кн. «Феномен рыночного хозяйства: векторы и особенности эволюции». Лондон. 2017.

2. Лошихин А.Н. Экономическая функция современного государства. Киев. Изд-во «Юридическая мысль», 2008.

3. Орманбаев А.Ж. Теории и модели государственного регулирования экономики Республики Казахстан. Дисс.на соискание ученой степени д.э.н. 2004.

4. Орманбаев А.Ж. О научных концепциях государственного регулирования экономики и предпринимательства: articltkz.com

Бердалы Л.

география пәнінің оқытушысы, магистрант

Қазақ Гуманитарлық Заң колледжі

Астана қ. (Қазақстан)

АРНАЙЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ ОҚУЛЫҒЫНЫҢ (10 СЫНЫП ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ БАҒЫТ) МАЗМҰНДЫҚ СИПАТЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Еліміздің арнайы білім беру мекемелеріне арналған бағдарлама бойынша география пәнін оқыту, білім беру ресурстары, ондағы қолданылатын әдіс-тәсілдер, оқулықтағы тың мәселелер, жаңа технологиялар, ақпараттық көздер мүмкіндіктерді кеңейтуге арналған ақпараттар жүргізіледі. Пән бойынша материалдар олардың оқулықтағы маңызы мен ғана шетеліп қоймай, білім алушыларды тәрбиелік, патриоттық, эстетикалық, өз ойын еркін айта алатын, жоғары білімді, ұлттық тілді, тарихты жетік меңгерген, бәсекеге қабілетті маманды дайындап шығару жұмыстарын жасау, олардың ой саналарын жақсы жаққа өзгерту, жаңа технологияға сай білім беру ресурстарын қолданып, оқытудағы әдіс тәсілдерді қолдану. Жалпы қазіргі замандағы білім берудің негізгі мақсаты – еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, құзыретті, өз жұмысын жақсы білетін, жан-жағына бағыт-бағдармен қарайтын, әлемдік стандарт деңгейінде нәтижелі жұмысқа, кәсіби өсуге, әлеуметтік-саяси оңтайлы тез әрекет жасауға, болып жатқан өзгерістерге тез бейімделуге қабілетті білікті маман, индустриалды-инновациялық жағдайды шешуге лайық, өз қалауы мен қоғам талабына сай өзін көрсете білуге бейім, өз ойын еркін айта алатын, жоғары білімді, ұлттық тілді, тарихты жетік меңгерген, отандық және әлемдік мәдениетті бойына қалыптастырған, шығармашыл, оңтайлы кәсіби маман дайындау. Әр мұғалімнің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – білім алушылардың білімін тексеру және бағалау жүйесін жетілдіру және осы білімді практикалық жұмыстарды орындау үшін қолдана білу. Жеткіншек ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің жаңа құнды бағыты ретінде оқу пәндері мазмұнын қазіргі заман талабына сай өзгертуді қажет етеді. Білім беру саласын демократияландыру мен ізгілендіру идеясы негізінде арнайы білім беру мекемелерінде география мазмұнына өзгерістер енгізу болашақта білім берудің мақсат-мазмұнын, оқыту әдістерін жаңартуды талап етуде. Жаңа білім парадигмасы оқушыны оқу процесіндегі басты субъект ретінде қарай отырып, оның кең шығармашылықпен ойлауына мүмкіндік туғызып, бүкіл оқу жүйесін өзгертуді талап етуде. Қазіргі ғылым мен білім бірдей дамыған егеменді республикамыздағы география ілімінің білім беру технологиясының жаңа сындарын іздеу, ашып көрсету. Әсіресе, географияның ең ірі саласы әлеуметтік және экономикалық география сабақтарын мектепте, арнайы білім беру орталықтарында оқыту саласында сарамандық жұмыстардың түрлерін саралау, тақырып бөлімдердің тәрбиелік жағын ашып көрсету. Адам ағзасындағы жүрекке күш қандай керек болса, мектептің оқу үдерісіне, ойы мен қиялы ұшқыр жас жеткіншектерге ғылым мен техника дамыған уақытта сапалы білім, саналы тәрбие беру үшін мұғалімдердің іс-тәжірибесіне жаңалық енгізуі де сондай қажет. География сабағында оқушылардың ізденушілік дағдыларын дамыту арқылы білім сапасын арттыру. Арнайы білім беру мекемелеріндегі география – бұл дағдыларды қалыптастыруға, дамытуға, шоғырландыруға ғана емес, сонымен қатар жаңа білім алуға, тәрбиелікке мүмкіндік беретін оқытудың ерекше түрі. Білім алушыларға өте маңызды, мазмұндық сипаты бойынша оқулықтар мектеп бағдарламасының 10 сынып оқулығының әр түрлі бағыттары бойынша ұсынылады. Арнайы білім беру мекемелеріне география оқулығы мазмұны бойынша білім алушыларға патриоттық, тәрбиелік мәнімен де ерекшеленеді. Оқулықтағы әр бөлімдер білім алушыларға

кеңінен патриоттық сезімін оятуға, оларды экономикалық-экологиялық, эстетикалық жағынан тәрбиелеуге көмектеседі. Оқулықты қарастыра отырып оқулықтың мазмұндық сипатын тәрбиелік мәнімен қарастыру [1].

Әр бөлім бойынша тоқталсақ оқулықтағы 3 бөлім «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімі білім алушыларға табиғат, ондағы құбылыстар географиялық терминдермен ғана шектеліп қоймай, ондағы табиғатты қорғау, табиғаттағы сарқылмайтын ресурстар ондағы кен байлықтардың ұрпақтан-ұрпаққа жетуін қамтамасыз ету, табиғатың адам өміріндегі орнын, экология табиғатты қорғау шаралары жайлы кеңінен түсінік береді. Қазіргі кезеңдегі табиғатты қорғау мен тиімді пайдалану табиғи ресурстарды қорғау мен сақтау, қоршаған ортаның дамуына қатысты мәселелер географияның экологиямен ұшасуына алып келеді. Табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесуінің ғаламдық мәселелері халықаралық ынтымақтастықты қажет етеді. Оқулықпен танысу арқылы табиғатты географиялық жағынан ғана емес, тәрбиелік мәнін ұштастыра оқытуымыз қажет. Сонымен қатар табиғат бөлімінде ластану тақырыбы, ормандардың жойылуы, топырақтың бұзылуы, шөлейттену елімізде үлкен экологиялық проблемалардың бірегейі болып табылады, осы тарауда білім алушыларға еліміздегі ластану аймағы басым аумақтар, олардың алдын алу жолдарын қарастыра отырып, экологиялық тұрғыдан студенттерге тәрбиелік мәнін түсіндіру, өндіріс орындары ондағы улы химиялық қалдықтар радиоактивті заттардың адам өміріндегі әсерін талқылап, оларға экологиялық тәрбиелік санасын ояту. Қазақстан Республикасы Конституциясының 31-бабында былай делінген: «Мемлекет: адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат етіп қояды. Адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін деректер мен жағдаяттарды лауазымды адамдардың жасыруы заңға сәйкес жауапкершілікке әкеп соғады». Бүгінгі күні әрбір адамның салауатты табиғи ортаға құқығы мынадай мәселелерді қамтиды:

- халықаралық және ұлттық стандарттарға сай келетін салауатты табиғи ортада өмір сүрудің шынайы мүмкіндіктеріне қол жеткізуге;

- экологиялық қауіпсіздікке байланысты шешімді дайындауға, талқылауға және қабылдауға қатысу, қоршаған табиғи ортаның жай – күйі туралы тиісті ақпараттар алуға;

- Қоршаған ортаның ластануы нәтижесінен адам денсаулығына келтірілген зиянды мемлекеттің өтеу құқығына ие бола алады. 10 сынып география оқулығы аясында білім алушыларға тек география тұрғысынан қарастырмай, еліміздің ата-заңынан мысалдар келтіре отырып, елімізді көркейтуге, экологиялық қоршаған ортаны қорғау, салауаттылықты табиғи ортаны сақтауды, денсаулықты сақтау, адам өмірі табиғат пен тікелей байланысты екенін түсіндірілген. Әрбір білім алушы өз бойына әр тарауда өтілген тақырыптарды пән бойынша тәрбиелік бойынша, оқып олардың мәнін түсініп, өз өмірінде қолданса, оларды келешек ұрпаққа дәріптеу қажет. Келесі бөлім, Геоэкономика бөлімі бұл бөлімнің мақсаты экономикалық көрсеткіштер арқылы ғаламды танып білу, экономикалық қатынастар жүйесі, халықаралық экономикалық құрылым, мемлекеттердің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Бұл бөлімді тәрбиелік мәнімен қарастыра отырып, еліміздегі экономика білім саласы жүйесін қамтамасыз ету, нарық, экономика, тауар деген терминдерге географиялық қана емес жалпы мағынада қолданылып қарастырылады. Геоэкономика бөлімі еліміздегі өзара экономикалық қатынас түрлерін, олардың ерекшеліктерін сандық сапалық жағынан қарастырып, білім алушылар бойына кеңінен ел ондағы экономика, байланыстар халықаралық жағдайлар басқада түсініктерді сіңіреді, елдегі ішкі сыртқы жағдайдарға араласуға, бәсекеге қабілетті мемлекет санатында қарастыруға болады. Дүниежүзі елдерінің шарушалық құрылымы өндіріс орындағы, отын, шикізат, экспорт импорт терминдеріне осы бөлімдерде кеңінен тоқталамыз, ондағы елдегі жағдай ауылшаруашылығының индустриалды постиндустриалды елдер, өз еліміз бойынша және шетел мемлекеттерімен шаруашылық салаларын салыстыра отырып, еліміздің ақуалын қарастыра отырып, білім алушылар бойына еліміздің шаруашылығын, экономикасын көтеру мақсатында, талқылаулар жүргіземіз. Дамыған елдердің негізгі бәсекеге қабілеттілігін ғылыми білім мен жоғарғы деңгейдегі мамандар құрайды, сол себепті бұл бөлімде білімнің басты қызмет атқаратынын түсіндіре отырып, білім алушыларға сапалы да көрсеткішті білім беру, білім алушыларға қазіргі таңда барлық жағдайлар жасалғанын, қазіргі таңда бәрі қолжетімді екенін түсіндіріп, мүмкіндіктерінің кең екенін түсіндіре отырып, білім алушыларды оқуға елін сүюге жан-жақты дамытуға баулу. Еліміздегі жұмыссыздықтың алдын алу, еңбекпен қамту, жұмысқа орналастыру, еліміздің дамуына үлесін қосуға, патриоттық сана сезімін оятуына жағдай жасау. Бұл бөлім бойынша шет ел мемлекеттері мен өз еліміздің стратегиялық жоспарлары жайлы, талқылаулар жүргізіп, елдегі 2050 даму стратегиясының мәнін

ашу, ондағы жүйелі реформалар, білім беру жүйесі, кәсіпкерлікті дамыту, әлеуметтік саясат, кадрлар дайындау, жаңа қазақстандық патриотизм көпұлтты мемлекеттілігімізді дәріптеу олардың тәрбиелік мәнін шыңдау болып табылады, төмендегі кестеде арнайы білім беру мекемелеріндегі география пәнінің оқу жұмыс бағдарламасының мазмұны көрсетілген, жалпы бөлімдер бойынша жылдық 134 сағат, жарты жылдыққа 68 сағат, аптасына 2 реттен, теориялық практикалық сағаттар саны көрсетілген [2].

№	Барлық сағат	Теориялық	Зертханалық-практикалық
Бағдарлама мазмұны			
I бөлім. Географиялық зерттеу әдістері	6	4	2
II бөлім. Картография және геоинформатика	12	12	
III бөлім. Табиғатты пайдалану және геоэкология	42	32	10
IV бөлім. Геоэкономика	26	22	2
V бөлім. Геосаясат	22	20	2
VI бөлім. Елтану	18	12	6
VII бөлім. Адамзаттың ғаламдық проблемалары	8	6	2

Кесте 1- арнайы білім беру мекемелеріндегі география пәнінің оқу жұмыс бағдарламасының мазмұны.

Оқу мәнін ашу мақсатында әр бөлім білім алушылар географиялық тұрғыдан ғана емес, тәрбиелік патриоттық, экологиялық, эстетикалық жағынан кең мағынада қарастыра білім беру. Оқулықтағы әр бөлімде студенттермен жасалынатын теориялық, практикалық жұмыстардың маңызы зор, ондағы жасалынатын жұмыстар білім алушыларға түрліше ойлануға, олардың ойын кеңінен айтуға, патриоттық білімдерінің кеңеюіне жол ашуға көмектесу. Арнайы мекемелерде білім беру мақсаты-қоғамның және экономиканың индустриялық-инновациялық даму сұраныстарына сәйкес техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту, білім алушыларды сан-қырынан дамыту, әлемдік білім беру кеңістігіне қосылу, педагог мамандығының беделін көтеру, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Арнайы білім беру мекемелерінде жаңа білім парадигмасы білім, білік, дағды жиынтығын толық меңгерген, қоғам өміріне белсене араласатын, шығармашылықпен ойлайтын, өзін-өзі көрсете алатын, өздігінен ақпаратты іздеп, талдайтын және оны дамытуға қабілетті, кәсіби құзыретті, функционалды сауатты жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған [3].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Закона Республики Казахстан «Об образовании» *OECD*. Executive summary // Higher Education in Kazakhstan 2017. — Paris: OECD Publishing, 2017. — P. 15—17.
2. 10 сынып географиясы, қоғамдық-гуманитарлық бағыт. Каймулдинова К., Әбілмәжінова С., Саипов А. – Алматы «Мектеп» 2019. –145–200 бб.
3. «Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің статистикасы» Ұлттық жинақ – «Ақпараттық – талдау орталығы» АҚ: Астана, 2018. – 336 б.

Бұлақбай Ж.М.

экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

Әбілқасым Р.Т.

2-курс магистранты

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті

Астана қ. (Қазақстан)

ҚР САЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ БАҒЫТТАРЫ

Қазіргі уақытта салықтар мен салық жүйесі бюджеттік түсімдердің көздері ғана емес, сонымен қатар нарықтық экономика түріндегі маңызды құрылымдық элементтер болып табылады. Кәсіпкерлік қызметке кедергі келтірмейтін және тиімді бюджет саясатын жүргізуге мүмкіндік беретін ұтымды салық жүйесін құрмай, экономиканы толыққанды қайта құру мүмкін емес екені анық. Мемлекетте алынатын салықтар мен басқа да төлемдердің (алымдардың, баждардың) жиынтығы салық жүйесін құрайды. Бұл ұғым салық салу тәртібі мен ережелерін, сондай-ақ мемлекеттік салық органдарының құрылымы мен функцияларын реттейтін заңдар жинағын да қамтиды. Салық жүйесі салық салу мен алудың нақты әдістерін белгілейтін, яғни салық элементтерін анықтайтын мемлекеттің тиісті заңнамалық актілеріне негізделген [1].

Салық жүйесіне сондай-ақ салық инспекциясы және экономикалық қылмыстарға қарсы күрес бөлімдері атынан олардың енгізілуін жинау және қадағалау органдары кіреді. Батыстың жетекші елдеріндегі салық жүйелері қазір өзінің даму шыңына жетті. Бұрын салықтар жоғары және көп болған, бірақ тарихта ешқашан мұндай қуатты және жан-жақты құрылымды құрмаған. Барлық дерлік елдердің салық органдары қуатты компьютерлермен қаруланған және арнайы салықтық тергеу қызметтері бар, салық төлеушілердің жағын салықтарды азайту мен салық заңдарын айналып өтудің арнайы схемалары мен барлық бағдарламаларын жасайтын жоғары білікті заңгерлер мен бухгалтерлер ұсынады [2].

Кесте –1

Дамыған елдердің салық жүйесіндегі салықтардың жіктелінуі

	Тікелей	Жанама
	Табыс сылығы (заңды тұлғалардан)	Акциздер
	Табыс салығы жеке тұлғалардан	Қосылған құн салығы
	Сыйақы түріндегі капитал кірісіне салынатын салықтар	Сатудан түскен салықтар
	Мүлік салығы	Әртүрлі мәмілелерге (операцияларға) салынатын салық
Ескерту: Автормен құрастырылған		

ҚР мемлекеттік бюджетке түсімдерінің негізгі бөлігін өзге де елдер сияқты салықтық түсімдер құрайды. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің мәліметтеріне сәйкес, шоғырландырылған бюджеттің кірістері (Республикалық және жергілікті бюджеттерді қоса алғанда) 2021 жылы елде 13, 3 трлн салық жиналды, бұл 2020 жылмен салыстырғанда 34% -ға немесе 3,4 трлн-ға жоғары. Абсолютті параметрлерде салық түсімдерінің барынша ұлғаюы республикалық бюджетте байқалады (КТС, шикі мұнайға ЭКБ, импортқа ҚҚС бойынша жоспарлар асыра орындалды). Салыстырмалы өсімде Ұлттық қор бөлінеді, оған салық түсімдері 86% - ға ұлғайды және пандемияға дейінгі деңгейге жақындады. 2021 жылы елде 13,3 трлн салық жиналды, бұл 2020 жылмен салыстырғанда 34% - ға немесе 3,4 трлн-ға жоғары. Абсолютті параметрлерде салық түсімдерінің барынша ұлғаюы республикалық бюджетте байқалады (КТС, шикі мұнайға ЭКБ, импортқа ҚҚС бойынша жоспарлар асыра орындалды). Салыстырмалы өсімде Ұлттық қор бөлінеді, оған салық түсімдері 86%-ға ұлғайды және пандемияға дейінгі деңгейге жақындады [3].

Пайда болған проблемалар мен әлеуметтік-экономикалық тенденциялар, соның ішінде COVID-19 пандемиясынан туындаған дағдарыс экономиканың дамуының бірнеше ықтимал сценарийлерін және көлеңкелі экономикалық қызмет үшін ықтимал нәтижелерді ұсынады. Мәселен, бірінші сценарийге сәйкес жұмыспен қамтуды жақсарту, білім деңгейін арттыру және

жаңа технологияларды енгізу есебінен 2025 жылға қарай көлеңкелі секторда жұмыспен қамтылғандар саны айтарлықтай азаяды. Алайда, альтернативті сценарийде жұмысшылар мен кәсіпкерлер көбірек «көлеңкеге» түсуі мүмкін, бұл жұмыссыздықтың, кедейлік пен сыбайлас жемқорлықтың өсуіне және білімге қол жетімділіктің төмендеуіне әкеледі. Covid-19 эпидемиясына байланысты халықты қашықтықтандыру бойынша шаралар және мұнай котировкаларының төмендеуі жиынтық салықтық түсімдерге теріс әсер етті.

Doing Business («Бизнесті жүргізу») рейтингінің 2019 жылғы есебіндегі «Салық салу» индикаторы бойынша Қазақстан 64 орынды иеленді. Бұл индикатор орташа мөлшердегі компанияның тиісті жылы төлеуге немесе ұстап қалуға тиіс салықтар мен міндетті аударымдарды қамтиды, сондай-ақ салықтарды төлеуге байланысты әкімшілік ауыртпалықты өлшейді. ҚР Үкіметі үшін бұл салық жүйесін реттейтін нормативтік актілерді қайта қарау қажеттігін білдіреді.

Сондықтан 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Қазақстан халқына Жолдауында «...Ұлттық табыстың әділ бөлінуіне баса мән бере отырып, салық жүйесін жаңғырту қажет..., қазіргі салық жүйесінің сапасын арттыру – өз алдына бөлек мәселе...», – деп, Үкіметке «әділетті салық салу жүйесін» құруды тапсырды [4].

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының салық жүйесіндегі ақаулар дәл осы пандемия кезінде көрінді деп есептейміз. Әлемнің дамыған елдерімен салыстырғанда біздің еліміздің салық жүйесінің тиімділігі бойынша мәселелер бар. Халықтың көпшілігінде салық туралы және салықтың қалай бөлінетіндігі туралы түсінік жоқ. Сондықтан, салық жүйесін дамытуда келесі кейбір ұсыныстарды қарастыруға болады:

1. Білім беру мекемелерінде міндетті пән ретінде «Қаржы сауаттылығы», «Салық сауаттылығы» енгізу мүмкіндігін қарастыру;

2. Америка Құрама Штаттары қолданып келе жатқан жалпыға бірдей «салық декларациясын» енгізу;

3. Салықтық түсімдерді ұлғайту үшін табыс деңгейіне байланысты өзгермелі салық ставкасын енгізу.

Жоғарыда атап өткендей, әлемде орын алған пандемия еліміздегі бірқатар шешілмеген мәселелерді ашып берді. Сол шешілмеген түйінді мәселелердің бірі – салық жүйесін тиімді қолдана алмау проблемасы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Criminal law-United states. Second edition. LaFave, Wayne R. Handbook on criminal law. St. Paul, Minn. – С.25-63

2. Омарбакиев Л.А. Проблемы Налоговой Системы Республики Казахстан И Направления Их Решения В Рамках Оптимизации Налогового Механизма. Вестник университета «Туран». 2020; (3):141-146.

3. <https://www.minfin.gov.kz> – ҚР Қаржы министрлігінің ресми сайты

4. Тоқаев Қ.К. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі»: Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы

Даурембеков Е.К.
доктор PhD, старший преподаватель
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ВОПРОСЫ, ВОЗНИКАЕМЫЕ ПРИ ИЗБРАНИИ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ В ВИДЕ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ В ОТНОШЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН

Сегодняшнее состояние и перспективы реализации уголовного судопроизводства непосредственно связаны с реализацией его задач, в частности, пресечение, быстрое и полное раскрытие, расследование уголовных правонарушений, изобличение и привлечение к уголовной

ответственности лиц, их совершивших. Предупреждение и профилактика преступности является одной из приоритетных задач уголовной политики Казахстана.

В статье 12 п. 4 Конституции РК указано, что «иностранцы и лица без гражданства пользуются в Республике правами и свободами, а также несут обязанности, установленные для граждан, если иное не предусмотрено Конституцией, законами и международными договорами» [1]. Необходимо подчеркнуть, что в рамках исследуемой проблематики некоторые иностранные граждане, вследствие упущения срока пребывания на территории республики, пытаются всячески обойти препятствия и избежать требования закона.

Изучение статистических данных, представленных комитетом правовой статистики и специальным учетом Генеральной прокуратуры РК за последние 3 года показало, что в 2021 году судом первой инстанции рассмотрено в отношении иностранных граждан 1278 дел, из них по делам граждан ближнего зарубежья (СНГ) – 1113 (освобождено лиц из-под стражи - 91), по делам граждан дальнего зарубежья – 93 (освобождено лиц из-под стражи - 4), по делам лиц без гражданства – 72 (освобождено лиц из-под стражи-10). В 2020 году судом первой инстанции рассмотрено в отношении иностранных граждан 1421 дел, из них по делам граждан ближнего зарубежья (СНГ) – 1225 (освобождено лиц из-под стражи – 94), по делам граждан дальнего зарубежья – 88 (освобождено лиц из-под стражи-5), по делам лиц без гражданства – 108 (освобождено лиц из-под стражи-4). В 2019 году судом первой инстанции рассмотрено в отношении иностранных граждан 1619 дел, из них по делам граждан ближнего зарубежья (СНГ) – 1428 (освобождено лиц из-под стражи-170), по делам граждан дальнего зарубежья – 104 (освобождено лиц из-под стражи - 2), по делам лиц без гражданства – 87 (освобождено лиц из-под стражи – 4) [2]. Исходя из статистических данных, наблюдается снижение количества совершенных уголовных, правонарушений иностранными гражданами. Тем не менее, снижение количества преступлений связано с обстановкой, происходящей в мире, такие, как внедрение карантинных мер, ограничения, связанные с передвижением по стране.

Учитывая требования уголовно-процессуального законодательства, прокурор, согласовав с лицом, осуществляющим досудебное расследование о возбуждении ходатайства о санкционировании содержания под стражей не позднее чем за 12 часов, направляет его с подтверждающими материалами в суд. Изучение правоприменительной практики следственных судей по санкционированию меры пресечения в виде экстрадиционного ареста в районном суде №2 Алматинского района, в районном суде № 2 Есильского района, в районном суде №2 Сарыаркинского района г. Астаны выглядят следующим образом: за 2015 год – 10, за 2016 год – 28, а за 1-е полугодие 2017 года всего – 7.

Представляется заслуживающей внимания точка зрения профессора Рыжакова А.П., который утверждал, что «мотив задержания – это наличие опасений, что лицо скроется от дознания, предварительного следствия или суда; может продолжать заниматься преступной деятельностью; может угрожать свидетелю, иным участникам уголовного судопроизводства, уничтожить доказательства либо иным путем воспрепятствует производству по уголовному делу» [3]. В действительности, существует возможность потерять из поля зрения незаконно находящихся иностранных граждан и лиц, без гражданства, что создает им реальные условия для девиантного поведения. Избрание меры пресечения в виде заключения под стражу есть мера превентивного воздействия на лиц подозреваемых или обвиняемых, которые могут совершить уголовное правонарушение.

Необходимо обратить внимание на различные проблемы, которые возникают при депортации данных лиц: во-первых, требуется сопровождение и перевозка за счет государства, во-вторых, лица без гражданства, ведущие кочевой образ жизни на территории государства.

Кроме того, существует проблема социальной адаптации иностранных граждан, отбывших наказание, либо признанных невиновными, спустя долгое время находившихся в следственном изоляторе.

Весьма интересное предложение по социальной адаптации лиц, отбывших наказания, предлагает д.ю.н., профессор Селиверстов В.И., в частности «для облегчения социальной адаптации предусмотрена специальная система норм, призванная, с одной стороны, помочь освобожденному в решении наиболее важных проблем, которые он в целом ряде случаев сам решить не может (трудовое, бытовое, жилищное устройство), а с другой – установить социальный контроль за теми освобожденными, от которых можно ждать каких-либо антиобщественных проявлений, в том числе – совершения новых преступлений» [4]. С данным мнением нельзя не согласиться, ведь лица, отбывшие наказания, а также те лица, к которым применялась мера

пресечения в виде содержания под стражей, испытывают ряд проблем, связанных с социальной адаптацией. Необходимо проводить эффективные общесоциальные меры к данной категории лиц.

На сегодняшний день в целях решения некоторых вопросов избрания меры пресечения в виде содержания под стражей в отношении иностранных граждан, оказавшихся в следственном изоляторе, а также спустя определенное время признанные невиновными, дает основание для разработки эффективных механизмов следующим образом:

- с момента привлечения иностранного гражданина в качестве подозреваемого или обвиняемого, необходимо предоставление бесплатной правовой помощи и поэтапного наблюдения со стороны государственных и общественных структур;
- повысить эффективность профилактической работы, а также совершенствовать работу при социальной адаптации данной категории лиц;
- интенсивная работа психолога с иностранными гражданами, находящимися в следственном изоляторе, в целях предотвращения суицида;
- установление максимальной безопасности иностранных граждан в досудебном производстве.

В результате, при решении проблемы избрания меры пресечения в виде содержания под стражей в отношении иностранных граждан, позволит снизить количество нарушенных прав и свободы подозреваемых и обвиняемых в досудебном производстве, а также роста рецидивных преступлений и антиобщественных действий со стороны иностранных граждан.

Список литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2022г.) www.zakon.kz.
2. <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal>
3. Рыжаков А.П. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма, 2004. – 704 с.
4. Михлин А.С., Селиверстов В.И. Уголовно-исполнительное право [Текст]: Вопросы и ответы/Под ред. проф. В.И. Селиверстова. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: ИД «Юриспруденция», 2006. – 192 с.

Даурембекова Т.Е.

магистр юридических наук, старший преподаватель
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

В современном обществе уделяется значительное внимание процессу формирования и дальнейшего развития несовершеннолетних лиц, которое состоит из нескольких стадий в зависимости от возрастной категории и их психологических особенностей. Ещё на ранней стадии физиологического и психологического развития малолетних и несовершеннолетних детей, они могут подвергаться различным воздействиям со стороны взрослых людей, которые, в свою очередь, влияют на их сознание, и которое приводит к совершению дальнейших противоправных действий, оказывая на них негативное воспитание, способствующее изменить их мировоззрение и девиантное поведение. К тому же, в сложных ситуациях оказываются дети, оставшиеся без попечения и присмотра родителей, а также когда само общество оставляет его без должного внимания, лишая его всех возможностей в будущем правильно сформироваться как индивид и личность, способного подчиняться правилам общественного поведения и общепринятым нормам общества. Со стороны государства и международных организаций сделаны важные шаги, направленные на совершенствование сфер правового, социально-экономического и воспитательного характера, к их числу относятся ряд государственных программ и нормативных актов на международном и республиканском уровне, к примеру, постановление Правительства

Республики Казахстан от 30 марта 2020 года «Дорожная карта по усилению защиты прав ребенка, противодействию бытовому насилию и решению вопросов суицидальности среди подростков на 2020-2023 годы», Закон РК от 9 июля 2004 года «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности», «О деятельности Комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав», постановление Правительства РК от 11 июня 2001 года N 789 и другие нормативные акты, направленные на предупреждение правонарушений.

Изучая психологические особенности девиантного поведения несовершеннолетних лиц, хотелось бы сделать краткий анализ статистических показателей совершенных уголовных правонарушений за последние пять лет, предоставленные Комитетом правовой статистики и специальных учетов Генеральной прокуратуры Республики Казахстан согласно нижеприведенной таблице 1 [1].

Таблица 1. Уголовные правонарушения несовершеннолетних лиц, за 2018-2022 гг.

	Наименование	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021г.	2022 г. (до сентября)
	Проступки	149	132	77	119	129
	Преступлений	1976	1983	1735	1969	1499
из них	Небольшой тяжести	373	356	286	350	314
	Средней тяжести	956	937	666	766	549
	Тяжкие	350	332	317	341	291
	Особо тяжкие	297	358	466	512	345
	Всего правонарушений	2125	2115	1812	2088	1628

Согласно вышеприведенным статистическим данным, можно сделать вывод о том, что ежегодно статистические показатели уголовных правонарушений несовершеннолетних лиц варьируются в зависимости от происходящих событий в обществе и социально-экономических, демографических, политических изменений в стране. К примеру, в 2020 году в связи с пандемией и внесением карантинных мер по передвижению количество правонарушений снизилось на 15% по отношению к 2018 году.

Основные психологические факторы, влияющие на поведение несовершеннолетних лиц, с учетом их возрастных особенностей:

- самоутверждение среди сверстников, направленное на подражание взрослым лицам, имеющих отношение к криминальной субкультуре;
- отсутствие морально-нравственного управления поведением в обществе.
- эгоизм, сопряженный с отсутствием сострадания к окружающим людям, нуждающимся помощи в обществе;
- приверженность к употреблению алкогольных напитков, курению табачных изделий, а также наркотических и психотропных веществ;
- личная обида, сопровождающаяся в виде психологической травмы, возникающая в результате несправедливого отношения к нему со стороны микро и макросреды его общения;
- влияние негативной культуры поведения из других стран (дальнее и ближнее зарубежье), передающееся через средств массовых информации и сети интернет;
- компьютерные игры, связанные с жестоким поведением, убийством и порнография в виде аниме, влияющее на его дальнейшее поведение и сознание, способствующее путать с реальностью и др.

Все вышеперечисленные психологические факторы определяют детерминизм, его девиантное поведение в обществе.

По мнению Л.Г. Татьяниной, лица, совершающие преступления против личности, хулиганство, корыстные или корыстно-насильственные преступные действия, не отличаются высоким уровнем образования, этому соответствует и их уровень потребностей. Эти особенности играют немалую криминогенную роль и являются одной из существенных причин рецидива названных преступлений. Образовательный уровень преступников, страдающих расстройствами психики, ниже, чем у преступников, не имеющих психических дефектов. Постоянное совершение

преступлений, систематическое ведение антиобщественного образа жизни и, в связи с этим, нахождение в местах лишения свободы оказывают существенное влияние на состояние психического здоровья преступников, особенно среди несовершеннолетних [2,134]. Данная информация подтверждает социальное происхождение многих психических расстройств и представляет значительный интерес для профилактики преступлений среди несовершеннолетних [3].

Таким образом, для решения представленной проблемы необходимо выполнить следующие виды мероприятий:

- усилить профилактические меры (контроль психического состояния, мониторинг в зависимости от возрастной категории развития личности) в учебных заведениях (школа, колледж) со стороны психологов и педагогов;

- привлекать в различные спортивные и творческие секции в школах для интеллектуального и физического развития;

- профилактическая работа по разъяснению конституционных прав и свобод и их обязанностей, а также последствия при совершении противоправных деяний участковыми инспекторами;

- совместная работа органов опеки и социальной защиты детей, педагогов, профориентологов, психологов с общественными организациями и правоохранительными органами;

- усилить меры по социальной адаптации после отбытия наказания несовершеннолетними лицами, которые выражены социально-экономическим, правовым и психологическим обеспечением его жизнедеятельности и др. профилактические меры, направленные на их исправление.

Реализация вышеуказанных мер, позволит нам правильно организовать работу по устранению негативных факторов, влияющих на девиантное и виктимное поведение несовершеннолетних лиц, поможет своевременно предоставить психологическую помощь оказавшимся в трудной жизненной ситуации, расширить мировоззрение и правосознание, обозначив их значимость в построении счастливой семьи и современного гражданского общества.

Список литературы

1. Статистические данные Комитета правовой статистики и специальных учетов Генеральной прокуратуры РК // <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators>

2. Татьяна Л.Г. Криминологическая и психологическая характеристика преступности несовершеннолетних. // Социально-экономическое управление: теория и практика. 2009 г. № 2. Ссылка: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25723040>

3. Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М., 1987. – С.60.

Дәулетханова Ж.Д.
магистр, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДА ESG-ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫ ДАМЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Бүкіл әлемде көптеген инвесторлар дивидендтер мен пайдаға ғана емес, сонымен бірге БҰҰ-ның тұрақты даму тұжырымдамасына сәйкес келетін және ESG өлшемшарттарында көрінетін бизнестің әлеуметтік және экологиялық жауапкершілігіне де назар аударады.

ESG–бұл экологиялық, әлеуметтік және басқару өлшемшарттарына (environmental, social, governance) сүйене отырып, компаниялардың тұрақты даму стратегиясын қалыптастыру. Климаттық өзгерістер, әлеуметтік және экономикалық теңсіздік проблемаларының шиеленісуі, өндірістің өсуі және т.б. компанияларда ESG–тәсілдердің қалыптасуының негізгі себептері болып табылады [1].

ESG трансформациясы барлық салаларда жүреді. Отандық және шетелдік тәжірибе ESG қаржы саласындағы ел экономикасының тұрақты даму бағытын білдіретін факторлардың өзектілігін көрсетеді. Компаниялардың бизнес-процестерінде ESG қағидаттарын қолдануда инвесторлар үшін инвестициялардың тұрақты өсімі мен кірістілігін қамтамасыз ету қабілетінің индикаторы ретінде қызмет етеді.

ESG қағидаттары біртіндеп Қазақстанның экономикалық саясатының стратегиялық негізіне айналууда. Қазір инвесторлар таңдау жасауда ESG қағидаттарын ұстанатын компанияларға басымдық береді. Өйткені ESG стандарттарын сақтау экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік тәуекелдердің әсерін азайтуға мүмкіндік береді. Осылайша, компанияның қызметін жақсартуға оң әсер етеді. Экологияға, орнықты дамуға, баламалы энергетикаға және әлеуметтік жобаларға инвестиция салу негізгі үрдістердің біріне айналып келеді.

Біздің ел «жасыл» деңгейге көшу үшін ұйымдық-құқықтық негіз құрған Орталық Азиядағы алғашқы мемлекет екенін атап өту керек. Қазақстанда бұған қатысты бірқатар заңнамалық құжат, стратегия мен бағдарлама қабылданғанын білеміз. Мәселен, 2021 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енген жаңа экологиялық кодексте «жасыл» қаржыландырудың және оның құрамдас бөліктері – облигациялардың, кредиттердің және өзге де қаржы құралдарының сипаттамалары заңнамалық деңгейде айқындалды. Бұл бастама нарықтың өтімділігін нығайтты және елге бағытталған инвестициялар ағынына серпін берді. Осылайша, «Астана» халықаралық қаржы орталығының биржасында (Astana International Exchange) «Самұрық-Энерго» АҚ «жасыл» облигацияларын 18,4 млрд теңгеге тартты [2].

Түрлі құжаттардан, келісімдерден, декларациялардан, қаржы құралдарынан басқа, ESG қағидаттары өндірісте де енгізілуде. Мысалы, 2021 жылы Айтқали Жақұтов атындағы Алматы 2-ші жылу-электр орталығын жаңғырту басталды, мұндағы орталықтың жұмысын экологиялық таза газға көшіру жоспарлануда. Газ қондырғыларын іске қосқаннан кейін 2026 жылға қарай станциядан бір жылда шығатын зиянды заттардың көлемі 50,4 мың тоннадан 6,7 мың тоннаға дейін азаяды. Осылайша, елдің ірі мегаполисіндегі экология жақсармақ. Бұл «жасыл» деңгейге көшудегі жүйелі мемлекеттік шешімдердің бірі [2].

Дегенмен Қазақстан әзірге ESG қағидаттарын дамытудың бастапқы кезеңінде тұр. Сондықтан елде айтарлықтай өзгерістер орын алады. Ол қандай өзгерістер? Енді соған тоқталайық.

«Астана» халықаралық қаржы орталығының (АХҚО ХҚКО) жасыл қаржы орталығының деректері бойынша 2020-2021 жылдары Қазақстанда жалпы сомасы 62 млн доллар болатын үш ірі жасыл несие берілген:

- 2021 жылдың қыркүйегінде Еуразиялық Даму Банкі (ЕАДБ) және «Батыс транзит» АҚ Атырау қаласында көше жарықтандыру желілерін салу мен пайдалануды қаржыландыру үшін 9,6 млн доллар несие шартына қол қойды;

- 2021 жылдың желтоқсанында Halyk Bank Жезқазған қаласында биоэлектростанция салуға KazGreenenergy компаниясына 16,5 млн. доллар несие берді [3].

Сонымен қатар, 2011 жылдан бастап Еуропалық Қайта Құру және даму банкі (ЕҚДБ) Қазақстан аумағында жалпы 63,12 млн. доллар негізінде 7 экологиялық жобаға инвестиция салды [4].

«Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры Қазақстан экономикасын тұрақты дамытуға бағытталған бірнеше бағдарламаны іске асыруда. Жеңілдетілген қаржыландырудың үш бағдарламасы жаңартылатын энергия көздеріне инвестициялау тәуекелдерін төмендету жөніндегі БҰҰ Даму Бағдарламасының жобасы шеңберінде іске асырылуда:

- жаңартылатын энергия көздері бойынша жобалар үшін кредиттер бойынша мөлшерлеменің 10% - на дейін субсидиялау;

- энергия үнемдеу және парниктік газдар шығарындыларын азайту әлеуеті бар жобалар үшін кредиттер бойынша мөлшерлеменің 10% - на дейін субсидиялау;

- ШОК қаржыландыру. Сонымен қатар, «Даму» ШОБ-ты Ислам кәсіпкерлігі қағидаттарында қаржыландыру жөніндегі жобаны іске асырады және кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жоба шеңберінде кредиттер үшін кепілдіктер беру бағдарламасына қатысады, оның ішінде тұрақты және жасыл кәсіпорындарды қолдауға бағытталған [5].

2021 жылы кәсіпкерлікті дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасы қабылданды. Қазақстанда «жасыл жобалар таксономиясына» сәйкес жасыл салалардағы кәсіпорындар жасыл кредиттер мен облигациялар бойынша ставкалардың 50% - на дейін субсидиялауға құқылы болады. Қаржыландыру 14,52 миллион доллардан аспауы керек (₸ 7 млрд) [6].

2022 жылы Қазақстанда 2026 жылға дейінгі Инвестициялық саясат тұжырымдамасы қабылданды. Тұжырымдамада Қазақстан Үкіметінің мемлекеттік жоспарлау жүйесіне ESG қағидаттарын енгізу мәселесін пысықтаудың жұмыстары жүргізілуде. 2022 жылдың желтоқсанына қарай қазақстандық ESG жасыл қаржыландыру тәжірибелері мен әдістеріне терең талдау жүргізу жоспарлануда.

ESG көшбасшыларының арасында – ұлттық және шетелдік мұнай-газ компаниялары, банктер. Күн тәртібіндегі көшбасшылардың бірі – «Қарашығанақ Петролеум Оперейтинг (КПО) компаниясы. Бұл Shell, Epi, Chevron, «Лукойл» және «ҚазМұнайГаз» құрған мұнай консорциумдары.

Қазақстанның банк секторы ESG-күн тәртібіне әлі белсенді қатысқан жоқ. Тұрақты тәжірибелер тек ірі қаржы ұйымдарына ғана қатысты. Forbes деректері бойынша Қазақстанның ең ірі 5 Банкінің қатарына: Kaspi Bank, Halyk Bank, «Отбасы банк», Jusan Bank, Forte Bank кіреді. Бес банктің ішінен тұрақты даму туралы есептерді тек Halyk Bank және «Отбасы Банкі» қарқынды жұмыс жүргізуде [7].

2023 жылға қарай ESG қағидаттарын мемлекеттік жоспарлау жүйесіне енгізу бойынша ұсыныстар әзірленіп, оларды пайдаланатын компанияларды қолдау шараларына талдау жүргізілуі тиіс. 2024 жылдың желтоқсанына қарай листингтік компаниялар үшін ESG бойынша жылдық есептердің мазмұнына қойылатын талаптарды әзірлеу жоспарлануда.

Мемлекеттің орта және ұзақ мерзімді перспективада тұрақты даму үшін экономиканы әртараптандыруға мүдделілігі ESG қағидаттарына және оларды енгізуге көбірек көңіл бөлуді анықтайды. Дегенмен, құрылымдық және геосаяси факторлар, сондай-ақ жалпы қолайлы емес инвестициялық ахуал елдегі жауапты инвестициялардың дамуына және шетелдік инвесторларды тартуға кедергі келтіреді. ESG-инвестициялауға, оның ішінде шетелдік компаниялар тарапынан сұраныстың артуына компаниялардың экологиялық күн тәртібін іске асыру жөніндегі нақты шаралар мен іс-қимылдар, нақты реттеуші орта және жүйелі мемлекеттік қолдау ықпал ететін болады.

Бұл жаһандық тренд жер бетіндегі өмір сүру жағдайларын жалпы жақсартуға бағытталған, сондықтан өз бизнес-модельдерін осы өзгеріске уақтылы бейімдейтін кәсіпкерлер мен инвесторлар үшін өте сәтті болады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда ESG-инвестициялауды дамытуда әрбір инвестор тұрақты өсу жобаларына инвестицияларды тарта отырып, белгілі бір саладағы капиталдың жалпы салмағын арттырады және үлкен жауапкершілікті өз мойнына алуға және бизнесті неғұрлым сапалы және кәсіби басқаруға міндеттейді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қайратұлы Ф. «Жасыл» экономика: Жедел көшпесек, жоғалтарымыз көп. <https://egemen.kz/article/318498-zhasyl-ekonomika-zhedel-koshpese-k-dgoghaltarymyz-kop>
2. <https://aifc.kz/ru/press-relizy/iv-forum-zelenogo-rosta.-novye-rubezhi-esg-povestki-i-ustoichivogo-finansirovaniya-v-kazahstane/>
2. <https://aifc.kz/ru/press-relizy/the-first-green-loan-in-kazakhstan/>
3. <https://www.minfin.gov.by/upload/depcen/press/301221/01.pdf>
4. <https://www.climateinvestmentfunds.org/country/kazakhstan>
5. <https://damu.kz/programmi/islamic/murabah/>
6. <https://aifc.kz/press-relizy/iv-green-growth-forum.-new-frontiers-of-the-esg-agenda-and-sustainable-finance-in-kazakhstan/>
7. https://kase.kz/files/emitters/HSBK/hsbk_sustainable_development_report_2020_rus.pdf

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУ

Соңғы онжылдықтарда әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да қалдықтарды басқару, оның ішінде қалдықтарды басқару және олардың пайда болуының алдын алу шаралары өзекті.

Еуропа елдерінде қалдықтар адам мен қоршаған ортаға қауіптілігі жағынан 14 санатқа бөлінеді: жарылыс қаупі бар; тотықтырғыштар; тұтанғыштығы жоғары және тұтанатын қалдықтар; тітіркендіргіш; зиянды; улы; канцерогенді; коррозиялық; жұқпалы; тератогенді; мутагенді; сумен жанасқанда улы газдар бөлетін; қауіпті заттар бөлетін; экотоксикалық.

Германия, Испания, Франция, Ирландия, Италия, Португалия, Ұлыбритания, Жапония, Сингапур және Швеция елдерінің заманауи озық тәжірибелерің мысалға ала отырып зерделеу - қалдықтарды басқарудың қатысушылары үшін тиімді ынталандыруды қолдану арқылы қалдықтарды басқаруды жетілдіруге болатындығын көрсетеді [1,2]. Кейбір елдерде, мысалы, темекі қалдығы мен қағазды жерге тастаған жағдайда ірі айыппұл салу қолданылады. Кей жағдайда, билік қалдықтарды шығару құнын төмендете отырып, азаматтарды қалдықтарды сұрыптап салуға мәжбүрлейді.

2014 жылғы 9 маусымда Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен «Қатты тұрмыстық қалдықтарды басқару жүйесін жаңғыртудың 2014-2050 жылдарға арналған бағдарламасы» (бұдан әрі - Бағдарлама) бекітілді [3]. Осы бағдарламаның мақсаты Тұрмыстық қатты қалдықтарды жинау, тасымалдау, кәдеге жарату, өңдеу және көму жөнінде көрсетілетін қызметтер кешенінің тиімділігін, сенімділігін, экологиялық және әлеуметтік қолайлылығын жоғарылату, қатты тұрмыстық қалдықтарды өңдеу үлесін ұлғайту, сондай-ақ қалдықтарды қауіпсіз көмуді қамтамасыз ету; түпкілікті мақсаты - республика халқының өмір сүру сапасы мен жағдайын жақсарту. Нысаналы индикаторға сәйкес 2030 жылға дейін халықты тұрмыстық қатты қалдықтарды шығарумен қамту – 100%, қоқысты санитариялық сақтау 95% болуы керек. 2030 жылға қарай қайта өңделген қалдықтардың үлесі 40% - ға дейін, 2050 жылға қарай 50% - ға дейін артуы тиіс [4]. Бағдарламаны іске асыруды қаржыландыру көлемі 128 млрд теңгені құрайды.

Қалдықтар арнайы полигондарда, жинақтағыштарда және қалдық қоймаларында жинақталады, бұл ретте үнемі өсіп отыратын техногендік, қатты шаң ландшафттарды қалыптастырады. Мысалы, Қазақстанда электр станцияларының күл-қоқыс қалдықтарын кәдеге жарату және пайдалану 1% құраса, Еуропада ол 60% -ды құрайды. Өнеркәсіп қалдықтарын пайдалану және кәдеге жарату, республика бойынша орташа алғанда пайда болатын көлемі 10% - дан 16% - ға дейін ауытқиды, көбінесе қазылған кеңістікті толтыру үшін пайдаланады. Сонымен қатар, өнеркәсіптегі улы және радиоактивті қалдықтар басты проблема болып табылады [5].

Өнеркәсіптік және улы қалдықтармен байланысты проблемалардан басқа, қазіргі уақытта республиканың барлық елді мекендерінде, әсіресе ірі қалаларда тұрмыстық қалдықтардың үлкен көлемінің сақталуы және қайта өңдеу проблемасы өткір тұр. Қазақстанда қатты тұрмыстық қалдықтардың (бұдан әрі - тққ) көптеген полигондар мен үйінділерді пайдалану нормативтік критерийлерге сәйкес келмейді. Қалдықтардағы құрамындағы едәуір пайдалы компоненттер қоршаған ортадағы жүктемені азайтуға мүмкіндік беретініне қарамастан, тққ-ның негізгі бөлігі (97%) фракцияларға ыдыратпастан, шығарылып, ашық полигондарда жинақталады. бұл өз кезегінде топырақтың, жер үсті және жер асты суларының, атмосфералық ауаның ластануына, сондай-ақ жағымсыз иістердің пайда болуына себеп болады.

Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдамада 2030 жылға қарай тққ полигондарының 95% экологиялық талаптар мен санитарлық нормаларға сәйкес келуі тиіс деп белгіленген.

Қазақстанда көмірді жағу кезінде күл мен күл-қоқыс қоспаларының жыл сайынғы шығарылымы шамамен 19 млн. тоннаны құрайды. Күл үйінділерінде 2017 жылы 300 млн. тонна қалдықтар жиналған, оларды сақтау үшін 8,5 мың га жерді алып жатыр. Республикада күл-қоқыс қалдықтарын қайта өңдейтін өнеркәсіп іс жүзінде жоқ. 2016 жылы қайта өңделген, қайта пайдаланылған, өртелген күл-қоқыс қалдықтарының үлесі 0,7%-ды құрады.

Қазақстанда көптеген күл үйінділері ұзақ уақыт бойы (50-60 жыл) пайдаланылатыны белгілі. Осыған байланысты барлық дерлік күл үйінділерінің ресурстары таусылды, сондықтан қазіргі уақытта әрекеттегі күл үйінділерінің қуатын кеңейту немесе жаңа күл үйінділерін салу өзекті болып табылады.

2018 жылы республикада қалдықтармен жұмыс істеу саласында мынадай жетістіктерді атап өтуге болады:

- өндірісте қайта өңделген және кәдеге жаратылған қалдықтарының үлесі 28,8%, ТҚҚ -11,5% (2017 жылы-тиісінше 31% және 9%) құрады;

- қалдықтарды жинау және шығару қызметтерімен халықтың 72%-ы (2017 жылы - 69%) қамтамасыз етілген;

- экологиялық талаптар мен санитарлық нормаларға сәйкес келетін полигондардың үлесі - 16,4%-ды (2017 жылы - 16%) құрайды.

Астана және Алматы қалаларында ТҚҚ басқару жүйесінің тиімділігін арттыру үшін мынадай жобалар іске асырылуда. Мәселен, Нұр-Сұлтанда әкімдік ӨКМ операторымен бірлесіп ҚТҚ бөлек жинауды енгізу, органикалық (тамақ) қалдықтарын қайта өңдеу және кәдеге жарату бойынша пилоттық жобаны іске асырып жатыр. Жұмысты «CleanCityNC» ЖШС және «KazRecycleService» ЖШС консорциумы жүргізіп жатыр. Алматыда МЖӘ аясында тәулігіне 1500 тоннаға дейін қоқыс сұрыптау кешенін салу жобасы іске асырылды.

Біз жүргізген талдау Қазақстан Республикасында қалдықтарды жинау, кәдеге жарату және қайта өңдеу саласындағы мынадай негізгі проблемаларды айқындауға мүмкіндік берді:

- 1) елде қалдықтардың көп жинақталуы, оның ішінде ҚТҚ өсуі мен жинақталуының ұлғаюы;
- 2) қалдықтарды тиімсіз жинақтау және тасымалдау;
- 3) қалдықтарды жаппай бөлек жинаудың болмауы;
- 4) қалдықтарды кәдеге жаратудың төмен деңгейі;
- 5) қалдықтарды басқару жөніндегі нормативтік базаның жетілдірілмеуі;
- 6) бұрынғы және жаңадан пайда болған қалдықтарды кәдеге жарату мен қайта өңдеуді одан әрі дамыту үшін тиісті экономикалық ынталандырудың болмауы;
- 7) полигондарды экологиялық басқарудың жеткіліксіздігі (ашық полигондар).

Сондай-ақ, қазақстан республикасының экологиялық кодексінде базель конвенциясының ұйғарымдарында белгіленген қалдықтардың басты белгісі-жою немесе алып тастауға жатпайтынын атап өту қажет. базель конвенциясына сәйкес қайта өңделетін және қайта өңделетін заттар мен материалдар, егер олар тұтынушылық қасиеттерін жоғалтса да, қалдықтар болып саналмайды [6].

Аталған проблемалар жаңадан туындаған проблема емес, олар бірнеше ондаған жылдар бойы орын алып келеді және тез арада шешуді қажет етеді.

Біздің ойымызша, Қазақстанда қалдықтардан ластану және қалдықтарды тиімді басқарумен байланысты проблемаларды шешу үшін мынадай шараларды қабылдау қажет:

- Экожүйелік, геоақпараттық жүйелер және т.б. қызметтер үшін төлемдер сияқты инновациялық шешімдерді пайдалану.

- Негізгі қызметі қалдықтарды жинау, тасымалдау, сұрыптау, қайта өңдеу және жою, оның ішінде салықтық жеңілдіктер мен гранттар беру болып табылатын заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлерді мемлекеттік қолдаудың қосымша шараларын әзірлеу.

- Қалдықтарды пайда болу көзінен бөлек жинаудан ҚТҚ полигондарда көмуге дейінгі басқарудың өңірлік тәсілін енгізу

- Қоқысты селективті жинауды енгізу Республиканың барлық қалалары мен елді мекендерінде биомасса, макулатура, шыны, металдар мен пластмассалар сияқты тұрмыстық қалдықтарды бөліп жинақтау керек. Ол үшін жеке түрлі-түсті контейнерлер орнатылуы керек. Сонымен қатар, мерзімі өткен дәрі - дәрмектерді дәріханаларда, ескі батареяларды дүкендердегі қабылдау пункттерінде тапсыру керек.

- Жалпы республикалық ауқымда қоқысты сұрыптауды насихаттау, халықты қоқысты бөлек жинауға үгіттеу жөнінде мақсатты жұмыс жүргізу қажет [7]. Бұл экологиялық тәртіптің маңыздылығы туралы қоғамда халықтың хабардарлық деңгейін арттыруға және халықтың қоқысты бөлек жинауға деген бейілін арттыруға ықпал етеді.

- Мемлекет пен кәсіпорындардың бірлескен күш-жігерімен күл-қоқыс қалдықтарын кәдеге жарату және қайта өңдеу мәселесін шешу. Өздеріңіз білетіндей, күл-қоқыс қалдықтарын өңдеудің белгілі бір технологиялары бар. Мысалы, құрылыс материалдарын өндіру, жол төсеу немесе басқа

құрылыс нысандарында күл-қоқыс қалдықтарын пайдалану.

- Қалдықтарды қайта пайдалануға ынталандыру шаралар кешенін әзірлеу және енгізу. Өлемдік тәжірибе көрсеткендей, қалдықтарды жағудан гөрі қайта өңдеу экологиялық және экономикалық тұрғыдан тиімді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мусор: сбор [Электронный ресурс]. – 2019. – <https://tass.ru/spec/>(дата обращения 25.09.2019)
2. ЕС. Директива Европейского Парламента и Совета Европейского Союза 2008/98/ЕС от 19.11.2008 об отходах и отмене ряда Директив.
3. «Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесін жаңғыртудың 2014-2050 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 9 маусымдағы № 634 қаулысы.
4. Қазақстан Республикасы Энергетика министрлігі. Ресми интернет-ресурс [Электрондық ресурс]. - 2019. - <http://energo.gov.kz/index.php?id=2960>(өтініш берген күні 24.09.2019)
5. Қазақстан Республикасының отын-энергетикалық кешенін дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын стратегиялық экологиялық бағалау. ЕО/БҰҰДБ/БҰҰ ЕЭК экологиялық есебі. - 2018.
6. 22.03.1989 жылғы Базель конвенциясы <https://ru.wikipedia.org/wiki/1989> [Электрондық ресурс]. - 2019. -<http://www.basel.int/Portals/4/Basel%20Convention/docs/text/BaselConventionText-r.pdf>(өтініш берген күні 28.09.2019)
7. Де Сильги Картин. История мусора. -М.: Текст, 2011.

Егизбаев Н.У.

заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Елтаев М.Ф.

магистрант

Тұран университеті

Астана қ. (Қазақстан)

ПАРАҚОРЛЫҚ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ

Парақорлық – сыбайлас жемқорлық қылмыстың ең қауіпті түрі. Оның қауіптілігі көбінесе басқа да өзімшіл қылмыстар жасаумен байланысты.

Мемлекеттік аппараттың қалыпты қызметіне қол сұғып, парақорлық олардың беделіне нұқсан келтіреді, билік пен басқару органдарының беделін түсіреді, заңдылық қағидаттарын бұрмалайды, әділеттілік қағидатын бұзуға алып келеді, азаматтардың конституциялық құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіреді, елдегі әлеуметтік-экономикалық, саяси реформаларды жүргізуге кедергі келтіреді.

ҚР жаңа Қылмыстық Кодексі бойынша парақорлық үшін жауапкершілік қылмыстық заңның арнайы нормаларында көзделген. «Парақорлық» ұғымы қылмыстың үш дербес құрамын қамтиды: пара алу (ҚК 366-бабы), пара беру (ҚК 367-бабы) және парақорлыққа делдалдық (ҚР ҚК 368-бабы) [1].

Іс-әрекеттің алыну тәсілін, сипаты мен қоғамдық қауіптілігін ескермей пара алу үшін жауапкершілік тек бір бапта, ҚК-нің 366-бабында көзделген. Бұл құрамның мәні кінәлі адамның пара берушінің мүддесі үшін қызмет бойынша белгілі бір әрекеттерді орындағаны (немесе орындамағаны) үшін заңсыз сыйақы алуы болып табылады.

Олардың қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі әртүрлі.

Пара берушілер мен пара алушыларды жазалау шаралары негізсіз ерекшеленеді. Біздің ойымызша, пара алушы мен пара берушінің жазалау шаралары тең болуы керек, өйткені пара берусіз пара алу мүмкін емес, сондықтан бұл әрекеттердің қоғамдық қауіптілігі тең.

Қолданыстағы қылмыстық заңнама бойынша пара алу субъектісі мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам ғана болып табылады. Алайда, тергеу-сот практикасының материалдары көбінесе мемлекеттік қызметшілер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметшілері (әкімдердің көмекшілері, лауазымды тұлғалардың референттері, кеңсе қызметкерлері және т.б.) пара алатынын көрсетеді. Олардың әрекеттері кәсіби спорттық жарыстар мен ойын-сауық коммерциялық конкурстарына қатысушылардың сатылымынан қоғамдық қауіптілігі кем емес. Осыған қарамастан, мемлекеттік қызметшілердің аталған санаттары пара алу үшін қылмыстық жауапкершіліктен босатылды. Осыған байланысты атқаратын лауазымына қарамастан барлық мемлекеттік қызметшілерді пара алу субъектісі деп тану және ҚР ҚК 3-бабында мемлекеттік қызметшінің қылмыс субъектісі ретінде тиісті ұғымын беру ұсынылады.

2008 жылғы 4 мамырдағы Заңмен біздің мемлекет Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялады. Халықаралық құқық нормаларына сүйене отырып, Қазақстан Республикасы Сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және онымен күресуге бағытталған тиімді құқықтық шараларды әзірлеуге және қолдануға ниет білдірді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының 2003 жылғы 31 қазанда қабылданған сыбайлас жемқорлыққа қарсы Конвенциясында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес саласындағы қызметті сипаттайтын халықаралық стандарттар көрсетілген. Ондағы нормалар сыбайлас жемқорлықтан туындайтын проблемалар мен қауіп-қатерлермен, сыбайлас жемқорлықтың барлық қоғамдық және құқықтық институттар мен қатынастардың жұмысына теріс әсерімен алдын-ала анықталған. Олар мемлекеттің тұрақты дамуын, оның саяси, экономикалық және әлеуметтік жүйелерін, ұлттық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған [2].

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың негізгі бағыттары мен нақты шараларын көздейтін басқа да нормативтік құқықтық актілер құрайды.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтар арасындағы аса қауіпті қылмыс парақорлық болып табылады, оны жасағаны үшін жауапкершілік Қылмыстық кодекстің 366-бабында көзделген.

Қылмыстық заңның мәні бойынша кінәлілердің әрекеттері қылмысқа қатысушылар пара берушінің мүдделерін қанағаттандыру мақсатында берілетінін түсінген жағдайларда пара беру немесе алу деп танылуы керек. Параның мәні ақша, бағалы қағаздар, материалдық құндылықтар, мүлікке құқық, сондай-ақ мүліктік сипаттағы қызметтерді заңсыз көрсету, оның ішінде мүліктік міндеттемелерден босату болуы мүмкін. Пара нысанасының мөлшері қолданыстағы бағалар немесе тарифтер ескеріле отырып, ал қажет болған жағдайларда – сарапшының қорытындысы негізінде айқындалады.

Қылмыстық кодексте мүлікті тәркілеу сияқты қосымша жазаның бұл түрі сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасағаны үшін, оның ішінде пара алғаны үшін міндетті қосымша жаза болып табылатыны көзделген. Сонымен қатар, өткен 2020 жылы әскери соттардың мүлікті тәркілеуі пара алған бір адамға ғана тағайындалды.

Басқа істер бойынша, пара алушыны ұстау кезінде пара нысанасы анықталған жағдайда, аталған ақшалай қаражатты тергеу органдары заттай дәлелдеме деп таныды және соттар ҚДЖК-нің 4) тармағының 118-бабы 3-бөлігі 3-бөлігі тәртібімен мемлекет кірісіне жүгінді.

Бірақ неге соттар ҚК-нің 48-бабының 3-бабының ережелерін қолданбайды, оған сәйкес, егер осы баптың бірінші және екінші бөліктерінде көрсетілген мүлікке кіретін белгілі бір затты сот тәркілеу туралы шешім қабылдаған кезде оны пайдалану, сату немесе басқа себептермен тәркілеу мүмкін болмаса, сот шешімі бойынша ақшалай қаражат тәркіленуге жатады берілген заттың құнына сәйкес келетін сома.

Мұның себептері, ең алдымен, қылмыстық қудалау органдарының ҚДЖК-нің 3, 3-1-тармақтарының 299-бабының 3-бөлігінің талаптарын орындамауы болып табылады [3], оған сәйкес айыптау актісінде ҚК-нің 48-бабына сәйкес ықтимал тәркіленуге жататын мүлік туралы мәліметтер, мүліктің ҚК-нің 48-бабына сәйкес ықтимал тәркіленуге жататынын растайтын дәлелдемелер тізбесі болуы тиіс. Өз кезегінде прокурорлар қылмыстық іс-әрекет барысында алынған және пайдаланылған ақшалай қаражатқа баламалы соманы кінәлілерден өндіріп алу туралы талап-арыздарды мәлімдемейді.

Осылайша, парақорлық туралы істер бойынша тәркілеу, әдетте, Қылмыстық жолмен өндірілген кінәлі адамның мүлкі туралы мәліметтердің болмауына байланысты тағайындалмады. Бұл жағдай қылмыстық қудалау органдары тарапынан қылмыстық жолмен алынған мүлікті анықтау бойынша жұмыстың жеткіліксіздігін көрсетеді. Соттар мұндай фактілерді анықтаған кезде жеке қаулылармен жауап беруі керек деп санаймыз.

Құқық қолдану практикасындағы проблемалық мәселелердің бірі, біздің ойымызша, белгілі бір затты тәркілеуді ақшалай сомаға ауыстыру болып табылады.

ҚК-нің 48-бабының 3-бөлігіне сәйкес, егер осы баптың бірінші және екінші бөліктерінде көрсетілген мүлікке кіретін белгілі бір затты сот тәркілеу туралы шешім қабылдаған кезде оны пайдалану, сату немесе басқа себеп бойынша тәркілеу мүмкін болмаса, сот шешімі бойынша осы заттың құнына сәйкес келетін ақша сомасы тәркіленуге жатады.

Құқық қолдану практикасында, егер тәркілеу мүмкін судстігі сот шешім қабылдағаннан кейін анықталған жағдайда, белгілі бір затты тәркілеуді ақшалай сомаға қалай ауыстыруға болады деген сұрақ туындайды: жоғары тұрған сатымен сот үкіміне тиісті өзгеріс енгізу арқылы не үкімді орындау тәртібімен?

Соңғы жағдайда ҚІЖК-де сот шешімін орындау тәсілі мен тәртібін өзгерту (АІЖК-нің 246-бабы [4]) азаматтық процесте бар құқықтық институт жоқ. Осыған байланысты қылмыстық процеске ұқсас институтты енгізу, ал қылмыстық-құқықтық заңнамаға тиісті өзгерістер енгізілгенге дейін белгілі бір затты тәркілеуді ақшалай сомаға ауыстыру туралы мәселені шешу кезінде ҚІЖК-нің 476-бабының 17-тармағының ережелерін басшылыққа алу орынды болып көрінеді.

ҚР қолданыстағы Қылмыстық кодексінде, егер ол қылмыстық іс қозғауға құқығы бар органға пара бергені туралы ерікті түрде хабарлаған болса немесе кінәлі адам тарапынан пара бопсалау орын алған болса, пара берушіні ғана қылмыстық жауаптылықтан босату көзделеді. Бірақ пара алу бопсалаумен, қорқытумен, физикалық зорлық-зомбылықты қолданумен қатар жүрсе де, пара алу туралы қылмыстық іс қозғауға құқығы бар органға өз еркімен хабарлаған пара алушыны қылмыстық жауаптылықтан босату көзделмеген. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, пара алушыларды қылмыстық жауаптылықтан босатуды көздейтін ҚР Қылмыстық кодексіне арнайы норманы енгізу ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Агыбаев А.Н. Комментарий к Уголовному Кодексу Республики Казахстан. А.: Жеті-Жарғы, 2015 год.

2. БҰҰ-ның 2003 жылғы 31 қазанда қабылданған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Конвенциясы. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml

3. 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>

4. 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>

Есымханова З.К.
PhD, профессор
Тұран-Астана университеті

Зәмірбекқызы М.
докторант

Бұлақбай Ж.М.
экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

Сапарова Б.С.
PhD, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІН ЭКСПОРТТАУДЫ ДАМУ

Бұрын білім сапасы салынған университеттер саны, оқытушылар құрамы мен кітапхана қоры және өзгелерімен өлшенген болса, қазіргі жағдайда жоғары білімнің біліктілігі мен оқыту сапасын мойындату, академиялық ұтқырлық маңызды болып саналады.

Әрбір ұлт өзінің бірегейлігімен ерекшеленеді. Көп ұлтты болып табылатын мүмкіндіктерге толы Қазақстанда өзінің бірегейлігін көрсетуде, құндылықтарымызды жалпыға таратуда жоғары білімді интернационализацияландыру экономикалық тұрғыдан қоғамға жағымды өзгеріс әкелетіндігі сөзсіз. Мақаланың мақсаты – жаһандану дәуірінде қазақстандық жоғары білім қызметін экспорттауға шығару мүмкіндігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қарастыру.

Қазақстандық жоғары мектептің Болон жүйесіне енуінің нәтижесінде білім алудың үйлесімділігі, мамандықтарды ауыстыру мүмкіндіктері, «үздіксіз өмір бойы білім алу» қағидатына сәйкес даму, академиялық ұтқырлық бағдарламаларының еңбек нарығындағы мүмкіндіктерін кеңінен қолдануға мүмкіндік берген болатын.

Қазіргі заманауи талаптарға сәйкес жоғары білімді экспорттау мақсатында қазақстандық білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ел экономикасының дамуына мүмкіндік ретінде ұсынылады. Қазақстандық оқу орындарының тек академиялық ұйым ретінде ғана емес, халықаралық аренада болып жатқан өзгерістерге белсенді түрде «жұмсақ күштердің» көмегімен қатысып, әлемнің дарындылары мен талантты студенттерін жұмылдыру мемлекет үшін ұлттық басымдыққа айналуы ұсынылады.

Әлем деңгейіндегі шетелдік студенттер саны 2021 жылы 4 193 266 құрайды [1], бұл соңғы 45 жыл ішінде студенттер санының 8 есе артқанын көрсетеді. Халықаралық университеттер қауымдастығының (International Association of Universities) жүргізген сауалнама нәтижесінде 100 астам елдің университеттерінің 60% студенттердің физикалық ұтқырлығы бойынша балама көздерін таба білген болатын. Соның ішінде студенттердің виртуалды ұтқырлығы нәтижесінде вебинарларды, виртуалды сабақтар мен жаратылыстану ғылымдары бойынша онлайн дәрістерді қамтыған болатын. Мысалға, Тынық мұхиты аумағының университеттер Қауымдастығы мен АҚШ жарты шарының университеттер Консорциумы.

Халықаралық білім нарығында шетел студенттерін жұмылдыруға әлемнің көптеген елі белсенді түрде жаңа стратегиялар дайындаумен айналысып келеді. Мысалға, шетелдік тәжірибе ретінде Ирландияда «Irish Educated. Globally Connected» стратегиясының көмегімен шетел студенттерінің санын 2020 жылға 15% арттыру көзделген болатын. Бұл көрсеткіш 2016 жылы 8,8% құраған болатын [2]. Германияда шетел студенттерін тарту бойынша ұзақ мерзімді қойылған мақсатты алдын ала жоспарланған мерзімнен үш жыл бұрын жетуге мүмкіндік берген болатын.

Малайзия 2025 жылға қарай шетел студенттеріне 250 мың квота алу бойынша ел үкіметі «The Malaysia Education Blueprint 2015-2025» атты халықаралық бағдарламаны дайындаған болатын. Аталған бағдарлама Малайзиядағы оқытушылардың және ғылыми кадрлардың біліктілігін арттыру, жергілікті білімнің халықаралық стандарттарға сәйкестігі мен студенттердің әлемдік көзқарасын дамытуға негізделген [3].

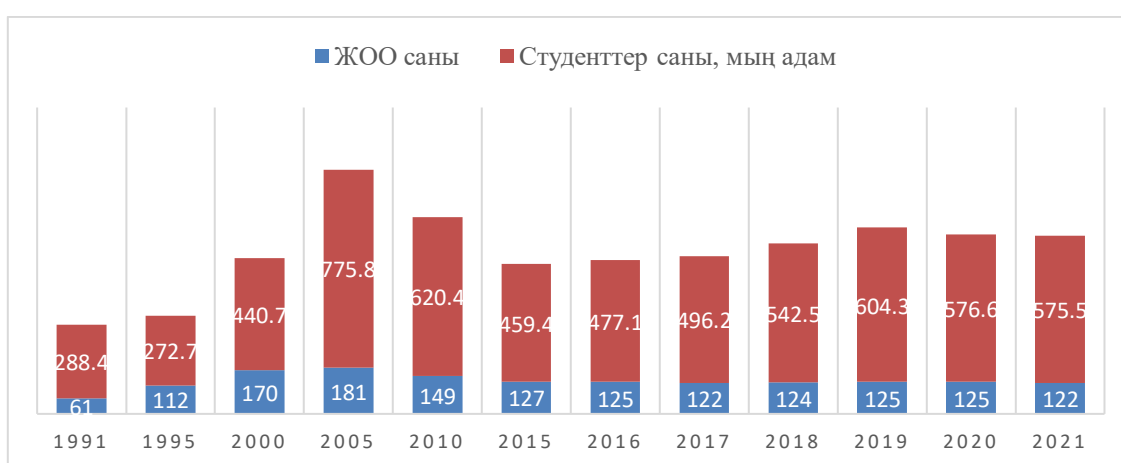
Интернационализацияландыру стратегияларының басты ерекшеліктеріне серіктестіктің үш деңгейі ретінде қарастыруға болады:

- Бірінші деңгей. Стратегиялық серіктестер орталықтан қаржыландырылады.
- Екінші деңгей. Факультет аралық серіктестер, факультетпен қаржыландырылады.
- Үшінші деңгей. Жеке серіктестіктер оқыту немесе зерттеу барысындағы өзара байланыс.

Шетел тәжірибесіне сүйене отыра, интернационализацияландыруды енгізудің басты себептеріне келесілер жатқызылады:

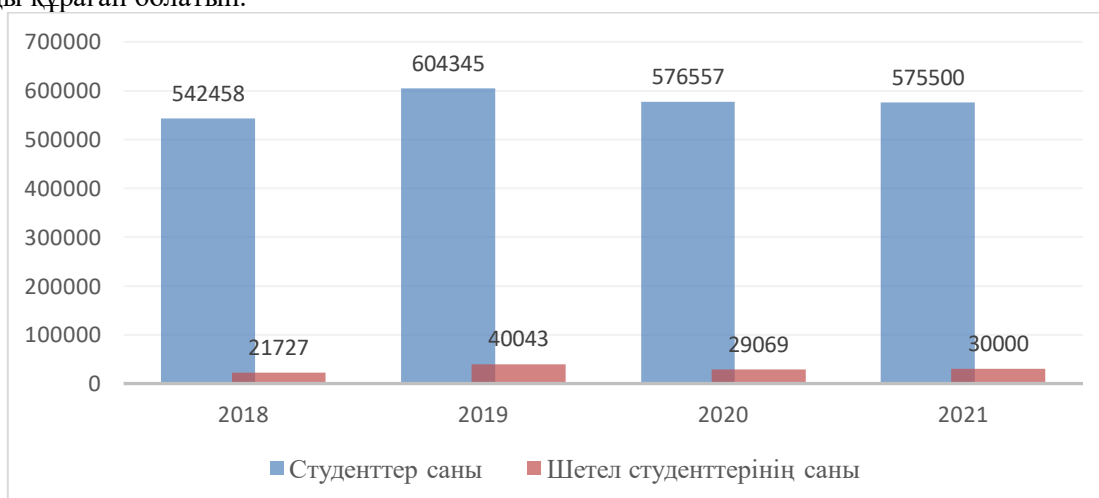
- ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- стратегиялық бірлестіктерді дамыту (саяси, мәдени, сауда, академиялық);
- адами ресурстардың потенциалын және мәдени сананы арттыру;
- халықаралық өзара ынтымақтастықты құру;
- білім беру қызметінің экспорттау индустриясын күшейту;
- өңірлік басымдықтарға өз пайдасын әкелу.

Әлем деңгейінде 220 миллион студент ЖОО білім алып жатса, ол 2000 жылмен салыстырғанда 100 миллионға артқан болатын [4]. Тәуелсіздік алған сәттен бастап елімізде жоғары мектепте қызмет атқарған 61 мекеме, 2001 жылы санын 185 дейін арттырған болатын. 2021 жылдан бастап елімізде 122 ЖОО өз қызметін жалғастырып келеді. Қазақстандағы ЖОО-ның қарқынының азаюымен бірлесе, білім алып жатқан студенттердің де саны төмендеген (1 -сурет).

1-сурет. Қазақстандағы ЖОО саны (бірлік) мен студенттер саны (мың адам)*
*Әдебиет негізінде құралған [5].

Келесі 2-суретте контингенті Қазақстанның ЖОО-дағы білім алушылар санынан шетел студенттерінің контингенті қарастырылады. 2018 жылға шетелдік студенттер саны -21 727 адамды құрайтын болса, 2019 жылдағы әлемдік дағдарысқа сәйкес 2020 жылы студенттер саны 26 069 адамды құраған болатын.

2-сурет. Қазақстанда білім алып жатқан шетел студенттерінің саны*
*Әдебиет негізінде құралған [6].

Қазақстандық оқу орындары халықаралық білім беру кеңістігінде өз беделін арттырып, 3-суретте QS рейтингі бойынша 14 қазақстандық оқу орнының тізімі мен Times Higher Education рейтингінде үш ЖОО (Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Satbayev University) енгізілген.

2022 жылы QS World University Rankings 2022 рейтингіне қазақстандық 14 ЖОО енген болатын. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ТОП-200 ЖОО ішінде 175 орынды, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті 328 орынды, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті 8 сатыға өз көрсеткішін арттырған болатын. С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті аталған рейтингте бірінші рет еніп 601+ иеленген болатын (3- сурет).

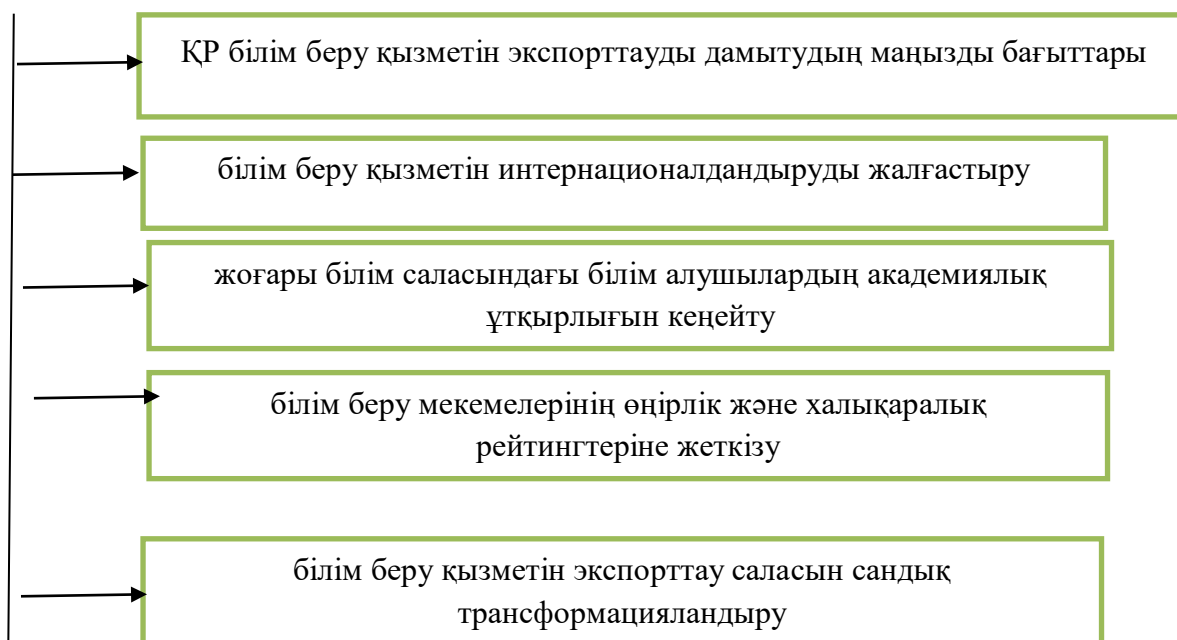

3-сурет. QS World University Rankings 2022 рейтингі)*

*Әдебиет негізінде құралған [7].

Қазақстандағы білім беру қызмет көрсетулерін экспорттауды дамытудың келесі бағыттарына назар аударған жөн: білім беру қызметін интернационалдандыруды жалғастыру; жоғары білім саласындағы білім алушылардың академиялық ұтқырлығын кеңейту; білім беру мекемелерінің өңірлік және халықаралық рейтингтеріне жеткізу; сандық білім беру үрдістерін, соның ішінде білім беру қызметін экспорттау саласын сандық трансформацияландыру (Сурет 4).

Төменде көрсетілген мәселенің салдарынан қазақстандық білім беру жүйесінде туындаған өзгерістер еліміздің жоғары білім саласының өзгеруіне, тиімді жүйені ұстануына мүмкіндік берген болатын. Сол себептен де білім саласын интернационализацияландырумен білім беру қызметін экспорттауды арттыру демографиялық мәселелерді шешудің құрамдас бөлігі ретінде ЖОО бағдарламаларына студенттерді жұмылдыру мәселесін шешуге мүмкіндік берер еді. Адами капиталды дамытудағы зерттеулермен ғылыми жаңалықтар елдің экономикалық өсуіне жағымды ықпалын тигізуге мүмкіндік береді.

4-сурет. ҚР білім беру қызметін экспорттауды дамытудың маңызды бағыттары
*Әдебиет негізінде құралған [7].

Білім беру қызметінің сапасын арттыру, жаңадан экспорттауға келетін бағдарламаларды даярлау гранттар негізінде жүзеге асырылуы керек. Бұл өз кезегінде оқу орындарының тиімділігі негізінде бөлінуі керек болады. Сонымен бірге жыл сайынғы мамандардың сапасын бақылау қорытындысы бойынша жеке рейтингті және қосымша қаржыландыруды ұсынуға болады. Аталған тәжірибені жүзеге асырумен отандық тәжірибеде қолдану Қазақстанның білім беру жүйесінің сапасын, әлемдік нарықтағы беделімен танымалдылығын арттыруға, білім негізінде қоғамның алға жылжуына қажетті интеллектуалды капиталды құруға мүмкіндік беретіні айқын.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Education at a Glance 2021. Official website of The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). https://www.oecd-ilibrary.org/education/international-and-foreign-student-mobility-in-tertiary-education-2010-2014-and-2019_1d5681e0-en
2. Official website of the Government of Ireland. Irish Educated, Globally Connected, an International Education Strategy for Ireland 2016-2020 builds on the significant progress made under Ireland's previous International Education strategy, Investing in Global Relationships 2010-2015. <https://www.gov.ie/en/publication/553ec-irish-educated-globally-connected-an-international-education-strategy-for-ireland-2016-2020/#>
3. Official website of ICEF. Malaysia Education Blueprint Report 2015-2025. <https://monitor.icef.com/2015/04/malaysia-releases-landmark-education-blueprint/>
4. Official website of The World bank. <https://www.worldbank.org/en/topic/tertiaryeducation#1> Last Updated: Oct 22, 2021
5. Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан// <http://www.stat.gov.kz>
6. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2020 года). <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/277692?lang=ru>
7. Официальный интернет-ресурс Центра Болонского процесса и академической мобильности. <https://enic-kazakhstan.edu.kz/post/98> (дата обращения 22.03.2022 г.)

Жахметова А.К.

«Мемлекеттік аудит» кафедрасының аға оқытушысы

Нұрлыбек З.З

«Мемлекеттік аудит» БББ 2 курс студенті

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ. (Қазақстан)

КӨЛЕҢКЕЛІ ЭКОНОМИКАҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ЖҮЙЕСІНДЕ АУДИТТИ ПАЙДАЛАНУ

Нарықтық экономиканың қалыптасуы, көлеңкелі экономиканың дамуына қарқынды жол ашты. Бақыланған экономикадан айырмашылығы, ол тіркелмеген және оны тек жанама әдістермен бағалау мүмкін емес. Қазақстан Республикасында көлеңкелі экономика үлкен дәрежеге ие бола бастағаннан бері, оны төмендету бойынша тиімді жұмыстарды ұйымдастыру қолға алына бастады. Қазақстандағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайында бейресми экономиканы ескерусіз қарастыруға болмайды. Сарапшылардың мәліметтері бойынша оның экономикалық айналымдағы үлесі ЖІӨ-нің 30%-на жетеді.

«Көлеңкелі экономика» алғаш 1930 жылдары тек қылмыстық жағынан ғана зерттеліп қарастырылған. Тек 70-жылдары экономистер «көлеңкені» зерттеу жұмыстарына тартылды. Экономиканың «көлеңкелі» шаруашылық қызметінің барлық қырларын зерттеген алғашқылардың бірі американдық ғалымы П.Гутман болды. «Жер асты экономикасы» атты мақаласында ол «көлеңкелі» қызметті бағаламау мүмкін еместігін сенімді түрде көрсетті. (1-кесте)

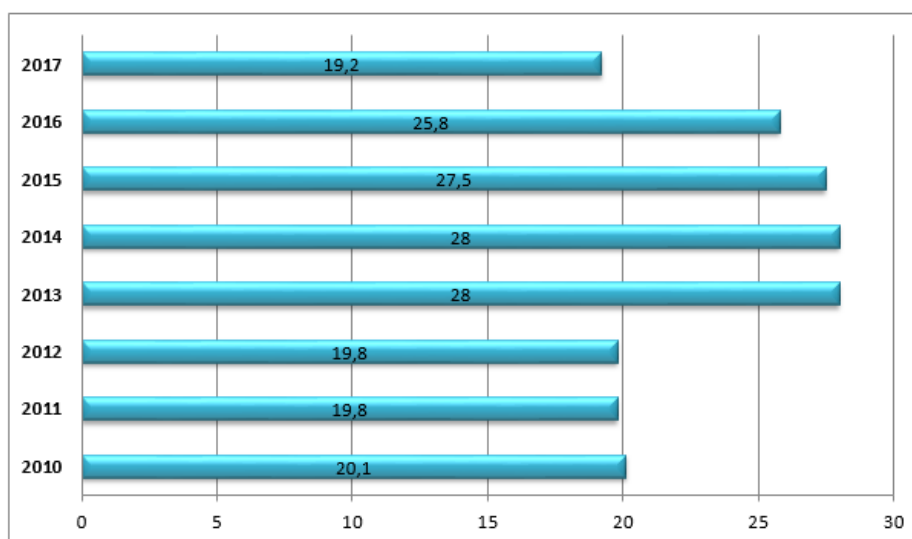
Кесте 1. Бейресми салаға экономистердің берген анықтамалары

Авторлар	Берілген анықтамалар
П.Гутманн	Бүкіл әлемнің қара нарығы ретінде орын алған көлеңкелі экономика – мемлекеттің ережелері мен шектеулерінің негізінде құрылды.
Гроссман	Көлеңкелі экономика – жеке қызығушылық мақсатындағы қызмет, қолданыстағы заңнаманы бұзатын қызмет.
Э. де Сото	Көлеңкелі экономиканың генезисін ашуда мүлдем жаңа бағыт әкелген ғалым. 1989 жылы жарыққа шығарған «Басқа жол» атты монографиясында экономиканың «формальды емес секторы» – тіркелмеген қарапайым тауар өндірісі туралы тың теорияны ұсынды.
Д.Мид, К.Морриссон	«Формальды емес» сала түсінігінің мәнін келесідей үш критерий байланыстырады. Олар: заңдылық, кәсіпорынның көлемі және өндірістің капитал сыйымдылығы.
М.Спанов	Салық салынбайтын және жалпы ішкі өнімде есептелінбейтін, заңсыз шаруашылық-экономикалық қызмет – көлеңкелі экономиканы сипаттайды.
Ю.В.Латов, С.Н.Ковалев	Көлеңкелі экономика – мемлекеттік есеп пен бақылаудан тыс дамып жатқан шаруашылық қызмет, сондықтан да ресми статистикада көрсетілмейді.

Ескерту:[1], [2], [3] әдебиеттерінен алынды.

1983жылы Белефельде көлеңкелі экономика бойынша алғашқы халықаралық конференция өтті, онда түрлі экономикалық процестер мен құбылыстар жағдайында бейресми сектордың болуы туралы 40-қа жуық баяндама ұсынылды. 1991 жылы Женевада еуропалық статистиктер арасында бейресми экономика мәселелері бойынша конференция өтті. Онда нарықтық экономикасы бар елдердегі көлеңкелі экономика статистикасы бойынша арнайы нұсқаулық тұжырымдалды.

Ресми мәліметтерге сүйенсек 2016 жылы көлеңкелі экономика ЖІӨ-нің 25,8% құраған. Ал 2015 жылы 27,5% құраса, 2013 жылы 28% көрсеткен. [4] (1-сурет)

Сурет 1. ҚР-дағы көлеңкелі экономиканың ЖІӨ-дегі мөлшерлері, %

Көлеңкелі экономикаға қарсы күрес – салық жүйесін оңтайландыру, шағын бизнеске қолдау білдіру және т.б. бірқатар шаралар арқылы жүргізіледі. Көлеңкелі экономиканың көлемін азайтуға бағытталған шаралар ҚР Үкіметінің 2013 жылғы 28 ақпандағы қаулысымен бекітілген, «Қазақстан Республикасында көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимылдың 2013-2015 жылдарға арналған кешенді жоспары» аясында іске асырылуда.

Елдегі көлеңкелі экономиканың деңгейін қысқарту және экономика субъектілерін көлеңкелі жағдайға итермелейтін себептерін түбегейлі жою үшін біз мынандай мәселелерді шешуіміз қажет:

- салықтық әкімшілендіруді жетілдіру;
- ақшасыз есеп айырысуды дамытуға қолдау көрсету;
- мемлекеттік қызмет көрсетулердің сапасын жақсарту, бизнесті жүргізуге қолайлы және тиімді жағдайларын жасау;
- халықтың құқықтық мәдениеті деңгейін жоғарылату, сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізу.

Осы аталған мәселелерді шешуде аудиттің алар орны ерекше. Нарықтық экономика жағдайында тиянақты, қатаң бақылау, тексеру ерекше орын алатыны аудиторлық тексеріс маңызды болып табылады. Аудит нәтижесінде ғана нарықтық қатынас жолымен дамудың тиімділігі іске асырылады. Жоғарыдағы аталып кеткен мәселелерді шешу аудиторлық бақылау арқылы жүзеге асырылады. Ал бұл нарық экономикасының дамуына өз әсерін тигізеді.

Анықталған бұзушылықтарды сыныптау, сондай-ақ оларды жою нәтижелері туралы есептілікті қалыптастыру кезінде бірыңғай көзқарасты қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау органдары бұзушылықтар сыныптауышын қолданады.

Бұзушылықтар сыныптауышын республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті ішкі мемлекеттік аудит жөніндегі уәкілетті органмен келісу бойынша әзірлейді және бекітеді.

Аудитті қаржылық, экономикалық, техникалық, заңдық және басқа да қызмет салаларында жүргізуге болады. Аудиттің ең негізгі мақсаттарының бірі – мекемелердің қаржылық есеп берулерінің нақты екендігін анықтау болып табылады. Бұл көлеңкелі экономикаға тосқауылдар қоюға мүмкіндік береді. Аудит жүргізудің ерекшелігі сол, заңсыз тұстарды алдын ала ашуға мүмкіндік береді. Көптеген жағдайда ол техникалық қателерден бөлек, осы көлеңкелі іс-қимылдардың жолын кеседі.

Қазақстан «көлеңкелі экономикамен» күрестің бір жолы ретінде Еуразиялық экономикалық одақ аясында тауарларды таңбалауды бастады. Аяқкиім саласы елімізде міндетті цифрлық таңбалау енгізілетін алғашқы салалардың бірі. «Қаржы министрлігіне қарасты Мемлекеттік кірістер комитетінің деректері бойынша аяқкиімнің көлеңкелі нарығы жалпы көлемнің шамамен 48,5%-ын құрайды. Аяқ киімнің цифрлық таңбалануы нарықты «ағартуға» және оны контрафактіден тазартуға ықпал етпек. Осылайша, 2021 жылғы 01 қарашадан бастап таңбаланбаған аяқкиімді өндіруге және ел аумағына әкелуге тыйым салынады. Сонымен қатар, елімізде 2022 жылы сүт өнімдеріне де цифрлық таңбалауды енгізу жоспарланған. Міндетті

цифрлық таңбалауды енгізуге кеден қоймалары да дайындалуда. Қойма аумағында кедендік рәсімдер кезінде шетелдік зауыттарда таңбаланбаған тауарға Data Matrix цифрлық коды бар стикерлер немесе этикеткалар орнатылатын болады.

Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау органдары жүргізілетін мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау қорытындыларын жүйелі түрде талдайды, бюджеттің атқарылуы, мемлекет пен квазимемлекеттік сектор субъектілерінің активтерін пайдалану процесінде анықталған бұзушылықтар мен кемшіліктердің себептері мен салдарларын жинақтап қорытады және зерделейді. Жүргізілген талдау қорытындылары бойынша мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау органдары Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасын жетілдіру және Қазақстан Республикасының қаржы жүйесін дамыту жөнінде ұсыныстар әзірлейді және оларды тиісті уәкілетті органдардың қарауына ұсынады.

Көлеңкелі экономика – қазіргі таңдағы өзекті, көзге көрінбейтін экономиканың бір саласы болып табылады. Қанша жерден көлеңкелі болғанымен экономикада өзіндік орны бар. Кеше де, бүгін де болған бұл заң бұзушылықтар әлі де орын алуда. Осы орайда, мәселені шешу мақсатындағы менің басты ұсынысымыз – квазимемлекеттік секторлардан бөлек, жалпыға бірдей аудитті енгізу, аудит жүргізудің негізгі қағидаларын сақтай отырып, қоғамда аудитке деген жауапкершілік түсінігін қалыптастыру. Қазіргі біздің экономиканы көтерудің бірден бір жолы осы заңсыз экономикамен күресу болып табылады. Бейресми әрекеттермен күресу, таралу масштабына сәйкес өте қиын. Көлеңкелі экономикамен күресте икемді салық жүйесін жасау, шағын бизнеске, шаруа қожалықтарына мемлекет тарапынан қолдау көрсету аздық етеді. Көптеген елдердің тәжірибесіне сүйенсек, қоғамда қаржылық сауаттылық болмаған жағдайда, мемлекеттің жасаған іс-шаралары пайдасыз болып табылады. Қоғамда уақытылы салық төлеуге, бизнесті заңдастыруға деген және т.б. түсініктер болғанда көлеңкелі экономика деңгейі әлдеқайда төмен болар ма еді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Орталық Қазақстанның ресми сайты. «Көлеңкелі экономикамен» күрес – таңбалау – «Орталық Қазақстан» газетінің ресми сайты (ortalyq.kz)
2. Уикипедия. Көлеңкелі экономика – Уикипедия (wikipedia.org)
3. Everaoh интернет журналы. Көлеңкелі экономика – көлеңкелі экономиканың себептері (everaoh.com)
4. Электронды сервиске арналған Ұлттық портал. Қазақстанда көлеңкелі экономика 26 пайызды құрады (mail.kz).
5. Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы 2015 жылғы 12 қарашадағы №392-V ҚРЗ.https://kodeksy.kz.com/o_gosudarstvennom_audite_i_finansovom_kontrolle/33.htm.

Жахметова А.К.

Ергалиева С.К.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

КВАЗИМЕМЛЕКЕТТІК СЕКТОР СУБЪЕКТІСІНІҢ ДЕБИТОРЛЫҚ БЕРЕШЕГІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТІ

Кез келген квазимемлекеттік сектор субъектісінің тұрақтылығының негізі оның қаржылық жағдайы болып табылады. Квазимемлекеттік сектор субъектісінің қаржылық жағдайының тұрақтылығы дебиторлық берешекті басқарудың тиімділігіне байланысты. Бұл нарықтық экономиканың тұрақсыздығы жағдайында өте маңызды. Дебиторлық берешектің өсуі кәсіпорынның қаржылық жағдайына кері әсерін тигізеді, қаражат тапшылығының пайда болуына ықпал етеді, кәсіпорынның ағымдағы қызметін жүргізу үшін қаржылық ресурстарға қажеттілігін арттырады. Әрбір квазимемлекеттік сектор субъектісі дебиторлық берешекті азайтуға талпынады.

Квазимемлекеттік сектор субъектісі ретінде «Қазпошта» А.Құйымының негізгі қызметіне жедел немесе тұрақты пошталарды қабылдау, тасымалдау, жіберу және де қоғамдық газет-

журналдарды жеткізу жатады. Сонымен қатар, ұйым қазақстандық банктерге несие беру және өтеу аясында агент қызметін көрсетеді.

Арнайы мақсаттағы аудит жүргізуге арналған шартты орындау кезінде аудиторлық ұйымның алған мәліметтері, мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау органдарына ұсынылатын мәліметтерді қоспағанда, коммерциялық құпияны құрайды.

Дебиторлық берешек ұйым активтерінің маңызды бөлігі болып табылады. Оның үстіне кез келген кәсіпорынның қазақстандық балансының заманауи құрылымына байланысты ол бірінші бөлімнен де, оның екінші бөлімінен де өтеді. Дебиторлық берешек – бұл кәсіпорынның шаруашылық-өндірістік қызметі процесінде сатылған өнім бойынша сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің міндеттемелері және жауапты тұлғалардың мерзімі өткен міндеттемелері.

Дебиторлық берешек тізбесі кәсіпорынның келесі міндеттемелерін қамтиды:

- 1) өндіріп алуға жататын берешек;
- 2) алынған шот-фактуралар;
- 3) активтерді сатып алу үшін алдын ала төлемдер.

4) ірі кәсіпкерлік компаниялармен және олардың еншілес ұйымдарымен операциялар бойынша дебиторлық берешек.

- 5) басқа да дебиторлық берешек.

Айта кету керек, кәсіпорынның қаржылық жағдайына дебиторлық берешектің болуы емес, оның мөлшері, қозғалысы және нысаны, себебі әсер етеді. Дебиторлық берешектің пайда болуы кредиторлық берешек сияқты қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүйесі бойынша шаруашылық қызметтегі объективті процесс.

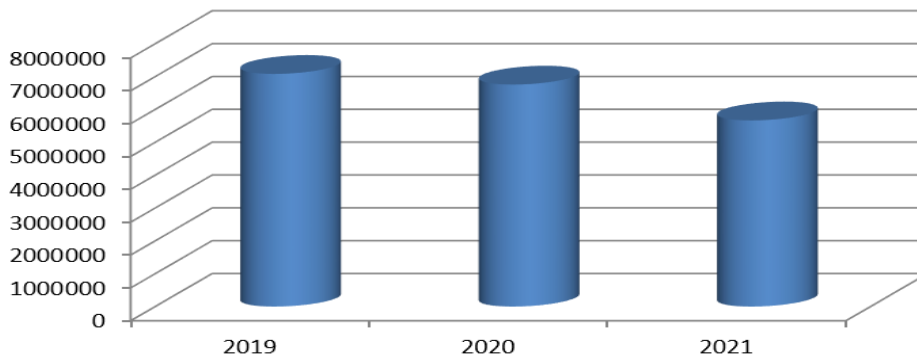

1-сурет. «Казпошта» АҚ дебиторлық берешектер мен басқа да активтердің өзгерісі

Жүргізілген аудит бойынша АҚ «Казпошта» ұйымының дебиторлық берешектері қарастырылды. (1-сурет)

Дебиторлық берешек әрқашан есеп айырысу тәртібін бұзу нәтижесінде қалыптаса бермейді және қаржылық жағдайды нашарлатпайды. Сондықтан оны толық көлемде меншікті қаражатты айналымнан шығару ретінде қарастыруға болмайды, өйткені оның бір бөлігі банктік несиелеу объектісі ретінде қызмет етеді және кәсіпорынның төлем қабілеттілігіне әсер етпейді.

2-суреттен қарасақ, ұйымның дебиторлық берешегінің қалыпты түрде төмендеуін байқауға болады. Яғни, бұл көрсеткіштің төмендеуі кәсіпорын қызметінің қалпына келуін, қызметтерді жеткізудің немесе сатудың жаңа деңгейіне жетуін, кәсіпорында активтердің болуын және дұрыс маркетингтік саясатты көрсетеді.

2-сурет. «Қазпошта» АҚ жасалған аудит қорытындысы бойынша дебиторлық берешегі

Квазимемлекеттік сектор субъектісі «Қазпошта» АҚ ұйымының дебиторлық берешек деңгейіне сыртқы факторлар әсер ете алады. Ол сыртқы факторларға елімізде болған экономикалық жағдайларды жатқызуға болады. Мысалы, қаңтар оқиғасын алатын болсақ. Бұл оқиға «Қазпошта» АҚ ұйымына әсерін тигізді деуге болады. Соған байланысты дебиторлық берешекті тиімді басқару қолға алынды. Дебиторлық берешекті тиімді басқару үшін, сондай-ақ басқа айналым активтері, оның құрамын талдау қажет. Дебиторлық берешектің тым жоғары көрсеткіштері айналым құралдарының ұтқырлығын төмендетеді, нәтижесінде қаржылық циклдің ұзақтығы артады. Қазіргі экономикалық жағдайларда дебиторлық берешекті басқару жүйелік тәсіл негізінде жүзеге асырылады, оның мәні өзара байланысты әдістерді қолдану болып табылады. Яғни тиімді басқару осы көрсеткіштерге бағытталған:

- дебиторлық берешекті жан-жақты талдау;
- қолма-қол ақша түсімдері мен төлемдерін салыстыру;
- бөлінген қаражат көлемін анықтау
- дебиторлық берешекке инвестициялау;
- несие саясатын қалыптастыру;
- дебиторлық берешекті өндіріп алу тәртібін әзірлеу;
- альтернативті әдістерді қолдану тәжірибесін кеңейту
- дебиторлық берешекті өтеу;
- қозғалысты басқару жүйесін қалыптастыру және уақытылы дебиторлық берешекті өндіріп алу.

Жалпы айтқанда, Қазақстан Республикасының экономикалық саясатында квазимемлекеттік сектор субъектілері маңызды рөл атқарады. Олар мемлекеттік және үкіметтік даму бағдарламаларына қатысады, оның аясында бюджет қаражатын пайдаланады. Дебиторлық берешектің азаю динамикасы, оның құрамы мен құрылымы ұйымның капитал айналымына айтарлықтай әсер етеді және тиісінше оның қаржылық жағдайымен тығыз байланысты. Демек, квазимемлекеттік сектор субъектілеріне дебиторлық берешегіне аудит жүргізудің және олардың ел экономикасына әсерін бағалаудың өзектілігі жылдан жылға артып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Аудиторлық қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 20 қарашадағы Заңы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000304_#z176
2. «Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 12 қарашадағы Заңы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000392#z63>
3. Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің 2015 жылғы 30 қарашадағы № 21-НҚ нормативтік қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012595>
4. Аудиторский отчет за 2021год ТОО «КПМГ АУДИТ» <https://gr5.gosreestr.kz/p/ru/GrObjects/objects/teaser-view/174359?EIDossierTabId=AuditReports>
5. Аудиторский отчет за 2020год ТОО «КПМГ АУДИТ» <https://gr5.gosreestr.kz/p/ru/GrObjects/objects/teaser-view/174359?EIDossierTabId=AuditReports>
6. Аудиторский отчет за 2019год ТОО «КПМГ АУДИТ» <https://gr5.gosreestr.kz/p/ru/GrObjects/objects/teaser-view/174359?EIDossierTabId=AuditReports>

МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТЕГІ СЕРТИФИКАТТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мемлекеттік аудитор біліктілігін иеленуге үміткер адамдарды сертификаттау (бұдан әрі – сертификаттау) – білімін растау және Ұлттық комиссияда әңгімелесу арқылы кандидатқа тиісті деңгейдегі мемлекеттік аудитор біліктілігін беру рәсімі.

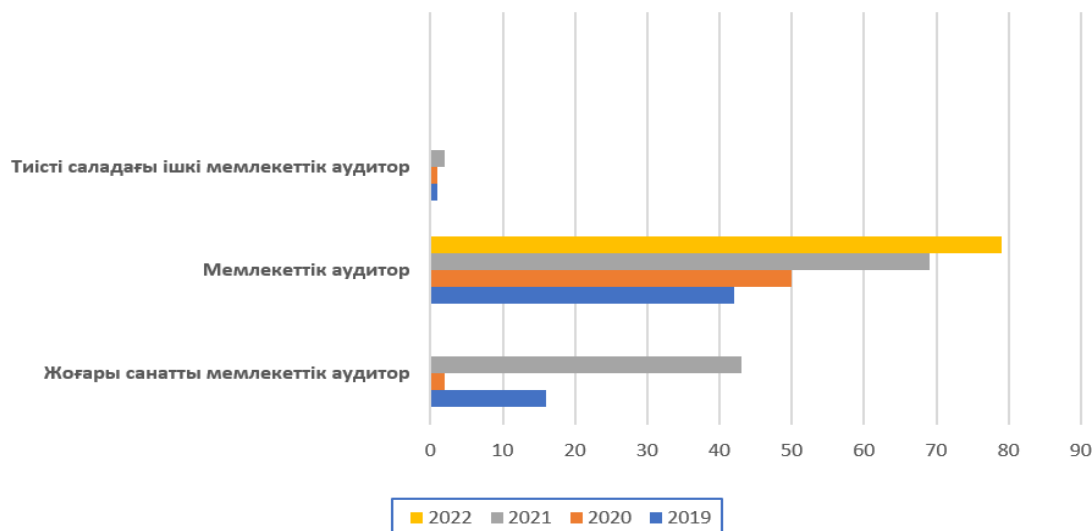
2017 жылдың 01 қаңтарынан бастап мемлекеттік аудитті жүзеге асыратын мемлекеттік әкімшілік қызметкерлердің біліктілігі міндетті түрде мемлекеттік аудитор сертификатымен расталуы тиіс деген заңды норма бекітілді.

Сертификаттау Мемлекеттік аудитор біліктілігін иеленуге үміткер адамдардың кәсіби, іскерлік қасиеттерінің, әлеуметтік мүмкіндіктерінің жан-жақты және объективті сипаттамасын алу мақсатында жүргізіледі. Сертификаттауды жүзеге асыру үшін сертификаттау жөніндегі Ұлттық комиссия құрылған. Аталған комиссияның жұмыс органы республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі Есеп комитеті болып табылады, сонымен қатар Есеп комитетінің төрағасы Ұлттық комиссияның да төрағасы болып саналады.

Мемлекеттік аудитор біліктілігін иеленуге үміткерлерді сертификаттауға экономика, менеджмент, қаржы, есеп және аудит, мемлекеттік және жергілікті басқару, мемлекеттік аудит, құқық салаларының бірінде жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар, сыртқы мемлекеттік аудит пен қаржылық бақылаудың уәкілетті органдарының және ішкі мемлекеттік аудит пен қаржылық бақылаудың уәкілетті органдарының мемлекеттік аудиторлары санаттарына қойылатын типтік біліктілік талаптарына жауап беретін тұлғалар жіберіледі [1].

Ұлттық комиссия отырысының қорытындылары Ұлттық комиссия Төрағасы және хатшысы қол қоятын хаттамасымен рәсімделеді. Сертификаттаудың қорытындылары Ұлттық комиссия отырысының хаттамасына қол қойылған күннен бастап бес жұмыс күнінің ішінде Есеп комитетінің интернет-ресурсында жарияланады.

Есеп комитетінің ресми сайты ақпаратына сәйкес атап айтар болсақ, Мемлекеттік аудитор біліктілігін иеленуші кандидаттар санының соңғы төрт жылда, яғни 2019-2022 жылдар аралығында бірқалыпты қарқынды артып келе жатқанын байқауға болады (1 сурет).

Сурет 1. Мемлекеттік аудитор біліктілігі сертификаты бар адамдардың көрсеткіші

Сертификаттау жүйесі – мемлекеттік аудит саласының дамуына үлкен әсер етуші процестердің бірі. Бірақ осы саланың өзінде шешілуі тиіс көптеген мәселелер жатыр. Қазіргі таңда мемлекеттік аудиторлардың біліктілікті арттыру жүйесі әлсіз екені анық. Оның бірнеше себептерін қарастыруға болады.

Біріншіден, Мемлекеттік аудиторларды сертификаттау жүйесі негізінен арнайы бекітілген пәндер бойынша тестілеу арқылы жүргізіледі, сонымен қатар тестілеуді жобалау мен ұйымдастыру бұрыннан бекітілген ұйым тарапынан жүзеге асырылады. Яғни бұрынғы тест ақпараттарына деген қолжетімділік үміткердің білімі мен қабілетінің дұрыс бағаланбауына әкеледі. Сондай-ақ, жалпы ақпараттар мен тест тапсырмаларының жаңашаланбауы әсерінен кандидаттардың бұрынғы мәліметтер бойынша сұрақтардың жауаптарын жаттап баруы әбден мүмкін. Сәйкесінше, үміткерлердің оқу процесінде білімдерін және біліктіліктерін арттыруға ынталары болмайды. Бұл жағдай жалпы критерийлерге сай емес адамдардың өзі сертификат иегері атануына жағдай жасап отыр.

Екіншіден, сертификаттау жүйесі, яғни мемлекеттік аудит мамандарының біліктілігін арттыру сертификатын иелену үлкен дайындықты, білімді жетілдіруді талап етеді. Осы мәселе тұрғысынан аудиторлардың білімін арттыруға көмектесетін қосымша курстар қарастырылмаған. Оның үстіне, мемлекеттік аудиторлардың өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуы үшін ешқандай ынталандыру шаралары жасалынбайды. Сондай-ақ ол жалпы бағалау жүйесінде қарастырылмайды. Бағалаудың жеке аудиторлық қызметтің нәтижесі бойынша ғана емес, жеке тұлға ретінде өзін-өзі жетілдіру тұрғысынан да қарастырылғаны жөн.

Аталған мәселелерді шешу үшін келесідей ұсынымдар ұсына аламын. Мемлекеттік аудиторларды сертификаттау жүйесіне әр жыл сайын жаңартылып отыратын, сондай-ақ арнайы білім мен біліктілікті бағалауға арналған адамның ойлау қабілетін іске қосатын әртүрлі деңгейлік тапсырмаларды құрастырушы қосымша ұйым бекіту. Сонымен қатар, мемлекеттік аудиторлардың өзін-өзі жетілдіруіне мүмкіндік беретін қосымша курстарды қалыптастыру қажет деп ойлаймыз.

Мемлекеттік аудит саласында ел игілігі үшін қызмет етуге ынталы мамандар, яғни еліміздің орта буын өкілдері – жастар көп көңіл бөліп, дамуына үлес қосқаны жөн. Жастар арасында мемлекеттік аудит саласының алатын орны мен маңызын ескеру қажет. Осы орайда бірнеше әлеуметтік-экономикалық мәселе сұрақтары туындайды.

Мәселе сұрақтарына жауап алу үшін жастар арасында, яғни мемлекеттік аудит саласы бойынша білім алушы студенттері арасында анонимді сауалнама жүргізілді (2 сурет).

Мемлекеттік аудит қызметкерлерін сертификаттау жүйесі бойынша сауалнама

*Чтобы сохранить изменения, войдите в аккаунт Google. Подробнее...
* Обязательно

Мемлекеттік аудит мамандығы бойынша қай курста білім алып жатырсыз? *

1
 2
 3
 4

Мемлекеттік аудит мамандығы өзіңізге ұнайды ма? *

иә, әрине
 жоқ
 Другие: _____

Болашақта өз салалары бойынша жұмыс жасаймын деп ойлайсыз ба? *

иә, әрине
 жоқ
 Другие: _____

Қазіргі таңда мемлекеттік аудит саласы қаншалықты маңызды деп ойлайсыз? *

маңыздылығы төмен

Қазіргі таңда жастардың мемлекеттік аудит саласына деген қызығушылықтары қандай деп ойлайсыз? Өз ойыңыз:

төмен
 орташа
 жоғары
 Другие: _____

Мемлекеттік аудит мамандарын сертификаттау қаншалықты маңызды әрі қажетті деп ойлайсыз? Өз ойыңыз:

өте маңызды
 орташа
 маңыздылығы төмен
 Другие: _____

Мемлекеттік аудит саласының мамандарын сертификаттау жүйесіне қандай өзгертулер енгізер едіңіз? Өз ойыңыз:

өзгертулер енгізу қажеттілігі жоқ
 Другие: _____

Елімізде негізтен Тәуісі сападағы ішкі мемлекеттік аудиторлар саны аз деп ойлайсыз? Өз ойыңыз:

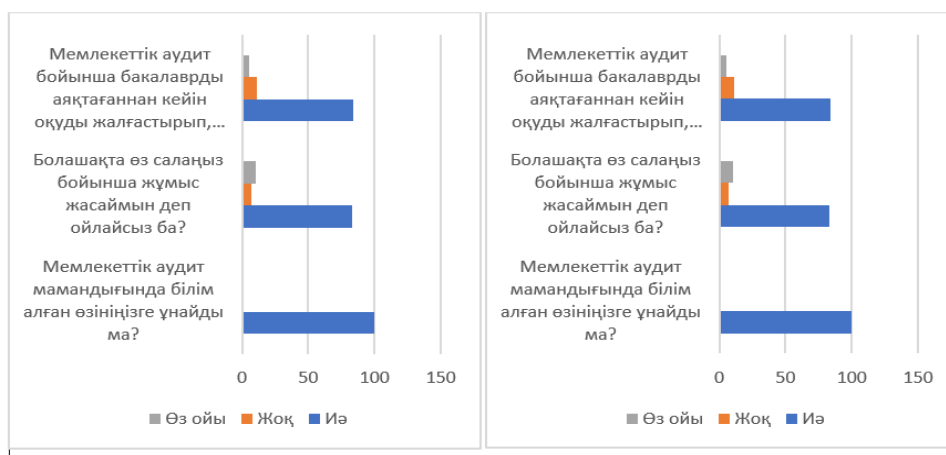
мамандардың жетспеушілігі
 сертификациялау жүйесінің күделілігі
 Другие: _____

Елімізде негізтен Жоғары санатты мемлекеттік аудиторлар саны аз деп ойлайсыз? Өз ойыңыз:

мамандардың жетспеушілігі

Сурет 2. «Google Диск» қосымшасы арқылы құрастырылған анонимді сауалнама үлгісі

Сауалнамаға Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Мемлекеттік аудит» мамандығы бойынша 3, 4 курс студенттері бойынша жалпы 30 адам белсенді қатысты. Сауалнаманың қорытындысы пайыздық мөлшерлеме арқылы есептелініп 3-суретте көрсетілген [3].

Сурет 3. «Мемлекеттік аудит» білім алушыларының сауалнама бойынша жауаптарының көрсеткіштері, %

Сауалнама нәтижелері жастардың мемлекеттік аудит саласын дамытуға ынталы екенін көрсетеді. Сонымен қатар, осы салада білікті маман болып, жастар арасында насихаттап, олардың қызығушылықтарын арттыруға және мемлекеттік аудит қызметкерлерін сертификаттау жүйесін біршама тиімділігі бойынша жақсартуға ниет білдірді.

Есеп комитетінің интернет-ресурстарында жарияланған ресми ақпараттарға сүйенсек, тиісті саладағы ішкі мемлекеттік аудитор мен жоғары санатты мемлекеттік аудиторлар санының салыстырмалы түрде аздығы байқалады. Сауалнамада осы мәселелер де қарастырылды. Осы мәселелерді шешу мақсатында Мемлекеттік аудит саласы мамандарын сертификаттау жүйесіне тиімді өзгертулер енгізу қажет. Мысалы, университет қабырғасында сертификацияның бір сатысын қосу немесе сертификациялау форматында халықаралық стандарттардан алынған өзгерістерді енгізу және т.б.

Тиісті саладағы ішкі мемлекеттік аудиторлар мен Жоғары санатты мемлекеттік аудиторлар санын арттыру мақсатындағы басты ұсынысым – иеленген біліктілік деңгейі бойынша белгілі бір мерзімге арналған шектеу қоюды енгізу. Ол әртүрлі мерзімді қамтуы мүмкін.

Мемлекеттік аудитор мамандығы тәуелсіз мемлекеттік бақылау саласындағы болашағы зор мамандықтардың бірі болып табылады, оның бейіні қазіргі таңда мемлекеттік қаржылық бақылауды раформалау жолымен қалыптасып жатқан болашақ мемлекеттік аудит жүйесіне толықтай сай келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Мемлекеттік аудитор біліктілігін иеленуге үміткер адамдарды сертификаттау қағидаларын бекіту туралы» Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің 2015 жылғы 15 желтоқсандағы № 22-НҚ нормативтік қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012720>

2. «Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі Есеп комитеті» сайты. <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep?lang=kk>

3. «Google Диск» қосымшасы арқылы құрастырылған анонимді сауалнама. https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdRwL1NWQ47budGKnQp1yunKwQNVOW8FVNxo2_YpTsEWWH8IA/viewform?usp=sharing

МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ КЕПІЛДІК БЕРГЕН ҚАРЫЗДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІК АУДИТІ

Қазіргі уақытта Қазақстан экономикасында сарапшылар қауымдастығы мемлекеттік органдармен бірлесіп, экономикалық өсу моделін құру тәсілдерін іздеуде. Даму институтында меншікті қорғау мәселесі өзекті бола түсуде. Экономикалық ортада мүліктің сақталуын бағалау үшін тәуелсіз институт құрылды, ол өз кезегінде аудит деп аталады [1,13]. Қазақстанда белсенді түрде дамып келе жатқан тиімділік аудиті ең сұранысқа ие аудиттің бірі. Бұл аудит кәсіпорын жұмысындағы кемшіліктерді табуға бағытталған.

Соңғы бірнеше жылда басқару аудитінің әртүрлі нысандары кеңірек тарады, олардың ішінде аудиттелетін жүйенің тиімділігін, нәтижелілігін және экономикалық оңтайлылығын бағалауға бағытталған тиімділік аудитін де бөліп көрсетуге болады. Несиелік ұйымдарда тиімділік аудиті кепілі бар қарыздарды пайдалануға қатысты тәуекелдерді басқару жүйесінің тиімділігін тексеруге бағытталған, соның ішінде банктік тәуекелдерді бағалау әдістемесінің және банктік тәуекелдерді басқару рәсімдерінің толықтығы мен тиімділігін тексеруді қоса алғанда тексеруге бағытталған барлық іс-шаралар кешенін қамтиды [2,9]. Сондай-ақ, кепілі бар қарыздарды тиімді пайдалану аудиті тәуекелдерді басқарудың әртүрлі процестеріне әсер етеді. Тиімділік аудиті арқылы несиелік мекеме ең ұтымды және тиімді шешімдерді қабылдау процесін жүзеге асырады. Кез келген басқа коммерциялық ұйым сияқты, несие ұйымы үшін көп мақсатты оңтайландыру міндеті – пайданы барынша арттыру. Бұл міндетті реттеу несие берушілер және қаржы нарықтары қойған көптеген әлеуетті мақсаттардың, тәуекелдердің және көптеген шектеулердің жиынтығының нәтижесі болып табылады.

Мамандандырылған әдебиеттерде атап өтілгендей, кепілі бар қарыздарды тиімді пайдаланатын несиелік мекемелер инвестициялық компаниялар ретінде тәуекел мен сыйақыны теңестіру режимінде жұмыс істейді, сонымен бірге активтер мен пассивтерді басқару принциптеріне сәйкес олар тәуекелге байланысты түзетілген капитал кірісін барынша арттыруға ұмтылады. Несиелік ұйымның дұрыс инвестициялау жолын таңдауы тәуекелдерді басқару құралдарының көптігімен және осындай тәуекелдерді объективті бағалауды талап ететіндігімен ерекшеленеді. Мұндай бағалау кепілі бар қарыздар тиімді пайдалану аудиті арқылы нақты қамтамасыз етіледі, оның негізгі міндеттері тәуекелдерді бақылауды жоғалту бағыттарын анықтау, қолданыстағы тәуекелдерді басқару жүйесінің тиімділігін, орындалатын операциялардың сипаты мен көлемін бағалау, оның жетілдірілуі [3,21].

Бір жағынан, кепілі бар қарыздармен жұмыс істейтін несиелік мекемелер нарықтың кәсіби қатысушылары бола отырып, өнімділік аудитінсіз де кедергілерді жеңіп шыға алады. Бірақ, екінші жағынан, нақты тәуекелдің жоғарылауы үшін алғышарттардың бар-жоғын анықтауға мүмкіндік беретін тиімділік аудитінің нәтижелері зор. Мысалы, несиелік тәуекелдің немесе қаржыландыру құнының артуы әрқашан нарықтық конъюнктураның нашарлауы кезінде несиелік қордың қысқаруына әкеледі. Сондықтан кепілі бар қарыздарды тиімді пайдаланатын тиімділік аудитінің нәтижелері, әсіресе қолайсыз нарық жағдайында қабылданған шешімдердің бағыты мен сапасына әсер етеді. Демек, тиімділік аудитін нарықтық конъюнктураның өзгеруіне несиелік мекемелердің теориялық оңтайлы жауаптарын талдау құралы деп атауға болады. Тиімділік аудиті ақша-несие саясатының банктік арнасын бағалаудың қосымша құралы ретінде де пайдаланылуы мүмкін.

Халықаралық тәжірибеде тиімділік аудиті сыртқы мемлекеттік қаржылық бақылауды жүзеге асырудың құрамдас бөлігі болып табылады. Канадада мемлекеттік аудитті Парламент депутаты болып табылатын Бас аудитор кеңсесі жүзеге асырады [4,2].

Тиімділік аудиті саласындағы әлемдік тәжірибе көрсеткендей, оны жүргізудің мақсаты белгіленген мақсаттарға жету үшін бақылау объектілерінің мемлекеттік және басқа ресурстарды қаншалықты тиімді пайдаланатынын нақты анықтау ғана емес, сонымен бірге қоғамның осы ресурстарды пайдалану арқылы одан алатын нақты әсерін бағалау болуы керек [5,7].

Қазақстандағы мемлекет кепілдік берген қарыздарды пайдалануға қатысты тиімділік аудитін зерттеудің жетекші бағыттарына мыналар жатады:

- Активтерге кепілдік беру;

- Өнімділікті бағалау және бақылау;
- Өнімділік деректерінің шынайылығы;
- Ресурстарды үнемді пайдалану;
- Нормативтік және құқықтық ережелерді сақтау;
- Алға қойылған міндеттерді жүзеге асыру.

Қазақстандағы мемлекет кепілдік берген қарыздарды пайдалануға қатысты тиімділік аудиті негізінен тексерілетін ұйым жұмысының негізгі мақсаттарына жету үшін бар ресурстарды қалай пайдаланғанын талдайды.

Қазақстандағы мемлекет кепілдік берген қарыздарды пайдалануға қатысты тиімділік аудитінің фокусын тиімділік, өнімділік және үнемділік сияқты нәтижелерге бағыттау керек. Кепілі бар қарыздарды тиімді пайдаланатын несиелік мекеменің аудит қызметі ұтымдылық пен үнемділікке қатысты мәселелер бойынша нормативтік құқықтық актілермен және заңдармен сәйкес келуі керек. Қазақстандағы мемлекет кепілдік берген қарыздарды пайдалануға қатысты тиімділік аудитін жетілдіру мыналардан тұрады:

- Өнімділікті арттыру мүмкіндіктерін іске асыруға және зерттеуге бағытталған ұйымның күш-жігері;
- Өнімділікті өлшеуге бағытталған процедуралардың немесе жүйелердің сенімділігі мен сәйкестігі;
- Тексерілетін несиелік компанияның қол жеткізген өнімділік деңгейін бағалау [6,5].

Аудит тиімділігі бойынша Қазақстандағы Ұлттық Банк қоры қаражатының пайдаланылуын 2019–2021 жылдар бойынша бағалауды аудиторлық іріктеудің негізінде 2021 жылы қаржыландырылған 23 инвестициялық жобаны іске асыратын 14 объект 127,6 млрд теңге мөлшеріндегі қаражат көлемімен аудитпен қамтылды, бұл 2019–2021 жылдары инвестициялық жобаларды қаржыландыруға көзделген қаражаттың жалпы көлемінің 16%-ын құрайды.

Аудиторлық іріктеуге сәйкес мыналарға: заңды тұлғаларға кредит беруге, жарғылық капиталды толтыруға, Қазақстан Республикасы Үкіметінің резервіне;- аудиттелетін кезеңде жобаны қаржыландырудың жалпы сомасы кемінде 1 млрд теңгеден кем емес және жобаларды қаржыландырудың жалпы көлеміндегі Ұлттық Банк қорының үлесі кемінде 80% құрайтын жобаларға бағытталған Ұлттық Банк қорының қаражаты қамтылды [7].

Әлемдік жаһандану жағдайында аудит елеулі реформаларға ұшырады. Қазақстан аудитті дамытуда елеулі нәтижелерге қол жеткізгенін атап өткен жөн. Осы мақсатта бірқатар мемлекеттік заңдар құрылып, қабылданды, халықаралық стандарттарға жақын бухгалтерлік есеп ережелері әзірленді. Сондықтан соңғы он жылда аудит нарығы экономиканың жыл сайын тек қана қарқын алып келе жатқан жеткілікті сұранысқа ие және тұрақты секторына айналды деп айта аламыз.

Қорытындылай келе, кепілі бар қарыздарды тиімді пайдаланатын несиелік мекемелер сияқты күрделі мекеме нарық конъюнктурасының күтпеген өзгерістеріне тез жауап бере алмауы мүмкін екенін атап өткен жөн, өйткені дұрыс инвестициялық жолды таңдау тәуекелдерді басқару құралдарының үлкен санын және олардың объективті бағасын талап етеді. Мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген қарыздарды пайдаланудың тиімділік аудиті нарықтық конъюнктураның өзгеруіне несиелік мекемелердің оңтайлы жауаптарын талдаудың ең тиімді құралы болып табылады, өйткені оның нәтижелері қабылданған шешімдердің бағыты мен сапасына әсер етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 12 қарашадағы № 392-V ҚРЗ.
2. Аудиторлық қызмет туралы: ҚР Заңы. – Алматы: Юрист, 2009. -14б.
3. Абленов Д.О. Қаржылық аудит және талдау: теория, әдіснама, практика. Оқу құралы.– Алматы: «Экономика», 2010. -528 б.
4. Карибаев Е.С. Қазақстан Республикасында мемлекеттік аудитке көшу тенденциялары және шетелдік тәжірибе / Е.С.Карибаев, М.Б.Амиркулова. – Текст : непосредственный // Вопросы экономики и управления. – 2017. – № 1.1 (8.1). – С. 25-27.
5. Рахимова Г.А. Роль аудита эффективности в зарубежной практике общественного контроля / Г.А. Рахимова Б.Т. Нажмиденов // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Экономика. – 2016.
6. Рахимова Г.А. Внутренний государственный аудит в системе государственного управления / Г.А. Рахимова, Б.Т. Нажмиденов // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Экономика. — 2016.

Жүкібай М.Ы.

кандидат экономических наук, профессор
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

МОДЕРНИЗАЦИЯ ВАЖНЕЙШИХ ФАКТОРОВ ПРОИЗВОДСТВА

1 сентября 2022 года на открытии очередной сессии в Парламенте Глава государства Касым-Жомарт Токаев выступил с Посланием народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество». «Структурные экономические преобразования должны стать продолжением политической модернизации. Базовая цель экономической политики остается неизменной – качественный и инклюзивный рост благосостояния граждан, – обозначил Президент. Большой блок задач поставлен для повышения эффективности модернизации основных факторов производства» [1].

Президент сообщил, что по итогам 2020 года, впервые за 10 лет индустриализации, вклад обрабатывающей промышленности в развитии экономики превысил долю горнодобывающей отрасли. Среднесрочная цель – к 2025 году увеличить экспорт обрабатывающей промышленности в 1,5 раза, до 24 млрд. долларов, а производительность труда – на 30 % [2].

Доказала свою эффективность Программа «Экономика простых вещей». В рамках ее реализации запущено более 3,5 тысяч проектов, создано 70 тысяч рабочих мест, произведено товаров и услуг на 3,5 трлн. тенге. Все это требует ускоренных темпов роста производительности труда.

В условиях современной экономики рост производительности труда приобретает первостепенное значение для повышения эффективности производства и дальнейшего роста благосостояния трудящихся.

Глава государства в первую очередь обозначил цели на ближайшую перспективу – полностью восстановить экономический потенциал страны, реализовать намеченные реформы, реально повысить доходы граждан, снизить инфляцию, которая составила уже 8,4%.

В прошлом году экономика страны выросла на 4%, объём внутрирегиональной торговли вырос на 34%, превысив 6 млрд.долларов.

Увеличение производительности труда находит свое проявление в уменьшении массы живого труда по отношению к массе овеществленного труда, т.е. к массе средств производства. Этим определяется возрастающее значение живого труда и повышение его производительности. Следовательно, чем полнее живой труд вооружён орудиями труда, чем выше развито производство средств, тем выше производительность труда.

В настоящее время устойчивый экономический прогресс государств невозможен без развития IT-технологий. По прогнозам экспертов, через 10 лет до 70% продукции и услуг в мире будут базироваться на цифровых платформенных моделях. «В этих условиях Казахстан поставил перед собой стратегическую задачу стать одним из ведущих государств в нашем регионе, возможно, и на евразийском пространстве в том, что касается цифровизации», – заявил К. Токаев на Саммите «Центральная Азия – Россия» с участием президентов шести стран, проходившем в Астане 14 октября 2022 года, где Глава государства подчеркнул, что наша страна сегодня входит в тридцатку самых оцифрованных государств-членов ООН.

При оказании финансовой поддержки государство будет отдавать приоритет конкурентоспособным малым и средним предприятиям.

Человеческий капитал – основа конкурентоспособности и одна из ключевых составляющих национального богатства. Под человеческим капиталом надо понимать запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотиваций, которые при целесообразном использовании генерируют

новую стоимость и поток доходов, содействуют росту производительности труда и эффективности производства и тем самым росту зарплаток данного человека.

«Базовым фактором повышения благосостояния народа, – продолжил Глава государства, – является рост заработной платы, адекватный рыночным условиям. Будет внедрена новая методика» определения минимальной заработной платы, которая позволит поэтапно увеличивать её размер. Президент принял решение поднять уровень минимальной заработной платы с 60 до 70 тысяч тенге, минимальную базовую ставку пенсии до 70% от прожиточного минимума, а максимальную – до 120%.

При расчете Индекса человеческого развития (ИЧР) измеряются уровень жизни, грамотности, образованности, долголетия населения, состояние медицинского обслуживания и производства валового внутреннего продукта (ВВП) на душу населения.

Этот показатель ежегодно рассчитывается экспертами ПРООН для сравнения и измерения уровня жизни между странами путем сопоставления таких показателей, как ожидаемая продолжительность жизни, уровень образованности и уровень жизни.

В рейтинге по ИЧР 2021 года Казахстан занял 56-е место, как в 2016 году, и находится в категории стран с высоким уровнем человеческого развития, тем не менее, в списке из 188 стран мы располагаемся в середине его первой половины [3].

Человеческий капитал в широком смысле – это интенсивный производительный фактор экономического развития, развития общества и семьи, включающий образованную часть трудовых ресурсов, знания, инструментарий интеллектуального и управленческого труда, среду обитания и трудовой деятельности, обеспечивающие эффективное и рациональное функционирование человеческого капитала как производительного фактора развития.

Развитие науки, формирование информационного общества на передний план в качестве составляющих сложного интенсивного фактора развития – человеческого капитала – выдвинули знания, образование, здоровье, качество жизни населения и самих ведущих специалистов, определяющих креативность и инновационность национальных экономик.

Решение наиболее актуальных задач в экономике невозможно без создания передовой, гибкой к изменениям системы образования, эффективной и устойчивой, в том числе и в финансовом отношении, системы здравоохранения, совершенствования механизмов качественной продуктивной занятости, развития массового предпринимательства – в общем, всего того, от чего и зависит качество человеческого капитала.

Экономисты рассматривают человеческий капитал как фактор производства, рост которого напрямую влияет на динамику ВВП. Однако это свойственно не всем экономикам, а только тем, которые специалисты называют инновационными экономиками, экономиками знаний. Тогда как в казахстанской экономике, которую можно отнести к индустриально-ресурсным, вес человеческого капитала пока незначителен. ВВП больше зависит от уровня добычи и мирового спроса на ресурсные товары. Эту модель можно эксплуатировать до тех пор, пока есть ресурсы и пока есть спрос на них.

В контексте темы, касающейся человеческого капитала, можно сказать лишь то, что в этой программе содержится очень важный посыл, связывающий экономическое измерение проблемы и политическое: «Особенность завтрашнего дня в том, что именно конкурентоспособность человека, а не наличие минеральных ресурсов, становится фактором успеха нации».

Сегодняшняя тема – человеческого капитала – в центре внимания наших государств, она приобретает особую важность в условиях стремительно развивающихся технологий, в том числе цифровых. До 2030 года, по прогнозам экспертов, в различных сферах исчезнут порядка 60 профессий, одновременно появятся более 180 новых профессий.

Важно усилить работу по всем основным компонентам человеческого капитала – это прежде всего образование, здравоохранение, развитие рынка труда, система социальной защиты.

В сфере образования особый акцент будет сделан на обеспечение доступности и повышение качества образования. В Казахстане начали поэтапный переход на обновлённое содержание школьного образования, соответствующее международным стандартам. Основой для этого стали 20 передовых интеллектуальных школ, которые построены по особому проекту в каждом областном центре нашей страны, куда попадают талантливые дети по очень большому конкурсу.

В системе высшего образования осуществляется поэтапное расширение академической управленческой самостоятельности. Ведётся активная работа по цифровизации процесса образования.

Последние 10 лет в Казахстане отмечается положительная динамика основных показателей здоровья населения. Ожидаемая продолжительность жизни за 10 лет выросла на 6 лет–72,5 года. Общая смертность снизилась на 28 процентов, материнская–в 3,5 раза.

В системе здравоохранения внедряются цифровые технологии–это ввод электронных паспортов здоровья, создание интегрированной информационной системы, использование больших данных и персонализация медицины. Важно обеспечить обмен опытом в области цифровизации здравоохранения и развитие общей сети телемедицины.

По рынку труда и системе социальной защиты в Казахстане также есть немало направлений для совместной работы, в рамках ЕАЭС решено создать общий рынок труда.

Что может оказать влияние на рост человеческого капитала? Со стороны государства – это прежде всего увеличение расходов на образование и повышение квалификации, здравоохранение, улучшение жилищных и других условий жизни населения. Наибольшая доля в общем объеме расходов республиканского бюджета приходится на социальный блок.

Мажилис Парламента принял Проект главного финансового документа страны на три года [4]. В целом общий объем расходов республиканского бюджета в 2022 году составит 15912 млрд. тенге, в 2023 году – 15624 млрд. тенге и в 2024 году – 16029 млрд. тенге.

Из проекта республиканского бюджета на 2022-2024 годы следует, что самые большие траты у Казахстана будут направлены на основные компоненты человеческого капитала, а именно:

- расходы на образование и науку – 7 трлн. тенге;
- затраты на систему здравоохранения – 5,6 трлн. тенге;
- на социальные проблемы (отрасли) – 26,7 трлн. тенге за три года. Сюда входят социальное обеспечение и социальная помощь, индексация пенсий, пособий и повышения заработной платы педагогам и врачам.

«Учитывая широкий социальный запрос, планка пенсионного возраста для женщин будет до 2028 года зафиксирована на уровне 61 года», - сообщил Президент К. Токаев. Он также отметил, что потребуются скорректировать и систему социального обеспечения.

На развитие реального сектора экономики за этот период предусмотрено 3,5 трлн. тенге.

В среднесрочной перспективе важнейшие усилия будут направлены на создание качественного человеческого капитала через изменение роли его основных компонентов, как систем образования, здравоохранения и сферы социального обеспечения.

Таким образом, повышение эффективности модернизации факторов производства направлены на развитие экономики республики.

Список литературы

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева к народу Казахстана. Газета «Казахстанская правда», 2 сентября 2022 г.
2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева к народу Казахстана. Газета «Казахстанская правда», 2 сентября 2021 г.
3. Интернет - источник «Курсив.Медиа», 2022 г.
4. «Проект республиканского бюджета на 2022-2024годы». Газета «Казахстанская правда», 18 ноября 2021 г.
5. Жүкібай М. Ел экономикасын жаңғыртудың жаңа кезеңі. «Астана ақшамы» газеті, 15 қазан, 2020 ж. 0,4 б.т.

Касымова С.Б.

магистр

Мустафаев К.С.

экономика ғылымдарының кандидаты

Қазақ технология және бизнес университеті

Астана қ. (Қазақстан)

ЭКОНОМИКАНЫ ЭКОЛОГИЯЛАНДЫРУ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУДЫҢ ИНДИКАТИВТІК ЖҮЙЕСІ НЕГІЗІНДЕ ӨҢІРДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН БАҒАЛАУ

«Тұрақты даму» терминін 1987 жылы Халықаралық қоршаған орта және даму комиссиясы (Брунтланд комиссиясы) кеңінен қолданды. Тұрақты даму деп қазіргі заманның қажеттіліктерін қанағаттандыратын, бірақ болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмейтін даму түсініледі. Осы анықтамаға сәйкес А.С. Клейменовтың пікірінше, тұрақты даму екі өзара байланысты ұғымды қамтиды.

1) қажеттіліктер ұғымы, оның ішінде басым (халықтың кедей топтарының өмір сүруі үшін қажетті).

2) қоршаған ортаның адамзаттың қазіргі және болашақ қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне қойылатын шектеулер (технологияның жай-күйіне және қоғамның ұйымдастырылуына байланысты) ұғымы.

Экологизация қоғамды рекреациялық, санитарлық-экологиялық, табиғатты қалпына келтіру, экологиялық және рекреациялық туризм сияқты жаңа қызмет салаларын құруға итермелейді.

Қарастырылып отырған барлық тәсілдерде адамның кез-келген іс-әрекеттің субъектісі екендігі ескерілмейді. Білім деңгейі, адамның ойлау қабілетінің экологиялануы оның іс-әрекеттері арқылы болашақ пен бүгіннің қалыптасуына тікелей әсер етеді. Тұрақты даму тұжырымдамасына сәйкес қоғам одан әрі үйлесімді даму үшін оны барынша азайту мақсатында өзінің қажеттіліктері мен қоршаған табиғи ортаға келтірілетін залал арасындағы тепе-теңдікті табуы қажет.

Экологизация – бұл экологиялық білім, сауаттылық және өзін-өзі тану деңгейін арттырумен байланысты, өркениет ноосферасының негіздерін құру жолында бағытталған экологиялық бағдарланған ойлауды адам өмірінің әртүрлі салалары мен түрлерінің тұжырымдамасына енгізудің күрделі интеграцияланған процесі.

Өңірдің орнықты дамуының алға қойылған мақсаттары мен міндеттеріне мониторинг жүргізу және қол жеткізу мақсатында экологияландыру деңгейін бағалаудың пәрменді жүйесі болуы тиіс.

Индикаторларды таңдау реті келесідей болуы мүмкін:

- аймақтағы ең өткір даму қайшылықтары мен проблемаларын тұжырымдау;
- динамикада қойылған міндетті барынша толық сипаттайтын индикаторлардың бір немесе шектеулі санын таңдау;
- анықталған проблемаларды шешу бағыттарын анықтау мақсатында талдау жүргізу [1].

Индикаторларды таңдау С.Н. Бобылев әзірлеген әдістемеге негізделген, тұрақты даму көрсеткіштері жүйесін құру кезінде, оған сәйкес индикаторларға қойылатын талаптар тұжырымдалған:

- көрсеткіштердің шектеулі саны;
- зерттелетін көріністің динамикасын көрсету;
- түсіну, көрнекілік, пайдалылық үшін қол жетімділікке ие болу;
- индикаторлар ресми статистикалық мәліметтерге негізделуі керек.

Индикаторларды таңдау келесі мәселелермен бірге жүруі мүмкін:

- сапалық және сандық тұрғыдан ақпараттың реттілігі;
- әртүрлі ведомстволардың іс-әрекеттерінің сәйкес келмеуіне байланысты пайдаланылатын ақпараттың шындыққа сәйкестігі;
- бақылауды толық қамтымау;
- халық талаптары арасындағы параметрлердің сәйкес келмеуі.

Өңірлік деңгейде экологияландыру жай-күйін бағалау жүйесі одан әрі дамыту бойынша ұсынымдар кешенін әзірлеу мақсатында өңірдің жай-күйіне объективті бағалау жүргізуге бағдарлануға тиіс.

Өңірлік деңгейде экономиканы экологияландыру деңгейін бағалаудың индикативтік жүйесі:

- 1) өңірдегі экологияландырудың жай-күйін кешенді объективті бағалау;
- 2) өңірдегі қызметтің негізгі салалары бойынша экологияландыру деңгейін бағалау;
- 3) зерттелетін индикаторлардың мәндеріне сәйкес өңір экономикасының одан әрі даму

болжамы.

Индикаторлар жүйесі оның ерекшеліктерін, өнеркәсіп салаларын және т.б. ескере отырып, белгілі бір аймақ үшін жеке әзірленуі керек, индикаторлар тұтас жүйе ретінде аймақ қызметінің барлық бағыттарын қамтуы тиіс [2].

Экономиканы экологияландыру деңгейін бағалау үшін индикаторлар жүйесін құру кезінде келесі терминологияны қолданды (кесте 1).

Индикаторлар жиынтығы олардың арасындағы тәуелділікті анықтау арқылы субиндикаторлардың негізгі жиынтығынан сараптамалық іріктеу негізінде құрылады.

Кесте 1 - Аймақ экономикасын экологияландыру деңгейін бағалау әдістемесінде қолданылатын терминдер

Қолданылатын термин	Анықтама
Экологизация деңгейі	Экологияландыру процесінің сапалық дамуын сипаттайтын жиынтық сандық көрсеткіш
Біріктірілген индикатор	Бірнеше интегралдық индикаторларды бір-бірімен немесе басқа деректермен біріктіру барысында алынатын өңір экономикасының экологияландыру деңгейін бағалау құралы
Интегралдық индикатор	Бағалаудың бір таңдалған бағытында бірнеше субиндикаторларды бір-бірімен біріктіру барысында алынатын кешенді көрсеткіш
Субиндикатор	Уақыт бойынша қоршаған ортаның жай-күйін сипаттайтын және нақты құбылысты қарау кезінде жағдайға тікелей баға беруге мүмкіндік беретін ресми статистиканың көрсеткіші

Индикаторлар жиынтығы жыл сайынғы түзетуге жатады. Матрицадағы субиндикаторлардың санын өңірлік билік дербес айқындайды, тәуелсіздік дәрежесі және өңірлік экологияландыру бағдарламасының мақсаттарына сәйкестігі бойынша саралау кезінде ең жоғары балл жинаған субиндикаторлар неғұрлым маңызды болады.

Субиндикаторлардың мәндері негізінде зерттелетін бағыт бойынша интегралдық индикатордың мәні есептеледі. Интегралдық индикатордың мәні неғұрлым жоғары болса, экономиканы экологияландыру деңгейі соғұрлым жоғары болады [3].

Тұрақты дамуды бағалаудың халықаралық индикаторлары жүйелерін салыстырмалы талдау қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

- қазіргі уақытта тұрақты дамуды стандартталған бағалаудың бірыңғай әдістемесі жоқ;
- әдетте, көрсеткіштер жиынтығы қоғам қызметінің негізгі бағыттарын қамтиды: экологиялық, экономикалық және әлеуметтік;

- болып жатқан тұрақты дамуды бағалаудың бірыңғай критерийлері жоқ.

Әлемде қолданылатын интегралды индикаторларға мыналар тән:

- сандық бағалау;
- жаһандық және елдік деңгейде қолдану;
- әлемдік экономика, ірі өңірлер мен жекелеген елдер үшін есептеулер;
- басымдық, негізгі / базалық көрсеткіштерге жатқызу.

Әдістеме аймақтағы экономиканы экологияландыру деңгейін бағалайтын субиндикаторлардың бірін-бірі толықтыратын жүйелерінен тұрады. Олардың құрамына қызметтің негізгі өзара байланысты салалары бойынша неғұрлым объективті индикаторлар (көрсеткіштер) кіреді.

Индикаторлар жиынтығына мыналар кіреді: индикаторлар, интегралды индикаторлар және экономиканы экологияландыру деңгейін бағалау үшін жоғары ретті жиынтық индикатор. Көрсеткіштердің төрт тобына негізделген жинақтау әдісі қолданылады: экологиялық, экономикалық, әлеуметтік, халықаралық және инновациялық.

Экономиканы экологияландыру саласындағы анықталған проблемаларды өңірдің орнықты даму бағдарламаларын түзету немесе құру жолымен шешуге болады.

Ұсынылған тәсілді қолдану өңірлік билікке жедел бақылауды жүзеге асыруға және сыртқы ортаның өзгеруін ескере отырып, экономиканы экологияландыру процестерінің даму сценарийлерін модельдеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылган әдебиеттер

1 Бобылев С.Н. Индикаторы устойчивого развития: региональное измерение. Пособие по региональной экологической политике. – М.: Акрополь, ЦЭПР, 2007. С. 60.

2 Резник Г.А., Малышев А.А. Модель управления устойчивостью эколого – экономической системы. Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского, № 24 2011 год.

3 Г.Малдыбаева. Валовый региональный продукт: оценка развития территорий. Ежеквартальный научно-информационный журнал Экономика и статистика 3/2017 год. С.4.

Khamzin A.SH.

Doctor of Law, Professor
Innovative University of Eurasia
Pavlodar (Kazakhstan)

**FOCUS ON SUPPRESSING AND PREVENTING HUMAN TRAFFICKING: A
HISTORICAL AND LEGAL PERSPECTIVE FROM KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIAN
COUNTRIES**

The scientific article is based on the methodological principles of consistency and multifactoriality (a comprehensive understanding of historical knowledge as a result of the influence of many factors); objectivity (maximum balance in the assessments of each historiographical phenomenon, comparison of different views on it); continuity (identification of the leading trends in the development of historical knowledge and their real multiplication). These principles are implemented using a number of methods of historiographical research: the historical-genetic method was used to identify the causes of the emergence of the social institution of slavery in Central Asia; the historical-comparative method – for comparative analysis of trends in the slave trade in certain regions of Central Asia.

In addition, the review of the current situation of human trafficking problems is based on traditional general scientific and special legal methods: among which: analytical – to collect, generalize and process scientific information about the state of human trafficking; abstract-logical – to identify and systematize motivational factors of human trafficking; analogies and comparative comparison - to determine measures to influence the process of human trafficking, analysis of foreign experience in countering forced labor and human trafficking.

Within the framework of studying this problem, I would like to pay special attention to the study of Yu. A. Lysenko, who justifiably claims that the topic of human trafficking and slavery in the Central Asian outskirts of the Russian Empire was quite popular in pre-revolutionary scientific and periodical literature, but works of this kind, as a rule, were devoid of scientific value, they did not attempt a comprehensive analysis of the situation, its causes, the scale of human trafficking, the scope of slave labor [3].

2.1 Historical and legal analysis of slavery in the Central Asian region

Slavery in the Central Asian region as a social phenomenon is characterized by a feature designated as patriarchal slavery when it did not form the basis of production and was designed to meet the needs of the family. Slavery in the countries of Central Asia is conditioned by the specifics of the functioning of a sedentary and nomadic lifestyle, and was the result of systematic intergenerational conflicts, raids, wars. Therefore, the bulk of the slaves, if classified, were prisoners of war. Consequently, the main factor determining slavery is the constant contacts of nomadic and settled agricultural communities caused by the objective necessity of interaction, which often took the form of armed conflicts.

Paradoxically, slavery and, accordingly, the slave trade were a certain progress in the development of society, which consisted in the fact that the warriors stopped killing the defeated and began to use them as cheap labor and benefit from slave labor. Of course, this peculiarity of the institution of slavery was also influenced by the civilizational features of traditional society in the countries of the Central Asian region. For example, in the traditional nomadic society of Kazakhs and Kyrgyz, the institution of slavery existed in the form of a class of slaves (kuly). The slaves in the nomadic society were mostly captured

Kalmyks, Bashkirs, although Kazakhs and Russians were sometimes found among them. There was the slave trade and other methods of acquiring slaves. In particular, for large debts, debtors sometimes also turned into slaves. At the same time, the army of slaves was replenished mainly at the expense of prisoners of war, the number of which remained significant due to constant and incessant wars with other states. So, in 1746, the Kazakhs attacked the Kalmyks and took about 700 people captives [4].

A similar situation has developed in other States of the Central Asian region. In particular, «maritime predation» (piracy) was practiced in the states adjacent to the Caspian Sea. In addition to the Kazakhs, Turkmens, subjects of the Khan of Khiva, were engaged in piracy and capture of prisoners. In addition, historical facts testify to the raids of militant Turkmen-Akhal-Teke, who were the main suppliers of slaves to the markets of the Khiva Khanate. Captured and bought slaves were used in feudal farms as shepherds and other workers. Slaves were regarded as things, and a significant part of them were sold in various markets of the East. At the same time, the slave-slave trade developed from the excess of prisoners.

Tajik tribes also used slave labor, practicing the purchase and sale of tribesmen. Attention is drawn to this fact by A. A. Bobrinskiy, who points out that in addition to handing over people as gifts, Vakhani, Chitral and Badakhshan merchants bought people for sale, approximately, at the following prices: bachamard – young man, young man – 50 rubles; old men – 5 rubles; the cost of a beautiful girl reached 100 rubles [5].

Slavery and the slave trade were particularly widespread in the Emirate of Bukhara, since the main slave markets were located in Bukhara and Khiva, which is due to a number of objective factors (extensive trade routes, the settlement of the main population, large states, etc.). There is no data to show the quantitative composition of slavery in the Bukhara Emirate, however, it is possible to judge its serious level, since there is information in the sources about the existence of up to 30 thousand slaves at the time of the establishment of the Russian protectorate in 1868 [6].

It should also be noted that in the traditional Central Asian society, a person could switch to the status of a slave as punishment for a crime committed. Giving into slavery and handing over the guilty to the victim in service. However, it should be noted that Muslim law has established the impossibility of converting a Muslim into slavery in Muslim possessions, including for debts. Legal scholars who represent a wide variety of scientific schools and trends recognize the inadmissibility of the conversion of Muslims into slavery, but this rule is not actually reflected in real practice. In some countries, slavery for debts was practiced. In particular, it was allowed to enslave representatives of other branches of Islam. As evidenced by the study of Robert Dunbar [1]. For example, in 1611, the Sunni clergy in Herat issued a fatwa that allowed the servitude of Shiites, who were equated with kafirs [7].

If we pay attention to the adat (norms of customary law), then such a measure of punishment for a person who has committed a crime and is unable to pay for the material damage caused was considered commonplace. For example, such punishments under Kazakh customary law were applied mainly as a substitute for property punishments (kun or aip). In cases when the guilty person himself was unable to pay the court-appointed kun or aip, and his relatives for one reason or another voluntarily did not agree to do it for him, then the guilty person or his close relatives were given for a certain period or even indefinitely at the disposal of the victim to work out the court-appointed kun or aip [4]. In both cases, the culprit was actually put in the position of a slave since he usually had to work out the court-appointed kun or aip all his life.

In the Collection of the Kazakh adat of 1824, it was stated: «If someone steals something from hunger or poverty, then, so that he does not continue to steal and others do not have to pay, he must pay what he stole, and if there is nothing to pay with, he gives one of his children into service or goes to the plaintiff himself in service» [4]. If such a phenomenon took place at the beginning of the XIX century, then there is no doubt that in the XVIII century, when slavery in Kazakhstan was significantly developed, giving into slavery, or giving the guilty victim into service as a punishment was used quite often.

According to the Ayaguz district order, among the discovered «182 slave slaves» who were in the possession of individual Kazakh sultans, biys, etc. of persons of the same district in 1834, there were also slave slaves taken by the owners in the XVIII century for kun or aip. Some of these slaves passed into slavery by inheritance from their parents, who were taken for kun or aip in the XVIII century by the fathers of the real owners. There have been cases that guilty teenagers whose parents died, leaving no property behind, were also given to the victim to work off the kun or aip. In these cases, the victims even had the right to sell the guilty teenagers into slavery [8]. At the same time, there is no doubt that only the poor were given into slavery or service. These punishments, which served as a tool in the hands of the ruling class to suppress the resistance of the poor, at the same time were also one of the methods of feudal

exploitation.

Thus, despite the fact that the institution of slavery took place in historical reality in the countries of the Central Asian region, and became widespread as a socio-economic way of life, however, it did not go beyond the patriarchal domestic slavery. The main sources of slavery were war, punishment, debt insolvency. Depending on the sources of slavery, it is possible to classify slaves: prisoners of war, slaves under punishment, bonded slaves. Of course, other categories of slaves can be distinguished, but these were the basis of the slave class, which was replenished regularly.

It should be recognized that slavery as a social phenomenon in the countries of Central Asia underwent a transformation, and subsequently was abolished altogether due to the clearly expressed position of the Russian Empire, which by the end of the XIX century significantly strengthened its influence in the region studied by the authors. And we stand in solidarity with the position of Y.A. Lysenko, who writes: «In the 1870s, as a result of the establishment of the Russian protectorate over the Central Asian possessions – the Khanate of Khiva and the Emirate of Bukhara, slavery and the slave trade were stopped» [3]. For example, in relation to Kazakhstan, it can be argued that the beginning of the abolition of slavery in the legislative order was laid down by the «Charter on the Siberian Kyrgyz» of 1822. Article 277 of this statute read: «The slaves currently held by the Kyrgyz remain with their owners with the right to sell, transfer and hereditary possession, but it is strictly prohibited to re-acquire natural Kyrgyz in captivity» [9]. As can be seen from this text, the Russian imperial government was very cautious about the abolition of slavery in Kazakhstan, but under the conditions of that time, the prohibition of re-acquiring slaves was undoubtedly a progressive moment. The final destruction of slavery on the territory of Kazakhstan, as a special stratum, dates back to the second half of the XIX century [9].

A significant achievement in the development of criminal legislation in the Russian Empire was the adoption of the Criminal and Correctional Punishments Ordinance of 1845, which reflected the attention of the State to the issue of protecting the family and minors.

The Code of Criminal and Correctional Punishments of 1845, subsequently in 1885, was somewhat changed towards criminalizing the most serious encroachment on freedom – placing a person in the position of a slave (Articles 1410 and 1411) in connection with the abolition of serfdom.

Russian citizens or persons who were generally under the protection of Russian laws were provided for by article 1410 of the Code on Criminal and Correctional Punishments of 1845 for the responsibility for the sale into slavery in general, the transfer to Asians or other peoples of any of the Russian subjects or persons who were generally under the protection of Russian laws. For this, penal servitude was provided for a period of 8 to 10 years. Secondly, this norm provided for punishment for direct or other participation in the bidding of African Negroes (for this punishment was imposed, as for robbery on the seas). The preparation of a ship or vessel for bargaining was equivalent in punishability to the organization of a gang for robbery (Article 1411) [10].

In 1903, the Criminal Code was further amended and supplemented, in particular, Article 501 was provided for liability for the sale or transfer of people into slavery or captivity, as well as the trade of Negroes [11]. Such actions were punished by hard labor for a period of no more than 8 years, and for participating in a bargain or preparing for it – by being sent to a correctional home.

In the future, with the development of society, these norms were changed and improved. It should be noted that at present, in connection with the ratification by the Central Asian countries of the main international documents in the field of combating slavery and human trafficking, the criminal codes of these countries contain relevant norms providing for responsibility for human trafficking.

2.2 Overview of the current state of combating human trafficking in Central Asian countries

Even though the Central Asian countries today are successfully developing independent sovereign states, one of the global problems in them that encroach on an important human value – freedom, remains human trafficking, a crime that has affected a large number of people around the world. And despite the fact that the aspirations of all states, including Central Asian countries, as a rule, are aimed at constantly improving the state of human rights protection, their efforts often remain the measures they take aimed at getting rid of one of the most shameful manifestations of crime in the 21st century – human trafficking.

In addition to the high profitability of this type of crime, a contributing factor is impunity, which is characteristic not only for the countries of Central Asia, but also for many countries of the world, as a consequence of the low level of institutional capacity to combat human trafficking. States do not seek to consider this problem from the point of view of human rights violations, countering it in the context of illegal migration and prostitution. As the main legal instrument for combating trafficking in persons, the adjustment of immigration legislation towards tightening is often used, which directly affects the

aggravation of the situation of the victim of a crime, and not on persons engaged in human trafficking. The result of this approach, as indicated in the report of the US Department of State, is that in fact, in the period from 2015 to 2018, the level of prosecution of traffickers on a global scale decreased by 42 %, and in Europe it decreased by as much as 52 % [12].

Further, the problem under study worsened in 2020, when the world was faced with a pandemic of COVID-19 coronavirus infection. Currently, there is a sharp increase in the number of crimes that infringe on personal freedom, including the facts of human trafficking. In particular, this is evidenced by the information provided in the Report of the US Department of State on Human Trafficking for 2021, which emphasizes that: «in 2020, when the governments of many countries of the world focused on combating the COVID-19 pandemic, traffickers found new ways to commit crimes. Criminals misled vulnerable people in order to get the opportunity to exploit them. The large amount of time that potential victims spend on the Internet exacerbates their vulnerability, despite the fact that under the rules of social distancing, the access of victims of human trafficking to safe havens is limited» [13]. The statistics provided by the UN are also disappointing that trafficking in human beings worldwide annually brings illegal income in the amount of 150 billion US dollars: 99 billion US dollars due to trafficking in human beings for sexual exploitation and 51 billion US dollars. The United States thanks to human trafficking for labor exploitation, which makes it the largest source of illegal income in the world [14].

The head of the mission of the International Organization for Migration (IOM) in the countries of Central Asia, noting the complexity of the situation, drew attention to the fact that the organization regularly provides rehabilitation and reintegration assistance. In particular, in 2020 alone, the IOM mission provided assistance to 1,891 victims of this type of crime. The number of victims who were assisted by countries is as follows (Figure 1).

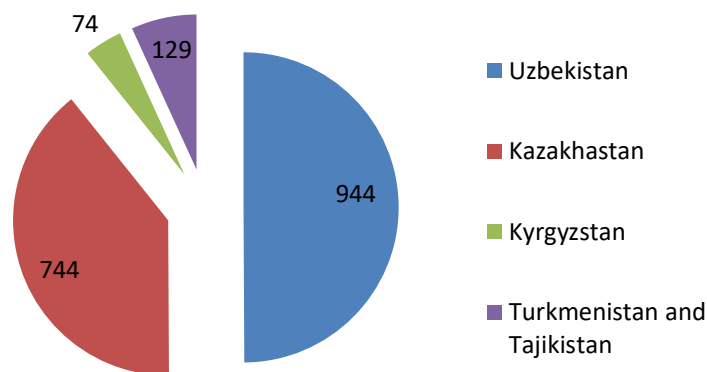

Figure 1. Number of victims of human trafficking who received rehabilitation assistance in Central Asian countries

According to the testimony of victims of human trafficking, it is possible to trace the main areas in which they are exploited (Figure 2).

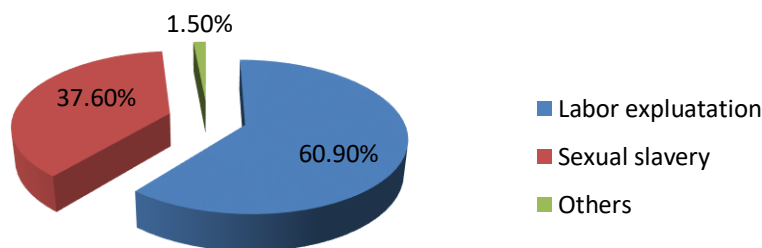

Figure 2. The main areas in which victims of human trafficking are exploited

It should be noted that in Kazakhstan in 2020, for example, there was an increase in crimes in the field of human trafficking, in particular, 43 were registered, which is six times more than in 2019 (seven) and three times more than in 2018 [15]. In the first half of 2021, 63 offenses related to human trafficking were registered in Kazakhstan - twice as many as a year earlier [16]. At the same time, it is believed that the real scale and profitability cannot be adequately assessed, since the main part of the problem under study is characterized by the most shadowy type of criminal activity. In this connection, it is not possible to talk about the completeness and reliability of official statistical data.

The above confirms the thesis about the negative impact of the consequences of the COVID-19 coronavirus pandemic, aggravated by the increase in poverty, which led to an increase in potential victims, since poverty is one of the main factors contributing to human trafficking. The large-scale socio-economic consequences of the crisis phenomena caused by the pandemic have led to an increase in socially vulnerable people facing job loss and economic distress. UN experts point to the frightening figure of 49 million people who were on the verge of extreme poverty in 2020 [17]. A whole «army» of people, in an effort to earn a living, can potentially join the ranks of those who become victims of human traffickers.

Widespread isolation has also adjusted the methods used by criminals to engage in criminal trafficking networks. The period that forced society to switch to a remote mode of life, criminals saw as an opportunity to use online technologies to recruit and exploit their victims. Criminals-traffickers of human goods, on a regular basis and with enviable constancy, modernize the methods of criminal activity and are in continuous search for new ways to increase their profitable illegal business. Thus, traffickers gain access to both a large-scale market of buyers and find new victims without significant financial expenses.

The widespread use of online technologies in the daily life of every person, traffickers used to implement their criminal plans, almost at all stages of committing illegal actions. The platforms used for this purpose are numerous, including social networks, online games, dating sites, applications, etc. These platforms, as well as other information technologies, have a serious impact on human trafficking, while improving this type of crime, as well as expanding their geography and quantitative indicators. And even though these technologies have a major catalytic role in the growth of human trafficking for the purpose of sexual exploitation, their use can be traced in many other forms of human trafficking. For example, some messengers and social media applications contain advertising content that promotes criminal trafficking in human beings for the purposes of labor exploitation (domestic slavery). Earlier, in one of the OSCE reports, experts pointed out the possibility of using technologies to advertise the sale of human organs [18]. In addition, the use of technology, although not on a large scale, takes place in such forms of human trafficking as forced marriages, begging, exploitation for the purpose of coercion to commit crimes, etc.

The study of the voiced problems is paid attention both by experts of international organizations (the UN and the OSCE), as evidenced by periodic reports, and at the regional level by scientists from many states. In particular, A. G. Tailova draws attention to the fact that the pandemic also creates a new class of victims of human trafficking, which consists of the most vulnerable segments of the population - women, children, the disabled, etc. [19]. A. V. Staroverov focuses on the fact that «transnational organized criminal groups have begun to make extensive use of the possibilities of modern communication technologies for the purposes of recruitment, transportation, transfer of victims of human trafficking for the purpose of sexual exploitation» [20].

Among the new works directly related to the issues under study, it is necessary to pay attention to the study of J. Todres and A. Diaz, who come to the reasonable conclusion that the COVID-19 pandemic has created circumstances that can increase the risk of human trafficking, make it difficult to identify those who have become victims of human trafficking [21]. Another interesting study presented by a group of American scientists (J. Greenbaum, H. Stoklosa and L. Murphy), who put forward the thesis that the consequences of the SARS-CoV-2 pandemic will increase the risks associated with human trafficking [22]. These risks were grouped by them into three interrelated categories: family life, economic difficulties, and limitations of external professional assistance [22].

Thus, the COVID-19 coronavirus pandemic announced worldwide has significantly affected the level of vulnerability of people both in socio-economic and psychological terms, since isolation has made it more difficult to receive various types of assistance. We believe that the current situation of the growth of criminogenic activity of traffickers of «live goods» in the Central Asian region requires a thorough analysis and the development of clear recommendations to improve the effectiveness of states' counteraction to slavery and human trafficking.

2.3 Human trafficking in Central Asia: Kazakhstan transit

The statement is unmistakable that almost all countries of the world are involved in the process of human trafficking, which act as a point of export, transit or delivery of live goods, this is indicated by the victims of the crime themselves, representatives of 127 states, reporting that they were exploited in 137 countries of the world. About 77 % of victims are trafficked for sexual exploitation (as a rule, female victims), 14 % are used for forced labor, the remaining number of about 9 % of victims are sent for other forms of exploitation (begging, etc.) [23].

Taking into account the above data on high profitability and practically minimal risk due to the weak detectability of these criminal acts, it should be assumed that it is very difficult to counteract this, since the methods used so far to identify, disclose and investigate the facts of slavery and human trafficking, and punishments for them, give very weak results. The analysis of various sources suggests the need to develop detailed recommendations of an innovative nature to achieve progress in solving this problem, including improving the protection of victims of human trafficking. At the heart of this criminal encroachment, as many centuries ago, there are mainly economic reasons. Income inequality, a significant contrast between the strata of the population, the economic disadvantage of the country as a whole, the root cause motivating victims of human trafficking in finding any way to earn. Another important factor influencing the spread of human trafficking is the flight from the conflict zone, due to the reluctance to be subjected to any kind of discrimination. As a result, people trying to escape to another territory, sometimes consciously fall into the criminal networks of human traffickers.

Due to the growing number of women and girls among the victims of human trafficking used in sexual slavery, one of the reasons for the criminal act under consideration can also be called gender infringement of rights. And although the problem of human trafficking, despite the massive number of victims, remains poorly researched due to the lack of full-fledged information (as evidenced by almost all analytical reports of international organizations), these three factors are decisive in the trade in live goods. The following trends also remain indisputable:

- 1) the economically prosperous states of Western Europe and America remain the destination countries of the «living commodity»;
- 2) the geography of the territories of origin of victims of human trafficking, which have traditionally been represented by developing countries of Latin America, Asia and Africa, has been diluted in recent years by the countries of Central Asia, the CIS, and Eastern Europe;
- 3) countries whose level of economic well-being is kept in the «golden mean» (as a rule, the Central part of Europe) remain the transit territory of «live goods».

These factors give a real picture of the further spread of this type of crime in modern society, due to both the growth of demand and the emergence of new conflict zones as potential territories of origin of victims of human trafficking. At the same time, the post-conflict consequences in these territories will always be factors such as: political instability and socio-economic distress, violation of human rights due to the growth of various forms of discrimination.

In relation to Kazakhstan, the problem of human trafficking acquires specific features. Firstly, when considering the situation with human trafficking in Kazakhstan, it is necessary to understand the duality of the situation. In the global aspect, Kazakhstan undoubtedly acts as a transit country due to its geographical location and is also the country of origin of victims of trafficking, which, although in small volumes, takes place. Secondly, if we pay attention to the situation in the regional aspect, Kazakhstan acts as a destination country for victims of human trafficking from nearby Central Asian and CIS countries, due to the dominance of labor exploitation. Thirdly, Kazakhstan is a country where there is internal human trafficking, which leads to a high risk for internal labor migrants to become victims of labor exploitation in their native territory. This is due to the fact that, despite the difficult socio-economic situation of individual regions (mostly remote from rural cities), there are megacities (Almaty, Nur-Sultan), or industrially developed cities of regional significance where internal migrants flock in search of earnings: people without documents, without a fixed place of residence, children without parental supervision, the disabled, the unemployed, the low-income.

As a result of these circumstances, Kazakhstan received a negative assessment from the US Department of State, in the report «On human trafficking» of which Kazakhstan added to the list of control countries in which this situation requires improvement, in connection with which 11 recommendations were voiced aimed at strengthening counteraction to this type of crime. The validity of the assessment of the situation in the above-mentioned report is confirmed by statistical data, which was given at a press conference on August 24, 2021 by the Commissioner for Human Rights of the Republic of Kazakhstan E. Azimova [24]. In particular, she said that since the beginning of this year, according to

the information of the Ministry of Internal Affairs, a pre-trial investigation has been launched under the following articles of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan: according to Article 125, Part 3, paragraph 2 of the Criminal Code (kidnapping for the purpose of exploitation) – 1; under Article 126, part 3, paragraph 2 of the Criminal Code (unlawful deprivation of liberty for the purpose of exploitation) – 3; according to Article 128 of the Criminal Code (human trafficking) – 6; under Article 134 of the Criminal Code (involvement of a minor in prostitution) – 4; under Article 135 of the Criminal Code (trafficking in minors) – 11; according to Article 308 of the Criminal Code (involvement in prostitution) – 6; according to Article 309 of the Criminal Code (organization or maintenance of brothels for prostitution and pimping) – 56 [24]. These figures are quite large for Kazakhstan with its relatively small population (about 19 million inhabitants), taking into account the fact that this is only the «surface of the iceberg», while the authors of this study indicated above that slavery and human trafficking are mostly latent.

It should be noted that the official statistics of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan differ significantly from the data provided by representatives of various non-governmental organization's dealing with the protection of victims of human trafficking, volunteer movements, etc., appearing in the media. For example, according to the data provided by the director of the legal center for women's initiatives «Sana Sezim» Sh. Hassanova: «In 2019, 120 people were rescued from slavery, in 2020 – 141 people. From January to June 2021, 90 people were rescued from slavery» [25]. The understanding of the seriousness of the situation comes with the realization that in the conditions of the XXI century, the slave trade is flourishing in the state, and with annual growth dynamics. And this is not only a reason to think about the problem but is already a fairly weighty reason for the state to take large-scale and effective measures to counter human trafficking and slavery. Otherwise, having taken root in the state, criminal groups engaged in human trafficking, with the slightest decrease in the level of economic well-being of the population, or the onset of some other favorable situation for them, will expand opportunities for expanding criminal activity.

It is worth emphasizing that such a significant increase in this type of crime in Central Asia and Kazakhstan in recent years has been associated with the introduction of quarantine measures to minimize the consequences of the COVID-19 coronavirus pandemic. During the period of isolation, society faced general panic, chaos in the decisions taken by the state, lack of logic in the actions of state authorities, misunderstanding and rejection of measures taken by the state within the framework of large-scale quarantine. And even if ordinary citizens of the Central Asian states and Kazakhstan experienced all the contradictory difficulties, the socially unprotected segments of the population, including potential victims of human trafficking, were the first victims of quarantine measures. Labor migrants, people without documents, without a fixed place of residence, children without parental supervision, the disabled, the unemployed, the low-income – these are precisely the categories of people who have joined the list of victims of human trafficking in all Central Asian countries.

It was this category of people, finding themselves without legal, material, social, medical and other information and advisory assistance, who tried to get out of a difficult situation on their own, falling into the hands of criminals who used them to realize their criminal intent. Not even talking about the above-mentioned, life-threatening assistance, these people, being in a vulnerable position, did not have the opportunity to pass Polymerase Chain Reaction tests for placement in temporary shelters, and also needed personal protective equipment – antiseptics, masks, gloves. Such a situation has served as a catalyst for the dynamics of the growth of human trafficking in Central Asian countries.

The analysis showed the importance of studying slavery and human trafficking on the territory of both Kazakhstan individually and the whole of Central Asia in general, since the problem of the existence of a slave-owning formation here is a topic of wide discussion. Of course, this study does not provide a justification for the controversial issues identified in it, however, it is important to expand knowledge about the history of slavery and human trafficking both in Central Asia in general and in Kazakhstan in particular, in order to replenish the history of countering slavery and trafficking on a global scale. It should be noted that human society has not always recognized human trafficking as a crime. Moreover, the fight against slavery and human trafficking began only a few centuries ago. At the beginning of its origin, and throughout almost the entire time of its existence, human trafficking was supported by States. It was a profitable trade that brought huge profits to the countries. Over time, the development of economic relations and morality in society led to the fact that human trafficking began to be condemned by individual states and people, but the trade of dependent people flourished at the same time. In the XVII-XVIII centuries, some countries recognized human trafficking as a crime, providing for criminal liability in their legislation. Of course, at the initial stage, these norms had shortcomings, but their adoption was a huge breakthrough in the development of society.

In addition, it can be argued that it is necessary to develop an adequate mechanism to counteract slavery and human trafficking, which will include many stakeholders who have the necessary legal tools and special knowledge in the field considered by the authors. Kazakhstan and the Central Asian countries have the necessary substantial resources and are able to resist the spread of slavery and human trafficking, as well as to suppress any forms of their manifestation in society. This requires the presence of the following factors:

1. Psychological factor. Achieving awareness of the existence of slavery and human trafficking and the scale of their spread, abstracting from their abstract perception (when there is an understanding that this is happening nearby, and not somewhere with someone else).

2. Information factor. Establishment of timely receipt of information about each specific case of slavery and human trafficking, victims of each specific crime, immediate verification of each fact of slavery and human trafficking and adequate response of authorized State bodies.

3. The legal factor. Conducting a thorough investigation and bringing to justice the perpetrators, in each case of slavery and human trafficking.

Considering these factors when improving the mechanism of combating human trafficking will allow us to develop a more systematic approach to solving the problems under consideration.

The article was prepared as part of a scientific project funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP09261183).

References

1. Dunbar, R. (2018). A History of Slavery in Central Asia: Shī'ī Muslim Enslavement in 19th Century Bukhara. *Verbum*, 15(1), 11-17.
2. Seregin, N.N., Parshikova, T.S. (2014). Slavery in the Society of Early Medieval Turks of Central Asia (Based on Written and Archaeological Materials). In: S. Arhire, C. I. Popa and M. Trushin (Eds.), *Terra Sebus: Acta Musei Sabesiensis. Special Issue (pp.223-229)*. Sebes: MEGA PUBLISHING HOUSE.
3. Lysenko, Y.A. (2018). Slave Trade and Slavery in the Central Asian Outskirts of the Russian Empire (XVIII–XIX centuries). *Bylye Gody*, 47(1), 172-182.
4. Kulteleyev, T.M. (2004). *Criminal and customary law of the Kazakhs*. Almaty: Dauyr.
5. Bobrinskiy, A.A. (1908). *Highlanders of the upper reaches of the Panj (Vakhans and Ishkashim): Essays of everyday life on travel notes by gr. A. A. Bobrinskiy*. Moscow: Kniga Po Trebovaniyu.
6. Terentyev, M.A. (1906). *History of the conquest of Central Asia*. Saint Petersburg: Typolithography V.V. Komarova.
7. Tokhtiev, Sh.R. (2012). A brief history of Samarkand and Bukhara "Irani". *Eurasian Journal of Regional and Political Studies*, 33(287), 124-125.
8. Zagryazhsky, G. (1876). Legal customs of the Kirghiz and about the people's court among the nomadic population of the Turkestan region, according to customary law (zan). In: N. A. Maeva (Ed.), *Materials for statistics of the Turkestan region*. St. Petersburg: A. Tranchelle.
9. Chistyakov, O.I. (1988). *Russian legislation of the X-XX centuries: In 9 vols. Legislation of the first half of the nineteenth century. Vol. 6*. Moscow. Yuridicheskaya literatura.
10. Tagantsev, N.S. (1915). *The Code of Criminal and correctional punishments of 1885*. St. Petersburg: Gosizdat.
11. Margulies, M.S. (1904). *Criminal Code of March 22, 1903*. St. Petersburg: Slovo.
12. OSCE. (2020). *Leveraging innovation to fight trafficking in human beings: a comprehensive analysis of technology tools*. Vienna: Organization for Security and Co-operation in Europe.
13. US Department of State. (2021). <https://preview.state.gov/reports/2021-trafficking-in-persons-report>
14. UN General Assembly. (2020). <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/289>
15. Markova, A. (2021). *During the pandemic, an anti-record on human trafficking has been established in Kazakhstan*. <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-07/za-vremya-pandemii-v-kazakhstane-ustanovlen-antirekord-po-torgovle-lyudmi>
16. Information Agency «Ranking.kz». (2021). <http://ranking.kz/ru/a/infopovody/kolichestvo-ugolovnyh-pravonarushenij-svyazannyh-s-torgovlej-lyudmi-vyroslo-srazu-vdvoe-za-god>
17. Committee for the Coordination of Statistical Activities. (2020). <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33773>
18. Bos, M. (2015). *Trafficking in Human Organs*. www.europarl.europa.eu/RegData/etudes

/STUD/2015/549055/EXPO_STU/2015/549055_EN.pdf

19.Tailova, A.G. (2020). Human trafficking during the COVID-19 pandemic. *Eurasian Legal Journal*, 10(149), 267-269.

20.Staroverov, A.V. (2021). The COVID-19 pandemic seriously complicates countering human trafficking for the purpose of sexual exploitation. *Actual Problems of Medicine and Biology*, 1, 159-162.

21.Todres, J., Diaz, A. (2021). COVID-19 and Human Trafficking – the Amplified Impact on Vulnerable Populations. *JAMA Pediatrics*, 175(2), 123-124.

22.Greenbaum, J., Stoklosa, H., Murphy, L. (2020). The public health impact of coronavirus disease on human trafficking. *Frontiers in Public Health*, 8, 685.

23.UN Office on Drugs and Crime (2021). <https://www.unodc.org/toc/ru/crimes/human-trafficking.html>

24.Azimova, E. (2021). *87 criminal cases related to human trafficking have been initiated in Kazakhstan.* https://www.inform.kz/ru/v-kazahstane-vozbuzhdeno-87-ugolovnyh-del-svyazannyh-s-torgovley-lyud-mi-el-mira-azimova_a3827566

25.Iskakova, A. (2021). *What can motivate a 10-year fight against human trafficking?* inbusiness.kz/ru/news/chto-mozhet-motivirovat-na-10-letnyuyu-borbu-s-torgovlej-lyudm

Кожаметова А.Г.

аға оқытушы, магистр

Еуразия гуманитарлық институты

Астана қ. (Қазақстан)

ҰЙЫМНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ ҮШІН АДАМИ КАПИТАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛІ

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев халыққа Жолдауында адами капиталды дамыту, жаңа үлгідегі білім саласына инвестиция тарту мәселесіне маңыз беріп, басты бағыт етіп ұсынды. Бұл ұлттық саясаттың табиғи ресурстарға сеніп қалмай адами капиталды орнықты дамытуға негізделгені [1].

Адами капиталдың орнықты экономикалық дамуға өзіндік, көбінесе автономды әсері бар. Адам капиталы дегеніміз, бұл – алдымен өзі, екіншіден, жұмыс беруші және үшіншіден бүкіл қоғам үшін адамға жасалған алғашқы инвестициялар мен ағымдағы шығындардан асып түсетін және басқа да пайдалы әсерлер жасауға мүмкіндік беретін білім, білік және дағдылардың танымдық жиынтығы. Компьютерлік тәжірибе және шет тілдерін білу дағдылары, ізденімпаздық пен талапшылық, үлкен әлеуметтік белсенділік, ыждаһатты ізденістер еңбек өнімділігіне әсер ететін адами капиталдың негізгі компоненттері.

Адами капиталдың қалыптасуы мен дамуы, ұйымның инновациялық дамуы мүддесіне байланысты, нарықтық экономика жағдайында оны жүйелі тарифтеу мен бағалауды жүргізу кезінде оны өлшеу мен дамытуда тиімді басқару мүмкін болады. Оның тиімді инновациялық дамуы бұл ұйымның үздіксіз жұмыс істеу мүмкіндігіне байланысты адами капиталды басқарудың кешенді үрдісі, әғни адами капиталдың біліктілік компонентін сәтті бағалау болып табылады.

Мәселені өзектендіру сонымен қатар адами капиталды бағалау персоналды басқару үрдісінде күрделі ішкі үрдістердің бірі болып табылатындығымен және экономистер арасында әрдайым көптеген қайшылықтарды тудыратындығымен түсіндіріледі. Ожеговтың сөздігінде «бағалау-пікір, сапа, қадір-қасиет, мағына және т.б. туралы пайымдау» - деген ұғымды білдіреді. Бағалау жүйесі – бұл негізгі функцияларға байланысты персоналды басқарудың бірнеше аспаптық ішкі жүйелерінің жиынтығы. Инновациялық экономиканың басымдықтары ұйымның инновациялық дамуы мүддесі үшін адами капиталды бағалауға тиімділікке бағытталған басқарудың әдіснамалық аспектілеріне көбірек көңіл бөлуге ықпал етеді [2].

Қазіргі жағдайда адами капиталдың классикалық теориясы трансформация кезеңіне өтті және қазіргі экономикалық үрдістердегі қатынастарды ізгілендіруді ескере отырып, қайта ойластырылуы керек. Қазіргі уақытта әлемдік экономиканың постиндустриалды тенденцияларымен анықталған адами капиталдың экономикалық өсуге әсері өзгертілуде. Сонымен

бірге, экономикалық теорияда адами капиталға экономикалық өсу факторы ретінде жеткіліксіз көңіл бөлінеді. Бір жағынан, дамыған елдер экономикаларының өсуі экономиканы жаңғыртуға қабілеттіліктің болуын талап етті, бұл біліктілігі жоғары қызметкерлерге қажеттілікті айқындады. Екінші жағынан, инновациялардың жұмыс істеуімен және адами капиталға инвестиция салумен байланысты секторлардың өздері ұлттық экономикалардың негізгі және серпінді өсу нүктелерінің біріне айналды [3].

Қазіргі уақытта қызметкердің іскерлік қасиеттерін бағалай отырып, құзыреттілікті «кәсіпқойлық» ұғымымен бірге қолдану кең таралған. Кәсіби құзыреттілік жеке тұлға мен іс-әрекеттің кәсібилігінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде анықталады және кәсіби маманның қалыптасуының маңызды шарты болып табылады. Ал құзыреттілік біліктілік пен кәсібиліктің жоғары деңгейін білдіру үшін қолданылады, яғни құзыреттілік кәсіпқойлыққа қарағанда тар ұғым болып саналады [4]. Сонымен қатар, кәсіпқойлық пен құзыреттілікті оның түріне қарамастан, еңбек қызметінің бірыңғай негізгі критерийі ретінде қарастыруға болады.

Осылайша, құзыреттілікті кәсіби шеберліктің көріністері ретінде қарастыруға болады, яғни еңбек қызметінің сапалық сипаттамаларын анықтайды. Құзыреттілік тәсіл құзырет және құзыреттілік сипаттамаларының болуын болжайды. Бір қарағанда, сипаттамалар өте ұқсас, бірақ олардың арасында кейбір айырмашылықтар бар, олар құзыреттілік туралы айтқанда, білім алушының дағдылары мен дайындығын қалыптастыруға мүмкіндік беретін білім алуды білдіреді. Оларды кейіннен практикада қолдануын анықтайды. Құзыреттілік дегеніміз – адамның қабілеттері, оның жеке қасиеттері, біліктілігі, белгілі бір саладағы білімі, кәсіби мәселелерді шешу әдістерін түсіну, өзекті ақпаратты зерттеу және жаңаларын алу дағдылары кәсіби міндеттерді шешуде оларды жоғары әдістемелік деңгейде пайдалануы. Жалпы, зерттеу аясында қызметкердің әлеуетінің құрамдас бөліктерінің бірі – біліктілік қарастырылады. Бұл тұрғыда, негізгі міндет ретінде ұйымдағы персоналды басқарудың бүкіл жүйесінің іргетасы бола алатын құзыреттердің үлгілік көрінісін құру жолындағы алғашқы қадам ретінде құзыреттерді дамытуды анықтауға болады. Бұл оған стратегиялық мақсаттар мен дамуға жетудің нақты жолын белгілеуге, кадрлық жұмыстың тиімділігін арттыруға және ол үшін барлық қажетті нормалар мен стандарттарды белгілеуге мүмкіндік береді [5].

Біліктілікті бағалау және талдау олардың күрделілігін ескере отырып орындалған жұмыстарды бағалауға мүмкіндік береді, қызметкерлердің инновациялық белсенділігін арттыруды қамтамасыз етеді. Ұйым персоналды басқарудың, адами капиталды бағалаудың ашық жүйесіне көшеді, мұнда қызметкерлер сертификаттау үрдісінде алатын және кейінірек ғылыми әдіснаманың белгілі қағидаттарына сәйкес персоналды дамыту траекториясын анықтау үшін қолданылатын бағалаулар жүргізіледі [6]. Құзыреттілік моделін жасау үшін құзыреттердің бірнеше түрін әзірлеген жөн: жалпы корпоративтік, басқарушылық және кәсіби. Сонымен қатар тар лауазымдық профильдер үшін басқарушылық және кәсіби құзыреттіліктер қарастырылады. Негізгі құзыреттер ұйымның бәсекелестік артықшылығының мәнін және оның нарықтағы құнын анықтайды [6].

Адами капиталдың біліктілік компонентін бағалаудың тиімді жүйесі – бұл персоналды басқарудың ең қуатты құралы, оны қазір білім беру мекемелерінің басшылары жиі іс жүзінде қолданады. Білім беру ұйымындағы адами капиталдың біліктілік құрамдас бөлігін бағалау жүйесін қайта құру үшін, басшы қызметкерлерді бағалаудың ішкі жүйесін құрайды [7].

Адами капиталдың біліктілік компонентін бағалау жүйесіндегі құзыреттілік тәсіл төрт негізгі бөлімді қамтиды: жалпы кәсіби қызмет жүйесінің сипаттамасы (объектілер, пәндік сала, мақсаттар, міндеттер, бағалаудың негізгі әдістері мен технологиялары); деңгейлер бойынша біліктілікке қойылатын талаптар (білімі, еңбек өтілі, марапаттары және т.б.); маманның мінез-құлқын бағалау критерийлері; нәтижелерге қойылатын талаптар.

Құзыреттердің әрбір тобы бағалау қызметінің минималды қажеттілігі мен жеткіліктілігі талаптарын қанағаттандыру үшін дәл жеткілікті болуы тиісті бағалау көрсеткіштерімен ұсынылуы керек (әр топ үшін 3–5 негізгі өлшем). Бағалау үшін үш деңгейді ажырату қажет – шеберлік деңгейі (ең жоғары), тәжірибе деңгейі (орташа) және шекті деңгей (негізгі). Құзыреттердің әрбір тобы үшін бағалау ортасында басқарармен (әріптестер) өзара әрекеттесу кезінде қызметкерлердің мінез-құлық реакцияларын бағалау үшін қолданылатын бағалау көрсеткіштерін анықтау қажет. Адами капиталдың біліктілік құрамдас бөлігін бағалау жүйесіндегі құзыреттілік тәсіл – ұйымдық құрылымға, негізгі басқару үрдістеріне қажетті өзгерістер енгізуге мүмкіндік беретін ұйымның міндеттерін орындаудағы қызметкерлердің тиімділігін анықтау үрдісі, яғни, лауазымдық нұсқаулықтар және білім беру мекемесінің инновациялық даму мүддесінде даму бағдарламалары

шенберінде қызметкерлердің жетістіктерін бағалауға дербестендірілген тәсілді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін білім беру ұйымының әлеуметтік ортасы.

Қазақстан экономикасының жеделдете дамуына, азаматтардың әл-ауқатының өсуіне шешуші үлесті тек адам капиталы қоса алады. Адами капиталды – нарықтық құндылық ретінде дамыту ұлттық қауіпсіздіктің де бірден-бір кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың халыққа Жолдауы, 2022 жылғы 1 қыркүйек.
2. Карпова Т.П. Профессиональные стандарты в организации: механизм применения // Вестник СМиУ. 2020. №2. С. 87–97.
3. Аманкелды А.М. Адами капиталдың экономикалық өсуге ықпалы // Молодой ученый. – 2021. – №26 (368). – С.420-424.
4. Одегов Ю.Г. Управление персоналом в структурно-логических схемах / Академический проект, оригинал-макет, оформление, 2015. С. 859–896.
5. Константинова Л.В., Молодецкая В.С. Профессиональные стандарты как фактор влияния на трудовую мобильность: уровни, виды, направления // Вестник СМиУ. 2021. №4. С. 87–94.
6. Герасимов Б.Н. Реформирование процесса управления инновациями организации // Развитие экономических систем: теория, методология, практика: Пенза: ПГАУ, 2020. С. 46–65.
7. Заплетина С.Н., Чумак В.Г. Социально-психологические факторы эффективного менеджмента организации // Вестник СМиУ.–2021.–№4. С. 123–132.

Крушинская Е.В.

кандидат юридических наук, доцент

Швецова Д.Д.

студент 3-курса

Евразийский гуманитарный институт

г. Астана (Казахстан)

К ВОПРОСУ О ЦЕННОСТНЫХ И ПРАВОВЫХ ОРИЕНТИРАХ ВРТ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Время стремительно бежит, технологии развиваются с огромной скоростью, медицина превосходит себя все больше и больше с каждым годом. Республика Казахстан не отстает от новых мировых тенденций и старается быть наравне, в том числе, в сфере медицины. Права лиц (супругов) на то, чтобы иметь ребенка, расширяют свои границы, поскольку сейчас суррогатное материнство стало нормальным, позитивно воспринимающимся явлением. По статистике, на сегодняшний день каждая 10 семья в нашей стране обращается в клиники репродукции.

Согласно статье 146 Кодекса Республики Казахстан от 7 июля 2020 года «О здоровье народа и системе здравоохранения» вспомогательные репродуктивные методы и технологии – это методы лечения бесплодия (искусственная инсеминация, искусственное оплодотворение и имплантация эмбриона), при применении которых отдельные или все этапы зачатия и раннего развития эмбрионов осуществляются вне материнского организма (в том числе с использованием донорских и (или) криоконсервированных половых клеток, тканей репродуктивных органов и эмбрионов, а также суррогатного материнства). В главе 1 Кодекса Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года «О браке (супружестве) и семье» изложена информация о том, что такое суррогатное материнство. Кроме того, 9 глава КоБс посвящена вопросу суррогатного материнства и вспомогательным репродуктивным методам и технологиям (ВРТ) [1].

В последние годы обращения в учреждения, занимающихся ВРТ становится все больше. Вероятно, это связано с экологией, постоянными стрессами, искусственными продуктами питания и другими факторами, которые в комплексе действуют на организм человека, приводя к плачевным последствиям в виде проблем с репродуктивным здоровьем и отсутствием

возможности рождения ребенка (детей) [1]. Некоторые лица обращаются неоднократно в такие медицинские учреждения. Около 15 лет назад в Казахстане было законодательно закреплено понятие суррогатного материнства. За эти годы отечественное законодательство, регулирующее данную сферу медицины, существенно изменилось, и сегодня оно считается одним из самых усовершенствованных. «С 1998 года у нас было где-то по 20 программ суррогатного материнства, а после того, как вышел Кодекс «О здоровье народа», мы стали проводить по 100-120 программ. Сейчас благодаря Кодексу «О браке и семье» супруги знают точно, что суррогатная мать обязана отдать им ребенка, очень много супружеских пар получили возможность стать родителями», – говорит директор Института репродуктивной медицины Тамара Джусубалиева, стоявшая у истоков ВРТ в Казахстане [3]. Законодательство РК является уникальным в связи с рядом причин. Сразу после рождения ребенка генетический родитель (женщина) записывается матерью ребенка. Суррогатная мать после рождения ребенка не имеет никаких родительских прав по отношению к нему, а родитель несет полную ответственность за ребенка. Проводя сравнение с законодательством РФ, где генетические родители признаются официальными только после того, как суррогатная мать напишет отказ от ребенка, можно сказать, что в Казахстане этот вопрос решается совсем иначе. Российское законодательство предусматривает, что суррогатная мать может передумать и не отдавать ребенка, которого вынашивает. Это законно, так как мать может почувствовать сильную психологическую привязанность к плоду, при этом, у супругов (заказчиков) нет полноценных гарантий на получение ребенка. А в таких странах, как Киргизстан и Узбекистан данные процедуры преследуются по закону.

Портрет обычной суррогатной матери мы видим следующий: 90% женщин – это лица, не имеющие материального достатка, в общем смысле, живущие ниже прожиточного уровня. Материально обеспеченные женщины, как правило, не становятся суррогатными матерями. Особенностью является еще и то, что лица обладающие нормальным репродуктивным здоровьем, по своему желанию не могут воспользоваться услугами суррогатного материнства, поскольку закон закрепляет, что наличие таких программ связано, прежде всего, с желанием государства помочь стать родителями бездетным семейным парам. Лица, желающие иметь ребенка, могут осуществлять свое право на основе заключения договора с суррогатной матерью. Заключение этого договора определяет родительские права и обязанности супругов (заказчиков) на ребенка, родившегося в результате применения ВРТ.

Множество вопросов возникает в сфере одиноких женщин, желающих прибегнуть к данной программе. Но мы видим, что закон четко разграничивает суррогатное материнство и ВРТ. Суррогатное материнство, как таковое, выступает разновидностью вспомогательных репродуктивных технологий. Тогда для чего законодатель разграничивает эти два понятия в Кодексах? Скорее всего, в виду некоего различия. Супруги (заказчики) имеют право на совершение ЭКО (Экстракорпоральное оплодотворение), которое методологически и технологически отличается от суррогатного материнства. Первый способ используют супруги, закон не раз это упоминает. В этом плане присутствует много противоречий, так как четкого пояснения в законе не наблюдается. Мнения юристов разделяются. Часть юристов склоняются к следующему мнению: В КоБс указано «супруги», а в скобках «заказчики», соответственно, заказчик может быть один в лице женщины. В 99-й статье Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» сказано, что женщины имеют право на вспомогательные репродуктивные методы и технологии. Раз женщина имеет право на ВРТ, то из этого само собой вытекает, что она имеет право быть заказчицей. Другие склоняются к такому мнению: Одинокая женщина не может быть заказчиком [4]. В КоБс сказано: «Нотариально удостоверенное письменное соглашение между лицами, состоящими в браке и желающими иметь ребенка». Здесь указано четко, во множественном числе: «между лицами». Закон РК не подлежит расширительному толкованию, и в нем прописано: «супруги», то есть два лица. Для одиноких женщин обычно применяется ЭКО, поскольку предполагает использование донорских сперматозоидов и яйцеклеток. Женщина, не состоящая в браке и не имеющая полового партнера, также может стать матерью при помощи ВРТ, в виде экстракорпорального оплодотворения.

Интересным и важным для нас является и позиция ислама. В общем виде в исламе, и среди представителей казахстанских имамов, категорически запрещается суррогатное материнство. Но среди представителей имамов других государств, например России, намечается тенденция к принятию данного института. «Важно, чтобы женщина вынесла ребенка, поэтому в исламе суррогатное материнство разрешается только в крайних случаях, когда другие методы родить не помогают» [5]. При этом нельзя относиться к суррогатному материнству как к услуге. Также

исключается обращение к суррогатному материнству в однополых парах или для людей нетрадиционной ориентации. Суррогатное материнство рассматривается видом помощи, «хотя за нее и платят», и приводится сравнение с помощью кормилиц – «молочных матерей» в исламской традиции. Между ребенком и женщиной «даже в случае грудного вскармливания возникает связь – и духовная, и физическая», а в исламской традиции – даже родственные отношения. Отсюда вводятся ограничения, например, «родной и вскормленный ребенок не могут создать семью».

В исламе есть понятия «молочный брат», «молочная сестра» и «молочная мама». К молочной маме проявляют уважение, с ними поддерживают отношения и порой даже более близкие, чем с другими родственниками, потому что это мать, которая вскормила человека. «К суррогатной матери должно быть такое же отношение, как в исламе к молочной матери. Молочная, (по аналогии суррогатная мать) могут навещать ребенка и поддерживать с ним связь». Как один из вариантов решения проблемы бесплодия приводится пример, когда жены просили мужей «завести вторую жену, чтобы родить наследника». По традиции жены одного мужа живут отдельно, иногда «женщины навещают друг друга и участвуют в воспитании детей от одного мужа».

Нельзя сказать, что суррогатное материнство и ВРТ являются новой сферой, но они находятся в постоянном развитии. Меняется и отношение к ним как в обществе, так и в религиозных конфессиях. На данном этапе формирования казахстанского законодательства и прогресса репродуктивных технологий актуальность суррогатного материнства растет. Наличие же самого института суррогатного материнства и реальность его применения является воплощением не только свободы выбора, но и «маяком». Правовое регулирование данных вопросов в РК достаточно детально, продуманно, прогрессивно и имеет ряд преимуществ в сравнении с другими странами.

Список литературы

1. https://egov.kz/cms/ru/articles/health_care/2F12207surrogatemother
2. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.07.2022 г.)
3. Без права называться мамой. Суррогатное материнство (Инна Еньшина) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31333104&pos.
4. Суррогатное материнство в Казахстане: 30 % сделок совершается бесплатно. <https://almaty.tv/news/obschestvo/1744-surrogatnoe-materinstvo-v-kazakhstane-30-percent-sdelok-sovershaetsya-besplatno>.
5. Имам рассказал, в каком случае ислам допускает суррогатное материнство. <https://ria.ru/20191202/1561873721.html>.

Құдыс Е.
профессор

Тағабай М.Т.
магистрант

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ. (Қазақстан)

ЭКОНОМИКАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДЕГІ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ТҮРЛЕРІ

Қазіргі уақытта республика кеңістігіндегі әлеуметтік-экономикалық даму жағдайларының біркелкі болмауы мемлекет тарапынан жүргізілетін аймақтық саясат ерекшеліктерін анықтайды.

Экономиканы мемлекеттік реттеудің ерекше бағыты ретінде қарастырылатын аймақтық саясаттың қазіргі ерекшеліктерін қарастыру оның тиімді жүзеге асуына ықпалын тигізетіні негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Елімізде шағын кәсіпкерлікті дамыту және қолдау жөніндегі заңдық-құқықтық құжаттардың бар болуы шағын кәсіпкерлік субъектілерінің қызметіне жағымды әсерін тигізді. Оларға өндірістік-техникалық, қаржылық және инвестициялық тұрғыдан қолдау

көрсету мақсатында шағын кәсіпкерлік субъектілерін банкілік несиелермен қамтамасыз ету кезінде кепіл ретінде қызмет атқаратын мемлекеттік кепіл қорлары және кәсіпкерлік құрылымдар мен өзін-өзі қаржыландыру мақсатында несие серіктестіктері құрылды.

Кәсіпкерліктің әр алуан түрлері өзара байланысу кезінде кәсіпкерлік қызметтің анағұрлым тиімдірек нәтижелеріне қол жеткізеді және бизнестің тұрақтылығы қамтамасыз етіледі. Осыған орай мемлекет осы мақсаттарға қол жеткізу үшін тек шағын бизнестің ғана емес, сондай-ақ, осы мақсатқа бағытталған орта және ірі бизнестің дамуына да ықпал жасауы керек, себебі олар да, әсіресе, нақты бір нарықта пайда болу және өз жағдайларын күшейту сатысында мемлекеттік көмекке, мүдделері қорғалуына, технологияларға және қаржылай қолдауға мұқтаж болады. Шағын бизнес үшін алдын ала заңмен қарастырылған жеңілдіктер мен кепілдемелерге келер болсақ, олар шағын кәсіпкерліктің тұрақты тиімді жұмыс істеуін алдын ала анықтай алады.

Шағын, орта және ірі бизнестің жұмыс істеу барысында олардың арасында өзара тәуелді белгілі іскерлік қатынастар пайда болады. Осы қатынастар мен оларды реттеудегі мемлекеттің рөлінің тек шағын және орта бизнесті ғана емес, сондай-ақ, ірі кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасын дайындау арқылы дұрыс орналастырылуының ескерілуі нарықтық экономикаға өту үрдісін жылдамдату маңызы өте зор. Бұл бағдарламада кәсіпкерлердің мүдделерінің үйлесімділігі, әсіресе, ірі және шағын бизнес арасында ынтымақтастық жүйесін құру бойынша ынталандырушы шаралары алдын ала қарастырылған болуы керек.

Қазіргі таңда шағын бизнес артықшылықтарға ие бола отырып, сауда саласында тез дамыды (72%), ал өнеркәсіп өндірісі (8%) мен ауылшаруашылығындағы (4%) даму үлесі айтарлықтай аз. Ынтымақтастық жүйесінің орнатылуымен ірі бизнес кәсіпорындары өз мүдделері үшін өндіріс саласындағы шағын бизнестің дамуын ынталандырады, бұл біздің елдегі кәсіпкерлік қызметінің құрылымдық қайта қалыптасуын өткеруге жақсы ықпал жасайды. Атап айтқанда, олар өз маркаларын ұсынады, керек болған жағдайда оған жеңілдетілген түрде несие береді, шағын бизнес субъектілеріне консалтингтік қызметтер көрсетеді және оларға ғимараттарды, машиналарды, құрал-жабдықтарды және т.б. жалға береді.

Мұндай көмектер мен мемлекеттік қолдауға бір уақытта ие бола отырып, шағын бизнес міндетті түрде өзінің жағдайын тұрақтандыра түседі, сан жағынан өсіп, тұрақты түрде өндіріс саласында дамиды, бұл өндірілетін тауарлар мен қызметтердің номенклатурасы мен ассортиментінің көбеюіне әкеледі. Ірі бизнес кәсіпорындарының өздері болса, қажетті жартылай фабрикаттар, қосалқы бөлшектер мен технологиялық үрдістерінің жекелеген сатыларындағы өнімдердің өндірісін шағын кәсіпорындарға тапсыра отырып, өндірісін ұлғайту, жаңа бұйымдарды құрастыру мен жобалауға көбірек көңіл және қаржы бөлу, өнім сапасын бақылау әдістерін жетілдіру мүмкіндіктеріне және т.б. ие болады. Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі мемлекеттік саясаттың кәсіпкерлікті қолдау және бәсекелестікті дамыту қоры ұсынған нұсқасы шағын бизнес орталықтарының республикалық жүйесі арқылы жұмыс жүргізуді көздейді. Бұл жүйенің элементтеріне мыналар жатады: бизнесті дамытудың ұлттық орталығы, нарықтық инфрақұрылымдар элементтері, кәсіпкерлер бірлестігі, аймақтық шағын бизнес орталықтары (ШБО) сауда жүйесі, лизинг т.б.

Сонымен бірге көзделіп отырған жүйенің орталық буыны аймақтық орталықтар болады деп жобалануда. Олар бизнес-инкубаторлар, бизнес орталықтары, технопарктер үлгісінде жұмыс жасайды.

Қазіргі таңда кәсібін жаңадан бастаған жеке кәсіпкерлер үшін төмен тәуекел деңгейімен және кірістіліктің тұрақты түсімімен сипатталатын кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру ең тиімді әдіс деп бағаланады.

Қазақстан нарығында франчайзинг қазіргі таңда салыстырмалы түрде жаңа құбылыс болып табылады, ал дамыған елдерде бұл жүйе ғасырлар бойы дамып келе жатқан, қоғамның түрлі қажеттіліктерін қамтамасыз ететін ең тиімді экономикалық құрал ретінде көруге болады. Сонымен қатар, франчайзингтің даму тарихын қарастыратын болсақ, ол бастауын орта ғасырлардан алады. Оксфордтың ағылшын сөздігінде «франчайзинг» сөзінің ұғымы 1559 жылдары патша билігіндегі құқықтар мен бостандықты қарастыру негізінде шыққан болатын.

Қазақстан нарығында қазіргі таңда экономикалық ахуалдың ерекшеліктері келесідей сипатталады: бизнес субъектілерінің серіктестік қатынасты іске асыру нәтижесінде туындайтын оң әсерлер арқылы дағдарыстан кейінгі кезеңде экономиканы қалпына келтірумен де, өңірде инновациялық дамытуды одан әрі ұлғайту тетігін қалыптастырумен де тығыз ұштасуы.

Бүгінгі таңда орта және шағын бизнестің өзара іс-қимылының негізгі нысандары аутсорсинг, лизинг, субконтрактация, франчайзинг, венчурлық қаржыландыру және кластерлеуді төмендегі суреттен көруге болады (сурет 1).

Сурет 1. Шағын және орта бизнестің әрекеттесу нысандары.

Ескерту: Автормен құрастырылған

Соңғы 5 жылда «KazFranch» франчайзингтік қауымдастығының мәліметтері бойынша(сурет 2) төмендегі серпінді көреміз.

Сурет 2. Франчайзингтік компаниялардың динамикасы

Ескерту: Автормен құрастырылған

«Kazfranch» Қазақстандық франчайзинг қауымдастығының деректері бойынша Қазақстанда аумағында шамамен 300-ден 360-қа дейін франчайзингтік жүйелер бар. 2020 жылы Covid-19 жаһандық пандемия кезінде көптеген франчайзингтік компаниялар қызметін тоқтатқан болатын. Франчайзинг компанияларда отандық франшизалардың үлесі 24%, ал қалған 76% - Ресей, АҚШ, Европа және т.б. мемлекеттерге тиесілі.

Қазақстанда франчайзинг субъектілерінің географиялық орналасуында Алматыда орналасқан субъектілер 27%-ды, ал Астана қаласы 14%-ды құрап отыр. Сонымен бірге елімізде франчайзинг компанияларды аймақтандыру жағдайы байқалады: егер бұрын франшиза Алматы және Астанада болса, бүгінде басқа аймақтарда өсу қарқынын көруге болады. Бұл жерде Шымкенттік «Мегаоптика» мен «Мадлен», Қызылордалық «Брауни» мен «Тағам», Павлодарлық «Айкүне» мен «Кренделді» атауға болады. Әрине, аймақтарда кең таралған форматтар, ол кафелер мен фастфуд желілері болып табылады. Жалпы қандай-да болмасын бизнестің дамуы үшін жағымды ортаны құру маңызды, бірақ тек қаржылық ғана емес, яғни оқыту бағдарламаларын қарастыру да өте қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Нұрғалиева А.А., Корабаев Б.С. Кәсіпкерлік: оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2016

2. Яковлев А.А. Международные франчайзинговые операции и их значение при работе на внешнем рынке. // Вестник МГУ МВД России, 2018
3. Ұлттық статистика бюросы. URL: Ұлттық статистика бюросы (stat.gov.kz)
4. «Бизнестің жол картасы–2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы – «Әділет» АҚЖ (zan.kz).
5. Атамекен ҚР ҰКП бағдарламалар. URL: <https://www.qoldau.kz/>.

Мажитова Б.Б.

магистр экономических наук, доцент
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

Берстембаева Р.К.

кандидат экономических наук, профессор
Университет «ESIL»
г. Астана (Казахстан)

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ КАЗАХСТАНСКОГО РЫНКА БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЕТОВ

Эффективность казахстанского рынка безналичных расчетов, в первую очередь напрямую зависит от скорости и безопасности безналичных расчетов. Для определения уровня развития и эффективности безналичных расчетов стоит обратить внимание на состояние платежной системы государства [1].

Ради усовершенствования результативности функционирования платежных средств, расширения и развития механизмов безналичных платежей необходимо продолжить работу по модернизации, повышению оперативной надежности и результативности платежных средств.

В Казахстане за последние три года доля безналичных транзакций в общем объеме платежей выросла с 32% до 75%. Основными драйверами этого рынка выступили массовая цифровизация услуг и развитие платежной инфраструктуры банков и финансовых технических компаний.

Также не стоит забывать про времена пандемии, из-за вынужденных мер были сокращены походы в отделения банков, они были закрыты, поэтому за это время объем транзакций значительно увеличился, появилась вынужденная мера по усовершенствованию бесконтактной формы оплаты, мобильного банкинга в короткие сроки.

Карантин закончился, но привычка рассчитываться в мобильном банкинге, безналичной форме оплаты будет доминировать и превалировать за счет простоты, удобства и безопасности. При этом есть все основания полагать, что потенциал роста безналичных платежей далеко не исчерпан: по мнению крупного участника рынка, в 2022 году их доля на рынке может достигнуть 90%.

Основная доля безналичных операций на территории РК в 2020 году была проведена в режиме онлайн - 81,4% от общего объема безналичных платежей. На сегодняшний день 20 банков создали свои мобильные приложения для пользователей систем «iOS» и «Android», что значительно увеличило количество клиентов банка. За 2020 год количество пользователей онлайн-сервисов банков увеличилось на 49,6% или 29,8 млн. держателей, а годом ранее за 2019 год-18,4 млн. пользователей.

По состоянию на 1 декабря 2021 года эмиссией платежных карточек осуществляли 19 банков и АО «Казпочта», и в обращении находится 59,5 млн. платежных карточек. Организации имеют право на выпуски, распространение платежных карт международных систем VISA International, Master Card World wide, Union Pay International, American Express International и Diners Club International. Кроме того, банки Казахстана выпускают платежные карточки локальных систем: AltynCard – АО «Народный Банк Казахстана», локальная карточка Ситибанк Казахстан – АО «Ситибанк Казахстан» и Система платежных карт Kaspi.kz – АО «KaspiBank». Наиболее распространенными являются дебетные карточки, их доля составляет 73,7%, доля кредитных

карточек – 23,3%. На долю дебетных с кредитным лимитом и prepaid карт приходится 3,0%.

В январе-декабре 2021 года объемы транзакций с использованием платежных карт казахстанских эмитентов составили 83,6 трлн. тенге, количество – 5 875.7 млн. транзакций. При этом за аналогичный период количество безналичных транзакций выросло в 2,2 раза до 5629,1 млн. операций и в 2,1 раза в объеме, достигнув 65,1 трлн. тенге. Держателями платежных карт было проведено 246,6 млн. операций по снятию наличных денег на сумму 18,5 трлн. тенге. Наблюдается уменьшение количества операций по снятию наличных денег в сравнении с январем-ноябрем 2020 года на 9,1%. При этом объем операций по снятию наличных денег вырос на 24,3%.

Объем переводов денег, отправленных через системы международных денежных переводов, за декабрь 2019-2021 гг. составил 845,4 тыс. транзакций на сумму 240 581,5 млн. тенге.

В соответствии с рисунком 1, основная доля безналичных операций в Казахстане совершена посредством интернета/мобильного банкинга (66,0% от общего количестве операций и 84,1% от общего объема безналичных платежей и переводов денег) и POS-терминалов (33,9% и 15,7% от общего количества и объема безналичных платежей и переводов денег). Операции по выдаче наличных денег в основном совершались посредством банкоматов (98,7% и 86,9% от общего количества и объема операций по выдаче наличных денег).

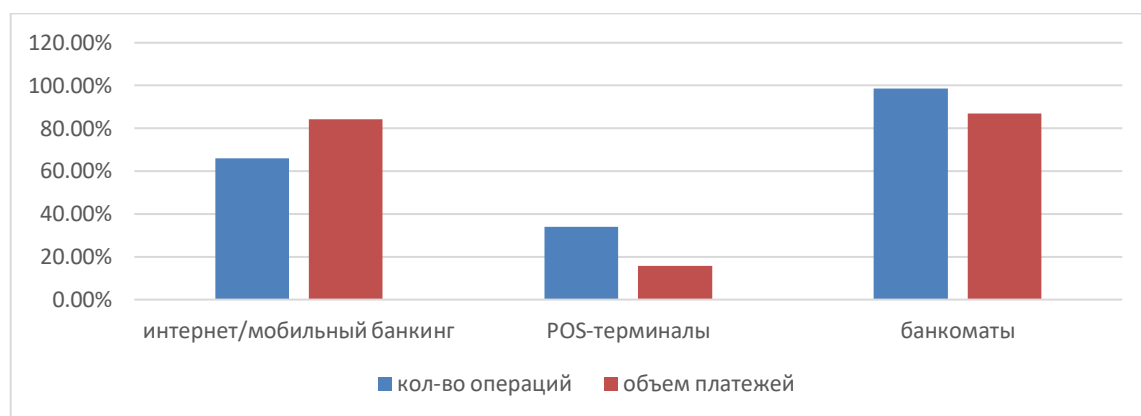

Рисунок 1 Основная доля безналичных операций в Казахстане

Примечание Составлена по источнику[2]

Доля переводов денег, проведенных за декабрь 2019-2021 гг. на территории Казахстана, составила 69,2% от общего количества. Банки Казахстана и АО «Казпочта» представляют своим клиентам услуги по переводам денег через такие системы, как Золотая корона, WesternUnion, Юнистрим, Contact, Faster, MoneyGram, BLIZKO и иные СДП. СДП используются населением Казахстана как для проведения переводов на территории страны, так и для отправки/получения переводов денег за рубеж/из-за рубежа.

В соответствии с таблицей 1, количество выпущенных платежных карт за 2019-2021 гг. суммарно составило 21,6 млн. ед., что больше в 2,3 раза по сравнению с показателями прошлых лет. При этом большинство карт – дебетные (расчетные) карточки, в том числе, используемые в рамках зарплатных проектов.

Таблица 1 Количество выпущенных платежных карт за 2019-2021 гг.

Наименование	2019		2020		2021	
	млн.ед.	%	млн.ед.	%	млн.ед.	%
Расчетные платежные карточки	13,06	75,5	12,72	81,0	17,51	81,0
Расчетные платежные карточки с кредитным лимитом	0,26	1,52	0,47	3,01	0,38	1,78
Кредитные платежные карточки	3,15	18,21	2,37	15,12	3,43	15,91
Prepaid платежные карточки	0,81	4,67	0,13	0,84	0,27	1,24

Анализируя 2019-2021 гг., наблюдается изменение структуры выпущенных карт банками. В 2021 г. доля кредитных карт снизилась до 15,91%. Снижение и в целом изменение доли кредитных платежных карточек связано с тем, что большинство банков совершили изменения в кредитном портфеле, а также увеличили долю краткосрочного кредитования. Общее количество эмитированных банками дебетных карточек в 2021. составило 17,51 млн. ед., кредитных карточек – 3,43 млн. шт., что больше на 36,6% и на 45,3 %, по сравнению с данными за прошлые года.

В 2019 году доля безналичных операций в городе Алматы составляла 64%, в Нур-Султане–50%, а в областях–30%. В 2020 году ограничительные меры и увеличение количества POS-терминалов ускорили снижение использования наличных денег. В результате пользователи перешли к альтернативным формам оплаты, таким, как онлайн и офлайн POS, а также SmartPay. В 2021 году в городах Шымкент, Нур-Султан и Алматы доля безналичных операций находилась в диапазоне от 77% до 87% по сумме операций. В то время как суммарно в 14 областях Казахстана данный показатель находится на уровне 69%.

Тем не менее ситуация изменилась в 2020 году с вводом локдауна и карантинных мер. Сумма безналичных операций в областях выросла в 4 раза–до 16 триллионов тенге, и превысила значение города Алматы на 2,5 триллиона тенге. В 2021 году город Алматы вернул себе лидирующую позицию, но цифровизация остальных регионов Казахстана позволила увеличить объемы безналичных операций страны в 5,4 раза с 2019 года. В результате менее чем за два года доля безналичных операций в Казахстане достигла рекордных 78%. Переход к безналичным операциям делает рынок более прозрачным. Как отмечается правительством Казахстана, ускоренный рост безналичных транзакций позволяет сделать переход денежных средств от первоначального пользователя к конечному бенефициару более эффективным, снижает затраты на финансовые операции и подготавливает фундамент для всеобщего декларирования доходов в 2025 году. Таким образом, данные изменения могут позволить сократить теневую экономику до порученных главой государства 15% от ВВП. Все больше новых технологий по проведению безналичных операций внедряются локальными и международными игроками. Различные инновации уже используются повсеместно за счет удобства и доступности. За три года игроки и пользователи рынка безналичных операций показали готовность к изменениям своих привычек

Также в соответствии с таблицей 2, видим, что в 2019 году банками РК и АО «Казпочта» с использованием платежных инструментов были проведены транзакции в сумме 31 321,9 млрд. тенге. В 2020 году проведено транзакций на сумму 41 679,07 млрд. тенге, за 2021 год транзакций на сумму 54 503,3 млрд. тенге.

Таблица 2 Сумма транзакций по платежным инструментам в РК за 2019-2021 годы (млрд.тнг)

Платежные инструменты	Сумма 2019		Сумма 2020г		Сумма 2021г	
	Абс.	в % от общего объема	Абс.	в % от общего объема	Абс.	в % от общего объема
	Платежные поручения	28 472,1	80,9%	37 237,41	89,37%	47 105,1
Платежные требования	3,8	0,01%	3,22	0,01%	5,8	0,0%
Чеки	0,3	0,001%	1,36	0,003%	0,3	0,0%
Инкассовое распоряжение	13,4	0,04%	21,25	0,05%	19,6	0,0%
Платежный ордер	275,4	0,1%	528,08	1,27%	617,6	1,1%
Платежное извещение	91,6	0,2%	162,96	0,39%	157,2	0,3%
Платежные карточки в т.ч	2 193,0	7,0%	3 705,72	8,89%	6 440,3	11,8%
- операции по выдаче наличных	1 390,3	4,4%	1 564,34	3,75%	1 752,1	3,2%
- безналичные платежи	802,7	4,6%	2 141,38	5,11%	4 688,2	8,6%
Средство электронного платежа	272,3	0,5%	19,07	0,05	0,1	0%
Общий итог	31 321,9	100%	41 679,07	100%	54 503,3	100%
Примечание - Составлена по источнику [3]						

Вместе с тем, высокий удельный вес платежных карточек по количеству и низкий – по объему транзакций характеризуется использованием данного платежного инструмента в основном для снятия небольших сумм наличных денег, а именно используется населением для совершения розничных платежей и переводов денег.

Таким образом, чтобы в будущем гарантировать четкую динамику применения кредитных карт как особенно повышенного инструмента безналичных платежей в Казахстане, необходимо обеспечить большему количеству банков возможностей для производства пластиковых карточек; прирост численности технических конструкций для использования карт; усиление финансовой информированности населения, а также усовершенствование личной платежной системы, занимающейся изготовлением и сервисом платежных карт в масштабах государства.

Список литературы

1. Проект Цифровой Тенге//www.digital-tenge.payfintech.kz(дата обращения 29.05.2022)
2. Юхин Г.П. Бизнес-планирование в выпускных квалификационных работах. Учебное пособие. – М.: Лань, 2020.
3. Национальная платежная система Республики Казахстан: Официальный интернет – ресурс Национального Банка Республики Казахстан: www.nationalbank.kz (дата обращения 29.05.2022)

Мадымар М.С.

магистр МВА, старший преподаватель
Таразский региональный университет им.М.Х. Дулати
г. Тараз (Казахстан)

ПРИТОК ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ

В сознании среднестатистического гражданина должна начинаться вырисовываться радужная картина, когда наша республика устойчиво является одним из лидеров по привлечению иностранных инвестиций – число таковых продолжает неуклонно расти, а состояние экономики страны, соответственно, укрепляться и прирастать зарубежным капиталом.

В этом году идем с большим плюсом, несмотря на события, которые происходят вокруг нас. Цифра полугодия – 14,2 млрд. с ростом 28%. Согласно плану, общий объем иностранных инвестиций должен достигнуть в нынешнем году 25 миллиардов долларов США, существенно превысив достижения прошлого года, когда объем иностранных инвестиций оценивался в 23,7 миллиарда долларов. Таким образом, в случае подтверждения этого прогноза, удастся вернуться к показателям докризисного 2019 года, когда удалось привлечь аналогичные 25 миллиардов.

Были названы и основные страны инвесторы – таковыми оказались Западная Европа, Китай, Россия, Южная Корея и Япония, а также намечены перспективы расширения сотрудничества в новых геополитических условиях.

Из-за санкций очень много компаний, которые ранее не могли выбирать Казахстан из-за емкости рынка, но хотят остаться на этом пространстве, перебираются в Казахстан или увеличивают свои мощности здесь. Все эти компании здесь, наша задача – показать, что мы остаемся островом стабильности для инвесторов, что все произошедшие события не повлияют на наши инвестиционные обязательства.

В общем, в сознании среднестатистического гражданина опять должна начинаться вырисовываться радужная картина, когда наша республика устойчиво является одним из лидеров по привлечению иностранных инвестиций – число таковых (за все годы уже исчисляемое гигантской суммой более чем в 330 миллиардов долларов) продолжает неуклонно расти, а состояние экономики страны соответственно укрепляться и прирастать зарубежным капиталом.

По большому счету, это будет верно, но именно «по большому счету», потому как если более внимательно рассмотреть некоторые детали, то версия об «инвестиционной панацее» может быть подвергнута некоторым коррективам.

Для начала стоит разобраться в самой терминологии. Казалось бы, все просто – согласно большинству определений, «инвестор» – это физическое или юридическое лицо, обеспечивающее бизнес-капиталом для получения стабильного дохода от инвестирования. При этом, капитал может быть собственным, привлеченным или заемным (что немаловажно). Между тем, законодательство Казахстана, как это часто бывает, не искало легких путей и развивалось по своим лекалам и стандартам.

Важен еще один показатель – так называемые «обратные инвестиции», то есть средства, которые инвестор получает в виде дохода и выводит из страны.

По оценке авторитетного российского эксперта, доктора экономических наук, профессора Валентина Катасонова, изложенной в аналитическом материале «Иностранный капитал в Казахстане», только за период 2009–2020 годов объем «обратных инвестиций» составил более 206 миллиардов долларов США, а у ряда стран превысил объем вложенных прямых инвестиций. Вот картина по доходам, получаемым прямыми иностранными инвесторами в Казахстане. Согласно последним данным Национального банка Казахстана, во втором квартале 2021 года инвестиционные доходы нерезидентов составили 5.593 млн. долл. Эта сумма распределялась по странам следующим образом (млн. долл.): Нидерланды – 2.258,5; США – 1.240,2; Швейцария – 365,4; Великобритания – 346,2; Китай – 299,9; Россия – 293,6; Франция – 173,8; Канада – 100,7.

За 12 лет (2009–2020) из Казахстана было выведено доходов от прямых иностранных инвестиций на сумму 206,29 млрд. долл. В среднем на год получается 17,2 млрд. долл. В США за это время ушло 66,90 млрд. долл.; в Нидерланды 64,51 млрд. долл.; в Великобританию – 13,94 млрд. долл.; в Россию – 8,77 млрд. долл.; в Швейцарию – 5,09 млрд. долл. Более 70 процентов всех инвестиционных доходов, выведенных из Казахстана за период 2009–2020 гг., пришлось на три страны – США, Нидерланды и Великобританию.

В целом, в Казахстане создан сравнительно благоприятный деловой климат и обеспечена политическая стабильность, однако текущие экономические условия сдерживают приток инвестиций в несырьевые сектора. По мнению экспертов, инвестиции в несырьевые сектора экономики придут тогда, когда будут созданы наиболее оптимальные условия для развития.

Сама статистика по притоку иностранных инвестиций повода для беспокойства не дает в принципе. В отличие от тех «частностей» и «нюансов», которые, иной раз, запросто можно оставлять за кадром.

Список литературы

1. Евгений Косенко, turanpress.kz, <https://nomad.su/>
2. <https://iitu.edu.kz/ru/news/digitalization-of-kazakhstan-new-horizons-of-growth/>
3. <https://strategy2050.kz/ru/news/51190/>

Нурпеисов Е.К.

кандидат юридических наук, доцент
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ДЕКАБРЬСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ В ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХСТАНА В XX ВЕКЕ

По стечению исторических обстоятельств в декабре месяце разных лет прошлого столетия происходили события, ставшие судьбоносными для государственного развития Казахстана.

5 декабря 1936 года. В этот день была принята вторая Конституция СССР, так называемая «сталинская». Первая – была принята 31 января 1924 года. По этой же Конституции Казахстан превратился из автономной республики в составе РСФСР в союзную республику.

Здесь возникает вопрос: почему Казахстан в числе последних был включен в состав СССР в качестве союзной Республики? Между тем Узбекистан и Туркменистан, уступавшие Казахстану по численности населения, по экономическому потенциалу, стали субъектами федерации еще в

1925 году. Один из ответов гипотетически может состоять в том, что советская власть пришла в Казахский край только к середине 1920 года. Следовательно, большевистское влияние здесь еще не стало монополюльно господствующим. К тому же противостояние политических сил, представленных партией «Алаш» и комитетами коммунистической партии, сохранялись в начале в явной, а затем в скрытой форме. Следует также учесть, что усилия интеллектуальной элиты казахского народа по светскому просвещению населения усиливали общественное сознание в стремлении к государственной независимости.

В этом большевики, видимо, усмотрели тенденцию к сепаратизму казахов, способному привести к их отделению от федерации. А это противоречило скрытым планам вождей революции Ленина и Сталина сохранить территорию Российской империи в прежней конфигурации с тем, чтобы провозгласить всему миру о победе пролетарской революции на одной шестой части планеты. Конституция СССР 1936 года, формально провозглашая принцип равноправия национальных республик, ставит их в неравное положение, вводя представительство в Верховном Совете пропорционально численности населения и в зависимости от населения автономных образований в составе республик.

Конституция вводит понятие ограниченного суверенитета союзной республики. Причем, в соответствии со ст.14 перечень ограничений достаточно широк и охватывает 16 пунктов. Кроме того, вводится такой орган управления как союзно-республиканские министерства, фактически подотчетные федеральным органам.

В итоге союзная республика лишается фактически суверенитета и превращается в провинциальный регион неоимперии, именуемой СССР.

8 декабря 1991 года. В этот день в Белоруссии, в заповеднике Беловежская пуца, было подписано соглашение о прекращении действия Договора об образовании Союза Советских Социалистических Республик от 30 декабря 1922 года. Им было признано, что «Советский Союз, как геополитическая реальность, прекращает свое существование».

Накопившиеся за семьдесят с лишним лет советской власти проблемы привели к неминуемому распаду СССР. Административно-командная экономика, тоталитарный парткратический режим управления, возросшая этническая самоидентификация населения, неоимперская политика центральных органов власти СССР, подавление и суждение политических прав и свобод граждан, преобладание силовых методов решения социальных проблем и многое другое, обострившиеся к концу восьмидесятых и началу девяностых годов, сделали невозможным сохранение Союза. Попытки, если не сохранить, то хотя бы отсрочить его распад, не увенчались успехом. Ни Общесоюзный референдум, одобрявший сохранение обновленной федерации, ни проект Союзного договора, ни августовский путч 1991 года высших должностных лиц СССР не достигли желаемой цели.

10 декабря 1991 года. Надвигающийся необратимый распад СССР актуализировал перед всеми союзными республиками проблему исторического выбора. Предстояло определиться в трех фундаментальных областях: форма государства, тип и структура экономики, идеологические приоритеты. В самом общем виде исторический выбор Казахстана был определен Законом КазССР от 10 декабря 1991 года «Об изменении наименования Казахской Советской Социалистической Республики». Законом установлено: «Исходя из стремления многонационального народа республики к построению демократического, независимого, миролюбивого, правового государства, основанного на принципах самоопределения, незыблемости прав и свобод человека, политическом, экономическом и идеологическом многообразии общества, Верховный Совет Казахской ССР постановляет: «Переименовать Казахскую Советскую Социалистическую Республику в Республику Казахстан».

13 декабря 1917 года. Общеизвестно, что с 5 по 13.12.1917 года в Оренбурге состоялся II Всеказахский курултай (съезд), который своим историческим постановлением образовал территориально-национальную автономию, присвоив ей название «Алаш». Она изначально была образована как автономия, т.е. равноправный с другими субъект предполагаемой Российской федерации. Но Россия не успела стать демократической парламентской федеративной республикой. Начавшаяся гражданская война на территории бывшей Российской империи разрушила проекты демократических преобразований, инициированных прогрессивными политическими силами России, включая партию «Алаш». В этих условиях произошла смена политической ориентации лидеров партии «Алаш» от автономизации к формированию самостоятельной республики ввиду отсутствия Федерации. Деятельность партии «Алаш» всецело была подчинена демонстрации и укреплению фактического суверенитета, возрождаемого ею

казахского национального государства. Позиционирование Автономии Алаш, в терминологии того времени, в качестве государства, обладающего фактическим суверенитетом, происходило по разным направлениям, включая внешние связи.

Элементы самостоятельной государственности наращивались неравномерно. Среди государственных институтов (органов) приоритетным был орган национальной самообороны (безопасности). Правовое регулирование осуществлялось собственными постановлениями Алаш Орды. Они стали основой нормативно-правовой базы самой Алашской Республики, установившей чёткие рамки полномочий и функциональных обязанностей центрального Совета Алаш Орда, его областных и уездных отделов, местных органов самоуправления (земств), а также системы налогообложения, специального казахского суда и следственной комиссии.

Таким образом, признаки, характерные для состоявшегося государства, в Республике Алаш были представлены в начальной стадии (форме), имеющей потенциал для трансформации в полноценное суверенное государство. Алаш Орда в качестве правительства, т.е. высшей исполнительной ветви государственной власти, сумела подняться до уровня самостоятельного политического института на территории России наравне с другими самопровозглашенными всероссийскими (Комуч, Уфимская директория, Временное всероссийское правительство А.Колчака). Тем самым она являлась носителем суверенитета независимого Казахского государства.

По стечению исторических обстоятельств Республика Алаш как суверенное государство просуществовала исторический миг – чуть более двух лет. Но это не принижает её непреходящую историческую роль и значение. В лице Алаш была возрождено единое казахское государство, трансформировавшееся из автономного в статус суверенной республики.

16 декабря 1986 года. В этот день молодежь и студенты г.Алма-Аты вышли на площадь с протестным заявлением. Поводом послужило то, что первым секретарем ЦК Компартии Казахстана был избран направленный ЦК КПСС секретарь Ульяновского обкома г. Колбин. В тот период партийного тоталитаризма первый руководитель республиканской парторганизации являлся фактически главным должностным лицом республики. Все достижения страны непременно связывались с его фигурой. Поэтому протестующие усмотрели в этом решении ЦК КПСС факт нарушения суверенитета республики. То, что он был русским по национальности, не имело особого значения, так как выдвигались требования назначить на эту должность казахстанского русского.

Но в средствах массовой информации того времени на бастующих наклеивались ярлыки националистов, проводящих антигосударственные и антиправительственные выступления.

На самом деле это была акция, направленная против партийного диктата, когда союзные республики рассматриваются как зависимые от неоимперии территории. Последнюю точку в оценке декабрьских событий в Алматы поставил ЦК КПСС, обвинивший не только протестовавших, но и все население страны в казахском национализме. Оценка послужила идеологической основой дальнейших репрессивных мер, в результате которых безвинно пострадали тысячи казахов.

16 декабря 1991 года. Этот день вошел в историю казахов как день государственной независимости, провозглашенный Конституционным Законом «О государственной независимости Республики Казахстан». Он открыл новую страницу в многотрадной истории Казахского народа, возвестив всему миру о возрожденной суверенной Республике, открытой для признания её государственной независимости другими государствами». Кстати, к концу этого же дня с заявлением о признании Республики Казахстан выступила Турция. Парламент Республики, выражающий волю народа Казахстана, торжественно подтвердил утраченное и нереализованное право Казахской нации на самоопределение (Преамбула).

И, наконец, был достигнут исторический рубеж, когда Республика Казахстан заявила о себе как о независимом, демократическом и правовом государстве, обладающим полнотой власти на своей территории, самостоятельно определяющем и проводящем внутреннюю и внешнюю политику. В этом суть такого решающего признака государства, как суверенитет.

Объявление государственной независимости Казахстана не самоцель, не средство удовлетворения показанных амбиций. Оно есть подведение исторической черты под закономерный итог трудного исторического пути развития, пролежавшего через народно-освободительные войны, массовые репрессии и геноцид, двукратное уничтожение письменности (с арабского на латинский, а с него на кириллицу), превращение огромной части территории в ядерный испытательный полигон, хищническое использование недр и других природных

ресурсов. Вполне очевидно, что такие обстоятельства угнетали национальное достоинство казахов, тормозили развитие самобытной культуры, традиции языка.

30 декабря 1922 года. Союз ССР как федеративное государство, включающее в свой состав суверенные национальные республики, был учрежден Договором об образовании СССР от 30 декабря 1922 года. Незадолго до этого свое волеизъявление о создании Союза Республики выразили: ЗСФР – 13 декабря 1922 года, УССР – 13 декабря 1922 года, БССР – 16 декабря 1922 года, 26 декабря 1922 года. В Декларации об образовании СССР, принятой первым съездом СССР, было отмечено, что за каждой республикой обеспечено право свободного выхода из Союза, что доступ в Союз открыт всем социалистическим государствам.

Основой формирования советской федерации были принципы добровольности и свободного выхода из Союза. В полемике с Лениным по последнему принципу Сталин, возражая против него, язвительно заметил, что национальным республикам выходить некуда, так как Союз окружен империалистическим лагерем.

Еще один ожидаемый принцип – равноправие субъектов федерации – не нашел отражения в Конституции СССР 1924 года, он не был предусмотрен в Договоре и Декларации об образовании СССР. Это была не техническая погрешность, допущенная разработчиками этих документов, а изначальная ранжировка субъектов федерации по численности населения в целях их неравного представительства в Верховном Совете.

Таким образом, нарушение принципа равноправия субъектов федерации в завуалированной форме было допущено еще в первой Конституции СССР. Не изменили ситуацию и последующие Конституции СССР 1936 и 1977 годов, где порядок представительства в органах Верховного Совета сохранился.

В советской федерации, сформированной партией большевиков и действовавшей под её тоталитарным контролем, не удалось в полной мере реализовать свой политический и организационный потенциал на просторах 1/6 суши земного шара из-за фактической утраты ею своего суверенитета в силу господства воли КПСС, оторванной от общества. Принцип федерализма де-юре постепенно утрачивал свою значимость, уступая место унитаризму де-факто. Итог был печален, не закономерен.

Оспанова А.С.

доцент кафедры экономических и математических дисциплин
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Реалии современности таковы, что основной чертой образования является его глобальность, обусловленная происходящими в мире интеграционными процессами и взаимодействием государств в разных областях жизни общества. От эффективности функционирования системы образования во многом зависит качество человеческого потенциала, готовность людей противостоять природным и культурным вызовам. Таким образом, образование постепенно из национальных приоритетов развитых стран переходит в мировые приоритеты. Сегодня лучшие мировые университеты взяли курс на цифровую трансформацию и инновационное развитие. Как отметил Президент РК Касым-Жомарт Токаев, «основой экономики знаний должны стать современные исследовательские университеты, вошедшие в глобальную систему образования и инноваций». Необходимость повышения эффективности ресурсного потенциала ставит перед казахстанскими вузами задачу: стать центрами генерации новых знаний и инноваций, обеспечить квалифицированными кадровыми ресурсами приоритетные сектора экономики, воспитать новую духовно-интеллектуальную элиту, способную вывести нашу страну на качественно новый уровень развития. Условия, в которых Казахстан находится на современном этапе развития, обусловили возникновение необходимости в совершенствовании национальной образовательной системы. Качество образовательного процесса неизбежно влияет на укомплектованность

государства специалистами в будущем, в связи с чем перед нашим высшим образованием встала задача достижения стандартов высокого качества, позволяющих конкурировать с другими европейскими государствами.

В процессе совершенствования национального образования с каждым годом все большую роль приобретают современные технологии, внедрение которых способствует модернизации и развитию образовательной сферы, а также повышению качества подготовки будущих специалистов и сближению образования с наукой. Сегодня в качестве нового направления в развитии отечественного образования выделяется цифровизация. Данный процесс, являясь глобальным, подчеркивает трансформацию высшего образования в условиях информатизации и цифровизации, проникновение цифровых технологий во все сферы жизни современного общества.

Цифровизация охватывает все сферы культуры, внося изменения в рабочие процессы, межличностную коммуникацию, времяпрепровождение людей, изменяя их взгляды и образ жизни. Деловые круги и правительства стран мира, включая Казахстан, осознали необходимость ускорения процессов цифровизации и цифровой трансформации экономики с целью достижения конкурентных позиций в формирующемся цифровом пространстве новой мировой экономики. Цифровизация неумолимо покоряет целые сферы жизни, полностью разрушает статусы, границы и расстояния между людьми, «сжимает» время, делает доступной практически любую информацию для обучения, работы, отдыха. Более того, цифровизация все больше становится движущим фактором социально-экономического развития страны, создает условия для доступа к образованию, оптимизации администрирования и управления.

В Послании Президента Казахстана среди основных задач по развитию страны четко указана необходимость внедрения информационно-технологических решений, направленных на повышение качества интеллектуального потенциала. Сегодня одним из мировых трендов является рост конкурентоспособности человеческого капитала. Согласно результатам форсайт - прогнозов, пакет новых технологий в мировой промышленности может сложиться уже к 2025 году, что потребует принципиально новых профессиональных компетенций от сотрудников и обычных потребителей. Мир сегодня живет в условиях ускоряющейся инфляции квалификаций, когда актуальные на сегодняшний день компетенции могут оказаться невостребованными уже завтра и даже стать ограничением для дальнейшего социально-экономического развития. Поэтому все системы образования, как указывает Глава государства в своем Послании, должны отвечать современным потребностям экономики, которая определяет реальную востребованность профессий на рынке труда. Президент подчеркнул, что «В современном мире одним из главных факторов конкурентоспособности является глубинная цифровизация. Для Казахстана крайне важен трансферт современных цифровых технологий. При этом важно возвращать и усиливать современный IT-сектор». Чтобы Казахстан стал цифровым хабом, в рамках Национального проекта по цифровизации необходимо подготовить не менее 100 тысяч высококлассных IT-специалистов, а для этого бизнес-процессы госорганов должны быть переведены в цифровой формат. «Предстоит создать современные центры обработки данных, которые должны обслуживать соседние государства», - подчеркнул Президент РК. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года был утвержден национальный проект «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций». Целью разработки национального проекта является становление Казахстана современной страной с эффективным государственным управлением за счет цифровой трансформации, принимающим решения на основе достоверных данных, а также обеспечивающим эффективное и безопасное использование инфраструктуры в цифровую эпоху, увеличивающим вклад науки в социально-экономическое развитие страны. В проекте отмечен ожидаемый социально-экономический эффект, польза для благополучателей в качественном и количественном выражении. В ходе реализации проекта подведены первые результаты в сфере образования. Так из запланированных 20 современных школ программирования в регионах уже открыты 6 частных инновационных школ программирования в 2021 году: в г. Алматы запущена школа NaskerU (октябрь), в г. Актау школа DaVinciSchool (ноябрь), в г. Уральск - школа на базе IT хаба (ноябрь), в г. Жезказган – школа «Zhez-IT» (декабрь), в г. Павлодар – на базе Торайгыров университета, спонсор ERG и Акимат Павлодарской области (декабрь), Компьютерная академия «Шаг» (декабрь).

В 2021 году в качестве пилота выдано 100 грантов 13 IT школам, а в 2022 году запланировано предоставить 2000-3000 грантов IT школам (стоимость 1 ваучера составляет 600 тыс. тенге). Было организовано шефство профильных университетов над региональными университетами. Так, Астана IT университет заключили меморандум с тремя региональными

ВУЗами: Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, Государственный университет им. Шакарима, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Есенова.

Одной из задач данного проекта является «Доступность школьного контента из дома 24/7» – это поэтапный перевод учебников на цифровой формат: все электронные версии учебников для 1-11 классов размещены на интернет-ресурсе Министерства и на сайте Национального научно-практического центра коррекционной педагогики Министерства. В рамках реализации мероприятия по созданию цифрового портфеля учебников заключен договор между МОН и издательствами о передаче права временного использования неисключительных прав на учебные издания. С целью внедрения интегрированной образовательной онлайн-платформы в 2021 году МОН создан единый каталог пользователей для предоставления доступа к образовательным сервисам, а также к цифровым образовательным онлайн платформам с использованием одного логина и пароля. Разработана Платформа (www.edu.kz), предоставляющая единую точку входа для всех организаций образования, учителей, родителей и учащихся. Данная платформа исключает дублирование данных, обеспечивает быстрый централизованный поиск информации и организаций образования, предоставляет доступ к образовательным и почтовым сервисам, государственным услугам и нормативно-правовой информации Министерства. Платформа интегрирована с НОБД, цифровыми образовательными платформами, которыми пользуются организации образования (АИС «Күнделік», ИС «OnlineMekter», ИС «Mekter.edu», ИС «Bilimal», ИС «Daryn.Online»). Функционал Платформы за счет централизации позволяет оптимизировать и автоматизировать образовательные бизнес-процессы, сократить время на поиск необходимой нормативно-справочной информации в системе образования, а также унифицировать и структурировать информацию об организациях образования. В последующем планируется расширить функциональные возможности Платформы добавлением реестров образовательных программ, портфолио педагогов и учащихся, проведением рейтингов, конкурсов и олимпиад для продвижения и популяризации Платформы.

Цифровизация образовательного процесса в наши дни актуальна как никогда и предлагает преодолеть пороги в обучении, взять на вооружение новый путь в образовании. Кардинально изменить устаревшую базу (методологическую) школы и дать доступ к информации не только в виде текста, но и в аудиовизуальной форме, заставляя осуществлять перманентный поиск, отбор более адекватного контента, его анализа – это и есть цифровизация. К ближайшим перспективам развития цифровизации в отечественной системе образования следует отнести три определяющих направления:

- 1) оснащение образовательных учреждений качественным программным обеспечением, информационными системами, обеспечивающими доступ к образовательным ресурсам;
- 2) внедрение информационных (дистанционных) технологий, предполагающих опосредованное взаимодействие обучающегося и педагогического работника;
- 3) онлайн-обучение, позволяющее организовать образовательную деятельность и онлайн-взаимодействие обучающихся и педагогического работника.

Безусловно, развитие цифровизации будет менять требования к обучающим и обучающимся, стимулировать становление новых организационных образовательных структур. Развертывание цифровых образовательных форматов предполагает вместе с тем и комплексные изменения в архитектуре образования, неизбежные изменения привычных форм и методов обучения.

Из всего сказанного следует вывод: модернизация отечественного образования неизбежна, она отражает в себе особенности современной технологической культуры, но необходимо учитывать риски нововведений и не отказываться от доказавших свою эффективность традиционных образовательных практик. Важная роль инновационных технологий в формировании эффективной образовательной среды очевидна, поскольку их применение потенциально может способствовать повышению уровня усвоения знаний, развитию творческих способностей обучающихся, формированию готовности к применению ими теоретических знаний на практике и самостоятельному мышлению. На основании этого можно сказать, что использование инновационных технологий в образовательной деятельности является необходимым условием для подготовки высококачественных специалистов. При этом важно помнить, что в ходе использования инновационных технологий необходимо учитывать их специфику, представленную научным анализом и имеющимся опытом практического использования. Безусловно, для успешной и плодотворной цифровизации системы образования совсем недостаточно перевести учебные материалы в электронный вид, так называемую

оцифровку. Применение современных новейших информационно-коммуникативных технологий определяется как первая ступень дальнейшего развития цифровой педагогики критерием оценки, которой будет полезность для обучающихся. Только качественный рост эффективности процессов в содержании учебных курсов, структурные и организационные изменения в образовательных учреждениях могут приносить действительную пользу. Очень тесно соприкасаются и находятся во взаимозависимости содержание образовательной программы и новинки в сфере технологий, как следствие образовательные учреждения должны не только продвигать технологические новшества (к примеру создание своих собственных электронных ресурсов), но и развитием своих образовательных программ на платформе уже существующей инфраструктуры. Таким образом, можно сделать вывод, что цифровизация сферы образования любых прочих сфер жизнедеятельности предполагает синтезирование у человека цифровой культуры и компетенций, которые дадут ему возможность в полной мере использовать новые возможности и свободно функционировать в рамках нового цифрового общества.

Список литературы

1. Послание Главы государства народу Казахстана 1 сентября 2022 г.
2. Алексанков А.М. Четвертая промышленная революция и модернизация образования: международный опыт // Стратегические приоритеты. 2017 г.
3. Национальный сборник «Статистика системы образования Республики Казахстан» электронный вариант в подразделе «Проекты» раздела «НОБД» на сайте ИАЦ - <https://iac.kz/ru/project/nobd>
4. Национальный доклад о состоянии и развития системы образования республики Казахстан.

Отарова М.С.

Қаржы кафедрасының магистранты

Жағыпарова А.О.

Қаржы кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ. (Қазақстан)

ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Аннотация. Қазіргі уақытта отандық кәсіпорындардың экономикалық қызметін жүзеге асыру шарттары едәуір күрделене түсті, бұл кәсіпорындардың қызметінде теориялық ойлауды қажет ететін мәселелердің пайда болуына әкелді. Мұндай проблемалардың арасында қаржылық тәуекелдер бар. Кәсіпорындағы қаржылық тәуекелдер өте кең таралған құбылыс. Барлығының кемшілігі бар. Бизнесіте де табыс табудан басқа, капиталды жоғалту қаупі бар.

Қаржылық шығындардың қаупі коммерциялық тәуекелдерде көрінеді. Коммерциялық тәуекел–бұл мүмкін болатын нәтижеге жүз пайыз сенімділік емес. Коммерциялық тәуекелдердің құрамдас бөліктерінің бірі қаржылық тәуекелдер болып табылады. Қаржылық тәуекел шығын немесе қолма-қол ақшаның жетіспеушілігімен байланысты. Жалпы, барлық коммерциялық тәуекелдер таза және алыпсатарлық болып бөлінеді деп айтуға болады.

Кілт сөздер: қаржылық тәуекелдер, қаржылық тәуекелдер көздері, қаржылық тәуекелдерді бағалау және төмендеу әдістері.

Қаржылық тәуекелдер ұйым қызметінде ерекше орын алады. Олар мүліктік, ақшалай қатынастарға әсер етеді және тек ішкі факторларға ғана емес, сонымен қатар сыртқы факторларға да байланысты. Қаржы саласындағы теріс салдарлардың ауқымы әлемдік экономиканың ауқымы өскен сайын геометриялық түрде артып келеді. Ұлттық шаруашылық деңгейінде ресурстарды тиімсіз басқару әлеуметтік-экономикалық артта қалуға немесе қарқынды дамуға әкеледі. Қаржылық тәуекелдер келесі ерекшеліктерге байланысты кәсіпорынның тәуекел жүйесінде негізгі болып табылады:

– қаржылық тәуекелдер кешенді тәуекелдер болып табылады, өйткені түпкілікті қаржылық нәтижелерге шығындар тек қаржы саласында ғана емес, сонымен қатар өнім өндіру және коммерциялық қызмет сияқты салаларда да әсер етеді;

– қаржылық тәуекелдер шаруашылық жүргізуші субъект қызметінің барлық түрлеріне қолданылады;

– қаржылық тәуекелдер ақшалай түрде көрсетіледі (су тасқынынан келтірілген залал сомасы, қосалқы бөлшектердің құны, мерзімі өткен дебиторлық берешек түріндегі қаржылық шығындар) [5].

Халықаралық деңгейде қаржылық тәуекелдердің көздері индустриалды дамыған мемлекеттердің шағын тобының экономикасының үстемдігі болып табылады. Сондай-ақ, Халықаралық Валюта-қаржы нарығын пайдалану тәжірибесінің жеткіліксіздігі себеп болуы мүмкін. Шаруашылық жүргізуші субъектілер деңгейінде қаржылық тәуекелдердің себебі агрессивті қаржы саясаты, дұрыс таңдалмаған стратегия, кәсіби емес басшылар, тез өзгеретін сыртқы жағдайлар болуы мүмкін.

Ғалымдардың көптеген пікірлерінің арасында «қаржылық тәуекелге» толық түсінік жоқ. А.С. Шапкин.: «Қаржылық тәуекелдер — бұл оң және теріс нәтиже болуы мүмкін алыпсатарлық тәуекелдер», - деп есептейді. Автор олардың ерекшелігі табиғаты бойынша қауіпті болып табылатын операцияларды жүргізу нәтижесінде залалдың туындау ықтималдығы деп түсінеді [1].

1-сурет. Қаржылық тәуекелдер

Қаржылық тәуекелдерді жіктеу қаржылық тәуекелдерді басқаруда маңызды рөл атқарады. О.С. Виханский мен А.И. Наумов қаржылық тәуекелдердің келесі құрамын анықтайды: несиелік, пайыздық, валюталық және жоғалған пайда тәуекелі (сурет.1) [2]. Ғалымдардың пікірінше, несиелік тәуекелдердің экономикалық мәні олардың атауынан туындайды-бұл несиелік алушының негізгі қарыз сомасын және Қарыз берушіге берілген пайыз сомасын қайтармау қаупі [3]. Пайыздық тәуекелді қарастыра отырып, бұл коммерциялық банктердің, несиелік ұйымдардың, инвестициялық қорлардың қарыз қаражаттары бойынша тағайындалған жоғары пайыздық мөлшерлемелерден туындаған несиелік ставкаларынан айырылу ықтималдығы екенін ескеріңіз. Валюталық тәуекелдер-бұл әртүрлі валюталық операцияларды жүзеге асыру кезінде ұлттық валютаны қоса алғанда, белгілі бір шетел валютасының бағамының басқасына қатысты ауытқуынан туындайтын валюталық шығындардың қаупі. Жоғалған қаржылық пайда тәуекелі – мәміленің, шарттың және т.б. істен шығуына немесе шаруашылық қызметтің тоқтап қалуына байланысты жанама қаржылық залал алу тәуекелі. Өтімділік тәуекелі кәсіпорынның есепті күні қолда бар қаржылық міндеттемелерді: жеткізушілер мен мердігерлерге кредиторлық берешекті, алынған кредиттер мен қарыздар бойынша қарыз берушілерге берешекті (оның ішінде облигациялар, вексельдер нысанында), басқаларды уақытылы және толық көлемде өтеу мүмкіндіктерімен байланысты. Тәуекелдің бұл түрі контрагенттің немесе қатысушының төлем

кабiлетсiздiгiн бiлдiрмейдi, йткенi ол кезкелген белгiсiз уақытта қажеттi мiндеттемелер бойынша есеп айырысуды жүзеге асыра алады. Өтiмдiлiк тәуекелi қаржылық активтердi нақты құнына жақын бағамен тез сата алмаудың нәтижесi болуы мүмкiн. Кәсiпорынның өтiмдiлiк тәуекелi оның активтерiнiң өтiмдiлiк деңгейiне және әр түрлi уақыт аралықтарындағы ақша ағымдарының келiсiмдiлiгiне байланысты [4].

Қаржылық тәуекелдердi келесi негiзгi белгiлер бойынша мұқият жiктеудi қарастыруға болады [6]:

1. Сипатталатын объект бойынша қаржылық тәуекелдердiң келесi топтары бөлiнедi:

– жеке қаржылық операцияның тәуекелi (кешенде белгiлi бiр қаржылық операцияға тән қаржылық тәуекелдердiң барлық түрлерiн сипаттайды (мысалы, белгiлi бiр акцияны сатып алуға тән тәуекел);

– қаржылық қызметтiң әртүрлi түрлерiнiң тәуекелi (мысалы, кәсiпорынның инвестициялық немесе несиелiк қызметiнiң тәуекелi);

– тұтастай алғанда кәсiпорынның қаржылық қызметiнiң тәуекелi (кәсiпорынның қаржылық қызметiне тән әр түрлi тәуекелдер кешенi оның қызметiнiң ұйымдық-құқықтық нысанының ерекшелiгiмен, капитал құрылымымен, активтердiң құрамымен, тұрақты және ауыспалы шығындардың арақатынасымен және т.б. анықталады).

2. Зерттелетiн құралдар жиынтығы бойынша:

– жеке қаржылық тәуекел (жеке қаржы құралдарына тән жиынтық тәуекелдi сипаттайды);

– портфельдiк қаржылық тәуекел, мысалы, кәсiпорынның кредиттiк портфелi, оның инвестициялық портфелi және т. б.

3. Зерттеудiң кешендiлiгi бойынша:

– қарапайым қаржылық тәуекел (оның жекелеген кiшi түрлерiне бөлiнбейтiн қаржылық тәуекел түрiн сипаттайды);

– күрделi қаржылық тәуекел-инвестициялық жобаның тәуекелi.

4. Пайда болу көздерiне сәйкес қаржылық тәуекелдердiң келесi топтары бөлiнедi:

– сыртқы, жүйелi немесе нарықтық тәуекел (қаржылық қызметтiң барлық қатысушыларына және қаржылық операциялардың барлық түрлерiне тән, бұл экономикалық циклдiң жекелеген кезеңдерiнiң өзгеруiмен, қаржы нарығының конъюнктурасының өзгеруiмен және кәсiпорын өз қызметi барысында әсер ете алмайтын бiрқатар басқа ұқсас жағдайларда пайда болады);

– iшкi, жүйелiк емес немесе нақты тәуекел (барлық терминдер бұл қаржылық тәуекелдi белгiлi бiр кәсiпорынның қызметiне тәуелдi деп анықтайды), қаржылық жағынан бiлiктiлiгi жоқ менеджмент, активтер мен капиталдың тиiмсiз құрылымы, жоғары кiрiстiлiк мөлшерлемесi бар тәуекелдi (агрессивтi) қаржылық операцияларға шамадан тыс мiндеттеме, экономикалық серiктестердi бағаламау және қаржылық тәуекелдердi тиiмдi басқару арқылы терiс салдардың алдын алуға болатын басқа да осыған ұқсас факторлар.

5. Қаржылық салдарға байланысты барлық тәуекелдер келесi топтарға бөлiнедi:

– тек экономикалық шығындарға әкеп соғатын тәуекел;

– жоғалған пайдаға әкелетiн тәуекел;

– экономикалық шығындарға да, қосымша табыстарға да әкелетiн тәуекел.

Әдебиеттерде қаржылық тәуекелдiң бұл түрi көбiнесе «алыпсатарлық қаржылық тәуекел» деп аталады.

6. Уақыт өте келе көрiну сипаты бойынша қаржылық тәуекелдердiң екi тобы бөлiнедi:

– тұрақты қаржылық тәуекел.

– уақытша қаржылық тәуекел.

7. Қаржылық шығындар деңгейi бойынша тәуекелдер келесi топтарға бөлiнедi:

– рұқсат етiлген қаржылық тәуекел;

– маңызды қаржылық тәуекел;

– апатты қаржылық тәуекел.

8. Болжау мүмкiндiгi бойынша қаржылық тәуекелдер келесi екi топқа бөлiнедi:

– болжамды қаржылық тәуекел;

– болжанбайтын қаржылық тәуекел.

9. Сақтандыру мүмкiндiгi бойынша қаржылық тәуекелдер екi топқа бөлiнедi:

– сақтандырылатын қаржылық тәуекел. Оларға тиiстi сақтандыру ұйымдарына сыртқы сақтандыру тәртiбiмен берiлуi мүмкiн тәуекелдер жатады;

– сақтандырылмайтын қаржылық тәуекел.

Қорытынды жасай отырып, біз қаржылық тәуекелдер коммерциялық тәуекелдің құрамдас бөлігі болып табылады және сыртқы және ішкі факторлармен тікелей байланысты. Бұған жол бермеу үшін қаржы жүйесін мұқият талдау және өтімді емес персоналды тазарту қажет. Сондай-ақ, елдегі де, әлемдегі де сыртқы экономикалық қызметті талдау. Қаржылық тәуекелдің мәні кәсіпорын циклінің барлық кезеңіне негізделген және күтпеген жерден пайда болуы мүмкін. Қаржылық тәуекелдердің алдын алу үшін кәсіпорынның кірісіне зиян келтірместен кәсіпорынның дамуына ықпал ететін басқару шешімдерін қабылдау қажет. Сондай-ақ, қаржылық қана емес, тұтастай алғанда кәсіпорынның қызметіне талдау жасау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шапкин В.А., Шапкин А.С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. – М.: «Дашков и К», 2019. – 880 с.
2. Менеджмент: учебник / О.С. Виханский, А.И. Наумов. - 5-е изд. стереотипн. – М.: Магистр: ИНФРА-М, 2020. - 576 с.
3. Мұқашева Г.М., Жұманова Д.Т. Қаржылық менеджмент: оқу құралы – Нұр-Сұлтан, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті баспасы, 2021, – 109 б.
4. Жакишева К.М. Управление финансовыми рисками: учебное пособие. – Нұр-Сұлтан: КАТУ им. С. Сейфуллина, 2021. – 128 с
5. Баймагамбетова З.А., Касимбекова М.А., Кошыкова А.Д. Рейтинг как показатель оценки качества деятельности преподавателя [Текст] / Баймагамбетова З.А., Касимбекова М.А., Кошыкова А.Д. // ФИЗИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ВУЗАХ Учредители: ООО «Издательский дом МФО». – 2021. – № 1. – С. 94-104.
6. Аймурзина Б. Т., Берстембаева Р. К., Мукашева Г.М. Совершенствование форм и методов антикризисного управления предприятием при угрозе банкротства / Б.Т. Аймурзина, Р.К. Берстембаева, Г.М. Мукашева // ПУТЬ НАУКИ Учредители: Издательство «Научное обозрение». – 2015. – № 3(13). – С. 54-56.
7. Жуманова Д.Т., Амрина Т.Х. Использование элементов операционного анализа при оценке финансовой устойчивости предприятия / Жуманова Д.Т., Амрина Т.Х. // Современная экономика: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2017. – № 1. – С. 26-28.

Отеуова А.К.

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қ. (Қазақстан)

Жумажанова М.К.

4 курс студенті
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қ. (Қазақстан)

XXI ҒАСЫРДАҒЫ БІЛІМНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Қай ғасырда болмасын жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру – қоғам алдындағы ең маңызды жауапты іс. Сондықтан мемлекетіміздің дамуы жаңа өзгерістерді енгізуді алдыңғы орынға қоюы керек. Еліміздегі ғылым мен білімнің құқықтық жағдайы жаңа қоғам қалыптасуының негізгі көзі ретінде қаралады.

Мемлекеттің аса қажетті маңызды ресурстарының бірі ғылым мен білімнің дамуы болып табылады. Қазіргі заманғы білім жүйесінің деңгейі мен сапасы мемлекеттің тұрақты дамуының алғышарты ретінде көрініс табады. Оған негіз болатын фактор отандық мамандардың бәсекеге қабілеттілігінің кепілі. Осыған байланысты қазіргі заманғы ғылым мен білімнің сапасын арттыру

бүкіл әлемнің мәселесі екені белгілі. Білім мен ғылымның құқықтық жағдайы негізінен жаңа технологиялармен, білімнің берілу мақсаты мен нәтижесін жете түсінумен тығыз байланысты. Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты- бәсекеге қабілетті маман даярлау.

Бүгінгі күні сапалы білім алу адамның рухани қажеттіліктерінің ішіндегі ең маңыздысы болып отыр. Сапалы білім беру арқылы білікті маман даярлау халықаралық білім кеңістігіне енуіне өркениеттілік белгісі әрі заман талабы десек, артық емес.

Елбасы елімізде жүріп жатқан реформалардың қарқынды да жүйелі дамуына айрықша серпін берді. «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты бұл Жолдауда ел өміріне елеулі оң өзгерістер әкелуге бағытталған саяси - экономикалық және әлеуметтік саладағы атқарылар жұмыстарды жеделдетудің жаңа тетіктері көрсетіліп, білім беру мен кәсіптік мамандар даярлаудағы жаңа міндеттер айқындалды. Бүгінгі күні алдымызда тұрған ауқымды міндеттердің бірі - сапалы білім беру арқылы үздіксіз білім берудің ұлттық моделін жасап, жаңаша ойлайтын жас буынды қалыптастыру.

Бүгінгі таңда білім мен ғылым саласында түбегейлі реформалар жүргізіліп жатыр. Мақсаты - ғылымның әлемдік даму үрдісіне ілесу, оны игеретін және үлес қоса алатын білікті маман дайындау және кәсіби біліктілігі жоғары мамандарды ел экономикасын алға сүйреуші салалардың төріне шығару арқылы мемлекетіміздің күш қуатын арттыру.

Білімді берудің басты міндеті - мемлекеттік білім беру жүйесін әлемдік үздік үлгіге сәйкес деңгейге көтеру, жеке тұлғаның білім алу және рухани қажеттіліктерін, оның мүмкіндіктерін ескере отырып қанағаттандырып қалыптастыру.

Қазіргі заманауи жағдайындағы білім берудің болашағы қоғамның даму үдерісімен, білімнің ғылыми интеграцияға ұмтылуымен, қоғамда жинақталып және үнемі өсіп отыратын, ақпарат көлемінің әртүрлі тегімен анықталады. Интеграция мен ғаламдастыру қатар жүріп келе жатқан бүгінгі таңда жоғары оқу орындарындағы білім берудің сапасы мен деңгейін жан-жақты көтеріп, жаңаша ойлайтын, оқыту мен тәрбиенің жаңа технологиясын күнделікті жұмысында қолдана білетін ұстаздардың ғана жұмысы жемісті болмақ.

Жалпы кәсіптік білім беретін оқу орындары туралы сөз болғанда ең бірінші оның материалдық жабдықталуы, яғни заман талабына сай оқу ғимараттары, озық технологияларға негізделген виртуалды зертханалық ғылыми зерттеу орталықтары, оқу құралдары т.б. сөз болады. Екіншіден, білім беру және сапа менеджмент жүйесі, білім сапасының мемлекет межелеген өлшемдер мен талаптарға, «Білім туралы заңға» сай келуі сараланады. Үшіншіден, оқыту сипаты, ғылыми ортасы, халықаралық қатынасы, оқытушылардың білім деңгейі, әлеуметтік жағдайы, кәсіби біліктілігі және оқыту әдістемелері назарға алынады.

Кәсіптік білім беретін оқу орындары экономиканы алға сүйреуші салалық өндіріс мамандарын дайындайтындықтан оның оқу-әдістемелік жүйесі, материалдық-техникалық базасы үнемі ғылыми өндірістің даму қарқындылығымен бірге жаңарып толығып отыруы керек.

Оқытушыларды білім деңгейлерінің көтерілуіне мүмкіндіктер ашатын біліктілігін жоғарылату курстарынан өткізе отырып бәсекеге қабілетті жан-жақты білімді, ұстаздық тұлғасы толық қалыптасқан, шынайы білімі мен сол білімін ең оңтайлы әдіспен жеткізіп, оқушы психологиясын талдап өз бақылауында ұстай алатын, ұстаздық ету және басқару қабілеті толық қалыптасып жинақталған педагог деңгейіне көтеруге бағытталған жұмыстар үздіксіз жүргізілуі керек.

Қазақстан Республикасының жаңа бағдарламасының басты мақсаты 2050 жылға қарай қуатты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру болып табылады.

Бағдарлама аясындағы жаңа әлеуметтік үлгіні қалыптастыру, білім берудің қазіргі заманғы және тиімді жүйесін құру – қазақстандық дамудың басты ұстанымдары.

Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін модернизациялау қоғамның барлық саласына әсерін тигізері даусыз. Ендеше жоғары білікті мамандар даярлау барысындағы бірінші кезектегі міндеттердің бірі – білім алушыларға рухани-адамгершілік тәрбие беруді іске асыру барысында әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың рөлі ерекше. Білім беруді гуманизациялау мәселесі жоғары технологияларды ендіру мен инновацияны қолдауға бағытталған мемлекеттік стратегияны іске асыру тұсында өзекті болары анық.

Егеменді елімізде білім беру мен тәрбиелеудің біртұтас үрдісін қазіргі заман талабына сай жаңаша құру қажеттілігі басым. Келешек ұрпақты, мемлекетіміздің бүкіләлемдік кеңістікте беделді орын алуына еңбек етуге, жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңіре отырып, жеке тұлға қалыптастыруға, терең білім мен тәрбие алуға, дүниетанымдық көзқарастар қалыптастыруға

бағыттау қажет. Осыған орай, бүгінгі таңда жоғары оқу орындарының алдындағы басты міндет – өзіндік айтар ой пікірі бар, жоғары саналы, белсенді азамат, білікті маман тәрбиелеп шығару болып табылады. Қоғамдағы түбегейлі өзгерістер білім беру жүйесінің алдында жаңа тұлғаны қалыптастыру, дамыту мақсаттарын қойып отыр. Жастардың ойлау қызметін дамыту, ой-пікір дербестігі мен еркіндігін кеңейту, олардың өз бетімен білім алуға деген ынтасын арттыру, оны өз тәжірибелерінде жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу, яғни біліктіліктерін қалыптастыру және дамыту маңызды және күрделі мәселелер болып табылады. Қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге шығармашылық тұрғыдан қарай алатын, қойылған мәселені дәстүрлі емес түрде және сапалы шеше білетін тұлғалардың, мамандардың талап етілуі қоғамның даму жылдамдығына және тез өзгеріс жағдайында адамдарды өмірге дайындай білу керектігіне байланысты.

Егеменді еліміздің бүгінгі таңдағы ең басты мақсаты – өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, оған жетудің бірден-бір жолы бүкіл әлемдік білім кеңістігінен орын алу болып табылады. Оның өзі ұлттық білім беру жүйесінің даму бағыттарын айқындап, оны тың арнаға, жаңа сапаға жеткізу қажеттілігін міндеттейді. Сондықтан да білім мазмұнын байыту, оқыту үрдісін жетілдіру, инновациялық технологияларды өмірге әкелу, жан-жақты дамыған, рухани жетілген жас ұрпақты қалыптастыру, дамыту өз шешімін қажет ететін, кезек күттірмейтін мәселелер қатарына жатады.

Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында ұзақ мерзімді стратегия арқылы білім реформасын жүзеге асыруға болады. Сол мақсатта ҚР білім беру жүйесі белгілі даму сатыларынан өтіп келеді. Оған ҚР Президентінің жыл сайынғы халыққа Жолдаулары негіз болуда. Атап айтқанда, «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасында білім беру мәселесі төртінші ұзақмерзімді басымдықта көрсетілді. Басымдық атауында «Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл-ауқаты» деп көрсетілгенімен, құжаттың аталған бөлігінде азаматтардың денсаулығы мен салауатты өмір салтын сақтау мәселесіне мән берілген. Атап айтқанда, тәуелсіздік жарияланған алғашқы жылдардағы өршіп тұрған нашакорлық пен наркобизнес, темекі мен алкогольді тұтыну мәселені ерекше көңіл аударылған.

2015 жылғы 30 қарашадағы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» Жолдауының «Жаңа әлеуметтік саясат» тармағында 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап білім беру саласы қызметкерлерінің жалақысы – 29 пайызға дейін артатыны айтылды. Сонымен қоса 2017 жылдан «Баршаға арналған тегін кәсіби-техникалық білім» бағдарламасы басталатыны жарияланды.

Бұл Жолдауда негізінен дағдарысқа қарсы күрес, қаржы секторын тұрақтандыру, бюджет саясаты, жаңа инвестициялық саясатқа ден қойылған.

2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауында үш тілдік оқыту, мұғалімдердің деңгейі, кәсіптік білім беру туралы қозғалады. «Төртінші басымдық – адами капитал сапасын жақсарту» бөлімі.

Яғни, әр жылдағы білім беру мәселесінің жолдаудағы өзектілігі әртүрлі деңгейде. Сол кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық проблемалар мен бетбұрыстарға байланысты болып отырады.

2018 жылы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Жолдауында білім беру мәселесі назардан тыс қалған жоқ. Бұл құжатта білім беру саласын дамыту «Қазақстан-2050» даму стратегиясы, «100 нақты қадам – Ұлт жоспарында» қойылған міндеттер аясында қарастырылған.

Қорытындылай келе, жаңа индустрияландыру талаптарына білім беру жүйесін, коммуникация мен стандарттау салаларын бейімдеу қажет. Әдеттегідей оқу орындары жалпы аталмай, агроөнеркәсіп кешенін дамыту мақсатында аграрлық университеттердің рөлін қайта қарау міндеті қойылды. Яғни, аграрлық университеттер ауыл шаруашылығымен біте қайнасқан ғылыми және оқыту орталығы болуы тиіс. Ол тапсырманы оқу орындары толықтай орындамай отырғаны белгілі.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық өзгерістері кезінде, сапалы білімнің реформасын тек қана толығымен өңделген стратегия арқылы жүзеге асыруға болатынын түсіну нәтижесінде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі едәуір жетістіктерге қол жеткізіп, алдағы уақытта бұл үрдіс жалғасатынына көз жеткізуге болады. Қазақстанның білім беру жүйесін жаңғырту арқылы үлкен нәтижелерге қол жеткізуге болады, егер келесі жағдайлар орындалса: үкіметтің білім беру саясатында орнатқан барлық бағдарламалары білім беру жүйесінің аясында жинақталған әлем тәжірибесінің мүмкіндігіне негізделіп жасалуы қажет. Ұлттық білім беру жүйесі әлем бойынша жаһандану үрдісін кешуде.

Жалпы, Қазақстанның білім беру жүйесін жаңғырту арқылы үлкен нәтижелерге қол жеткізуге болады, егер келесі жағдайлар орындалса: үкіметтің білім беру саясатында орнатқан

барлық бағдарламалары білім беру жүйесінің аясында жинақталған әлем тәжірибесінің мүмкіндігіне негізделіп жасалуы қажет. Ұлттық білім беру жүйесі әлем бойынша жаһандану үрдісін кешуде. Сондықтан, көптеген мемлекеттер үшін, әсіресе, Орталық Азия үшін, өзінің білім беру жүйесін өзгертуде дұрыс бағыт таңдау мәселесі тұр. Жаңа заманның негізгі үрдістері білім беру саясатына да ықпалын тигізе бастады. Білім беру жүйесі әлеуметтік саясаттың басты бағыттарының біріне айналуға, себебі, жаңа әлемде мемлекеттің экономикалық жетістіктері білім беру жүйесімен, азаматтардың білімділігімен, мамандардың бәсекеге қабілеттілігімен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Елеусизова Ғ.И., Илюкина Г.С., Айтымова А.Н. XXI ғасырда Қазақстанда білім беру жүйесінің өзекті мәселелері.
2. <https://e-history.kz/kz/contents/view/2127>
3. Арын Д.А. Білім беру, ҚазҰУ Хабаршысы. – Алматы, 2013
4. Қазақстан республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы. – Астана, 2009
5. Қазақстан Республикасы ұлттық саясаты тұжырымдамасының жобасы. – Алматы, 2010

Порядина И.В.

кандидат экономических наук

Международный банковский институт им. А.Собчака

г. Санкт-Петербург (Россия)

ВЛИЯНИЕ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ

Эффективное корпоративное управление является главным рыночным критерием определения эффективной работы организаций, которое способно стать основой для переориентации экономической системы с сырьевой в сторону развития экономики интеллектуального капитала. Инвестиционная привлекательность организаций зависит от наличия у них эффективного механизма управления, результативность и прозрачность которого являются одними из важнейших критериев доверия к организации среди потенциальных инвесторов. Соблюдение баланса интересов участников юридического лица, четкое разграничение полномочий органов управления, независимость контролирующих органов в организации является основной высокодоходной и стабильной работы организации.

Корпоративное управление рассматривается как система взаимоотношений между менеджерами компании и их владельцами (акционерами), равно, как и другими заинтересованными сторонами, по вопросам, касающимся с обеспечением интересов владельцев и других заинтересованных сторон и обеспечении эффективности деятельности компании [1,98]. В основу корпоративной деятельности положен принцип создания временных и договорных организационных структур, которых объединяют интересы, капиталы и взаимодействие владельцев и работников в совместной хозяйственной деятельности.

Сущность корпоративного управления состоит в реализации цикла корпоративного управления для достижения максимальной эффективности функционирования [1,56] корпорации, которая является основным критерием корпоративного управления. Элементы, являющиеся основополагающими в корпоративном страховании (рисунок 1)

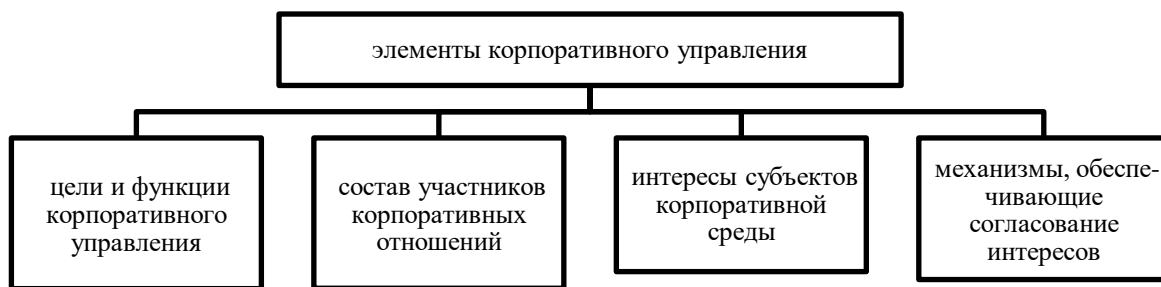

Рисунок 1 - Элементы корпоративного управления

Наличие системы корпоративного управления предполагает достижение ряда поставленных целей, непосредственно связанных с успехом ведения бизнеса (рисунок 2).

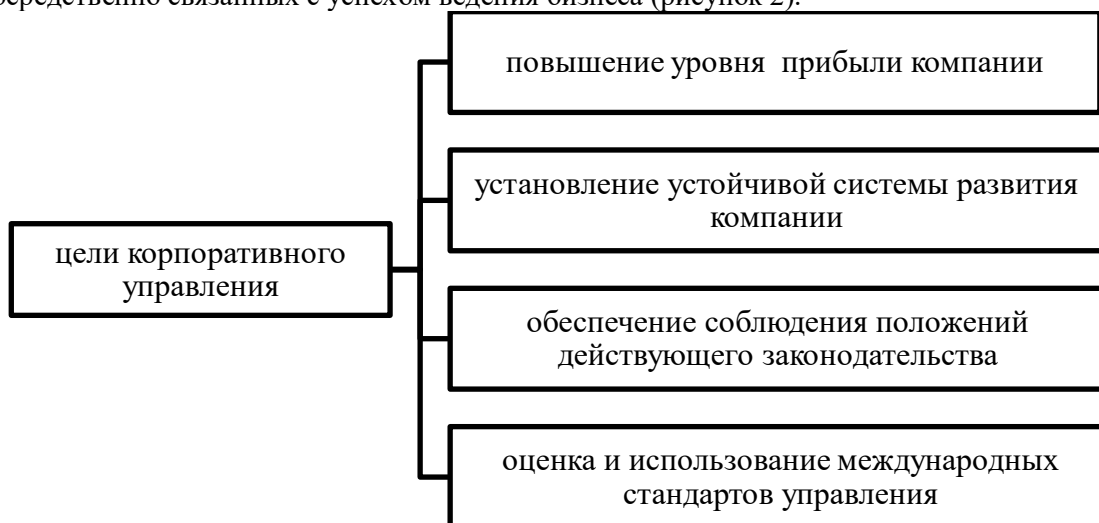

Рисунок 2 -Основные цели корпоративного управления

Основной целью системы корпоративного управления выступает их балансировка (рисунок 2). Особое внимание при этом уделяется вопросам обеспечения учета и защиты интересов собственников акционерного капитала, в частности – средних и мелких миноритарных акционеров. К числу прочих целей относят достижение синергетического эффекта от совместной деятельности внутренних участников корпоративных отношений и их взаимодействия с внешними контрагентами [1,99].

Одним из основных классификационных признаков целей системы корпоративного управления считается время, которое необходимо для их достижения [1,45]. По этому критерию все цели подразделяются на группы – долгосрочные, среднесрочные, краткосрочные и оперативные.

Функционирование системы корпоративного управления обеспечивают эффективность механизма взаимодействия, достижение гармонии и синергии, а также рост рыночной стоимости бизнеса. Инструментом контроля топ-менеджмента выступает совет директоров, призванный осуществлять стратегическое руководство деятельностью корпоративных структур [1,76].

Задачи системы корпоративного управления:

- обеспечение эффективности принятия управленческих решений по основным направлениям деятельности компании;
- сбалансирование полномочий и ответственности за принимаемые решения;
- создание эффективной системы контроля за реализацией стратегии корпорации;
- создание эффективной системы взаимоотношений, включая информационный обмен между стейкхолдерами, как внутренними, так и внешними;
- создание среды, благоприятной для привлечения инвестиций и снижения стоимости заемного капитала.

Все задачи должны быть согласованы (как и цели). В каждой компании ее участники должны сами формировать стратегии и планы действий согласно характеру деятельности. Это

поможет повысить стоимость бизнеса, занять выигрышную позицию на рынке и удовлетворить интересы каждой стороны.

Цели и задачи, стоящие перед системой корпоративного управления, формируют ее сущность [2,64]. Ее построение является неотъемлемым элементом функционирования корпоративных структур

К основным чертам корпоративного управления относят следующие понятия [2,77]:

- корпоративное управление возможно только там, где совместная деятельность людей осуществляется в совершенно определенных организациях (хозяйственных обществах), которые характеризуются как правовые формы объединения капиталов участников;

- корпоративное управление своим главным назначением имеет упорядочивающее воздействие на участников общества как членов корпорации и работников корпорации, придающее взаимодействию людей организованность;

- корпоративное управление реализуется в рамках управленческого процесса через управленческие отношения;

- корпоративное управление нуждается в особом механизме реализации, который олицетворяет субъекты корпоративного управления;

- ограничение ответственности и предпринимательского риска;

- корпоративный принцип организации дел в акционерном обществе;

- демократичность в формировании органов в акционерном обществе;

- разделение функций управления и контроля в органах акционерного общества;

- исключительность компетенции органов управления акционерного общества и ее формирование по остаточному принципу;

- стандартизация управления;

- защита органов управления акционерного общества и их членов от ненадлежащего влияния;

- принцип публичного ведения дел, «прозрачность» информации в обществе;

- поиск компромиссов между интересами собственников, управляющих, работников, кредиторов, контрагентов потребителей и общества (социума) в целом как целеполагания.

Главной функцией корпоративного управления является ведение хозяйственной и финансовой деятельности корпорации в интересах собственников, обеспечивающих корпорацию финансовыми ресурсами [1,57].

Корпорации позволяют успешно решать основные проблемы рыночной экономики:

- 1) привлечение капиталов для реализации крупных проектов. В развитых странах корпорации самостоятельно накапливают средства, привлекая сбережения населения. Участие в корпорации позволяет четко выделить долю собственности для продажи, акционеры компании ограничено отвечают по обязательствам корпорации;

- 2) диверсификация, перераспределение риска, связанного с любыми инвестициями. Каждый инвестор предпочитает разделить капитал на части и вложить их в максимальное число компаний, что позволяет снизить риски. Этому содействуют компании, акции которых циркулируют на финансовых рынках.

Основополагающими принципами корпоративного управления являются [2,67]:

- принцип разграничения полномочий;

- принцип защиты прав и интересов акционеров;

- принцип эффективного управления обществом советом директоров и правлением;

- принцип устойчивого развития;

- принцип управления рисками, внутренний контроль и аудит;

- политика регулирования корпоративных конфликтов и конфликта интересов;

- принципы прозрачности и объективности раскрытия информации о деятельности общества

(рисунок 3).

Рисунок 3 - Основные принципы корпоративного управления

Изложенные принципы корпоративного управления содействуют созданию эффективного подхода для проведения объективного анализа деятельности общества и получения соответствующих рекомендаций от аналитиков, финансовых консультантов и рейтинговых агентств при необходимости [2,72].

Таким образом, корпоративное управление является инструментом для определения целей общества и средств достижения этих целей, а также обеспечения эффективного контроля за деятельностью общества со стороны акционеров и других заинтересованных сторон. Для успешного ведения бизнеса система корпоративного управления предполагает достижение ряда конкретно поставленных целей: повышение уровня прибыли компании; установление устойчивой системы развития компании; обеспечение соблюдения положений действующего законодательства.

Список литературы

1. Бочарова И.Ю. Корпоративное управление: учебник. – М.: Инфра-М, 2019. – 368 с.
2. Веснин В.Р., Кафидов В.В. Корпоративное управление: Учебник. – М.: Инфра-М, 2017. – 272 с.

Рябова Н.Н.

магистр экономики

Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

г. Тараз (Казахстан)

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В условиях глобальной нестабильности экономические индикаторы или макроэкономические показатели, публикуемые в форме отчетов независимых организаций, отражают состояние тенденции развития национальной экономики. Регулярное ведение их расчетов и публикация в определенное время позволяют получить информацию о том, улучшилось ли или ухудшилось состояние экономики. Каждый индикатор служит определенной цели и по-своему полезен. Среди основных экономических индикаторов можно выделить следующие: ВВП, уровень инфляции, размер золотовалютных резервов, ставка рефинансирования, размер государственного долга, состояние платежного баланса, уровень безработицы, а также ряд денежных индикаторов.

В целом, экономические индикаторы свидетельствуют об изменениях в совокупной экономической деятельности и вероятности возникновения рецессий в экономиках многих стран мира. На текущий момент времени это наблюдается остро, в первую очередь в США, России и государствах Евросоюза. На фоне высокой инфляции, снижения потребительского спроса, роста цен на энергоресурсы и продукты питания, нарушения логистических цепочек и геополитической напряженности экономики ведущих стран мира столкнулись с серьезными вызовами.

На основании оценок Международного валютного фонда (МВФ), темпы роста ВВП развитых стран в ближайшие два года будут сокращаться. Мировой объём производства также ожидает замедление роста почти в два раза [1].

На фоне глобального ужесточения финансовых условий и вероятной рецессии в мировой экономике общее число дефолтов и банкротств среди стран и компаний в ближайший год существенно возрастет.

Экономические процессы формируются путем колебаний, образующих определенную фазу или цикл развития, то есть, промежутки времени от начала одного кризиса до начала другого.

Экономический цикл состоит из четырёх фаз: спад или рецессия; депрессия или дно; оживление экономики; подъём рынка или пик развития экономики [2].

Понимание экономических циклов для инвесторов крайне важно.

Причины рецессии частично совпадают с причинами самой цикличности экономической системы, которые можно разделить на две большие группы: внешние и внутренние.

Внешние причины: войны и другие политические потрясения; неблагоприятные глобальные экономические условия (снижение цен на сырьевых рынках).

Внутренние причины: колебание объёма личного потребления;- изменение объёма инвестиций;- государственное регулирование экономики.

Рецессия предполагает сравнительно небольшой экономический спад, а её продолжительность может достигать около полугода или чуть более того. Она может являться предвестником депрессии или стагнации в экономике, которые обычно характеризуются более глубокими экономическими потрясениями и охватывают более длительные временные интервалы.

Именно рецессия характеризуется ухудшением экономических показателей: сокращением ВВП, снижением экономической активности, что выражается в спаде производства, замедлении темпов экономического роста в одной или нескольких странах мира. Для периода рецессии также характерно сокращение доходов населения и повышение уровня безработицы.

Основными индикаторами рецессии являются макроэкономические показатели, к которым можно отнести показатель ВВП, уровень безработицы, индекс деловой активности, уровень инфляции и курс денежно-кредитной политики (ДКП).

Анализ динамики изменения этих индикаторов помогает инвестору определить, в какой фазе экономического цикла находится экономика страны.

Показатель ВВП–макроэкономический показатель, который отражает чистую стоимость всех произведённых товаров и услуг в стране. Замедление его темпов роста и тем более сокращение свидетельствует о том, что экономика страны испытывает трудности и носит признак рецессии.

Рост показателя ВВП говорит о том, что количество товаров и услуг, производимых в стране, растёт, а экономика развивается.

На текущий момент времени динамика изменения данного индикатора по всему миру сигнализирует о существенном замедлении и даже спаде объёмов ВВП в 2022 г.

Показатель уровня безработицы отражает соотношение безработных и рабочей силы в стране. Рост безработицы–признак макроэкономической нестабильности и рецессии.

Индекс деловой активности (PMI)–свидетельствует о состоянии и деловой активности в различных отраслях экономики.

Нахождение значений индекса на одном уровне в течение нескольких месяцев может указывать на стагнацию в экономике. Снижение значений является одним из признаков рецессии. Растущий индекс PMI положительный признак, который говорит о восстановлении и росте экономики.

Показатель инфляции отражает устойчивый рост цен на товары, работу и услуги. Показывает степень обесценивания денег и снижение их покупательной способности.

Умеренная (1 - 3%) инфляция является драйвером для экономического развития. Она делает невыгодным откладывание денег и заставляет людей направлять финансы в экономику на покупку товаров, вклады в банки, инвестиции в фондовые рынки и так далее. Высокая же инфляция является негативным фактором для экономики.

В Нацбанке РК сообщили, что на глобальных рынках сохраняется высокая волатильность в связи с сохранением роста инфляции и ожиданий по рецессии экономики в развитых странах. Инфляция в РК составляет 17,7%. Месячная инфляция в сентябре 2022 года сложилась на уровне 1,8%, в годовом выражении инфляция ускорила до 17,7% [3].

Инфляция в США в текущем году находится на максимальных значениях за последние 40 лет и на середину июня 2022 г. составляет 8,6%.

Инфляция в России достигла двузначных уровней и составила 17,1%. На фоне адаптации к новым экономическим реалиям прогнозируемая инфляция по итогам 2022 г., согласно оценкам ЦБ РФ, снижена с 18-23% до 14-17%.

Курс денежно-кредитной политики и ключевая ставка направлены на обеспечение стабильности цен, максимальной занятости населения, роста реального объёма производства и устойчивого платёжного баланса.

Повышение ключевой ставки приводит к удорожанию денег для конечных потребителей - граждан и бизнеса. Это ведёт к сокращению потребления со стороны населения и уменьшению инвестиций в развитие компаний со стороны бизнеса. То есть экономика начинает замедляться.

В Казахстане 26.10.2022 г. Комитет по денежно-кредитной политике Нацбанка РК принял решение повысить базовую ставку до 16% годовых с процентным коридором +/- 1,0 п.п. [4].

Взросшие инфляционные ожидания оказывают давление на цены и потребительское поведение. Все это требует более жестких денежно-кредитных условий для сохранения контроля над инфляционными процессами в 2023 году.

В США на фоне высокой инфляции ФРС перешла к жёсткой денежно-кредитной политики через повышение ключевой ставки и сокращение баланса ФРС.

Высокая инфляция съедает реальные доходы граждан, а также вынуждает Центробанки повышать ставки для борьбы с ростом цен и тратить валютные резервы для поддержки национальных валют. Вслед за ростом ставки ФРС повышается общий уровень ставок по кредитам и облигациям в мире, это делает обслуживание займов дороже и ухудшает положение стран с высоким уровнем долга, особенно долларового долга. В периоды рецессии и экономической нестабильности на фондовых рынках преобладает медвежий тренд.

Таким образом, все рынки цикличны. За каждым спадом следует рост, за каждой коррекцией идёт восстановление. Негативные факторы в мировой экономике или экономике отдельно взятой страны - явления временные.

Своевременное понимание изменений индикаторов, сути экономических законов, причин и следствий экономических колебаний, беспристрастный анализ складывающейся ситуации в мире и на конкретном локальном рынке помогают инвестору принимать верные инвестиционные решения.

Список литературы

1. Доклад МВФ «Перспективы развития мировой экономики» октябрь 2022 г.
2. Фазы экономического цикла. краткий курс лекций «Технологические уклады современной экономики», под ред. М.Е. Андреева.
3. Инфляционные ожидания. Национальный банк РК. Август 2022 г.
4. Доклад о денежно-кредитной политике. Национальный Банк РК. Сентябрь 2022 г.

Рябова Н.Н.

магистр экономики

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати

г. Тараз (Казахстан)

НАПРАВЛЕНИЯ АНТИКРИЗИСНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Антикризисное регулирование представляет собой политику государства, направленную на защиту населения и бизнеса от возникших условий кризиса в стране. Задействуют научно-технический потенциал с целью внедрения наилучших инноваций, опираясь как на свой, так и на мировой опыт. Поэтому требуется диагностика риска, опыт в исследовании прошлых кризисов, их причин и факторов появления.

Применяют две основные формы государственного регулирования:

- прямую, подразумевающую собой непосредственное воздействие государства на совокупные спрос и предложение;
- косвенную, предполагающую опосредованное воздействие государства.

К прямому воздействию можно отнести перераспределение доходов и программирование, цифровизацию экономики. К косвенному относятся воздействия на деятельность финансовой, кредитной и налоговой систем.

При наступлении явных признаков риска, государство в лице правительства разрабатывает программы и меры по стабилизации экономической ситуации и укрепления позиций на международной арене, государственные органы осуществляют меры защиты по следующим направлениям: правовое, методическое (мониторинг и анализ банкротств предприятий), информационное (анализ и учет платежеспособности), экономическое и административное (методы регулирования экономической деятельности для стабилизации), организационное (создание условий для мирного разрешения конфликтных ситуаций), социальное (защита работников в случае банкротства), кадровое (подготовка специалистов в области антикризисного управления), экологическое [1].

На сегодня политическая и экономическая ситуация в мире в целом и той или иной стране нестабильна, необходимы постоянные изменения в установленной политике: коррекция налоговых ставок, внесение изменений в существующие законы, ужесточение мер по контролю за деятельностью всех отраслей экономики.

Применение области антикризисного регулирования бюджетно-налогового регулирования позволит выяснить уровень зависимости субъектов от государства, то есть в периоды спада экономики государство оказывает финансовую поддержку субъектам, разрабатывает программы для поддержки важнейших секторов экономики; в периоды роста производства государство может уменьшить налоговые ставки для граждан и субъектов, что, в конечном итоге, приведет к оживлению экономики за счет повышения платежеспособного спроса.

Используют направление антикризисного регулирования – денежно-кредитную политику, оказывающую государственное регулирование в области банковского кредитования. В рамках этой политики также осуществляется поддержка на безвозмездной основе.

Внедряют направление антикризисного регулирования как научно-техническая политика, направленная на развитие приоритетных направлений в области науки и техники, в инновационной деятельности, в международном сотрудничестве.

Направление антикризисного регулирования как промышленная политика обеспечивает поддержку национальной экономики: путем поддержки отечественных производителей и повышение спроса на данный вид товаров среди населения.

Направление антикризисного регулирования ценовой политики позволяет вести контроль уровня цен на товары первой необходимости.

При разработке мер антикризисного регулирования используются методы прогнозирования и планирования.

Меры по антикризисному регулированию требуют значительных материальных вложений, но государство может почувствовать выгоду от эффективной политики, в частности: сохранение предприятий, повышение экспорта, сбережение природных ресурсов, повышение качества жизни, погашение задолженностей, что приведет к увеличению доходов страны, международному сотрудничеству, повышению доверия со стороны населения по отношению к деятельности Правительства.

Во время проведения антикризисной политики государство может столкнуться с рядом проблем. Для снижения влияния шоков пандемии Национальный Банк РК принял решение провести адаптивную денежно-кредитную политику с целью восстановления экономики с применением антикризисных мер, как комплекса процедур, проводимых с целью преодоления последствий кризиса; смягчения кризисного процесса, стабилизации состояния, оптимизации расходов и выхода из состояния кризиса [2].

Исследования показали действенность и эффективность принятых антикризисных мер по поддержке кредитной активности в условиях пандемии. В результате карантина оформление документов переместилось в виртуальную реальность, но это не повлияло на снижение займов.

Применение мер государственной поддержки в период рисков и оценка их влияния на состояние кредитной активности позволили снизить недоверие и увеличить количество выданных кредитов, ввести льготы на кредиты. Начали предоставлять отсрочку по кредитам. Банковские

учреждения оформляли кредитные каникулы тем заемщикам, чье финансовое положение изменилось в худшую сторону.

На основании этого Нацбанк РК разработал рекомендации для финансово-кредитных организаций. Для недопущения роста долговой нагрузки МСБ предоставлены отсрочки по выплатам основного долга и вознаграждения по кредитам на 90 дней. Отменено начисление штрафов и пеней по кредитам.

Отсрочка по кредиту улучшает условия займа во время сложного финансового положения. Для физических лиц и субъектов малого и среднего бизнеса была предоставлена отсрочка платежей по кредитам. За этот период отсрочкой воспользовались 1,8 миллиона человек, или 34% от всех заемщиков-физических лиц. Сумма отсроченных платежей составила 268 миллиардов тенге.

К мерам поддержки экономики в РК были разработаны срочные меры по поддержке населения и бизнеса, оперативные меры по сохранению социально-экономической устойчивости, комплексный план по восстановлению экономики. Приведем общий перечень мер государственного регулирования кредитной активности.

Таблица 1.

Антикризисные меры государственной поддержки

Меры государственной поддержки			
Срочные	Оперативные	Комплексный план	
Налоговые стимулы	Льготное кредитование	Гибкость бюджетного и государственного управления	
Отсрочки по налогам	Рефинансирование и отсрочки по кредитам	Повышение бюджетного стимулирования	
Дорожная карта занятости	Финансирование оборотного капитала	Фонд развития промышленности	
Финансирование 40 тыс. проектов	Получено отсрочки 80% заемщиков	Налоговые послабления 700тыс. предпринимателей, в сумме 1трлн.тг.	Выплаты населению 4,6 млн.тг.
Примечание: составлено автором по данным интернет ресурса primeminister.kz .			

Сохранению социально-экономической устойчивости способствовала реализация 3-х пакетов антикризисных мер на общую сумму 6,3 трлн.тг. или 9% к ВВП». Налоговые послабления получили 700 тыс. предпринимателей, профинансировано 40 тыс. проектов предпринимателей по удешевленной ставке, 80% заемщиков пострадавших отраслей получили отсрочки по кредитам. Выплаты по потере дохода в период карантина получили 4,6 человек [3].

Антикризисные меры поддержки спроса на кредитные ресурсы со стороны реального сектора по корпоративным займам по государственной программе «Экономика простых вещей» за 2020 год позволили принять 1373 заявок на сумму 998,4 млрд. тг., по которым были выданы 778 займов на сумму 516,2 млрд.тг. [4].

По программе «Льготное кредитование субъектов предпринимательства» выдано кредитов на сумму 528 млрд.тг. Ипотечно-жилищные займы выросли к концу 2020 года, выданные в рамках государственных программ «7-20-25» и «Баспана Хит». Государственные программы оказали влияние на увеличение объема розничного кредитования по ипотечным и потребительским беззалоговым кредитам.

Таким образом, разработанные меры государственной поддержки поддержали кредитную активность заемщиков. Международные эксперты отметили эффективность антикризисных мер благодаря эффективной реализации мер фискальной и денежно-кредитной политики, поддержки экономики, использованию ситуационного подхода в разработке антикризисных мер со стороны государства в вопросах поддержки бизнеса.

Список литературы

1. Успенская Л., Шибанова Н. Государственное регулирование кризисных ситуаций: ключевые подходы, проблемы, аспекты совершенствования // Успехи современного естествознания. – 2012. – № 4. – С. 125-127;
2. Антикризисное управление: Учебник /Под ред. Э. М. Короткова. – М.: ИНФРА–М, 2003.
3. Интернет-ресурс primeminister.kz.
4. Отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2020 г.

Самойлова Я.В.
кандидат экономических наук, и.о. заведующего кафедрой ББиИФТ

Зинёва В.П.
магистрант кафедры ББиИФТ
«Международный банковский институт имени Анатолия Собчака»
г. Санкт-Петербург (Россия)

ОБЗОР РЫНКА ИНФРАСТРУКТУРНЫХ ПРОЕКТОВ И ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ОБЛИГАЦИЙ ДЛЯ ИХ ФИНАНСИРОВАНИЯ

Несмотря на то, что российский инфраструктурный рынок на сегодняшний день переживает непростые времена, учитывая текущее политическое и экономическое состояние, но возможность для реализации новых проектов для различных форм финансирования еще есть. На данный момент в стране накоплен огромный опыт и создана правовая база для использования финансовых инструментов, которые ранее были неэффективными, потому что возникали сложности для их реализации.

Разберем некоторые статистические данные о рынке инфраструктурных проектов и использовании облигаций для их финансирования:

- За период 2021–июнь 2022 года по данным платформы «РОСИНФРА» была проведена реализация 190 проектов ГЧП (Государственно-частное партнерство) с общим объемом инвестиций 658 млрд рублей, из них 498 млрд рублей - частные инвестиции. Эти проекты уже завершили стадию коммерческого закрытия и в ближайшем будущем будут нуждаться в финансировании для дальнейшей реализации.

- По данным на 1 июня 2022 года в России реализовывались 3031 проект ГЧП, объем инвестиций которых составлял 3.7 трлн рублей, из них 2700 млрд рублей - частные инвестиции. 90% финансирования поступало от коммерческих банков, но поступали и от участников рынка, которые использовали облигационные займы для привлечения средств на инфраструктурные проекты [3].

С 2019 по 2021 год на финансовый рынок вышли новые строительные и строительно-финансовые компании (Группу «ВИС», АО ПСФ «Балтийский проект» (ГК АБЗ-1) и АО «Труд»), которые выпускали корпоративные облигации для финансирования операционной деятельности и обеспечения оборотного капитала. В первом полугодии 2022 года данный тип эмитента не мог увеличить уровень долга на финансовом рынке за счет выпуска облигаций из-за учетной ставки и кредитного спреда. Тем не менее в перспективе на 2023-2024 года, после снижения базовой ставки, возможно возобновление кредитования по программам размещения корпоративных облигаций. Это связано с тем, что для таких потребителей финансовый рынок – это удобный «котловой» способ финансирования без обременений в виде залога. Кредитный риск в данном случае оценивается не на проекте, а на кредитных качествах эмитента облигаций [4].

Субъекты Российской Федерации могут финансировать проекты ГЧП с помощью инфраструктурных и «зеленых» облигаций. На данный момент единственным примером последних являются «зеленые» облигации Москвы, выпущенные объемом 70 млрд рублей. Все собранные средства пойдут на финансирование городских экологических проектов, смену общественных транспортов и строительство метро БКЛ [1]. При выпуске облигаций организация выступает как публичный партнер, он предоставляет инвесторам гарантии проекта и то, что он имеет высокий кредитный рейтинг. Аналогом таких инструментов являются концессионные облигации, которые начали активно использоваться только сейчас.

Отдельно отметим размещения сложноструктурированных облигаций, которые идут на финансирование возобновляемой энергетики и ГЧП:

- СФО «Русол 1»: рефинансирование затрат и банковских кредитов, которые были выданы на строительство солнечных электростанций.

- СФО «Социальное развитие»: рефинансирование затрат на строительство объектов дошкольного, общего и дополнительного образования и культуры в Республике Саха (Якутия).

Вышеуказанные облигации рассматриваются как инструменты финансирования проектов, учитывая риски в одном или нескольких проектах. Обычно, это однотипные по отрасли проекты. АКРА оценивает объем выпуска облигаций для финансирования в 330 млрд рублей [3].

Особым событием для рынка ценных бумаг был выпуск двух облигаций НПФ «Инфраструктурные облигации» АО «ДОМ.РФ». Облигации получили статус инструментов, соответствующих принципам социальных облигаций ISMA. Планируемый объем программы 500 млрд рублей. Данным проектом заинтересовались коммерческие банки, инвесторы, это говорит о том, что они готовы инвестировать в ценные бумаги, в целях финансирования инфраструктуры [2].

Из вышесказанного про тенденции, можно отметить, что финансовый рынок развивается, тем самым открывая перспективу увеличения количества финансовых инструментов для инвесторов. Эта тенденция будет дополнительно подпитываться потенциальным интересом тех, кто в настоящее время инвестирует в простые облигации, что приведет к финансированию проектов ГЧП в более сложных структурированных инструментах без залога. Инвесторы со временем оценят все преимущества квазигосударственных рискованных и гарантийных инструментов, которые закреплены в договорах с населением (распределение капитала, минимальный гарантированный доход, вознаграждение концедента, компенсация в случае расторжения договора концессии в механизме обстоятельств) и будут понимать природу рисков ГЧП.

При этом ограничения, которые будут наложены на крупные банки, финансирующие ГЧП, могут повлечь за собой необходимость создания на рынке финансовые инструменты с помощью третьих лиц. Например, рефинансирование кредитов на строительство крупных инфраструктурных кредитов, которые в данный момент находятся в пользовании. В этом случае размещение облигаций сложной структуры может быть использовано в целях рефинансирования.

Список литературы

1. Акра – «Акра подтвердило кредитный рейтинг москвы на уровне aaa(ru), прогноз «стабильный», и ее облигаций – на уровне aaa(ru)» – [Электронный ресурс] – URL: <https://www.acra-ratings.ru/press-releases/3103/>
2. Акра – «ООО «СОПФ «Инфраструктурные облигации»» - [Электронный ресурс] – URL: <https://www.acra-ratings.ru/ratings/issuers/333/>
3. Акра - «Рейтинговый отчет. Проектное финансирование» - [Электронный ресурс] – URL: https://www.acra-ratings.ru/upload/iblock/973/n4viaq22bhdhntnpwkxj6h9nmbr/20200228_SFO_RuSol_1_report_ru.pdf
4. Бюджет для граждан – [Электронный ресурс] – URL: [https://minfin.gov.ru /common /upload/library/2022/03/main/Budget_2022_razvorot_web.pdf](https://minfin.gov.ru/common/upload/library/2022/03/main/Budget_2022_razvorot_web.pdf)

Сембиева Л.М.

доктор экономических наук, профессор

Нәдіров Н.Н.

докторант 1-курса ОП «Государственный аудит»

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

г. Астана (Казахстан)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АУДИТА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЛАНИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Глава государства в Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» обозначил необходимость перехода на национальные проекты [1].

В связи с утверждением Перечня национальных проектов (Указ Президента Республики Казахстан от 7 октября 2021 года № 670) предлагается провести оценку реализуемых национальных проектов. Одобренные Правительством национальные проекты включают в себя следующие направления:

- Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния

казахстанцев;

- Сильные регионы – драйвер развития страны;
- Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций;
- Зеленый Казахстан;
- Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики

Казахстан на 2021-2025 годы;

- Ұлттық рухани жаңғыру;
- Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы;
- Качественное образование «Образованная нация»;
- Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина «Здоровая нация».

Правительство Казахстана в настоящее время осуществляет ряд мер, направленных на повышение подотчетности и прозрачности национальных проектов путем увязки распределения ресурсов с выполнением программы и использования результатов в стратегическом планировании и составлении бюджета. Более пристальный взгляд на текущую практику управления национальными проектами и программами дает представление о достижении более широких целей программы, лучшем соотношении цены и качества, т.е. экономии, эффективности, результативности и предоставлении услуг на основе заявленных политик и правил [2].

Государственное планирование охватывает деятельность органов государственной власти и всех иных участников процесса развития страны, направленную на повышение уровня социально-экономического развития республики казахстан, рост благосостояния граждан и укрепление безопасности государства.

В соответствии с постановлением правительства республики казахстан от 29 ноября 2017 года № 790 «Об утверждении системы государственного планирования в республике казахстан» и постановлением правительства республики Казахстан от 26 февраля 2021 ГОДА № 99 «О внесении изменения в постановление правительства республики Казахстан от 29 ноября 2017 года № 790 «об утверждении системы государственного планирования в республике Казахстан» система государственного планирования базируется на принципах [3,4]:

1) Внутренней сбалансированности – обеспечение согласованности документов системы государственного планирования между собой по целям развития, задачам и показателям результатов.

2) Эффективности – выбор целей, задач и показателей результатов должен обеспечивать их достижение с наименьшими затратами ресурсов.

3) Прозрачности (открытости) – внедрение механизмов обязательного обсуждения проектов документов системы государственного планирования.

4) Реалистичности – установление в документах системы государственного планирования целей, задач и показателей, возможность достижения которых обоснована при условии достоверности изначальных параметров и выделения соответствующих ресурсов.

5) непрерывности, преемственности и последовательности – ступенчатый характер Системы государственного планирования, то есть успешность достижения целей, задач, показателей результатов вышестоящих документов зависит от качества и своевременности планирования и достижения целей, задач, показателей результатов нижестоящих документов, а также непрерывный механизм ее функционирования.

Ниже расписаны структуры национальных проектов в разрезе системы государственного планирования (Таблица 5, 6):

Документы	Система государственного планирования в разрезе национальных проектов
1. Стратегия развития РК до 2025 года	Стратегия развития Казахстана до 2050 года 1. всеобъемлющий экономический прагматизм на принципах прибыльности, возврата от инвестиций и конкурентоспособности. 2. Всесторонняя поддержка предпринимательства 3. Знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров.
2. Общенациональные приоритеты	Общенациональные приоритеты Республики Казахстан до 2025 года 1) «Справедливая социальная политика»;

	2) «Доступная и эффективная система здравоохранения»; 3) «Качественное образование»;		
3. Национальный план развития	Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года 1. Справедливая социальная политика 2. Доступная и эффективная система здравоохранения 3. Качественное образование 4. Построение диверсифицированной и инновационной экономики 5. Активное развитие экономической и торговой дипломатии 6. Сбалансированное территориальное развитие		
4. Национальные проекты	Национальный проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев»	Национальный проект «Сильные регионы – драйвер развития страны»	Национальный проект «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций»
	Национальный проект «Зелёный Казахстан»	Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы	Национальный проект «Ұлттық рухани жаңғыру»
	Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы	Национальный проект «Качественное образование «Образованная нация»	Национальный проект «Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина «Здоровая нация»

Таблица 6 Структура национальных проектов Республики Казахстан

№	Национальные проекты	Направление	Задачи	Мероприятия	Бюджет, млрд тг		
					РБ	МБ	Внеб. ср
1	2	3	4	5	6		
1	Национальный проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев»	5	6	56	15 532,3	401,9	-
2	Национальный проект «Сильные регионы – драйвер развития страны»	2	4	95	4 022,1	785,8	2 759,4
3	Национальный проект «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций»	10	26	211	1 447,4	8,2	800,3
4	Национальный проект «Зелёный Казахстан»	4	11	50	298,2	82,4	1 032,5
5	Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы	-	4	76	1 749,9	953,5	4 100,0

6	Национальный проект «Ұлттық рухани жаңғыру»	3	7	66	110,4	9 012,1	-
7	Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы	4	10	69	1 030,9	124,7	7 299,8
8	Национальный проект «Качественное образование «Образованная нация»	4	5	26	1 095,8	874,7	-
9	Национальный проект «Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина «Здоровая нация»	4	9	73	2 460,5	209,3	966,7
Всего		36	82	722	27 747,5	13 054,6	16 958,7
Всего финансирования						57 760,8	
Примечание: таблица составлена автором на основе источника [6]							

Государственное планирование охватывает деятельность органов государственной власти и всех иных участников процесса развития страны, направленную на повышение уровня социально-экономического развития Республики Казахстан, рост благосостояния граждан и укрепление безопасности государства.

На сегодняшний день основными проблемами в ходе разработки государственных и программных документов являются четкость постановки задач и целей, их адекватность и возможность оценивания. Как правило, во многих программных документах отсутствуют индикаторы определения эффективности и результативности достижения задач программы. В стратегических и программных документах достаточно четко отражены система конкретных мероприятий по каждой задаче и сроки реализации программных мероприятий. Однако, отсутствуют целевые значения индикаторов эффективности программных мероприятий, промежуточные результаты деятельности и их последовательность в достижении целей программы.

Список литературы

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г.
2. Отчеты Правительства за 2017-2020 годы
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2017 года № 790 «Об утверждении Системы государственного планирования в Республике Казахстан»
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 99 «О внесении изменения в постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2017 года № 790 «Об утверждении Системы государственного планирования в Республике Казахстан»
5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 марта 2021 года № 188 «О проекте Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении перечня национальных проектов»
6. Совместный приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 11 августа 2021 года № 79 и Председателя Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан от 12 августа 2021 года № 1. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 12 августа 2021 года № 23968 «О некоторых вопросах национальных проектов»

ПРОБЛЕМЫ XXI ВЕКА

Масштабная эксплуатация природных ресурсов для поддержки экономического роста ведет к негативному сценарию, при котором доступные ресурсы сокращаются и дорожают. В то же время потеря ценности этих ресурсов из-за все более коротких сроков службы продуктов и образования огромного количества отходов создает все более и более серьезные социальные проблемы. Следовательно, экономика должна действовать в планетарных границах.

Нынешний кризис еще раз напомнил нам о взаимосвязанности и взаимозависимости между экономикой и многими другими областями, такими как здравоохранение и экология. В современном мире, движимом экономическими целями, частые кризисы влекут за собой разрушительные последствия для общества, делая его все менее устойчивым к различным угрозам. Эпидемии, безработица, плохие условия труда, а также растущее неравенство между богатыми и бедными – вот лишь некоторые из социальных проблем 21 века.

Кроме того, мир столкнулся с экологическим и климатическим кризисом. Чрезмерное использование ресурсов и чрезмерная зависимость от ископаемого топлива, загрязнение воды, воздуха и земли, утрата биоразнообразия и изменение климата создают серьезные проблемы для устойчивого развития. Эти вызовы диктуют необходимость создания новой модели устойчивого развития.

Корпорации и правительства сегодня все чаще используют фразу «устойчивое развитие». Среди множества определений наиболее часто используемым является данное в 1987 году, которое описывает устойчивое развитие как «вид развития, который удовлетворяет потребности настоящего, не ставя под угрозу способность будущих поколений, удовлетворять свои собственные потребности».

Главной задачей современной экономики является постоянный рост валового внутреннего продукта – общей стоимости всех товаров и услуг, произведенных в стране за определенный период времени. Современная экономическая теория утверждает, что чем больше товаров и услуг производит страна, то есть чем выше рост ее ВВП, тем лучше будет ее экономика. Однако достижение поставленной таким образом цели в рамках существующей экономической парадигмы явно требует потребления все большего и большего количества ресурсов, а постоянный рост невозможен без неограниченного использования природных ресурсов. Итак, у нас есть потребность в бесконечном росте с одной стороны и ограниченные ресурсы и «истощенная» планета с другой.

Международные организации, а также Европейский Союз утверждают, что будущее развитие может стать устойчивым только в том случае, если кривая роста ВВП и кривая использования ресурсов разделены. Другими словами, все чаще полагают, что разумные изменения в существующих методах производства и предоставления услуг могут позволить достичь экономических целей при сокращении использования ресурсов.

Для сохранения биоразнообразия и природных ресурсов необходимо снизить интенсивность использования ресурсов и отделить ее от кривой экономического роста. Для достижения желаемого устойчивого сценария необходимо модифицировать устоявшиеся производственные системы, основанные на постоянном использовании ресурсов, и вкладывать значительные усилия в инновации и новые бизнес-модели. Новые бизнес-модели должны использовать ресурсы таким образом, чтобы обеспечить достаточную абсолютную независимость, когда материалы используются в планетарных границах.

В 2009 году шведский профессор Йохан Рокстрём возглавил группу из 28 всемирно известных ученых для изучения девяти процессов, которые регулируют стабильность и устойчивость земной системы. Их исследования позволили количественно определить планетарные границы, в пределах которых наша цивилизация может развиваться и обеспечить здоровое будущее для будущих поколений. Преодоление этих границ увеличивает риск возникновения необратимых экологических последствий для планеты.

Количественные планетарные границы включают изменение климата, истощение стратосферного озона, закисление океана, биогеохимические потоки, использование пресной воды, изменение землепользования и целостность биосферы.

Как и ожидалось, границы в настоящее время в зоне повышенного риска связаны с изменением климата и землепользованием. Биогеохимические круговороты азота и фосфора коренным образом изменены человеком в промышленности и сельском хозяйстве. Из-за чрезмерного или ненадлежащего использования эти химические вещества часто попадают в экосистемы, где они ставят под угрозу нормальное функционирование растений и животных. По этой причине считается, что эта конкретная планетарная граница в значительной степени перейдена. Граница целостности биосферы также перейдена.

За последние 50 лет люди изменили экосистемы больше, чем в любой предыдущий период истории. Основной причиной этих изменений является растущий спрос на продукты питания, воду и природные ресурсы. Это еще одно доказательство того, что в ближайшие годы необходимо экономить ресурсы. Следует начать разработку устойчивой экономической модели, обеспечивающей удержание основных земных процессов в планетарных границах.

Список литературы

1. Концепция устойчивого развития – Электронный ресурс URL: - <https://pandia.ru/text/80/088/36797.php>.
2. Навстречу «зелёной» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности. Обобщающий доклад для представителей властных структур. Найроби: ЮНЕП, 2011. 739 с.
3. Экологическая доктрина Российской Федерации от 31.08.2002. №1225-р // Российская газета. 18.09.2002. №176(3044)

Тажбенова Г.Д.
кандидат технических наук, профессор
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

Мельдебекова А.Д.
магистр
НАО Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
г. Тараз (Казахстан)

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОГО ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В современных экономических условиях происходит тотальная цифровизация экономической деятельности субъектов. На сегодняшний день цифровая революция в банковской сфере привела к развитию цифровой ипотеки, где кредитные организации внедряют онлайн-решения, искусственный интеллект, создают маркетплейсы и целые экосистемы, которые являются удобными в использовании, быстры в обслуживании, несут огромный поток информации.

Активное развитие цифровой ипотеки в мире позитивно воздействует на развитие реального сектора экономики, так как для динамичного роста совокупного производства необходимо, чтобы часть сбережений от совокупного дохода направлялась через инвестиции на развитие производства в целях улучшения экономических показателей страны. Цифровая ипотека представляет собой автоматизированный банковский сервис, который позволяет оформить заем без визита в банк. Весь процесс можно осуществить через приложение в телефоне или компьютере от подачи заявки до осуществления расчетов. При верном заполнении данных и прохождения проверки платежеспособности получить одобрение по онлайн-ипотеке можно за сутки, а предварительное одобрение менее чем за час.

В Казахстане цифровую ипотеку в полном масштабе запустил только Freedom Finance Bank – это произошло в июле 2021 года. При создании сервиса в банке проанализировали опыт топ-10

стран по уровню цифровизации. Анализ международного рынка ипотеки показал, что в среднем уровень чуть более 30%, соответственно, ориентироваться на какие-либо стандарты не было возможности. Поэтому цифровую ипотеку made in Kazakhstan можно считать бенчмарком [1,65].

Процесс обработки данных ипотечных кредитов, которые выдает Freedom Finance Bank, стал самым оцифрованным в мире. К такому выводу пришла аналитическая группа самого фининститута, изучив уровень диджитализации банковских продуктов из стран – лидеров цифровизации госуслуг: Дании, Южной Кореи, Финляндии, Австралии, Швеции, Великобритании, Новой Зеландии, США и Нидерландов. Анализ показал, что в международных примерах применяется гибридная схема, когда онлайн-процессы совмещаются с офлайн. В казахстанской цифровой ипотеке оцифрованы все этапы, кроме последнего, когда необходима встреча с нотариусом, чтобы подписать договор купли-продажи. Удаленно это сделать нельзя согласно законодательству Казахстана. Пока рано говорить о полной цифровизации ипотечного процесса, причем не только в Казахстане, но и во всем мире. «Freedom Finance Bank» в Казахстане предоставляет полностью цифровой формат ипотеки, когда пользователь может подать заявку, загрузить документы, выбрать необходимый жилой комплекс из базы одобренных объектов и выйти на сделку, не покидая сайта.

В настоящее время разрабатывается технологическая инфраструктура для реализации указанного механизма, а также осуществляется доработка информационных систем кредитных организаций и их подготовка к сбору биометрических персональных данных.

Отметим основные направления развития цифровой ипотеки Казахстана:

1. Для банков она снижает издержки на обработку заявки и снимает часть нагрузки с менеджеров, для застройщиков – помогает улучшить клиентский сервис и ускорить цикл сделки, а клиенты получают удобный сервис и существенную экономию времени. Как отмечают специалисты, с введением блокчейна регистрация сделок с недвижимостью сокращается с нескольких дней до считанных минут.

2. Минимизация затрат по обслуживанию ипотечных жилищных кредитов, так как из процесса вытесняется ряд посредников, что провоцировало увеличение процентной ставки по ипотечному жилищному кредиту.

3. Полная прозрачность всех проводимых сделок, исключая риски мошенничества и ошибок, ведущих к судебным процессам. Система блокчейн дает возможность обмена и совместного пользования зашифрованными данными, благодаря которому ни один из участников цепочки не может вносить в них изменения без ведома остальных. Это обеспечивает прозрачность сделки.

На примере договора долевого участия это работает следующим образом. На блокчейн-сервисе регистрируется договор. Стороны-участники – заявитель, застройщик, Госреестр и Фонд защиты прав граждан, куда застройщик обязан отчислять стоимость каждого договора долевого участия.

4. Сокращение времени, необходимого для секьюритизации ипотечных жилищных кредитов и увеличение оборачиваемости кредитных ресурсов [2].

Однако ряд факторов сдерживает развитие цифровой ипотеки, как и цифровизацию экономики страны в целом:

1. Дефицит адекватных технических навыков у персонала, получившего новый функционал. Статистические исследования свидетельствуют, что треть респондентов совершенно не готовы к цифровым преобразованиям. Причина – отсутствие требуемых навыков и дефицит кадров в таких областях, как бизнес-аналитика, кибербезопасность, робототехника, большие данные / аналитика и облачные технологии.

2. Устаревшая инфраструктура, разрозненность ИТ-отделов и бизнес-структур.

3. Рассогласованность бизнес-целей и целей цифровых преобразований

4. Определенным барьером на пути цифровизации ипотеки является трудность с изготовлением и получением электронной цифровой подписи (ЭЦП) заемщиком для совершения сделки. Данную подпись в настоящее время имеют лишь единицы.

5. Не все виды сделок на данный момент могут регистрироваться через интернет. Есть ограничения в регистрации, если в качестве вноса использована военная ипотека, один из участников является несовершеннолетним или если покупатель – гражданин иного государства [3].

Необходимо также учитывать, что далеко не все клиенты банка готовы перейти на оформление ипотечного кредита в электронном виде. Даже если застройщики, агентства недвижимости и банки предлагают онлайн-сервисы, многие граждане все же предпочитают

увидеть приобретаемый объект, оценить качество инфраструктуры, лично пообщаться с менеджером и совершить сделку на бумаге.

Инновационное развитие рынка ипотечного кредитования невозможно без повышения качества взаимодействия участников первичного рынка с помощью инструментов цифровизации. Результатом цифровизации рынка ипотечного кредитования является создание экосистемы, позволяющей автоматизировать, ускорить и сделать банковские процессы более прозрачными и понятными для клиентов Банка. Цифровизация, с одной стороны, сократит издержки и бюрократическую нагрузку на структурные подразделения банка, с другой стороны, открытая и достоверная информация повысит финансовую грамотность клиентов банка.

В целом внедрение ускоренного цифрового формата ипотеки позволит обслужить большее количество клиентов, тем самым возрастет доля ипотечных сделок, а дистанционный формат увеличит количество экстерриториальных сделок, то есть позволит приобретать недвижимость находясь в другом городе. Ведется активное развитие технологий для взаимодействия государственных и коммерческих секторов и обсуждаются законодательные изменения. Ожидается, что к 2023 г. 20% сделок основных игроков на рынке жилищной ипотеки будут заключаться в электронном формате. Внедрение цифровой ипотеки становится непрерывной и неизбежной тенденцией, которая позволяет минимизировать усилия клиента и делает продукт однокликовым. При этом пространство для дальнейшего совершенствования цифровой ипотеки все еще остается.

Список литературы

1. Цифровая ипотека для экономики будущего / Баймуратов Л.Р., Долгова О.А., Имаева Р.Г., Гриценко В.И., Смирнов К.В., Аймалетдинов Т.А.; Аналитический центр НАФИ. М.: Изд-во НАФИ, 2021. с. 65-70.

2. Ипотека новых сервисов Казахстана. Аналитический журнал Курсив, октябрь 2021 год. <https://kz.kursiv.media/sites/default/files/users/user24/bg-ipoteka.pdf>.

3. Цифровая ипотека без прикрас для банков и партнеров: конференция 30 мая 2021 г. URL: <http://www.interbankclub.com/main.mhtml>

Темиргалиева А.С.
магистр экономических наук
Евразийский гуманитарный институт
г. Астана (Казахстан)

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ РК: ОЦЕНКА ГОТОВНОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА СУБЪЕКТОВ

Экспертные данные свидетельствуют о том, что в 2000-е годы движущие силы инноваций в странах с формирующейся рыночной экономикой постсоветского пространства были, как правило, менее мощными, чем в странах с развитой рыночной экономикой. Страны с формирующейся рыночной экономикой отстали от стран ОЭСР по объему государственных и частных инвестиций в научные исследования и разработки [1], государственным расходам на образование и поступление в высшие учебные заведения, развитию информационно-коммуникационных технологий, а также по масштабам инфраструктуры поддержки инноваций. В результате процесс развития инновационного предпринимательства в странах ЕАЭС по-прежнему сталкивается со значительными проблемами, связанными с эффективностью преобразования ресурсов, вложенных в НИОКР, в коммерческую продукцию [2].

Имеющиеся данные также свидетельствуют о низком уровне финансирования из частных источников, что является одним из основных факторов недостаточного финансирования НИОКР в большинстве этих стран. Отсутствие прямого участия частных компаний в процессе прикладных исследований сдерживало ориентацию последних на коммерческие потребности и ограничивало спрос на коммерциализацию продукции НИОКР. И в результате в 2000-е годы в странах

постсоветского пространства наблюдались довольно низкие показатели числа заявок на патенты резидентов на миллион жителей по сравнению с более развитыми европейскими экономиками. Высокая стоимость охраны интеллектуальной собственности, особенно патентов, а также длительные процедуры патентования также препятствуют коммерциализации результатов НИОКР МСП и государственными исследовательскими организациями [3].

Таким образом, в Казахстане и его регионах большинство университетов и научно-исследовательских институтов сталкиваются с дополнительными специфическими проблемами, связанными с коммерциализацией интеллектуальной собственности, такими как отсутствие компетентного персонала и внутренних экспертных знаний в области интеллектуальной собственности и недостаточная финансовая автономия университетов, которые препятствуют им в разработке собственной политики в отношении своих научных работников и охраны ИС университетских изобретений; а также ограниченные ресурсы для покрытия расходов, связанных с регистрацией патентов, их продлением и судебными разбирательствами.

Международный опыт показывает, что согласованная политика инноваций и коммерциализации способствует передаче академических знаний, полученных в результате государственных исследований, в бизнес-сектор (передача технологий). Методы передачи технологий включают продажу или уступку прав интеллектуальной собственности, лицензирование, создание спин-оффов и стартапов, различные виды сотрудничества и партнерства между академическими кругами и промышленностью, а также сотрудничество компаний с системой образования.

В этой связи для выявления проблем и оценки ожиданий инновационных предпринимателей Казахстана, нами проведен социологический опрос. В период с 15.08.21 г. по 15.09.21 г. было проведено социологическое исследование с целью мониторинга инновационной деятельности на 241 предприятиях Восточно-Казахстанской области через Управление промышленности и индустриально-инновационного развития регионального акимата. Исследование проводилось методом случайной повторной выборки из генеральной совокупности всех предприятий республики. Общий объем генеральной совокупности принят как количество действующих субъектов малого и среднего бизнеса (МСБ), которое на 1 января 2021 года по данным статистики составило в республике 1 549 592 единиц. Было опрошено 241 предприятия всех категорий бизнеса: от крупного до малого. При доверительном уровне 95% расчетной погрешности ошибка выборки составила 7,5%, что свидетельствует о высоком уровне репрезентативности и делает результаты выборки достоверными.

Предметом исследования были определены социально-экономические отношения, возникающие по поводу развития инновационной деятельности на объектах предпринимательства в условиях новой экономической реальности [4]. Основные задачи исследования: определить уровень потребности в инновациях; оценить действующие направления финансирования инноваций; выявить причины и факторы финансирования инновационных процессов; изучить проблемы внедрения инноваций и оценки их эффективности; определить основные проблемы соответствия квалификации предпринимателей задачам развития инновационного предпринимательства с учетом цифровизации.

Опрошенные предприятия представляют различные отрасли деятельности, что позволяет, в некоторой степени, говорить об оценке актуальности инноваций для всей экономики республики. Из всей совокупности предприятий, осуществляющих инновации или внедряющих ее элементы в действующее производство, наибольшую долю занимают пищевая (18%) и обрабатывающая промышленность (12%), услуги (16%) и легкая промышленность (16%). В числе респондентов в сопоставимом размере (7-10%) представлены: строительство, сельскохозяйственный сектор, обработка металла. Всего выделены численно значимые доли 11 направлений деятельности респондентов. Опрос охватил различные категории предприятий, структура опрошенных респондентов отражает структуру действующих предприятий. Таким образом, достигается валидность результатов выборки. Крупные предприятия составили 8% в числе опрошенных, средние-29% и наибольшее число респондентов – представители малого бизнеса (63%).

Группа вопросов рассматривает основные мотивы осуществления инновации предпринимателями. В оценке степени необходимости модернизации подавляющее большинство (69%) признали проблему актуальной. Почти каждое четвертое предприятие (23%) остро нуждается в модернизации собственного производства. Основная часть респондентов (46%) считают средней степень необходимости модернизации в бизнесе. Только треть предприятий находится на современном уровне и не нуждается в скорейшей модернизации. В целом внедрение

инноваций остается национальной проблемой, и у самих предприятий есть высокий уровень осознания ее необходимости. Даже осознавая необходимость внедрения инноваций, предприятия не могут позволить себе провести ее полномасштабное внедрение в условиях реально существующей экономики. В первую очередь осуществляются инновации, дающие быстрый и реально видимый эффект. В Казахстане явно прослеживается доминирование технологических инноваций, признание их ценности и приоритетности. Можно сказать, что существует товарно-технологическая догма, определяющая в массовом предпринимательском сознании ценность только технологической инновации, обеспечивающей создание нового товара. Из числа внедряемых инноваций 35% приходится на внедрение новой техники и технологии и еще 35% инноваций осуществляются для развития ассортимента на новой технологической базе. Внедрение новых информационных технологий, как инновация, сочетающая технологическое перевооружение и внедрение новой бизнес-культуры, осуществляется на 18% предприятий. Новые методы организации и оплаты труда, новые формы управления, равно как и создание новых служб и подразделений, применяются не более чем на 10-15% предприятий. Недооценка управленческих инноваций приводит к снижению эффективности технологических инноваций и указывает на недостаточный уровень общей управленческой компетенции казахстанских предпринимателей.

Инновации воспринимаются скорее, как вынужденная мера, нежели инструмент развития бизнеса. Необходимость повышения качества продукции и снижения затрат производства становятся ведущими внутренними причинами инноваций. Показательно, что смена не приводит к проведению инноваций бизнеса. Только каждое десятое предприятие внедряет инновации по требованию нового владельца, что указывает на смену политики управления. В целом, предприниматели сегодня предпочитают максимально получать от бизнеса, нежели вкладывать в него.

От инноваций казахстанские предприниматели ожидают, в первую очередь, завоевания новых рынков (43%) и сохранения своих позиций на рынке (33%) через приобретение новой категории потребителей. Явно выражена «рыночная» направленность инноваций, призванных стать своего рода маркетинговым инструментом продвижения на рынке. В текущем периоде увеличилась доля использования отечественных инноваций. Из числа опрошенных респондентов 48% внедрили инновации отечественных технологий. Вторая половина предпринимателей, осуществивших модернизацию производства на основе зарубежных технологий, в числе причин выбора зарубежных инноваций назвали отсутствие отечественных аналогов (21%), ресурсосберегающий характер импортных технологий (21%) и более выгодные условия поставки. Спрос на отечественные инновационные технологии мог бы стать большим как при улучшении потенциала технологий, так и при совершенствовании методов их продвижения.

Кратко обобщая данные опроса, следует отметить, что проблема внедрения инноваций в отечественную экономику остается актуальной. Она имеет институциональную природу и заключается в отсутствии инновационной культуры, низкой активностью работников и специалистов предприятий, недостаточной компетенции руководителей. Привносимая извне инновация носит преимущественно технологический характер, направлена на увеличение товарного ассортимента для новых рынков, не имеет достоверного контроля эффективности. Недостаток финансирования, воспринимаемый как единственно значимый фактор, не побуждает предприятия к проведению инноваций собственными силами, внедрению организационно-управленческих инноваций или рационализаторских преобразований. При организации соответствующих условий для получения новых знаний и повышения своих компетенций предприниматели готовы получать предпринимательское образование в направлении активизации своей инновационной деятельности и управления инновациями.

Список литературы

1 Орынбасарова Е.Д., Таубаев А.А., Каменова А.Б., Омар Ж.Т., Борисова Е.И. Приоритеты государственной политики развития наукоемкого высокотехнологического сектора Казахстана в условиях Евразийского экономического союза. – //Корпоративное управление и инновационное развитие экономики Севера: Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета. – 2020. – №4. С. 74-85. DOI: 10.34130/2070-4992-2020-4-74

2 Альжанова Ф., Днишев Ф. Проблемы модернизации и структурные изменения в Казахстане и странах Евразийского Экономического Союза // Интеллект. Инновации. Инвестиции. - 2019. - № 3. – С. 10-18.

3 Toxanova, A., Galiyeva, A., Muhamedzhanova, A., Baibusinova, G., Kulubekova, A., Ashikbayeva, Z. (2017) Innovative entrepreneurship financing in the Republic of Kazakhstan // Journal of Applied Economic Sciences. - Volume 12, Issue 3, P. 875-892

4 Улыбышев Д.Н., Кенжебеков Н.Д. Возможности и механизмы развития казахстанского инновационного бизнеса в рамках Евразийского экономического союза. – //Экономика Центральной Азии. 2017. Т. 1. № 3. С. 145-154

Усенова М.Т.

қаржы магистрі, аға оқытушы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ. (Қазақстан)

ҰЛТТЫҚ БАНКТИҢ ЕЛДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Баға тұрақтылығына қол жеткізу Қазақстан Республикасында баға тұрақтылығын қамтамасыз ету Қазақстан Ұлттық Банкінің жүргізіп отырған ақша-кредит саясатының негізгі мақсаты болып табылады. Баға тұрақтылығы инфляцияның төмен деңгейіне қолжеткізу және оны қолдау есебінен активтердің нақты құнын сақтауды білдіреді, ол халық пен бизнестің инфляциялық күтулерін тиімді бекітеді. Төмен инфляция кірістердің сатып алу мүмкіндігін сақтауды және ұлттық валютадағы ұзақ мерзімді жинақтардың тартымдылығын қамтамасыз етеді. Нәтижесінде экономикада тұтыну мен жинақтау арасында, ал жинақтаған жағдайда – актив түрі немесе жинақтау валютасы арасында таңдау жасау азаматтардың жеке таңдауына байланысты болады. Төмен инфляция кезінде бизнес ұзақ мерзімді инвестицияларды жоспарлай алады, ал қорландыру құны төмендейді. Орнықты төмен инфляция активтерді долларландыру дәрежесін төмендетеді, ұлттық валютадағы баға белгілеуді ынталандырады, экономикадағы белгісіздікті төмендетеді. Ақша-кредит саясаты инфляция бойынша мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Бірақ, оның шаралары мен құралдары арасында экономикалық өсуге тікелей әсер ететін немесе ол үшін тікелей ынталандыру болатын түрлері жоқ. Керісінше, экономикалық өсудің ұзақ мерзімді тренді ақша-кредит саясатының әсері шектелген негізгі құрылымдық факторлармен анықталады. Ақша-кредит саясатының шаралары әртүрлі макроэкономикалық күтпеген өзгерістердің әсерінен туындайтын экономикадағы ұзақ мерзімді үрдістерден ауытқуды реттеу үшін тиімді.

Осылайша, Ұлттық Банктің ақша-кредит саясатының рөлі – тұрақтандыру, яғни рецессиясыз және ушығусыз тұрақты өсуді қолдау үшін макроэкономикалық ауытқуларды реттеу: тұрақтандыру кезінде экономиканың ушығуына мүмкіндік бермейді, құлдырау кезінде экономикалық белсенділікті ынталандырады. Сыртқы және ішкі сектордағы белгілі дәрежедегі тұрақты жағдай аясында Ұлттық Банк үздіксіз негізде инфляция бойынша нысаналы бағдарларға қол жеткізуді қамтамасыз ететін болады. Бұл ретте нақты инфляцияда нысаналы дәліз шегінен асып кету жағына да, сол сияқты қол жеткізбеу жағына да қысқа мерзімді ауытқулар болып тұрады және жүргізіліп жатқан саясаттағы қателерді білдірмейді. Инфляцияның, әсіресе шағын ашық экономика жағдайында құбылмалылығы және оның сыртқы күтпеген өзгерістерге осалдығы табиғи болып табылады. Мұндай ауытқулар ақша-кредит саясаты тарапынан әрекет етуді міндетті түрде талап етпейді, себебі ол экономиканың өсу келешегіне айтарлықтай теріс әсер етуі мүмкін. Ұлттық Банк өз қызметінде Үкіметтің экономикалық саясатын ескеретін болады және егер бұл инфляция бойынша нысаналы көрсеткіштерге қол жеткізуге қайшы келмесе, оны іске асыруға жәрдемдесетін болады. 35 Ақша-кредит саясатының негізгі мақсаты баға тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылатынына қарамастан, бұл мақсатқа Ұлттық Банктің күшімен ғана қол жеткізе алмайды. Инфляциялық процестерді бақылау – бұл Үкімет пен жергілікті атқарушы органдар тарапынан Ұлттық Банк жүргізіліп отырған ақша-кредит саясаты арқылы ықпал ете алмайтын сұраныс пен ұсыныс тарапынан бірқатар факторлардың әсерін төмендетуге бағытталған шаралар жүргізуді талап ететін кешенді міндет. Қаржылық тұрақтылықты қолдау ақша-кредит

саясатын тиімді жүргізу тұрақты жұмыс істейтін қаржы нарығы мен қаржы институттары болған кезде ғана мүмкін болады.

Бұл ретте макропруденциалдық шаралар қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі құралы болып табылады. Базалық мөлшерлеменің қаржы секторына әсері ақша-кредит саясаты бойынша шешімдер қабылдаудың басым факторы болып табылмайды. Сондықтан банк жүйесінің жұмыс істеуі үшін қауіп төнген жағдайда ақша-кредит саясаты қаржы нарықтарындағы жағдайды тұрақтандыру және қаржы тұрақтылығының тәуекелдерін азайтуға ықпал ету үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл міндет ақша-кредит саясатының ағымдағы бағытына қайшы келмейтін Ұлттық Банктің барлық қажетті құралдарын пайдалана отырып орындалатын болады. Жалпы, қаржы секторының орнықтылығы баға тұрақтылығын қамтамасыз етуге баса назар аударып, теңгерімді макроэкономикалық саясат жүргізуді талап етеді. Сондай-ақ ол үшін банктерді жеткілікті капиталдандыруды қамтамасыз ету қажет. Бұл банктерге экономиканы кредиттеу үшін капиталды тиімді бағыттауға және кредиттеуге байланысты тәуекелдерді қатыстыруға мүмкіндік береді.

Алайда, тиімді қадағалау болмаса, қаржы ұйымдары нәтижесіз кредиттеуге, тәуекелдердің жинауына және күшеюіне алып келетін шамадан тыс және негізсіз тәуекелдерді өзіне қабылдауға бейім болып келеді. Ұлттық Банк пен Агенттік банк секторын қалпына келтіру бойынша шаралар қабылдауда. Осы бағыт шеңберінде банк қызметінің тәуекелдерін басқару жүйесін жетілдіру жөніндегі жұмыс жалғасады, атап айтқанда, меншікті капиталдың жеткіліктілігі мен өтімділігіне қойылатын талаптар бөлігінде ағымдағы реттеушілік режимнің Базель III қағидаттарына көшуді аяқтау жоспарланып отыр. Бұдан басқа, екінші деңгейдегі банктердің баланстарын жұмыс істемейтін кредиттерден тазарту арқылы банк секторын қалпына келтіру жалғастырылады және қажет болған жағдайда акционерлер тарапынан банктерді қосымша капиталдандыру жүргізіледі. Ұлттық Банк жекелеген банктермен жұмыс істеуден басқа қаржы жүйесінің жүйелік тәуекелдеріне мониторинг пен бағалауды жүзеге асырады және оларды төмендетуге бағытталған шараларды (оның ішінде пруденциалдық сипаттағы) әзірлейді. Осы міндетті сәтті іске асыру Ұлттық Банктің Агенттікпен және басқа да мемлекеттік органдармен өзара тиімді іс-қимылына негізделген. Осыған байланысты 2020 жылдан бастап қаржылық тұрақтылық және жүйелік тәуекелдерді төмендету мәселелері бойынша ведомствоаралық өзара іс-36 қимылдың алқалы органы ретінде Қазақстан Республикасының қаржылық тұрақтылығы жөніндегі кеңестің рөлі заң жүзінде күшейтілді. Жүйелік тәуекелдерді барынша азайту үшін Ұлттық Банк жыл сайын, жүргізілген бағалау негізінде қаржы ұйымдарды жүйелік маңызы бар ұйымдардың тізіміне енгізеді. Бұдан басқа, Ұлттық Банк қаржы секторының тұрақтылығын қолдау үшін өзінің соңғы инстанциядағы қарыз беруші ретіндегі функциясын іске асыруға дайын. Соңғы инстанциядағы қарыздар беру тетігі мен қағидаттары ҚРҰБ мен Агенттік Басқармасының бірлескен қаулысымен бекітілді. Соңғы инстанция қарыз беруші тетігі өтімділіктің күтпеген өзгерістеріне, мысалы, үрейленген салымшылардың депозиттерін жаппай алуы салдарынан ұшыраған төлемге қабілетті жекелеген банкке өтімділікті шұғыл ұсынуды білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://strategy2050.kz/news/aza-standa-y-bank-sektoryny-damu-ba-yty/>
2. <https://www.nationalbank.kz/>

Шахарова А.Е.
кандидат экономических наук, профессор

Зекенов Е.Н.
магистрант

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Астана (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ АУДИТА СООТВЕТСТВИЯ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

В настоящее время большую долю объектов аудита соответствия занимают государственные учреждения, которые представлены центральными государственными органами и местными исполнительными органами власти. Их специфическая особенность заключается в том, что они являются некоммерческими организациями, осуществляющими свою деятельность с управленческой целью и финансируемыми из средств государственного бюджета.

Одним из приоритетных направлений является аудит соответствия использования бюджетных средств в сфере социального обеспечения. Социальное обеспечение является одним из важных привилегий современного общества. Опыт экономически развитых и развивающихся стран подтверждает, что финансирование социального обеспечения служит важным подходом уменьшения уровня бедности и неравноправия в стране.

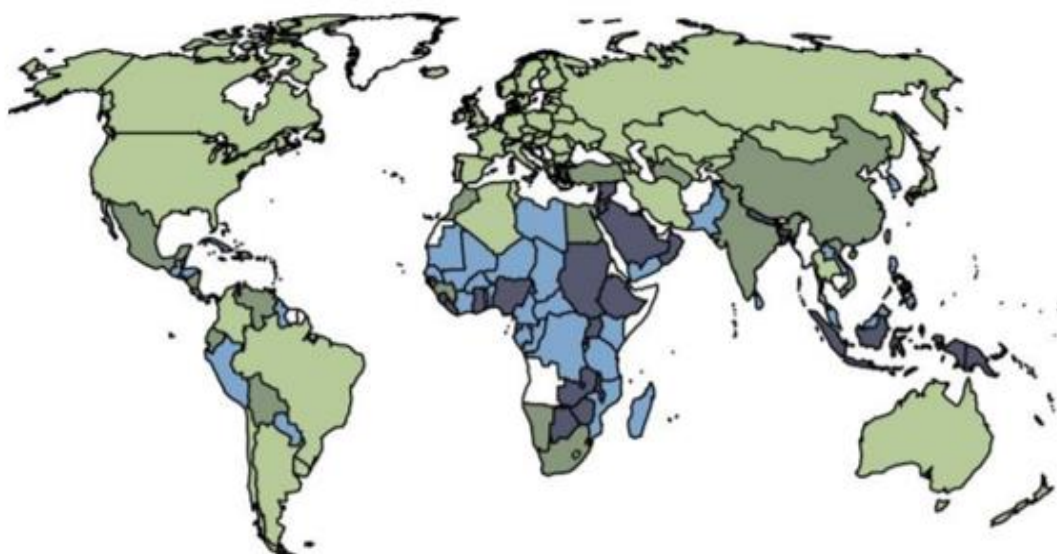
Во многих странах, например, в Германии, Франции, Швеции, Дании, Норвегии и Нидерландах наблюдается предельный уровень расходов бюджета на социальное обеспечение и составляет в среднем 25-30% от ВВП. При этом данные страны обычно обладают либеральной экономикой и на протяжении долгих столетий являются частью мирового противоборства. За время своего развития эти страны сформировали бесценный опыт и практические навыки по организации эффективного института социального обеспечения. Обеспечение социальной защиты населения до сих пор актуально и является важной частью стратегий развития этих стран.

Сейчас же мероприятия по социальной защите населения представляют собой экономическую необходимость. Государства, вне зависимости от достижений экономики, но сформировавшие институты социального обеспечения, будут в более благоприятных условиях для преодоления социальных итогов кризиса. Особенно это показало в условиях пандемии коронавирусной инфекции COVID-19. Безвозмездная материальная помощь и иные меры социальной защиты применяются как наиболее эффективный инструмент, с помощью которого можно оказать помощь населению, расширить их возможности и ускорить повышение внутреннего спроса, содействовать «росту человеческого капитала и производительности труда» и, в результате, устойчивому экономическому развитию страны.

Многие страны создали механизмы пенсионного обеспечения по возрасту в результате обязательных отчислений, хотя во многих странах охват ограничен лишь небольшой по размерам формальной экономикой или даже ее частью. Система пенсионного обеспечения считается сравнительно недавним инструментом, вследствие этого реальный процент пожилого населения, оценивший ее результаты в виде пенсий, пока недостаточный.

Во многих странах, согласно трудовому кодексу или согласно условиям коллективного договора, хотя бы отдельные виды сотрудников могут рассчитывать на получение оплаты при выходе в отпуск из-за заболевания или по беременности и родам. Тем не менее фактическое исполнение данных условий обычно незначительно, точно также, как и фактический охват.

На рисунке 2 представлен уровень охвата, определенного законодательством через системы социального обеспечения в разрезе стран.

- 1. Весьма ограниченный обязательный охват (1-4 области) (30)
- 2. Ограниченный обязательный охват (5-6 областей) (52)
- 3. Неполное социальное обеспечение (7 областей) (24)
- 4. Полное социальное обеспечение (8 областей) (59)
- 5. Информация отсутствует (33)

Рисунок 2. Охват программами социального обеспечения в разрезе стран

Анализируя рисунок, следует отметить, что в Африке, Азии и в отдельных странах Латинской Америки имеются значительные изъяны в области охвата систем социального обеспечения, юридически возможных как минимум отдельным слоям населения. Абсолютное социальное обеспечение все еще в большей степени ограничивается странами с высоким уровнем жизни. При этом отдельные страны достигали значительных успехов в обеспечении полного охвата, определенного нормативно-правовыми актами. Приблизительно полмира включено в семь или восемь направлений, в то время как во второй половине мира выполняется лишь ограниченное социальное обеспечение, определенное законодательством стран. В таблице 1 приведена структура бюджетов для некоторых стран согласно международной методологии.

Таблица 1
Структура бюджетных расходов, в % от общих расходов

Страна	Государственное управление и правоохранительная деятельность	Оборона	Образование	Здравоохранение	Социальная сфера
Великобритания	7,8	7,1	3,7	15,4	36,5
Греция	7,9	8,4	10,8	7,1	17,9
Норвегия	7,7	6,4	6,8	4,8	39
Румыния	8,3	4,9	9,8	13,6	29,8
Франция	8,6	4,4	9,3	18,3	35,1
США	11,6	7,6	19,4	18,2	20,7
Азербайджан	14,6	8,6	15,7	4	26,1
Грузия	16	3,3	12,6	4,9	24
Белоруссия	7,1	2,7	13,3	9,7	27
Россия	13	7,7	7,5	4,7	23,6
Казахстан	12,3	3	12,5	8,1	25,4
Киргизия	18,8	7,5	25,3	14,2	8
Таджикистан	20,3	6,8	14,3	5,7	14,5

Социальные расходы стран ОЭСР в 2020 году в среднем составили 21,6% от ВВП. Это больше, чем в предкризисный 2018 год (18,9%), и чуть меньше, чем в 2019 году (21,9%). В период экономических кризисов расходы на социальную поддержку повышаются, это сглаживает удар по населению. В пятерке лидеров по расходам на социальное обеспечение сейчас Франция (32%), Финляндия (31%), Бельгия (30,7%), Дания (30,1%), Италия (28,6%). Самый низкий уровень в Мексике (7,9%). В последние годы активно сокращали социальные расходы Канада, Эстония, Германия, Греция, Венгрия, Исландия, Ирландия и Великобритания, но в большинстве стран ОЭСР социальные расходы остаются на историческом максимуме.

В развивающихся странах ситуация отличается и по типам, и по уровню социальных расходов (оцениваются Бразилия, Китай, Индия, Индонезия и Южная Африка). Абсолютный лидер – Бразилия: тратит около 15% от ВВП, в том числе на пенсии – 10%. В странах ОЭСР на пенсионное обеспечение расходуется 8% от ВВП, что на 2 п.п. больше, чем в 1980 году. Доля государственных расходов на здравоохранение выросла с 4 до 6% от ВВП. Это связано в первую очередь со старением населения. Расходы бюджета России на социальную политику составляют 12,7% ВВП, на здравоохранение – еще 3,6%, на образование – 4,3%.

Таким образом, изучение зарубежного опыта показывает, что применение аудита соответствия повышает сам процесс расходования бюджетных средств за счет предоставления полной, достоверной и объективной информации о соответствии их использования. Аудит соответствия является важной частью системы государственного аудита как инструмент борьбы с коррупцией и недобросовестными действиями и позволяет выявить факты несоблюдения законодательства Казахстана, а также оценить бюджетную дисциплину объектов государственного аудита согласно законодательству.

Список литературы

- 1 Теория государственного аудита / редакционная коллегия: К.Е. Джанбурчин, Н.К. Абдибеков, Н.Н. Годунова и др.; Счетный комитет по контролю за исполнением республиканского бюджета. – Астана: PrismaLux, 2018. - 328 с.
- 2 Алибекова Б.А., Жамкеева М.К., Карыбаев А.А.-К. Аудит соответствия: Учебное пособие. – Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 2020. – 261 с.
- 3 Павлова Ирина Владимировна Сравнительный анализ систем социальной защиты разных стран // Статистика и экономика. 2012. - №3. - С. 65-70
- 4 Международный опыт организации системы социальной помощи. На примере пяти стран. Москва. Международное бюро труда, 2019.
- 5 Матвеева Н.С. Международный опыт осуществления государственного финансового контроля // Финансовый журнал. 2020. Т. 12. № 2. С. 69–95.
- 6 Шегурова, В.П. Зарубежный опыт организации государственного финансового контроля / В. П. Шегурова, М. Ф. Желтова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2013. – № 1 (48). — С. 209-212.

Ыдырысов Қ.

заң ғылымдарының кандидаты, профессор
Еуразия гуманитарлық институты
Астана қ. (Қазақстан)

М.ТӘТІМОВ – ҚАЗАҚ ДЕМОГРАФИЯСЫ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ ҚАЙРАТКЕР

XXI ғасыр – жаһандану дәуірі. Бұл дәуірдің үдерісі адамзатты көптеген зерделенбеген, танылмаған жаңа құбылыстар мен оқиғаларға душар етуде. Әзірге тосын да беймәлім үдерістер өз ықпалын тек мемлекеттік саясатқа ғана емес, жұмыр жердің әр адамының көзқарастарына тигізуде. Сондықтан қазіргі мемлекеттердің әрқайсысының өміршеңдігі мен болашақ тағдырыжаңа жаһандық үдеріске ілесіп, бейімделе алу қабілетімен тығыз байланысты [1].

Әлем жұртшылығы халықаралық өмірде орын алып отырған оқиғаларды ескеріп мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында ізгілік пен адамгершілік сипатқа басымдық беруі арқылы өз елінің абыройы мен жасампаздығын арттыратын зор қуат екендігін терең аңғаруда. Гуманистік қоғам орнатуда елдің, халықтың көрнекті қайраткерлерінің алатын орны ерекше. Олардың туған елінің беделі мен даңқын шынайы асқақтататын қайраткерлерге айналатыны ақиқат. Міне сондай тұлғалардың бірі, демограф-ғалым, дүниежүзілік демография саласындағы халықаралық сарапшылардың бірі ғалым МақашТәтімов.

1956 ж. Н.С. Хрушевтің баяндамасын бұрын тұншығып келген, пікірін айта алмаған аға буын өкілдері секемдікпен қабылдаса, ал жас буын оны еркін ойларға жетелейтін мүмкіндік деп таныды. Соның бір көрінісі В.И. Ленин атындағы Мәскеу мемлекеттік педагогика институтының 2-курс студенті Мақаш Тәтімовтің КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н.С. Хрушевке жазған хаты. Хатта студент Татимов: «Жаппай (зорлықпен) ұжымдастыру мен жедел отырықшыландырудағы тым асыра сілтеуден әсіресе менің туған халқым қазақтар қатты зардап шегіп, өз санының жартысына жуығынан айырылып қалды... 1938 жылдың 28 ақпанында әкемнің туған інісі Мұхаметқали Тәтімов Республикалық партиялық бақылаудың төрағасы қызметінде жүрген жерінен ұсталып, атылды. Осының бәрі ел тарихында және партия тарихында тиісті бағасын алып, көрсетілуі тиіс. Бұл аштық қырғыны..... нағыз халықтық трагедия болды», -деп жазылды. Осы хаттың авторы сол кезде небары 24 жаста болатын. Хат иесі М.Тәтімов 1964 жылы КОКП Орталық Комитетіне шақырылып, оны хаттың жауабымен таныстырады. Онда: «О падеже скота можно писать, но нельзя считать и говорить о гибели людей секретарь ЦК КП Казахстана Н.Джандильдин» бұрыштама қойылыпты [2]. Бірақ хат арқасында студент Мақаш олжалы болды, Мәскеудегі Қазақстан өкілеттілігі аз-да болса ақшалай көмек беріп оған көрнекті демограф, профессор Б.Ц. Урланистен дәріс оқуға рұқсат берілді [3]. Көрнекті ғалым Урланистен [4] дәріс алу талапкер жасқа игі әсер етіп, оның демография ғылымына құлшынысын арттырды. Іздемпаз жігітті Мұрат Әуезов бастаған «Жас тұлпар» ұйымы мейлінше қолдады. 50-60 жылдар қазақтың нағыз тасқынды қарқынмен өсу кезеңі болды. Осы кезеңдегі көңілін Мақаш «қатары қатты селдіреген қазақтың санының азайғанын біліп, менің балаң көңілім «азды», кейін тез өсетінін біліп, жігіт көңілім « тасыды!» деп сұбхаттарында мәлімдеді.

Бұндай көңіл толқуларының болуына ықпал еткен Кеңестер Одағындағы ұлттық саясаттың келбетін кескіндейтін ұлттары санындағы өзгерістер еді.

Таблица 1. [5]

	Национальности	1926г	1939г	1959г	1970г	1979г	Прирост	
							1926-1939гг.	1959-1979гг.
	Все население	147027,9	170557,1	208826,7	241720,1	262436,2	15,7	25,6
	Русские	77791,1	99591,5	114113,6	129015,1	137397,1	28,0	20,4
	Украинцы	31195,0	28111,0	37252,9	40753,2	42347,4	-9,9	13,7
	Узбеки	3904,6	4845,1	6016,4	9195,1	12456,0	24,1	107,1
	Белорусы	4738,9	5275,4	7913,5	9051,8	9462,7	11,3	19,5
	Казахи	3968,3	3100,9	3621,6	5298,8	6556,4	-21,9	81,0
	Азербайджанцы	1706,6	2275,7	2939,7	4379,9	5477,3	33,3	86,3
	Армяне	1567,6	2152,9	2786,9	3559,2	4151,2	37,3	48,9
	Грузины	1821,2	2249,6	2692,0	3245,3	3570,5	23,5	32,7
	Молдаване	278,9	260,4	2214,1	2698,0	2968,2	-6,6	34,0

Демография ғылымына құштарлық оны 1959 жылғы халық санағына қатыстырды. Санаққа түгел және дұрыс тіркеу міндетін училище дирекциясы (П.Н. Семененко) М.Тәтімовке тапсырады.... 1959 жылы Украинада солдаттарды қоспағанда 4.875 қазақ бар екендігі анықталды [6]. Мақаш Тәтімовтің демографияға қатысты зерттеулері әсіресе Қазақ ССР ҒА философия және право институтында қызмет атқарған жылдары өте жемісті болды. М.Татимов 1968 «жылы цифрлар шежіресі» атты кітабшасын жариялады. Ол Қазақстан Орталық Комитетінің лекторы, республикалық «Білім» қоғамының насихатшысы әрі «Жас Тұлпар» ұйымның мүшесі ретінде Республиканың көптеген өңірлерін аралап, баяндамалар жасады. Ел ішінде Мақаштың есімі таныла түседі. Тғындаушылар, әсіресе жастар ғалымның кітаптары мен мақаларын үлкен ынталылықпен оқиды. Алайда ғалымның тағдырын күрт өзгерткен үлкен бетбұрыс - 1986 жылы

желтоқсандағы Алматы қаласында басталған жастардың бас көтерулері болды. Осы толқулардың аз-ақ алдында М.Тәтімовтың «Білім және еңбек» журналы мен «Қазақ әдебиеті» газеттерінде екі мақаласы жарияланды. 1987 жылы 11 ақпанда «Правда» газетінде журналист Т.Есілбаевтың «Мардымсыздың зардабы» (Цена самолюбования) атты жарияланған мақаласында ғалымның тұжырымдары қатаң сынға алынды. Онда М.Тәтімов басты кейіпкер ретінде суреттеліп, оның тұжырымдары орынсыз айыпталды. Мақалада қазақ ғалымына Қазақстанда қазақтардың саны өсе түсуде ал болашақта 60-70% оданда көп пайызға жетеді деген деректерін Республикада ұлтшылдық жарнамалау депбаға берілді. Сол тұста КОКП ОК Орталық комитетінің Қазақ партия ұйымының жұмысын ұлтшылдық деп бағалаған өрескел қаулысыда кеңестік баспасөзде жарық көрді. Бұл айыптаулар М.Тәтімовтың зерттеулеріне де және оның тағдырына зор қауіп төндірді. Бірақ Батыс сарапшылары демограф ғалымды жедел іздестіріп, М. Тәтімовке Парижге баяндама жасауға ұсыныс жасайды. М.Тәтімовты қудалауға жүрексінген партократтар оны лажсыздан Францияның «Шығыс тілдері мен мәдениеті» орталығына іссапармен жіберуге мәжбүр болды.

Мақаш Тәтімовке батылдық, жігерлілік тән болғанымен, олғылым ретінде өте сабырлы және парасатты адам болатын. Ол өзін қаралаған Есілбаевқа кек арытпай, қайта қазақ демографиясына «Есілбаевтің эффектісі» «Есілбаев есесі» деген жаңа терминді енгізді. Нәтижесінде М.Тәтімовтың «қазақ демографиясына» қатысты зерттеулері әлемге таңылып, М.Тәтімовке әртүрлі халықаралық ұйымдарының жиналыстарына шақырылына мүмкіншілік ашылды. М.Тәтімов демографтардың халықаралық конгресіне қатысып, әлемдік деңгейдегі сарапшылар тобына енді. Ғалым зерттеулерінің мол мүмкіндікке кең жол ашылған кезең - еліміздің тәуелсіздікке қол жетуі болды. Тәуелсіздікті жақындатуға Мақаш Тәтімовтың зерттеулерінің шеңберікеңі түседі. М.Тәтімов демографияның тек ұлттық, этностың құрамы мәселерімен шектелмей демографияның басқа салаларын, әсіресе оның саясат, құқықтану, педагогика, психология, экономика, қауіпсіздік, қорғаныс және тағы басқа ғылымдармен байланысы туралы зерттеулерге ... бар пәрменімен атсалысады. М.Тәтімов Қазақ ССР Министрлер Кеңесі мен Президент әкімшілігінде қызмет атқарған жылдары белсенділікпен көптеген жобаларға қатысып, сонын ішінде ұлттық-тіл саясаттын жетілдіру, еліміздің миграция, көші-қон, оралмандар туралы заңнамаларды және тағы басқа саналуан мәселелер бойынша ұсыныстар дайындап жазады. Алайда оның пікірлері кейде кейбір ойы саяз «ұлтшылдардың» сынына ұшырайды. Мақаш Тәтімовті ұлттық мүддені қорғау жұмысын тоқтатып, Қазақстандағы өзге ұлттардың, әсіресе орыстардың Ресейге кетуіне қынжылып, бұл үдерісті тоқтатуға күш-жігерін жұмсап жүрген саясаткер деген айыптар тағылды. Сыншылар М.Тәтімовтың пікірлерін бұрмалап, халық арасында оның пайымдауларына теріс көзқарас қалыптастыруға тырысты. Оған себеп М.Тәтімовтың «Остановите русских! Они вымирают...» атты 1998 жылы жарияланған мақаласы болды [7]. Бұл мақаланы зерделеп оқымаған сыншылар ғалымның басты ұстанымын аңғармағаны анық. Мақаш Тәтімовтың басты мақсаты Қазақстан қоғамында келісім мен жарастылықты орнықтыру, оны нығайту болғаны ақиқат. Оған дәлел М.Тәтімовтың бар өмір жолы мен халқына мұраға қалдырған еңбектері. Халқымызда «өсер елдің ұлдары бірін бірі батыр дейді» деген нақыл сөз бар. Қазақ демография ғылымын әлемдік деңгейге көтерген қайраткер тұлғанықадір тұтып, оның пайымдаулары мен тұжырымдарын насихаттау жұмысын пәрмендірек жүргізу бүгінгі халықаралық өмірдің шиеленісі күшейген тұсында зор маңызға ие. Әлемдік тұрақтылық пен жарасымдылық қағидаларын ұсынған қайраткердің Қазақстанда табылғандығы бүгінгі ұрпақ үшін үлкен мадақ. Осы орайда Бағиде жуырда өткізілген Қазақстан халқы ассамблеясының Астана қаласындағы өкілдерінің институт студенттерімен кездесуі демограф ғалымның тұжырымдарының маңыздылығын айғақтайтын көрінісі деп атауға болады. М.Тәтімовтың мұрасыәлі де болса толықтайғылыми айналымға енгізілмей жатыр. Сондықтан алдағы атқарылатын келесі шараларды қолға алған жөн.

1. Мемлекетіміздің жоғарғы оқу орындарында арналған оқу курстарында арнайы Мақаштану атты тақырыпты енгізу.

2. М.Тәтімовтің еңбектерін жүйелеп, баспаға әзірлеу.

3. «Қазақстан демографиясы» атты энциклопедиялық жинақты дайындау.

Мақаш Тәтімов қазақ демографиясының болашағына зор сенімімен қарап еліміздің дамыған көп санды мемлекетке айналатынына кәміл сенді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дипломатическая служба Республики Казахстан Под общей редакцией Токаева К.К. «Эдельвейс» 2005.– С.5

2. Тәтімов М. Хрушевке хат «Жас тұлпардан» ?// Қазақ әдебиеті 15. 12 2000.

3. Егемен Қазақстан, 4 ақпан, 2009
4. Урланис Б.Ц. Избранное. – Москва, 1985.– С.5
5. Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования) Руководитель исследования Ю.В. Арутюнян Москва 1986 г. – С.12
6. Мақаш Тәтiмов Елбасы және ел саны. – Алматы, 2009
7. Браун Т., Татимов М. «Остановите русских! Они вымирают. Almaty Times август, 1998 г. № 1

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

БАЯНДАМАЛАР/ДОКЛАДЫ

Ахметов Қ.Ә.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ОҚУ-АҒАРТУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ (XX Ғ. 20-ШЫ ЖЫЛДАР).....	3
Еңсенев Қ.Ә.	АМАНГЕЛДІ ҚҰСАЙЫНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	7
Алшанов Р.А.	ИННОВАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ДЕГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	10
Немов Р.С.	ПСИХОЛОГИЯ МОТИВАЦИИ ПОВЕДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА И ЭТИКА...	13
Сарыбеков М.Н.	РОЛЬ РЕГИОНАЛЬНОГО ВУЗА В ПОДГОТОВКЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ КАДРОВ ДЛЯ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ.....	15
Козлов В.В.	ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА: ИНТЕГРАЦИЯ НАУК В XXI ВЕКЕ..	17
Дәуренбекова Л.Н.	БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ МОДЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ А.ҚҰСАЙЫНОВТЫҢ ҰСТАНЫМЫ.....	20
Ибраева А.Т.	ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В ВУЗЕ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ.....	21
Караған Е.	DİL, KİMLİK VE GELECEK.....	24
Алиев О.Ж.	АДАМҒА ЖАҚСЫЛЫҚ ЖАСАУ – МІНЕЗДЕН.....	27

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ПЕДАГОГ КАДРЛАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

PROFESSIONAL TRAINING OF TEACHING STAFF IN MODERN CONDITIONS

Алиева П.С.	МУҒАЛІМДЕРГЕ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДА ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	29
Баймамыров Б.А.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ MOODLE В СОЗДАНИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ УЧЕБНЫХ КУРСОВ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ.....	31
Балтабаева А.Т.	БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ ОҚУШЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ СЕЗІМДЕРІН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	34
Гейжан М.И.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ.....	37
Ғалымжанов Б.Ғ.	САБАҚТА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ....	39
Дуйсекова А.А. Қара Ә.Б.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН БІЛІМ БЕРУ ВЕБ-САЙТТАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	41
Искакова А.М. Горленко Е.В.	АДАПТАЦИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	45
Есмурзина А.Ж. Мухаметжанова А.О.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК DAҒДЫЛАРЫН «САТЫЛАЙ КЕШЕНДІ ОҚЫТУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	47
Жалғасбекова Ж.Қ. Жалғасбекова З.Қ.	ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	50
Жандосова А.Н.	ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ХИМИИ В КОЛЛЕДЖЕ – КАК СПОСОБ ОСОЗНАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ.....	52
Женисбекова А.Р.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	55
Забибулла С.Қ. Нұрсейт М.Е. Раимбаева С.А.	SMART ҚЫЗМЕТТЕРДІ БІЛІМ БЕРУДЕ ПАЙДАЛАНУ.....	58
Зылёва Н.В.	«ТЕКСТ НАИЗУСТЬ» КАК ПРЕДМЕТ КОНТРОЛЯ ТЕКУЩИХ ЗНАНИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ.....	60
Изделеуова А.Б.	АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЗДАНИЯ ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	62
Ирсакова М.А. Байгубекова А.Л.	М.ЖҰМАБАЕВ МҰРАЛАРЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ.....	64

Кадырова А.Е Маханова Ш.Ш.	МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	66
Кохович С.Д. Ильясова А.К.	ПРИМЕНЕНИЕ DIGITAL ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ.....	69
Кемайкина Т.Н.	НАЦИОНАЛЬНЫЙ КВАЛИФИКАЦИОННЫЙ ТЕСТ ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ КАК УСЛОВИЕ ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПЕДАГОГОВ.....	71
Кударова Н.А. Никитина А.А.	ПРОБЛЕМЫ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.....	74
Кударова Н.А. Янушкевич Е.А.	СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК: ЦЕННОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ И НОВАЦИИ....	76
Накипбекова Р.У.	ОБ ОПЫТЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИА-КОНТЕНТА TED ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ.....	78
Ныгыманова Н.Т.	ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТЕРДЕГІ БІЛІМ МАЗМҰНЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛАБЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	80
Оқай А.	МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛ БҰЗЫЛЫСТАРЫН ТҮЗЕТУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУДА ЛОГОРИТМИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	82
Ордабай А.	ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	85
Сарсекеев Б.С.	К ВОПРОСУ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНИКА ИСТОРИИ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА.....	86
Сарсекеев Б.С.	УЧЕБНИК ИСТОРИИ: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ.....	88
Сарыбекова Қ.Н.	ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІ МЕН ДАҒДЫСЫН СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ.....	91
Сурабалдиева Б.Т. Елшан А.С.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ.....	93
Тобагабылова И.А.	ЗАМАНАУИ ЖОО-ДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	94
Умирбекова А.Н. Билялова А.	РОЛЬ ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В РАЗВИТИИ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	98
Урунбасарова Э.А. Баимбетова Р.К. Алькеева С.М Баймагамбетова К.Н.	ЭТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА.....	101
Шыниева Р.Т. Оспанбаева А.Р. Мырзахметқызы Н. Шынеева Г.Т.	БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТІҢ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢА RTУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӘСІБИ ДАМУЫ.....	106

Шыниева Р.Т. Оспанбаева А.Р. Райсова А. Далибаева А.Б.	ТӘРБИЕШІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ.....	108
Шыниева Р.Т. Оспанбаева А.Р. Әнешова А.Ғ. Шынеева Г.Т.	ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	111
Шыниева Р.Т. Оспанбаева А.Р. Бақдәулетова Ә.Б. Далибаева А.Б.	МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ.....	113
Шынтаева Н.А. Аккулиева Г.М.	МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	116

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА: ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА: ИНТЕГРАЦИЯ НАУК В ХХІ ВЕКЕ

PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY: INTEGRATION OF SCIENCES IN THE XXIST CENTURY

Абдрашитова Т.А. Брюхова П.К.	ОСОБЕННОСТИ САМОСОЗНАНИЯ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ.....	119
Абильдина С.К. Бакижанова Ж.М.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	120
Албытова Н.П. Оймауытова А.Т.	АТА-АНА МЕН БАЛА АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА МЕКТЕПТІҢ ЫҚПАЛЫ.....	123
Аралбаева А.Ғ. Тұрғын А.М.	БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ АПТАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	127
Болатбекова Н.Ж.	СТУДЕНТТІҢ ТАНЫМДЫҚ ДЕНГЕЙІН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ӘДІСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	129
Болатбекова Н.Ж.	ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС БАРЫСЫНДАҒЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	131
Изакова А.Т.	СОСТАВЛЕНИЕ ПРОГРАММЫ ЛИЧНОСТНОГО РОСТА СТУДЕНТАМИ В РАМКАХ ДИСЦИПЛИНЫ «СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ».....	134
Маликқызы Л. Жанбеков Х.Н. Шоқыбаев Ж.Ә.	ЖОО-ДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	136

Муликова А.С.	ЖАСӨСПІМДЕРДЕГІ ИНТЕРНЕТКЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	138
Мухамбетова К.А. Жолдасова С.А.	ФЕНОМЕН МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКОЙ ПЕРЕДАЧИ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ.....	142
Минайдарова М.И.	МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	144
Наурызбаева К.С.	БАЛАЛАРҒА ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ.....	147
Оспанова Я.Н.	РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ВУЗА.....	149
Темиргалиева Г.К.	ОҚЫТУ СТИЛІНІҢ СТУДЕНТТЕРГЕ ӘСЕРІ.....	151
Турманова Ж.Е.	ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ СЫНЫПТАРЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖАЙЫНДА.....	154
Шаушекова Б.К. Муслимова Э.К.	БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	156

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ: ҚҰНДЫЛЫҚТАР, ҮРДІСТЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР**

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ
НАУК: ЦЕННОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ И ИННОВАЦИИ**

**MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL SCIENCES AND
HUMANITIES: VALUES, TRENDS AND INNOVATIONS**

Абдиров М.Ж.	ДРЕВНЕЙШАЯ И ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА: ЭТАПЫ ПРОГРЕССА ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА.....	159
Abdikadirova A.	TRANSFORMATION IN HIGHER EDUCATION: NEW TRENDS AND CHALLENGES.....	165
Абдразакова К.Ж.	ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ.....	167
Абылханова Б.К.	ТОМАС ГОББСТЫҢ ЛЕВИАФАН ІЛІМНІҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ФИЛОСОФИЯДАҒЫ РӨЛІ.....	170
Азыбаева Ж.М. Мусина А.З.	ҚАЗАҚСТАН ТУРИЗМІНДЕГІ TERRA INCOGNITA.....	172
Айдарова Ш.Ә. Қалыхбергенова С.Ж.	ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ – АДАМЗАТТЫҚ ӨЛШЕМДЕГІ ТҮЛҒА.....	174
Алексеев В.В.	ЗАДАЧИ И ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УЧЕБНОГО КУРСА «ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ВЕЩЕСТВЕННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ».....	176
Аманбаев А.Ж.	ОБ АРМЕЙСКОЙ СЛУЖБЕ А. КУСАИНОВА.....	178

Аманбаев А.Ж. Арман А.А.	ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТИҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	179
Арыстанова К.А. Рахимжанова Г.Ж.	ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ.....	181
Аубакирова Қ.Ш. Еслямова А.З.	XX ҒАСЫРДЫҢ 40-60 ЖЖ. МЕКТЕПТЕГІ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР.....	184
Баймукашева А.Ж.	АРХИТЕКТУРА СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ.....	186
Ескалиев С.А.	ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫМЫЗДЫҢ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ.....	190
Еслямова А.З. Аубакирова Қ.Ш.	СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	192
Каратеев А.Ю.	ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ И ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: АГЕНТНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ И ЕГО ВОЗМОЖНОСТИ.....	194
Кәрібаев Б.Б.	XV ҒАСЫРДЫҢ СОҢҒЫ ШИРЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ МҰХАММЕД ШАЙБАНИ ХАН.....	196
Рустемова Г.А.	ЮНЫЕ ГОДЫ ХАНА АБУЛХАИРА.....	204
Махашова П.М. Қасқабай М.И.	БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	207
Шокатова А.К.	АВАРЛАРДЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	209
Шугаева Г.Қ. Уразымбетова С.Қ.	ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЗИЯТТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРДЕЛЕНУ ЖАЙ-КҮЙІ.....	212

ЛИНГВИСТИКАНЫҢ, ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ЖӘНЕ АУДАРМАТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИКИ, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ И ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS, LITERARY STUDIES AND TRANSLATION STUDIES

Аманғазықызы М.	НҰРЛАН МӘУКЕНҰЛЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ АРХЕТИПТЕРІ.....	215
Алипбекова Л.У. Алданыш Р.	ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ.....	217
Алипбекова Л.У. Аманжолова М.	ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ТІЛ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕМЕСІ.....	219
Алипбекова Л.У. Богенбай А.М.	КИНО МӘТІНІНІҢ ТАБИҒАТЫ МЕН МӘНІ, КРЕОЛДАНҒАН / КӨПТҰСПАЛДЫ МӘТІН.....	222

Аренова Г.У. Яхия Л.М.	К ВОПРОСУ О ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ.....	224
Ахмер Б.Е. Аймұхамбет Ж.Ә. Бидаулетова М.Ш.	АХМЕТ ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ.....	226
Ахметбекова Г.М.	ӘЛІМХАН ЕРМЕКОВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	229
Әбдікәрім Т.М.	ТАНЫМЫ ЖОҒАРЫ ҚАЙРАТ АСЫЛБЕКҰЛЫ.....	230
Байгарина Г.П.	ФУНКЦИИ ЕДИНИЦ НЕОПРЕДЕЛЕННОЙ СЕМАНТИКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ.....	233
Байтурина У.К. Кардыбаева М.С.	ИНФОРМАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ.....	236
Бекенова Г.Ш.	ҚАЙРАТ МАМАДІЛ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	239
Власова Г.И.	ОБРАЗ КАЗАХСТАНА В РУССКОМ ФОЛЬКЛОРЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СОВРЕМЕННЫХ ЗАПИСЕЙ).....	240
Волкова Л.В.	РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ CASE STUDY ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ.....	243
Головчун А.А. Аманбаева Д.Б.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ.....	245
Давлетова С.Е.	АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	247
Давлетова С.Е.	КӨРКЕМ МӘТІНДІ АУДАРУДАҒЫ АУДАРМА ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРЫ.....	250
Давлетова С.Е. Мурат А.К.	АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	252
Дуйсекова А.А. Қалдыбекова Н.Б.	А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖАНАМА КОММУНИКАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУ ЖОЛДАРЫ.....	255
Есенова К.Е. Султанова С.М.	ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	257
Евсеев В.С.	ПРИНЦИП ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗАВИСИМОЙ ЧАСТИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК ВЫРАЖАЮЩЕЙ ПРЕДШЕСТВУЮЩЕЕ ДЕЙСТВИЕ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СРАВНЕНИИ С НЕМЕЦКИМ И РУССКИМ).....	260
Загатова С.Б. Смаилов А.Т.	ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.....	261
Жаңабай А.А.	К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЕННЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ.....	264
Ильясова А.Ұ.	ЖОҒАРЫ БУЫН ОҚУШЫЛАРЫНА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА	

Харагиз А.	КЕРІ БАЙЛАНЫС ЖАСАУ ЖОЛДАРЫ.....	266
Ильясова А.Ү. Унат А.	АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖОЛДАРЫ	268
Ильясова А.Ү. Досумова Г.Б.	ОРТА БУЫН ОҚУШЫЛАРЫНА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ РӨЛІ.....	270
Кажекенова Н.К. Хамзина С.Б.	ОСОБЕННОСТИ СЛОГАНА В СОВРЕМЕННЫХ СМИ (НА МАТЕРИАЛЕ НОВОСТЕЙ КТК).....	272
Касымжанова А.С. Дуйсенбаева Ж.Д.	ЖАҢЫЛТПАШТАРДЫҢ БАЛА ТІЛІН ДАМУМЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҚЫЗМЕТІ.....	275
Касымов М.Р. Лапшина К.С.	ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ.....	277
Кудайбергенова К.Т.	СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ОЙЛАУ.....	279
Кенжебекова Р.С.	СИСТЕМНО-СТРУКТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СЕМАНТИКИ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ (КАЗАХСКИЙ, РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ) В ОТРАСЛЕВОМ ДИСКУРСЕ.....	283
Кривошапова Т.В.	ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ «ПОСЛАНИЙ»БАХЫТА КЕНЖЕЕВА	286
Курманова Ж.Б. Даниярова М.Ж.	ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ИМЁН СОБСТВЕННЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АГАТЫ КРИСТИ.....	288
Лопачева М.К.	ПУШКИНСКИЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ В ЛИРИКЕ ИННОКЕНТИЯ АННЕНСКОГО.....	290
Мұратова Г.Ә.	АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	293
Нұрбанова А.Қ. Кокурова А.А.	ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҮЛГІСІ.....	299
Омарова А.Р.	ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....	302
Оспанова Э.М.	АЛЬМАНАХ «МНЕМОЗИНА» КАК СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ НАЧАЛА XIX ВЕКА.....	303
Оспанова Ж.Т. Рахимбаева М.Т. Бейсембаева Г.Б.	СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗВЦИИ SMART EDUCATION.....	305
Райнбекова Г.С. Абубакирова Т. М.	АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ.....	308
Rashchenko P.I.	COMMUNICATIVE APPROACH TO LANGUAGE SPEAKING TEACHING METHODS APPLIED FOR NON-LINGUISTIC SPECIALTIES STUDENTS..	311
Сиренова Б.А.	НАЦИОНАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА В ТВОРЧЕСТВЕ ОРАЛХАНА БОКЕЕВА.....	313
Султангалиева А.А.	МОДЕЛЬ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ.....	315

Султанова С.М. Сәкен А.С.	АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ «FAMILY» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚОЛДАНЫСЫ.....	319
Сулятецкая Н.Л. Хальзова Д.А.	ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА ПРИ ПЕРЕВОДЕ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ.....	321
Сулятецкая Н.Л. Мартьянова М.А.	ТРУДНОСТИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ НЕЛИЧНЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ.....	324
Треблер С.М.	ПАТТЕРНЫ ОДЕССКОГО ТЕКСТА В ПРОЗЕ ДИНЫ РУБИНОЙ.....	326
Уабиева А.А.	ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО – КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	329
Шормакова А.Б. Рахимберлина Д.А.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІ.....	332
Яценко И.И. Кунбаева З.Р.	СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО АВТОРОВ КАК ПОВОД К ДИАЛОГУ КУЛЬТУР.....	334

ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКА: ДАМУДЫҢ ЖАҢА СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

ПРАВО И СОВРЕМЕННАЯ ЭКОНОМИКА: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

LAW AND MODERN ECONOMY: NEW CHALLENGES AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Абдыкерова Г.Ж.	ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА....	337
Ажигулова А.Ж.	ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ МӘСЕЛелЕРІ.....	339
Альмухамбетов Ж.Н.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫ ҚҰРУ ЖӘНЕ ТІРКЕУДІ ЗАҢДЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛелЕРІ.....	342
Ахметова А.А.	СТРАХОВОЙ БИЗНЕС В КАЗАХСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ.....	344
Әбенев Е.М.	МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІК НЕГІЗІНДЕ КӘСІПКЕРЛІКТІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ-ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ МЕХАНИЗМІ.....	346
Байзакова К.И.	ЭВОЛЮЦИЯ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ-ЧЛЕНАМИ ШОС: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	350
Батешов Е.А.	ОБ ОПЫТЕ ВНЕДРЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ИНФОРМИРОВАНИИ ПАССАЖИРОВ НА АВТОВОКЗАЛАХ РЕСПУБЛИКИ АЛТАЙ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ	353

Бейсенова А.У.	ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПОЛИТИКИ, ПРАВА И ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННОМ РЫНОЧНОМ ГОСУДАРСТВЕ.....	355
Бердалы Л.	АРНАЙЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ ОҚУЛЫҒЫНЫҢ (10 СЫНЫП ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ БАҒЫТ) МАЗМҰНДЫҚ СИПАТЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	358
Бұлақбай Ж.М. Әбілқасым Р.Т.	ҚР САЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ БАҒЫТТАРЫ.....	361
Даурембеков Е.К.	ВОПРОСЫ, ВОЗНИКАЕМЫЕ ПРИ ИЗБРАНИИ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ В ВИДЕ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ В ОТНОШЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН.....	362
Даурембекова Т.Е.	ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ.....	364
Дәулетханова Ж.Д.	ҚАЗАҚСТАНДА ESG-ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ.....	366
Дугалова Г.Н.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУ.....	369
Егизбаев Н.У. Елтаев М.Ф.	ПАРАҚОРЛЫҚ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ.....	371
Есымханова З.К. Зәмірбекқызы М. Бұлақбай Ж.М. Сапарова Б.С.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІН ЭКСПОРТТАУДЫ ДАМУ.....	374
Жахметова А.К. Нұрлыбек З.З.	КӨЛЕҢКЕЛІ ЭКОНОМИКАҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ЖҮЙЕСІНДЕ АУДИТТИ ПАЙДАЛАНУ.....	378
Жахметова А.К. Ергалиева С.К.	КВАЗИМЕМЛЕКЕТТІК СЕКТОР СУБЪЕКТІСІНІҢ ДЕБИТОРЛЫҚ БЕРЕШЕГІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТІ.....	380
Жахметова А.К. Серікқызы Т.	МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТЕГІ СЕРТИФИКАТТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	383
Жахметова А.К. Слаибек С.Д.	МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ КЕПІЛДІК БЕРГЕН ҚАРЫЗДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІК АУДИТІ.....	386
Жүкібай М.Ы.	МОДЕРНИЗАЦИЯ ВАЖНЕЙШИХ ФАКТОРОВ ПРОИЗВОДСТВА.....	388
Касымова С.Б. Мустафаев К.С.	ЭКОНОМИКАНЫ ЭКОЛОГИЯЛАНДЫРУ ДЕНГЕЙІН БАҒАЛАУДЫҢ ИНДИКАТИВТІК ЖҮЙЕСІ НЕГІЗІНДЕ ӨНІРДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН БАҒАЛАУ.....	391
Khamzin A.SH.	FOCUS ON SUPPRESSING AND PREVENTING HUMAN TRAFFICKING: A HISTORICAL AND LEGAL PERSPECTIVE FROM KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES.....	393
Кожакметова А.Г.	ҰЙЫМНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ ҮШІН АДАМИ КАПИТАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛІ.....	401
Крушинская Е.В. Швецова Д.Д.	К ВОПРОСУ О ЦЕННОСТНЫХ И ПРАВОВЫХ ОРИЕНТИРАХ ВРТ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ.....	403
Құдыс Е. Тағабай М.Т.	ЭКОНОМИКАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДЕГІ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ТҮРЛЕРІ.....	405
Мажитова Б.Б. Берстембаева Р.К.	ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ КАЗАХСТАНСКОГО РЫНКА БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЕТОВ.....	408

Мадымар М.С.	ПРИТОК ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ.....	411
Нурпеисов Е.К.	ДЕКАБРЬСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ В ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХСТАНА В XX ВЕКЕ.....	412
Оспанова А.С.	ОСОБЕННОСТИ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ.....	415
Отарова М.С. Жагышарова А.О.	ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ.....	418
Отеуова А.К. Жумажанова М.К.	XXI ҒАСЫРДАҒЫ БІЛІМНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	421
Порядина И.В.	ВЛИЯНИЕ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ.....	424
Рябова Н.Н.	МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	427
Рябова Н.Н.	НАПРАВЛЕНИЯ АНТИКРИЗИСНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ.....	429
Самойлова Я.В. Зинёва В.П.	ОБЗОР РЫНКА ИНФРАСТРУКТУРНЫХ ПРОЕКТОВ И ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ОБЛИГАЦИЙ ДЛЯ ИХ ФИНАНСИРОВАНИЯ.....	432
Сембиева Л.М. Нәдіров Н.Н.	НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АУДИТА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЛАНИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	433
Сысоева С.А.	ПРОБЛЕМЫ XXI ВЕКА.....	437
Тажбенова Г.Д. Мельдебекова А.Д.	РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОГО ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	438
Темиргалиева А.С.	ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ РК: ОЦЕНКА ГОТОВНОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА СУБЪЕКТОВ.....	440
Усенова М.Т.	ҰЛТТЫҚ БАНКТІҢ ЕЛДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫҢДАҒЫ РӨЛІ...	443
Шахарова А.Е. Зекенов Е.Н.	ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ АУДИТА СООТВЕТСТВИЯ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ.....	445
Ыдырысов Қ.	М.ТӘТІМОВ – ҚАЗАҚ ДЕМОГРАФИЯСЫ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ ҚАЙРАТКЕР.....	447

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Қазақ білім академиясының академигі, қоғам қайраткері Амангелді Құсайыновты еске алу және туғанына 80 жыл толуына арналған «Бірінші Құсайынов оқулары «XXI ғасырдағы ғылым және білім: үрдістер мен перспективалар» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / жалпы редакциясын басқарған А.Ж. Исмаилов. – Астана: Еуразия гуманитарлық институты, 2022. – 462 б.

Материалы Международной научно-практической конференции «Первые Куцаиновские чтения «Наука и образование в XXI веке: тенденции и перспективы», посвященной памяти и 80-летию со дня рождения доктора исторических наук, профессора, академика Международной академии наук высшей школы, академика Казахской академии образования, общественного деятеля Амангельды Куцаинова / под общей редакцией А.Ж. Исмаилов. – Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2022. – 462 с.